TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

ABDULLA QODIRIY

13

TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

ABDULLA QODIRIY

13

"O'ZBEKISTON"
TOSHKENT — 2022

UO'K 821.512.133-31
KBK 84(5O')-44
A 15

Tahrir hay'ati:

Xayriddin Sulton – hay'at raisi,
Ibrohim G'afurov, Sirojiddin Sayyid, Asadjon Xodjayev,
Behzod Yo'ldoshev, Minhojiddin Mirzo, Muhammad Ali,
Ahmadjon Meliboyev, Kengesboy Karimov, Isajon Sulton

Ishchi guruh:

Ikrom Bo'riboyev, G'ofur Eshmurodov, G'ayrat Bozorov,
G'ayrat Majid, Rustam Musurmon, Risolat Haydarova, Umid Hayitov

To'plovchi va nashrga tayyorlovchi:

Xondamir Qodiriy

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2019-yil 15-oktabr kuni Ozarbayjon poytaxti Boku shahrida bo'lib o'tgan Turkiy davlatlar hamkorlik kengashining yettinchi sammitida tashkilotga a'zo davlatlar adabiyotining eng sara namunalaridan iborat "Turkiy adabiyot durdonalari" deb nomlangan 100 jildlik kitoblar turkumini har bir mamlakatning ona tilida nashr etish g'oyasini ilgari surgan edi.

Ushbu ezgu tashabbus asosida birinchi bo'lib O'zbekistonda mana shu muhtasham adabiy majmua yaratildi.

Mazkur keng ko'lamli, zalvorli badiiy silsilaga umumturkiy adabiyotning eng yetuk namunalari, O'zbekiston, Turkiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Ozarbayjon, Turkmaniston va Vengriya davlatlarining atoqli shoir, adib va mutafakkirlarining asarlari kiritildi.

Turkiy tilli davlatlar orasida ilk bor ro'yobga chiqarilgan ushbu yirik loyiha ona yurtimizda madaniyat va san'atga ko'rsatilayotgan ulkan g'amxo'rlikning, xalqimizning qardosh xalqlar va ularning so'z san'atiga nisbatan yuksak hurmat-ehtiromining ramzidir.

ISBN 978-9943-8723-0-1

© "O'zbekiston" nashriyoti, 2022

MILLIY ADABIYOTIMIZ BAXTIGA BITILGAN ROMANLAR

Atoqli so'z san'atkori Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani o'zbek adabiyotining birinchi va eng yaxshi — klassik nasriy asaridir. Xuddi Alisher Navoiy singari mumtoz shoir uning o'zigacha va hozirgacha bo'lmaganidek, Abdulla Qodiriy ham o'zigacha va o'zidan keyingi davr o'zbek romanchiligi ijodkorlari davrasida yagona, mislsiz siymo bo'lib qolmoqda.

Muallif o'z urinishlarini bu sohadagi shunchaki bir mashq deb qaragan bo'lsa, tarix bu kamtarlik mahsulini shunday yuqori baholadiki, "O'tkan kunlar" hanuz yozuvchilarimiz uchun badiiy ijod sohasidagi oliy namunadir.

Abdulla Qodiriy "O'tkan kunlar" va "Mehrobdan chayon" romanlari bilan o'zbek adabiyotida shu janr taraqqiyotida o'ziga xos inqilob jarayonini vujudga keltirdi. Bu janr, ya'ni romanchilikka bo'lgan urinishlar, jumladan, Hamzaning "Yangi saodat" asari mutlaqo muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Abdulla Qodiriy jahon romanlari qit'asiga o'zbek romanlari qit'asini qo'shgan buyuk bir kashshof bo'ldi.

O'tmish daholarining yuziga qora chaplanib, bugun e'zozlanib o'sha qora qurumlar artilayotgan bir zamonda "O'tkan kunlar" romani, undagi ertaklardagidan o'zadigan jozibali Kumush va o'ktam Otabeklar obrazi, ulug' oqsoqollik ramzi bo'lgan Yusufbek hoji siymolari bugungi kunda o'zgacha ahamiyat kasb etadi. Zotan zamon va kishilarimizdagi milliy uyg'onish bu qahramonlar siymosiga o'zgacha viqor, o'zgacha mohiyat ato etadir.

Abdulla Qodiriy romanchilikda sehrgar san'atkor: u o'quvchi kutmagan lahzalarda ham tasvir mo'jizalarini yaratadi. Qahramonlarning ichki va tashqi qiyofalarini, turli holat va manzaralarni shunday mahorat bilan chizadiki, o'sha voqea-hodisalarni kitobxon aniq tasavvur qiladi, xuddi o'sha voqealar ko'z o'ngimizda, yonginamizda sodir bo'layotgandek tuyuladi. Kumushbibining to'yi tafsilotlari,

DENOV TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA INSTITUTI ARM
№ 29919

Kumushning g'amnok holati, uning kayfiyatiga monand qizlar tomonidan kuylanayotgan qo'shiq, kuyovning kirib kelishini ifodalovchi tasvirlar va nihoyat... kelin-kuyovning uchrashuvlari... Bunday manzaralarni faqat buyuk san'atkorgina chiza oladi. Ayniqsa, manzara va voqealar tasvirida qarshilantirish usulidan keng foydalanadi: fojia yonida bayramni yonma-yon qo'yish va shuning aksicha chechaklarga to'lgan bahor manzarasida qon to'kishlar...

Asar matni ustida qo'lda qalam bilan, ko'zda qalqqan yosh bilan beixtiyor: "Nega Otabekni birinchi marta Marg'ilonda dor ostidan kurtush qutqardi... Ikkinchi marta Qo'qonda jallod qo'lidan Hasanali ozodlikka chiqardi-yu, Abdulla Qodiriydek Vatanning ulug' farzandini hech kim dor ostidan qutqarmadi?!" — deya fig'on chekaman.

Otabekning Vatan ozodligi yo'lida qurbon bo'lganligi voqeasiga kelganimda, xuddi o'sha miltiq o'qidan muallif ham bag'rini chuvgallab jon berganini o'ylab-o'ylab tosh qotaman...

Men o'zbek adabiyotshunoslarini jurnalistik muammolarini adabiyotdan izlamaslikka, matbuot muammosini adabiyot fazilatiga yo'ymaslikka, adabiyot so'z san'ati va odamlar olamini taqiq etishga chorlab, qayta-qayta "O'tkan kunlar"ni sinchiklab o'qishni so'rayman. O'zbek adiblarini esa, tasvir jilolarining ming xilligini ilg'ay bilmoq, inson dardi va baxtining million qirralarini ko'ra bilishni o'rganmoq uchun ushbu shoh nasr namunasini o'qishlarini iltimos qilardim.

Aziz kitobxon! Siz ushbu romanni o'qir ekansiz, Yusufbek hojini, Qutidorni, usta Alimni, Musulmonqulni, Xudoyorni, Otabekni, Homidni mulohazangiz tarozusiga qo'yib ko'ring. Ularning har biri kimligini o'ylang, atrofingizdagi ismlari boshqa-yu, ammo qilmishlari mushtarak kishilarga qiyoslang...

O'zingiz kimga o'xshaysiz?

Yusufbek hoji singari sovuqqonlarcha mulohaza yuritib, o'z shaxsingizga bubo bering...

Hayotdan baqadek qotgan Zaynablardan asl Kumushlarni farqlay biling...

Usta Alim va Otabeklarning asl o'xshash baxtlari va fojialaridan o'kinmang. Yig'lang, ko'nglingiz yosharadi. Biroq o'kinmang. Inson baxt uchun yaralgan.

Hamma birdek baxtli bo'lolmaydi. Bu — chin. Biroq ko'pchilik baxtli bo'la oladi. Buning uchun odamlar odamiy — chin inson bo'lishlari zarur.

"Mehrobdan chayon" romani oldingi "O'tkan kunlar"dan farqini izlamoqchi bo'lganimda, avval umumiy o'xshashlik fikrimni band etdi: har ikkala roman tarixiy-maishiy mavzudadir. Har ikki asar ham tariximizning bir davri, XIX asrning 40–60-yillarini aks ettiradi.

Biroq ikki kitob ikki badiiy jahondir. Nega? Chunki adabiyot — xarakterlar, obrazlar xazinasidir. "Mehrobdan chayon"da "O'tkan kunlar"dagi bosh qahramonlarga xos ideallik: mislsiz suluvlik, o'ktamlik unchalik sezilmaydigandek. Biroq keyingi romandagi xarakterlarning har biri o'z qiyofasi, o'z taqdiri, o'z tirikchiligi, o'z maishati bilan bilishga arzigulik siymolardir. "Mehrobdan chayon"ning bosh qahramonlari Mirzo Anvar va Ra'no deymiz. Bu chin gap. Ammo asar nomi bosh qahramon Abdurahmon domla ekanligiga ishora qilmayaptimi? Qarang-a, axir chayonlar ham yashaydi-ku, yashash uchun kurashadi-ku! Abdurahmon ham shunday odamzod urug'idan chiqqan bir hasharot-da, gazanda-da, axir!

Uning Buxorodagi "tahsil" niqobi ostidagi iflos yashash tarzi, Qo'qonga qaytgandan so'ng, qayta-qayta "munosib" joylarga joylashishga urinishi kitobxon g'azabini qo'zg'atadi, ijirg'antiradi. Biroq netaylik: hayot o'zi bunaqalarni urchitib qo'ysa?

Solih maxdum-chi? Namunali bo'lmagan o'z maktabiga boshqa mahalladan talabalarni jalb qilishga urinish; Mirzo Anvar mirzoligidan foydalanib, arzga keluvchilardan choychaqa yig'ishga urinishlari ota obrazini ko'z o'ngimizda ma'nan chilparchin etadi. Ammo o'sha davrga xos hayot taqozosining o'zi shu emasmi?

Menimcha "Mehrobdan chayon" romanidagi har bir qahramon qismati bir to'kis fojiadir. Toyir akani olasizmi, Gulshannimi, Abdurahmon domlanimi, Xudoyorxonnimi, Solih maxdumnimi, Nazminimi... qay birini olmang, o'z davri, o'z qismat fojialarini badiiy ko'zguda namoyish etadi. Men Xudoyorxon xotinlarining to'yxati asar uchun ortiqcha yuk, asar shaklini buzgan deb hisoblayman. Bu adabiyotshunos fikri. Biroq chuqur o'ylab qarasangiz, muallif lahzalik personajlar qismatida ham shaxsiy fojialarni, davr fojiasini gavdalantirish payida bo'lgan.

Abdulla Qodiriy ikki romanida xarakter yaratishda ikki usulni qo'llaydi. Birinchi romanida Otabek, Kumush va boshqa obrazlar portretini muallifning o'zi erinmay chizadi. "Mehrobdan chayon" romani qahramonlari siymosini esa ijodkor ustalik bilan ko'proq boshqalar tilidan berishga urinadi va bunga to'la erishadi. Agar Mirzo Anvar qiyofasini ko'z o'ngingizga keltirmoqchi bo'lsangiz, muallif tasvirida do'mboqqina yosh bolani ko'z oldingizga keltirasiz. Mirzoning kamolot yoshidagi husn kamolini esa qirq qizlarning biridan so'raysiz!

Nozik Gulshanga Mirzo Anvarni uchratganini hikoya qiladi: "— *O'zi qanday yigit deb so'ra: surma qo'yg'andek ohu ko'zi bor, qizil olmadek tarang yuzi bor, endi chiqib kelgan ko'k maysa mo'ylobi, Roziya xonimnikidan ham nafisroq qalam qoshi... ustiga kiygan beqasam to'ni o'ziga shunday yarashqanki... biz qizlar ixtiyorsiz unga qarashdiq...*"

Abdulla Qodiriy o'zbek adabiyoti obrazlar dunyosini o'z romanlaridagi xarakterlar galereyasi bilan boyitdi. Bularning har biri o'z jismoniy va ma'naviy-axloqiy qiyofasi hamda shaxsiy qismati bilan kitobxon ko'z o'ngida saf tortadi. Soliq maxdum, Safar bo'zchi, Sulton mirzo, Toyir aka, Nigor oyim, Gulshan, Shahidbek, Xudoyorxon qiziqlari: Zokir gov, Baxtiyor, Bahromlar, Mirzolar: Shahodat mufti, Mulla Kalonshoh, Samad bo'qoq, Shukur so'fi... — asar bo'ylab yoki lahzalik — epizodik qahramonlar ham esda qolarli chizgilar bilan ta'minlangandirlar.

Tabiat quyosh singari bag'ri keng. Insonlarcha yashaydiganlarni ham, chayonlarcha yashaydiganlarni ham o'z bag'rida urchitaveradi... Faqat inson kim bo'lishini o'zi tanlashga mas'uldir.

Dunyo romanchiligi yutuqlari darajasini nazarda tutgan holda bir mulohazani aytgim keladi: Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" va "Mehrobdan chayon" romanlari o'zbek adabiyoti baxtiga yaratilgan so'z san'ati mo'jizalaridir. Jahon kitobxoni o'zbek adabiyotining nasri haqida ana shu ikki roman orqali to'g'ri tasavvur hosil eta oladi. Ana shu ma'noda Julqunboy o'zbek romanini olam miqyosiga chiqargan adibdir.

Vahob Rahmonov,
filologiya fanlari doktori, professor.

O'TKAN KUNLAR

Roman

YOZG'UCHIDAN

Modomiki, biz yangi davrga oyoq qo'ydik, bas, biz ham bir yo'sinda ham shu yangi davrning yangiliklari ketidan ergashamiz va shunga o'xshash dostonchilik, ro'monchilik va hikoyachiliqlarda ham yangarishg'a[1], xalqimizni shu zamonning "Tohir-Zuhra"lari, "Chor darvesh"lari, "Farhod-Shirin" va "Bahromgo'r"lari bilan tanishdirishka o'zimizda majburiyat his etamiz.

Yozmoqqa niyatlanganim ushbu — "O'tkan kunlar", yangi zamon ro'monchilig'i bilan tanishish yo'lida kichkina bir tajriba, yana to'g'risi, bir havasdir. Ma'lumki, har bir ishning ham yangi — ibtidoiy davrida talay kamchiliklar bilan maydong'a chiqishi, ahllarining yetishmaklari ila sekin-sekin tuzalib, takomulga yuz tutishi tabiiy bir holdir. Mana shuning daldasida havasimda jasorat etdim, havaskorlik orqasida kechatirgan qusur va xatolardan cho'chib turmadim.

Moziyg'a[2] qaytib ish ko'rish xaydlik, deydilar. Shunga ko'ra mavzu'ni moziydan, yaqin o'tkan kunlardan, tariximizning eng kirlik, qora kunlari bo'lg'an keyingi "xon zamonlari"dan belguladim.

Abdulla Qodiriy (Julqunboy)

[1] **Yangarmoq** — yangilanmoq.
[2] **Moziy** — o'tmish, o'tgan zamon.

BIRINCHI BO'LIM

1. OTABEK YUSUFBEK HOJI O'G'LI

1260-hijriy, dalv[1] oyining o'n yettinchisi, qishki kunlarning biri, quyosh botqan, tevarakdan shom azoni eshitiladir...

Darbozasi sharqi-janubiyga qaratib qurilg'an bu dong'dor saroyni Toshkand, Samarqand va Buxoro savdogarlari egallaganlar, saroydagi bir-ikki hujrani istisno qilish bilan boshqalari musofirlar ila to'la. Saroy ahli kunduzgi ish kuchlaridan bo'shab hujralariga qaytqanlar, ko'b hujralar kechlik osh pishirish ila mashg'ul, shuning uchun kunduzgiga qarag'anda saroy jonliq: kishilarning shaqillashib so'zlashishlari, xaxolab kulishishlari saroyni ko'kka ko'targudek.

Saroyning to'rida boshqalarg'a qarag'anda ko'rkamrak bir hujra, anovi hujralarga kiygiz to'shalgani holda bu hujrada qip-qizil gilam, utlalarda[2] bo'z ko'rpalar ko'rilgan bo'lsa, munda ipak va adras ko'rpalar, narigilarda qora charog' sasig'anda, bu hujrada sham' yonadir, o'zga hujralarda yengil tabiatlik, serchaqchaq kishilar bo'lg'anida bu hujraning egasi bosbqacha yaratilishda.

Og'ir tabiatlik, ulug' gavdalik, ko'rkam va oq yuzlik, kelishkan, qora ko'zlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabz urgan bir yigit. Bas, bu hujra bino va jihoz yog'idan, ham egasi jihatidan diqqatni o'ziga jalb etarlik edi. Qandog'dir bir xayol ichida o'lturg'uchi bu yigit Toshkandning mashhur a'yonlaridan bo'lg'an Yusufbek hojining o'g'li — Otabek.

Saroy darbozasidan ikki kishi kelib kirgach, ulardan biravi darboza yonidag'i kimdandir so'radi:

— Otabek shu saroyga tushkanmi?

[1] **Dalv** — 22 yanvardan 22-fevralgacha bo'lgan oy nomi.
[2] **Utla** — u yerda.

Bizga tanish hujra ko'rsatilishi bilan ular shu tomonga qarab yurdilar. Bu ikki kishining bittasi gavdaga kichik, yuzga to'la, ozroqqina soqol-murtlik, yigirma besh yoshlar chamaliq bir yigit bo'lib, Marg'ilonning boylaridan Ziyo shohichi deganning Rahmat otliq o'g'lidir, ikkinchisi: uzun bo'ylik, qora cho'tir yuzlik, chag'ir ko'zlik, chuvoq soqol, o'ttuz besh yoshlarda bo'lg'an ko'rimsiz bir kishi edi. Bu yigit yaxshig'ina davlatmand bo'lsa ham, lekin shuhrati nima uchundir boyligi bilan bo'lmay, "Homid xotinboz" deb shuhratlangan, kishilar Homid orqasidan so'zlashkanda uning otig'a taqilg'an laqabni qo'shib aytmasalar, yolg'iz "Homidboy" deyish ila uni tanita olmaydirlar. Homidning Otabek bilan tanishlig'i bo'lmasa ham Rahmatka yaqin qarindosh — Ziyo shohichining qaynisi, Rahmatning tog'asi.

Ular hujraga kelib kirdilar. Otabek kelguchilarni ulug'lab qarshiladi.

— Bizni kechirasiz, bek aka, — deb Rahmat uzr aytdi, — vaqtsiz kelib sizni tinchsizladik.

Otabek ularga yuqoridan joy ko'rsatar ekan, yoqimliq bir vaziyatda:

— Tinchsizlamadingizlar, bil'aks quvontirdingizlar,— dedi, — shahringizga birinchi martaba kelishim bo'lg'ani uchun tanishsizliq, yolg'izliq meni juda zeriktirgan edi.

Shu orada hujraga bir chol kirib ul ham mehmonlar bilan so'rashib chiqdi. Bu chol Hasanali otliq bo'lib, oltmish yoshlar chamasida, cho'ziq yuzlik, do'nggiroq peshonalik, sariqqa moyil, to'garak qora ko'zlik, oppoq uzun soqollik edi. Soqolining oqlig'iga qaramasdan uning qaddida keksalik alomatlari sezilmas va tusida ham uncha o'zgarish yo'q edi.

Otabek mehmonlarni tanchaga o'tquzib, fotihadan so'ng Hasanalidan so'radi:

— Tuzukmisiz, ota?

— Xudoga shukur, — dedi Hasanali, — boyag'idan biroz yengilladim. Mazmuni is tekkan ekan.

— Ba'zi yumushlar buyursam...

— Buyuringiz, o'g'lim.

— Rahmat, ota, bo'lmasa bizga choy qaynatib bersangiz-chi.

— Xo'b, begim.

Hasanali chiqdi. Rahmat Otabek bilan yana bir qaytib sog'liq so'rashqandan keyin so'radi:

— Bu kishi kimingiz bo'ladir, bek aka?

Otabek Rahmatning savoliga javob bermay eshikka qaradi. Hasanalini hujradan uzoqlatib, so'ngra javob berdi:

— Qulimiz.

Bu so'zdan nima uchundir Homid ajablangan edi.

— Qulingiz?

— Shundog'.

Hasanalini bolaliq vaqtida Erondan kishi o'g'irlab kelguchi bir turkman qo'lidan Otabekning bobosi o'n besh tillo baroba-riga sotib olgan edi. Hasanalining Otabeklar oilasida qulliqda bo'lg'anig'a elli yillar chamasi zamon o'tib, endi Otabeklar oilasining chin bir a'zosi bo'lib ketkan. Xo'jasi Yusufbek hojiga, ayniqsa, xo'jazodasi Otabekka itoat va ixlosi tom[1] bo'lib, buning evaziga ulardan ham ishonch va hurmat ko'rar edi. Hasanali o'ttuz yoshliq vaqtida sotib olg'an bir cho'riga uylantirilgan bo'lsa ham, ammo o'g'il-qizlari bo'lmag'an, bo'lsalar ham yoshliqda o'lib ketkanlar. Shuning uchun bo'lsa kerak, Otabekka ixlos qo'yib, unga o'z bolasi kabi qarar: "O'lganimdan keyin ruhimga bir kalima Qur'on o'qusa, bir vaqtlar Hasanali ota ham bor edi deb yodlasa, menga shunisi kifoya" deb qaror bergan va hozirdan boshlab Otabekka bu to'g'rida siporishlar[2] berib, undan samimiy va'dalar olib yurg'uchi oq ko'ngil bir qul edi.

Hasanali ustida bo'lg'an haligi gapdan keyin Rahmat so'radi:

— Toshkanddan nimalar keltirdingiz, bek aka?

— Arzimagan narsalar: gazmol, qalapoy afzali va biroz qozon.

— Marg'ilonda gazmol bilan qalapoy afzalining bozori chaqqon, — dedi Homid.

Otabek miqrozi bilan sham so'xtasini kesib tuzatdi. Orada yotsirashka o'xshash bir hol bor, nima uchundir bir so'zlab ikki

[1] **Tom** — to'la, to'liq.

[2] **Siporishlar** — topshiriqlar, yumushlar.

to'xtar edilar. Bu o'ng'aysiz hofatdan chiqish va so'zg'a olib yuborish uchun Rahmat tirishkandek ko'rinar edi.

— Marg'ilonni qanday topdingiz, bek aka, xushlandingizmi, yo?..

Bu savolning javobiga Otabek ikkilangandek va o'ng'aysiz lang'andek bo'ldi.

— Nima desam ekan... Marg'ilonni har holda... xush ko'rdim, Marg'ilon Turkistonimizning to'qug'uchiliq hunarida birinchi shahridir.

Ikkilanib berilgan bu javobdan Homid bilan Rahmat bir-birlariga qarashib oldilar. Otabek bu holatni sezdi va o'zining so'zini kulgulikka olib izoh berdi:

— Kelgan kunimdan Marg'iloning'izni xushlamay boshlag'an edim. Chunki tanishlarim yo'q, musofirchilik bilinib qolayozg'an edi. Endi bu soatdan boshlab Marg'ilondan roziman, negaki, yo'qlab kelguchi sizning kabi qadrdonlar ham bo'lur ekan.

— Kechiringiz, bek aka, — dedi Rahmat, — men sizning Marg'ilon kelganingizni bu kun otamdan eshitdim. Yo'qsa, albatta sizni zeriktirmas edim.

— Aniqmi?

— To'g'ri gap, — dedi Rahmat, — otam Toshkand borg'anlarida to'p-to'g'ri sizning eshikingizga tushsinlarda, siz saroyga tushing. Bu taraf bilan sizdan o'pkani biz qilsaq arziydir.

— Haqqingiz bor, — dedi Otabek, — ammo birinchidan, sizning havlingizni so'rog'lab topish menga qiyinroq ko'rindi, undan so'ng molimizni orig'an tuyakashlar shu saroyg'a tayinlang'an edilar.

— Har holda bu uzr emas.

Hasanali dasturxon yozib qung'on kirgizdi. Odatiy takalluflar bilan dasturxon va choyga qaraldi. Homid notni shinniga bulg'ar ekan so'radi:

— Yoshingiz nechada, bek?

Otabekning labi qimirlamasdan choy quyib o'tirgan Hasanali javob berdi:

— Bekka Xudo umr bersa, bu yil hamduna bo'lsa to'ppa-to'g'ri yigirma to'rt yoshga qadam qo'yadilar.

— Yigirma to'rt yoshga kirdimmi, ota? — dedi bek. — Chindan ham necha yoshga kirganimni o'zim bilmayman.

— Yigirma to'rt yoshga kirdingiz, bek.

Homid tag'in so'radi.

— Uylanganmisiz?

— Yo'q.

Hasanali Otabekning yolg'iz "yo'q" bilan to'xtashiga qanoatlanmadi va bu to'g'rida o'z tomonidan izohlar berishni lozim ko'rdi:

— Bek uchun bir necha joylarga qiz aytdirmak istalingan bo'lsa ham, — dedi, — avval taqdir bitmaganlik, undan keyin bekning uylanishka bo'lg'an qarshiliqlaridan bu kungacha to'y qiloltmay kelamiz. Ulug' xo'jamizning qat'iy niyatlari bu safardan qaytg'ach bekni uylandirishdir.

— Manimcha, uylanishdek nozik bir ish dunyoda yo'qdir, — dedi Rahmat va Otabekka yuz o'girdi. — Uylangach, xotining tab'ingga muvofiq kelsa bu juda yaxshi; yo'qsa, nunchalik og'ir gap dunyoda bo'lmas.

Otabek Rahmatning bu so'zini samimiyat bilan qarshiladi.

— So'zingizning to'g'rilig'ida shubha yo'q, — dedi, — ammo shuni ham qo'shmoq kerakki, oladig'on xotiningiz sizga muvofiq bo'lishi barobarida er ham xoting'a muvofiquttab[1] bo'lsin.

— Xoting'a muvofiq bo'lish va bo'lmasliqni uncha keragi yo'q, — dedi Homid e'tirozlanib, — xotinlarga "er" degan ismning o'zi kifoya... ammo jiyan aytkandek, xotin degan erga muvofiq bo'lsa bas.

Rahmat kulib Otabekka qaradi. Otabek ham istehzolik tabassum orasi Homidga ko'z qirini tashladi.

— Uylanishdagi ixtiyorimiz, — dedi Rahmat, — ota-onalarimizda bo'lg'anliqdan, oladirg'an kelinlari o'g'illarig'a yoqsa yoqsa bas. Bu to'g'rida emas, balki uning ota-onalari o'zlariga yoqsa bas. Bu to'g'rida uylanguchi yigit bilan er qilg'uchi qizning ham-mim deyishka haqq va ixtiyorlari bo'lmay, bu odatimiz ma'qul va mashru' ishlardan emasdir. Masalan, men ota-onamning yoqdirishlari bilan

[1] **Muvofiquttab'** — tabga mos, munosib.

uylandim... ammo xotinim ota-onamga muvofiq bo'lsa ham menga muvofiq emas, siz aytgandek, ehtimol men ham xotinimg'a muvofiq emasdirman... So'zingiz juda to'g'ri, bek aka.

Otabek Rahmatning so'zini ixlos bilan eshitdi va "sen nima deysan?" degandek qilib Homidga qaradi.

— Jiyan, — dedi Homid Rahmatka qarab, — bushlab uylanishing albatta ota-onang uchun bo'lib, ulardan ranjib yurishingni o'rni yo'q. Xotining ko'nglingga muvofiq kelmas ekan, muvofiqini olib, xotinni ikki qil. Bunisi ham kelishmasa uchunchisini ol. Xotinim muvofiq emas deb zorlanib, hasratlanib yurish er kishining ishi emas.

Rahmat Otabekka kulimsirab qaradi-da, tog'asig'a javob berdi.

— Xotin ko'paytirib, ular orasida azoblanishning nima hikmati bo'lsin? — dedi. — Bir xotin bilan muhabbatlik umr kechirmak, manimcha, eng ma'qul ish. Masalan, ikki xotinliqning bittasi sizmi? Uyingizda har kuni janjal, bir daqiqa tinchlig'ingiz yo'q.

— Seningdek yigitlar uchun albatta bitta xotin ham ortiqchaliq qiladir, — deb kuldi Homid. — Ko'p xotin orasida azoblanish o'zi nima degan so'z? Qamchingdan qon tomsa, yuzta xotin orasida ham rohatlanib tiriklik qilasan. Men bu kungacha ikki xotin o'rtasida turib janjalg'a to'ygunimcha yo'q, ammo xotinni uchta qilishg'a ham o'yin yo'q emas.

— Sizga tasaf yo'q, tog'a.

Homid nag'mu bir tusda Otabekka qaradi. Otabek uning so'zidan kulimsiragan edi.

Hasanali palovg'a umash uchun tashqariga chiqdi. Otabek mehmonlarga choy quyib uzatdi. Homidning haligi so'zidan keyin oradag'i halos kesilgan edi. Uchovlari ham bir narsaning xayolini surgandek ko'rinar edilar. Bir necha vaqt shu holda qolishib Rahmat tog'asidan so'radi:

— Mirzakarim aka qizini erga berdimi, eshitdingizmi?

Bu savoldan nima uchundir Homidning chehrasi buzildi va dilar-dilamas javob berdi:

— Bundan xabarim bo'lmadi. Gumonimcha, bermagandir.

Rahmat so'zdan chetda qoldirmas uchun Otabekni ham urag'a oldi:

— Bizning Marg'ilonda bir qiz bor, — dedi, — shundog' ko'blikki, bu o'rtada uning o'xshashi bo'lmas, deb o'ylayman.

Homid bir turlik vaziyatda yer ostidan jiyaniga qaradi. Tog'asining holidan xabarsiz Rahmat so'zida davom etti:

— Shahrimizda Mirzakarimboy otlig' bir savdogar kishi bor, bu shuning qizidir. Balki siz Mirzakarim akani tanirsiz, u bir necha vaqt Toshkandda qutidorlik qilib turg'an ekan?

— Yo'q... Tanimayman.

Homidning yuzidagi boyag'i hokat yana ham kuchlanib go'yo tugatsizlang'andek ko'rinar edi, Rahmat davom etti:

— Uning hovlisi poyabzal rastasining burchagidagi imoratdir. O'zi davlatmand bir kishi; Toshkand ashroflarining' ko'plari bilan aloqadan bo'lg'anliqdan balki otangiz bilan tanish chiqar.

— Ehtimol, — dedi Otabek va nima uchundir g'ayri-ixtiyoriy bir tebrandi. Uning yuzida bir o'zgarish va vujudida bir chayqalish bor edi. Undagi bu o'zgarishdan Rahmat xabarsiz bo'lsa ham, ammo Homid uni yer ostidan ta'qib etar edi. Bu ta'qib Otabekdagi haligi o'zgarishni payqabmi yoki tasodifiymi edi, bu to'g'rida bir mulohaza aytish, albatta mumkin emas. Yana bir necha vaqt jim qoldilar.

— Endi bizmikiga qachon mehmon bo'lasiz, bek aka?

Rahmatning bu so'zi bilan Otabek xayolidan bosh ko'tardi:

— Xudo xohlag'an vaqtda bo'lamiz...

— Yo'q, bek aka, — dedi Rahmat, — siz aniqlab bir kunni tayin qilingiz, biz bu yerga sizni taklif qilg'ali kelganmiz.

— Ovora bo'lmoqning nima zarurati bor?

— Bunda ovora bo'lish degan narsa yo'q. Hoji bo'lsa sizni bu saroydan havlig'a ko'chiramiz. Hozirgu bir kunni tayin qilib bizga mehmon bo'ling-chi... Otam sizning bilan o'turishib Toshkand ahvolotini so'zlashmakka mushtoqdirlar.

— Bu saroydan sizlarnikiga ko'chishim og'ir, — dedi Otabek, — ammo otangizning ziyoratlariga borishg'a har qachon hozirman.

[1] Ashrof — e'tiborli kishilar, ulug'lar.

— Sog' bo'ling, bek aka, boradirg'an kuningizni tayin qila olasizmi?

— Ma'lumingiz, kechalari bo'sh bo'laman, shuning bilan birga otangiz qaysi vaqtni ixtiyor qilsalar ijobat etishdan o'zga choram bo'lmas.

— Salomat bo'lingiz, — dedi Rahmat, — shuni ham sizdan so'rayin: o'lturishka begona kishilar ham aytilsa mumkinmi, ozor chekmasmisiz? Chaqirilg'anda ham o'zimizga yaqin va ahl kishilar bo'lur, masalan, Mirzakarim qutidor kabi.

Bu vaqt Otabekning tusiga ham haligidek o'zgarish chiqdi ersa-da, lekin sezdirmaslikka tirishib javob berdi:

— Manim uchun farqsiz.

Oshdan so'ng mehmonlar bilan xayrlashib chiqdilar.

2. XON QIZIG'A LOYIQ BIR YIGIT

Otabek o'zi bilan ko'rishgan mundaki ikki yot kishini tanimaganliqdan bir-ikki qayta ularni ko'z ostidan kechirdi. Buni payqag'an Ziyo shohichi Otabekka tanitdi:

— Amakilaringizni siz tanimag'andirsiz albatta, — dedi. — Bu kishi otangizning yaqin do'stlaridan Mirzakarim qutidor. Bu zot Andijon savdog'arlaridan Akram hoji.

Mirzakarim ismlik qirq besh-elli yoshlar chamasida qora qosh, qora ko'z, ko'rkam yuz, yaxshig'ina kiyingan bir kishi bo'lib, Akram hoji elli besh yoshlar orasidag'i bir keksa edi.

Otabek qaytadan Mirzakarim qutidorni ko'zdan kechirdi.

— Ota qadrdonlari bilan tanishdirg'aningiz uchun rahmat, amak, — dedi va Akram hoji bilan Mirzakarim akaga tavozu'landi. — Otam sizlardek yaqin do'stlariga salom aytishni menga amonat topshirg'an edilar.

— Rahmat, sog' bo'lsinlar.

Majlis Ziyo shohichining uyida Otabekning mehmondorchiligi uchun yig'ilg'an, yuqorida ismlari o'tkan zotlardan boshqa Homid, Rahmat ham Hasanali bor edilar. Tanishdirishdan so'ng Otabek bilan qutidorning ko'zlari bir-birlariga tez-tez uchrasha

boshladilar. Qutidor nimanidir Otabekdan so'ramoqqa og'zini jo'plab tursa ham Akram hoji bilan Ziyo shohichining allanarsa to'g'risidag'i gaplari keti uzilmay davom etar edi. Ularning ko'zi uchunchi to'qnashishida qutidor kulimsirab qo'yib so'radi:

— Meni eslay olasizmi, bek?

Otabek diqqat va e'tibor bilan qutidorni kuzatib javob berdi:

— Yo'q, amak.

— Necha yoshg'a bordingiz?

— Yigirma to'rt yoshg'a...

Qutidor o'zicha nima to'g'risidadir hisob yuritdi-da:

— Voqean siz meni eslay olmassiz, — dedi. — Men Toshkandda qutidorlik qilg'an vaqtimda siz taxminan besh-olti yoshliq bola edingiz... Go'yoki, men Toshkandda kechagina turg'andek va kechagina sizning havlingizda mehmon bo'lg'andekman... Ammo, haqiqatda, oradan o'n besh-yigirma yil o'tib, siz ham katta yigit bo'lgansiz, umr — otilg'an o'q emish.

— Siz bizning havlida bo'lganmisiz?

— Ko'b martalab mehmon bo'ldim, — dedi qutidor, — ul vaqtda bobongiz ham hayotda edilar.

Bu ikkisining so'zlariga quloq solib chetda o'lturgan Hasanali ham gapga aralashdi:

— Amakingiz bizning havlig'a kelib turadigan vaqtlarida siz yosh bola edingiz, bek, — dedi. — Amakingiz sizni saroylarga ham olib tushar edilar.

Otabek uyaluv aralash kulimsirab qutidorg'a qaradi:

— Taassufki, eslay olmayman, — dedi. Qutidor tag'in nimadir aytmoqchi bo'lg'an edi, Akram hoji unga yo'l bermadi.

— Hoji akamiz bu kunda qanday ish bilan mashg'ullar?

Otabek:

— Toshkand begi yonida mushovir[1] sifati bilan turadilar.

— Azizbek bu kunda ham Toshkandga hokimdir?

— Shundog'.

— Sotqi bek ketsin, Aziz bachcha deng, — dedi Homid va Akram hojiga qarab kuldi. — Yaqindag'ina Musulmon cho'loqning bazimi shu Aziz bachcha bilan qizir edi, — dedi, ulug' bir

[1] **Mushovir** — maslahatchi.

DENOV TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA INSTITUTI ARM
№ 29919

narsa kashf etgandek mag'rur, majliska qarab chiqdi. Homidning zaruratsiz ayb tekshirishi majliska yotroq tuyilgan bo'lsa kerak bir-birlariga qarashib oldilar. Bu o'rinsiz tekshirish majlisni biroz sukutga yubordi-da, so'ngra Akram hoji savolida davom etti:

— Hokimingiz juda zolim emish, bu to'g'ri so'zmi?

— To'g'ri so'z, — dedi bek. — Azizbek zulmidan aholi juda to'yg'an.

Otabekning bu javobidan yolg'iz Akram hojigina emas balki, majlisning boshqa a'zolari ham ajablandilar.

Otasining valine'mati[1] bo'lg'an bir bekning zulmini iqror etish haqiqatan ham taajjubka loyiq edi. Azizbekning Turkiston xonlig'ining eng zolim va mustabid sanalg'an beklarining biri va uning o'z qaramog'ida bo'lg'an Toshkand aholisiga qilg'an zulmlari Farg'onaga doston, ammo Akram hojining bu savoli Azizbekning eng yaqini bo'lg'an bir kishining o'g'lini sinab ko'rishlik uchun edi. Bu sinash natijasi Akram hojining taajjubini orttirdi va buning sirrini bilishka qiziqsindi:

— Otangiz Azizbekning mushoviri ekan, — dedi Akram hoji, — nima uchun uni biroz bo'lsa ham yo'lg'a solmaydir?

— Kechiringiz, amak, — deb Otabek kulimsiradi, — siz otamning mushovirlig'ini boshqacharoq onglag'ang'a o'xshaysiz... Bizning beklarga hukm vaqtida ham mushovir bo'lmoq imkonsiz narsadir. Otam Azizbekning mushoviri va yaqin musohibi[2] sanalsa ham va lekin bu juz'iy ishlardaginadir, buning uchun sizga bir misol keltiray, bu ish shu yaqin oralardag'ina bo'ldi: Toshkanddagi jumalik gap majlislaridan birida bir kishi Azizbekni maxtar va bu maxtovg'a qarshi ikkinchisi "nega munchalik maxtaysan, Azizbekning asli bir bachcha-da" der. Ularning bu muzokaralarini chetda eshitib turgan xufiyalardan biri bu so'zni Azizbekning qulog'iga yetkazur. Ertasiga Azizbek mazkur ikki kishini o'z huzuriga oldirib maxtovchig'a ulug' mansab ato qilar va ikkinchisini o'limga buyurar... Bu hukm majlisida hozir turgan otam mahkumning gunohini so'raganida Azizbek jallodga baqirar: "Tezroq olib chiq!" Otam tag'in qulliq qilg'anida jallodg'a buyurar: "Qo'lingdag'ini bo'shatib, o'rniga hojini olib chiq!" — Mana ko'rdingizmi, otamning qadr-u qiymatini.

— Bo'lmasa aholi xong'a shikoyatnoma yozmaydirmi?

— Nechanchi shikoyatnomani so'raysiz, — dedi Otabek, — Azizbekdan zulm, jafo ko'rganlar bilan birgalikda endi o'ninchi shikoyatnomamizni yuborg'andirmiz... Lekin xonning yo'lboshchisi bo'lg'an kishining o'zi zulmda Azizbekdan bir necha zina baland o'rinni ishg'ol etkuchi kimsa bo'lsa, biz qandog' qilayliq. Ammo shunisi ham borki, shu keyingi vaqtlarda Azizbek Qo'qonning yorlig' va farmonlarini iltifotsiz qoldira boshladi. "Itoatdan bosh tortmasin..." degan mulohazada yozg'an shikoyatlarimizdan markazning ko'z yumishi ham ehtimoldir. Har holda Toshkand aholisi Azizbek istibdodidan ortiq to'yindi, kimdan ko'mak so'rashg'a ham bilmaydir.

Yusufbek hojining qanday odam ekani ayniqsa Akram hojiga onglashilib, bu to'g'rida ortiq bahs qilinmadi va so'z boshqa xususlarga o'tdi.

Ziyofat samimiyat bilan chaqirilg'anliqdan dasturxon qadrlik mehmonga maxsus turlangan edi. Ziyo shohichi bilan o'g'li Rahmatning har zamon mehmonlarni dasturxonga qistashlari boshqalarning ishtahalarini ochishg'a sabab bo'lsa ham, ammo bizning Otabekka sira ham asar qilmas, xayollanib o'ltirar edi. Ul nima to'g'rida xayol surib, qaysi to'g'rida o'ylar edi — buni bilish qiyin bo'lsa ham, biroq uning hozirgi ba'zi harakatlari diqqatni jalb etarlik edilar: xayol surar ekan, uning ko'zlari ixtiyorsiz kabi qarshisidagi qutidorg'a qaraydirlar, qutidorning ko'zi o'ziga tushdi deguncha ko'zini undan olib dasturxondagi ko'ngli tilamagan narsalarga urina boshlaydir... Otabekning bu holini majlisdagilar sezmasalar-da, ammo Homid uni ta'qib etkandek edi.

— Savdo bilan qanday shaharlarga bordingiz, bek?— deb qutidor so'radi.

— O'zimizning shaharlardan ko'pini ko'rdim, — dedi bek, — O'ris shahardan Shamay[1]ga ham bordim.

---

[1] **Valine'mat** — aslida ne'mat egasi, boquvchi, bu yerda "Xo'jayin" ma'nosida kelyapti.

[2] **Musohib** — hamsuhbat.

[1] Semipalat shahri. Xon zamonlarida Turkiston savdogarlarining o'ris bilan olish-berish — savdo shaharlari bo'lgandir *(muall.)*.

— Ha, ha, siz Shamayga ham bordingizmi? — deb Ziyo shohichi ajablandi.

— O'tkan yil borg'on edim, — dedi bek, — borishim noqulay bir vaqtga to'g'ri kelib, ko'b mashaqqatlar chekdim.

— Chin savdogar siz emishsiz, — dedi qutidor, — biz shu yoshqa kelib hali o'zimizning kattaroq shaharlarimizni ham ko'ralmadik; siz o'risning Shamayigacha borg'ansiz.

— Yurgan daryo, o'lturgan bo'ryo emish, — dedi Akram hoji.

O'ris shaharlariga borib savdo qilg'uchilar Turkistonda juda oz hisobda bo'lib, chet ellarni ko'rgan Otabek majlisku tanyurgan qutidor va Ziyo shohichilarning Otabekdan haqiqiy holni bilgilari kelib, undan Shamayda ko'rib, kechirganlarini so'radilar. Otabek Shamay xotirotini so'zlab berdi. O'rislarning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotlarini eshitkuchilarni tongg'a qoldirib, ortiq tafsiloti bilan aytib chiqg'ach:

— Shamayga bormasimdan ilgari o'z hukmdorlig'imizni ko'rib; boshqalar ham shundaydir, deb o'ylar edim, — dedi bek, — lekin Shamay manim fikrimni ost-ust qilib, o'zimni ham butunlay boshqa kishi yasadi. Men o'risning idora ishlarini ko'rib, o'z idoramizning xuddi bir o'yinchoq bo'lg'anlig'ini iqror etishka majbur bo'ldim... Bizning idoramiz bu kungi tartibsizligi bilan ketabersa holimizning nima bo'lishig'a aqlim yetmay qoldi. Shamayda ekanman, qanotim bo'lsa, vatanga uchsam, to'ppa-to'g'ri xon o'rdasiga tushsam-da, o'risning hukumat qonunlarini birma-bir arz qilsam, xon ham arzimni tinglasa-da, barcha elga yorlig' yozib o'risning idora tartibini dasturilamal etishka buyursa, men ham bir oy ichida o'z elimni o'rishiki bilan bir qatorda ko'rsam... ammo o'z elimga qaytib ko'rdimki, Shamayda o'ylag'anlarim, oshiqqanlarim shirin bir xayol emish. Bu yerda so'zimni eshitkuchi birov ham bo'lmadi, bo'lsalar ham: "Sening orzungni shu xonlar eshitadimi, shu beklar ijro qiladimi?" deb meni ma'yus qildilar. Ilgariroq men ularning gapiga bovar qilmay yursam, so'ngg'idan to'g'ri so'zni

aytkanlarini bildim. Darhaqiqat, mozoristonda "hayya alalfalah" xitohini kim eshitar edi.

Majlis Otabekning Shamay taassurotini maroq bilan eshitkan, shu kungacha hech kimdan eshitilmagan uning fikrlariga ajablangan edi. Istiqbol qayg'usi tushiga ham kirmagan bu Turkiston otalari Otabekning daruni dildan chiqarib aytkan gaplaridan hissasiz qolmadilar:

— Amiri Umarxondek odil posbsho bo'lsa, — dedi qutidor, — biz ham o'rislan oshib ketar edik.

Ziyo shohichi:

— Bizning bu holga tushishimiz o'z le'li xo'yimizdan.

Akram hoji:

— To'g'ri.

Hamid ham boshqalardan qolishmas uchun: "Xudo kofirning dunyosini bergan" deb qo'ydi.

— Manimcha, o'risning bizdan yuqoridalig'i uning ittifoqidan bo'lsa kerak, — dedi Otabek, — ammo bizning kundan kunga orqag'a ketishimizga o'z ora nizo'imiz sabab bo'lmoqda, deb o'ylayman, boshqa xil aytkanda Ziyo amo'kining fikrlari qisman to'g'ri. Oramizda bu qo'rqunch holatka bahaqqi tushunadirg'an yaxshi odamlar yo'q, bil'aks buzg'uchi va nizo'chi unsurlar tomir yoyib, har zamon sodda xalqni halokat chuqurig'a qarab tortadilar. Bu kungi qora chopon[1] va qipchoq nizo'larini sizga bir timsol o'rnida ko'rsatayin: o'ylab ko'rilsin, bu nizolardan bizga qanchalik foyda va qipchoq og'aynilarg'a nima manfaat hosil bo'lmoqda? — Faqat bundan foydalang'uchilar ikki xalq orasig'a adovat urug'ini sochib yurg'uchi bir necha e'vogar bosbliqlarg'inadir. Masalan, Musulmonqulni kim xolis odam, deb o'ylaydir? — Uning yurt uchun qon to'kishdan boshqa nimaga foydasi tegdi? Musulmonqul o'z g'arazi yo'lida orada yo'q nizolarni qo'zg'ab, kuyavi Sheralixonni[3] o'ldirdi, gunohsiz

[1] **Hayya alalfalah** — najotga shoshilinglar (*azon chaqirig'i*).

[2] Qipchoqlar o'zbeklarni qora chopon, deb ataganlar (*muall.*).

[3] Sheralixon Musulmonqulning singlisiga uylangan edi. Sheralixonning o'g'li Xudoyorxon, shu Musulmonqulning singlisidan tug'ildi. Musulmonqul yaxshi ish ko'rish uchun jiyani Xudoyorga qizini berib, o'ziga kuyav qilgan edi. Sheralixon Norbo'tasonning akasi, Hojibekning o'g'li (*muall.*).

Murodxonni shahid etdi, qo'y kabi yovvosh Toshkand hokimi Salimsoqbekni o'ldirib, o'rniga Azizbekdek zolimni belguladi va o'zini mingboshi deb e'lon qilib, aqlsiz bir go'dakni (Xudoyorni) xon ko'tarib el yelkasiga mindi. Tuzuk, agar Musulmonqul bu ishlarni bir yaxshi maqsadni kuzatib qilg'anda, zolimlarni o'rtadan ko'tarib, yurtka osoyish berganda, unga kim nima deya olur edi? Holbuki, Toshkand tarixida misli ko'rilmagan Azizbek kabi vahshiyni faqat shu Musulmonqul qo'lidan oldi. Basharti, Musulmonqul chin inson bo'lsa, insondan vahshiy tug'ilganini hech kim eshitkan chiqmas. Modomiki, o'z g'arazi yo'lida istibdod orqali el ustiga hukmron bo'lg'unchilar yo'qotilmas ekanlar, bizga najot yo'qdir, magar shunday g'arazchilarni ular kim bo'lsalar ham ish boshidan quvlash va ular o'rniga yaxshi xolis odamlarni o'tquzish najotimizning yagona yo'lidir.

Otabek majliska tamoman yangi va eshitilmagan fikrlarni so'zlab ketdi, ular bekning og'zig'a anqayishib qolgan edilar. Darhaqiqat, o'z ora bitmas nizo'larning asli mansha'ini[1] ul yaxshi onglab tahlil qilar va durust qiymat berar edi. Uning shu yo'sun mulohaza va fikrlari majliska chuvalg'an ipning uchini topib bergandek bo'lib, lafzan bo'lmasa ham ma'nan ularning tahsin va olqishlarini oldi.

Otabek xufton namozi uchun tahorat olishg'a mehmonxonadan chiqg'an edi, uning keticha:

— Otaning bolasi-da, — deb Ziyo shohichi mehmonlarga qarab qo'ydi.

— Umri uzoq bo'lsin, — dedi Akram hoji, — yigitlarimiz ichida eng aqllig'i ekan... Agarda xon ko'tarish manim qo'limda bo'lsa edi, xon qilib Otabekni ko'tarar edim... O'zi o'qug'anmi?

Bu maxtovlar bilan terisiga sig'may ketkan Hasanali javob berdi:

— Toshkand Beklarbegi[2] madrasasining peshqadam mullabachchalaridan edi, lekin uch yilcha bo'ldi, xo'jamiz madrasadan olib savdo ishiga qo'ydilar.

[1] **Mansha'** — boshlanishi, kelib chiqish joyi.

[2] **Beklarbegi** — Toshkentning oldi madrasalaridan. Eski Jo'va maydonida bo'lgan. 1923–1924-yillarda buzib yuborilgan.

— Xudo har narsadan ham bergan yigit ekan, — dedi qutidor.

Ahli majlis Otabekni ko'klarga ko'tarib maxtar edi, lekin Homid bu maxtashlarg'a ishtirok etmas va nimadandir g'ijing'andek ko'rinar edi. Shu orada qutidorning "uylanganmi?" deb Hasanalidan so'rashi Homidga yana boshqacha holat berdi. Hasanalining so'rag'uchig'a bekning qiz yoqdirmaslig'ini sabab ko'rsatib, shu kungacha uylanmay kelganligini tafsili bilan hikoya qilib berishidan so'ng ul toqatsizlang'andek bo'ldi:

— Balki begingizning tama'lari xon qizidadir, — dedi istehzo bilan Homid, — bundog' yigitlar uylanganlarida ham kishi qizini umr bo'yi azob ichida o'tkazadirlar...

Sababiga tushunish qiyin bo'lg'an bu istehzoga qarshi Hasanali sukut qilmadi:

— Men uning xon qizini olish maqsadi borlig'ini bilmayman, — dedi kulimsirab, — biroq ul xon qizini olsa arzimaydirgan yigit emas... hatto zarxarid[1] quli bo'lg'anim holda menga ham qattig' so'z aytishdan saqlang'an bir yigit o'z nikohida bo'lg'an ozod bir qizg'a albatta zahmat bermas, deb o'ylayman. Ba'zi xotin uradirgan va xotin ustiga xotin olib, xotinlarig'a zulm qiladirg'an hayvonsifat kishilardan bo'lib ketishi menimcha ehtimoldan juda uzoqdir, inim mulla Homid...

Hasanali o'tkan faslda Homidning o'z og'zidan xotinlarig'a qarshi qamchi ishlatkanini eshitkan edi. Shunga binoan uning bu oxirg'i jumlasi Homidni yerga qaratib, lom deyishka majol bermay qo'ydi. Ziyo shohichi qaynisi Homidga "Tuzlatildingmi?" degandek qilib qaradi va Hasanalidan afu so'radi:

— Kechirasiz, ota, — bizning Homidboy shunaqa qo'lansa gaplar uchun yaratilg'an odam.

Qutidor ham Hasanalining ko'nglini ko'tarib turdi:

— Gapingiz to'g'ri, ota, — dedi, — Otabek xon qizig'a loyiq bir yigit ekan.

Bahslashish uchun Homidga yo'l qolmag'an edi. Bir turlik iljayib yer tagidan Hasanaliga ko'z tashladi.

Oshdan keyin boshlab Homid, so'ngra boshqa mehmonlar tarqalishdilar. Otabek bilan qutidorning yo'llari bir bo'lg'an-

[1] **Zarxarid** — tilla barobariga sotib olingan (qul laqabi).

liqdan birgalashib ketdilar. Qutidor hovlisiga qayrilar ekan, bek bilan xayrlashdi:

— Albatta, birisi kun bizniikiga marhamat qilasiz, tuzikmi?

— Xo'b, amak.

— Bizniki mana shu burchakdagi eshik... Qaytag'a bu kun biznikida qolsangiz bo'lmasmi-a?

— Rahmat... Xayr, salomat bo'lingiz.

Ular to'xtab so'zlashgan o'rinlaridan xayrlashib uzoqlashg'ach, shundagi bir burchakdan chaponig'a burkangan bir kishi chiqib, haligilar kelgan tomong'a qarab yurdi...

3. BEK OSHIQ

Saroy tinch uyquda, tun yarim. Hasanali hujraning uzun burama qulfini ochib ichkariga sham yoqdi va bekning to'shagini yozib uning kirib yotishini kutib turdi. Ammo Otabek nimauchundir tez kira bermadi. Hujra eshigini ochilg'anidan, sham' yoqilib, o'rin yozilg'anidan go'yo xabarsiz kabi uslung'a suyalg'ancha qotib turar edi.

— O'rningizni yozdim, bek.

Otabek bu so'z bilan hujraga kirdi va borib to'shagi yonig'a o'lturdi. Hasanali bekning yeshinib yotishini kutib turar, chunki uni yotquzib yoqilg'an shamni o'zi bilan narigi hujraga olib chiqmoqchi edi. Biroq Otabek to'shagi yonig'a o'lturdi-da, yana o'ylab qoldi... Otabek bir necha kunlardan beri Hasanalining ko'ziga boshqacha ko'rinar edi.

Hasanali Otabekda shu kungacha ko'rilmagan qiziq bir holatka besh-olti kundan beri ajabsinib yurar edi. Hasanalini ajabsindirgan holat ham bekning shuning singari xayol ichida barchani unutib qo'yishi va boshqa ishlarga e'tibor va parvosizligi edi.

Hasanali bekning hozirg'i ipidan-tinnasigacha bo'lg'an qiziq holini uzoq kuzatib turdi. Lekin Otabek xayol surishdan zerikmasa ham Hasanali kuzatishidan zerikdi.

— Menda yumushingiz yo'qmi?

Otabek bu gapni anglamadi shekilli, Hasanalining yuziga ko'tarilib qaradi-da, yana ko'zini bir nuqtag'a tikib qoldi. Bu holatdan Hasanalining andishasi ortib, bekning bunchalik angravlanishig'a qanday ma'no berishini ham bilmas edi. Otabek shu holda tag'in qanchag'achadir o'lturdi, niboyat uyqudan uyg'ong'an kishidek so'chib o'zini kuzatkuchiga qaradi:

— Chiqib yotmaysizmi?

— Menda yumushingiz yo'qmi?

— Nima yumushim bo'lsin, shamni ham olib keting.

Hasanali sham'ni olib, o'z hujrasiga chiqdi. Uning hujrasi Otabekning bilan bir qaterda bo'lib, gazmol, poyabzal va shuning singari mollar ila to'lg'an va Otabekdan boshqa, alohida hujrada turishi ham shu mollarni saqlab yotish uchun edi. Hasanali o'rnini yozar ekan "tavba" deb qo'ydi.

Yuqorida so'zlang'anidek, Otabekdagi bu holatni biror haftalardan beri payqasa ham hozirgidek andishaga tushmagan va bunchalik diqqat etmagan edi. Xo'jazodasidagi bu holat uni har turlik mulohazalarga olib keta boshladi. To'shagi ustiga o'lturib, oq soqolini o'ng qo'li bilan tutamlab o'ylar edi: savdo to'g'risida biror xato qildimi, Ziyo shohichinikida taomdan tuzukroq totinmadi, biror og'rig'i bormikan... Musofirchiliqda og'risa... Ammo bu mulohazalarining bittasiga ham o'zi qanoatlanmadi. Zero savdo to'g'rilari undan yashirin emas, og'rig'anda ham albatta shikoyat eshitar edi.

O'ylab-o'ylab bir narsaga ham aqli yetalmagach, o'rnidan turib toqchada yonib turgan shamni o'chirdi. Hujra orqa-o'ngni ajratib bo'lmasliq qorong'ilandi. Qorong'ida tintinib hujra eshigiga keldi-da, avaylab g'ijirlatmay eshikni ochdi va sekingina tashqarig'a bosh chiqarib saroyni kuzatdi. Kishi yo'qliqqa qanoat hosil etib, mahsichan oyog'ini ohista qo'yib Otabek hujrasining yonida to'xtadi, saroyni yana qarab chiqdi. Saroy qop-qorong'i, tinch uyquda, ammo bu tinchlikni saroy otxonasidagi otlarning kart-kurt xashak chaynashlari va atrofdagi xo'rozlarning qichqirishlarig'ina buzar edilar. Hasanali sekingina daricha ostig'a yotib hujra ichiga quloq soldi. Hujra ichi tinch edi. Oradan uch-to'rt daqiqa fursat o'tib hujradan ship etkan tovush eshitmadi. Tag'in

bir necha daqiqa quloq uzmay turib, so'ngra o'rnidan qo'zg'almoqchi bo'lg'an edi, ichkaridan "ufff" degan ixrash eshitdi. Hasanalining quloqlari tikkayib o'rnidan turdi, ko'zi olalang'an edi.

— Bek og'riq, — dedi ko'ngildan va jazmlanib hujra eshigiga yurib keldi. Eshikni ochib Otabek yonig'a kirmoqchi edi. Eshikni itarishka borg'an qo'lini qoldirib "balki og'riq emasdir" deb to'xtaldi. Yana kiraymi, yo'qmi, deb ikkilanib turg'andan keyin yurib, o'zining hujrasiga keldi. Ammo Otabek to'g'risidagi tashvishi boyag'idan o'n qayta ortqan edi. Yeshinib uxlarg'a yotqan bo'lsa ham bekning xususi uni ko'z yumg'ali qo'ymadi. Bek to'g'risida har turlik xayollarga bormoqda edi. Yusufbek hojining "O'g'lim yosh, sen dunyoning issiq-sovug'ini tatig'an va manim ishongan kishimsan. O'g'limning har bir holidan xabar olib turish sening vazifangdir", deb ta'kidlashi, Otabekning onasi — O'zbek oyimning yoshliq ko'z bilan: "Seni Xudoga, Otamni senga topshirdim!" — deb yolborishlari, zorillashlari uning quloqlari ostida takrorlang'andek bo'lar edilar. Uxlab ketalmadi. Ko'ynakchan egniga choponini yopinib o'rnidan turdi, hujradan chiqib Otabek darichasi ostig'a yana kelib o'lturdi.

Tun ayoz, izg'iriq yel to'rt tarafka yugurib jon achitmakchi bo'lar edi. Hasanali yarim yalang'och holda junjayib daricha ostida, izg'iriq quchog'ida o'lturar erdi. Ul yegan sovug'ig'a iltifot etmas, vujudini izg'iriqqa topshirib, fikrini hujra ichiga yuborg'an edi. Hujra ichiga bir muncha quloq solib o'lturgandan keyin, uzun tin olib boshini tirqishdan uzdi, Otabekning pishillab uxlag'an tovshini eshitib bir darajada tinchlandi. Vasvasadan ariyozg'an bo'lsa ham o'rnidan qo'zg'almadi, nima uchundir tag'in ham sovuqqa junjib o'ltira berdi. Oradan yana bir necha daqiqa fursat o'tib, Hasanali tamom tinchlandi, ham turib ketmakchi bo'ldi va shu holatda ichkaridan uyqusirash eshitdi:

— "Qora ko'zlari, kamon qoshlari..."

— A-a-a, — dedi Hasanali va qaytadan qulog'ini tirqishg'a olib bordi. Endi uning butun borlig'i quloq bo'lib aylangan, o'zini unutib barcha diqqati hujra ichiga oqg'an edi. O'rtadan ko'b fursat o'tmadi, boyag'i uyqusirash yana takrorlandi:

— "Oy kabi yuzlar, kulib boqishlar, cho'chib qochishlar... Uff".

Hasanali uchun birinchida onglashilmay qolg'an ma'nolar bu keyingi gap bilan yeshildi. Hasanali endigi o'lturishni ortiqcha topib o'rnidan turdi, hujrasiga kirar ekan, boshini chayqab o'zicha so'zlandi:

— Bek oshiq!

O'rni ustiga choponini yopdi-da, ko'rpasi ichiga kirib o'lturdi va "chindan oshiqmi?" degan savolni ko'nglidan kechirdi. Tanish bo'lmag'an bir shaharda kimning bo'lsa ham qizig'a uchrashsin, besh-olti kun ichida bu yanglig' uyquda ham... masalaga bu jihat bilan qarab bekning ishqig'a ishongusi kelmas edi. Ammo ikkinchi tomondan qulog'i ostida bekning o'z og'zidan eshitilgan — "kulib boqishlar, cho'chib qochishlar..." jumlalari takrorlang'andek bo'lib xo'jazodasidagi bir necha kunlik o'zgarishka muhabbatdan boshqa hodisa, deb ma'no beralmas edi. Bu ikki turlik masalalarning o'ng-tersini aylandirib muhokama qildi va o'lchadi. Hasanalining o'zi tarozuning ishonmasliq pallasida bo'lsa ham — "kulib boqishlar, cho'chib qochishlar" hamon quloqlari ostida takrorlanar edilar. Tun tong otarg'a yaqinlashg'an, uning uyquliq miyasi hech bir turlik bu muammoni yesha bilmas edi. Ko'b o'ylasa ham bir qarorg'a kela olmadi. Ammo ertaga bekning o'zini sinab ko'rmakchi bo'lib ko'zi uyqug'a ketdi.

4. MARG'ILON HAVOSI YOQMADI

Ertalabki choy hozirlang'an. Otabek xomush o'lturub, Hasanali ersa uning holini ta'qib etmakda edi. Oradag'i so'zsizlik bir piyoladan choy ichkuncha buzilmadi. Oxirida Hasanali Otabekning tusiga bir necha qayta ko'tarilib qo'ydi.

— Bir necha kundan beri xomushroq ko'rinasizmi?

Otabek savol tashlag'uchig'a qarab oldi va tasdiq ishorasini berib:

— Bilmadim, — dedi va biroz to'xtab izoh berdi. — Xo-
mushligim sizga ham sezildimi, bilmadim... Marg'ilon havosi
mizojimga to'g'ri kelmaganga o'xshaydir...

— Aytkaningizdek, — dedi Hasanali. — Marg'ilonning havo-
si buziq ekan, bir-ikki kundan beri manim ham ahvolim o'zgarib
boshladi. Marg'ilondan tez jo'namasaq men ham ishdan chiqa-
dirg'an o'xshayman...

Bu gapdan keyin Hasanalining ko'zi bekka tikilgan edi, agar
tundagi uyqusirash Hasanalining o'ylag'an ehtimoliga to'g'ri kel-
sa, o'zining haligi so'zi Otabekka bir o'zgarish berishida shubha
qilmas edi.

Otabek boshi berk ko'chada qolg'ondek bo'ldi, javobg'a qiy-
naldi:

— Ketamiz, — dedi biroz o'ylang'andan keyin, —mol baho-
lari to'g'risida bitisha olmay turamiz — olg'uchilar arzon so'ray-
dirlar. Shuning uchun tag'in bir necha kun qolishimizg'a to'g'ri
kelarmikin. Bilmadim...

Hasanalining sinashi nihoyatiga yetkandek bo'ldi, hatto
yuqoridag'i javobni eshitkan vaqtida nima uchundir o'zini bir
turlik kulgidan arang to'xtatib qolg'an edi. Yana o'rtada xomush-
lik hukm surib, Hasanali ishni tuzikroq ochish va yo shu ko'yi
qoldirib ketaberish talashida edi. Hasanali bekning har bir siriga
o'zini mahkam deb hisoblag'anliqdan, darhaqiqat, Otabekka
mahram bo'lishg'a loyiq bir mehribonchiliqqa ega bo'lg'anliqdan
xo'jazodasi bilan ochiq so'zlashish fikriga keldi. Bir necha da-
qiqa muqaddima uchun reja qurib o'lturgandan so'ng tilga keldi:

— O'g'lim, Otabek.

— So'zlangiz.

— Aytingiz-chi, men sizning kimingiz?

Otabek, Hasanalining maqsadig'a tushunolmay majhul unga
nazar tashladi:

— Sizmi? — deb kulimsiradi. — Otam bo'lmasangiz ham
meni otaliq muhabbati bilan suygan sodiq va mehribon bir
kishimsiz — ya'ni ma'naviy otam.

— Barakalla, o'g'lim, — dedi Hasanali, — javobingiz o'z
o'ylag'animchadir. Endi sizdan shuni ham so'rayin: xo'jasig'a

sodiq bir qul, sizning ta'biringizcha, ma'naviy bir padar o'z
o'g'lig'a yomonlik sog'inarmi, bu to'g'rida javob beringiz-chi?

Otabek kutilmagan bu savoldan ajablandi:

— So'zingizga tushunolmadim, ota, — dedi, — shundog'
bo'lsa ham javob beraman: bu kungacha siz yolg'iz meninggina
emas, bizning oilamizga otaliq mavqi'ida turib, yaxshiliqdan
boshqani sog'inmay kelasiz.

Hasanali tusini buzmadi:

— Ilgariroq balki shundog' bo'lg'andir, ammo endi, ayniq-
sa siz...

— Ayniqsa men... ochib so'zlangiz.

— Ayniqsa sizning menga saqlag'an ishonchingiz tugalganga
o'xshab, o'zimdan qandog' kamchilik o'tkaniga hayratdaman.

— Qiziq gaplar so'zlaysiz, — dedi Otabek, taajjubi ortqan
edi. — Menga qandog' yomonlik sog'indingiz-ki, sizga ishon-
chim bitsin? Vasvasalanishning o'rni yo'q, mundan so'ng ham
sizning xayrixohona kengashlaringizga, ham vujudingizga muh-
tojman, amonatim, boshqam mundan keyin ham ona qornida
saqlang'andek sizda saqlanishig'a ishonaman va bunga sizning
ham amin bo'lishingiz kerak, ota.

— Lekin... til bilan ko'ngil boshqa-boshqadir, o'g'lim...

Otabek bu ters va qo'rs muqobaladan toqatsizlandi:

— Yanglishasiz, ota.

— Yanglishmayman, bil'aks bilib, qanoatlanib so'zlayman.

— Tilim bilan ko'nglimning boshqalig'ini isbot qilingiz.

Hasanali ginalik qiyofada qoshlarini chimirdi va:

— Mendan yashirib yurgan bir sirringiz bor, — dedi.

— Sizdan yashirg'on bir sirrim bor?

— Bor o'g'lim, bor, — dedi Hasanali, — agar da'vongiz
to'g'ri bo'lsa, menga chindan o'z kishim deb qarasangiz o'sha
sirni yashirmangiz.

Otabek to'satdan o'zgarib, boyag'i asabiylik holatini yo'qotti,
shundog' bo'lsa ham o'zini yig'ib kulgan bo'ldi:

— Hali shunaqa sizdan yashirin sirrim bormi?

— Bor.

— Bo'lmasa, marhamat qilib kashfingizni so'zlangiz.

Hasanali piyolani og'ziga ko'tarib, choyni ho'pladi, kashfini ochti:

— Marg'ilong'a kelgan kunlardan boshlab sizda qiziq bir holat bor, — dedi, — siz bu holatni "Marg'ilon havosi yoqmadi" deb ta'bir qilsangiz ham men mundan boshqa narsalar payqayman...

Otabek o'ziga qattig' tikilib turg'an Hasanalidan yuzini chetka burishka majbur bo'ldi. Go'yo bu sehrgar chol hamma sirrni betdan o'qub olar edi. Hasanalini hamon o'ziga tikilib turg'anini bilib, manglayini qashig'an bo'ldi:

— Xo'sh, davom etingiz...

— Bu sirringizni mendan yashirmoqchi bo'lasiz, — dedi tamom qanoat bilan Hasanali, chunki, endi o'z kashfiga juda ishong'an edi. — Xayr, yashirmoqqa ham balki haqqingiz bordir... ammo shu ko'yi sir saqlash bilan birar natijaga yetish mumkinmi?

— ...

Otabek qip-qizil qizarib gunohkorlardek yerga qarag'an edi. Hasanalining yuziga padorona tarahhum[1] tusi kirib, keksalarga maxsus ohangdor bir tovush bilan bekning ustidagi og'ir yukni ola boshladi:

— Aybi yo'q, o'g'lim, — dedi, — muhabbat juda oz yigitlarga muyassar bo'ladig'an yurak javharidir. Shuning bilan birga ko'b vaqtlar kishiga zararlik ham bo'lib chiqadir. Shuning uchun kuch sarf qilib bo'lsa ham unitish, ko'b o'ylamaslik kerakdir.

Bu keyingi gap bilan Otabek ko'tarilib Hasanaliga qaradi va uzoq tin olib yana yerga boqdi. Go'yo buning ila "unitish mumkin emas" degan qat'iy so'zni aytkan edi. Hasanalining ortiqcha berilib di. Ikkisi ham fikrga tolg'an edi. Hasanalining ortiqcha berilib o'ylag'an kezda soqolini qayirib tishlaydigan bir odati bo'lib, dan so'ng ishning ochilmay qolg'an qismini eshishni boshqa hozir ham soqolini yamlash bilan mashg'ul edi. Uzoq o'ylag'anvaqtg'a qoldirmoqchi bo'ldi. Chunki Otabek shuning o'ziga ham yaxshigina qizarinib, bo'rtingan edi.

[1] **Tarahhum** — rahm-shafqat.

5. KIROYI KUYAVING SHUNDOG' BO'LSA!

Poyabzal bozori va uning burchagidagi havli... O'qug'uvchi albatta bu havlining egasi bilan tanish chiqar. Ko'rimsiz, chirk bosib qorayg'an, juda ko'b xizmat qilib keksaygan, ochib-yopqanda anvo'i — turlik dodi-faryod qiladirg'an, bunda sanalg'an sifatlarini bir yerga jamlab natija chiqarg'anda "sharti ketib, parti qolg'an" bir darbozaning ostonasidan uch-to'rt qadam ichkariga kirilsa Buxoro zindonlaridan birini his etilur va qorong'u yo'lakning nihoyatidagi yorug'liqqa tomon oshiqilur. Qoqilib-suqilib yo'lak zindonidan qutiling'ach bir ulug' ariq yoqasig'a, o'rdadek havliga chiqilur va rohat tin olinur. Havlining kun chiqarida kun botishig'a qaratib soling'an, uncha maxtarliq bo'lmasa ham ammo zamonasining olding'i binolaridan hisoblang'an bir ayvon bilan bir uyga ko'z tushadir. Sahn va binolar kishi zotidan bo'sh, shuning uchun bu havli oilaning tashqarig'i qismi — mehmonxonasining tun va kun botar jihatlari kichna ekanligi onglashilur. Sahnning kina hujralar bilan o'ralg'an va bu hujralarning barcha eshiklari yopiq va qulflang'an holda bo'lib mollar bilan bandligi va uy egasining davlatlik kishi bo'lg'anlig'i bilinur. Havlining janub tarafi do'konlar orqasi, ammo katta tup gilos yog'ochlari qoplab yotadirlar.

Endi biz tashqari havlini qo'yib mehmonxonaning yonidan ichkariga kiramiz. Ichkari havlining yo'lagi ham nargisidek usti va bag'ri yopiq — qorong'u, yo'lakning nihoyatiga borib o'ngga yurilsa axtaxonaga, chapka yurilsa birinchi martaba kirganimizdek ulug' bir havliga chiqarmiz. Havlining to'rt tarafi turlik ehtiyoj binolari bilan va to'rdagi binoning ikki biqini katta uylar bilan o'ralg'an bo'lib, shu ikki uyning orasig'a o'lturgan koshinkor va naqshin chorxari ayvon bu havlining birinchi martaba ko'zga chalinadirg'an ortiqliqlaridandir. Shu chorxari ayvonning o'rta bir yerida, ustiga atlas ko'rpalar yopilg'an tanchaning to'rida devorga suyanib, avrasiga qora movut sirilgan sovsar po'stin kiyib bir kishi o'lturadir. Bu kishi bilan ikkinchi martaba tanishib o'lturmayshi o'lturadir. Bu kishi bilan ikkinchi martaba tanishqan — Mirzakarimiz, chunki, bu odam o'qug'uchi bilan tanishqan — Mirzakarim qutidor. Tanchaning ikki biqinida ikki xotin: bulardan bittasi ichi-

dan atlas ko'ynak, ustidan odmi xon atlas guppi kiygan, boshig'a oq dakanani xom tashlag'an, o'ttuz besh yoshlar chamaliq go'zal, xush bichim bir xotin. Yuzidan muloyimlik, eriga itoat, to'g'riliq ma'nolari tomib turg'an bu xotin qutidorning rafiqasi — Oftob oyim, ikkinchisi yetmishlardan o'tkan bir kampir. Oftob oyimning onasi — Oysha bibi. O'choq boshida qo'polg'ina, qirq besh yoshlar chamaliq yana bir xotin choy qaynatib yuradir. Bu xotin ersa oilaning cho'risi — To'ybeka. Biz bular bilan tanishishni shu yerda qoldirib ayvonning chap tarafidagi daricha orqalik uyga kiramiz, ham uyning to'riga soling'an atlas ko'rpa, par yostiq quchog'ida sovuqdan erinibmi va yo boshqa bir sabab bilanmi uyg'oq yotqan bir qizni ko'ramiz. Uning qora zulfi par yostiqning turlik tomonig'a tartibsiz suratda to'zg'ib, quyuq jinggila kiprak ostidag'i timqora ko'zlari bir nuqtag'a tikilgan-da, nimadir bir narsani ko'rgan kabi... qop-qora kamon, o'tib ketkan nafis, qiyig' qoshlari chimirilganda, nimadir bir narsadan cho'chigan kabi... to'lg'an oydek g'uborsiz oq yuzi biroz qizilliqg'a aylangan-da, kimdandir uyalg'an kabi... Shu vaqt ko'rpani qayirib ushlagan oq nozik qo'llari bilan latif burnining o'ng tomonida, tabiatning nihoyatda usta qo'li bilan qo'ndirilg'an qora xolini qashidi va boshini yostiqdan olib o'lturdi. Sariq rupoh atlas ko'ynakning ustidan uning o'rtacha ko'kragi biroz ko'tarilib turmoqda edi. Turib o'lturgach boshini bir silkitdi-da, ijirg'anib qo'ydi.

Silkinish orqasida uning yuzini to'zg'ig'an soch tolalari o'rab olib jonso'z[1] bir suratka kirgizdi. Bu qiz suratida ko'ringan malak qutidorning qizi — Kumushbibi edi.

Kumushbibi bir necha kundan beri sovuq havo tegdirib, bosh og'rig'i va ko'z tinishka o'xshash og'rig'lardan shikoyat qilib yurar, shuning uchun onasi "tinch uxlasin, ortiq urinmasin" deb bu kun namozga ham uyg'otdirmag'an edi.

Kumush, kiyinib uydan chiqdi, To'ybeka tomonidan hozirlanib berilgan issig' suv bilan yuzini yuvdi. Uyiga kirib artinib, tuzatingach ayvonga chiqdi. Ayvondagilarga salom berib, otasining yonig'a kelib o'lturdi.

[1] **Jonso'z** — jon o'rtovchi, azob beruvchi.

Qutidor qizini kuzatdi:

— Tuzikmisan, qizim?

— Yo'q, otajon, boshim hamon og'rib turadir.

Qutidor qizining peshonasini ushladi:

— Ey-ha, Kumush, hali issig'ing bor, — dedi. — O'zingni teja qizim, o'rningni qalin qilib burkanib yot, terlasang yorisharsan, qizim. To'ybeka, Kumushning choyini oqlab ber-chi.

Oftob oyim erining so'zini kuchlab tushdi:

— Issig'i bor, yuzi ham qizarib bo'rtib turibdir.

O'zining ruhsiz tovushi bilan Oysha buvi ham gapka aralashdi.

— Nax kechasi bilmapsiz, nax meni qo'rqitib enka-tenkamni chiqardi. Isitmasi aralash allanuchka so'zlarni aytib chiqdi...

Kumushbibi yalt etib buvisiga qarab qo'ydi.

— O'sha harorati g'ariza[1]niki hammasi, — dedi qutidor. — Men bu kun birar hakimdan so'rab qaraychi... Ol qizim, shu piyoladagi choyingni ich-chi, — dedi va tag'in bir qayta qizini kuzatdi.

Choyni ichib bo'lg'andan keyin qutidor fotiha o'qub o'rnidan turdi:

— Men senga aytib qo'yay, Kumush, — dedi turar ekan qutidor Oftob oyimg'a, — bu kunga bir mehmon aytkan edim. Cho'ringni chiqarib mehmonxonani tozalat. Anovi yangi qoplag'an ko'rpalaringni ber, tanchaga o'shani yopsin. Katta gilamni ham chiqar, uyingda mevalaring bor edimi?

— Bor.

— Bor bo'lsa yaxshi. Birozdan so'ng et olib kirguzarman, varaqi pishirib qo'yingiz.

Oftob oyim varaqi pishirishdan u kungi mehmonning uncha-muncha kishi bo'lmag'anlig'ini bildi.

— Qanaqa mehmon edi?

— Sen tanimassan, toshkandlik bir yigit, tag'i shu yerdagi uch-to'rtta og'aynilar. Tuzikmi, aytkanlarimni uqdingmi?

— Uqdim-uqdim.

[1] **Harorati g'ariza** — tabiiy harorat, isitma.

Kumushbibi otasining so'ziga ilhiol qilmadi. Qutidor do'konga jo'nagandan keyin Oftob oyim To'ybekani mehmonxonag'a boshladi va o'zi xamir qilishg'a o'tirdi. Kumushbibi xomush edi. Bir narsa to'g'risida o'ylarmidi yoki bosh og'rig'isi kuchlikmidi, har holda namozshom gul kabi yopiq edi. Qarshisida o'tirg'an bevasining o'tkan-ketkandan qilg'an hikoyalariga ermilgina quloq berar va ko'nglini ochish uchun aytilgan qiziq so'zlarga ilginib bilan javoblanar edi.

Kumushbibi o'zining bir soatcha vaqtini shu ko'yi kechirdi. so'ngra o'rnidan turib kichkina latif oyoqlarig'a otasining yaqinda olib bergan qalla kavshini kiydi va oshxona yumushi bilan qoishib yotgan onasining oldig'a bordi.

Kumushbibi endi o'n yettini qo'yib o'n sakkizga qadam bosganligidan bo'yi ham onasig'a yetayozg'an, ammo jussasi onasig'a ko'ra to'laroq edi. Onasining yumishig'a biroz qarab turg'andan keyin tashqarig'a tomon ketdi. Ayvonning bir chetidan mehmonxonada gilam to'shab uringan To'ybekaga qarang'an bo'ldi-da, ayvonning o'rta ustuniga kelib suyandi. Endi boyog'ig'a qarag'anda biroz yengillangansimon, jon olg'uchi qora ko'zlari harakatlana boshlag'an, bo'g'riqqan qizil yuzlari ochilibroq'g'on edilar. Ayvon ustuniga suyang'ach, qora qiyig' qoshlarini chimirib ko'cha yo'lak tomong'a qaradi, biroz qarab turdi-da, ayvondan yerga tushib yo'lak tomong'a, ariq bo'yig'a keldi. Suv bir do'konning ostidan chiqib, bu havlida uch-to'rt qulach chamasi ochiq havoda oqar va ko'prik-tom ostig'a ketar edi. Kumushbibi ariq bo'yidan bir o'rinni ko'zladi-da, sakrab narigi yuziga o'tdi va cho'nqaydi. Uning ko'zlari muloyimg'ina suv ustiga og'dilar. Ariqning musaffo tiniq suvi yovoshg'ina oqib kelar, Kumushbibining qarshisig'a yetkanda go'yoki, uning o'zini ochun sekingina bir charx urib qo'yar, o'z ustida o'tirgan soldirab ketish alhojga musahhar[2] bo'lg'an kabi tag'i bir kattaroq doirada aylangach, chistag'ina ko'prik ostig'a oqib ketar edi. Ariq suvining ajoyatsiz bu harakatini uzoq ko'zdan kechirib o'tirg'och, qo'l uzatib suvdan oldi va yuzini yuvdi. Uning yuzini

[1] Sekin — astarchi qiz.

[2] Musahhar — xizmatga solingan, bo'ysungan.

o'pib tushkan suv tomchilari bilan ariq harakatka kelib chayqaldi, go'yoki suv ichida bir fitna yuz bergan edi... Ikkinchi, uchinchi qaytalab yuz yuvishda bu fitna tag'i ham kuchaydi...

Nozik oyoqlar toldilar shekillik, sadaf kabi oq tishlarini bir-ikki qaytalab chaydi, ariq bo'yini va uning sevlarini tashlab ketdi.

Boyag'ig'a qarag'anda anchagina yengillanib ichkariga kirdi, harakatlari ham bir muncha o'zgargan edi. Oysha buvi undagi bu o'zgarishdan so'yindi:

— Yengil tortdingmi, qizim?

— Shukur...

— Endi ortiq urinma qizim, tinch o'ltur.

* * *

Qish kunlari bir tutam, "ha, deguncha" kech bo'ladir. Bu kun ham "ha deguncha"ga ham qolmay kech bo'lg'an, mehmonlarning kelishkaniga yarim soatlab vaqt o'tkan edi. Qutidor mehmonlarni ixlos va samimiyat bilan kutar, ziyofat quyuq-suyuqlari bilan to'la-to'kis davom etar edi.

To'ybeka ichkari bilan tashqarig'a[1] yugurib dasturxon yangilar, choy tashir edi. Xizmat tugalayozg'andan keyin To'ybeka o'zining sovib qolg'an oshini yemak uchun Oftob oyimlar yonig'a o'ltirdi.

So'zdan so'z chiqib Oftob oyim To'ybekadan so'radi:

— Mehmonlar qanaqa kishilar ekan, tanidingmi?

— Nax siz yosh mehmonni ko'rmabsiz, dunyog'a kelmabsiz, — dedi To'ybeka o'ng-u ters osh chaynab,— bir chiroylik, bir aqllik, tag'in o'zi hammadan yuqorida o'lturadir; hali yigirma ham bormag'andir, mo'ylabi ham endigina chiqa boshlag'an... Nax bizga kuyav bo'ladigan yigit ekan, — dedi va Kumushka qarab kulib qo'ydi. Bu so'zdan Oftob oyim ham kulimsirab qizig'a qaradi:

— Ana, Kumush, sen eshitdingmi, opangning so'zini, To'ybeka senga er topqan, sen bo'lsang boshim og'riydir deb yotasan.

— — —

[1] Cho'ri xonalarda kishidan qochish rasmi yo'q edi *(muallif)*.

Kumushbibining sezilar-sezilmas kulimsirashidan yoqutdek irin'lari ostidagi sadafdek oq tishlari ko'rinib ketdi ersa-da, biroq uning bu holi tezlik bilan tundliqqa alishindi.

— Qolg'an xizmatlaringizning bittasi endi menga er topish edi.

To'ybeka Kumushning tundlanishini elamadi:

— Ey... singlim, hali sen bilmaysan, — dedi, — u yigitni bir ko'rgin-da, hu, deb ketabergin... sen tugil, shu yoshim bilan menim ham unga tekkim keldi, — dedi va xaxolab yubordi.

Kumushbibi chirt etib yuzini To'ybekadan o'girdi.

— Tezroq tegib qoling.

— Koshki edi tegalsam, — dedi To'ybeka, — men uning bir tukiga ham arzimayman. Ammo sen bo'lsang uning bilan tenglashar eding. "Teng-tengi bilan, tezak qopi bilan". Xa-xa-xa!..

To'ybekaning shuningdek hangomalari boshqa vaqtlarda Kumushni yaxshigina kuldirsa ham hozir unga yotishib kelmadi shekillik, achchig'lang'an ko'yi yotish uchun uyiga kirib ketdi. Oftob oyim "bachcha-machchadir" deb o'ylag'an edi. Shuning uchun bu to'g'rida so'z ochmadi.

— Tashqaridan xabar olingiz-chi, opa, — dedi Oftob oyim, — choy kerak bo'ldimikin.

To'ybeka nari-beri oshini yeb tashqarig'a chiqib ketdi. Oradan daqiqa vaqt o'tkan yo o'tmagan edi, hovliqib ayvonga keldi:

— Tuf-e, qurib ketsin jonim chiqib ketdi-ya!

Bir soatdan beri joynamozdan qo'zg'almay tasbih ag'darib o'lturgan Oysha buvi To'ybekani boshdan oyog' kuzatib yana ishiga mashg'ul bo'ldi.

Oftob oyim iltifotsizgina kulimsirab tanchadan so'radi:

— Nima bo'ldi, nega muncha qo'rqish?

To'ybeka damini rostlab ustunning tegiga o'lturdi:

— Pochchamdan dasturxonni olib qoqish uchun gilosning yonidan o'tarmanmi, allakim baloga turtinib ketdim. Qo'rqqanimdan oz qoldiki, dodlab yuborsam... Chamasi mehmonlarg'a qarab turg'an ekan.

— Kimbalo ekan?

[1] **Irin** — lab, dudoq.

— Qorong'uda yaxshi ajratolmadim, tusini g'ira-shira anovi qora Homidg'a o'xshatdim. Tag'i umi-boshqami— Xudo bilsin, shatir-shutir qildi-da, chiqib ketdi.

* * *

Qutidor mehmonlarni jo'natib yotish uchun yeshinar ekan, Oftob oyim so'radi:

— Chiroylik yigit, aqllik yigit, deb maxtiy-maxtiy To'ybekaning ichagi uzildi, u kim edi?

— Mehmonimiz o'sha edi, — dedi qutidor, — toshkandlik Yusufbek hoji otlig' yaqin oshnamning o'g'li.

— To'ybekaning maxtag'anicha bormi, o'zi?

— Bor, — dedi qutidor va g'italandi[1], — Xudo kishiga o'g'il bersa shundayini bersin-da.

Oftob oyim kula-kula To'ybekaning Otabek to'g'risida so'zlagan gaplarini va Kumush bilan bo'lg'an mojarosini so'zlab chiqdi. Qutidor ham kulgidan o'zini to'xtatolmas ekan:

— Tentagingning aqli balo, kiroyi kuyaving shundog' bo'lsa, — dedi.

6. TOSHKAND USTIDA QONLIQ BULUTLAR

Bu kunlarda Marg'ilonda shunday xabar chiqib qoldi. "Toshkand hokimi bo'lg'an Azizbek Qo'qong'a qarshi bosh ko'targan. Xon tomonidan xiroj (zakot, soliq) uchun yuborilg'an devon beklarini o'ldirgan!" Ikkinchi kun bu xabar tag'i ham boshqacha to'n kiydi: "Musulmonqul Normuhammad qushbegiga besh ming to'n kiydi: "Musulmonqul Normuhammad qushbegiga besh ming sipoh qo'shib, Toshkand ustiga jo'natqan!"

Bu xabarlar xalq tomonidan juda oddiy, ortiqcha sovuqqonliq bilan qarshi olindilar. Bu voqi'aga hech kim ajabsinmadi va bunda favquloddaliq ko'rmadi. Xalq bunga haqli edi, chunki, bunday tinchsizliklarni endi ko'ra-ko'ra juda ham o'rganib qolg'an, bu kun bo'lmasa ertaga o'zining botir boshisining, oftobachasining,

[1] **G'italanmoq** — jonlanmoq.

xullas, kim bo'lsa ham beklaridan birining shunday tinchsizlik chiqarishig'a "mumkin va bo'ladirg'an ish" deb qarar edi. Ammo biz Otabekni bu to'g'rida xalq bilan birgalashtira olmaymiz. Chunki ul bu xabarga sovuqqonliq bilan qaray olmas edi va qaray olmadi. Bu xabarni eshitar ekan, yeb turgani og'zida, yutkaochiq ko'zi, o'tkir zehni orqaliq mudhish, falokatlik manzaralar ni bo'g'zida qoldi; bunday o'zboshimchalik orqasidan o'zining ko'rar, millatini — xalqini — musulmonini qo'rqunch jar, tegsiz jahannam yoqasida, yiqilish oldida topar edi-da, seskanib "o'zing saqla tangrim!" der edi. Bu xabarni eshitkandan so'ng gangib esini yo'qotdi. Yarasi yangilandi:

— Oq bilan qorani ajratolmag'an fuqaroning bir necha g'arazgo' mustabidlar kayfi yo'lida bir-birisining qonig'a tashna bo'lishlari va natijada istiqbolning vahim ko'rinishlari!

Shunday qayg'ular ichida bo'kib o'lturar ekan, Hasanali qo'lida bir maktub bilan hujraga kirdi. Maktubni Otabekka uzatib — "Toshkanddan emish, otangizdan bo'lsa kerak" dedi. Otabek xatni ochdi: katta qog'ozda, yo'g'on qalam bilan yozilg'an uzun bir maktub edi. O'qudi (aynan):

"Huvalboriy[1] ...ko'zimizning nuri, belimizning quvvati, hayotimizning mevasi o'g'limiz mulla Otabekka yetib ma'lum va ravshan bo'lg'aykim, alhamdulilloh biz duogo'y padaringiz, mushtipar onangiz va yaqin do'stlaringiz munda Haq taoloning hifzi himoyatida sihhat va salomat bo'lib ko'z nurimizning duoyi jonini subhi shom, balki aladdavom[2] rabbulolamindan rajo[3] va tamanno[4] etmakdamiz. Janobi Haq bod fursatlarda[5], yaqin va sa'id[6] soatlarda to'kis-tugallik birlan diydor ko'rishmakka nasib va ro'zi qilsin, omin yorabbulolamin. Ba'dab[7] so'zimiz: o'g'lim, Marg'ilong'a sihhat va salomat yetish maktubingni olib Haq

[1] **Huvalboriy** — ul Tangri, ul Yaratguvchi.
[2] **Aladdavom** — doimo, hamisha.
[3] **Rajo** — umid, tilak.
[4] **Tamanno** — istak, xohish.
[5] **Bod fursat** — tez vaqtda, tezlikda.
[6] **Sa'id** — baxtli.
[7] **Ba'd** — keyin, so'ng.

taolog'a shukurlar qildik. Bizning Toshkanddan ahvol so'rasang, balki Marg'ilong'a ham eshitilgandir, munda Azizbek qandog'dir bir kuchka tayanib Qo'qong'a isyon etdi. Xazina hisobini olish uchun kelg'an devon beklarini o'ldirib o'rda darbozasiga osdi, bunga qarshi Qo'qon ham tinch yotmag'an bo'lsa kerak. Bu kun Kirovchi[1]dan besh ming sipoh ila Normuhammad qushbegini Toshkand ustiga buyurilg'anlig'in eshitdik. Fuqaroning tag'in qandog' ko'rguliklari bor ekan, o'g'lim!

Kechagina qonliq qilichini fuqaro ustida yurguzib turg'an Azizbekka uning tig'i zulmi bilan qora qonig'a belanilgan o'g'lining, otasining, onasining, og'asining mazlum gavdasi tuproq ostida hali chirib bitmay turib bu kun xalq yana Azizbekka, o'sha qonxo'rg'a o'z qoni bilan yamin[2] etdi; Azizbekni to o'zining bir tomchi qoni qolg'unchaliq himoya qilmoqqa ond ichdi. Azizbekning buyrug'i bilan kecha o'rda tegiga barcha Toshkand xalqi yig'ilg'an, bu yig'inda ulamolar ham bor, fuzalo ham bor; xulosa, shaharning har bir sinfidan ham hozir edi.

Azizbek o'rda qorovulxonasidan turib fuqarog'a salom qildi. Azizbekning salomiga musharraf bo'lg'unchilarning ko'zlaridan yoshlar oqmoqda edi. O'g'lim, sen bir qadar oq bilan qorani ajrata olasan, yozg'anlarimni diqqat bilan o'qi.

Azizbek o'rda darbozasig'a osilg'an ikki gavdani ko'rsatib so'radi:

"Fuqaro! Ko'rasizmi bu ikki gunohkorni, nima uchun bu jazog'a mustahiq[3] bo'ldilar?"

Xalq:

"Bilmaymiz, taqsir".

Azizbekning o'zi javob berdi:

"Bular Musulmon cho'loqni sarkardalaridan, qipchoqlarning yo'lboshchilaridan va qora choponning dushmanlaridan bo'lgan ikki to'ng'izning gavdalari! Men bularni siz qora chopon fuqarom tomonidan o'ch uchun o'ldirdim, siz qora chopon og'aynilarning qipchoq qo'lida shahid bo'lg'an qarindoshlaringizning

[1] Qurama bilan Telov orasida katta bir qishloqdir (muallif).
[2] **Yamin** — ont, qasam.
[3] **Mustahiq** — munosib, loyiq.

ining ruhlarini shodlandirmoq uchun o'ldirdim! Yoki bir baraka-
tim adolatdan emasmi, fuqaro!"

Xalq javob berdi:

"Adolatt Xo'b qilg'ansiz, taqsir! Qipchoqlarning jazolari
shunday bo'lmag'i kerak!"

Azizbek maqsadg'a ko'chdi:

"Siz qora chaponliglarg'a xalisona qilg'an bir xizmatingiz
qarshi albatta qipchoqlar qasding'iz tushurlar, meni Toshkand
hokimligidan azl' etmakchi va qo'llaridan kelsa bitta o'ldirmak-
chi bo'lurlar! Siz bu ehtimolga qandag' qaraysizlar?!"

Xalq o'zining quyidag'i javobi bilan ko'kni ko'tardi:

"Bir lomchi qanimiz qolg'uncha ya'lingizda jon beramiz!
Qipchoqlarda had bo'lg'aymiki, biz tirik turg'an joyda sizning
bir tola mo'yingizni xam qilsinlar!"

Azizbek xalqqa tashakkur aytib yarasini yordi:

"Rahmat fuqaro! Eshitamanki, qipchoqlar Normuhammad
mad qushbegi qo'l ostida Toshkand ustiga harakat boshlag'an
emishlar. Bunga qarshi bizning hozirlanishimiz kerakmi, ya'ni
fuqaro?!"

Xalq:

"Kerak, albatta kerak, taqsir! Agar ruxsat bersangiz, bu
kundan boshlab qo'rg'onlarni tuzata beramiz!" Azizbek:

"Rahmat fuqaro! Orqamda sizningdek fuqaram turg'anda
menga hech bir qayg'u yo'qdir!" Xalq:

"Siz omon bo'lib asoyish o'tirsangiz, qipchoqqa yo'l ber-
mayviz, taqsir! Qo'rg'on tuzatishka fotiha beringiz, taqsir!"

Azizbek fotiha berdi. Xalq urush hozirlig'ig'a kirishdi. Ani.
o'g'lim, bizning xalqning hutiga yig'lashni ham bilmaysan.
kulishni ham! Har holda Toshkand ustiga yana qonliq bulut-
lar chiqdi, ishning oxiri nima bilan tinchlanar — bu bir Xu-
dog'ag'ina ma'lumdir. Boshqa so'zlardan ham ortiqroq esingga
shuni solib o'tayki, siyosat to'g'rilarida o'ylanibroq so'zla!

Arzimagan sabablar bilan talaf bo'lgan jonlarni hami-
sha ko'z oldingda tut! Sen bilan mening ko'ngillarimizdagi

---

¹Azl — bo'shatish, mansabdan tushish.

²Talaf — nobud bo'lish.

yaratg'uchig'ag'ina ma'lum bo'lib, ammo Farg'onada meni Azizbekning sherikidir, deb o'ylashlari va seni bir fitnachining o'g'li, deb tanishlari ehtimoldan yiroq emasdir, shu jihatlarni mulohaza qilib oyog' bos! Bu tinchsizlik vaqtida sen bilan mening hayotimizning tahlika ostida bo'lg'anlig'ini unutma! Shuni ham aytib qo'yayki, bu tinchliksiz bosilmag'uncha Toshkandga kelmasliging maslahatdir. Toshkand tinchlangandan keyin (agar salomat bo'lsam) o'zim xabar yuboraman. Manda barcha yor-u saxoratb

rish — kundan kunga rangining siniqib borishi, hujradan chetka chiqmasligi, xomushligi va boshqalar Hasanalini yaxshig'ina qo'rquvg'a solg'an, o'zining faqat tomoshachig'ina bo'lib yurishidan nizosizlangan edi. Durust, ul Otabekning muhabbatiga vorif bo'lg'anidan beri bir daqiqa ham uni o'zining ko'z o'ngidan uzoq tutmag'an: mahbubasi kim, kimning qizi, biror chora qilsa bumkinmi? — Mana shuningdek masalalarni tekshirib, bilib ham o'ylab kelgan edi. Ammo bu to'g'rida Otabekning ko'magiga chinlab bel bog'lashdan uni ba'zi ehtimollar to'xtatib: "Otabek yosh, yoshlar muhabbati uchar qush, baiki, bu kun-erta unutib ham yuborar" kabi mulohazalarda bo'ling'an edi. Nihoyat, Otabekdagi o'ychanliq va o'zgacha hollarning kundan kunga kuchayib borishi Hasanali haligi mulohazadan voz kechdirib, boshqa yo'sunlarni qaratmoqqa majbur etdi.

Garchi uning qarori bir nuqta ustida to'xtag'an bo'lsa ham shu holda tinib turmadi, yana yuz turlik boshqacha yo'sunlarni o'yladi, uning turlik xayollarga borib qaytdi, ammo ularning bitasini ham Otabek og'rig'ig'a em deb topmadi va nihoyat:

— Ko'ray-chi, qadamim muborak bo'larmikin, — deb qo'ydi.

Kechlik oshni o'tkazgach, Hasanali o'z hujrasidan kiyinib chiqdi-da Otabek yonig'a kirdi, Otabek "Boburnoma" mutolaasi bilan mashg'ul edi. Ba'zi bir ehtimollarga qarshi o'zining niyatini bildirmay:

— Menda yumishingiz yo'qmi, bek? — deb so'radi Hasanali. — Hamomga bormoqchi edim...

Otabek ko'zini kitobdan uzmay javob berdi:

— Yumishim yo'q, boraveringiz.

Hasanali chiqdi. Qosh qorayib, qorong'u tushayozg'an edi. Havo bulut, achchig', sovuq yel to'fi tomong'a yugurar, ora-sirada qor uchqunlarini quvlab zirqiltirar edi. Ertuv vaqtida yarim beldan loy kechishka to'g'ri keladigan ko'chalarning loyi qarqaloqlang'an, shuning uchun yurguchi qiynalmas, aksincha ola-chalpoq qor pag'alarini bosishdan vujudga kelgan oyoq ostidag'i "g'arch-g'urch" tovushlari kishiga bir turlik kayf, nursiqaviy yengillik berar edilar. Do'konlar yopiq bo'lsalar ham choyxonalar ochiq, kishilar o'rtaga gulxan solib, choyxonachining bachchasini gohi o'zlariga xon ko'tarib va gohi "xon qizi" deb ham qo'yadirlar. Xon saylag'uchilar orasida yosh yigitlar bor bo'lg'anidek, katta sallalik mullanamolar, yetmish yoshliq keksalar ham ko'rinadirlar... Qish kechalari juda uzun, shuning uchun choyxonalar obod; xalq lazzatlanib bachchaning tabarruklangan chovini ichadir, husniga tamosho qilib Xudoning qudratiga hayron qoladilar...

Hasanali Ziyo shohichining tashqarisig'a kelib kirdi-da, mehmonxona darichasiga qaradi. Daricha tirqishidan ko'rilgan mehmonxona darichasiga qaradi. Daricha tirqishidan ko'rilgan yorug'liq mehmonxonada kishi borligni bildirar edi. Hasanali yorug'liq mehmonxonada kishi borligni bildirar edi. Hasanali tuzatinib oldi va ichkariga kirdi. Ziyo shohichi namoz o'qumoqda bo'lib, mehmonxona chet kishidan soli edi. Bu tasodufdan Hasanali so'yindi va Ziyo akaning namozni bitirishini kutib o'lturdi. Ziyo shohichi yonig'a salom berib joynamozdan orqasiga qarab qo'ydi. Fotihaga qo'l ko'tardi. Fotihadan so'ng kelib Hasanali bilan so'rashdi:

— Keling ota, tinchlikmi?

— Shukur, tinchlik.

Tancha tevaragiga ulturishdilar. Bir nuncha vaqt so'zsiz o'tdilar. Ziyo shohichi bu vaqtsiz tashrifka tushuna olmay "nima qilib yurasan?" degandek etib, bir necha qayta Hasanaliga qarab oldi.

— Ajablanmangiz, boy aka, kelishimda bir majburiyat bor.

— Sizni Otabek yubordimi?

— Yo'q, o'zim keldim, boy aka.

Ziyo shohichi yana tushuna olmadi. To'g'risi ham Hasanalining bu kelishi Ziyo aka uchun yot bir ish edi. Chunki, Hasanalining Otabekning quli. Qullar bilan jiddiy muomalada bo'lmoq, ayniqsa Ziyo shohichilardek odamlarg'a favqulodda bir ish. Buning ustiga majburiyat ostida o'zicha kelishi...

Ziyo akaning boshi qotib oxirda so'radi:

— Majburiyatingiz?

Hasanali kulimsirab oldi:

— Majburiyatimni eshitsangiz, balki ishonmassiz.

— Xo'sh.

— O'zingizga ma'lumki, — dedi tuzuklanib Hasanali, — Marg'ilon kelganimizga yigirma besh kun, bir oylar chamasi fursat o'tdi. Shundan beri Otabek dardmand.

Ziyo aka ajablangan edi:

— Qanday dardmandlik, Otabek sog'-ku?

— To'g'ri aytasiz, — dedi Hasanali, — ammo men ham uning dardiga bir necha kunlab tushunmay yurgan edim.

— Xo'sh, dardi?

— Muhabbat.

— Muhabbat?

— Muhabbat! — deb takrorladi Hasanali. — Shu yigirma besh kunlik bir muddatning ichida ul butunlay odamgarchilikdan chiqayozdi. Bu o'rtada qanday tashvishlarga tushmadim, so'rasangiz.

— Kimga muhabbat qo'yg'an, xabaringiz bo'ldimi?

— Bo'ldi. Qutidorning qizig'a.

— Ha, ha-a! — deb yubordi Ziyo aka va biroz o'ylang'andan keyin so'radi, — buni siz aniq bilasizmi?

— Aniq bilaman.

— O'zi aytdimi?

— O'zi aytmasa ham shunga yaqinlashtirdi.

— Otabek qizni qayerda ko'rgan?

— Afsuski, buni bila olmadim.

Hasanalining kelish majburiyati va nima uchun kelganligi Ziyo akaga yaxshi onglashildi ersa-da, yana shunday bo'lsa ham so'radi:

— Endi nima qilmoqchisiz?

— Huzuringizga kelishimning bosh sababi ham shundandir, — dedi Hasanali. — Bu to'g'rig'a siz qanday yo'llar ko'rsatasiz va nima kengashlar berasiz, albatta shunga qarab bir ish qilamiz, deb xizmatingizga keldim.

Ziyo aka o'ylab qoldi. Qiziq gap, deb bir-ikki qayta nos otib oldi. Bu orada Hasanali boshdan oyoq hikoyani so'zlab chiqdi.

— Nozik gap, — dedi oxirda Ziyo aka, — agar biz Otabekni bu yerdan uylandirib qo'ysak, hoji bizdan xafa bo'lmasmikin?

— Ko'b yashang, boy aka. Qulingiz ham bu to'g'rida ko'b o'yladim. Xafa bo'lsa nima chorakim, biz shu ishka majbur bo'lg'an bo'lsaq. Shuning bilan birga Yusufbek hoji ham uncha-lik aqlsiz kishilardan emaski, bu gapka xafa bo'lsa. Ammo men qutidor ko'nadimi, yo'qmi, deb bu tomonni o'ylab turibman?

Ziyo aka yana o'ylanib bosh qashindi:

— Aytkaningizdek masalaning bu tarafi ham nozik,— dedi, — ammo qutidorning Otabekka qarashini yaxshi bilsam ham o'rta-da yirog'liq masalasi bor... Qizimni musofirga bermayman, deb qo'yarmikin, bilmadim...

— Menimcha qutidorning oldidan bir yo'li o'tilsin,— dedi Hasanali, — agarda ko'nib xo'b desa-ku xayr, ko'nmagan taqdir-da bu xabarni Otabekka yetkuzsak, zora, shuning bilan ko'ngli sovib tushsa.

Hasanalining bu so'zi Ziyo akaga ham ma'qul bo'lib tushdi:

— Bo'lmasa, qutidornikiga qachon borilsin, deysiz?

— Bundagi ixtiyor sizdadir.

Ziyo aka o'ylab turdi-da, yuziga kulgi chiqardi:

— Hozir boramiz, — dedi, — biz ham umrda bir sovchiliq qilayliq.

Ziyo aka kiyinish uchun qo'zg'algan edi. Hasanali undan so'radi:

— Manim ham birga borg'anim ma'qulmi yoki yolg'iz o'zingiz?

Ziyo aka qo'l silkib:

— Sizning borishingizdan zarar yo'q, — dedi.

8. QUTLUG' BO'LSIN!

...Ziyo shohichining kulib aytkan so'zlariga qutidor sira ham tushunmas va kutilmagan mehmonlarning kelish sababini so'ramoqdan iymanar edi.

— Olovni qo'yaturib, qudalarga dasturxon olib chiqingiz.

Ziyo shohichining bu kulguligidan so'ng qutidor tancha-ga olov qalashni qo'yib dasturxon buyurish uchun ichkariga

qo'zg'aldi. Uning ketidan Hasanali: "Taqdir bitkan bo'lsin-da", — deb qo'yg'an edi, shohichi qat'iy qilib: "Inshoolloh, shundog' yigitni kuyavlikka qabul qilmag'an bir kishini biz odamg'a sanamaymiz" — dedi.

Qutidor qaytib chiqdi... Ziyo aka bilan Hasanali ma'noliq qilib bir-birlariga qarashib olmoqda edilar. Qutidor, ayniqsa Ziyo akaning og'zini poylab, ko'ngli chaqirilmag'an mehmonlardan tushunmog'i qiyin bo'lg'an bir ma'noni sezmakda edi. Oradagi so'zsizlik uzoqqa cho'zilabergach, qutidor Hasanalidan so'radi:

— Bek salomatmi?

Ziyo aka so'z o'nqovi kelganini payqab Hasanalining jim turishiga ishorat qildi va o'zi javob berdi:

— Bizning sizga chaqirilmag'an mehmon bo'lishimiz hato Otabekning sog'lig'i uchundir.

Qutidor bu javobdan bir narsa tushunolmadi va shuning uchun qaytalab so'radi:

— Otabek sog'mi?

— Bu kungacha Otabek salomat, — dedi Ziyo aka salmoqlab, — ammo bekning mundan keyingi sog'lig'i sizning qo'lingizda qolg'ang'a o'xshaydir.

Qutidor yana tushunolmay taajjub bilan mehmonlarga qarab oldi.

— Tushunolmadim...

— Ya'ni Otabek bu kungacha salomat, — dedi Ziyo aka yana, — Ammo mundan keyingi sog'lig'i sizning qo'lingizda...

— Menim qo'limda?

— Sizning ixtiyoringizda.

— Otabek kabi bir yigitning sog'lig'i har bir aqlli kishi uchun maqsad bo'lsa ham, — dedi taajjub bilan qutidor,— lekin so'zingizning shunisi qiziqdirkim, bir yigitning sog'lig'i ikkinchi bir kishining ixtiyorida bo'lsin.

Ziyo aka boyag'i vaziyatini buzmadi:

— Ajablanmangiz, o'rtoq, — dedi, — bekning mundan keyingi sog'lig'i sizning ixtiyoringizda; bu o'yin emas — to'g'ri gap.

Qutidor to'sindan muddaoning kim va nima to'g'risida bo'lg'anlig'ini payqab qoldi va o'zida bir turlik o'ngg'aysizlik

sezdi. Ziyo aka To'ybekning yozgan dasturxonini tuzatib, kulchalarni sindirdi. Hasanali bilan qutidorni nong'a taklif qilib o'zi maqsadni ochiqroq anglatmoqchi bo'ldi:

— Muhabbat degan narsa juda oz kishilarga nasib bo'ladirg'an bir durri bebahodir, — dedi Ziyo aka. — Qadrdoningiz Yusulbek bojining o'g'li Otabek — bir necha kunlardan buyon pinhoniy bir dard bilan og'rir edi. Ko'rinishda uning quli, ammo haqiqatda Otabekning ma'naviy padari bo'lg'an Hasanali ota uning maxfiy dardining asli omilini izlaydir, bekning o'zi bo'lsa uning o'z holi to'g'risida hech narsa sezdirmay dardin yashiradir. Shundog' qilib xo'jasiga ixloslik Hasanalining tajribalik kuzatishidan bekning maxfiy dardi uzoqqa qocholmay natijada sir ochiladir... Shari'at ishiga sharm yo'q, deydirlar o'rtoq, agarchi siz bilan menga bir muncha og'irroq bo'lsa ham yana so'zlab o'tishga bormenga bir muncha og'irroq bo'lsa ham yana so'zlab o'tishga bojat bor: kunlardan bir kun taqdir shamoli yunadir-da bir kinasaning iffat pardasi ostida o'lturgan qizining yuzidagi niqobini ko'tarib ikkinchi tomondan bizning Otabekni shu afifa[1]ga to'baro' qiladir. Shu diqiqadan boshlab bekda u afifaga qarshi bir ishq, ham chin bir ishq tug'uladir...

Ziyo shohichi o'z tomonidan ham yana bir muncha gaplarni qo'shib chatib, so'zini tugatdi. Qutidor yaxshig'ina o'ng'aysizlangan edi. Qutidorgina emas, sovchilar ham o'ng'aysizlangan edilar. Masalaning noziklig'iga uchavlari ham tushunarlar va shuning uchun ittifoq qilgandek chuqur bir sukutka ketgan edilar.

Garchi muddao kun kabi oshkora bo'lgan bo'lsa ham nima uchundir qutidor yana o'zini tag'ofilga solib so'radi:

— U kimning qizi emish?

Ziyo shohichi qutidor tarafidan o'ziga beriladirgan shu savolni kutib turg'an edi.

— Sizning karimangiz, — dedi.

Qutidor o'zining joysiz savolidan o'kinib yerga qaradi. O'rtada tag'in so'zsizlik, o'ngg'aysizlik boshlandi. Bir necha fursat shu yo'sun jimgina o'lturishkandan keyin yana Ziyo shohichining o'ziga gapirishka to'g'ri keldi:

— — — —

[1] **Afifa** — poliza qiz.

— Biz, o'zimizning bu kelishimizda sizning uchun dunyoga arzug'uliq bir o'g'ul hadya etkanimizdek, inshoolloh, qayt kelishimizda ham Otabek uchun munassamat iftor bo'lg'an bir rafiqa tuhfa qilamiz.

Bu so'zdan keyin Hasanalining yuragi hovliqay boshladi. Chunki shu daqiqada qutidor og'zidan yo rad, yo qabul javobi eshitar edi. Ikkinchi tomonda, kutilmagan bu sovchilikka ishonishni-da, ishonmasni-da bilmay shoshib o'tirgan qutidor ham o'zining og'zig'a tikilib turg'uchi ikki kishiga qanday javob aytish uchun garangsigan edi.

— Otabek kabi bir yigitni o'g'ul qilish shanidiga noil bo'lsam o'zimni eng baxtlik otalardan sanar edim. — dedi nihoyat qutidor, — ammo bu to'g'ridagi hamma ixtiyor o'z qo'limda bo'lmay orada ko'krak suti berib o'sdirg'an xotin ham bor... Bu ish uchun yolg'iz o'zim qabul javobi bersam da, onasi bir chekkada qoldirilsa, ehtimol, puxta ish qilmag'an bo'lamiz. Agar maslahat ko'rsalaringiz bu to'g'rida uning bilan kengashib ko'rar edim...

Qutidorning javobidan samimiyat va ixlos ma'nolari tomib turar edi. Javobni eshitkan sovchilarning tomiriga umid qonlari yugurib ketdi.

— Bu ot savdosi emas, umr savdosi, birodar, — dedi Ziyo aka, — yangamiz bilan kengashingiz, Otabek va onasi to'g'rilarida bilganlaringizni so'zlangiz, shundan keyin xo'b o'ylashib biz ga javob beringiz.

Shu gapdan keyin qutidor mehmonlarni qoldirib ichkariga kirdi. Kumushbibi uxlashga yotqan edi. To'ybeka bo'lsa o'zining o'choq boshi yonidag'i uychasini titratib hurrak otar edi. Qutidor uy eshigini ochar ekan ayvonda o'zini kutib o'tirgan Oftob oyimg'a dedi:

— Sham'ni olib kir-chi oldimga.

Uy jihozga g'oyatda boy, go'yo muzaxona tusini berar edi. Taxmonda turlik rangda atlas va shohilardan qoplang'an ko'rpalar, taxmon toqchalarig'a uyilgan pot yostiqlar, qator-qator xitoyi jononlar: kosalar, ko'zalar, chinni choydishlar, laganlar, kumush qinlik xanjar va qilichlar, qalqon va siparlar, dorga so'

ling'an turlik-turlik er va xotin kiyimlari: po'stin, chakmon va boshqalar, qip-qizil gilam va sholi ko'rpachalar kishi ko'zini qamashdirar darajada edilar.

Oshiqib og'zini poylag'an Oftob oyimg'a qutidor bir iljayib qo'ydi-da:

— Xotin, sen hali eshikdagi sovchilardan xabarsizdirsan? — dedi.

Oftob oyim erining "sovchi" xabarini oddiygina qarshiladi, chunki endi ikki-uch yildan beri uylariga kun sayin sovchilar jamoasi yog'ilib yotqanliqdan bu sovchilar ham o'shalarning birisidir, deb o'ylag'an edi:

— Xayrlik bo'lsin, kimlar sovchi?

Qutidor yana bir kulib qo'ydi:

— Ziyo shohichi, tag'in senga noma'lum bir kishi.

Oftob oyim bu kungi sovchilarning qutidorg'a boshqacharoq o'zgarish berganlarini payqadi va buni erining samimiyat ham oshiqishidan sezdi:

— Kim uchun kelganlar?

— Bundan o'n besh kunlar ilgari biz bir toshkandlik savdogar yigitni mehmon qilg'an edik, balki esingdadir?

— Esimda bor, To'ybekka maktab kirgan yigit.

— O'lma, xotin, — dedi qutidor, — ana shu yigit uchun kelganlar.

Bu so'zdan Oftob oyim bezong'lab tushti va erига qarshi rizosizlik vaziyatini oldi:

— Musofir-ku?

Oftob oyimning bu so'zi bilan qutidor bosh qashib oldi va umidsiz bir tovushda:

— Men ham shunisiga hayron bo'lib qoldim, — dedi. — Yo'qsa o'zi ayni biz qidirg'an, har to'g'rida ham yetuk bir yigit edi.

Oftob oyim boshqa xotinlarimizdek erining ra'yi va xohishini, umuman butun shaxsini ehtirom qilg'uchi bir xotindir. Shuning uchun erining hozirg'i ra'yini garchi o'z tilagiga bus-butun zid topsa ham yolg'iz "musofirlik" masalasi bilangina gapka xotima bermay, boshqa taraflardan ham kamchiliklar topib asoslik su-

ratda qutidorning Otabekka tomon haroratlanayozg'an yuragiga sovuq suv sepmakchi bo'ldi:

— O'zi qanday kishining o'g'li, otasi sizga tanishmi?

Oftob oyimning bu savoli o'zi uchun zararlik bo'lib chiqdi. Chunki qutidor, Yusufbek hojining qanday kishi bo'lg'anlig'ini, bu kunda qaysi ishda ekanligini va o'ziga bo'lg'an munosabatini mayda-chuyda tafsilotlari bilan so'zlab chiqib, so'zi oxirida: "Yigitning naslini aybsitib bo'lmaydir, to'g'risiga ko'chkanda bu yigit naslan bizdan allaqancha yuqorida turadir", deb qo'ydi.

Oftob oyim endi ikkinchi turlik yo'l bilan ketdi:

— Uylanganmi, yo'qmi?

— Uylanmagan. Buni qaysidir bir majlisda uning qulidan eshitkan edim.

— Yoshi nechalarda bor?

— Ko'b bo'lsa yigirma besh yoshlarda bo'lur, bo'lmasa yigirma ikki-yigirma uchlardan oshqan emas.

— Nima majburiyatda bizga kuyav bo'lmoqchi, Toshkanddan qiz topilmag'anmi?

— Topilsa ham yoqtirmas ekan, — dedi qutidor va o'ngg'aysiz holatda voqi'ani shipshitib chiqdi. Masalaning bu yanglig' boshlanishiga va buning ustiga erining moyillanishiga Oftob oyim nima deyishni bilmay qoldi. Tuzik, erining maylini anchagina dalil va sabablarga suyanib bo'lgan bir mayl ekanini onglag'an, kuyav bo'ladirg'an yigitni o'zlarig'a o'g'ulliqqa loyiq bir kimsa ekanini ham yaxshi tushungan edi, ammo hozir bu gaplardan ham ilgariroqda "musofirlik" masalasi turar; bir necha yillardan beri muvofiq kuyav izlay-izlay nihoyat Toshkandlik bir musofirga berish xo'rlig'i Oftob oyim uchun og'ir edi.

— Endi qanday kengash berasan, xotin?

Oftob oyim o'z fikrini ochiq aytishka yuraksina olmas, erining ko'ngli olinishidan qo'rqar, ammo — "musofir" masalasiga jon-u dilidan qarshi edi.

— Siz muvofiq ko'rgan bir ishqa qarshi tushib, ra'yingizni qaytaraolmayman, — dedi ko'b o'ylag'andan keyin Oftob oyim, — chunki nima bo'lg'anda ham sizning otaliq ismingiz bor, ham ko'broq ixtiyor sizning qo'lingizdadir. Men albatta

ko'zingizning oq-u qorasi bo'lg'an yolg'iz qizingizni yaramas, bo'lmag'ur kishiga tutib berarsiz, deb bilmayman. Bu jihat bilan bu ishka rizolig'im bilinsa ham biroq qarshilig'im shundadirki, kuyav toshkandlik bo'lg'andan so'ng qizingizni o'zi bilan birga olib ketar va siz bilan meni yolg'iz bolamizdan ayirar... Bunga qolg'anda sizni bilmasam-da, ammo mening bunday judoliqqa sira toqatim yo'qdir... Mana shu tarafni yengilroq o'ylag'anga o'xshadingiz, jonim.

— So'zlaring to'g'ri, xotin, — dedi o'ylab qutidor, — lekin taqdir bitkandanmi, nimadan bo'lsa ham bu yigitka qarshi ko'nglim jizillab turadir. Bu fikrim senga ma'qul tushadimi, yo'qmi, har holda biz endi uzoq o'ylashib o'lturmayliq-da, o'z xohishimizcha qilib javob beraylik: masalan, sovchilarg'a rizolig'imizni bildirib, ammo Kumushni Marg'ilondan olib ketmaslikni shart qilaylik. Agar shartimizni qabul qilsalar yolg'iz bolamiz ikki bo'lib — ayni bizning muddaomiz; yo'q, qabul qilmasalar ul vaqtda kinalari o'zlaridan bo'lsin, mana bu maslahatka nima deysan, xotin?

— Musofirlig'i?

— Biz ta'nani kuyav qilmaymiz, — dedi qutidor, — bizga chin yigit kerak, xalq "musofirga berdi" deb so'z qilsa — qilsin.

Oftob oyim eridagi maylni boshdayoq payqagan edi, shuning uchun tilar-tilamas "o'zingiz bilasiz" javobini berdi. Javobni olib qutidor sovchilar oldig'a chiqdi va ma'lum shartni ularga e'lon qildi. Bu shartni Otabek ismidan Ziyo shohichi qabul etib qutidorni Otabekdek bir yigitni kuyav qilishi bilan tabrikladi va shu takallufsiz sovchilik ila umr savdosi bitkan hisoblandi. Ikki yoshning muhabbatlik, uvalik-juvalik bo'lishlarig'a duo qiling'ach sovchilarg'a zarrin to'nlar kiydirildi. Hasanali qutidorga o'zining minnatdorchiligini aytib tugata olmas, so'z oralarida uni duolar bilan g'arq etmakda edi.

— To'nlar muborak bo'lsin!

— Sizga kuyav o'g'ul muborak bo'lsin!

Qutidor ixlos va samimiyat bilan:

— Qutlug' bo'lsin! — dedi.

9. QARSHILASH

Bu kungi kutilmagan tun Hasanali otani gangitkan, uning keksa ko'zlari uyqu bilan tamom chaplashib olg'an edilar. Ul bu xabarni ertaga ertalab qaysi yo'sun bilan bekka bildirish yo'llarini o'ylar edi. Bu favqulodda so'yinch xabarni bekning qaysi yo'sunda qarshilashini o'ylar edi. Bu xabarni eshitish bilan Otabekda ko'riladirgan o'zgarishlarni, hollarni, harakatlarni... barchasini birma-bir ko'nglidan kechirar edi. Bu gapni eshitgach, haftalab hujra ichidan chiqmay yotqan bekni ko'chalarda, bozorlarda, qutidor uylarida shodlanib, ruhlanib yurganini ko'rar edi. Bu o'ylarni tugatkandan keyin uning ko'zlari uyqu sari yumila boshlab, qarshisig'a Otabek kelib to'xtar edi: "Ota, men sizning bu qilg'an yaxshilig'ingizni sira unutmasman" deb minnatdorlik qilg'andek bo'lar edi. Hasanali uyg'onib ketar va qaytadan shu to'g'rida o'ylab boshlar edi: "Bechora. Suyganing to'g'risida o'ylay-o'ylay boshlaring og'rib, ohlar tortib yotadirgandirsan... Yordamching yo'qlig'idan umiding kesilib, hasratingni kimga aytishni bilmaydirg'andirsan. Qayg'irma begim. Hasanali otang u to'g'rida ham seni yodidan chiqarmadi... Bu kecha sening qayg'uliq kechalaringning eng keyingisi va oydinliq ham she'riyatlik tunlaringning arafasidir, begim".

Hasanalining ko'zlari tag'in uyqug'a ketar, qarshisig'a Otabek bilan ko'hlik, ko'rkam bir qiz kelib chiqar va ikkisi unga qarab iljayishar edilar: "Bizning chin otamizsiz" degandek bo'lar edilar. Hasanalining yana uyqusi qochar edi. Yoshim oltmish to'rtka yetdi, o'g'ul-qizim bo'lmadi... Dunyodan charog'chisiz boraman... Darvoqi' Otabek menga o'g'ulliq qilmasmi, xotini menga qiz bo'lmasmi, ularning bolalari meni "bobo" deb ketimdan yugurmasmikinlar? Tuproq ostlarida unutilib yotqan kezlarimda: "Bir vaqt Hasanali otamiz ham bor edi", deb yodlasalar, yaxshiliq bilan eslasalar yetar menga shu".

Tunlar uzoq, tongni otdirib, Otabekni quvondirishg'acha sabr chidamas, ko'z yumishg'a haligidek xayollar mone' bo'lar edilar. Shu yo'sun yarim uyqu holatda tongni otdirib so'yintirish soatlari ham yetdi.

Choydan keyin hujrasiga chiqib ketkan Hasanali qo'ltug'ida bir narsa bilan kirib bek qarshisig'a o'lturdi. Otabekdagi sukut, xayol, fikr kabi holatlarni yulib, yulqib olib, ular o'rniga chechak donalari ekib, umid suvlari sepmakchi edi. Hasanali:

— Endi muborak bo'lsin sizga, — dedi.

Otabek tushunolmay Hasanaliga qaradi. Hasanali iljaygan ko'yi qo'ltug'idag'i zarrin choponni olib sandal ustiga qo'ydi.

— Bu qanday chopon? — deb so'radi bek.

— Muborak bo'lsin, dedim-ku.

— Nima muborak bo'lsin?

— Sizga iffatlik va sevimlik rafiqa bilan qutidordek qayin ota, Hasanaliga kelin.

Otabek qiziq holatda qoldi: bir turlik titrab ketdi, ko'zlari qinidan chiqar darajaga yetdi. G'ayriixtiyoriy qo'zg'alib o'lturgandan keyin so'radi:

— Bu nima degan so'zingiz?

— Nima deganimni so'ramangiz va deganimga ishonaberingiz, — dedi kulib Hasanali, — men sizni qutidorning qiziga uylandirishka qaror qilib, qarorimni ham bu kun kechasi Ziyo shohichi bilan amalga oshirdim... ya'ni qutidorning qizig'a sizning uchun unashib keldik.

Otabek gangib shoshib so'radi:

— Qaysi qizig'a unashib keldingiz?

— Qutidorning yolg'iz qizig'a, — dedi Hasanali, — bundan xotirjam' bo'lingiz, bek. Ziyo shohichi ertalabki choyni ichib borarman degan edi, biz uning bilan hali to'y kengashlarini qilamiz.

Otabek tusida xursand va xafaligi majhul bir holat bor edi. Unashish masalasiga qarshi tushmaganidek, so'yinchini ham oshkor qilmadi...

* * *

Kumushbibi uyqudan turib, favqulodda bir holga uchraydir:

— Bir kechada hammaning tushiga "to'y" kirib chiqg'an.

To'y uchun yangi ko'rpalar qoplamoqchi bo'ladilar, par to'shaklar olmoqchi bo'ladilar, kuyav uchun qanday kiyim yarashmog'i ham bahs qilinadir. Oftob oyim eriga oltin kamar ol-

moqqa buyuradir... Tavba, demak chora yo'q: Oftob oyimlarning kuyavlari kim, qaysi qizlarini erga beradirlar, ularning Kumushdan ham boshqa qizlari bormi? — Ularning qizlari yolg'iz, demak Kumush erga beriladir... Tushunarlik gap emas:

— Erga kim tegadir?

— Kumush.

— Kumushbibi kuyavni yoqtiradirmi, yo'qmi? Bu to'g'rida uning fikrini bilish kerak emasmi?

— So'zlash ham kerak emas, bildirish ham.

— Nega?

— Chunki odat shul! Kumush ota-ona yoqtirg'an kishiga rozi bo'lish uchun majbur!

Kumushbibi kuyavning kim bo'lg'anlig'ini To'ybekaning shu so'zlaridan so'ng payqab oldi:

— Mana, bekachim, — dedi kulib To'ybeka. — To'ybeka opangni sen hech narsaga sanamaysan. Biroq uning nafsilamrda karomati bor. Opang bir narsani tiliga va yo ko'ngliga oldimi, darrav farishtalar "omin!" deydirlar. Anovi kungi yosh mehmonni senga maxtasam achchig'landing, ammo kelib-kelib bu kun seni o'shanga berdilar... Endi mundan keyin To'ybeka opangg'a ixlos qo'y, bekachim!

Bu xabarni eshitkuchi Kumushbibining qora ko'zlari jiq yoshg'a to'lib, kipriklari yosh bilan belandilar.

— Yig'lama bekachim, — dedi To'ybeka, — biz bilamiz sizning ko'z yoshlaringizning nimaga ekanin: erlar so'yinganda kulsalar, sizga o'xshash qizlar yig'laydirlar; sizning yig'lag'aningiz — quvong'aningiz... Meni erga berganlarida senga o'xshash men ham yig'lag'an edim, ammo ichimdan nikoh kuningiz tezroq kelishini kuta-kuta o'lgan edim.

— Toqatim tugadi, opa, — dedi Kumush, — ortiq so'zlamangiz.

— So'zlamayman, — dedi To'ybeka, — lekin sirasini so'zlayman... Oh, ko'rsang edi bir kuyavni. Qanday chiroylik, qanday aqllik ekanini bilar eding, bekachim. Yulduzingiz nax bir-biringizga to'g'ri tushkan ekan, ikkingizning ham bir-biravingizdan kamligingiz yo'q.

Kumushbibi ortiq chidalmadi, qo'rqunch bir tovush bilan hayqirdi:

— Oh, o'laman, ko'b so'zlama!

Kumushning bu tovshiga Oftob oyim bilan Oysha kampir uydan yugurishib chiqdilar:

— Nima bo'ldi, nima bo'ldi?

Kumushbibi onasi bilan bibisining uydan chiqishlari ila boshini sandalning ko'rpasiga burkab, yotib oldi. To'ybeka juda qo'rqqan edi:

— Qallig'i to'g'risida so'z ochqan edim, men bilan urishdi.

Oftob oyim To'ybekani qarg'ab berdi:

— Sen aqlsiz o'lgur, Kumushni uyaltirg'ansan! Tinch yursang seni birav bir nima qiladimi? Bor, ishingga bor!

Onalar Kumushning bu hayqirig'ini uyalg'anga yo'ydilarda, yana uyga kirib bisot kavlashka, to'y hozirligini ko'rishka mashg'ul bo'ldilar.

Kumushbibi bir necha fursatkacha shu ko'yi burkanib yotdi. So'ngra o'rnidan turib tashqari havliga qarab ketdi. Ko'b yig'lag'anliqdan ko'zlari qizarg'an, qovoqlari shishkan, yuzlar bo'rtkan edi. Ammo bu o'zgarishlar uning husnini, latofatini bir zarra ham kamitmay balki, o'n qayta oshirg'an edilar. Tashqarig'a chiqg'andan keyin ayvonning tumshug'iga kelib o'lturdi va o'ng qo'lining kaftiga yuzini olib fikrga toldi. Shu holda uzoq qoldi. Shundan keyin ul qo'lini yuzidan bo'shatdi-da, entikib dam oldi va kimnidir izlagandek, kimnidir kutgandek tevaragiga qarab qo'ydi...

— Ariq bo'yi, sirlik ariq bo'yi.

Yoshliq ko'zlar ariq bo'yig'a tushib, nozik oyoqlar ariq bo'yi tomong'a harakatlandilar. Ul ariq bo'yig'a yetkach, ma'lum o'ringa sakrab o'tdi-da, cho'nqaydi. Bir hovuch suv olib yuzidan to'kib tushirdi va ohistagina yo'lak tomong'a qarab olg'andan keyin suvning oqishig'a ko'zini tikdi. Kumushning dardini hech kim bilmas, uning xayoliga hech kim tushunmas, magar shu ariq bo'yi tushungandek, bilgandek... Sirlik ariq bo'yi unga nimalarnidir so'zlar, undan nimalarnidir tinglar, bunga chetdan hech kim voqif bo'la olmaydir-da, bo'lmog'i ham mumkin emas.

Ko'zlaridan oqqan marvarid tomchilarini shu sirlik ariq suvi bilan yuvdi, bir martabagina yuvdi emas — qaytalab-qaytalab yuvdi. Boyag'i achchig'idan bir muncha tinchlanib, ko'z qizilliqlari ketkan holda bitta-bitta bosib ichkariga qaytdi.

10. TO'Y, QIZLAR MAJLISI

Qutidorning tashqarisig'a er mehmonlar, ichkarisiga xotin mehmonlar to'lg'anlar, ular quyuq, suyuq oshlar, holva, nisholdalar bilan izzatlanadirlar. Tashqarida bir qo'sha sozandalar dutor, tanbur, g'ijjak, rubob, nay va amsoli[1] sozlar bilan dunyoga jon suvi sepib shaharning mashhur hofizlari ashula aytadirlar. To'y juda ham ruhlik...

Ichkarida xotinlar majlisi: onalarcha aytkanda, ular qumtuproqdek ko'b, biroq majlisning borishida tartib yo'q, havli yuzi va uylar xotinlar bilan to'lg'an, qaysi havli yuzida bir tovoq oshni yeb o'lturadir, kim yig'lag'an bolasini ovitish bilan ovora, birav yor-yor o'qub, tag'in bittasining quvonchi ichiga sig'may xaxolab dunyoni buzadi, xullas bag'-bug' yetti qat ko'kdan oshadir...

Oftob oyim qayg'uliroq, tusi biroz siniqqansumon... Mehmon kutib charchag'anidanmi, nimadan bo'lsa ham juda kalavlagan, ba'zan qiladirg'an ishidan ham yanglishib ketkani, masalan, uyga kirmakchi bo'lib tavanxonaga kirib qolg'ani ko'riladir. To'yga kelgan xotinlarning "To'ylar muborak, kuyav o'g'ul muborak!" deb so'rashlarig'a ham ishonchsiz bir ohangda "Qutlug' bo'lsin", deydir.

Oftob oyim donxonaning eshigidan turib xotinlar orasidan kimnidir o'z yonig'a chaqirdi. Yoshi ellidan oshqan, kulgusi ichiga to'lib toshqan bir xotinni duvurdan[2] chiqib, o'ziga qarab yurganini ko'rgandan keyin don-xonag'a kirdi. Xotin ham ichkariga kirgach, Oftob oyim eshikni qiya bekladi-da, qayg'uliq bir boqish bilan xoting'a qaradi.

[1] **Amsol** — o'xshashlar monandlar.
[2] **Duvur** — Xotinlar va bolalarning g'ala-g'ovur suhbati.

— Nega qayg'uliq ko'rinasan, Oftob?

Oftob oyim uzoq tin olib eshikka qaradi va yarim tovush bilan:

— Shu choqda ichimga charog' yoqsalar ham yorimaydirda, egachi, — dedi va ko'ziga jiq yosh oldi.

— Nega?

— Qizim to'g'risidan...

— Qizingga nima bo'ldi?

— Unashilg'anig'a bu kun yettinchi kun, — dedi Oftob oyim, — shundan beri Kumushingiz tun ham yig'laydi, kun ham, sababini so'rasam sira javob bermaydir-da, do'lonadek ko'z yoshisini oqiza beradir. Bu kun tag'in yig'isi oshib tushdi. Haytovur yalinib, yalpog'lanib arang hammomga yubordiq.

Xotin Oftob oyimning bu gapidan hayron bo'ldi va o'ylab so'radi:

— Nimabalo, kuyaving ko'rksizmi?

— O'zim ko'rmadim, — dedi Oftob oyim, — ammo ko'rguchilarning so'zlariga qarag'anda o'xshashsiz ko'rkam, tengsiz aqlli bir yigit emish... Otasining o'zi yigitni yaxshi ko'rib kuyav qilg'an edi.

— Kumushning o'zi yigit to'g'risidan hech narsa bilmaydirmi?

— Biladir, — dedi oyim, uning oldida biz jo'rttaga kuyavni maxtashamiz, lekin bu maxtovlarni eshitgusi kelmay, qaytag'a yig'isinig'ina ortdiradir.

Xotinning ham bu gapdan hayrati ortdi va bundan qanday sir borlig'iga aqli yetmadi. Oftob oyimni yupatish uchun o'tkan-ketkandan va boshda yig'lab erga tekkan qizlarning chimildiqda yigit bilan apoq-chapoq bo'lishib ketkanlaridan hikoya qildi:

— Qayg'irma, Oftob, — dedi, — kuyaving bunchalik suluv bo'lsa, gap-so'zda tenggi bo'lmasa, hali chimildiqda qizingning pechak guldek bo'lib eriga chirmashqanini ko'rarmiz.

— Oh, opajon, — dedi umidsizcha oyim, — manim bunga ko'nglim chopmaydir.

— Chopsin, Oftob. Men bunday yig'loq qizlarning ko'pini ko'rdim, shunday qizlarning uyalmay-suyalmay chimildiqda hat-

to yigitdan ham ortdirib harakat qilganlarini ham ko'rdim, sening qizing ham shularning bittasi, qayg'irma Oftob.

— Ilohi shunday bo'lsin-da.

— Bo'ladi-bo'ladi, — dedi kulib xotin, — shoshma-chi, Oftob. Agar qizing men aytkandek o'zgarib ketsa menga nima berar eding?

— Sizga bosh-oyog' kiyim.

— So'zingdan qaytma, Oftob. Pechak guldek bo'lib eriga chirmashqanini ko'rarmiz hali, Xudo ko'rsatsa, bor, o'ynab-kulib mehmonlaringni kut!..

Shundan keyin ikavi donxonadan chiqib xotinlar orasig'a kirdi.

* * *

Qizlar majlisi — gullar, lolalar, to'tilar, qumrilar majlisi! Bu uyda — Kumushbibining tog'asining uyida qizlar majlisi, gullar majlisi!

Bu uyga o'ttuz-qirq chamaliq qizlar yig'ilg'anlar, yig'ilishdan maqsad: qizlar o'zlarining eng latif, eng go'zal bir a'zolarini bu kun xotinliq olamiga uzatmoqchidirlar. Bu uzatish majlisini jonlik, ruhlik o'tkazmak uchun barcha qizlar o'zlarining eng asil, eng nafis kiyimlarini kiyib, favqulodda yasanib, husn olamini yana bir qat, yana bir qayta bejabdirlar. Agar bu uyga kirib, bu majlis a'zolarini bir martaba ko'zdan kechirsangiz, hozirdanoq aytib qo'yish mumkin-ki, albatta esingiz chiqib ketar:

— Bu gulmi, ko'hlik? Yo'q narigisi! Undan ko'ra bunisi! Barisidan ham o'ttasi!.. Ana shunday qilib esdan ham ajrarsiz, gul tanlashda bir qarorg'a kelalmay el ichida kulgiga ham qolursiz, rasvo ham bo'lursiz.

Mana, majlis a'zolari shunaqangg'i bir-biravidan o'toq malaklar, parilar edilar. Majlisning shoirlari, o'yinchilari, childirma va dutorchilari — barchasi ham hozir bo'lib faqat Kumushbibigina hammomdan qaytmag'an edi. Shuning uchun majlis ochilmag'an, ochilsa ham ruhsizroq, Kumush kelgach, majliska ruh kirishiga barcha ishonadir va uni to'zimsizlanib kutadir.

Kimdir, oradan bittasi "kelishdi!" deb yubordi. Barcha qizlar uyning darichasi yonig'a uymalashib havlig'a qaradilar. Chindan ham ul yonida ikki yangasi bilan kelgan edi. Shu choqda bizga Otabek kerak edi! Nega desangiz, ul kelsin edi-da, suyganini bir ko'rsin edi: hammom bilan ul... faqat jong'ina so'raydir, majruh ko'kslarga o'qqina otadir... Boshdag'i oq shohi ro'ymol, ichdagi oq shohi ko'ynak, ustdagi oq kumush zarrin sirilgan po'stin, baqbaqalarni o'rab o'pib turg'an yoqa qunduzlarining kelishkani, solinib tushkan qora jinggila sochlarning bo'yin tevaragiga chirmashqani, xom nuqra yuzlarning bo'g'riqqani...

Yangalar Kumushni havlidan turib qizlarg'a topshirdilar:

— Mana Kumushbibi — sizlarga, qizlar! Kumushning ko'nglini yaxshilab ochinglar, qizlar!

Ikki-uch qiz chopib havlig'a tushdilar-da, Kumushbibidan paranjini olib uyga boshladilar.

Yangalar Kumushni qizlarg'a topshirib ketdilar. Havli er va xotindan bo'sh, yolg'iz qizlarg'agina xoslanib qoldi.

Kumushbibi boshlag'uchi qizlar bilan uyga kirdi, undan ongqan atir islari bilan uy to'ldi. Qizlar o'zlarining bir turlikkina so'zlashishlari bilan Kumush ila ko'risha boshladilar:

— Esonmisiz, sarupolar muborak?

Kumushbibining qizlarg'a bergan javobi eshitilar-eshitilmaslik edi:

— Qutlug'...

Kumushbibi uyning to'riga o'tquzildi. Qizlar uyning tevaragiga o'lturishib olg'andan keyin orag'a nima uchundir bir jimjitlik kirdi. Qizlar ma'nolik qilib yer ostidan Kumushka qaraydirlar. Majlisda bir xil ma'yusiyat. Qizlar nimani o'ylaydirlar va nima to'g'risida ma'yuslanadirlar, bu ersa qizlarning bizga noma'lum bo'lg'an ichki sirlaridir.

Qizlar ipka chizilg'an guldek uy tevaragini olg'anlar, buning ustiga yovoshliq, o'ychanliq ularning tuslariga ma'naviy bir husn va jiddiyat berib, birga yuz husn qo'shqan edi. Agar biz shu kezda zarshunosliq uchun yeng shimarsak, ya'ni gulni guldan ajratadurg'an bo'lsaq boyag'idek esankirab, mutaraddid[1] qolmay-

[1] **Mutaraddid** — taraddudlanish, ikkilanish.

miz, chunki Kumushbibi lolalar ichidagi bir gul va yo yulduzlar orasidag'i to'lg'an oy edi.

Orada hamon boyag'i jimjitlik hukm surar edi.

Har bir majlisning jonlandirg'uchi, idora qilg'uchi bir-ikki qahramoni bor bo'lganidek, bu qizlar majlisi ham shunday qahramonlardan holi emas edi. Majlisni bunchalik ruhsizlanib, ma'yusiyat ichida qolishig'a Gulsinbibi chidab turolmadi:

— Biz nima uchun yig'ildiq-da, nimaga yer chizishib o'lturamiz! — dedi. — Biz bu yerga aza ochqali keldikmi?

Gulsinning yonig'a Xonimbibi qo'shilishdi:

— Ko'b o'ylashmang, o'rtoqlar! — dedi, — baribir bu gap hammamizning ham boshimizda bor! Tur Savra! Havlig'a olov yoqib childirmangni qizit! Anorgul, sen dutoringni ol! Kumushbibi, siz uncha xayol surmang kulib o'lturing. Baribir ertaga joysiz chekkan qayg'ingizdan o'kinarsiz! — dedi-da, majlisni ost-ust kuldirib yubordi. Kumushbibi ham ixtiyorlik, ixtiyorsiz bu kulgulikka tortilib, uning yovoshqina iljayishidan yoqutdek lablari ostidagi sadaf kabi oq tishlari biroz ko'rinib qo'ydilar.

Shu gapdan keyin majliska kutilmagan bir ruh kirdi. Anorgulning qo'lidag'i dutor "O'rtoqlar" kuyini tanlarga larza berib, tarona qildi. Xonimbibi qizlarg'a qistatib o'lturmay o'rnidan sakrab turdi-da, o'ynab ham ketdi. Dutor yonig'a childirmaning chertmagi kelib qo'shilg'andan keyin bazm tag'in ham jonlandi. Chapaklar ham ko'tarildi. O'yin qizib borar edi, uning daricha eshiklari beklanib toqchalarg'a sham' yoqilg'andan so'ng, bazmning ruhi yana oshdi. Yel bilan o'ynashib yong'an sham' nuri qizlarni allaqanday ajib holatka qo'ymoqda, majlis ersa "Alif laylo" hikoyalaridagi "parilar" bazmini xotirlatmoqda edi. Dutor "Ifor" kuyini chalib, childirma ham nozik yo'l bilan unga qo'shilisha bordi. O'yin ham bir turlik nazokat kasb etib, Gulsinbibi yo'rg'alay ketdi. Dutor ko'ngilning allaqanday ingichka joyini qitiqlaydir, childirma yurakni nimagadir oshiqdirib, Gulsin qizning yo'rg'alashi borliq a'zoni zirillatadir. Bazm juda qiziq, juda ko'ngillik edi.

Kumushbibini ham bu qiziq bazmdan boshqalardek hissa oladir, so'yinib quvonadir, deb o'ylanmasin, chunki vujudi qizlar

bazmi ichida bo'lsa ham xayoli allaqayoqlarda uchib yurgandek, ko'zlari o'ynag'uchi qizlarda bo'lsa ham, ammo haqiqatda boshqa bir narsani ko'rgandek... Ko'rinishdan natija chiqarib aytganda, bu qiziq majlis uning uchun bazm o'rnini emas, aza joyini tutqandek...

Ikki soatlik qiziq bir bazmdan so'ng qizlar charchadilar-da, o'yinni to'xtatdilar. Gulsin bilan Xonimbibi endi dutor bilan qo'shiqqa o'lturdilar. Gulsin o'zining qo'ng'uroqdek tovshi bilan "Yig'larman" kuyidan boshladi:

O'rtoqlarim, qo'lg'a olsam torimni,
Beixtiyor yodlaydirman yorimni!

Ikkinchi qaytarib aytishda unga Xonimbibi qo'shilishdi. Bir turlik, bir ohanglik nafis, musiqaviy tovushlar kishining borliq vujudiga, qon tomirlarig'a ajoyib bir o'zgarish bergan edilar. Shu choqqacha mo'ltayib, xayol ichida sho'ng'ib o'lturg'an Kumushbibi bir seskandi-da, qo'shiqchi qizlarg'a qaradi.

Qizlar ikkinchi baytka o'tdilar:

Bir ko'rinib yag'mo[1] qilg'an ko'nglimni,
Qaytib yana ko'ralmadim norimni!

Shu vaqt kutilmagan joyda Kumushning ikki ko'zi jiq yoshga to'lg'an edi. Uchunchiga o'tdilar:

Agar ko'rsam edi yana yorimni,
Bag'ishlardim hama yo'q-u borimni!

To'rtinchi:

Bilurmikin, bilmasmikin u zolim:
Kunlar-tunlar tortqan oh-u zorimni!

Kumush toqatsizlang'an edi...

[1] **Yag'mo** — asir, talon-toroj.

Beshinchi:

Chindin ayting o'rtoqlarim menga siz,
Qayta boshdan ko'rarmanmi yorimni?

Keyingi:

Ketdi toqat, ketdi sabrim... ketdilar...
Sindirarman urib yerga torimni!

Bu keyingi baytka quloq solg'uchi qolmadi. Chunki yonidagi qizg'a osilib yig'lay boshlag'an Kumushbibiga har kim taajjubda, har kimning ko'zi, qulog'i shunda edi.

— Nima bo'ldi, Kumush?

— Nega yig'laysiz, Kumush opa?

— Birar joying og'riydirmi, Kumush?

Kumushbibi o'z ustiga duv yig'ilg'an qizlarga ko'zini ochib qaradi-da, hushyor tortqanlardek bir harakat qilib qo'ydi va tez-tez cho'ntagidan ro'ymolini olib ko'zyoshisini quritdi.

— Nega yig'lading-a?

Bu savolni berguchi Gulsinga Kumush kuch bilan iljayib qaradi-da:

— O'zim... — dedi.

— Voy sho'rginangga sho'rva to'kilsin, Kumush! — dedi Gulsin, — men shunday erni topib teksam boshim ko'kka yetar edi!

Gulsinning gapiga qizlar kulishdilar. Kumush juda xafa ko'ringanlikdan uning ko'nglini ochmoqqa to'g'ri kelar edi. Shuning uchun boshqa o'yinlarni qo'yaturib majlisning eng qiziq tarafi bo'lib sanalg'an lapar aytishka ko'chdilar. Gulsin kuyav rolini o'ynar, Xonimbibi Kumush rolida, ikkisining bir-birisiga qarab o'qishqan laparlari barchani kuldirib, ichaklarni uzar darajada. Biroq Kumushning tishining oqini ko'rish juda qiyin, uning hamma ishi faqat mungg'ayib xayollanishqina...

Qizlarg'a to'yxonadan oshlar, tavanlar kelib tortildi. Oshdan keyin yangalar kelib, qizlardan Kumushni so'radilar. Qizlarning, "Yo'q, biz Kumushbibini sizlarga bermaymiz!" deb o'ynab aytkan so'zlari Kumushbibiga chindek bo'lib eshitilar, yangalar bilan uydan chiqar ekan, ko'mak so'rag'andek qizlarg'a termilib qarar edi. Shu yo'sun qizlar o'zlarining bir o'rtoqlarini xotinliq dunyosiga uzatib, majlisdan tarqalishdilar.

11. KUTILMAGAN BAXT

Kumushbibidan vakolat olish ham juda qiyin bo'ldi. Domlaning: "Sizkim Kumushbibi Mirzakarim qizi, o'zingizni toshkandlik, musulmon Otabek Yusufbek hoji o'g'liga bag'ishlamoq vakolatini amakingiz Muhammadrahim Yo'ldosh o'g'liga topshirdingizmi?" degan so'rog'i olti, yetti qaytarilg'andan keyin, shunda ham yangalar qistog'i ostida arang uning rizolig'i olindi.

Kechki soat beshlarda qutidorning havlisi to'rt ko'z bilan kuyav kelishini kutadir. Kuyav uchun palovlar, quyuq-suyuq oshlar, necha turlik ne'matlar hozirlanib, bular ham kuyavning intizorida turadirlar. Nihoyat, soat besh yarimlarda kuyav keldi. Yigirma-o'ttiz chog'liq yosh yigitlar — Rahmatning o'rtoqlari, ular orasida Otabek — kuyav ko'rindi: boshida simobi shohi salla, ustidan qora movut sirilgan sovsar po'stin, ichida o'zining Shamaytida tiktirgani osmoni rang movut kamzul, movut shim: oyog'ida qalapoy afzali, belida Kumushbibining usta qo'li bilan tikilgan shohi qiyig'... Yuzlar qizil, og'iz irpaygan, ko'zlar o'ynab alakimni qidiradir. Oshlarini yeb bo'lsalar ham jo'rttaga kuyav ko'rish uchun o'lturg'an mahalla kishilari bir-birlarini turtishib: "Tuzuk-tuzuk, kuyavlikka arzigundek, chakki chakkiga tushmapti, olma-yu anor" deyishdilar. Tomda kuyav kutib o'lturg'an xotinlar ichidan Oftob oyimning egachisi oshiqib singlisi yonig'a tushdi-da: "Oftob, darrav isiriq hozirla, kuyavingni yomon ko'zdan o'zi asrasin!" dedi. Qutidor eshik ostida qo'l qovushtirib mehmonlarni kutib oladir, yer ostidan kuyaviga ko'z qirini tashlab, kishiga sezdirmay o'zicha kulimsirab qo'yadir. Mehmonxona ayvonida oq soqolliq, ko'rkam siymo va og'ir tabiatlik domla bilan Ziyo shohichi, Hasanali, qiz vakili va tag'in bir necha kishilar

o'lturadilar. Yigitlar kuyavni domlalar qarshisig'a kelturib to'xtatqandan keyin Otabek vakili bo'lg'an Ziyo shohichi bilan Kumush qiz vakili Muhammadrahim oralarida mahr masalasi ochiladir. Ko'b tortishqandan so'ng quyidag'i mablag'lar mahr qilib belgulanadirlar: uch yuz oltin pul, mundan keyin olib berish va'dasi bilan Marg'ilondan o'rdadek bir havli, sog'ish uchun sigir, asbobi ro'zgor... Bunga Otabek ham o'z rizolig'ini bildiradir. Domla xutba boshlaydir. Forsiycha o'qulg'an hamd, salavot va boshqalardan so'ng xutba eng nozik bir o'ring'a kelib to'xtaydir: "Sizkim Otabek Yusufbek hoji o'g'li Kumushbibi Mirzakarim qizini o'zingizga shar'iy xotinliqqa qabul qilasizmi?" — fors tilida so'ralg'an bu savol Otabeknnig kulgisini qistatib, ko'nglidan kechiradir:

— Qabul qilasizmi-ya?

Ul birinchi so'roqdayoq — "uchib, qo'nib qabul qilamiz" deb javob bermakchi bo'lsa ham biroq xalqning — "o'lib turg'an ekan" deb qiladigan ta'nasidan cho'chib, javob bermaydir. Yana bir qayta yuqoridag'i "siz kim falonchi..." jumlasi domla tarafidan takrorlanadir. Kuyavlarga uchunchi so'roqda javob berish odat hukmida bo'lsa ham, Otabek bu takallufka chidalmaydir. Go'yo uchinchi so'roq o'rnig'a "Endi olmas ekansiz Kumushbibini..." deb majlis buziladirg'andek seziladir-da, hamma tovshini qo'yib, barchag'a eshitdirib "Qabul qildik!" deb yuboradir.

Domla alhamdulilloh, alhamdulilloh... bilan nikohni tugatib majlis tomonidan kelin bilan kuyavning haqlarig'a duo boshlanadir, hamma duog'a qo'l ko'tarib, hatto tomdag'i tomoshachi xotinlarg'acha "omin"ga ko'maklashadirlar va shundan keyin nikoh majlisi yopiladir. Yigitlar kuyavni mehmonxonag'a olib kiradirlar, ziyofat boshlanadir.

Otabekda bir daqiqag'a bo'lsin to'zim bo'lmag'an bir vaqtda bir necha soatlarga qarab cho'zilg'an bu tomoq majlisi bilan albatta ul yaxshi chiqisha olmaydir. Xuftanga yaqin bana'ji[1] bir ishtiho bilan yeyilib bo'shatilg'an lagan, tovoqlar olinib dasturxonlar yig'ildi. Bizningcha bir yarim soat, Otabekcha allaqancha yil hisoblangan bir fursat o'tib, nihoyat, yangalar kuyav

[1] **Bana'ji** — och qoringa.

so'radilar. Ikki yoshg'a muhabbatlik umr so'rab fotiha o'qilg'andan so'ng Otabek ichkariga uzatildi.

Hasanali mehmonxona ayvonida bekni kutib turar edi:

— Endi kuyavlik muborak bo'lsin, begim?

— Qutlug' bo'lsin.

Hasanali boshdan oyoq bekni kuzatdi, otaliq muhabbati bilan bekning orqasini siladi va yoshli ko'zlari bilan duo qilib unga ruxsat berdi. Otabek yangalar kutib turg'an tarafka yurdi. Ul hozir qiziq holatda edi: bu nima gap, tushimi, o'ngimi, nima gaplar o'tib, nimalar bo'lmoqda, bo'lib turg'an ish haqiqatmi?

Biz ichkariga kiramiz: havlining ikki tomoni to Kumushbibining uyigacha qator kuyav kutkan xotinlar, bola-chaqalar bilan to'lg'an. Ba'zan kutkuchi xotinlarning qo'lida yonib turg'an sham', kuyav tushadirgan uy to'y mollari bilan juda ham bejalgan. Yuqorida yozilib o'tilgan qutidor uyining aksar jihozlari shu uyga, Kumush qiz uyiga ko'chirilgan. Bir bulargina emas xotin-qizlar qo'li bilan chatib ishlangan turlik ziynat chodirlari bilan ham bejalgan, shipda katta qandil, qandilda o'ttuzlab sham'lar yonib uyni sirlik bir holatka qo'yadirlar. Burchakda qizlar majlisida ko'rilgan oq kiyimlar bilan Kumushbibi turadir... Uning husni bejalgan uyning oqlari, ko'klari, sariqlari va qizillari bilan tovlanib xayoliy bir siymoda... Ko'z yoshlarini oquzib yangasining so'ziga quloq osmaydir. Tashqaridan eshitilgan "kuyav! kuyav!" so'zi bilan tag'in ham uning ko'z yoshisi ko'payib tusi ham o'zgardi. Yangasi Kumushni shu holda qoldirib o'zi yurganicha eshikka chiqdi. Kuyav kelar edi: ikki tomonni sirib olg'an xotin-qizlar o'rtasidan Otabek kelar edi. Uning ketidan Oftob oyimning egachisi isiriq tutatar edi. Xotinlar qo'llarida sham' bilan unga qarar va kuzatib qolur edilar. Kuyav uyning yonig'a yetdi. Uning yuzi uyatidan juda qizarg'an, qochqali joy topolmas edi. Shu kezda uyning eshigi ochildi-da, yanga tomonidan qarshilandi.

— Kiringiz, bek.

Otabekning yurak urishi ehtimol yangasiga ham eshitilar edi... Otabek uyga kirgandan keyin yangasi tashqari chiqib, eshikni o'zi ko'rarlik qiya qilib yopdi... Uyning to'rida yonini Otabekka

berib ro'ymolining uchini tugibmi, yirtibmi Kumushbibi turadir va kim keldi, deb yonig'a qaramaydir. Ro'ymol tugish bilan mashg'ul latif qo'llarni chet qo'l kelib siqdi:

— Jonim!

Kumushbibi begona qo'ldan seskandi va qo'llarini qutqazmoqqa tirishib:

— Ushlamangiz, — dedi ham siquvchi qo'ldan qutulish uchun orqag'a tislandi.

Titrag'an va qovjirag'an bir tovushda:

— Nega qochasiz? Nega qaramaysiz? — dedi bek. Kumushbibi shu choqg'acha qaramag'an va qarashni ham tilamagan edi. Majburiyat ostida, yov qarashi bilan sekingina dushmaniga qaradi... Shu qarashda bir muncha vaqt qotib qoldi. Shundan keyin bir necha qadam bosib Otabekning pinjiga yaqin keldi va esankiragan, hayajonlang'an bir tovush bilan so'radi:

— Siz o'shami?

— Men o'sha, — dedi bek. Ikkisi ham bir-birisiga beixtiyor termilishib qoldilar.

Kumushbibi og'ir tin olib:

— Ko'zlarimga ishonmayman, — dedi.

Otabek ko'zlarini to'ldirib qarab:

— Men ham, — dedi.

Shu vaqt ikki lab o'z-o'zidan bir-birisiga qovishdi... Kichkina nozik qo'llar yelka ustiga, kuchlik qo'llar qo'ltiq ostig'a yopishtilar.

Kumushbibi Otabekning yuziga uzoq tikilib turdi-da:

— Kutilmagan bir baxt, — dedi va o'zining otidek bir narsaning tovshi kabi qilib kulib yubordi. Bu kulish havlilargacha eshitildi. Qiya ochilib turg'an uy eshigi ham qattiqqina beklandi. Kumushbibi Otabekning qo'lidan ushlab quyida yozib qo'yilgan dasturxon yonig'a boshladi:

— Siz bo'lg'anlig'ingizni ilgaridan bilganimda boshqacha qarshilar edim, — dedi.

— Boshqa deb o'yladingizmi?

— O'ylash qayerda, siz bo'lursiz, deb ko'nglimga ham kelmagan edi, — dedi-da, tag'in kulib yubordi.

Dasturxon yonida Kumushbibining latif bilagiga Otabek oltin uzuk solur ekan, ul yerga qarag'an holda edi.

— Men sizga hech narsa ham hozirlamag'an edim...

— Hozirlamag'aningiz uchun o'kinasizmi?

— ...

— O'kinmangiz, — dedi bek, — sizdan bir narsani so'rasam ayamassiz?

— Ayamayman.

Otabek Kumushbibining lablari ustidagi qora xolig'a ishorat qilib:

— Shu yerdan bir o'pish bersangiz, siz ham katta esdalik hozirlag'an bo'lur edingiz, — dedi.

Kumushbibi qizarindi.

* * *

Otabek Marg'ilon kelganning ikkinchi kuni poyabzal bozorida bo'lg'an edi. Asr namozning vaqti o'tib borg'anliqdan ul shundagi do'kondorlarning birisidan tahorat olish uchun suv so'radi. Ko'chadagi suv ariqning tegidan sayoz oqar, shuning uchun undan foydalanish qulay emas edi. Do'kondor unga suvning qulay o'rnini ko'rsatdi: "Mana shu burchakdagi darbozadan ichkariga kirsangiz, ariqning yuza joyini topib tahorat olursiz", dedi. Otabek do'kondorning ko'rsatishicha qutidorning tashqarisig'a kirdi. Shu vaqt tasodufan nima yumish bilandir mehmonxonadan chiqib kelguchi farishtaga ko'zi tushdi. Kumush ham ariq yoqasig'a kelib to'xtag'an chingilin[1] yigitka beixtiyor qarab qoldi. Ixtiyoriy emas, g'ayri ixtiyoriy ikkisi ham bir-birisidan bir muncha vaqt ko'z ololmadilar. Oxirda Kumush nimadandir cho'chig'andek bo'ldi, yengilgina bir harakat bilan o'zini ichkari yo'lak tomong'a burdi. Bu burilishdan uning orqa-o'ngini tutib yotqan qirq kokillari to'lqinlandilar. Kumush ichkariga qarab chopar ekan, yo'l ustidan ariq bo'yida qotib turg'an yigitka yana bir qarab qo'ydi va bu qarashda unga yengilgina bir tabassum ham hadya qildi... Kumush ichkariga kirib ko'zdan g'oyib bo'ldi, lekin Otabek yana bir necha daqiqa yerga mixlangandek qotib

[1] **Chingilin** — ixcham, bejirim.

turdi... Oxirda ko'zini katta ochib o'tkan daqiqada uchrashkani xayoliy go'zalni istab xayollandi. Biroq haqiqat boshqacha edi. Tahorat olmoq uchun ariq bo'yig'a o'turdi. Ammo ko'zi xayol yashiring'an yo'lakda edi. Tahoratlanib bo'ldi, yana ko'zini o'sha tarafdan uzolmadi. Artinib olg'andan keyin yana uyog' ustida to'xtab qoldi. Yashiring'an go'zal ikkinchi qayta ko'rinmadi, ehtimolki, Otabekni ipsiz bog'lab, o'zi qaysi burchakdan bo'lsa ham asirini tomosha qilar edi.

Ko'b kutdi, asr namozini qazo qilib kuch bilan qutidor uydan chiqdi va shu daqiqadan boshlab unda muhabbat mojarosi tug'ilg'an edikim, bu yog'i o'qug'uchimizga ma'lumdir. Kuchsiz bo'lib, ammo unga masalaning onglashilmay qolishi va chin mashhabining yuqorida "Siz o'shami?" deb so'rashi shunga bibastoi bil'aks katib olinishi qiziq edi. Shunday qilib ikki yoshning birinchi ham sof muhabbatlari qovishish bilan natijalandi.

12. CHAQIMCHILIQ

— Bu kun yetti kun... Otabek qutidorning qizig'a uylandi.

U bu xabarni Qo'qondan qaytishda oshitkan edi. O'zining qiyofasiga yarasha qo'rqunch yo'llar izlar ekan, quloqlari tegida "...qizig'a uylandi" jumlasi takrorlanib turg'andek bo'lar edi.

Uning Qo'qondan qaytishi ikkala xotini uchun ham ulug' bir falokat bo'ldi. Chunki arzimagan bir sabab bilan ikkalasi ham yaxshig'ina tayoq yeb oldi. Shuning uchun ikki kundash uning oldig'a kirishdan qo'rqib, yana to'g'risi — uning sovuq aftini ko'rishdan jirkanib hovlining chet-chetida yuradar, ikki kundash bilibtifoq unga o'lim so'radar; "Qo'qonda o'lsa, o'ligini itlar yesa biz achicha'mni edi", deyarlar edi.

U o'lturgan ko'yi nima to'g'risida bo'lsa ham juda bosib og'ritib o'ylar edi. Shu choqda uning tusidan yirtqichliq, bir gunohsizning ustiga hujumga hozirlang'an vahshiylik belgulari ko'rilur edi. Har holda ul yaxshiliqqa emas, qandog' ham bo'lsa bir vahshiylikka yo'llar, rejalar izlar edi. Oxiri uning yuzida beixtiyorlik bir ilonyash ko'rildi-da, bir narsaga qaror qo'yg'andek

bir harakat yasadi va o'rnidan sakrab turib qoziqdag'i kirlab ketkan sallasini qo'lig'a oldi va hovliga chiqdi. Tashqarisida besh do'konlab ish to'qib turg'an xalfa shogirdlariga ba'zi ta'limotlarni bergach, bir ulug' darboza orqaliq ko'chaga yurdi. O'ralib bitmagan sallasini tuzata-tuzata tor, kirdi-chiqdilik ko'chalar bilan shaharning kunbotar tomonig'a, beklar mahallasiga qarab ketdi.

Beklar mahallasining boshlanishida, janubga qaratib qurilg'an ulug' bir darbozaning yonida ikki nafar miltiq va qilichlik yigit so'zlashib turar edilar. Bularning yonig'a bizga ma'lum kishi kelib to'xtadi va ulardan so'radi:

— Bek uydamilar?

So'zning beliga tepkani uchun yigitning birisi o'shshayib so'rag'uchig'a qaradi, ikkinchisi qo'llari orasidag'i miltig'i bilan ichkariga ishorat qilib javob berdi:

— Bor!

Darbozadan ichkariga kirilgach, saroy kabi bir havli, ayvonda o'n beshka yaqin yarog'liq yigitlar to'nkalardan gulxan solib, isinib o'lturmakda edilar. Ul to'rdagi ayvon orqaliq yuriladirgan uyning eshigida turg'uchi yigit og'asining yonig'a bordi va qo'rboshi bilan uchrashmak orzusida bo'lg'anlig'ini aytib undan kirishka ijozat so'radi. Yigit og'asining rahbarligi bilan ichkariga kirdi: boshig'a ko'k salla chulg'ag'an, egniga O'ratepening boskirdi masidan chakman, beliga kumush kamar bog'lab kumush qinlik qilichini tizzasiga bosqan, qora tanlik bo'lsa ham ko'knorimi, liq bir kishi yorliqsumon bir yozuvni o'qub o'lturmoqda edi. Qo'rboshi kelguchining salomiga e'tiborsizg'ina javoblang'an bo'ldi-da, ruhsiz bir tovush bilan:

— Nima qilib yuribsiz? — deb so'radi.

— Taqsir, sizga arz bor.

Yigit og'asi kelguchini qoldirib chiqdi. Kelguchi eshik yonida oyog' ustida qo'l bog'lab turar edi.

— Qanday arzing bor?

— Taqsir... ijozat bersangiz o'ltursam...

— Xo'b, o'ltur.

Kelguchi ko'p tutulib tusi o'ngg'an gilam ustidan yurib borib, qo'rboshi qarshisig'a tavozi' bilan o'lturdi. Qo'rboshi qo'lidag'i yozuvni buklab qo'ynig'a tiqdi-da, kelguchini yer ostidan kuzatdi:

— Qayerliksan?

— Taqsir... shu yerlik, marg'ilonlik.

— Oting nima?

— Taqsir... Homid.

— Nima kasb qilasan?

— Ustakorlik.

— Yaxshi, arzingni gapir!

Homid o'zining tovshig'a yasama bir ohang berib arzini boshladi.

— Janobi padari arus[1] shahanshohi Musulmonqul bahodir zamoni adolatlarida ham, — dedi Homid, — qora choponliqlar hanuz tinch yotmay yurtni qipchoq og'alarig'a qarshi oyog'landirmoqchi bo'ladirlar, ishni yana tadbirsiz qora choponlar qo'lig'a olib mamlakatni buzg'unliqqa solmoqchi bo'ladirlar... Biz bunday buzuqilar yolg'iz Toshkanddagi Azizbek bilan uning yo'lboshchisi bo'lg'an Yusufbek hoji, deb bilgan edik. Biroq ularning urug'i bizning Marg'ilong'a ham sochilg'an ekan.

Qo'rboshining ko'zi ola-kula keldi:

— Nima deysan? U kim ekan Marg'ilonda?!

— Bittasi mashhur buzuqi toshkandlik Yusufbekning hozirda Marg'ilonda turg'uchi o'g'li — Otabek ismlik bir yigit, ikkinchisi uning hammaslaki va qayin otasi bo'lg'an Mirzakarim qutidor.

— Hali-ya?

— Shundog', taqsir.

— Sen bu gapni qayog'dan bilding?

— Shu kunlarda ularning bir majlislarida bo'lg'an edim, taqsir...

— Xo'sh, xo'sh, majlisda?

— Majlisda ko'b gaplar o'tdi, taqsir, — dedi Homid, — majlisning boshlug'i bo'lg'an Otabek qipchoqlarning zulm va ta'addisini[2], qipchoqlaridan ishni olmoq uchun Toshkandda Azizbek

[1] **Padariarus** — qaynota.

[2] **Ta'addisini** — adovat, zo'ravonlik.

va o'z otasi boshliq bilfe'l ish boshlag'anlarini so'zlab, Marg'ilonning ham mundan so'ng oyoqqa qalqishi kerakligini aytdi... Majlis ahli, ayniqsa Mirzakarim uning so'zini kuchlab tushdi. Agar bu ishning oldini olinmasa, hukumat va mamlakat uchun natija qo'rqunchdir, taqsir.

— Majlis kimnikida edi?

Homid tarafidan kutilmagan bir savol. Homid o'ziga berilgan bu savol qarshisida taraddudlanib qoldi. Chunki majlis o'rnini aytsa pochchasi bilan jiyani Rahmatning ham qo'lg'a tushishlari aniq va buning bilan ul o'z oyog'iga bolta qo'ygan bo'lar edi. Shu mulohaza yuzasidan ul tutiliqdi:

— Majlis o'rni yodimda yo'q, taqsir.

Mantiqsiz bu javobga qarshi qo'rboshi achchig'i bilan baqirdi:

— Yodimda yo'q?!

Homid garangsidi va bir xil siniq tovushda:

— Esimda bo'lsa ham nozik bir joy edi, taqsir, — dedi.

— Nozik bir joy edimi! — deb qo'rboshi zaharxanda qildi. — Agar aytmasang o'sha muttahamlar tiqiladirg'an chuqurg'a sen ham tashlanasan.

— Kechiringiz, taqsir.

Qo'rboshi yirtqichlardek bo'kirdi:

— Kechirish yo'q!

Homid uchun eng keyingi choradan boshqa iloj yo'q edi — cho'ntak kavlashka tutindi va yuz mashaqqat bilan yonchig'ini chiqardi. Yonchiqdan o'nga yaqin oltinlarni sanoqsizcha olib, qo'rboshig'a uzatdi:

— Taqsir... sizga atag'an nazrimiz edi...

Homid kavlana boshlag'andanoq qo'rboshining ustidan sovuq suv sepilgan edi. Ul oltinlarni yonig'a solib joylag'ach, tovush ham eski holiga qaytib, so'zlar ham muloyim tortdi.

— Demak, nozik joy edi, degin Homidboy.

— Taqsir...

— Badbaxtlar shunday maslahat qildilarmi hali?

— Taqsir... Bu ishning oldini olinmasa natija yomon albatta.

— Albatta, biz o'sha buzuqilarning jazolarini berarmiz... Men hozir borib bekka arz qilay, shu kechadan qoldirmay qo'lg'a olamiz muttahamlarni, — dedi qo'rboshi.

Homidning chehrasi ochilib ketkan edi. Qo'rboshi o'zining imo va ishorasiga o'tkanlikdan uning ko'zida o'ch olish quvonchlari va undan keyingi Homidning o'ziga ma'lum bo'lg'an bir baxt umidlari o'ynar edilar. Qo'rboshi tokchadan davot, qalam olib oldig'a qo'ydi-da, yozuvg'a hozirlanib so'radi:

— Ayt-chi, Homidboy, muttahamlar kimlar edi?

— Bittasi toshkandlik Yusufbek hojining o'g'li — Otabek.

Qo'rboshi yozdi:

— Ha-ha! Hali Yusufbek hojining o'g'li degin. Bizning Marg'ilonni ham qong'a botirmoqchi ekan-da, muttahamlar, ikkinchisi?

— Shu kunlarda Otabekka qizini bergan marg'ilonlik Mirzakarim.

— Pes-pesni qorong'ida topqan ekan, uchinchisi?

— Otabekning quli — Hasanali.

— To'rtinchisi?

Homid biroz o'ylab javob berdi:

— Bilmadim... Hozir Marg'ilondami, yo'qmi, andijonlik Akram hoji.

Qo'rboshi yozdi:

— Ish katta ekan, tag'in?

— Endi yo'q, taqsir, — dedi Homid va so'ziga shuni ham qo'shdi, — Otabek bilan Mirzakarim qo'lg'a olinsalar ilonning boshi yanchilgan hisoblanib, o'zgalarning qo'lidan ish keladirgan odamlar emas, taqsir.

Qo'rboshi yozuvni bitirib qo'yniga tiqdi — "Bo'lmasa ish bitdi, ertaga erta bilan mojaroni eshitarsan", — dedi. Homid o'rnidan turib qo'rboshig'a qulliq qilib chiqdi.

13. QAMOQ

"Yormozor" mavzi'ida shahar qo'rg'onig'a tiralib soling'an o'rda. O'rda darbozasining sahni botmonlab hisoblang'an mevazor bo'lib, bunda olma, o'rik, nok va tut yog'ochlari xilig'ina bor edilar. Darbozaning ikki biqinini o'rab olg'an loyig'a gullar,

naqshlar tushirilib ishlangan sakkiz gazlar yuksaklikda o'rda qo'rg'oni, darbozaning ikki burj[1]ida alachami, bo'zdanmi uzun choponlar kiyib, boshlarig'a quloqchin qo'ndirg'an, qayish kamar ustidan qilich tiqinib miltiqlarig'a suyang'an ikki yigit ko'rinadirlar — bular navbatchi o'rda qorovuli, qorong'i tushishka yaqinlashqanliqdan qiya yopilib turg'an darbozani kimdir, ichkaridan bittasi zichlab yopdi-da, kuch sarf qilib darbozaning zo'r zanjirini sharaq-shuriq etib bog'ladi. Hozir bizga o'rda ichiga kirish mumkin bo'lmag'ani uchun qo'rg'onning tashqari tegrasida aylanib turayliq: darbozaning so'l biqinig'a qarab ikki yuz adim ketsak qo'rg'on devori tugalab, burja yetiladir. Qo'rg'on burjiga qorovul turish uchun maxsus minora shaklli joy yasalg'an bo'lsa ham hozirda navbatchidan xolidir. Shundan keyin bir bo'shliq yer bilan qo'rg'onning janubiga qarab ketiladir. To'rt yuz adimlab borilg'ach, qo'rg'onning sharqi-janubi burjiga yetilib, bu burjini ham anovisidek qorovulsiz topiladir. Bu burjdan qarag'an kishiga qo'rg'onning g'arbi-janubi burji ham ko'rinib, shu yo'sunda o'rdaning to'rt burjini aylanib chiqilsa bir ming olti yuz adim bosilg'an bo'lib, o'rdaning g'arb tomonidan biz tanishqan o'rda darbozasig'a kelinadir.

Hozir qorong'i ham o'bdan tushkanliqdan kishi-kishini tanimasliq darajada edi. Boyag'i darboza ustida ko'ringan qorovullar hamon qora haykal kabi qotib turar edilar.

Shahar ichidan o'rda darbozasig'a qarab kelmakda bo'lg'an bir necha ot oyog'larini eshitib qorovullardan bittasi — "tuyoq tovshimi?" deb, ikkinchisiga savol tashlab qo'ydi. Ikkinchi qorovul mo'ralab-mo'ralab yo'lg'a qaradi:

— Uch otliq ko'rinadir.

— Vaqtsiz kelguchi kim ekan?

— Bunday vaqtda qo'rboshidan boshqa kishi kelmas edi, ehtimol, o'shadir.

Darvoqi', qo'rboshi o'zining ikki yigiti bilan yetib keldi va otidan qo'nib jilovini yigitining qo'lig'a berar ekan, qorovullarg'a buyurdi:

[1] **Burj** — qal'a va qo'rg'on devorining burilish joylariga va darvoza yonlariga qurilgan soqchilar turadigan qorovulxona.

— Darbozani ochsinlar!

Qorovullar ichkariga xabar bergandan so'ng darboza ochilib qo'rboshi ichkariga kirdi. O'rdaning tevarak masohat'ini biz chamalab ko'rgan edik, shuning uchun o'rdaning qay daraja keng bo'lishi ham bizga qiyosan ma'lum. Ammo o'rdaning ko'proq qismi darboza tomonida qoldirilib, janubka tortilg'an xatti mustaqim[1] bir devor bilan bo'lingan edi. Narigi tomon o'rdaning ichkari qismini tashkil etib, unda bek — hokim oilasi turar edi. O'rdaning tashqarig'i qismining uch tarafi (janub, sharq, g'arb) binosiz, faqat qo'rg'on devorlarining zinalari edi. Ammo imorat qismi darboza bilan bir qatorda bo'lib, so'l biqinida devonxona, uning qatorida bo'yiga qirq, eniga yigirma olchin joy olg'an o'n besh darichalik kattakon chorzari uy, ichida elli chog'liq bek yigitlari gulxan solib o'lturar edilar. Bu uyning qatori oshxona, otxona va shuningdek, hojat uylarini tashkil etar edilar.

Qo'rboshi darbozabon yonida to'xtab, undan so'radi:

— Bek ichkaridamilar?

Darbozabon darbozani kuchanib yopar ekan, javob berdi:

— Bilmadim, taqsir.

O'rdaning charog'chisi darboza yaqinidag'i mash'ala yog'ochig'a o't berib, butun o'rda ichi yorib ketdi. Qo'rboshi darbozaning o'ng tarafiga qarab yurdi. Bu tomonda nihoyatda ziynatlanib bino qiling'an oliy imoratlar bo'lib, shahar ustalarining hamma san'at va mahoratlari shu binolarda gavdalanur edi. Qo'rboshi birinchi eshik yonida turg'an yarog'liq qorovuldan o'tib, kichikrak, naqshliq bir uyga kirdi. Ikkinchi eshikdan o'tib, ulug' ellilab sham'larning nuri bilan munaqqash devorlarning oltin, kumush, ko'k-qizil, oq-pushti, sariq-qora gullari yulduzlardek yashnab, uyga bir xayoliylik berar edilar. Uyning ostig'a to'shalgan qizil lola gullik gilam kishini go'yo bir chamanda his etdirar edi. Zolning to'rida, kichkina haldor bir eshikcha yonida, atlas ko'rpacha ustida o'n besh yoshlar chamaliq, qizil duxobadan kiyingan ko'rkam bir o'g'lon palov yeb turar edi.

[1] **Masohat** — sath, yuza.

[2] **Xatti mustaqim** — to'g'ri chiziq.

Qo'rboshi eshikdan kirar ekan, o'g'long'a qarab kulimsiradi:

— Ha, Ahmadxon, siz shu yerda ekansiz, — dedi.

Ahmadxon joyidan qo'zg'almadi:

— Men hamisha shu yerda, qani, oshg'a.

— Rahmat. Qushbegi ichkaridadirlar?

— Ichkaridalar, — dedi Ahmadxon, — men to'yib qoldim, kelsangiz-chi.

— Bo'lmasa, tabarruk qo'lingiz bilan bitta oshatsangiz.

Ahmadxon qo'lig'a sig'guncha osh olib qo'rboshig'a tutti, qo'rboshi ixlos bilan Ahmadxonning qo'lidan oshadi. Ul oshnig'ina emas, hatto Ahmadxonning qo'lini ham oshaydirg'an edi.

Ko'b fursat o'tmadi. To'rdagi kichkina eshik ochilib ichkaridan to'la yuzlik, o'siq qoshliq, og'ir qarag'uchi ko'zlik, siyrak soqol, o'rta bo'yliq, ustidan kimxob to'n kiyib, beliga qilich osqan qirq besh yoshlar chamasida bir kishi ko'rindi. Ahmadxon bilan qo'rboshining o'rinlaridan turib ta'zim qilishlaridan bu zotning kim ekanligi bilinar edi. Bu kishi kelib atlas ko'rpacha ustiga o'lturdi va o'zining salmoq tovshi bilan:

— Qalay, Xoliqbek, — dedi, — yurtlaringiz tinchlikmi, o'lturing.

— Xudog'a shukur, davlatlari ko'lankasida, — deb qo'rboshi tavozi'landi va qo'l qovushtirib qushbegining yaqinig'a cho'kkaladi. Ahmadxon bo'sh laganni dasturxoni bilan ko'tarib qushbegi kirgan eshikdan chiqdi.

— Kechagi o'g'rilar nima bo'ldi, qo'lg'a tushirdingizmi?

— Davlatlari ko'lankasida... O'g'rilardan bittasi tutildi, davlatlari yori[1] bersa qolg'anlari ham ushlanur, deb o'ylayman.

— Boshqa nima xabarlar bor?

Qo'rboshi yuziga jiddiylik holati berdi:

— Davlatlari yori bersa hukumatimiz uchun qo'rqunch bo'lg'an buzuqilar uyasini topqandekman, — dedi.

Qushbegi o'ziga o'ng'aysizliq bermakda bo'lg'an qilichini tizzasiga olib hamon sovuqqonliliq bilan so'radi:

— Qanday buzuqilar uyasi?

[1] **Yori** — ko'mak, yordam.

— Qanday buzuqilar uyasi bo'lsin, taqsir, — dedi qo'rboshi, — dunyoda qora choponliqlardan ham kuchlirak buzuqilar bo'ladimi?

Qushbegi ko'tarilinqirab oldi va ko'zlari biroz kattaroq ochildi:

— Xo'sh?

— Ma'lumingiz, ulardan Azizbek bilan Yusufbek Toshkandda bilfe'l isyon chiqarib yotadirlar. Biroq ular shuning o'zigagina qoniqmay, Marg'ilonni ham buzish fikriga tushkanlar va shu maqsadda bu yerga odam ham ko'ndirganlar.

— Odami kim, tanidingizmi?

— Tanidim, taqsir, — dedi qo'rboshi mag'rur bir ohangda, — Yusufbek hojining o'g'li va o'zimizning Marg'ilondan ham yana bir necha buzuqilar.

— Yusufbek hojining o'g'li?

— Taqsir... ismi Otabek.

Qushbegining ko'zi yondi... Manglay etlari tirishib, so'l qo'l bilan soqolini tutamlab fikrga ketdi. Bu xabar unga boshqacha ta'sir bergan edi: Toshkandning Qo'qong'a qarshi isyon qilg'an bir zamonida, isyonchilardan biri ham birinchisi bo'lib tanilg'an Yusufbek hojidek bir kimsaning o'z o'g'lini Marg'ilonga yuborib, bunda ham isyon chiqarish qasdida bo'lmog'i uningcha juda yaqin va shubhasiz edi.

— Ul hozir qayerda turadir?

— Mirzakarim qutidor ismlik bir kishinikida.

— Mirzakarim bilan qanday aloqasi bor emish?

— Barakalla, taqsir, — dedi qo'rboshi, — Otabekning Marg'ilondan topqan eng yaqin kishisi shu qutidordir. Mundan bir necha kun ilgari Otabekka o'z qizini berib kuyav ham qilibdir. Aytishlaricha, Otabekning barcha rejalari shu qutidor bilan kengashib bo'lar ekan.

— Ularning tevaragiga kimlar yig'ilg'an?

Qo'rboshi qo'ynidag'i yozuvni olib qushbegiga uzatdi:

— Hozircha menga ma'lum bo'lg'an buzuqilar shunda.

Qushbegi yozuvg'a ko'z yugurtirib ro'yxatdagi kishilarni darhol keltirishga buyurdi. Qo'rboshi qulliq qilib chiqg'ach, yana bir qayta yozuvni o'qub fikrga toldi.

* * *

O'tabboy qushbegi[1] hozirgina ichkari o'rdadan qaytib chiqg'an edi. Shu orada qo'rboshi kirib unga qulliq qildi:

— Keltirdim, taqsir. Biroq ikkisini topolmadim.

Qushbegi chidamsizlik bilan:

— Otabekni-chi? — deb so'radi.

Qo'rboshi muzaffarona javob berdi:

— Tutdim, taqsir, qutidorni ham.

— Olib kiringiz.

Qushbegi tinchlandi, qo'rboshi dahlizdan tashqarig'a ishorat berdi va qaytib qushbegiga ruxsat qullig'i ado qildi va undan izn olib o'lturdi. Eshikdan ikki qurollik yigit muhofazatida Otabek va qutidor ko'rinib bekka qulluq qildilar. Qushbegi yarog'liq yigitlarni qaytishg'a buyurib, gunohkorlarni yovoshg'ina qilib o'z oldig'a chaqirdi.

Otabekda tushunmaslikdan boshqa o'zgarish sezilmasa ham qutidor juda qo'rqqan, rangi o'chkan edi. Ikkisi tenglikda qushbegiga qarshi cho'kkaladilar. Otabekni ortiqcha bir diqqat bilan ko'z tegidan o'tkargach, qushbegi so'radi:

— Otabek degan sizmi?

— Taqsir, man.

— Toshkandlik Yusufbek hojining o'g'lisiz?

— Taqsir.

— Hozir Marg'ilonda turasizmi?

— Taqsir.

— Marg'ilon kelganingizga ko'b bo'ldimi?

— Qirq kunlar chamasi.

— Marg'ilonga nima yumish bilan kelgan edingiz?

— Savdogarchilik bilan, taqsir.

— O'zingiz yolg'izmi?

— Bir kishim bor edi.

Qushbegi qo'lidagi ro'yxatka qarab oldi va davom etdi:

---

[1] O'tabboy qushbegi qipchoq beklarining tuzuklaridandir. Bu kishi Marg'ilonda 1263–1267-hijriy yillar orasida bek bo'lib turdi. Musulmonqulning azlidan so'ng uning o'rniga mingboshi (harbiya va bosh vazir) bo'lub belgulandi. Marg'ilonda O'tabboydan qolg'an osor ham bor. (*muallif*).

— Hasanali kim bo'ladir?

Otabekdagi boyag'i tushunmaslik bir shubhaga alishindi. Ammo parvosizcha javobini beraverdi:

— Qulimiz bo'ladir, Toshkanddan kelgandagi yo'ldoshim shu siz aytkan Hasanali edi.

— Hasanali bu kunda qayerda?

— Marg'ilonda.

— Siz bilan birga turadimi?

— Yo'q. Saroyda bir muncha mollarimiz bo'lar edi, saroyda mollarg'a qarab turadir.

— Bu kishi kimingiz?

— Qayin otamiz.

— Ko'bdan berimi?

— Bu kun sakkizinchi kun...

— Ilgari o'zingiz uylangan edingizmi?

— Yo'q.

— O'zingiz toshkandlik bo'laturib nima majburiyat ostida Marg'ilondan uylandingiz?

Bu savoldan Otabek biroz o'ng'aysizlanib to'xtadi. Ammo bu o'ng'aysizlanishdan qushbegining oldida boshqa bir haqiqat ochilg'andek bo'ldi:

— Javob beringiz.

— Taqdir, taqsir.

Qushbegi biroz o'ylab olib yana savol berdi:

— Marg'ilonda kimlarni taniysiz?

— Marg'ilonda uch-to'rt kishidan boshqa odamni tanimayman.

— Akram hojini tanirsiz?

— Taniyman. Uning bilan bir necha majlislarda o'lturishkan edim.

— Bu kunda Akram hoji oshnangiz qayerda?

— Bilmadim, taqsir, — dedi va qayin otasig'a qaradi.

Qutidor javob berdi:

— Akram hoji bu kunlarda Andijonda bo'lsa kerak, taqsir.

— Xo'b. Otabek, siz javob beringiz: Akram hoji bilan bo'lg'an majlislaringiz kimnikida edi?

Otabek bunday so'roqlarning bekorga emasligini payqab, buning tegida qanday bo'lsa ham bir gap borlig'ig'a ishondi:

— Birinchi majlisimiz mundan bir oy chamasi burun Ziyo aka deganning uyida, ikkinchisi (qutidorg'a imo qilib) bu kishinikida bo'lg'an edi. Shu majlislarda Akram hoji ham bor edi.

— Ziyo akanikida bo'lg'an majlisingizga kimlar ishtirok qildi?

— Men, Ziyo shohichi, bu kishi (qutidor), — dedi va biroz o'ylanib oldi, — Ziyo akaning o'g'li — Rahmat, Akram hoji, Hasanali, Homid ismlik yana bir kishi.

Homid ismini eshitkan qo'rboshi tasdiq qilg'andek bir harakat qilyasab qo'ydi. Qushbegi qo'rboshig'a yer tegidan ko'z yuborib oldi-da, davom qildi:

— Ikkinchi majlisingizda kimlar bo'ldi?

— Ikkinchi majlisimizda boyag'i kishilargina bo'ldi. Faqat Homid yo'q edi.

— Boya, Marg'ilon kelganimga necha kun bo'ldi, dedingiz?

— Qirq kunlar chamasi.

— Yaxshi, — dedi qushbegi, — aytingiz-chi, qirq kunlab Marg'ilonda qolishingizning sababi nima edi?

— Ma'lumki, hozir Toshkand qamal (muhosara) holatidadir. Shunday vaqtda Toshkandga qaytish o'zi aqlsizlik bo'lar edi.

— Qorachoponchi bo'lg'aningiz uchun, — dedi istehzo qilib qushbegi, — qipchoq og'aynilardan qo'rqdingizmi?

— So'zingizga tushunolmayman, — dedi kulib Otabek. Bu gapni oddiy kishiga aytkandek qilib so'zladi. Qutidor uning bu aytkan gapidan emas, kulishidan nihoyat darajada qo'rquvg'a tushib o'zida issiqliq-sovug'liq bir holat his etkan edi. Hokimlarga garchi to'g'ri bo'lg'anda ham dag'alroq so'z aytish o'limni tilash bilan teng edi. O'tabboy qushbegi zamona hokimlarining tuzugi bo'lsa ham, ko'p bo'lmasa ozroq ularning ta'siri bunda ham bor edi. Otabekning bu gapidan qizishdi:

— Qipchoq dushmani bo'lg'an otangiz Yusufbek hojini unutdingizmi? Otangizning sizga bergan vakolati qayerda qoldi?

— Qipchoq dushmani kim, otam kimga qanday vakolat bergan, Xudo haqqi uchun ochib so'zlangiz, yo'qsa yorilaman, taqsir!

— O'zingizni tag'oful[1]ga solmangiz, bek yigit, — dedi qushbegi, — otangizning kim ekanini, sizni Marg'ilonga nima uchun yuborg'anini, qutidor bilan munda qanday ishlar qilmoqda bo'lg'anlig'ingizni, barchasini hujjatlari bilan bilamiz. Siz marg'ilonlik og'aynilarni qipchoqlarg'a qarshi oyoqlandirmoqchi bo'lasiz, buni ham yaxshi bilamiz!..

Otabek azbaroyi bo'g'ilib ketkanidan ko'kimtil tovlang'an, qutidor bezgaklardek titray boshlag'an edi. Otabek o'zini kuch bilan yig'ishtirdi:

— Bunda zo'r tuhmat bor, taqsir, — dedi, — otamni qipchoq dushmani va meni Marg'ilon og'aynilarini isyonga hozirlash uchun kelgan, deb o'ylaysizmi?

— O'ylamaymiz, ammo yaxshi bilamiz. Qutidorning sizga nima uchun qizini berib, kuyav qilg'anig'a ham yaxshi tushunamiz.

Qutidor suratdek qotib qoldi, Otabek bo'lsa o'zidagi hayajonni kuch hol bilan tarqatishg'a tirishar edi. Qushbegi bilan qo'rboshi bu ikki gunohkorni ta'qib etar, ulardagi har bir harakatni o'zlaricha bir narsaga yo'yar edilar.

Uch-to'rt daqiqalik sukutdan keyin Otabek tilga keldi:

— Biz bu daqiqada sizning fikringizcha go'yo bir ig'vogar, go'yo bir isyonchi bo'lib tanilib turibmiz, — dedi bek, — chindan ham shundog' kishilarmizmi, yo'qmi, buni albatta, sizning tekshirishlaringiz, haqiqatlaringiz ko'rsatar. Men sizning qilichingiz ostida o'limdan qo'rqib yoki sizga xushomad uchun so'zlamay hukumat kishilarimiz orasida tushunadirg'an bir odam bo'lg'anlig'ingiz vajidan otamning ham o'zimning qanday fikr va maslak kishisi ekanligimizni aytib o'tmakchi bo'laman: biz na qipchoqlarg'a tarafdor bir kishi va na shaharlik og'aynilarg'a. Bu ikki firqa[2] bizning nazarimizda bir-birisidan mumtoz, idora ishida biri-biridan ortiqroq xalqlar emasdir. Shunga binoan Turkiston xalqlarining istiqbollarini bu ikki firqaning bittasiga havola qilish baayni qo'yni bo'riga topshirish qabilida bo'ladir. Nega desangiz, har ikki tomonning ish boshig'a intilgan kishilarining

[1] **Tag'oful** — bexabar, g'ofil.
[2] **Firqa** — guruh, bo'lak.

ko'kragiga qo'l solib ko'rsangiz, birisining faqat el talamoq, boyliq ortdirmoqqag'ina bo'lg'an g'arazini, ikkinchisining ko'rkli xotinlar, yuqori turmishlar uchun bo'lg'an maqsadinig'ina ko'rib, ikki oradan "elni tinchitay, el ham rohat-tirikchilik qilsin" degan uchunchi bir oliy maqsadni charog' yoqib axtarsangiz ham topolmassiz. Mana biz, taqsir, shu keyingi ishda ko'rilmasa ham faqat shirin xayollardagina yurgan oliy firqag'a o'zimizda tarafdorlik his etamiz. Otamning Azizbekka yaqin turishi qipchoq dushmani, qora chopon tarafdori bo'lg'anidan emas, balki boyag'i maslakka bir xizmat qilmoq uchundir. Taassufki, otamning Azizbekdan bo'lg'an umidi bo'shka ketdi: bu kun ul o'zining yaramas xayoli yo'lida xondan yuz o'girdi va bu orada qancha gunohsizning qoni to'kilishiga sabab bo'lmoqdadir. Manim bu so'zlarimga ishoning-ishonmang, ixtiyor albatta sizdadir. Ammo bundog' eng jo'n bo'hton bilan qoralanishimg'a vijdonim qarshisida so'ng daraja muazzab[1]man, taqsir!

Qushbegi Otabekning bu gaplaridan yaxshig'ina taraddudga tushkan edi, ammo — "Azizbekning otalig'i va kengashchisi" bo'lg'an Yusufbek hojining o'g'li bo'lishi uning miyasini qotirg'an, balki, bu gaplar shunday ehtimollarga qarshi dastur qilib berilgan bo'lmasin, degan fikrga kelgan edi. Otabekning yuqoridag'i gaplaridan so'ng bo'lg'an undagi o'zgarish ham faqat bu ishni yaxshilab tekshirish va hozirdan bir hukm bermaslikkina bo'ldi.

— Har holda sizning yaxshi niyatlik kishilar bo'lmag'anlig'ingiz ko'zimiz o'ngidadir, — dedi qushbegi,— shuning uchun to haqiqat oshkor bo'lg'unchalik har ikkingiz zindonda qolarsiz.

Otabek bir so'z aytmay sukut qildi. Qutidor "chora yo'qmi?" degandek qilib kuyaviga qaradi. Qushbegining ishorati bilan yigitlar hozir bo'lib, gunohkorlar zindonga jo'natildilar.

Qushbegining — "Ertaga uyida majlis qurilg'anlarni va bu majlisda ishtirok qilg'an boshqalarni ham qo'lg'a olib, huzurimga keltiringiz!" degan amridan so'ng qo'rboshi ham ruxsat olib chiqdi.

[1] **Muazzab** — azobdaman.

14. NAJOT ISTAB TOSHKANDGA

Bu kun sakkiz kundan beriga — "kutilmagan bir baxt" egasi bo'lib olg'an Kumushbibi uchun bu hol kutilmagan bir baxtsizlik, kutilmagan bir falokat edi. Endigina "Bekni uylantirdim, suyganiga qo'shib quvontirdim", deb bu uylantirishning husni va qubhi[1]sini tuzukrakkina o'ylay olmag'an Hasanali uchun ham bu voqi'a kichkina gap, ozg'ina qayg'u emas edi. Ko'zining oq-u qarosi, yolg'iz qizini maxtovlik kuyavga berib, qizi bilan kuyavining bir daqiqa ham bir-birlaridan ajrasha olmag'anlarini ko'rib ko'ynagiga sig'may yurgan Oftob oyim uchun kuyavigina emas, hatto erining ham bu varta[2]ga tushmog'i chiday olarliq bir hol emas edi. Kumushbibi o'zining "kutilmagan bir baxti" uchun ishonmag'anday bo'lib yurar edi. Chindan ham mundan keyin qaytadan qovishmog'iga ishonmay qo'ydi. Hasanali "qutildim" degan edi, yana tog'dek qayg'ug'a tutildi. Oftob oyimning so'yingani ichiga tushdi.

Kumushbibi bilan Oftob oyimning bu falokatka qarshi topqan-tutqanlari yolg'iz ko'z yoshi to'kishkina bo'ldi. Bu falokatning og'irlig'i yana o'zining tog'dek kattaligi bilan Hasanalining ustiga tushdi. Kumushbibi eri bilan otasining najotlarini kimdan kutishni bilmas edi-da, qora ko'zlarini jiq yoshg'a to'latib — "endi nima qilamiz?" degandek Hasanaliga termilar edi. Qutidor oilasida boshqa er zoti bo'lmag'anliqdan Oftob oyim qarindoshlaridan "jonkuyar" deb tanilg'an kishi Kumushning tog'asi Ahmadbek bo'lib, ul ham umrining ko'pini Qo'qondami, Xo'jandami o'tkarar, shuning uchun undan ham yori kutish uzoq gap edi. Mana bu jihatdan ham Kumush va onasining birdan bir ishong'anlari yana Hasanalining o'zi edi.

Barcha og'irliq Hasanalining ustida. O'zingning tug'ilib o's-qan yeringda og'a-inilaring, bilish-tanishlaring bo'lib har nuchikda ulardan shuningdek og'ir kunlarda so'z bilan, ish bilan bir yordam ola bilasan. Ammo bizning Hasanali Toshkandda emas — Marg'ilonda, musofaratda, kishilarini tanimag'an bir shaharda.

[1] **Husni va qubhi** — yaxshi va yomon tomoni.
[2] **Varta** — girdob, halokatli joy.

Boshda Hasanali Ziyo shohichi bilan uning o'g'li Rahmatdan yaxshig'ina umid tutkan, har holda ulardan boshqa tayanarliq kishim yo'q, deb o'ylag'an edi. Baxtka qarshi bu fikrdan ham tezda qo'l yuvdi: Ziyo aka bilan Rahmat ham qo'lg'a olindilar va Hasanalining o'zi ham qidirila boshlandi. Hasanali va Kumushbibilarning qayg'ulari yana bir qat oshti, qo'rqunchi ustiga qo'rqunch qo'shildi. Hasanali ham Otabeklar bilan birlikda birinchi kun qo'shilib qamalg'an bo'lar edi, biroq uning saroyda bo'lishi ulardan ajralib qolishig'a sabab bo'lg'an edi. Qo'rboshi yigitlari tomonidan Hasanali ham qidirilib boshlang'ach, ulardagi "balki bu kun, erta bo'shatib yuborarlar" degan umid ham bo'shg'a chiqdi. Boshda Hasanali o'z erki bilan hukumatka topshirilib, mahbuslarga jazo kelsa birlikda tortib, qutilish muyassar bo'lsa birga qutilishg'a o'ylab qarag'an edi. Uning bu fikriga Kumush bilan onasi qarshi tushdilar: "Sizning ozod yurishingiz mahbuslar uchun balki foydali bo'lar", dedilar. Hasanalining o'zi ham ularning ra'yini muvofiq topdi. Biroq uning tashvishi ikki qat oshdi: har daqiqa hadukda, qo'rboshi yigitlaridan qochib yashirinishg'a, har soat joy yangilashka majbur edi.

Hasanali kunlarini tomoqsiz, tunlarini uyqusiz kechira boshladi: Otabeklar nega qamaldilar, qanday gunohlari bor ekan? Otabekning ipidan-ninasiga bo'lg'an sirri unga ma'lum emasmidi? — Bu jihat bilan o'ylag'anda "Qutidorlarning birar ishlari balosiga qoldi-yov", deb fikr qilar edi. Bu falokatni umumiyroq tekshirib boshlasa, xalq og'zida maqol o'rnida iste'mol qiling'an "Ajalingning yetishi qilg'an yozig'[1]ingdan emas — bek akangning qonsirashi" degan gap ko'ngliga tushar edi-da, beixtiyor uflab yuborar edi.

Oradan besh kunlab o'tdi, mahbuslar zindon balosidan qutila olmag'anlaridek, ularning qamalish sirlari ham hech kimga bilinmadi. Hasanali shu besh kun ichida mahbuslarning najotlari yo'lida qora pullik ish chiqara olmag'anidek, bundan keyin ham bir ish qila olishig'a ko'zi yetmay qoldi. Chunki qo'rboshi yigitlaridan saqlana olishning o'zi ham unga katta vazifa darajasida edi.

Nihoyat, Marg'ilonda turish fikridan qaytib, Toshkand jo'nash xayoliga tushdi. Bu kunlarda ham Toshkand tinchsizligi bir taraf-

[1] **Yoziq** — gunoh, ayb.

lik bo'lmag'an, hanuz Toshkand Qo'qon sipohlari tomonidan muhosara holatida ekanligi to'g'risidagi xabarlar kelib turmoqda edi. Hasanali bu gaplardan xabarsiz emas, Toshkandga kirib olishning qay daraja qo'rqunch bo'lg'anlig'i ham uning ko'z o'ngida edi. Ish shundog' bo'lsa ham ul Toshkand jo'nash uchun o'zida bir majburiyat his etar, najot yo'llarini endi Toshkanddan izlamasa boshqa chora yo'q edi. Qarorni shunga berib, bu fikrini Kumush bilan Oftob oyimg'a so'zladi. Ularda epaqalik bir miya, Hasanaliga yo'l ko'rsatadirg'an ixtiyor qolmag'an, topqanlari faqat yig'i edi. Hasanalining "Siz bilan manim qo'llarimizdan bir ish chiqadirg'an o'xshamaydir. Nima bo'lsa ham men Toshkand borib, najotni o'sha yerdan izlamasam bo'lmas", deyishiga qarshi Kumushbibi bir xil siniq tovushda:

— Marg'ilondan topilmag'an najot Toshkanddan topilsinmi? — dedi.

— Biz endi shunga majburmiz, qizim, — dedi Hasanali, — qayin otangiz ehtimol buning birar chorasini topar.

— Biz endi shunday qolaberamizmi, agar zolimlar... — dedi-da Kumush so'zining oxirini aytalmay o'krab yubordi. Hasanali ham o'zini kuch hol bilan yig'idan bosar ekan, Kumushni yupatdi:

— Unday bo'lmag'ir xayollarga tushmang, qizim, — dedi, — qushbegi boshqalarg'a qarag'anda insoflik hokimdir. Xudo xohlasa, men Toshkanddan qaytquncha ular ham zindondan qutilurlar.

Bu kun kechasi ul yo'l tayyorliqlarini ko'rdi. Minib ketishi uchun qutidorning saman yo'rg'asini belguladi. Ertasi ertalab Marg'ilonning Qo'qon darbozasidan birinchi galda chiqg'uchi Hasanali bo'ldi.

15. TOSHKAND QAMALDA

Bu kun Toshkand qamalining elli birinchi kuni. Sovuq biroz yumshab tushkan, quyosh ochiq havoda harakat etmakda edi. Yerlar erib, hamma yoq shilt-pilt loy, qo'rg'on kungiralaridagi qirovlar bo'g'qa aylanib ko'kka ko'tarilmakda edilar.

Bu kun tongdan boshlab, Toshkandning Samarqand darbozasi tomonidan bo'lg'an qo'qonlilarning hujumlari o'zlari uchun so'ng darajada halokat bilan tugalgan. Qo'qon sipohlari endigi hujumgacha shikastrextlarini tuzatish, yaralarini bog'lash, damlarini olish uchun qo'rg'on yonidan qayoqqadir, qo'sh[1]lariga ketkanlar. Qaramoqqag'ina emas, so'zlashka ham dahshat: Kamolon darbozasi bilan Samarqandg'acha bo'lg'an qo'rg'on ostlari (bu ikki darboza oralari besh yuz adim keladir) boshsiz va ishtondan boshqasi tunalgan inson gavdalari bilan to'libdir. Bu ochiq mozoristonni qo'rg'on kungiralari ustida mudofaadan so'ng charchab, quyoshda jilinib[2] o'lturgan sallalik, qalpoqlik va popoqlik Toshkand mudofi'[3]lari ming turlik shodliqlar ichida tomosha qiladirlar. Bu ikki darboza orasida ikki xil holat hukm suradir — qo'rg'on ostlarida jahannam dahshati bilan yalang'och, boshi tanidan olinib qora qonig'a belangan odam gavdalari yotib, qo'rg'on ustida ikkinchi kishilar dunyo shodlig'i ichida suzadirlar.

Qo'rg'on ustidagi qahramonlardan bittasi kula-kula bir sarkardani otib o'ldirganligini so'zlab: "Padar la'natini o'zim xo'bam otdim-da, otning ustidan uch gaz ko'tarilib yiqildi!" deydir. Tag'in bittasi o'liklar ichidan kimnidir ko'rsatib: "Ana, ana, hov ana! O'sha qipchoqqa o'q tegib o'lib o'lalmay, yurib yuralmay ingrab yotqan ekan. Qilichim bilan boshini shartta kesib, belidagi oltin kamari va ustidagi kimxob po'stunini olib chiqdim!" deydir. Har kim bu kungi urushdagi o'zining erliklari bilan, qo'lg'a tushirgan oltin kamari, yoqut ko'zlik uzugi, sovsar po'stuni, kumush qinli qilichi va boshqa o'ljalari bilan maxtanadir.

Shu vaqtda qo'rg'on ustidan qo'shiq tovshi eshitiladir:

Zamoning zamon bo'lsin — yor,
Aziz beging omon bo'lsin — yor.

[1] **Q o' sh** — vaqtincha qo'nish joyi.

[2] **Jilinib** — isinib.

[3] **Mudofi'** — xalq ichidan chiqqan merganlar bo'lib, shuning uchun ham ularning yosh va kiyimlari ham turlichadir. O'rda yigitlari yolg'iz bekning muhofazatida edilar. Qo'rg'onlar muhofazati xalq qo'lida edi (muallif).

Dardiga davo topmay — do'st,
Normat[1]ing yonib o'lsin — yor!

Biz endi shu o'liklar yoni bilan qo'rg'on bo'ylab biroz ilgariga yursak olti gaz yuksaklikda, besh gaz kenglikda, ikki yoni sakkiz gazlik qo'rg'on devori bilan o'ralg'an, kunbotarg'a qaratib qurilg'an Samarqand darbozasi yonida to'xtarmiz. Teraragimizdan dushmanning hujum qilish qo'rqunchi bo'lg'anliqdan biz ortiqcha chidamsizlik bilan darbozani qoqa boshlarmiz:

— Ochingiz bek aka, tezroq ochingiz! Darboza beklari bizga iltifot qilmay o'ltura beradirlar. Bizning o'n besh daqiqaliq jon achchig'ida qaxshag'animizdan keyin darbozabonlardan bittasi zerikib sekingina qo'rg'on devoriga chiqadir-da, mo'ralab bizga qaraydir. Ul bizni aniq toshkandlik bo'lg'animizga ishonsa, darbozaga solingan nortuyaning boshidek qulfni ming mashaqqat bilan ochib, zanjirini tushuradir. Biz o'zimizni ichkariga olg'ach, darbozabon o'zining hazmi ko'targan qadar bizga po'ng'illaydilar-da, darbozani berklash harakatiga tushadir. Endi biz darbozaning hay'atiga qaraymiz: oshlangan qo'y po'stagidan po'stun kiyib, beliga butun bir bo'zdan belbog' bog'lag'an va belbog'ig'a yarim gaz chamaliq kalid osqan, turkman popoqlik bir kishi. Shundan keyin biz darbozaning o'ng tomoniga qarab yuruymiz. Darbozadan o'n besh adimlar narida, shiyponga o'xshash to'rt tarafi ochiq bir binoda darboza beklari gulxan solib, chilim chakib o'lturadirlar. Biz qo'rg'onning osti bilan ilgarilashda davom etamiz. Endi biz boyagi mudofi'larni ichkaridan ko'ramiz: mudofi'lar qo'rg'onning eng yuqorig'i pog'onasida o'zlarining turlik tus va bichiqdagi kiyimlari bilan qaysilari shashvar tutib, qaysilari miltiq ushlab, qo'rg'on kungirasiga suyanib, boshlarini quyoshg'a berib o'lturadirlar. Qo'rg'onning Kamolon darbozasigacha bo'lg'an qo'ruq[2] o'rinlari shuningdek mudofi'lar bilan to'lg'an bo'lib, o'ziga bir turlik ko'rinish tashkil etadir.

[1] **Normat** — Normuhammad qushbegi: Toshkandni muhosara qilgan qo'qonliklar — qipchoqlar amiri lashkari (*muallif*).

[2] **Qo'ruq** — mudofi'lar qo'rig'ida saqlab turiladigan joy.

Kamolon va Samarqand darbozalarining o'rta bir yeri bo'lg'an qo'rg'on ostida kimxob to'n kiyib, simobi salla o'rag'an, beliga kumush bog'lab, qilich taqing'an bir bek oldidagi bir uyum narsaga ishorat qilib yonidagi bir yigitka nimanidir uqdirmoqda edi. Biz yana elli-oltmish adim yurib haligi so'zlashib turg'an beklar yaqinig'a borsaq, qo'rg'on tashqarisida ko'rgan dahshatlarimizni o'zining ko'lagasida qoldiraturgan yana bir "dahshatlar tepasi"ga ko'zimiz tushadir-da, qo'rquvimizdan soatlab hushimizni yo'qotib qo'yishga majbur bo'lamiz.

Uch-to'rt yuz inson boshidan turg'uzilg'an bir tepa.

Qarichg'a keladirgan uzun soqollar, boshdag'i xun olud siyrak sochlar, bo'zarg'an yuzlar, qong'a belanib, yarim ochiq holda qorachiq o'rnini qo'rqunch bir oqliq bosqan ko'zlar dunyoga va shu hayotka la'nat uqug'andek qaraydirlar.

Ayniqsa bir bosh, ehtimolki, hali yigirma yilni ham o'tmagandir, murti ham chiqmag'an. Xun olud[1] quyuq qoshlari ostidagi yarim ochiq ko'zlari kimnidir izlagandek qaraydir... Yarim ochiq irinlari ichidagi oq tishlari bilan tilini g'archcha tishlagan-da, go'yo shu turmushda, shu besar[2] xalq ichida tug'ilg'ani uchun "attang" o'quydir.

Bu boshlar uyumi ustida turg'an qo'rg'on begisi yonidag'i yigitka boshlar orasidan birini ko'rsatib, o'z tanishlaridan bir bekning boshi bo'lganlig'ini so'zlaydir. Shu paytda Kamolon darbozasi tomonidan yarog'lang'an uchta otliqning ot choptirib kelganlari ko'rilib, qo'rg'on ustida o'lturgan mudo'filar ichida olag'ovur qo'pti:

— Hudaychi[3], Sulaymon hudaychi! — deyishdilar.

Hudaychi qo'rg'on begi qot[4]ig'a yetib, bek hazratlarining hozir yetib kelishlariga bashorat berdi, yana otining boshini burib yigitlari bilan orqag'a qaytdi. Hudaychiboshining xabaridan bu

[1] **Xun olud** — qon aralashgan.

[2] **Besar** — aqlsiz, boshi aylangan.

[3] **Hudaychi, udaychi** — adyutant ma'nosida bo'lib, odatda xon kelishi oldidan xalqni ogohlantirib o'tkuvchi bekdir. Azizbek o'ziga hudaychi belgulag'an edi (*muallif*).

[4] **Qot** — huzur, old.

kungi ulug' muzaffariyatni qutlag'ali Azizbekning kelishi ma'lum bo'lar edi.

Hudaychi jo'nag'ach, qo'rg'on begining paytavasiga qurt tushib, tipirchilab qoldi va u yoqdan-bu yoqqa yugira boshladi:

— Hoy qo'rg'on ustidagi azamatlar! Hozir bo'lingiz, yasov tortingiz, bek keladirlar! Hoy Husaynbek, darbozabonlarga yugir, hozir tursinlar! G'anibek yuzboshi, siz yigitlaringizni tartiblangiz! Yasovulboshi, hozir bo'lingiz!

Qo'rg'onning qo'ruq o'rnidagi qahramonlar harakatka keldilar, yuqori qo'ruqdan bir pog'ona quyig'a tushib saf-yasov tortdilar. Shovqin-suron orasida qo'rg'on begi ot ustida qo'rg'onning u boshidan-bu boshig'a chopib:

— Hozir bo'l, yigitlar! Tartibingni tuzat, salomga tayyorlan! — deb qichqirib yurar edi.

Qahramonlar qo'llaridag'i miltiq, shashvar, oybolta, qilich va nayzalari bilan tizilishib oldilar. Safning o'rta yeridan yashil bayroq ko'tarildi. Shuning bilan Aziz parvonachining istiqbolig'a lozim va vojib[1] bo'lg'an barcha tartib va tantanaga hozirlanilg'an bo'lindi.

16. AZIZBEK

Oradan uch-to'rt daqiqa o'tkandan keyin Kamolon tarafidan bir yuz chamaliq sarkarda va yigitlari bilan Azizbek ko'rindi. Tilla jabduqli qizil ayg'irg'a mingan, quyosh yog'dusi bilan turlik tuska kirib tovlanadirg'an, yoqa va etaklariga oltin uqa tutilgan kimxob to'n kiyib, belidagi oltin kamarga kumush qinli jazoiri qilich osqan, boshig'a oq shohidan salla o'rab, oyoqlarini kumush uzangiga tiragan, siyrak qoshlik, cho'qqi soqol, bug'doy ranglik, qirq besh-elli yoshlar chamaliq bir kishi edi. Uning orqasidan qora otg'a otlanib, zangori movutdan uqalik to'n kiygan, kumush kamarning o'ng tomonig'a qilich, so'lig'a to'fangcha qistirg'an, boshig'a barra popoq kiyib, jin yalag'an deganlaridek qoshsiz, qoramtil yuzlik, ikki chakagining ustida biroz, iyagida

[1] **Vojib** — bajarilishi lozim bo'lgan ish.

biroz siyrak, ko'rimsiz qora soqolliq, ko'zlari ichiga botig'roq, ammo qon quyilg'ansumon bir kishi kelar edi. Bu kishi Azizbekning amri lashkari va o'ng qo'li bo'lg'an Rayimbek dodxoh edi. Uning qatoridag'i ikkinchi kishi kichikroq saman otka otlanib, ustiga Buxoroning ola bayroq matasidan chopon kiyib, kamar o'rniga choponini tugmalagan, boshig'a katta salla o'rab, qamchi sopi bilan egarning qoshig'a takya qilg'an; to'la ko'rkam yuzlik, katta malla ko'zlik, uzun mosh-guruch soqollik mullanamo bir zot bo'lib, bu kishi yaroqsiz edi. Azizbek orqasidan kelguchi bu ikki otliqdan so'ng sipohlar turkumi boshlanib, zangor movutdan tizzagacha tushkan kalta kamzul, qizil movutdan shim, oyog'ida sag'ri etik, boshda Rayimbek dodxohning boshidag'idek popoq, ammo ust tomoni qizil movutdan, oq qayishdan kamar, so'lig'a qilich osilib, o'ng tomoniga to'fangcha qistirilg'an har qatorda to'rttadan otliq kelmakda edilar. Sipohlarning keksaliklari to'g'risidagi nuqsonni e'tiborga olinmasa, ko'rinish muntazam edi.

Qo'rg'on ustida yasov totqan qahramonlar qo'l bog'lab ikki bukilgansumon ta'zim bilan Azizbekni ilgariga o'tkaza boshladilar. Azizbek ularga qarshi oltin soplik qamchisini ko'kragiga ko'ndalang qo'yib boshi bilan ham javob ishorasi berib oldinlar edi. Shu kezda boshlar uyumi yonida turg'an qo'rg'on begisi otidan yerga tushib jilovini qovushtirilgan qo'llari orasig'a oldi. Boshlar uyumi bilan Azizbek orasi qirq-elli ot adimi qolg'an edi. Azizbek qahramonlarning salomlariga javob qaytarishni ham unutib, ko'zini kesik boshlarga tikdi.

Azizbekning orqasidag'i sarkarda va sipohlar ham bu dahshat uyumiga egarga qiyshiq o'lturib tomosha qilib kelar edilar. Azizbek kishilari bilan boshlar yonig'a kelib to'xtadi.

Azizbek bir muncha vaqt boshlarni tomosha qilib turdi-da, qarshida qo'l bog'lag'an qo'rg'on begiga qarab iljaydi:

— Barakalla g'ayratlaringizga, — dedi Azizbek, — bu kun qipchoqlarg'a rustamona javob berib, o'zlarini ham itdek qirg'ansiz. Bunchalik g'ayrat ko'rsatkan fuqarolarga rahmat, dunyo turguncha tursinlar!

Azizbek tashakkurini bitirgach, hudaychi qo'rg'on ustidagi qahramonlarg'a hamma tovshini qo'yib qichqirdi.

— Bek janoblari bu kungi rustamona g'ayratlaringizga rahmat aytib, haqlaringizga duo qiladirlar!

Mudofi'lar dunyoni buzib javob berdilar:

— Qulliq taqsir, qulliq! Taqsirimiz dunyo turguncha turib, soyayi davlatlari boshimizdan kam bo'lmasin!

Azizbek qamchisini ko'ndalang qo'yib mudofi'larga qulliq qildi va hudaychiga buyurdi:

— Qo'rg'on begiga kimxob to'n, yuzboshilarg'a atlas chopon, boshqa yigitlarga uch tangadan pul in'om berilsin.

Hudaychining xabaridan so'ng mudofi'lar javob qaytardilar:

— Davlatlari ziyoda bo'lsin!

Xazinachilar sipohlar orqasidan ikki otni yetaklashib hudaychi yonig'a yetdilar. Bir otning ustiga choponlar ortilg'an, ikkinchi otdag'i katta xurjinning ikki ko'zi liq tanga edi. Boshlab hudaychi ot ustidan bir kimxob to'nni olib, qo'rg'on begiga kiydirdi. Qo'rg'on begi to'nni kiyib Azizbek haqiga uzun duo qildi. So'ngra hudaychi bir yigitka to'n qo'ltiqlatib, ikkinchi yigitka tangalardan oldirib qo'rg'on begining ko'rsatishicha kimga uch tanga g'a chiqdi. Qo'rg'on begi bilan birga qahramonlar yonipul, kimga adras chopon ulashilib boshlandi.

Azizbek ot ustida boshlar uyumi tevaragida aylanib Rayimbek dodxoh va ola-bayroq to'nlik kishiga o'zining tanish sarkardalaridan bo'lg'an kimlarningdir boshlarini ko'rsatmakda, tirik vaqtlarida nima ishlarda bo'linib va qora choponlilarg'a qanday zulmlar qilg'anlarini so'zlamakda edi. Azizbekning bu gaplarini Rayimbek dodxoh samimiy eshitsa ham olabayroq to'nlik odam "taqsir, taqsir" bilan javob berib, boshlar uyumidan jirkanganmon egarining qoshig'a ko'zini tikib turmoqda edi.

Yarim soatlik bir fursatdan keyin qo'rg'onning boshdan oyoq yasov tortqan qahramonlariga in'omlar ulashilib bitdi-da, hudaychi o'zining quruq xurjini bilan Azizbek qotig'a kelib qulluq qildi. Azizbek qarshisida qo'l bog'lab turg'an qo'rg'on begidan so'radi:

— Yigitlaringizning barchasi ham quruq qolmadimi?

— Davlatingiz soyasida, taqsir.

— Qipchoqlarning bu kungi hujumi qay vaqtda bo'ldi?

— Tong yorir-yorimas Oq tepa[1] tomonidan to'p ota boshladilar, — dedi qo'rg'on begi. — O'n besh daqiqa o'tar-o'tmas otliq qipchoq qo'shinlari ko'rinib Samarqand darbozasiga yugirdilar. Shungacha men ham davlatingiz soyasida ikki darboza oralarig'a merganlarni yayratqan edim.

Boshlab Samarqand darbozasi qo'rug'idan otishg'a buyurdim. Merganlar o'n besh daqiqa orqasini uzmay miltiqqa o't berib turdilar. Qipchoqlar bizning tomondan otilg'an miltiq o'qlarig'a chidalmay, Samarqand darbozasini tashlab, Kamolon darbozasiga yuzlandilar. So'ngra davlatlari ko'lankasida Kamolon qo'rug'idag'i merganlarni ishka qo'ydim. Bir soat chamasi otishqandan so'ng yov bizning o'qimizg'a chidalmay, ikki darboza orasida uch-to'rt yuz o'lik qoldirib, qochishg'a majbur bo'ldi. Bizdan yolg'iz besh kishi o'lib, to'qqiz kishi yaralandi.

Azizbek juda zavqlang'an edi, yana bir qayta barakalla o'qub, so'radi:

— Normat qipchoq ko'rindimi?

— Yo'q taqsir: qo'rg'on yaqinig'a yo'lamadi, yo'lag'anda...

— O'shanga hozir bo'lmoq kerak.

— Davlatlari yori bersa, albatta bizning muddao ham shunda...

Azizbek o'z og'zi bilan mudofi'larga "Men sizlardan rozi!" deb qichqirdi va mudofi'larning qiy-chuv duolari ostida sipohlari bilan Samarqand darbozasiga tomon harakat qildi.

Bu kun Azizbek g'olibiyat daldasida qo'rg'onlardan bir aylanib chiqmoqchi edi. Shuning uchun Samarqand darbozasidan o'tib qo'rg'on osti bilan Chaqarg'a qarab yurishdilar. Qo'rg'on Chaqarning chuqur jarlik arig'ig'a taqalib tugalar edi. Chaqar suvi ustiga qo'rg'on tiklash mumkin bo'lmay, jarning usti qo'rg'ondan tabi'iy bo'sh edi. Ammo jarning narigi tomoni bir tepadan iborat bo'lib, janub biqini ma'lum Chaqar suvi bilan,

[1] **Oqtepa** — Samarqand darbozaning g'arbida bir mavze ismi (*muallif*).

g'arbi Bo'z suv va Ko'kcha arig'i bilan o'ralg'an hurun kabi bu tepa qo'rg'onsiz ham dushmanning hujumiga o'ngg'aysiz edi. Tepa ustida sipoh turishi uchun bir necha binolar soling'an, janubi-g'arbig'a qaratib bir, g'arbg'a qaratib bir va shimoli-g'arbig'a qaratib yana bir; barisi uchta to'p qo'yilg'an edi. Bu tepa ustida doimiy to'pchi va qorovullar turar edilar.

Azizbek sipohlari ila jarga tushdi va suv kechib haligi tepaga yuzlandi. To'pchi, qorovullar ko'zdan kechirilib, ularga bir necha tanga dan in'om berildi. Shundan keyin tepaning kun chiqishig'a qarab qaytdilar. Chunki tepaning boshqa tomonlari yuqorida aytilgandek bir necha terak bo'yi jarlik bo'lg'anligidan Ko'kcha darbozasiga o'tish uchun Suzuk ota mozori yaqini bilan Ko'kcha arig'ig'a tushilar va undan keyin Ko'kcha qo'rg'onlariig'a qaytib kelinur edi.

Ko'kcha qo'rg'onlari qo'rug'ida anovi qo'rg'onlarnikidek muhofiz lar ko'p bo'lmasa ham, yo'q ham emas edilar. Hudaychi Azizbekdan ilgariroqda qo'rqchilarni ogohlantirib borar, milliq Shershvar tutkan yosh va keksa muhofizlar uni salomlab qarshi olar edilar va Azizbekning "Rahmat fuqarolarim!" so'zini eshitib yaxshig'lna taltayishib qolar edilar. Shu ravishda Ko'kcha, Chig'atoy, Sag'bon, Qorasaroy, Taxtapul, Labzax darbozalarini o'tib, eng keyin Qashqar darbozasiga yetdilar'. Qashqar darbozasi o'rdaga yaqin bo'lg'ani uchun munda muhofiz va sipohlar talayg'ina bor edilar. Ularning salomlariga ko'milib, Azizbek Qashqar darbozasining muyushiga yetkan ham edi, tashqaridan kimdingdir darbozani oshig'ich taq-taq urgani eshitilib, Azizbekning oti hurkibmi, qo'rqibmi ketiga burulib to'xtadi. Boshqalar ham to'xtashg'a majbur bo'ldilar. Azizbek qarshisida qo'l bog'lab turg'an darboza begig'a baqirdi:

— Nega qarab turasan, darboza ustiga chiq, kim ekan u it?!

Darboza begi yugurib qo'rg'on devoriga chiqdi:

— Taqsir, bir chol!

— Toshkandning hukmdan boshqa yana Qo'qon, Qaymas va Boshyog'och umlik darbozalari bo'lib, taxminan o'n ikki darbozadir. Qaymas darbozasi bu kungi Tuproqo'rg'onning shahar muyulishida (O'qchi mahallasida) *(muallif)*.

— Darbozangni ochib, ichkariga ol! — dedi Azizbek. Darboza ochildi. Tashqaridan saman otini yetaklab Hasanali kirdi-da, kutilmagan ish ustidan chiqg'ani uchun qo'rqib, Azizbekka salom berdi.

17. YUSUFBEK HOJI

Rayimbek dodxohning yonidagi bizga tanish olabayroq to'rlik kishi Hasanalini ko'rishi hamono:

— Ha-a-a, bizning Hasanali-ku! — dedi, — kel, Hasan ko'rishaylik, Otabek esonmi?

Hasanali kelib ko'rishdi, Yusufbek hoji ko'rishar ekan, Azizbekka dedi:

— Bu bizning kishimiz taqsir, Marg'ilondan keladir.

Azizbek labini tishlab qoldi. Chunki darboza taqillatib, otini hurkitkan Hasanalini jallodg'a topshirish niyati, albatta yo'q emas edi. Yusufbek hojining so'ziga javob bermay yo'lida davom etdi. Hasanali sipohlar orqasidan, Yusufbek hoji Azizbek ketidan o'rdag'a qarab yurdilar. O'rda darbozasiga yetkandan keyin kutib turg'an o'rda begi Azizbekning qo'ltig'idan olib otdan tushirdi. Azizbek o'rda ichiga kirmakda ekan, Yusufbek hoji otdan qo'nib so'radi:

— Menga ruxsatmi, bek?

Azizbek yo'l ustidan hojiga qaradi:

— Ruxsat, ertaga choyni o'rdaga kelib iching.

— Yaxshi, taqsir.

Yusufbek hoji sipohlardan birining qo'ltiqlashi bilan otig'a minib, narida kutib turg'an Hasanaliga qarab yurdi. Sipohlar ham o'rda ichig'a ot yetaklashib kira boshlediar.

Yusufbek hoji Hasanalining vaqtsiz ham Otabekka qaytishidan tashvishlangan va qanday bo'lsa ham bir falokat yuz berganiga ishongan edi:

— Nega vaqtsiz kelding, Otabek sog'mi? — deb so'radi.

Yusufbek hoji Hasanaliga yetmasdanoq bu savolni berdi, Hasanali eshitmadimi yoxud eshitsa ham eshitmaganga solindimi, har nuchuk javob bermadi.

— Nega indamaysan?

— Otabek salomat...

— Bo'lmasa, nega vaqtsiz kelding, Otabek qani?

Otabekning qamalishidan xabar berish Hasanali uchun juda og'ir tuyilgan edi. Nihoyat ko'zidagi yoshini artdi-da:

— Otabek Marg'ilon hokimi tarafidan qamaldi, - dedi.

— Nega, nega? — dedi hoji, o'ridan sachrab yiqilishga etkan edi. — Sababi nima?

— Sababi ma'lum emas.

— Astag'firulloh, — deb qo'ydi hoji, o'zini biroz to'xtatgan edi.

Hasanali Otabekning Marg'ilon borg'anidan tortib, qamalishgacha bo'lg'an hikoyalarini so'zlab ketdi. Yusufbek hoji Otabekning uylanishini ham oddiy gaplar qatorida eshitib o'tkardi.

— Marg'ilonda turib bir ish chiqarishg'a ko'zim yetmagandan keyin Toshkand kelishka majbur bo'ldim, — dedi Hasanali va shu gap bilan mojaroni so'zlab tugatdi. Hoji vaqi'ani eshitib, chuqur bir mulohaza ichida borar edi. Uning qanday kishi bo'lg'anini Toshkandning yetti yosharidan yetmish yosharig'acha bilganlikdan guzar va mahallalarda unga duch kelgan kishilar joylaridan turib salom berarlar, hoji bo'lsa javob qaytarishni bilmas, go'yo kishilarni ham ko'rmas edi. Nihoyat shu holda ko'b yurgach, orqasida kelmakda bo'lg'an Hasanaliga qarab otining boshini burdi va:

— Otabek bilan birga qamalg'anlarni necha kishi deding? — deb so'radi.

— Uch kishi: biri Mirzakarim qutidor, ikkinchi Ziyo shohichi, uchinchi Rahmat.

— Yaxshi, sen bu to'rtaviningo'lturishlarida bo'lg'anmiding?

— Bo'lg'an edim.

— Nima va qaysi to'g'rilarda so'zlashdilar, Otabek qipchoqlarg'a qarshi so'zlamadimi?

— So'zlamadi. Boshqalarning ham bu to'g'rida so'zlari bo'lmadi.

— Ularning majlislarida bo'lmagan vaqting ham bo'ldimi?

— Har bir o'lturishlarida men hozir edim.

— Yaxshi, sen ular bilan qay yerlarda o'lturishding?

— Birinchi martaba Ziyo akanikida bo'ldiq, ikkinchi...

— To'xta, Ziyo akanikida mehmonlar necha kishi edilar?

— Qutidor, Otabek, andijonlik Akrami hoji, men, Ziyo akaning qaynisi — Homid degan birav. Ziyo aka va uning o'g'li... Hammasi yetti kishi.

Yusufbek hoji otining yolini qamchisi bilan tarar ekan, uch-to'rt daqiqa o'ylab qolib, so'ngra so'radi:

— Ikkinchi o'lturish qayerda bo'ldi?

— Ikkinchi o'lturish Ziyo akanikidan ikki kun so'ng qutidornikida bo'ldi. Bu majlisda ham o'sha birinchidagi kishilar edilar. Yolg'iz Homid yo'q edi.

— Tag'in qayerda o'lturishdingiz?

— Boshqa joyda o'lturishmadik... Mundan yigirma kundan so'ng to'y bo'ldi. To'yda albatta bunday so'zlar gapurishilmaydir.

— Ikkinchi majlisingizda kim bali, Homid dedingmi, nega yo'q edi?

— Bilmadim, nega yo'q edi... Qutidor aytmagan bo'lsa kerak.

— Qamalg'uchilar: Otabek, qutidor, Ziyo aka, Rahmat, shundog'mi?

— Shundog', hoji.

— Seni ham qo'rboshi yigitlari qidirdilar?

— Qidirdilar.

— Akrami hoji Andijon ketkan edi. Shuning uchun uni topolmadilar, shundog'mi?

— Shundog'.

— Homidni-chi?

— Uni qidirmadilar shekillik... Otabek qamalg'andan so'ng allaqayerda ko'rgandek bo'laman.

— Bizga kelin bo'lmishni, go'zal, dedingmi?

— Ilohi Otabek salomat qutilsin, muhabbat qo'yg'anicha bor...

— Kelinning suluvligi Marg'ilonda ma'lum ekanmi?

— Ma'lum ekan, tillarda doston ekan.

— Homid uylangan yigitmi, bildingmi?

— Uyalgan. Bizning hujraga kelganda, ikki xotini borlig'ini o'z og'zidan eshitkan edik.

— Homid sizning hujraga nima uchun kelgan edi? — deb so'radi hoji, — nega buni boya so'zlamagan eding?

— Esimdan chiqibdir, — deb uzr aytdi Husan. — Homid Rahmat bilan birga Otabekni Ziyo akanikiga taklif qilg'ali kelgan edi va biz ularga osh-suv qilib jo'natqan edik. Ammo ularning unday-bunday so'zlari bo'lmag'an, to'g'rilikcha kelib ketkan edilar.

— Yaxshi, o'sha Homidni sen qanday odam, deb o'ylaysan?

— Qo'lansa so'zlik, ichi qoraroq bir yigit edi, – dedi Hasanali, biroz borg'ach so'radi. — Otabekning ishini og'ir, deb o'ylamassiz?

Hoji javob bermadi. U javob bergali ham qo'rqar edi. Uningcha ish juda nozik, g'oyatda qo'rqunch edi. Chunki, Marg'ilon zindonida yotguchi qipchoq dushmani bo'lg'an Azizbek otalig'ining o'g'li edi. Toshkandning isyon chiqarg'an bir zamonida Otabekdek bir yigitning Marg'ilonda qanday gunoh bilan bo'lsa-bo'lsin ushlanishi har jihatdan ham mudhish edi.

U o'g'lining qutilishi yo'lida har bir mulohaza ko'chasiga kirib chiqmoqda, ammo har birisidan ham bo'sh va umidsiz qaytmoqda edi. Eng so'ng o'g'lig'a hujum qilg'an bu falokatning tadbiridan aqli ojiz qoldi, miyasi ishlashdan to'xtadi va shundan so'ng — "Parvardigoro, keksaygan kunlarimda dog'ini ko'rsatma", dedi va ko'z yoshlari bilan soqolini yuvdi.

— Hasanali, zinhor uning qamalg'anini onasi bilmasin.

— Albatta.

Shundan so'ng otlarini yetaklashib ichkariga kirdilar.

18. JAR

... Bu kun soat o'n ikkida Otabek ila qutidorning isyonchiliq gunohi bilan dorg'a osilishlarini jarchi shaharga xabarlab yurar va xalq og'zida Otabeklarning emish-memish hikoyalari edi.

Homid ila birgalashib kirgan mirshabni qo'rboshi tashqarig'a chiqmoqg'a buyurdi-da, Homidni o'lturishka imladi.

Qo'rboshi nimanidir so'zlamoqchi bo'lsa ham, negadir uning tili osonlik bilan harakatka kelmas va o'zi ham bir turlik o'ngg'aysizliqda edi. Nihoyat qo'rboshi o'ziga bir turlik jasorat berdi:

— Bobolar: "Dunyoniki miri kam ikki" deganlar, — dedi, — to'g'risi ham shunday: o'zingni yuz yoqg'a ursang ham tiriklikning yana bir boshqa yamog'i chiqib turadir...

Tuyg'un[1] Homid qo'rboshining nima maqsadi borlig'ini payqadi:

— To'g'ri so'zlaysiz, taqsir, — dedi, — dunyoniki hamisha mirikam ikki, shu yetishmaslik balosidan to'yib, ba'zi vaqtlarda kishining dunyodan chiqib ketkusi kelib qoladir. Yaxshikim, dunyoda oshna, og'ayni degan kimsalar bor... Agar shular bo'lmasa-chi, kishi allaqachon dunyodan chiqib ketadir. Shuning uchun men og'aynilarni ko'zlarim ustida tutaman, ularni muhtojliq chog'larida ko'rsam, o'zimni garav qo'yib bo'lsa ham ehtiyojdan chiqarishg'a tirishaman.

Qo'rboshi tizzasi ustiga ko'ndalang qo'yg'an qilichining ikki tarafidan bosib, bir qo'zg'alib qo'ydi:

— Bali, bali, mulla Homid, munday og'aynilarning sadaqasi ketsang ham arzir, — dedi tomoqlarini qirib qo'ydi. — Shu kunlarda o'g'ilchalarning yoshi yetib, sunnati nabiyuna[2]ni bajo keltirish taqozo etadir... To'y keraklaridan ko'pini tadorik qilg'an bo'lsam ham, yetishmagan yerlari ham ko'b. Shuni sizning kelishingiz oldida o'ylab o'ltirar edim...

— Bek aka, — dedi Homid va tusiga yasama kulish chiqardi, — siz achchig'lansangiz ham aytay: beklar zoti kishiga sira ham oshna bo'lmas ekanlar. Ayniqsa siz hamon o'zingizning beklig'ingizga borib, istig'no[3]ngizni eskicha olib borasiz... Bo shingizda shunchalik qayg'ingiz bo'lur emish-da, bir og'iz menga aytmas emishsiz?

---

[1] **Tuyg'un** — sezgir.

[2] **Sunnati nabiyuna** — payg'ambarning yo'l-yo'rig'i.

[3] **Istig'no** — e'tiborsizlik, kibrlanish.

Qo'rboshi Homidning zakovatiga qoyil bo'lib iljaydi:

— Yo'q, yo'q, mulla Homid, — dedi, — bu yoqda gap bor: hukumat xizmatida turg'aningdan keyin yuz yoqning mulohazasini qilar ekansan...

— Tuzik, bek aka, ammo manim oshnachilig'im tamom boshqachadir, — dedi Homid va yonchig'ini chiqarib bir qo'lidan ikkinchi qo'lig'a oltinlarni sanab tushira berdi. Qo'rboshining ko'zi oltinlar ustida o'ynab bular barakasida qiladirg'an sunnat to'yisini, Marg'ilon beklari oldida ortdiradirg'an obro'sini o'ylamoqda edi. Oltinlardan yigirmatasi ajratilgach, sanoqqa ishonmay ko'rib turg'anim tushmi, deb uyqusiradi. Homid oltinlarni uzatdi, — mana, bek aka, bu arzimagan oltin xolis oshnalig'imizning bog'lanishidir, yana yetmagani bo'lsa qarab turmasmiz.

Qo'rboshi titrab, qaxshab oltinlarni joyladi. Homiddan nihoyatda xursand edi:

— Xo'sh, mulla Homid, endi bu kungi hangamalardan so'zlashayliq, — dedi bek. — Pochchangiz ila jiyaningizning bu ishka oralashib qolg'anlari yomon bo'ldi-da.

Bu so'zdan Homidning yuziga qayg'irish alomati chiqdi va e'tibor bilan qo'rboshining og'zig'a qaradi.

Qo'rboshi davom etdi:

— Bu ikki begunohning qamalishlarig'a ham o'sha yaramas sabab bo'ldi. Yo'qsa ularni qamoqqa olishg'a qushbegi buyurmas edi. Ammo kechagi qushbegiga so'zlag'an so'zingiz Otabek ila qayin otasini o'limga mahkum qilganidek, pochchangiz ila jiyaningizni bir qadar oqlaydilar. Shuning uchun men borg'an so'ng bo'ladirg'an hukm majlisida ehtimol qarindoshlaringizni qutqazishg'a muvaffaq bo'lurman. Har holda qarindoshlaringizning qattig' jazo tortishlari shubhalikdir, siz payqadingizmi, yo'qmi kecha men jarchig'a bu kungi osilg'uchilarni Otabek ila Mirzakarim bo'lg'anlig'ini ta'yinlagan edim.

— Marhamatingizga qulluq, — dedi Homid, — ammo shundog' bo'lsa ham qarindoshlarim to'g'risida xavfdaman... Buning boshqacharog' bir ebini topib bo'lmasmikin?

Boyag'i mukofotlar qo'rboshini chinlab bosh og'ritishg'a majbur etar edi. Bu to'g'rida ul ancha o'ylab oldi:

— Kecha qushbegi oldida Otabeklarni qay ravishda ayblab so'zlag'an edingiz, tag'in bir eshitib ishning rejasini olay-chi?

— Qushbegiga so'zlag'anim shunday edi — "Otabek aytdi: endi bizning Toshkand xalqi qipchoqlarning jabr-u zulmi va tadbirsiz idorasi ostida yotib juda to'ydi. Boshlab Toshkanddan qipchoq balosini yo'qotish uchun Azizbek va otam boshliq isyonga tayyorlandilar. Shu maqsadda Marg'ilon og'aynilarini ham qipchoqlarg'a qarshi oyoqlandirmoq uchun meni bu yerga yubordilar. Biz tokay qipchoqlar qo'l ostida ezilamiz va bir hovuch dalatoblarg'a bosh egamiz, dedi. Otabekning bu so'ziga qutidor va Akram hojilar qo'shilishib, unga bu yo'lda yordamlashmakchi bo'ldilar. Ammo men bo'lsam bu gapka qarshi tushib: sizlarning bu fikrlaringiz yanglishdir, biz uch yil bo'yi janobi O'tabboy qushbegining qo'l ostlarida yashab hech bir zulm ko'rmadik. Shu holda hukumat ustiga iqdom[1]imiz kufroni ne'mat[2] bo'lur, dedim. Otabek menga qattig' so'zlar aytdi. Pochcham ila jiyanim bo'lsa manim fikrimda edilar, ammo uyimizga kelgan mehmon, deb ularga ochiq qarshilik qilmadilar. Bu majlisdan keyin men bir necha vaqt Otabek va yo'ldoshlarining qonlari to'kilmasin, deb bu gapni ichimga solib yurdim. Biroq Toshkandda Azizbek va Yusufbek hojilar isyoni boshlang'andan so'ng, o'zimning bu ishimni hukumatimiz uchun xiyonat bilib, qo'rboshi janoblariga xabar berdim. O'zimning sodiqona bu xizmatim evaziga janoblaridan ojizona o'tinchim shulki, bu sirni sizlarga bildirguvchi men bo'lg'anlig'imni o'zlaridan boshqa kimarsa bilmasin, hatto muttahamlar ham sezmasinlar" — mana, faqirning Otabeklarni ayblashim va qarindoshlarni oqlashim xulosasi shundan iboratdir.

— Barakalla, — dedi qo'rboshi, — sizning bu gaplaringiz juda ham o'rinlik tushkan, men ishonamankim, Ziyo aka bilan Rahmat qutulurlar.

— Buni nimaga suyanib aytasiz?

— Suyanchig'ingiz ma'lum, — dedi qo'rboshi, — qushbegiga Otabek ila qutidorni osmoq fikrini bergan bu so'z, pochchangiz bilan jiyaningizni nuchuk qutqarmasin.

---

[1] **Iqdom** — qadam bosish; osti qilish.

[2] **Kufroni ne'mat** — qadrini bilmaslik, ko'rnamaklik.

— Pochcham bilan jiyanim ilgarigi so'roqda qanday javob bergan edilar, buni xotirlay olasizmi?

— Ularning javoblari kechagi sizning oqlashingizg'a sira ham qarshi kelmaydir. Chunki ular majlisda bunday so'z bo'lmadi, deb tondilar. Bu ersa o'z uylariga kelgan mehmonlarni rioya[1] qilishlari bo'lib chiqadir-da, yana ish sizning oqlashingizg'a yopishib keladir.

Homid tag'in bir mulohazaga tushkan edi. Uning bu holini kuzatib turg'an qo'rboshi:

— Endi ortiq o'ylamangiz, mulla Homid, — dedi, — orada siz qo'rqarliq hech bir ish yo'q.

Homid nimadir aytmakchi bo'lar edi-da, o'ng'aysizlanib to'xtar edi. Bir kuni qayta og'zini jo'plab qarasa ham yana so'zlay olmadi. Qo'rboshi uning bu holidan xabar topdi:

— Gapuring, gapuring, munda yot kishi yo'q.

Qo'rboshining bu so'zi daldasida Homid jasoratlandi:

— Bu kun hukm majlisida pochcham ila jiyanim so'zlaridan yanglishib ketsalar nima bo'ladir?

— Nega yanglishsinlar, ular bilganlaridan ortiqni albatta so'zlamaslar. O'lim degan narsa ko'z o'ngiga kelib to'xtag'andan keyin Otabekdek mehmonlar rioyasi ko'ngildan yuvilur, so'zning to'g'risini aytishka majbur bo'lurlar va ish ham sizning ayblash, oqlashlaringiz ruhiga kelib to'xtar.

Homid yana ham o'ngg'aysizlanib tushdi, o'zining ichki sirriga shu choqg'acha tushuna olmag'an qo'rboshig'a la'natlar o'qur ekan:

— Ayblash, oqlash so'zlarimning ruhini siz bir yoqqa qo'yabering-da, ishning ichki tomonini mulohaza qiling, qo'rboshi aka, — dedi.

Xoin ila sotilg'an ko'zlar to'qnashdilar-da, bir-birisidan ma'no olishdilar va oraga bir necha daqiqa so'zsizlik, jimjitlik kirdi. Qo'rboshi chindan ham bu o'ringacha Homidning ichki sirriga muttali'[2] bo'lmag'an, qo'lig'a kirgan oltinlarni ham yolg'iz uning qarindoshlarining qutilishlari yo'lidagi choychaqalar, deb bilar edi. Ammo endi ilgari va hozirda kissaga tushkan oltinlarni Otabek ila qutidorning qon baholari ekanligini sezib vijdoni to'lqinlanayozdi va mutaraddid bo'ldi. Qo'rboshining bu holi Homidni ma'lum ikki yo'l ustida qoldirgan edi. Bu ikki yo'l ustida qolgan Homid sarosima edi. O'zini jahannamga yuborish va najotka chiqarish ixtiyori qarshisidag'i bekning qo'lida edi. Unga tez-tez qarar va hol tili bilan unga yana ko'b oltinlar va'da qilar edi. Bu va'dalarni Homidning yuzidan o'qug'an qo'rboshi — "ikki kishining xun baholari!" qichqirmoqqa bo'lgan vijdon sadosini eshitib o'lturmadi:

— Endi bunga qarshi qanday yo'llar ko'zlaysiz?

Homid o'zining najot tomonig'a og'ishqanini sezib entikdi:

— Qushbegiga qilg'an ayblash, oqlash yo'llarimni pochcham ila jiyanimga tushundirish kerak, deb o'ylayman.

— Tushundirsak, tag'in yaxshi.

— Rahmat, bek aka, undog' bo'lsa vaqt qochirmasdan ularning yonlarig'a tushib, to hukm vaqtig'acha uqdira olasizmi?

— Mumkin, o'zingiz tushsangiz yana yaxshi.

Homid boshini chayqadi:

— Otabek ila qutidorlarninggina emas, hatto pochcham ila jiyanimning ham manim bu ishlarda ishtirokim borlig'ini bilmasliklari kerakdir.

— Ma'qul. Ammo bunda sizning maqsadingizg'a qarshi bir gap borkim, hukm chog'ida qushbegi sizni yo'qlasa nima bo'ladir? Bu taqdirda ular sizning bu ishni omili bo'lg'anligingizni bilmaslarmi?

Masalaning bu tomoni ham Homid uchun yomon edi. Farishtadek sof holda qolmoqchi bo'lg'an Homidning bu hol sirrini ochar, yuzidagi niqobini olishg'a, raqiblar ila yuzma-yuz kelishka majbur etar edi:

— Hukm majlisida bo'lmaslig'imni uhdangizga ololmaysizmi?

— Uhdaga olmoq qiyin, — deb bosh chayqadi qo'rboshi, — ammo bu bir ehtimolginadir, chunki, qushbegining bir narsaga qaror bergach, ortiq tekshirib o'lturadirgan odati yo'qdir.

[1] **Rioya** — hurmatlash, andisha.
[2] **Muttali'** — xabardor, ogoh.

Homid uzoq o'ylab turmadi, yuzidagi sovuq bir o'zgarish ichida:

— Mayli, basharti yuzlashmoqqa to'g'ri kelganda ham men hozir, — dedi, shundan so'ng ajralishdilar.

19. HUKMNOMA

O'tkir, qonsirag'an xanjarini beliga osib, oyboltasini ko'targan jallod qushbegining hukmiga muntazir edi. Qushbegining o'ng tomonida qo'rboshidan tortib shahar a'yonlari, qarshisida Otabek, qutidor, Ziyo shohichi va uning o'g'li Rahmat — gunohkorlar va ularning orqasida muhofiz yigitlar.

Otabek bilan qutidorning gunohlari ulug' bo'lg'anliqdan qo'llarida kishan, Ziyo aka bilan Rahmatning qo'llarida bu narsa yo'q edi. Qutidorning yuziga o'lik tusi kirgan, Otabek bo'lsa garangsigan qiyofatda. Anovilar o'zlarini bir muncha tetik tutmoqda edilar.

Qushbegi o'zining yozilib qo'yilgan hukmnomasini qo'lig'a olib o'qishg'a hozirlandi. Hamma tip-tinch, yerga qarag'an edi:

"Menkim Marg'ilon hokimi O'tabboy qushbegi o'z hukmimni xoqon ibni xoqon janobi oliy Xudoyorxon ismi shariflaridan eshitdiraman..."

Xudoyor ismini eshitkuchi a'yon uning ta'zimi uchun o'rinlaridan turib yana o'lturdilar.

Qushbegi hukmini o'qudi: "E'timodlik[1] bir kishining shahodatiga binoan toshkandlik Yusufbek hojining o'g'li — Otabek, bu kunda xonimizg'a qarshi bosh ko'targan Aziz parvonachi va o'z otasining vakolatlari bilan Marg'ilon kelib, bu yerdagi fuqarolarni ham xon janobig'a qarshi oyoqlandirmoqchi bo'lg'an Otabekning bu harakati ululamir[2] bo'lg'an janobga bog'iyliq[3] bo'lib, uni, ya'ni Otabek Yusufbek hoji o'g'lini o'lim jazosi bilan jazolash taqozo etadir. Ikkinchi, Otabekka yo'lda ko'makchi bo'lib yurgan Marg'ilon fuqarosi Mirzakarim qutidor ham shu jazoga sazovor tutiladir. Ziyo shohichi bilan o'g'li Rahmat bu bog'iyliqdan xabardor bo'laturib, vaqtida hukumatka ma'lum qilmag'anlari uchun bir yildan zindon jazosiga mahkum bo'lurlar!"

[1] **E'timod** — ishonch.
[2] **Ululamir** — buyuk amir.
[3] **Bog'iy** — isyonchi.

— Haqsiz jazo, — deb Otabek kulimsirab qo'ydi... Qutidor bo'lsa chin o'lik tusiga kirgan edi.

Ziyo aka bilan o'g'li zindong'a jo'natildilar va Otabek bilan qutidor jallod qo'lig'a topshirildilar-da, shuning ila hukm majlisi tamom bo'ldi.

Oradan o'n daqiqa chamasi fursat kechkan edi, qushbegining a'yonga so'zlab o'lturgan hikoyasini tezroq bitishini kutmakda bo'lgan qo'rboshi nihoyat chidalmay o'rnidan turdi va:

— Dor ostig'a borib hukm ijrosi vaqtida hozir turishimg'a ijozatlari bo'ladirmi? — deb so'radi. Ul bu so'zni tugatar-tugatmas o'rda qorovuli Pirmat ko'rindi-da, qushbegiga qulluq qildi:

— Bir xotin kishi arzim bor deydir, kirsinmi?

Qushbegi qo'rboshig'a ruxsat ishorasini berib, Pirmatka dedi:

— Kirsin.

O'xshamag'an yerda bir xotinning arzga kelishi qo'rboshining ko'ngliga shubha soldi. Majhula[1] xotinning qanday arzi bo'lg'anlig'ini bilib ketishka tilasa ham qushbegidan ruxsat olib qo'yg'ani uchun mahkamadan chiqishga majbur edi. Qo'rboshi mahkama eshigidan dahlizga chiqar ekan, eskigina paranjiga o'ralg'an bir xotin qushbegi to'g'risig'a to'xtab, bukilib ta'zim qildi. Xotinda hayajon va entikish holatlari bor edi. Shuning uchun qo'rboshining boyag'i shubhasi yana kuchaydi, qushbegining ko'zidan yo'qolib turish maqsadida o'zini eshikning orqasiga olib ketmay to'xtadi.

Xotin shoshilib kavshini yeshdi-da, eshik ostida nimanidir paranji ichidan oxtarindi. Xotinning bu harakatiga tushunolmay ajablangan qushbegi:

— Ichkariga kirib arzingizni so'zlang, opa, — dedi.

Xotin ichkariga kirdi va qushbegi oldig'a borib unga nimadir berdi-da, orqasig'a qaytib eshik yonig'a kelib turdi. Xotinning

[1] **Majhula** — notanish, noma'lum.

berib ketkan narsasi uch, to'rt buklangan bir qog'oz edi. Qushbegi sekin-sekin qog'oz taxtlarini ocha boshladi...

— Xudo rizosi uchun tezroq. Yo'qsa... ikki gunohsizning qonlarig'a botarsiz!

Xotinning bu so'zidan a'yon bir-birlariga qarashdilar. Qushbegi tez-tez qog'oz taxlarini ochib bitirdi va yo'g'on qalam bilan yozilgan uzun bir maktubni o'qumoqqa oldi. Maktubni o'qub chiqish uzoqqa cho'zilg'anliqdan nihoyatda toqatsizlashgan edi. Oxirda qushbegi maktubning so'ngrog'ig'a kelib to'xtadi-da, chaqirdi:

— Pirmat, Pirmat!

Pirmat yugurib kirdi.

— Labbay, taqsir! Qushbegining tovshida shu choqg'acha eshitilmagan bir holat bor edi:

— Darrov haligi osilish uchun yuborilg'an gunohkorlarning orqasidan ot bilan yugir! Dor ostidan bo'lsa ham qaytarib kel! Buyrug'imni qo'rboshig'a aytsang unar!

Pirmat qulliq qilib dahliz tomong'a qaradi:

— Qo'rboshi ham shu yerdalar, — dedi.

— Chaqir!

Dahlizdan qo'rboshi kirib qulliq qildi.

— Xizmat, taqsir.

— Yaxshi, siz ketmagan ekansiz, — dedi qushbegi, — Pirmat bilan borib, darhol boyag'i gunohkorlarni qaytarib kelingiz. Shubhasini bekorga bo'lmag'anini sezgan qo'rboshi yonida tik turg'uchi xoting'a qarab oldi:

— Sabab, taqsir?

— Sababini surishtiradigan vaqt emas, chop dedim, chop!

Qo'rboshi qulliq qilib Pirmat bilan chiqdi. Uning keyinidan qushbegi "padar la'nat" deb so'kinib a'yonlarga qaradi. Endi xotinning hayajoni biroz bosila tushkan edi. Qushbegi qo'lidag'i xatni yana o'qushg'a tutindi. A'yoni shahar bunchalik ishka yaragan qushbegining qo'lidagi maktubga va uni keltirguchi xotinga qarashmoqda edilar. Qushbegi maktubni ikkinchi martaba o'qub chiqib xotinga qaradi:

— O'lturingiz, singlim, — dedi.

Xotin o'ltirmakchi bo'lg'an edi paranji ichidan uning atlas ko'ylaklari va nafis oq qo'llari ko'rinib ketdi. Qushbegi yer ostidan xotinni kuzatdi-da, qo'lidag'i maktubning orqa, o'ngini tekshirib qaradi. Maktub anchagina uring'an, qog'ozi shaloqlang'an edi. So'ngra xotindan so'radi:

— Qutidor bilan Otabekning kimi bo'lasiz, singlim?

— Qutidorning qizi, Otabekning xotini.

Bu so'zni eshitkuchi a'yon bir-birlariga qarashib qo'ydilar.

— Buni nega ilgariroq olib kelmadingiz?

Qushbegining bu savolidan Kumushbibi qo'rqunch bir ma'noni ongladi. Go'yo "ish o'tkan so'ng kelibsan" degandek tushungan edi. Shuning uchun ul titroq bir ovoz bilan so'radi:

— Endi yaramaydimi?

— Yo'q, yo'q, qizim, — dedi qushbegi, — men nega kecha va o'tkan kunlarda olib kelmadingiz demakchiman.

Kumushbibi bir entikib qo'ydi va o'zini to'xtatib:

— O'zim ham bu maktubni shu bukun ko'rdim, — dedi.

— Maktubni ilgari ko'rmagan edingizmi?

— Ko'rmagan edim.

— Maktub qayerda ekan?

— Uning eski kamzulining cho'ntagida ekan[1].

Shu gapdan keyin qushbegi maktubni o'ziga yaqin o'lturg'an Azim ponsad boshig'a uzatdi:

— Siz ham o'qub ko'ring-chi, ponsad, — dedi va Kumushdan so'radi, — O'qug'anmisiz?

— O'qug'anman.

— Eringizning hukumatka qarshi harakatini ilgari ham bilar edingizmi?

— Qanaqa harakatini?

— Masalan, biz otangiz bilan eringizni nima uchun osmoqchi bo'ldiq?

— Haqsiz, gunohsiz!

— Bu maktub bilan eringizni o'limdan qutila olishini sizga kim aytdi?

[1] Bu maktub o'tgan fasllarning bittasida yozilib o'tkan edi. O'quguvchi Yusufhojining Toshkand tinchsizligi chog'ida Otabekka yozgan xatini xotirlasa kerak (*muallif*).

— O'zim bildim.

— Bo'lmasa ilgaridan eringizning o'sha harakatini ham bilar ekansiz-da?

— Yo'q, taqsir, — dedi Kumush. Qushbegining maqsadig'a endi tushunib olgan edi, — men onam bilan to shu kungacha ularning nima gunoh bilan qamalg'anlarini bilalmay hasratda edik. Faqat bu kun kishilarning og'zidan eshitib bildikki, siz uni Toshkanddan isyon chiqarg'ali kelguchi, deb gunohkor qilur ekansiz. Onam bilan manim baxtimga kutmagan joydan mo'jiza-dek bu maktub topildi-da, men xizmatingizga yugirdim... — Kumush so'zini tugata olmadi, chopishidan halloslagan Pirmat dahlizdan ko'rinib, bekka qulluq qildi:

— Dor yonidan qaytishdilar!

Kumushbibi sachrab Pirmatning yuziga qaradi va uzoq tin olib qo'ydi. Shu choqg'acha xat o'qub o'lturgan ponsadboshi maktubdan yaxshi asarlangan edi. Maktubni yonidag'ig'a berar ekan, qushbegiga dedi:

— Bu xat toshkandlik Yusufbek to'g'risidagi fikrimizni tamom o'zgartadir, taqsir! Uning Azizbek tomonliq bir kishi ekanligi Farg'onaning har bir xos[1] va omi og'zida naql qilinsa ham ammo hech bir kimsa uning ichiga kirib chiqmagandir. Har kimning ko'nglidagini yolg'iz bir Xudodan boshqa kim bilsin!

"Yov qochsa botir ko'payar" qabilidan shu choqg'acha lom demay o'lturgan shahar a'yonlari ham masalani onglab, so'zga aralasha ketdilar:

— Xudo haqni nohaq qilmadi, bechora yosh yigitning haqsiz-ga qoni to'kilmadi.

— Qutidordek qo'ymizoj bir odamning bunday zo'r ishka oralashqanlig'iga aql ham bovar qilmas edi.

Go'yo bu so'zlar Kumushbibining o'chkan charog'ini qaytadan yoqarlar, umid osmonining yo'qolib, yashirinib ketkan yulduzlari yana qaytadan o'z o'rinlariga kelib qo'ng'andek bo'lurlar, uning ko'z o'ngida joy olgan qoraliqlar shu yoqila boshlag'an najot sham'lari partavi bilan o'z-o'zlaridan yo'qolg'andek ko'rinarlar edi.

[1] **Xos** — yuqori tabaqa.

Dahliz eshigi ostida bir durkum oyoq tovushlari eshitilib qo'rboshi ko'rindi.

— Kelishdilar, taqsir, kirsinlarmi?

Qushbegi javob berish o'rniga maktubni olib ko'rpacha ostig'a yashirdi va Kumushbibini tanbihladi: "Majlisda manim ruxsatimdan boshqa so'zlashingiz otangiz bilan eringizning o'limlarini tilashingizdir, tushundingizmi?" Kumush qabul ifodasini bergandan so'ng qushbegi dahlizda qarab turg'an qo'rboshig'a "Kirsinlar" dedi.

Kumushbibi ularni boya yo'l ustida, yigitlar orasida ko'rgan bo'lsa ham biroq dahshat ichida faqat o'rdaga qarab yugira bergan edi. Endi "Kirsinlar" jumlasini eshitgach, yuragi ortiqcha shopirinib ketdi, uning istiqbolig'a turishni va bo'ynig'a osilib yig'lashni tilasa-da, qarshisidagi "olabo'jilar" bunga moni' edilar. Shu vaqt yigitlar oldida, qo'llarida kishan bo'lg'ani holda Otabek bilan qutidor kirdilar.

— Yigitlar, siz chiqingiz! Qo'rboshi, siz kishanlarni yeshingiz! — deb buyurdi qushbegi.

O'zining mundan keyingi ko'rguliklarini foji'alar vodiysida ko'rgan qo'rboshi boshlab kishan kalidini qutidor qo'lig'a soldi. Kalidni burar ekan, uning qo'li dirdir qaltiramoqda edi. Homid-ning noma'lum bir g'arazi yo'lida qurbon qilinayozg'an va bu g'arazda o'zining ham ishtirokining borlig'ig'a qoyil[1] bo'lg'an qo'rboshi ishni bu yanglig' akslanishidan sirning ochilg'anini muqarrar bilib, o'zini shu soat jallod qo'lig'a topshirilishini aniq kutmakda edi. Ming balo bilan qutidor qo'lini bo'shatib, gal Otabekka yetdi. Otabek qo'llarini bo'shatg'uchi qo'rboshining bunchalik titrab, qaltirashidan o'z raqiblaridan bittasi shu kishi bo'lg'anini o'yladi. Garchi o'zining najoti hali qorong'u ersa-da, qo'rboshini bir sinab ko'rish uchun hamma kuchini ikki ko'ziga yig'di-da, unga qaradi. Favqulodda dahshat kasb etkan uning ko'zlari qarshisida qo'rboshining gunohkor ko'zlari chiday olmadilar-da, yerga boqdilar, Otabekning bu sinashi o'z fikrining to'g'ri bo'lishi bilan natijalandi.

[1] **Qoyil** — iqror.

Qushbegining buyrug'i bilan ikki gunohkor tiz bukib o'ltirdilar. Qo'rboshi ham to'rbasini yo'qotqan gadoydek qushbegining chap yonig'a, Kumushbibining yuqorisig'a borib o'lturdi. Otabek va qutidorning ko'zlari Kumushbibiga tushkan bo'lsa ham o'z qayg'ulari bilan bo'lib unga iltifot qilmag'anlar, hokim mahkamasida paranjilik xotinning nima qilib yurganlig'idagi favquloddalik ham eslariga kelmagan edi. Dor ostidan qaytish sirri, qo'ldan kishanlarni olinish sababi ularni juda shoshirg'an, shuning uchun qushbegining og'zig'a qarag'an edilar. Qushbegi bo'lsa negadir uzoq o'ylab o'lturar, tezda gap ochmas edi. Bu holda butun majlis ahli qabziyat[1]da, qirq quloq bo'lib uning og'zig'a tikilgan edilar. Ammo bu holga qo'rboshi jon-u dildan tarafdor, shu holda bir necha kunlab emas, yillab so'zsiz qolishni tilar edi.

— Otabek, — dedi qushbegi so'z boshlab, — qo'lg'a olin-g'an kuningiz menga o'zingiz bilan otangizning qanday kishilar bo'lg'aningizni, ya'ni maslakingizni so'zlag'an edingiz. Ammo biz o'shal so'zlaringizga dalil va isbotsiz ishona olmaymiz. Sizni dor ostidan qaytarib kelishimiz ham o'shal da'vonigizga birar isbotingiz bormi yoki quruq bir gapmi, deb hukmning ijrosini biroz fursatka to'xtatishdir. Endi siz o'shal da'vongizni isbot qila olasizmi?

— O'shal kungi manim so'zlag'anlarim, otam bilan manim ichki sirlarimiz edi, — dedi bek, — albatta bunga guvoh va isbot topish qiyindir. Agarda otam kelib manim so'zimni quvvatlag'anda ham baribir siz, o'g'lini qutqazish uchun so'zlaydir, der edingiz-da, ig'vogarlarning gapiga ishonib o'z hukmingizni qila berar edingiz.

Yashindek so'qqan uning bu so'zlaridan qushbegi o'zini arang to'xtatdi:

— Demak, o'sha so'zlaringizni isbot qilish uchun hujjatingiz yo'q?

— Yo'q... Isbot uchun vijdonimdan boshqa shohidim yo'q.

— Yaqin orada Toshkanddan birar narsa olg'anmidingiz?

[1] **Qabziyat** — diqqat bo'lish.

— Ya'ni nima?

— Masalan xat.

Otabek ko'b o'ylay olmadi, butun borlig'i bilan harakat qilib qichqirdi:

— Oldim, oldim! Isbotim ham bor!

A'yoni shahar uning bu holiga chidab turolmay ko'zlariga yosh oldilar.

Otabek yana dedi:

— Odam qo'shsangiz men keltiray guvohimni!

— Tinchlaningiz, Otabek, — dedi qushbegi, Otabek biroz o'zini yig'ib olg'andan keyin so'radi, — nima olg'an edingiz?

— Maktub.

— Kimdan?

— Otamdan.

— Qachon?

— Toshkandda isyon boshlanish oldidan.

— Undan keyin-chi?

— Olmadim.

— Otangiz o'sha xatida nimalardan bahs qilar edi?

— Tushunmagan Toshkand xalqini Azizbekning makriga uchkanidan, eng oxirda... — asarlanib to'xtab oldi, — manim shu holga tushmog'imni karomat qabilidan so'zlab, menga bir muncha nasihatlar ham qilgan edi.

Otabekning bu so'zidan keyin ponsadboshi — "endi bo'lar" degandek qilib qushbegiga qaradi. Qo'rboshi ersa Otabekning ustida hali bunchalik tergashlar borlig'i uchun o'zini biroz to'xtatib qoldi. Qushbegi ko'rpacha ostidan xatni olib Otabekka ko'rsatdi.

— Bu qanaqa maktub, taniysizmi?

Otabek ko'rguchi ko'zlariga ishonmag'andek:

— Taniyman, — dedi, — ta'rifini sizga so'zlag'anim, otam maktubi! Taajjub, buni sizga kim keltirdi, taqsir?

Qushbegi yengilgina iljayib Kumushbibiga ishorat qildi:

— Najot farishtasi, — dedi. Qutidor bilan bek yalt etib Kumushka qaradilar. Endi Kumush ortiq chidab turolmadi:

— Otajon, men qizingiz!

Otabekning qulog'ig'a eshitilgan bu tovush uning yuragini ingichka yeriga borib tekkan edi. Esini yo'qotib turg'an qayin otasig'a qaramay:

— Sizmi, Kumushmi? — deb so'radi.

— Men, men! Bu savol-javob ila ikki vujudning hamma hasratlari, alamlari bir-birlariga onglashilg'an, ikki tovushning bir-birisiga kelib qo'shilishidan ikkisiga ham til bilan onglatib bo'lmasliq bir hol yuz bergan edi.

— Bu senmi, qizim?

— Men, otajon!

Bu o'ringacha boshqa bir mulohazada o'lturgan qushbegi ularning so'zlarini bo'lib, Otabekdan so'radi:

— Qulingiz Hasanalini nega shu kungacha topib bo'lmadi?

— Qamalg'an kunimdan beriga undan xabarim yo'q, taqsir, — dedi-da, Otabek Kumushka qaradi.

— Bu kun o'n ikki kun; Hasanali ota Toshkand ketmishdir, shundan beri undan darak bo'lmadi, — dedi Kumush.

— Toshkand ketishka uni nima majbur qildi? — deb o'rinsiz bir savol bergan edi qushbegi, Kumushbibi uning nima uchun ketkanligini aytib qanoatlantirdi.

Masala yana xat ustiga o'tib, Otabek qushbegidan so'radi:

— Qo'lingizdag'i maktub bilan ehtimol biz oqlang'an chiqarmiz? — Qushbegidan tasdiq ishorasini olib davom etdi. — Hozir biz sizning adolatlik hukmingizdan bir narsani so'raymiz: ul shuldurkim, bizning to'g'rimizda yomon maqsad bilan sizga charqimchiliq qilg'uchi ig'vogar va g'arazgo'lar bu majliska hozirlansinlarda, o'zlarining mash'um kashflarini va yo ko'rgan-eshitkanlarini isbot qilib bizni qayta boshdan dor ostig'a yuborsinlar. Bil'aks isbot qilolmas ekanlar, bizga qazig'an chuqurlarig'a o'zlari yiqitilsinlar! Adolatingizdan bizning talabimiz shul! — dedi va qo'rboshig'a qaradi. Uning yuzida qo'rqish va iztirob alomatlari ko'rdi.

— Talabingiz o'rinlik, — dedi qushbegi, — ammo xasm[1]ingizni bu majliska hozirlash uchun vaqtimiz ozdir va lekin bu kun uni qo'lg'a olarmiz va birisi kun beshovingizni bir yerga jam'lab

[1] **Xasm** — dushman, raqib.

o'z hukmimizni berarmiz, — dedi. Kumushbibiga yuzini o'girdi. — Qizim, sizning bunchalik zakovat va jasoratingizga otangiz bilan eringiz har qancha tashakkur aytsalar va o'zlarining mundan so'ngg'i umrlarini sizning baxshishingiz[1], deb bilsalar arzir. Men ham sizning bu xizmatingiz evaziga eringiz bilan otangizni hozirdan boshlab ozod qildim. Ammo Otabek ish bir taraflik bo'lg'uncha o'zining qochmaslig'i uchun kafil berishka majburdir.

Hamma mol va mulki bilan qutidor Otabekka kafil bo'ldi va qushbegining haqig'a duo qilib, uchavlari mahkamadan birgalashib chiqdilar.

— Ziyo aka bilan o'g'li Rahmatni bo'shatingiz, so'ngra anovini qo'lg'a olingiz! — degan amrni olib, qo'rboshi ham siljidi. Shuning ila bu kungi hukm majlisi tamom bo'lib, shahar a'yonlari taajjub ichida tarqala boshladilar.

20. ISTIQLOL[2] DARDI

Yetmish kunlik bir muhosaradan keyin uch ming sipohni bir yarim mingga tushurib, bir yarim ming sipohni Toshkand qo'rg'onlari ostida qurbon berib, Normuhammad qushbegi quruq qaytishg'a majbur bo'ldi.

Bu yetmish kunlik qamal vaqtida Azizbekning sodiq fuqarolari bo'lg'an toshkandliklar aztahidil unga xizmat qilib, jonbozliq ko'rsatib, nihoyat qipchoqlarni umidsiz Qo'qong'a qaytarishg'a noil bo'ldilar. Noil bo'ldilar, ammo o'zlari ham yaxshig'ina bo'lib qoldilar. Yetmish kunlik bir qamal, yetmish kunlik chetdan va eng ozi qishloqlardan munosabatni uzib turish, albatta Toshkandni bo'ldirib qo'yg'an edi. Bu yetmish kunlik bir qamal Toshkandning hali yig'ishtirib kira olmag'an donlarini, ekinlarini yov qo'lida qoldirdi. Savdo ishlari butunlay to'xtab, savdogarlar zo'r falokatka uchradilar. Kosib, faqir

[1] **Baxshish** — karam, marhamat.
[2] **Istiqlol** — mustaqillik.

xalqning holi juda yomon edi: nonsiz, donsiz, kiyimsiz, suvsiz[1], alohozal-qiyossiz[2] bo'lib eng oxirgi chekka yetkandagina qamal balosidan "yaltirasin, qaltirasin" muzaffariyat bilan qutildilar. Xalq o'zining bu yetmish kun ichida tortqan mashaqqat va azoblarini qipchoqlar ustidan chalg'an g'alabasi bilan bir daraja yuvdi-da, kasbiga, ekin-tikiniga urinib ko'rishni o'yladi, to'g'risi o'ylay ham olmadi...

Azizbek, mundan keyingi Toshkandning mustaqil hukmdori Azizbek! Qipchoqlarg'a chalg'an g'alabasi uchun ul terisiga sig'maydir... Ul endi "Qipchoqlar Toshkandni olib qolsalar..." degan mudhish xavfdan qutilg'an, ul endi Toshkand va atrofining xoni, xoqoni! Endi duxoba va atlaslar ustidagina o'lturmoqqa qanoatlanmay o'z sha'niga, o'z qudratiga muvofiq tojlar, taxtlar yasamoqchi. O'zining eski mahramiga ko'ngli to'lmay boshqa bir o'yinchi, ashulachi, husndor bir mahram topmoqchi va o'zining bu mashhur mahrami bilan yer yuziga (Turkiston va Buxoroga) dong', shuhrat chiqarmoqchi!

Azizbek endi juda xotirjam' edi. Qipchoqlarning qaytadan Toshkand ustiga kelishlarini ehtimol ham tutmas edi. Chunki o'zining qipchoqlarg'a bergan zarbasini ularga yuz yilsiz o'ngg'alish bermas, deb bilar edi.

Hamma ish joyida, lekin bir narsagina ko'ngilning ingichka yerini jarohatlaydir. Azizbek ko'ziga hozir yorug' dunyo qorong'u, bu qorong'uliq ichida boyag'i shirin xayollar, ishlatiladirgan toj-u taxtlar va boshqalar ko'rinmay qoladirlar: yetmish kunlik qipchoq urushi ming turlik yo'llar bilan yig'ilg'an xazinani barbod bergan, xazina qipchoqlar ustidan g'alaba va istiqlol qirib yo'g'ganlari uchun in'omlarga, ehsonlarga va oziq-ovqatlarg'a qurbon qiling'an.

Mana shu edi Azizbekning ko'z o'nglarini qorong'ulatadirg'an jarohat!

Bu ishning kengashiga emas, berilgan qarorni amalga oshirib berishlik uchun Yusufbek hojiga yigit yuborib, hozir uni to'rt

[1] Toshkandda suv beradigan "Solor" arig'i qipchoqlar tomonidan bo'g'ilgan, hatto tegirmon ishlari yorg'uchoqqa qolgan edi (*muallif*).

[2] **Alobozal-qiyos** — shunga qiyosan.

ko'z bilan kutib o'lturar edi. Nihoyat yarim soatlik bir kutishdan so'ng Yusufbek hoji eshik ostidan ko'rindi. Azizbek odatiy qarshilash yonig'a bir navozish[1] ham ilova qilib, hojiga yuqoridan joy ko'rsatdi. Bu favqulodda navozish sababini o'ylamoqqa hojining vaqti yo'q, chunki o'zining qayg'usi o'ylashqa, fikrlashqa yetarlikdir. Ko'zining oq-u qorasi bo'lg'an Otabekning holi nima kechti, qorong'i zindonlarda, rutubatlik, zax yer ostlarida ochlikdan, tashnalikdan, sovuqlikdan aziz ko'kragini yerga berib jon berdimikin?— Zolim beklar, qonxo'r hokimlar, rahmsiz jallodlar, mash'um dorlar va qo'rqoq xalqlar orasida keksa otasini, mushtipar onasini ko'ralmay dunyodan ketdimikin?

— Mana shunday ming turlik vasvasalar ichida qarshisidag'i Azizbekni ham unutmoqda edi. Azizbek bo'lsa "javohir qadalg'an tojlar, oltin taxtlar, nozanin parivashlar, dong'dor mahramlar" haqidag'ina o'ylar edi.

— Hoji, — dedi Azizbek so'z ochib, — manim sizni o'rdag'a chaqirg'anim sababini albatta bilmagandirsiz?

Yusufbek hoji xayolidan ko'z ochdi:

— Taqsir... chaqirishingiz, albatta fuqaroning tinchlig'i, raoyoning[2] rohati, hukumatning barqaror turmog'i uchundir.

Hojining bu so'zi Azizbekni yashindek urdi. Uning ko'z o'nglari qorong'ilanib, haligi shirin xayollar tag'i qorong'iliqda yashirindilar. Ul ortiqcha o'ng'aysizlandi va tilar-tilamas:

— Shundog'... — dedi va biroz o'ylanib qolgandan keyin: — yetmish kunlik qamal bilan xazinamiz juda g'ariblandi, hatto shu keyingi kunlarda sipohlarning ozig'i uchun ham qiynalib qoldiq. Mana shu to'g'rilarda sizni kengashka chaqirg'an edim, — dedi.

— Ma'qul, taqsir.

— Men bu to'g'rida bir qarorg'a ham kelib qo'ydim.

— Qarorlari muborak bo'lg'ay.

— Qarorim shundan iboratdirkim, ertadan boshlab yurtka o'ttuz ikki tangadan soliq sochasiz.

Yusufbek hoji yurt besaranjomlig'i va o'g'ul qayg'usi bilan asabiylashkan edi. Azizbekning bu ablahona qaroriga qarshi

[1] **Navozish** — saylash, marhamat.

[2] **Raoyo** — hukmdorning qo'l ostidagi xalq.

qizishdi. Azizbekning bu zolimona buyrug'ig'a qarshi qattig' so'zlar aytishka o'ylasa ham achchig'ini qanday kishiga aytilishini o'ylab, o'zini biroz yig'di.

— Taqsir, amringizga qarshi tushadirg'an joyim yo'q, — dedi, — lekin shunisini biroz o'ylamoq kerakki, yurt yetmish kun qamal kechirdi. Onadan tug'ma azoblar, ochliqlar o'tkardi va o'tkarmakda. Menga qolsa bu kunlarda o'ttuz ikki tanga emas, o'ttuz ikki qora pul solish ham og'irdir. Yurt besh-o'n kun orqa-o'ngini olsin, so'ngra... — Hoji so'zini tugata olmadi, hojining ters so'ziga chidalmagan Azizbek vahshiylarcha hayqirdi:

— Nima deysan?!

Hoji ishning bunchalik yomong'a ketishini o'ylamag'an edi. Shu daqiqada ishning oldini olmasa, endi gap faqat Azizbekning jallod chaqirishig'a kelib qoldi:

— Taqsir, siz yig', der ekansiz ertaga emas, bu kundanoq yig'a boshlayman. Yurt qani bermasin-chi? Faqat menga sizning buyrug'ingiz kifoyadir.

Bu so'z Azizbekka sihr kabi ta'sir qildi, dahlizda turg'uchi yigit orqaliq jallod chaqirishg'a jo'blangan tili o'z zarariga harakatlandi:

— O'rda begiga ayt, hojiga bir kimxob to'n chiqarib kiydirsin! — dedi.

* * *

Yusufbek hoji egnida kimxob chopon bilan o'rdadan chiqdi. O'rdadagi "Chopon muborak bo'lsin!" deb so'rag'uchilarg'a istehzo iljayishi ostida bir turlik muhmal javob berar edi. U o'rda ko'prugidan o'tar ekan, boyag'idek qilib o'zicha yana bir kulimsirab qo'ydi va telbalarcha o'z-o'ziga so'zlanib ketdi: "O'ttuz ikki tangadan soliq yig', emish... Bir haftadan keyinga qolmasin emish... Soliq yig'ishda qarshiliq qilg'anni darraga yotqizish, muvofiq ko'rilganda osdirish haqqi ham menga berilgan emish... Go'yo Yusufbek ham o'zidek bir qonxo'rg'a, bir zolimga aylansin emish... Men qonxo'rliq uchun Xudoning farz qilg'an hajini ado qilmadim; oldimda o'g'lum bor, menda boshqalarning o'g'lini darraga yotqizish chog'ida ko'ndalang keladirgan vijdon

bor, din bor, diyonat bor. Bizning xalqni yer yutsin. Azizbekning tulkiligiga uchdi-da, uning kechagi zulmlarini unutdi, yetmish kunlab bir zamon jon berib, jon olib nihoyat xizmat haqqi uchun o'ttuz ikki tanga mukofot, eng keyingi burda noningni ham ber!"

21. INQILOB

Yusufbek hoji ustida boyag'i kimxob to'ni bilan Shayxantahurning Zanjirlig'iga yetib, guzarda yig'ilib o'lturgan va o'ziga salom berish uchun o'rinlaridan turgan xalqqa xitob qildi:

— Uying kuysin, musulmonlar! Yaxshi deb yo'lida jon berganing Azizbek, bu kun senlarga yaxshilig'ingni o'ttuz ikki tanga soliq bilan qaytarmoqchi bo'ldi. Hozir senlarga ikki yo'l: O'g'ul, qizingni sotib bo'lsa ham o'ttuz ikki tangani Azizbek xazinasiga to'lash yoki es borida etakni yopib Azizbekni oradan ko'tarish... Uying kuydi, musulmonlar!

— O'ttuz ikki tanga!

Xalq Yusufbek hojidan bir zarra yomonliq yoki bo'lmag'ir bir kengash eshitmagan va shuning uchun ul qayoqqa yursa, shu yoqqa borishqa hozir turar edi. Ayniqsa o'ttuz ikki tanga dovrug'i guzar ahlining yuraklarini uyushdirib, buni eshitish bilanoq isyonga qo'l qo'ydilar.

Boshlab Zanjirliq xalqi ko'chalarga chip[1] tashlash, Azizbekka qarshi urush hozirligi ko'rish xayoliga tushdi. Yusufbek hoji to Eski Jo'vaga yetkuncha o'zining yuqoridag'i so'zini ko'y, guzar xalqig'a takrorlab kelmakda edi. Eski Jo'vada azim bir jamoat yig'ib, Azizbek bilan bo'lgan mojarosini so'zladi va ustidagi kimxobni ko'rsatib istehzo tariqasida:

— Soliqni bermangiz demayman, chunki sizning itoatingiz menga bundog' to'nlar berar! — dedi.

Xalq nihoyatda qizishdi. Go'yo birisi quvrag'an to'qayg'a o't turtdi. Ho'l-u quruq deganlaridek katta-kichik barobar yonmoqqa oldi.

---

[1] **Chip** — g'ov, barrikada ma'nosida *(muallif)*.

— Yaxshilig'imizni unutdi, do'ng'iz! O'ttuz ikki tangani yaxshilab beraylik biz unga! Ozi bir oy o'tmasdanmi, andishasiz?! — degan so'zlar eshitila boshladi. Darrov uch kishini Sebzor, Ko'kcha va Beshyog'och dahalariga xabar uchun jo'natildi. Yo qirilib bitish va yo Azizbekni oradan ko'tarishka fotiha o'qildi.

Orada bir soat ham o'tmadi, butun do'konlar yopilib, Toshkand ko'chalari chiplar bilan to'ldi. Barcha yarog'langan, urushka hozir edi. Shaharning olalanish xabari o'rdaga ham eshitildi. Ishni kichkina deb o'ylag'an Azizbek shahardan ahvol olish uchun Rayimbek dotqoni elli chog'liq yigit bilan buyurdi. Ahvol olg'uchilar Zanjirliqqa yetish bilan naq ishning qay darajaga yetkanini payqadilar: ko'chalar chip bilan to'lg'an, chip orqalari shashvar, miltiq, xanjar, nayza ushlagan olomon bilan liq edi. Rayimbek dotqoning "Chiplarni yig'ishtiringiz, o'zlaringiz tarqalishingiz!" deb aytkan yaxshi so'ziga quloq solg'uchi bo'lmadi. Dotqo dag'allik qilgan edi, olomondan bittasi miltiq otib, ikki sipohni yiqib ham qo'ydi.

Kechki soat to'rtlar, asrdan biroz ertaroq hukumat askari bilan xalq orasida urush boshlandi. Yarim soatlik otish, chopishdan so'ng sipohlar Zanjirliq olomonlarini qochirib, Baland masjid chipiga yetdilar. Jon achchig'ig'a uchragan Azizbek o'rdaga bir muncha sipoh qoldirib, butun kuchini yig'ishtirg'an holda Rayimbek dotqo ko'magiga yetishdi. Buning ila sipohlar tag'in ham kuchayib, olomonni Xadraga qarab surishka muvaffaq bo'ldilar. Xadra chipida qonliq urushlar boshlandi. O'ttuz ikki tanga soliq xavfida olomon ham Beshyog'och, Sebzor, Ko'kcha dahalaridan o'ziga har zamon yarog'liq yordamlar olib turmoqda edi.

Bu kun kechasi Toshkand qon ichida, mahallalarda bo'lg'an hukumat kishilari xalq tomonidan o'ldiriladirlar, uylariga o't qo'yilib mollari talong'a tushadir. Shaharning yuraklik yigitlari Xadra chipiga qarab chopadirlar, yuraksiz va keksalar guzar va mahallalarga to'nkalardan gulxan solib, "o'ttuz ikki tanga" qayg'usida olomong'a muzaffariyat tilaydirlar.

Yarim kechalar vaqti olomon Xadradan Eski Miskarlikka qarab surilishka majbur bo'ldi. Kutilmagan bu surilishlar Yusufbek hojini katta tashvishka solib qo'ydi. Mundan so'ng xalqning o'zi-

ga ishonib turolmay Toshkandni ololmay qaytqan Normuhammad qushbegiga yordamga yetib kelish uchun chopar yugurtirdi.

Eski miskarlikda ikki taraf ham tong otdirdilar. Ertalab yana qonli urushlar boshlandi. Ammo xalq endi o'zini ancha tutib qolgan va har daqiqa to'rt tarafdan yangi kuchlar olib turar edi. Shuning uchun sipohlar bir adim ilgari bosolmay qoldilar. Ammo xalq sipohlarni bossa bosqundek tovranar[1] edi. Bu holdan nihoyatda bo'g'ilg'an Rayimbek dotqo qilich yalanglab, sipohlar oldida olomong'a qarab yugurdi. Biroq uning bu g'ayrati o'zi uchun halokat bilan natijalanib, Usta Mo'minjon ismlik bir miltiq ustasining otqan o'qi bilan ko'kragidan yaralanib yiqildi.

Rayimbek dotqo Azizbek hokimiyatining tiragi edi[2]. Uning qatlidan so'ng sipohlardan ruh tushti. Hatto Azizbekning buyrug'ig'a ham quloq solmay to'sto'ska qochib boshladilar. Nihoyat Azizbek ham yonidag'i qirq, ellik sodiq kishilari bilan qochib, o'rdaga qamalishg'a majbur bo'ldi. Yusufbek hoji boshliq yer va ko'kka sig'mag'an muzaffar xalq o'rda tevaragini qurshab tushdi. Azizbek tezda berilmagani uchun minglab xalq o'rda atrofidan siljimay, hatto osh-suvlarini ham shunda yeb xotirjam' yotib oldilar.

Azizbek uchun kutilmagan falokatlar yuz bergan edi. Qochib qutilish mumkin bo'lg'ani holda tuzoqqa tushkandek o'rdaga ham qamalib bergan edi. Nima qilsin, qanoti yo'qki uchib qutilsa... Qamalishining ikkinchi kuni o'rda tomiga chiqti, eng keyingi, ham eng pastarin chorani ko'rmakchi edi bu xoqon. Boshlab fuqarog'a salom berdi, so'ngra siniq va ojiz qolgan bir tovush bilan xalqqa uzr aytdi:

— Endi o'zimning qilmishlarimdan pushaymon bo'ldim... Men sizlarning qilg'an yaxshiliqlaringizni unutqan ekanman... Sizlar o'zlaringizning bu ishlaringiz bilan manim ketkan aqlimni yana miyamga o'rnatdingiz... Rahmat fuqaro... Gunohimni kechiringiz, qilmishlarimdan pushaymon bo'ldim, fuqaro!

Ammo xalq bunday yolborishlarg'a, tavba-tazarru'larga quloq solmadi, chunki ish o'tkan, g'isht qolipdan ko'chkan edi:

---

[1] **Tovranmoq** — harakat qilmoq, tirishmoq.

[2] Rayimbek Qozoqboybiy o'g'li. Beshyog'och daha, Laklakxona mahallalik. (*mual.*)

— Endi esing kirdimi, o'g'ri? Burundan o'ylab ish qilsang boshingda bu balolar yo'q edi! Sen bizlarga nima ishlarni qilmading? Kun sayin necha gunohsizlarni osdirg'an, kesdirgan, bolalarimizni yatim, onalarimizni qon yig'latqan sen emasmisan? Xanjaringni xayf ko'rib mahallarga[1] chayon solig'i solg'an, og'alarimizni chayon zahri bilan o'ldirgan kim edi? Ket to'ng'iz, ket, tavba qilish zamoni o'tdi, taqdiringga sen ham tan ber! — der edi xalq.

Xalq shuningdek gaplar bilan yuz yoqdan unga hujum qilib, hatto adabsiz so'zlar bilan ham so'kar edi. Azizbek hamon "Tavba qildim, fuqaro!" jumlasi bilan uzrini aytib turar edi:

— Siz yaxshilarim, bu qisqa o'ylashingiz bilan o'z oyog'ingizg'a o'zingiz bolta urib, yana qipchoqlar qo'liga qaram bo'lasiz! Manim tavbamni loaqal o'zlaringiz uchun qabul qilingiz!

Azizbekning bu so'zlaridan keyin olomon tag'i qizishib, quyidagi so'zlari bilan ko'kni ko'tardi:

— Ikki qayta aldanish yo'q! Sendek itdan bizga qipchoq yaxshi!

Xalqning bu javobi ishning ne darajaga yetkanini onglatarliq edi. Shu gapdan keyin Azizbek tamom umidsizlanib, dunyolarcha ma'yusiyat ichida tomdan tushib ketdi.

Yusufbek hojining Normuhammad qushbegiga yuborg'an chopari Kirovchi yaqinida unga yetkan va qushbegini tamomi sipohlari bilan Toshkandga qaytarg'an edi. Alamzada qushbegi bu so'yinch xabardan uchib-qo'nib Azizbekning o'rdaga qamalishining uchunchi kuni karnay-surnay bilan yetib keldi. Olomon yonig'a qipchoq sipohlari kelib qo'shilg'andan keyin o'rdaga bosib kirdilar-da, Azizbekni ushlab ham oldilar.

Yetmish kun bir muddat ovora qilib, minglab kishi qonini to'kishka sabab bo'lg'an Azizbekni Qo'qong'a olib borib topshirish Normuhammad qushbegi uchun qiymatli edi. Ul o'rdada o'lturar ekan, bunday ulug' dushmanni qo'lg'a tushirishning bosh omili bo'lg'an Yusufbek hojiga o'z minnatdorchilig'ini aytib tugata olmas, uning bu xizmatini xon bilan Musulmonqulg'a

[1] **Mahal** — joy, mahalla.

so'zlab, unga katta bir martaba olib berishka va'dalar berar edi. Albatta Yusufbek hojiga bu va'dalarning hech ahamiyati yo'q, faqat ul o'g'lining sog'lig'ini bilsa va Marg'ilon zindonidan uning qutqarilishig'a va'da olsa, uning uchun dunyolarcha martaba va hurmat edi. Qushbegining va'dasiga iltifotsiz quloq berib turdi-da:

— Iltifotingiz uchun rahmat, qushbegi, — dedi. — Men endi dunyodan o'tayotgan bir kishi; endigi mansablarg'a uncha qiziqa olmayman. Agar manim qilg'an xizmatim shunday iltifotlarga loyiq ko'riladigan bo'lsa, xon janobidan so'raydirg'an bir necha tilaklarim bor.

— So'rangiz hoji, xon bermaganda ham olib berishka men kafil.

— Manim birinchi xolis tilagim, albatta mazlum xalq tilidan bo'ladir: mundan so'ng Toshkand hokimlig'iga har qanday bo'lmag'ir odam qo'yilmasin.

— Jon janobining hamma maqsadi ham shunda. Chunki, biz Azizbek kabilardan xalqnig'ina emas, balki, o'zimizni ham qiynatdirmoqdamiz.

Toshkand bekligi to'g'risida ko'b muzokara va musolahadan[1] keyin Yusufbek hoji o'z yarasi ustida to'xtaldi. Ul birinchi martaba o'laroq o'zining ichki kasalini hoziq[2] deb Normuhammad qushbegiga ochdi. So'zlar ekan, yuragi mash'um bir ehtimolning dahshatidan titrar, tili ham osonliq bilan harakatlanmas edi. Zero o'zining bu o'tinchini qush uchkan so'ng otilmoqchi bo'lg'an sopqon qabilidan hisoblar va foydasiz bir iltimos deb cho'chir edi.

— Agar manim bu xizmatim jon janobining marhamatiga loyiq ko'rilur ekan, — dedi hoji, — menga eng manzur bo'lg'an mukofot — o'g'limning ozod qilinishidir. Dunyo mojarosidan qo'l yuvmoqchi bo'lg'an bir otag'a keksaygan kunlarida farzand dog'ini ko'rmaslikning o'zi ham ulug' mukofotdir, — dedi va ko'ziga yosh oldi. Bundan qushbegi ham nasibasiz qolmay mutaassir[3] Yusufbek hojiga tasallo berdi:

[1] **Musolaha** — sulh tuzish, kelishish.

[2] **Hoziq** — biluvchi, tushinuvchi.

[3] **Mutaassir** — ta'sirlangan.

— Qo'rqmangiz hoji, — dedi, — Marg'ilon hokimi o'rinsiz qon to'kuvchi kishi emasdir. Qo'qonga borg'ach, birinchi ishim o'g'lingizni qutqarish bo'lsin, joysiz qayg'ularanmangiz, hoji.

— Qulluq, qushbegi, agar bu xizmatni o'z zimmangizga olur ekansiz, ustimga katta minnat qo'yg'an bo'lasiz... Biroq men qo'rqamankim, siz Qo'qong'a borib yetkuncha ish vaqtidan o'tsin...

Qushbegi ham bu to'g'rida o'ylab qoldi va hojining ehtimolidan cho'chib, shu soatda bir maktub bilan Qo'qong'a chopar yubormoqchi bo'ldilar, bu ishning muvofiq kishisi albatta Hasanali bo'lg'anliqdan chopar bo'lib belgulandi. O'n besh kunlardan beriga shunday xizmatni kutib yotqan Hasanali otning boshini Qo'qon tomong'a qarab qo'ydi-da, daqiqa ichida ko'zlarga ko'rinmas bo'lib ketdi.

Bir kun keyin Normuhammad qushbegi ham bir muncha sipohni Toshkandda qoldirib, Qo'qong'a jo'nash harakatiga tushdi. Toshkand olomonining talablari bilan Azizbekning ikki oyog'idan arqon bilan bog'lab otning chovig'a sudratma qildilar.

Sipohlar Qo'qong'a qarab harakat qilar ekan, Qo'qon darbozasiga to'lg'an xalq Azizbekning ot oyoqlari ostida sudralib ketishiga huzurlanib tomosha qilar edi.

22. "BIR G'ARIBI BECHORA"

Bu tarixdagi xon o'rdasi Qo'qonning bu kunda Xoda bozor atalg'an o'rnida edi[1]. Ro'monning o'n uchunchi faslida Marg'ilon o'rdasining ta'rifi yozilg'anliqdan va bu o'rdaning ham tashqarig'i aylanasi o'sha o'rda qabilidan bir tusda, bir uslub va bir vus'atda[2] bo'lg'anliqdan bu o'rinda yana qog'oz qoralash ortiqchadir. O'rda darbozasi, navbatchi qorovul, darboza sahnining kengligi — barchasi ham o'shal o'rda singari, ammo buning tashqarig'i ko'rinishidag'i ortiqlig'i to'rt burchida qadalib turg'an

[1] Bu kungi ma'lum o'rdani Xudoyorxon o'zining ikkinchi xonliq davrida bino qildirgandir, eski o'rdadan hozir nishona yo'q *(muallif)*.

[2] **Vus'at** — kenglik.

navbatchilari edi. O'rda darbozasidan ichkariga kirilgach, bundagi tuzilish Marg'ilondag'idan tamoman deyarlik boshqacha bo'lib chiqar, shunga binoan bu yer bilan tanishmoq ehtiyoji tushar edi.

O'rdaning ichkarigi o'ng, chap biqinlari sipoh turish uchun soling'an binolar va sahnida biz Toshkandda ko'rib tanishqan ravishcha kiyimlik sipohlar (yigitlar) turkim-turkim bo'lib, ponsad boshilar qaramog'ida qilich urish mashqini ta'lim olmoqda edilar. O'rdaning belidan, ya'ni shimoldan sharqqa qarab bir xatti mustaqim bilan devor va bul devorning ikki tarafini barobar— ling[1] tashlanib, o'rdaning ichkari qismig'a xon saroyiga kiriladirgan darboza qurilg'an edi. Bu darboza eskirgansumon ko'rinsa ham asli yaratilishdag'i nafislik, me'moriy san'atkorlik o'chayozg'an bo'lsa ham, biroq undagi ivir-jivir sirlar, o'yma naqshlar hali ham kishini hayron qoldirarlik edilar. Ayniqsa darbozaning ikki biqinidag'i "o'girmagul" tarzi bilan ishlangan guldastalar, darboza ravoqidag'i ganchdan qabartirilib yasalg'an bo'rtma naqshlar, gullar hali o'zlarining nafosatlarini unchalik yo'qotmag'an edilar. Quyosh g'arbga qarab og'qan, uldastalar ustiga qo'ndirilg'an oltin hilol alomatlari quyosh nuri bilan ko'zni elitarlik darajada yashnar edilar. Darbozaning ikki yonidag'i maxsus ishlangan qorovulxona — sufachalarda ikki nafar navbatchi turar edi. Navbatchidan o'tib, darbozaga kirilsa gumbaz ravishida yo'lak, o'ngg'a yurilsa devonxonag'a, so'lg'a ketilsa xon mahkamasiga chiqiladir-da, mahkama bo'sag'asida yana haligidek ikki nafar navbatchiga uchrashiladir. Marg'ilon o'rdasida ko'rganimizdek bir dahliz, ammo bu o'zining naqshlari, gullari, anvo'i sirlari, oliyliq va ko'rkamligi bilan Marg'ilonnikini ko'lagada qoldirarliq edi ersa-da, eskirganligi uning ortiqlig'ig'a xalal bermakda edilar. Dahlizdan ichkariga qaralsa bir munaqqash va muzayyan zol, ikki tomonida xonning shog'ovul boshilari, yasovul boshilari, dasturxonchi va oftobachilari, tunqator va parvonachilari otaliq va mehtarboshilari va tag'i allaqancha vazir-vuzarolari qator tizilishib o'lturmakda edilar. Zolning uchunchi darichasidan narig'i tomon bir yupqa munaqqash devor bilan ajratilgan bo'lib, ichkariga

[1] **Ling** — ark, ravoq, toq.

kiriladirgan eshiksiz bir yo'l, bu yo'l bilan haligi devor ikkiga ajralib, har bir bo'lim devorning o'rtasida kishi boshi sig'arliq bir tuynuk, bu tuynuklar yonida qo'lig'a oybolta ushlagan ikki nafar jallod qotib turar edilar. Shu jallodlar orasidan o'tib uchunchi bo'limga kirilsa, qarshida yarim gazlar yuksaklikda to'rt oyog'liq oq marmardan yasalg'an taxt ustida oltin kamarga taqilg'an oltin sopliq qilichini tizzasi ustiga ko'ndalang qo'yib, qizil duxobadan tikilgan po'stun kamzul ustidan adras to'n kiygan, boshig'a simobi shohi salla o'rag'an o'n sakkiz yoshlar chamaliq, cho'ziqqina yuzlik, bug'doy ranglik xon o'lturar edi. Bu Xudoyor edi. Xonning so'l tomonidag'i oltin hallik kursi kishidan bo'sh, o'ngdagi — ichki saroyga kiradirgan eshikcha yonidag'i kursi ustida O'ratepa chakmani ustidan qayish kamar bog'lab, sodda g'ina qilich taqing'an, boshig'a oq barra popoq kiyib, basharasidagi burni yuzi bilan bir qatorda deyarlik tekis yaratilg'an, o'rtacha soqol, qisiq ko'z, bug'doy rang, o'rta yoshliq bir qirg'iz — Musulmonqul o'lturar va hozirg'ina hudaychi tarafidan o'ziga topshirilg'an ariza va maktublardan ochib o'qur edi. O'qub turg'an arizasi ahamiyatsiz bo'lsa kerak qog'ozni ikkiga yirtdi-da, oyog'ining ostig'a tashladi va ikkinchi maktubni ochdi. Bunisi O'sh hokimi tarafidan yozilgan edi:

"*Davlatimiz stuni, padari arus*[1] *shahanshohi Musulmonqul bahodir huzurlariga nomayi humoyun*[2] *barobari O'sh madorisotida tahsilda bo'ling'an faqir qirg'iz tullobig'a*[3] *marhamat buyurg'anlari hadoyo*[4] *tullobning darajayi ilmiyalarini imtiyozan taqsim qilindilar. Ashaddu*[5] *faqir va ehtiyojda avqoti*[6] *talx*[7] *mururiga*[8] *majbur va masbur*[9] *o'lg'an qirg'iz mullalari padari*

[1] **Padari arus** — qaynota.
[2] **Humoyun** — muborak, qutlug'.
[3] **Tullob** — talabalar.
[4] **Hadoyo** — hadyalar, sovg'alar.
[5] **Ashaddu** — o'sha, nihoyatda.
[6] **Avqot** — vaqtlar.
[7] **Talx** — achchiq, taxir.
[8] **Murur** — o'tkazish, kechirish.
[9] **Masbur** — sabr qiluvchi.

arus shahanshohining altofi[1] *shohonalaridan riqqatka*[2] *kelib obidiyda*[3] *qildilar va Haq taolo dargohi vasi'asidan*[4] *aduvi*[5] *badkirdorlaria*[6] *zafaryob*[7] *bo'lmoqlarini va Zolona*[8] *yashab Amir Temur Ko'ragondek jahongir bo'lmoqlarig'a duo va niyoz etdilar. Ba'da xotiri otir*[9] *oliylarig'a maxfiy qolmag'aykim, shahar va atrof ellarimiz davlati azimayi qaviyalari*[10] *soyayi himoyatida nobob bid'ahdlar xavotir va xavfidan tinchdir. Noma oxirida yosh shohimiz janobi xoqoni xavoqin, sultoni salotin hazratlariga padari arus shahanshohining panohi himoyatlarida ko'b yillar davr-u davron, ofiyat*[11] *va salomatlik tilab navkarlari...*"

Musulmonqul Xudoyorga O'sh ahvolini so'zlab, uchunchi maktubni ochdi, bu maktub xususiy bir kishidan bo'lsa kerak, muhr va o'zga takallutlardan xoli edi:

"*Mazlumlar dodig'a, maqhurlar*[12] *faryodig'a o'zining adolatlik qilichi bilan yetishquchi Musulmonqul qipchoq xizmatlariga... ko'zlarim zulm yoshi bilan jiq, ko'nglim davlat xoinlari qo'rqunchidan titragan bir holda qalam tebrataman. Davlatning sodiq bir fuqarosi, ixloslik bir yigiti davlat ustiga o'zining mudhish zarbasini tashlab turg'an bir bad'ahd o'g'lini o'shandog'ki otasining vakolati birlan ikkinchi bir tinch, ulug'larg'a mute', farmonbardor*[13] *bir shahar ahlini oyog'landirmoq bo'lg'an edi. Uni isbotlari, shohidlari birlan dor ostig'a tortquchi sodiq bir quini ko'klarga ko'tarish o'rniga qamamoq va oyog'ig'a zulm*

[1] **Altof** — lutflar, karamlar.
[2] **Riqqat** — ko'ngli bo'shliq.
[3] **Obidiyda** — ko'z yoshi.
[4] **Vasi'a** — keng.
[5] **Aduv** — dushman, yov.
[6] **Badkirdor** — yomon niyatli.
[7] **Zafaryob** — g'alaba qiluvchi, g'olib.
[8] **Zolona** — **"Shohnoma"** asaridagi 100 yildan ortiq yashagan Zol obrazida nisbat berib — uzoq vaqt yashamoq mazmunida.
[9] **Xotiri otir** — dili ravshan, beg'ubor.
[10] **Azimayi qaviya** — kuchli va qudratli.
[11] **Ofiyat** — tinchlik, omonlik.
[12] **Maqhur** — qahr-g'azabga duchor bo'lgan.
[13] **Farmonbardor** — buyruqni bajaruvchi.

zanjirini urmoq bo'ladirlar... Musulmonqul janobidek bir bahodirdan andisha qilmay uning dushmanlarini sarfaroz[1] aylab do'stlarini g'amgin qiladirlar".

Maktubning tumanlik ma'nosiga tushuna olmag'an Musulmonqul bu o'rinda to'xtadi-da, maktubning oxirig'a ko'z tashlab oldi:

"Bungacha manim hayajon va qayg'u orasida yozg'an yo'llarima balki tushunmagandirsiz, buning uchun g'azablanmay bu gunohimni sizga sodiq bir qullig'im yo'lig'a kechirursiz. Bu kundagi Toshkand isyonining boshliqlaridan bo'lg'an Yusufbek hoji Azizbek nonko'rning mashvarati[2] birlan marg'ilonliqlarni ham janobingizga qarshi oyoqlandirmoq maqsadida o'z o'g'lini munda yuborg'an ekan. Faqir sodiq qulingiz bu e'vagar yigitning tevaragiga o'z tarafdorlarini yig'ib qurg'an bir majlislariga rost kelib va uning Marg'ilonga nima uchun kelganligini payqab, nihoyatsiz xavfka tushdim. Uning so'zlari qipchoqlarni yo'qotib, hukumatni shaharliklar qo'lig'a olish edi. Qipchoqlar xayrixohi kamina qulingiz bu sirni ichimga yutolmay, bir necha vositalar birlan Marg'ilon hokimi O'tabboyga bildirdim. O'tabboy qushbegi Yusufbek hojining o'g'li bo'lg'an mazkur Otabek bilan uning tarafdori va qayin otasi Mirzakarim otliq kishini qo'lg'a olib zindon qildi. Qushbegining chaqirishi bilan huzuriga hozir bo'lib, Otabek og'zidan nimaiki eshitkan bo'lsam bir-bir so'zlab berdim. Xolis shahodatim so'ngida Otabek bilan qayin otasi Mirzakarimni qushbegi osib o'ldirishka buyurdi.

Ammo O'tabboyning kisai xiyonatiga Mirzakarimning havlisidan kelib tushkan bir xalta oltinlar barobariga dor ostig'a yetkan e'vogarlarni o'limdan ozod qildi, davlatning sodiq qullaridan bo'lg'an kaminayi xolisni muttahamlar yeriga zindon qilmoq va osib o'ldirmoq bo'ldi. Chunki kamina qulingizning sizga shikoyat qilishimdan benihoyat qo'rqar erdi. Ammo davlatlari yori berib, sadoqatlik xizmatkorlaringizdan bo'lg'an Marg'ilon qo'rboshisining yordami birlan O'tabboyning changalidan arang qutilishg'a muvaffaq bo'ldim..."

[1] **Sarafroz** — xursand.
[2] **Mashvarat** — kengash.

Maktubning shu yeriga yetkanda Musulmonqul xatdan bosh ko'tardi. Hozir uning kipriksiz qisiq ko'zlariga o'tlar yonmoqda edi. Qichqirdi:

Chilim!

"Shundog' qilib sizning o'z kishingiz bo'lg'an O'tabboy tuz haqingizni unutdi. Bir hamyon oltin deb dushmanlaringiz tarafiga o'tdi. Sizning xayrixoh qullaringizdan bo'lg'an biri o'z shahrini tashlab Qo'qon qochmoqqa va ulug' dargohingizga sig'inmoqqa majbur bo'ldi. Men, xolis qulingiz o'zimning sadoqatim evaziga bunday mukofot olg'anim uchun qayg'irmayman va lekin O'tabboy va Otabek kabi xoinlarni kundan kunga kuch olib davlati shahriyorig'a dahshatlik bir falokat tug'dirishlaridan qayg'iraman. Bu maktub sodiq bir qulning xolis sadoqatidan bir namunadir. Men shuning ila shoyad o'z bo'ynimdag'i vazifani ado etkan bo'lurman. Shoyad davlat dushmanlarini o'z oyog'laridan yitib[1] ketishlariga sabab bo'lg'an bo'lurman.

O'zimning bu xizmatim evaziga bir mukofot olish muddaosida bo'lmag'animdan va nimaiki janoblari yo'lida mashaqqat chekkan bo'lsam o'zimning bir vijdoniy vazifam deb bilib, bu maktubda o'z otimni yozishg'a ham tilamadim. Yosh xonimizga tinch va shavkatlik davr, davlat xoinlariga o'lim tilab bir g'aribi bechora".

Musulmonqul nihoyatda tutoqqan edi. Hozirgi borliq alamini tamakudan oladirg'andek hudaychi keltirgan chilimga yopishdi-da, shig'g' etdirib, sarxonani sindirish darajasiga yetkuzib tortdi. Og'zidan pag'a-pag'a tutun chiqarar ekan, xatning mazmunini Xudoyorg'a so'zladi. Toshkand ustiga yuborg'an sipohlari bilan Normuhammad qushbegini nihoyat Toshkandni ololmay qaytish xabarini eshitib, so'ng darajada ma'yusiyat ichida o'lturgan Musulmonqul uchun bu maktub yara ustiga tuz sepish qabilidan tag'in ham alamlik bo'lib tushkan edi.

— Xudaychi!

— Labbay taqsir!

— Mirzani chaqir! — dedi Musulmonqul, so'ngra qo'lidagi maktubni taxig'a solar ekan, Xudoyorg'a dedi:— Eshitdingizmi,

[1] **Yitmoq** — yo'q bo'lmoq.

o'g'lim! Azizbek bilan Yusufbek bizga nimalar qilmoqchi bo'ladirlar? O'zimizning sodiq kishimiz, deb o'g'lag'an O'tabboy ham dushmanlarimiz bilan birgalashib boshlag'an... Xayr qo'llaridan kelganni qilib ko'rsinlar-chi, biz ham mundan keyin o'shandoq ko'rnamaklar bilan qiladirg'an muomalamizni bilarmiz.

O'z saltanatiga raxna solishdan iborat bo'lg'an bu xabarlardan Xudoyorxonning mutaassir bo'lg'anlig'i belgusiz, ul bu gapni eshitmasdan ilgari qanday bo'lsa, hozirda ham shu holda o'zgarishsiz edi. Musulmonqulning yonib turg'an, o'tdek tutoqib so'zlag'an gapini sukut bilan kechirmaslik uchungina bo'lsa kerak quruq va shirasiz qilib:

— Hammadan ham O'tabboyni aytingiz, ablah bir odam ekan, — dedi, — meni siylamag'anda ham sizni rioya qilsa kerak edi.

— Yaxshiliq qilg'an kishingdan hech bir yaxshiliq qaytmas ekan, — dedi Musulmonqul. — Jumladan, bittasi ko'z o'ngimizda — Azizbek. Men uni yoshlig'idan boshlab o'z qo'limda o'stirdim, Toshkand hokimligidan Salimsoqbekni[1] olib uning o'rniga hokim tayinladiq. Biroq shunchalik yaxshiliqlarimizg'a qarshi natijada bizga yog'iy[2] bo'ldi, bo'lsin; ul Toshkandning o'zigagina qanoatlanmay Marg'ilon bilan ham ish qilmoqchi bo'lsa, bunisini ham biz ko'raylik.

Mirzaboshi kirib xong'a qulliq qildi va Musulmonqulg'a qarab qo'l bog'ladi. Musulmonqul yana xumori bo'lg'an edi — "Chilim!" deb tashqarig'a qichqirdi, so'ngra mirzoboshig'a dedi:

Hozir Marg'ilon hokimi O'tabboy qushbegiga bir xat yozib, chopar bilan yubor. Xatni olg'an zamon Yusufbek hojining o'g'li Otabek deganni olib huzurimizga kelsin!

Mirzaboshi qulliq qilib orqasi bilan yurib chiqdi.

[1] Salimsoqbek Sheralixonning katta o'g'li, Xudoyorning o'gay akasidir. Uning taxt da'vo qilishidan qo'rqib, Musulmonqul o'ldirtirgan edi (*muallif*).

[2] **Yog'iy** — yov, dushman.

23. MUSULMONQUL

Arkoni davlat[1] yig'ilib, Xudoyor taxtiga mingan, Musulmonqul xon bo'lmasa ham xonliqdan-da yuqori bir kuchka molik bo'lg'an siyosat kursisiga o'ltirgan edi. Boshlab otaliq kirib xong'a salom berdi va uning haqig'a uzun duo qilib chiqdi. Otaliqdan so'ng o'zga a'yon birma-bir kirib, duo qilib chiqa boshladilar. Duoxonlarning eng so'ng'ida xudaychi ko'rindi, salom va duodan keyin yuzini Musulmonqulg'a o'girib:

— Marg'ilon hokimi O'tabboy qushbegi huzuri oliylarig'a kirish uchun izn so'raydir! — dedi.

Hamma fikri zikri O'tabboy ustidagina qolg'an Musulmonqul bu xabarni eshitish bilan kuchlik bir tin olib hudaychiga qaradi:

— Yolg'iz o'zimi yoki yonida kishilari ham bormi? — deb so'radi. Hudaychi yana bir qulliq qildi:

— O'n chog'liq yarog'liq yigitlari ham bor.

— Tag'in-chi?

Yarog'siz yana bir yigit ham ko'rindi.

— O'tabboyning o'zini huzurimizga kirgiz, — dedi Musulmonqul, qulliq qilib chiqa boshlag'an hudaychini yana to'xtatib so'radi: — O'tabboyning yigitlari o'rdaning tashqarisidami, ichkarisida?

— Taqsir, ichkarisida.

— Yaxshi, qushbegi bizning yong'a kirgandan so'ng o'rda yigitlari ularga hozir bo'lsinlar!

Hudaychi qulliq qilib chiqdi. Uning ketidan Musulmonqul tovshig'a muzaffariyat ohangi berib xong'a dedi:

— O'g'rilarning ikkisi qopqonga tushdi, xon!

— Tole'yimiz.

Qushbegi kirdi. Xong'a ikki bukilib ta'zim qilg'ach, kelib uning qo'lini o'pdi. O'tabboyning muloqoti[2] uchun Musulmonqul ham go'yo hech narsa ko'rmagandek o'rnidan turib uning bilan quchoqlashib ko'rishdi. O'tabboy Musulmonqulning ko'rsatishi bilan xonning chap tomonidag'i kursiga o'lturdi. Ul Musulmon-

[1] **Arkoni davlat** — davlat arboblari.

[2] **Muloqot** — uchrashish, ko'rishish.

qulning samimiy muloqotidan qo'rquvliq yuragini bir qadar to'xtatib olg'an edi. Kursidan yana turib xong'a qulliq qilib boz[1] o'lturdi. Musulmonqul qushbegini yer tegidan kuzatar ekan so'radi:

— Yurtlaringiz tinchliqmi, o'zingiz ham sog'misiz?

— Alhamdullilloh, yosh shohimizning davlatlari va husni tavajjuhlari[2] soyasida yurtimiz tinchliq, fuqaromiz janobi oliyning duoyi jonlari bilan mashg'ullar.

Xudoyor ozg'ina ishorat bilan unga tashakkur bildirdi. Bunga qarshi qushbegi kursidan qo'zg'alib qulliq qildi. Musulmonqul murtini silab nimaningdir mulohazasida edi. Uning bu holi birar daqiqag'a cho'zilg'anliqdan Xudoyor bilan qushbegi uning og'zig'a tikilgan edilar.

— Sizning xabaringiz bo'ldimi, yo'qmi biz Toshkand ustiga yuborg'an Normuhammad qushbegidan juda yaramas bir xabar oldiq, — deb Musulmonqul O'tabboyga qaradi, undan xabarsizlik javobini olg'ach, so'zida davom etti; — Normuhammad qushbegi uch ming sipoh bilan yetmish kun Toshkandni qamab yotib, nihoyat bir ish chiqara olmay odamlari bilan qaytmoqqa majbur bo'libdir. Azizbek bilan Yusufbek hojilarning aztahidil qarshiliqlari bizning kishilarni quruq qaytarishg'a majbur qilibdir. Mana shuning uchun mundan keyin bizning boshqa bir yo'l bilan ish ko'rmagimiz taqozo qiladir... Kecha biz kimdandir Yusufbek hojining o'g'li bo'lg'an Otabek deganni sizning Marg'ilonda deb eshitdik. Mundan so'ngg'i Toshkand to'g'risida ko'radirgan tadbirlarimiz uchun uning keragi bo'lur, deb o'ylab siz bilan birga uni huzurimizga chaqirg'an edik... — Bu joyda qushbegi Musulmonqulni to'xtatdi-da, kuldi, so'ngra Xudoyorg'a dedi:

— Otabek ustida ancha mojarolar bo'lib o'tdi. Buning hikoyasi uzun, alhol mingboshining ra'ylarini eshitaylik... davom qilingiz-chi.

— Otabek o'zingiz bilan birgami? — deb so'radi Musulmonqul, birgalik javobini olib, tamom xotirjam' bo'lg'an holda davom etdi: — Yuqorida aytkanimdek minba'd[3] tadbir yo'li

[1] **Boz** — yana.
[2] **Tavajjuh** — yuzlanish, g'amxo'rlik.
[3] **Minba'd** — bundan keyin.

bilan Azizbekni yo'qotishdan boshqa choramiz yo'qdir. Bizning bu keyingi rejamiz yo'lida ish beradirgan kishi bo'lsa ul ham menga qolsa shu Otabek bo'lur. Chunki boshqalarg'a qarag'anda uning Toshkand borishi va Azizbekning yaqin odamining o'g'li bo'lg'ani uchun uning bilan aloqada bo'lishi, zahar berish va yo boshqacha bir yo'l bilan uni oradan ko'tara olishi, unga eng qulay bir ishdir. Og'riqning tuzalasi kelsa emchi o'z oyog'i bilan kelur, deganlaridek, Otabekni Marg'ilonda bo'lish xabarini eshitib xon bilan men juda quvonishdiq... mana sizni chaqirishdan bo'lg'an maqsadimiz shudir. Yana sizning bu haqdag'i ra'yingiz nima bo'lsa eshitamiz. Musulmonqulning bu so'zlariga O'tabboy qushbegi tamom ishong'an, ammo Xudoyor ersa uning ilgarigi maqsadini yaxshi bilganlikdan bu so'ngg'i gaplar bilan nihoyatda taraddudga tushkan edi. To'g'risi ham Musulmonqulning bu keyingi gapi kishini mutaraddid[1] qilmay qo'ymas edi.

— Bu fikringiz menimcha ham ma'qul, — dedi qushbegi, — ammo bunda bir gap bor, ul ham: Otabek bu vazifani o'z bo'yniga oladimi, yo'qmi masalasidir. Chunki Otabekning Azizbek tarafdori bo'lg'anlig'iga shu o'rtada o'zim tekshirgan bir ish meni shubhaga tushuradir. Shundog'ki, mundan yigirma besh kunlar ilgari, qo'rboshimning xabar berishi bilan Azizbek tarafidan Marg'ilonda to'polon chiqarg'ali kelgandir, deb o'ylab, yonidag'i bir necha kishilari bilan zindonga soldirdim. Uning Yusufbek hojining o'g'li bo'lishi ham o'sha mulohazaning to'g'rilig'iga meni ishontirar edi. Yana qo'rboshig'a Otabek ustidan shikoyat qilg'uchining shahodati bilan bu shubhamga ishonib, mundan besh kun ilgari Otabek bilan uning qayin otasi Mirzakarim degan marg'ilonlikni o'lim jazosiga hukm qildim. Gunohkorlarni dor ostig'a olib ketkanlariga bir muncha fursat o'tkan edi, mahkamaga bir xotin hozir bo'lib, qo'limga bir maktub berdi. O'qub qarasam, Azizbek Toshkandda Qo'qong'a qarshi isyon chiqarmog'i bo'lib yurgan fursatda Yusufbek hoji tomonidan o'g'li Otabekka yozilg'an bir

[1] **Mutaraddid** — o'ylanib qolmoq, ikkilanmoq.

maktub bo'lib manim qo'l, oyog'imni bo'shashdirdi. Chunki bu maktub Yusufbek hojining Azizbekka tamonidan qarshi bir kishi bo'lg'anlig'ini onglatar edi. Gunohkorlarni dor ostidan qaytarishg'a majbur bo'ldim. Men faqat shu maktub dalolatiga bovar qilib, gunohkorlarni bo'shata bermay, qo'limdan kelgancha yana tekshirib tergadim. Otabekning so'zlari kishini tamom ishontirarliq darajada maktubga muvofiq edi. Shundog' bo'lsa ham faqat Mirzakarimni ozod qilib, keyingi tergashlar tamom bo'lg'unchaliq Otabekni kafilga berdim. O'zining biror adovati uchun bunday gaplarni qo'zg'atib yurgan bo'lmasin, deb haligi menga shahodat berganni ushlab Otabek va boshqalar bilan yuzlashdirmoqchi bo'lganimda nima sababdandir ul qochdi. Shu kungacha uni topib bo'lmadi. Muning qochishi garchi bu shahodatning birar adovat yuzasidan bo'lg'an si'oyat[1] ekanini onglatar edi ersa ham men yana hanuz Otabekni kafolatda saqlar edimki, janobi oliydan bu xabar yetdi. Darhol Otabekni yigitlardan o'ratib saodatxonayi shahanshohiga jo'nadim. Otabekning Marg'ilon mojarosi shundan iborat bo'lib, manimcha Otabek ustida hali shunday tergovlar borayotqan bir vaqtda unga bundog' javobgarlik vazifani topshirish qalay bo'larkin, deyman...

Musulmonquldek makkor tulkining o'ylag'anlarini qushbegining to'g'ri so'zlari ost-ust qilib, uning O'tabboy to'g'risidag'i sui zanlari bir muncha ozayib tushdi. Ammo Musulmonqulning ikki kishi ustiga yo'nalgan qahr-u g'azabi o'zining borliq dahshati bilan faqat Otabek ustiga tikildi va Toshkand qo'rg'onlari ostida qurbon bo'lg'an sipohlarining qonini Azizbekning o'ng qo'li bo'lg'anning o'g'lidan olmoqchi bo'ldi.

— Yusufbek hojining maktubi yoningizdadir?

— Taqsir, — dedi qushbegi, maktubni olib Musulmonqulg'a uzatdi. Musulmonqul o'nda-so'nda maktubga ko'z yugurtirib chiqdi-da, zaharxanda ichida O'tabboyg'a qaradi:

— Yusufbek hojining qurg'an hiylalariga tushunmaguchi ehtimol Marg'ilondan topilmag'andur! U tulki o'z o'g'lini

[1] **Si'oyat** — chaqimchilik.

Marg'ilonda to'polon chiqarish uchun, deb yuborishidayoq har bir ehtimolga qarshi bu maktubni yozib bergan, bunga Marg'ilon kalvaklari tushunmasalar ham biz tushuna olamiz! — dedi va mag'rur bir tusda Xudoyorg'a qarab qo'ydi. Qushbegi uning bu istehzosini yutishka majbur edi. Chunki ozg'ina tildan toysa o'zining ham Otabek qatoriga kiritilishini yaxshi onglar edi. Sukut qildi:

— Hudaychi!

— Qulingiz!

— Haligi qushbegi bilan birga kelgan yigitni huzurimizg'a hozirla!

Musulmonqulning apti ortiq dahshatlik bir holga kirgan, taxt ustiga qo'ndirilg'an jonlik Xudoyor haykal ham sukutda, o'zining nima bo'lishig'a tushunmagan O'tabboy ham borliq, yo'qliq holatda...

Otabek hudaychi orqasidan kirib xong'a ta'zim qildi va qo'l bog'lab to'xtadi. Otabek Musulmonqul otini, uning yirtqichlig'ini yaxshi bilsa ham, ammo shaxsan o'zini ko'rmagan, shuning uchun xonning yonidag'i xoqong'a iltifot etmadi. Uning bu iltifotsizligi Musulmonqulg'a asarsiz qolmadi-da, achchig'i ustiga achchig', kek ustiga kek qo'shildi va shular ichida yasalib chiqg'an bir istehzo iljayishi va bir tovush bilan:

— Manga qarang, bek yigit, — dedi. Otabek o'ziga qarag'ach: — Siz kim bo'lasiz? — deb so'radi. Ul hanuz boyag'i masxara holatda edi.

— Men Otabek.

— Dunyoda Otabekdan ko'pi bormi, siz qanday Otabek?

— Otabek Yusufbek hoji o'g'li.

— Ha-a-a, shundog' deng-chi... Toshkandlik Yusufbek hojikim, Azizbegimizning gumashtasi bo'lg'an zoti sharifning o'g'illari?

Otabek bu cho'ltog' supurgini tanidi va uning istehzolarini payqadi. U bundan so'ngg'i ko'rguligini tamom ma'nosi bilan onglab, ma'nosiz bu savollarga javob berib o'lturishdan sukutni xayrlik topdi. Go'yo o'zining bu sukuti bilan Musulmonqulg'a

ma'nolik bir javobni ifoda qilar edi. Chindan ham Musulmonqul bu sukutdan tahqirlandi, tutuni ko'kka ko'tarilar ekan baqirdi:

— Nega javob bermaysan?!

— Siz meni qanday tanig'an bo'lsangiz-bo'lingiz, men o'shandog' kishining o'g'li, — dedi bek. — Men bilan otam siz bilan qushbegiga bir necha turlik bo'lib tanilsaq-da, o'z vijdonimiz oldida bir turlikkinadirmiz! Shuning uchun siz tilagan tarafingizga hukm qilingizda, buyrug'ingizni beraveringiz!

Musulmonqulning yuzidagi boyag'i achchig'lar yerini bir zavqlanish vaziyati oldi. Kulimsirash ichida Otabekni kuzatar ekan:

— Dav yuraging bor ekan, yigit... Hayfki, gunohing bo'yingda[1], — dedi va chaqirdi: — Jallod!

Eshik yonida kutib turgan oyboltaliqlar harakatlandilar:

— Xanjarimiz qonsirag'an!

Jallodlarning oldida kirgan hudaychi xong'a arz qildi:

— Toshkanddan bir chopar bor, huzuringizga kirish uchun izn so'raydir!

Xudoyor Musulmonqulg'a qaradi. Musulmonqul ersa Otabekni jallodga topshirish uchun o'nglang'an tilini qisishg'a majbur bo'ldi. — Kirsin! — dedi va o'zidan amr kutib turgan jallodlarga: — Birozdan so'ng, — dedi, chiqib turmoqqa ishorat qildi. Negaki, choparning Toshkanddan bo'lishi bu hukmda biroz shoshmasliqni istar, chopar vositasi bilan ham bu hukm ehtimol haqlik bir hukm bo'lib chiqar va Musulmonqul ham loaqal o'z umrida bir martaba bo'lsa-da, o'rinliq qon to'kkan bo'lar edi.

Otabek garangsigansumon devorga suyangan, mundagi alaqanday ma'nolarni onglatqan taxt, toj, xon, bek kabi lash-lushlar uning ko'z o'ngida qora pullik qadr-u qiymatsiz... To'g'risi ul ajib bir tabi'atka kirgan, uning vujudi quruq va hissiz... Yo'q, ul

[1] Musulmonqulning o'zi ham favqulodda yuraklik edi. 1853-milodiy tarixda Musulmonqul qo'qonlilarga asir tushib, uni to'pdan otish uchun dordek bir narsaning ustiga o'tquzurlar. Ikkinchi tomondan to'pga o't otish kutiladir. Shu payt kishilar Musulmonquldan so'raydilar: "Endi qalaysan cho'loq?" Musulmonqul kulibgina javob beradir: "Alhamdulilloh, hali ham sizlardan yuqoriroq bir yerda o'lturibman" (*muallif*).

sezsa-da, bilsa-da, go'yo oyog', qo'li bog'lanib bo'g'izlanishga hozirlangan bir qo'y kabi qayralayotgan pichoqqa butunlay parvosiz, qo'rquvsiz tomosha qilar edi. Bu turmish, bu hokimiyat, cheki ko'rinmagan bu qorong'iliq... uning uchun sira qiziqarliq emaslar: ul yo'q edi — tinch edi, ul keldi — tinchimadi, ul yana yo'q bo'lsa ehtimol yana tinchir edi. Mana shuning uchun ham ul bezraygan edi.

Faqat... faqat shu turmishdagi biravgina uning ko'nglidan tezroq yuvilmas va yuvilishi ham qiyindek... Nihoyat, bundan ham qutilg'andek bo'ldi. Ammo... ammo so'ng nafasida uning bilan vidolashsa, bo'g'zig'a xanjar botar ekan, uning yuziga qarabqina ko'zi nursizlansa... Uning hamma orzusi shu edi hozir.

Hudaychi choparni boshlab kirdi. Chopar nomani tiz bukib Xudoyorg'a topshirg'ach, orqasiga qaytib, ko'zini devordagi bezrayganga tashlamasunmi... Ul o'zining xon huzurida bo'lg'anini ham unutdi-da, o'zini Otabek ustiga tashladi, Toshkand choparining bu kutilmagan harakati xonni, Musulmonqulni, qushbegi ham hudaychini va olding'i zolda o'lturgan a'yonni bir hayratda qoldirg'an edi. Otabekning tasallo berishi bilan Hasanali undan qo'l tortdi ersa-da, biroq undan hayajon, yig'i hali arimagan edi.

— Adab! — deb qichqirdi Musulmonqul, so'ngra o'ziga qarab qo'l bog'lag'an Hasanalidan so'radi, — sen kimning chopari?

— Normuhammad qushbegining.

— Qayerdan?

— Toshkanddan, taqsir.

Musulmonqul taajjub ichida o'ziga Xudoyor tomonidan uzatilg'an nomani oldi. Ochib kishi eshitarlik qilib o'qudi:

"*Yosh xonimizg'a va padari arus shahanshohi Musulmonqul bahodir huzurlariga. Yosh shohimizning baxt va tole'lari ruhsiz tanlarimizga qayta boshdan ruh, ma'yus ko'ngillarimizga qaytib chiqmasliq umid bag'ishladi. Faqir qullari mundan to'rt kunlar ilgari Toshkanddan sipohlar bilan umidsiz qaytishga majbur bo'lib, ul to'g'rida huzurlariga xabar ham yuborg'an edim. Shu holda biz sipohlar bilan Kirovchi yaqinig'a yetkan ham edik, orqamizdan bir chopar Toshkandda Azizbekka qar-*

shi isyon boshlang'anini, bizni ko'mak uchun Yusufbek hojining Toshkandga chaqirg'anlig'ini so'zlab, uning ismidan bir maktub berdi. Men darhol sipohlarni Toshkand qaytishga buyurdim-da, xabar olg'ani ikkinchi kuni Toshkandga yetdim. Biz Toshkandga kirganda Yusufbek hoji boshliq olomon Azizbekni o'rda ichiga qamab yotar ekanlar. Olomon, ayniqsa, Yusufbek hoji bizni juda yaxshi qarshiladilar. Biz borg'andan keyin o'rdaga bosib kirdik-da, Azizbekni ushlab oldiq. Boshda men Yusufbek hojini balki, Toshkand bekligi uchun ta'malanur deb o'ylag'an edim. Ammo uning butun o'rda va xazina, ashyo va yaroqlarini manim qo'limg'a topshirishi bu fikrimni bo'shka chiqardi. Yusufbek hoji nihoyatda ta'masiz, xalq manfaatini kuzatkuchi bir odam ekan. Binoan alayhi[1] uning to'risidag'i bizning sui zanlarimiz[2] xato bo'lib chiqadir. Uning Azizbekka qarshi xalqni oyoqlandirishi ham bizning Toshkanddan jo'nashimizning ikkinchi kuni Azizbekning nechog'liq siqilg'an xalq ustiga o'ttuz ikki tangadan chochkan solig'i bo'libdur. Toshkand xalqi Azizbekning hiylasiga aldanib, bizga yog'iyliq qilg'ani uchun pushaymon va uning zulmidan qutilg'ani vajdan xursanddir.

Men Yusufbek hojining bunchalik katta xizmati evaziga xon hazratidan ulug' bir martaba olib berishka va'da bergan edim. Ul bunga qarshi uzr aytib, Toshkandga insoflik bir bek belgulansa, manim uchun kifoya, dedi. Uning xon janobidan kutkan bir marhamati bor ekankim, shu yaqinda savdo bila Marg'ilonda yurgan yolg'iz o'g'lini noma'lum bir sabab ila O'tabboy qushbegining qamag'anlig'ini eshitibdir. Uning bu xizmatini birar mukofotka arzigulik ko'rsalar, o'shal qamoqda bo'lg'an o'g'lini ozod etmak uchun xon hazratlarining iladirg'an inoyatlari har bir narsadan ham unga azizroq bir mukofot bo'lur. Faqat qulingizcha ham Yusufbek hojining davlatimiz ustiga qo'yg'an bu minnati kichkina gap emasdir. Binoan alayhi uning o'g'li garchi o'lim jazosig'a sazovor bo'lsa ham, marhamati shohonaning jo'shg'a keltirilishi biz navkarlariga ham muvofiq

[1] **Binoan alayhi** — shunga binoan.
[2] **Sui zan** — gumon, taxmin.

ko'riladir. Vaqtincha Toshkand bekligiga Qo'shdodqoni belgulab, yoniga bir muncha sipohlar berdim. O'zim Azizbekni olib tezda xizmatlariga yursam kerak, Normuhammad qushbegi, muhr".

Musulmonqul maktubni tugatdi-da, uyatsiz ravishda Otabekka qarab iljaydi va hudaychiga buyurdi.

— Ikkita zarrin to'n keltir!

Otabekning mo'jiza qabilidan so'ng daqiqalarida ikkinchi qayta qutilishni ko'rgan O'tabboy qushbegi beixtiyor yoqasini ushladi. Xudoyorxon ham yirtqich qayinotasining changalidan qutilg'anini tabrik qilg'andek Otabekka kulib boqdi.

Musulmonqul oqsoqlanib, o'z qo'li bilan Otabekka zarrin to'n kiyguzar ekan:

— Otangizning katta xizmati soyasida o'limdan qutilg'ani-ngizdek zarrin to'nliq ham bo'ldingiz, — deb yana bir qayta uyatsizlandi.

Tag'in bir necha kun turib qaytmoq uchun Otabek Marg'ilong'a, Hasanali ota Yusufbek hojini tinchitish uchun Toshkandga jo'nadilar.

Birinchi bo'limining so'ngg'i

UZR[1]

Ro'mon deb sizga taqdim qilingan bu narsa dunyog'a kelishi bilanoq baxtsizlikka uchray boshlag'an edi: besh yillab bosila olmay yotdi. Nihoyat, bu kun bosilishi muyassar bo'lg'anida ham turlik zarbalarga uchradi: imlosi uch-to'rtta imlochilarimiz tomonidan tuzatilib (!) ajoyib bir quroq holiga keldi, musahhihlarimizning musohalalari[2] orqasida texnik

[1] Ro'monning birinchi bo'limi 1925-yilda, ikkinchi va uchinchi bo'limi 1926-yilda alohida muqovalarda nashr etilib, ushbu uzmoma 1925-yilda chiqqan birinchi bo'limga ilova qilingan edi. Bu bo'lim 1926-yilda qayta nashr etiladi. Qo'lingizdagi kitobga birinchi bo'limning 1926-yildagi qayta nashrini oldik.
[2] **Musohala** — beparvo, bee'tibor qarash.

nika jihati ko'z ko'rib quloq eshitmagan bir yo'sunda chiqdi. Bularning sababi bosilish chog'ida o'zimning hozir bo'la olmag'anlig'im bo'ldi. Ammo bu o'rinda o'zimning jahonlatim to'g'risida aytib turishni lozim ko'rmayman-da, faqat o'qug'uchilarning afvularini so'rayman.

Ro'monning ikkinchi bo'limini bunday xatolardan sof bo'la olishig'a va'da bera olmasam-da, ammo bosilish taqdiri noshir qo'lida bo'lg'anlig'ini bildirib qo'yaman.

A. Qodiriy

IKKINCHI BO'LIM

Azizbek Toshkanddan jo'natildi. Uning yeriga Qo'qondan Normuhammad qushbegi belgulanib keldi.

Azizbekni qo'lg'a tushurib berish bilan qipchoqlar nazdida ham Yusufbek hojining qadr-u qiymati yuqorilang'an edi. Ammo o'zining mansab suymasligi vajhidan yana eskicha "Yusufbek hoji" bo'lib qola berdi. Shuning bilan birga Azizbek yonida qanday mavqi' tutkan bo'lsa, Normuhammad qushbegi oldida undan ham yuqoriroq va ma'noliroq e'tibor qozondi. Uning har bir ra'yiga Normuhammad qushbegi qonunan majbur bo'lmasa-da, ammo ma'nan bir majburiyat his etar edi: o'rinsizga kishi o'ldirishlar, vaqtsiz ham o'rinsiz soliq solishlar, behuda o'rda usrofotlari, bo'lmag'ur taqiqlar va ortiqcha diniy takallufotlar bir muncha ebka olindilar.

Uch yillab Azizbek istibdodida ezilgan Toshkand xalqi erkin nafas oldi: savdo-sotiq, ekin-tikin va kasbikor ko'tarilib boshladi. Odamlar jonlang'andek bo'lib bu holni:

"Zamon-zamon dorilamon,
Normat to'ram bo'lsin eson!" —

deb boshlag'an ularning ashulalari ham ifoda qilar edi[1].

1. OTA-ONA ORZUSI

O'zbek oyim elli besh yoshlar chamaliq, chaladumbul tabi'atlik bir xotin bo'lsa ham, ammo eriga o'tkirligi bilan mashhur edi. Uning o'tkirligi yolg'iz erigagina emas, Toshkand xotin-

[1]Normuhamad qushbegining Toshkanddagi bekliq davri taxminan 1270-dan — 73 yil hijriygachadir. Zamona beklarning hushyorrog'idir. Otam xon zamonlarida o'zi ko'rib kechirgan o'nlab beklar ichidan shu Normuhammadni chaqirib: "Yurtni tinch tutdi, ko'b yahshi odam edi, Xudo rahmati" deb qo'yar edi (*mual.*).

larig'a ham om edi. O'zga xotinlar uning soyasiga salom berib to'ylarida, azalarida, qisqasi, tiq etgan yig'inlaridag'i uylarining to'rini O'zbek oyimg'a atag'an edilar. Bir bugina emas, qiz chiqaraturg'an, o'g'ul uylantiradirg'an, sunnat to'yi qiladirg'an xotinlar o'z to'ylarini O'zbek oyim kengashidan tashqari jo'nata olmas edilar. O'zbek oyim aralashqan to'ylik xotinlarning ko'ngillaridagi orzu havaslari ham erlari tomonidan kamchiliksiz bajarilar, chunki "O'zbek oyim shundog' buyurdilar" degan so'z erlar uchun ham farz kabi eshitilib, O'zbek oyimning aytkanicha hozirlik ko'rila boshlanar edi. Bu tomondan qarag'anda O'zbek oyimning o'tkirligi erlar tomonidan ham tasdiq etilganligini iqror qilishg'a to'g'ri keladir.

O'zbek oyim uncha-muncha to'y-u azalarga "kavshim ko'chada qolg'an emas" deb bormas edi. Shuning uchun xotinlar o'z to'ylarini O'zbek oyim ishtiroki bilan o'tkazib olsalar, o'zlarini shaharning eng baxtlik xotinlaridan sanab "maning to'yimni bek oyim o'z qo'llari bilan o'tkazdilar" degan jumlani majlislarda iftixor o'rnida so'zlab yurar edilar. O'zbek oyimning obro'si yolg'iz shular bilangina cheklanib qolmas, uni o'rda xonimlari ham ehtirom qilib o'zlarining "onaxonlari" deb bilar edilar. Shunga ko'ra qaysi bir vaqtlarda o'rda yasovullari Yusufbek hojining eshigiga arava ko'ndalang qilib "o'rda begi oyim buyurdilar", deb O'zbek oyimning yasanib chiqishini kutar edilar. Bu tomon bilan qaysi bir majlislarda O'zbek oyim xotinlarning eslarini ham chiqarib yuborar edi: "Kecha o'rda bek oyimdan menga arava kelgan ekan, fe'lim aynab turg'an edi, bormay aravadan bo'sh qaytardim... Bo Xudo, o'rda bekachi bo'lsa o'ziga, dedim" der edi. Ikkinchi vaqtda: "O'tkan kun o'rdaga borg'an edim; xonimlar yotib qolasiz deb qo'ymadilar, noiloj bir kecha yotib keldim", deb so'z orasig'a qistirib ketar edi. Bu so'zlarni eshitkuchi xotinlar o'zlarining qandog' bir xotinning suhbatiga noil bo'lg'anlarini o'ylab, O'zbek oyimning ehtiromini tag'in ham kuchaytirar edilar.

Ul o'z uyida o'lturg'anida ham ustidagi atlas ko'ynak bilan adras mursakni, oq shohi dakana bilan kahrabo tasbihni qo'ymay, qish kunlari tanchadan par yostiqqa suyalib, yoz kunlari ayvon-

ning to'riga yoslanib Hasanalining xotini bo'lg'an Oybodoqqa, cho'ri qiz Hanifaga xamirni achitmaslikni, palovni qirmoch oldirmasliqni tanbihlabkina o'lturar edi.

Otabekning Marg'ilondan uylanib qo'yishi otasi uchun uncha rizosizlikka mujib[1] bo'lmasa ham, ammo uning o'g'ul to'yisidan boshlab, Toshkand qizlarini ost-ust qilib u "buning qizi yaxshi bo'lsa ham, uy-joylari yaramas ekan; buning uy-joylari tuzik bo'lsa ham, qizi ko'rksiz ekan; buning qizida, uy-joylarida tuzik, biroq zoti pas ekan" deb qiz, quda, uy, joy, nasl va nasab tekshirib yurg'uchi O'zbek oyimning Otabekni uylandirib buning orqasidan ko'raturgan orzu-havas, to'y-u tomoshalarini shartta kesib qo'yg'an bu uylanishka nima deyishi va qanday qarashi albatta ma'lum edi. Bitta-yu bitta o'g'li Marg'ilon degan joyda, allakimlarning qo'lida, asli noma'lum kishilarning qizig'a uylansin-da, bu kun-erta o'g'lumning orzu-havasini ko'raman, deb entikib o'ltirg'an va o'g'ul boqib katta qilg'an ona — O'zbek oyim ikki qo'lini burniga tiqib qarab qolabersin...

Bu xabarni Hasanalidan eshitkan kunlari ul bu ishka chidab turolmadi: "Endi menga mundog' o'g'ul kerak emas... Oq sutimni oqqa, ko'k sutimni ko'kka sog'dim... Endi Toshkandga kelmasin ul o'zboshimcha betiyuq!" deb baqirib-chaqirib, yig'lab-sixtab, dard-u hasratni boshig'a kiyib oldi. Oradan o'n besh kun o'tar-o'tmas Marg'ilondan Otabek keldi. Uch oylab ko'rmagan o'g'lini quchog'ig'a olib ko'rishmak o'rniga undan yuzini o'gurib, sankimsan, keldingmi, deb so'ramadi va salomiga alik ham olmadi. Go'yo uxlamoqchi bo'lg'an tovuqdek hurpayib oldi. Otabek onasining araziga allaqachon tushungan, ham shu holni Marg'ilondayoq kutkan edi. Bir-ikki qayta uzr aytib ko'rgandan so'ng O'zbek oyimning epaqag'a kelishiga ishonmay qoldi va shuning uchun ul ham go'yo bilmagan, tushunmagan kishidek yuriy berdi.

Turg'an gap, Otabekning Marg'ilong'a uzoq bormay turishi mumkin emas edi. O'rtadan ikki hafta o'tar-o'tmas otasig'a allaqanday bahona ko'rsatib, yo'l hozirlig'ini ko'ra boshlaydir va onasig'a bildirmayoq Marg'ilon jo'naydir. O'zbek oyim o'g'li-

[1] **Mujib** — sabab.

ning "o'lganni ustiga chiqib tepish" qabilidan bo'lg'an bu harakatidan tutuni ko'kka chiqib, borliq qahr-u g'azabini eri ustiga to'kadir: "Siz qarib esingizni yeb qolibsiz, o'g'lingizni marg'ilonliqqa topshirib qo'yib, yana el ichida boshingizni ko'tarib yurmakchi bo'lasizmi?.." deydir.

Yusufbek hojining qiziq bir tabi'ati bor: xotin bilangina emas, umuman uy ichisi bilan har qanday masala ustida bo'lsa bo'lsin uzoq so'zlashib o'lturmaydir. Otabekmi, onasimi, Hasanalimi, ishqilib uy ichidan birartasining so'zlari va yo kengashlari bo'lsa, kelib hojining yuziga qaramasdan so'zlab beradilar; maqsad aytib bitkandan so'ng sekingina ko'tarilib uning yuziga qarayдirlar. Hoji bir necha vaqt so'zlag'uchini o'z og'zig'a tikiltirib o'lturg'andan so'ng, agar ma'qul tushsa "xo'b" deydir, gapka tushunmagan bo'lsa "xo'sh" deydir, noma'qul bo'lsa "durust emas" deydir va juda ham o'ziga noma'qul gap bo'lsa bir iljayib qo'yish bilan kifoyalanib, mundan boshqa so'z aytmaydir va aytsa ham uch-to'rt kalimadan nariga oshmaydir. Uy ichi uning bu fe'liga juda yaxshi tushunganliklaridan ko'pincha bir og'iz javob olish bilan kifoyalanadirlar. Ammo Otabek bilan birar to'g'rida so'zlashmakchi bo'lsa, uni aksar mehmonxonaga chaqirib yoki chaqirtirib oladir. O'zbek oyim yuqoridag'i o'zining itob[1] va xitobiga eridan bir iljayib qo'yish javobini olib dami ichiga tushadilar va chor-nochor o'ttuz kunlab bir zamonni o'zicha marg'ilonliqni qarg'ash bilan kechiradir. Otabek Toshkandga qaytib kelib, "endi araz bitkandir" degan o'yda onasig'a salom beradir. Araz bitish qayerda, O'zbek oyimning o'g'lig'a qarshi kinasi tag'in bir necha qat ortqan, ammo bu gal salom berguchiga bir qaraydir-da, "O'g'lim, menga salom berib nima qilasan, marg'ilonliq onangning duosini ol!" deb yuzini chetka o'guradir. Ul onasining bu kinoyasini kulgulik bilan kechirib, yana eskicha arazda qolaveradirlar. Otabek yana o'n besh kunni o'tkazib, tag'in bir nozik sababni o'rtag'a tashlab onasining ruxsatisiz Marg'ilong'a jo'nab soladir. Tag'in O'zbek oyimning rangi o'chkan, qoni qochqan: tovoqni kosaga, cho'michni piyolaga urib dodi faryod: "Siz otamisiz, nimasiz axir, o'g'lingizni tiyib

[1] **Itob** — ta'na, malomat.

olish sira esingizga keladimi? O'g'lingizning bu ishi bejiz emas: marg'ilonliq sihr qildimi, jodu qildimi, haytovur siz shu yo'sunda yuruy bersangiz, erta-indin o'g'uldan ajralasiz. Bu kalvak o'g'lingiz marg'ilonliqning eshigida qul bo'lib yotib oladir..." Ammo Yusufbek hoji xotinning so'zini bu gal ham elamaydir, faqat: "Qo'yaber, xotin, o'zi sog' bo'lsa, bir kun esini topar", deb qo'yadir. Bir yarim oylar vaqtni Marg'ilonda o'tkazib, tag'in Otabek Toshkandga keladir. Tag'in ona-bola oralarida kina-kudurat... Tag'in araz... O'n besh kun o'tmasdan yana Andijon safari, yana O'zbek oyimning fig'oni falakka...

Marg'ilonliqning sihrchi-joduchisiga o'lim tilash; meni o'g'limdan ajratsa o'zi ham suyganidan ajrasin, qarg'ish...

Nihoyat oradan bir yil chamasi vaqt o'tib Marg'ilong'a qatnash yetti-sakkizga yetkach, O'zbek oyimning g'idi-g'idisi bilan bo'lsa kerak Yusufbek hojida ham bir o'zgarish ko'rila boshlaydir. Xotinining: "O'g'ul o'sdirishni, o'g'ul tiyishni bilmaysiz" deb shiltalashiga: "Nima qil, deysan endi?" deb so'raydir.

— Biz Otabekni Toshkanddan uylandirib boshini bog'lamasaq, kun sayin uning Marg'ilon yugirishidan qutila olmasmiz. Toshkanddan uylansa suv quyg'andek tinar-qolar; Marg'ilon balosini esidan ham chiqarar... — deydir O'zbek oyim. Ya'ni hamisha yuragini shopirtirib, miyasini mashg'ul qilg'an muddaoni aytib solish fursatini qochirmaydir.

— O'g'ling qaytsin-chi, bo'lmasa...

Erining bu so'ziga O'zbek oyim ortiqcha qizishadir, labi-labiga tegmay bobillab beradir:

— Siz shu kungacha barcha ixtiyorni o'g'lingizga topshirib, bolani bola qilmadingiz, bir xudbin qildingiz... O'g'ul o'sdirish bu turda bo'lmas; ul tilasin-tilamasin shartta-shartta tilaganingizcha qilingizda, qarab turaberingiz. Siz o'zingizning shu "o'g'ling bilar" degan gapingiz bilan qancha yaxshi joylardan qolib, nihoyat marg'ilonliq balosig'a yo'liqdingiz... Endiki ixtiyor manda: ul kelguncha bir yaxshi joyga unashayin-da, kelgandan so'ng to'yni ham jo'natib yuborayliq!

— Turatur-chi...

Hojining bunchalik bo'sh kelishi O'zbek oyimg'a qanot-quyruq bergandek bo'ldi va mundan so'ng tinib-tinchib turolmadi. Shu gapning ikkinchi kuni Hasanalini qo'yarda-qo'ymay arava qo'shdirib shaharning to'rt tomonig'a qiz ko'rish uchun yurib ketdi. Marg'ilonliq kelinning ta'rifini Hasanalidan ko'b eshitkan edi. Otabekning ko'nglini o'sha go'zal marg'ilonliqdan sovitish yo'lida undan ham ko'hlik, undan ham suluk qiz topish ko'yiga tushdi. Shunga ko'ra unga uncha-muncha qiz yoqmay, shahardagi ko'b eshiklarni sanashg'a to'g'ri keldi. Yettinchi martaba ko'chaga chiqishda Olim ponsad deganning qizi yoqa tushib hojiga arz qilindi. Hoji boshda xotinining bu gapiga kuldi, undan keyin "turatur, o'g'ling kelsin", dedi. O'zbek oyimning bobillashi kuchayabergach: "Nima qilsang o'zing bil, basharti o'g'ling ko'nmasa men zo'rlamayman!" dedi.

O'zbek oyim eriga yalinib boshladi:

— Bir so'zlig'ingizni qo'ying, er; o'zi asilzoda, loaqal bir og'iz o'g'lingizga aytib o'tishka va'da bering-chi,— dedi.

— Yaxshi. Va'da ham berayin, ammo san unashmay tur.

— Unashmayman, lekin o'g'lingizga unashdiq, deb eshitdirarmiz... Tuzikmi?

— Ma'qul.

Shu o'lturishdan so'ng O'zbek oyim juda ham jonlanib ketdi va ertasiga Olim ponsadnikiga qarab yana arava qo'shdirdi. Bu ikkinchi sovchiliqda go'yo qudachalardek qarshi olindi. Olim ponsadboshilar: Yusufbek hojig'a quda bo'lar ekanmiz, deb juda ham tipirlashib qolg'an va izzat-ikromni haddan oshirg'an edilar. Yegan og'iz uyalar qabilidan O'zbek oyim ham muomalani qudalarcha qildi, hatto: "Bek otangiz bilan men so'zni bir joyiga qo'ydiq. Faqat ish Otabekning kelishiga qoldi" deb qo'ydi. Kechqurun uyga qaytib bu aytkan so'zini hikoya qilg'an edi, hoji labini tishlab qoldi va: "Sanga sira aql bitmay ketar ekan-da", dedi.

Bir oylab kechikkandan so'ng Otabek qaytib keldi va bu kelishining vijdon azobi va tilamagan bir taklifni eshitish uchungina emas, balki qabul qilish uchun bo'lg'anlig'ini payqadi. Ul bu gapni onasining ilgarigi achimsiq so'zlarini va arazlarini tu-

galganidan va o'rniga chuchuk so'zlar, silliq muomalalar bitib "eson-sog' keldingmi, bolam"laridanoq sezgan edi. Bunday bo'lmag'ur taklifni eshitmas uchun o'zini chetka olib, otasi, ayniqsa onasig'a yo'liqishdan qochib yurishka majbur bo'ldi. Ikki oradag'i bu qochish-quvish ishi uzoqqa cho'zilmay, bir kun mehmonxonada ota-o'g'ul so'zlashib o'lturganning ustiga O'zbek oyim kelib kirdi va o'lturmasdanoq hojiga imlab qo'ydi. Bu imo qo'qni Otabek payqamag'an bo'lsa ham lekin anuv gapni aniq shu majlisda ochilishig'a ko'zi yetib, chiqib ketishning ilojini qilolmadi. O'zbek oyim kelib kirgandan so'ng Yusufbek hoji bir necha vaqt o'ylab qoldi. O'zbek oyim depsinib-epsinib eriga qarab olar edi. Anchagina so'zsiz o'lturg'andan so'ng hoji muloyimona so'z ochdi.

— O'g'lim, hali san eshitdingmi, yo'qmi haytovur biz saning ustingdan bir ish qilib qo'ydiq...

Otabek ma'lumki, ularning "qilib qo'ygan yoki qilmoqchi bo'lg'an ishlarini" albatta bilar edi. Shundoq ham bo'lsa bilmaganga solindi:

— Aqllik kishilarning o'g'ullari ustidan qilg'an ishlari, albatta, noma'qul bo'lmas, — dedi.

Hoji o'g'lining bu javobidan yerga qaradi va nima deb davom qilishni bilmay qoldi. Istehzo aralash xotinig'a qarab oldi. Yana orag'a jimjitlik kirdi. Bu so'zsizlik ma'nosig'a O'zbek oyim tushuna olmag'an edi. Biroz qarab o'lturg'ach, yuragi qaynab ketkandek bo'ldi:

— Biz saning uchun Olim ponsadboshining qizig'a unashib qo'ydiq... Endi san bilan to'y maslahatini qilishmoqchi edik...

Otabek onasig'a bir og'iz so'z demay, ma'nolik qilib otasig'a qarab oldi. Hoji uyatliksumon "shundog'" deb qo'ydi.

— Sizlarni ranjitib bo'lsa ham bir martaba uylangan edim-ku? Endi...

— San uylansang biz ranjirmidik? — dedi kulib hoji.

— Ranjimasalaringiz...

Hoji tuzuklanib o'lturib oldi:

— Bu ranjishdan emas, hojatdan o'g'lim.

— Nima hojat?

— Hasanalining so'ziga qarag'anda, qayin otang qizini Toshkandga yubormas ekan. O'g'il o'sdirib katta qilg'an onangning bo'lsa oldig'a kelin qo'yg'usi keladir...

Otabek onasig'a qaradi:

— Bu kungacha kelinsiz ham yashab keldingiz, bundan keyin ham shusiz turib bo'lardi-ku, — dedi.

O'zbek oyim marg'ilonliq tomonidan sihrlangan o'g'lig'a qarshi qizishib ketdi. Bir yillardan beri ichiga yig'ib kelgan kinasini to'kib berdi:

— Man sani bu umid bilan boqib katta qilmag'an edim... San bizning naslimizni ko'tarish o'rniga, yerga urib bulg'ading. Biz sani Marg'ilon andisiga bunchalik mukkadan ketishingni o'ylamag'an edik, adabsiz... O'zingga qolsa shu marg'ilonliqni xoting'a hisoblab ketaberar ekansan-da, uyatsiz!..

Otabek ham qizishdi:

— Xotin bo'lmasa nima, axir?!

— Qoshliq, ko'zlik bir andi!

— Andi deganingiz nima o'zi?

Yusufbek hoji o'g'lini bosish o'rniga javob ber, degandek qilib iljaygan holda xotiniga qaradi. O'zbek oyim "andi" ma'nosini bildirib, andilarning sihrini rad qilish uchun biroz tutiliqib qiynaldi:

— Andi... andi... O'zi xitoymi, nima balo... O'zi qalmoqdan tarqag'an bo'ladir... Tushunmagan bo'lsang, lo'lilarning bir toifasi...

Bu javobga Yusufbek hoji o'zini xaxolab kulishdan to'xtata olmag'anidek, Otabek ham kulib yubordi. Xotinining tirnoq ostidan kir izlab va da'vosining isboti uchun g'o'ldirashidan ortiqcha kulib kayflangan Yusufbek hoji ko'ziga chiqg'an yoshlarni artar ekan, jiddiyat bilan o'g'lig'a dedi:

— O'g'lim, san onangning gapiga achchig'lanma. Ul har narsa desa faqat Marg'ilondan uylanganingga qarshilig'idan aytadir. Ammo mendan so'rasang, Marg'ilondag'i na qudamiz va na kelinimizni hech bir vajh bilan kamsita olmayman, balki bizga quda bo'lmoqqa eng muvofiq kishilar edi, balli o'g'lim, deyman. Saning tinib-tinchishing, o'sib-unishing uchun quvonmag'an

ota-ona sog'qa hisoblanmaydir. San bunga yaxshi ishon. Ammo bizning hozirgi ba'zi bir ra'ylarimiz sanga yotishib kelmas ekan, bunga haqqing ham bor, lekin ikkinchi tarafdan bizni ham haqsiz tashlab qo'yma. O'g'lim, bizning sandan boshqa umid nishonimiz, hayot quvonchimiz yo'q. Dunyoda ko'rib o'taturg'an barcha orzumiz, havasimiz faqat sangagina qarab qolg'an. Biz Xudoyi taolog'a minglab shukur aytamizkim, san boshqalarning farzandidek eslik-hushlik bo'lding; kishilardek sen bilan iftixor qilolmasaq-da, san orqalik xijolat chekmasimizga ishondik. Ayniqsa onangning saning tufayli kechiraturgan umidlari tobora ortib bordi. Bu kun onang saning oldingg'a tiz cho'kib va onang ko'ngli uchun men ham orag'a tushib sandan so'raymiz: san o'z xohishing yo'lida uylangan ekansan, rafiqang sanga muborak bo'lsin. Eslilik da'vosida yurgan ota-onang tilagi albatta shundan boshqa bo'lmas. Shu bilan birga saning sababi vujuding bo'lg'an bir kishi o'z hayoti ichida bolasi orqaliq bir orzu-havas kechirmakchi... Uning bu orzusig'a haq berasanmi, yo'qmi yana ixtiyor o'zingda...

Hojining bu so'zi O'zbek oyimg'a nechog'liq yoqqan bo'lsa, Otabekni shu qadar yerga qaratqan edi. Hoji o'zidan oshirib so'zlag'an bu so'zlarini shu gap bilan tamomladi:

— Bilgan topib so'zlar, bilmagan qopib, deganlaridek, onangning aytmakchi bo'lg'an so'zi faqat shu edi. Boyag'i gaplari bo'lsa o'z haqqini himoya yo'lida uning po'pisalarigina bo'lib, mendan ham ko'ra onangning fe'lini o'zing yaxshi bilasan...

Otabek hamon sukutda, O'zbek oyim bo'lsa boshi bilan "shundog'" ishorasini berar edi. Yusufbek hoji yuqorida o'tkan gaplarni quruq va asossiz so'zlamag'an, balki shu turmushning rukn va asosini bir daraja aytib o'tkan, Otabek esa buni shu muhitning bir o'g'li bo'lib eshitkan edi. To'g'risi ham ul dadasi tomonidan so'zlangan haligi qonung'a qarshi chiqish uchun lozim bo'lg'an kuchka molik emas; bas, kuchsizlikning natijasi esa sukut edi. Ul bir tomondan shunday orzu-havas uchun bola o'sdirg'an ota-onani mukofotlandirmakchi va otasi aytkan xijolat chekdirmayturg'an o'g'ullardan bo'lmoqchi edi ersa ham, ikkinchi yoqdan o'zini asir etkan shahlo ko'zlar unga nafratlanib

qarag'andek bo'lurlar, go'yoki vafosiz, va'dasiz, deb qichqirarlar edi. To'g'risi ham uni ota-ona mukofotiga qarshi oyoqlandirmoqchi bo'lg'an narsa haligi ko'zlargina, ammo uning bu isyonnamo harakatidan boshqa unsurlar qidirish va chiqarish o'rinsiz tushar edi. Ota-ona orzusini ifo etishdan[1] bir soniya ham o'zining ko'z o'ngidan xayoli ketmagan anuv ilohiy muhabbat uchun hech bir turlik kamchilik kelmasiga ishonsa ham hozir uning yuragini boshqa bir haqiqat tirnay boshlag'an va vijdonini faqat shu masalagina o'rab olg'an edi. Otabekcha eng nozik sanalg'an bu masala qaroshidag'i javob kutib o'lturg'uchilarni nihoyat zeriktirdi.

— Bizni kutdirma, o'g'lim.

Otabek mag'lub bir boqish bilan bu so'zni aytkuchi otasig'a qaradi va yalinchoq bir ohangda javob berdi:

— Men sizlarning orzularingizni bajarishka — agar xursandchilig'ingiz shu bilan bo'lsa — har vaqt hozirman. Ammo bir bechoraga ko'ra-bila turib jabr ham xiyonat...

Hoji o'g'lining maqsadig'a darrov tushuna olmadi va so'radi:

— Kimga, xotiningg'ami?

— Yo'q, sizning oladirg'an keliningizga. O'g'lingizning vujudi bilan orzuyingizni qondirish oson bo'lsa ham keliningiz qarshisida meni bir jonsiz haykal o'rnida tasavvur qilingiz.

Yusufbek hoji yalt etib xotinig'a qaradi. O'zbek oyimning bo'lsa oladirg'an keliniga e'timodi yuqorilig'idan o'ylab-netib turmadi:

— Mayli, bolam, buyoqni hozir san o'ylamay qo'y, — dedi.

Otabek bir og'iz so'z aytmay sukut qildi, Yusufbek hojining esa o'g'lining so'zini to'g'rilig'ig'a, keyindan yuz ko'rsatarturg'an ko'ngilsiz ishlarga aqli yetsa ham, ammo bir mulohaza yuzasidan istiqbolning qorong'i ishlarini hozir uncha mulohaza qilib ko'rmadi:

— Juda to'g'ri aytasan, o'g'lim; biroq onangning bir mulohazasizligiga boshdayoq men labimni tishlab qolg'an edim. Hozirda ham shu holda qolmoqqa majburman, — dedi va: — Biz hozir andishaning bandasi, men emas onang biravni ishondirib qo'yg'an: bizning oiladan lafsizlik chiqishi menga ma'qul ko'rinmaydir.

Otabek ota-ona orzusig'a o'z ta'biricha jonsiz haykal bo'lib rizoliq berdi. Ammo o'z rizolig'ining sharti qilib to'ydan ilgari Marg'ilon borib kelishni va bir daraja ularga aytib o'tishni, shundan so'ng to'y boshlashni ahd qildi. Ishning yengil ko'chishiga so'yingan ona Otabekning bu shartiga lom demasdan ko'ndi va orzuliq to'yni tez boshlash uchun o'g'lini Marg'ilon ketmakka qistay boshladi.

[1] **Ifo etmoq** — ado etmoq, bajarmoq.

2. UNUTMAYSIZMI?..

Uning bu galgi Marg'ilon yo'liga qo'zg'alishi ortiqcha bir og'irliq bilan, ikkilanish bilan o'ralg'an edi. Kumushbibi uchun dunyoga sig'masliq bir shodliqning, ko'rguchi ko'zlariga ishona olmasliq bir baxtning bu gal ko'tarib bo'lmayturg'an bir qayg'u, chidab bo'lmayturg'an bir hasrat bo'lib borishini ul yaxshi tushunar edi. Har bir gal Marg'ilon borg'anida olib boraturg'an nafis sovg'alari bu gal juda zaharlik, ortiqcha alamlik bir sovg'ag'a aylangan, Kumushbibi bu sovuq kundash sovg'asini ko'rganda ehtimol... nimalar bo'lar va qandog' hollarga tushar edi. Bu mudhish sovg'ani ehtimolki, uning ota-onalari ham qabul qilmaslar: birdan bir yolg'iz qizlari uchun bunday gapning yarashmasini aytib: "Sovg'ang ham kerak emas, o'zing ham" degan javob bilan yuziga ham urarlar. Mana, uning bu galgi og'ir harakati va qo'zg'alishig'a nimalar sabab edi.

Bu og'riqqa orzu egalarining qistoqlari nihoyat berdi. Ya'ni chor-nochor bu tuturiqsiz sovg'ani ko'tarib yo'lg'a tushishka majbur bo'ldi.

Otning boshini o'z ixtiyoriga qo'yg'an, ilgarigidek yurak oshiqishlari ichida otni tez yurishka qistamay suvga tushkan nondek bo'kib-bo'shashib, yuz xil sovuq, yaramas xayollar qo'lida ezilib, o'zining dunyoda bormi-yo'qmilig'ig'a ham tushunmay keta beradir.

Hozir ko'klam kunlari: qirlar, tog'lar, soylar; ko'k-qizil, oq-qora, sariq-zangor, pushti-go'las va tag'in allaqancha rang-

lik chechaklar bilan ustlarini bejab, qishi bilan to'nggib[1] arang yetishkan oshiqlarig'a yangi hayot, yangi umid beradilar. Qish bo'yi allaqaysi go'r ostlarida junjib chiqg'an qush zotlari: chumchuqlar, chittaklar, to'rg'aylar, sa'valar va boshqa allaqancha qush durkumlari o'z to'plari bilan vijir-vijir, chug'ur-chug'ur sayrab kuladirlar, yer yuzini tutkan chechak gilamlari ustini o'pib yalaydirlar, yotib cho'qiydirlar, sapchib uchadirlar... uzoq-uzoqdan kakku qush ham arzi vujud qiladir: "kakku-kakku".

Poyonsiz qirlarning nihoyatsiz bijir-bijir ko'rib to'ymasliq ko'k gilamlari va ularning dimog'larg'a majburiy iskatkan davo islari, yoqimliq hidlari har qandog' ishdan chiqayozg'an hayot egasini ozg'ina bo'lsa ham epka ola biladirlar. Shuningdek, bu chechak qirlari o'z bag'rida suzib borg'an Otabekni ham o'ziga qaratmay qo'ymaydir. Uning fikri anuv qorong'uliqlar ichida suzma ham ko'zi chechak va sabzalar tomoshasida, dimog'i hidlar istishmomida[2], qulog'i qushlar nag'masida bo'ladir. Nima bo'lsa ham tevaragidagi ko'klam bejaklarini ko'zdan kechira boradir. Bora-bora fikri ham shu ko'rinishlardan hissa olmoqqa boshlaydir.

— Hov ana bir qaldirg'och, to'g'rig'a qarab o'qdek otilib boradir, uchkan yo'lida vijir-vijir sayrab ham qo'yadir. Qaldirg'ochning qayg'usi yo'q, suyganining oldig'a tezroq yetish uchun shoshadirg'andir: sayrog'i ham suyganining ko'rish shodlig'i uchundir... Baxtlik qaldirg'och: olg'an sovg'asi ham qo'rqunch emasdir, ota-onasining ham orzu-havaslari yo'qdir. Ularning turmush qonunlari juda yengil, ikav-ikav, suygan-suyganni oladir-lar-da tog'larda, yerlarda, ko'klarda uchib yuruyberadirlar. Men ham shu qaldirg'ochdek uning sari otilib, vijir-vijir sayrab uchar edim.

Uning qaldirg'ochliq qanoti ota-ona mukofoti bilan qayrilg'an. Unga uchkali erk bermaydirlar. Lekin hayvon uning qayrilg'an qanotig'a qaramasdan o'zining eski adim tashlashida qirlar, tog'lar oshib suvlar kechadir; yetti-sakkiz qayta borib kelgan tanish shahariga intilgandan intila beradir. Bu oshishlar,

[1] **To'ngmoq** — muzlamoq.
[2] **Istishmom** — hidlash, iskash.

bu kechishlar o'zga vaqtlarda Otabek uchun huzur va oshiqish bag'ishlag'an bo'lsalar, bu gal uni nafratlandiradirlar, bormay qaytish fikri halidan hali ko'ngliga kelib turadir.

Uzoqda qo'sh haydab yurgan yigitning ashulasi eshitiladir: "Ikki yorni ajratuvchi bu falakning gardishi!" Ruhlik, kuchlik ko'krakdan chiqg'an bu ashula tevarakni zir-r etdirib yuborg'andek, Otabekka ham boshqacha bir ta'sir beradir. Go'yo bu dehqon uning istiqbolidan hikoya qilg'andek bo'ladir. Bu bayt dehqonning og'zidan yana takrorlanib tag'in tevarakni yong'iratadir[1]. Endi Otabekning ko'nglidan bir gap ham o'tib ketadir: "Ikki yorni ajratquchi bu falakning gardishi emas, ota-onaning orzusi!" O'zining sirlik ma'nosig'a Otabekning istiqbolini olib ko'ringan bu bayt nihoyat uni yig'latadir. Ko'z yoshlari yuzi orqaliq egarining qoshig'a va otining yolig'a toma boshlaydir...

* * *

Marg'ilong'a to'rt qo'nib kirar edi, bu gal oltinchi qo'nishda yetdi. Tevarakdan asr azoni eshitilgan vaqtda otdan qo'ndi. Otini qutidorning yo'lagiga yetaklar ekan, negadir yuragi o'ynab ketdi. Bu gal o'z odatidan o'n kunlar chamasi kechikkani uchun "balki kutib o'lturg'andir" deb o'ylab haligi yurak o'ynog'isi tag'in ham kuchaydi va yo'lakdan mehmonxona havlisig'a chiqg'ach, ixtiyorsiz otining bo'ynig'a suyalib to'xtamoqqa majbur bo'ldi.

Chindan ham ul ayvonning oldida kutib o'lturgan edi. Xayolot ichida Otabekning kelib kirganini sezmay ham qoldi. Nihoyat, qora ohu ko'zlarni to'ldirib bunga qaratib olg'ach, o'rnidan turdi-da, ichkari havlisig'a burilib keta berdi. Bu burilish ma'nosig'a Otabek allaqachon tushunib qolg'an, bu o'zining kechikib uni zoriqdirg'ani uchun... Kechikish uchun bunchalik araz qilg'an bu go'zalning kundash uchun qandog' holga tushmog'i ma'lum edi. Otabek tamom bir esankirashda qoldi. Otini axtaxonag'a bog'lab, sovg'a-salom to'ldirib kelgan ipak xurjinni ko'tarib ichkariga kirdi. Suyukli kuyavni yo'lakda ko'rgan Oftob oyim qilib turg'an

[1] **Yong'iramoq** — yangramoq.

yumishini uloqtirib Otabekning oldig'a yugurdi, jonini ming tasadduq qilib ko'rishkach, kechikkani uchun nechog'liq tashvishlar tortib va qandog' tushlar ko'rganini labi-labiga tegmay so'zlay ketdi. Allaqayoqlarda yurgan To'ybeka ham yugura kelib so'rashmoqqa uyalsa ham, ammo "chiroylik yigit"ning qo'lidag'i xurjinni oldi.

Oftob oyim yugura-yugura qat-qat ko'rpachalar solib, kuyavni o'lturishka taklif qildi va qarshilashni har galgidan ham oshirib yubordi. Lekin Otabek bu qarshi olinishlarg'a juda ishonchsiz qarar, bu kun bo'lmasa ertaga "ota-ona orzusi" bilan bu siylanishlarni birdan o'zgarib ketmagiga imon kelturib, qaysi yo'sunda o'lturib olg'anini ham payqamas edi. Oftob oyimning bir qancha yaxshi tilaklar bilan bo'lg'an duosiga ham ishonchsiz qo'l ko'tardi va mash'um "orzu"ning bundog' yaxshi duolarni ostust qilishini o'yladi. Fotihadan keyin Oftob oyim tovoqni xurmaga, xurmani tovoqqa urushdirib kuyavga qatiq olib chiqdi va Otabekning ichmaganiga ham qo'ymay "ichingiz, yo'l g'uborini oladir" deb qistay boshladi. So'ngra To'ybekani choy qaynatishg'a buyurib o'zi kuyavi bilan so'rashdi:

— Otangiz, onangiz salomatlarmi?

— Shukur, sizga salom aytdilar.

— Hasanali otam sog'mi, nega siz bilan kelmadi?

— Shukur, sog', ba'zi ishlar bilan bo'lib kelolmadi, — bu javobni berish hamono ko'nglidan kechdi: "Nega yolg'on gapirasan, Hasanali to'y harakatlari bilan mashg'ul emasmi..."

Otabekning kirib o'lturganiga bir necha daqiqa fursat o'tkan bo'lsa ham hamon Kumush uydan chiqmadi-da, arazini qattig' ushlagancha o'lturib oldi. Oftob oyim kuyavi yuzida ko'rilgan o'ychanliqni Kumushning uydan chiqmag'anlig'ig'a yo'yib qizini chaqirdi:

— Kumush! Qallig'ing keldila-ya, chiqib so'rashishni ham bilmaysan!

Oftob oyimning shu yo'sun chaqirishi uch-to'rt qaytalab bo'lsa-da, Kumush eshitmaganga solinib arzimagan narsalar bilan shug'ullang'an bo'lib chiqa bermadi. Otabekning yuzidagi

o'ychanliqqa razm qo'yg'an sayin Oftob oyimning haligi shubhasi ulg'aya bordi, kuyavning ko'zini shamg'alat qilib qizining oldig'a kirdi va shivirlab Kumushni urisha boshladi: "Esingni yedingmi qizim, ering sani deb Toshkand degan shahardan kelsa-yu, san kim keldi deb oldig'a chiqmasang. Tur, chiqib so'rash, arazlab ketib qolsa nima qilasan?" Oftob oyimning bu keyingi so'zi chindan ham Kumushni o'ylatib qo'ydi: "...Ketib qolsa nima qilaman?" degan jumlani ko'nglidan kechirdi-da, onasidan ilgariroq go'yoki, ayvon toqchasidan bir narsa oladirg'andek bo'lib, o'ziga termilib turg'an Otabekka yer ostidan sekingina bir kulib boqdi va toqchadag'i keraksiz bo'lg'an bir piyolani olib, yana uyga kirib ketdi.

O'zbek oyimning sihirchi-joduchi deb qarg'ashi ham hikmatsiz bir gap emas. Kumushbibining bu kulib qarashi Otabekka ajib bir inqilob yasag'an edi. Undagi oniy bu o'zgarish juda qiziq va sira ishonmasliq edi. Ul bu yer tegidan bir kulib boqish ta'siri bilan ustidagi tog'dek bosib yotqan "orzu"ni ag'darib solg'an va qushdek yengil tortqan edi. Uning oniy bu o'zgarishi shundan iborat edi: "Ularning orzu va rizoliqlari, bu rizoliq sharofati bilan topiladirg'an savob, yurtning yuqori-quyi gaplari — barchasi ham Kumushning yolg'iz shu birgina kulib qarashi oldidan o'tabersin!" Oniy bu o'zgarishdan so'ng taraddudsiz shu qarorni ko'nglidan kechirdi: "Ularning orzularini bularga so'zlamayman-da, Toshkandlariga ham bormayman".

Undagi bu o'zgarish oniy bo'lg'anidek juda jiddiy ham edi. Ko'ngliga necha kunlardan beri uzala tushib yotqan bu chigil "bir kulib boqish" sihri bilan eshilgan va Marg'ilonda doimiy turg'unliqqa deb tugilgan edi... Bu o'zgarishdan keyin onadan tug'ma bo'lib yengil tortdi, go'yoki mundan so'ng o'ziniki bo'lg'andek qilib ishonch va sokit[1] ko'zlari bilan uyga qaradi. Shu vaqt uy ichidagi sitamgar pari o'zining sihirlik ko'zlari bilan Otabekka yana kulib qarab turar edi-da, go'yoki shu kulish bilan o'z sihrining qaysi darajalarda kuchlik bo'lg'anini so'zlab faxrlanar edi.

[1] **Sokit** — tinch, xotirjam.

* * *

O'rtadan o'n besh kunlar vaqt o'tdi. Kumushning qaytalab so'rashig'a:

— Chindan-chindan: mundan so'ng Toshkand bormayman, — degan javobni berar edi. Kumush bu gapka ajablanar, to'g'risi, shodlanar edi.

* * *

Marg'ilon kelganning yigirmanchi kuni. Otabek hozirg'ina qayoqqadir chiqib ketkan edi. Qutidor odatig'a qarshi bozordan kunduz soat uchlarda qaytib keldi-da, Otabekni so'radi, yo'qlig'ini bilgandan so'ng xotinini mehmonxonag'a boshlab chiqdi.

— Tinchlikmi? — deb so'rag'uchi Oftob oyimg'a so'yinch va yo quvonchlig'i bilinmagan bir vaziyat bilan javob berdi:

— Tinchlik.

Mehmonxonada er-u xotin yonma-yon o'lturishdilar. Oftob oyim bu boshi-oyog'i yo'q ishdan yorilar darajasiga yetayozgan edi.

— Otabekdan hech bir so'z eshitdingmi? — deb so'radi qutidor.

— Qanday so'z eshitay, har qachon so'zlaydir, albatta men eshitaman.

— Toshkand to'g'risida hech gap aytmaydimi?

— Toshkandga bir gap bo'lg'anmi?

— Toshkandga hech gap bo'lmag'an, — deb kulimsiradi qutidor. — Manim muddaom boshqa to'g'rilarda. Qizingdan ham hech gap eshitmadingmi?

— Hech gap... Ha, aytkandek kecha, erining mundan keyin Toshkand bormaslig'ini so'zlag'andek bo'lg'an edi.

Qutidor bir ishka tushungandek ko'zini o'ynatib oldi va so'radi:

— Endi Toshkand bormas emishmi?

— Bilmadim; chinmi, chin emasmi, haytovur qizingizdan eshitkandek bo'lg'an edim. Nima, ota-onasi bilan urishib kelganmi?

— Yo'q, — dedi qutidor va cho'ntagidan bir narsani ola-ola aytdi, — men bu kun Toshkanddan qiziq bir xat oldim.

— Kimdan?

— Qudangdan, — dedi qutidor va xatni ocha-ocha,— shuni sanga o'qub bermakchiman, — dedi.

— Axir o'zi nima gap? — deb so'radi Oftob oyim.

— Eshitsang bilasan.

"Qudamiz Mirzakarim qutidorg'a va qudachamiz xonimg'a yetub ma'lum bo'lg'aykim, bizlar munda sog'-salomatdirmiz va ul jonibdagi[1] siz hurmatlik va izzatliklarni parvardigori olamdin sihhatlaringizni saloti xamsa[2] oldida so'rab turmoqdamiz. Ba'da maxfiy qolmag'aykim, kuyav o'g'lingiz xizmatlariga yuborilg'an edi. Inshoolloh, salomat yetkan bo'lsa kerak. Ammo siz hurmatlarga ma'lumdir, bizning shul Otabekdan o'zga farzandimiz bo'lmay, dunyoda o'zimizdan keyin qoldiraturg'an tuyoqimiz va ko'z tikkan orzu-havasimiz, umid hadafimiz[3] faqat shul Otabekdir. Muhtaram siz burodarimizning shul yagona o'g'limizni farzandlikka qabul qilib, ammo bizning kelin bolamizni Toshkandga yubormag'anlari bizning janoblaridin bo'lg'an minnatdorlig'imizni va yana o'g'limizg'a bo'lg'an marhamatlarini biroz tugallay olmadilar. Ammo kaminalari bu xususdagi aybni sizning ustingizga butunlay yuklay olmaymiz, zeroki, bizning boshimizda bo'lg'an "yolg'iz tuyoqliq" savdosi sizning ham boshingizda bordir. Nachukkim, Otabekning ko'p umri Marg'ilonda o'tib, bizlarni ham siz o'ylag'an og'irliqqa solmoqdadir. Birodari aziz, siz manim bu so'zlarimdin xafa bo'la ko'rmangiz, zeroki, faqirngiz bu so'zlarni bir yo'sin kelish vajhidin yozib o'tdimiz. Dunyo orzu-havas uyi derlar. Yuqorida bayon qiling'anidek va o'zlari bilganlaridek, ayniqsa qudachalarining dunyoga kelib kutkani shu yolg'iz o'g'ulning orzu-havasidir. Janoblari bul ishka haq berurlarmi, yo'qmi, ammo azizlarning ruxsatlarini olmasdanoq Otabekni Toshkanddan ham taalluqdor qilmoqchi bo'lib, bul ma'niga ba'zi harakatlarini qilib qo'ygan erdik. Ammo bizlar-

[1] **Jonib** — tomon, taraf.

[2] **Saloti xamsa** — besh vaqt namoz.

[3] **Hadaf** — nishon.

ning bul ra'yimizga o'g'lingiz qarshi tushib harchand rad qilsa ham nihoyatida onasining so'zini yerda qoldirmasliq uchun qabul qilg'an erdi. Ammo bul to'g'risidag'i siz janoblarining ruxsatlaringiz ba'dida javob bermakchi bo'lib, xizmatlariga ketkan erdi. Siz hurmatlular bul ma'nini savob toparsizlarmi-yo'qmi, bu jihati yana marhamatlaringizga bog'liqdir. Bu maktubni yozishdan qasdimiz[1] shulkim, Otabekning u ikkinchi taalluqqa aslo ra'yi bo'lmay va yana sizlarga aytmay bul tarafda bizlarni xijolat chekdirib qo'yarmi, deb o'yladiq. Burodari kiromi, siz dunyo ko'rgan bir kishisiz, onasining bu talabini xo'b mulohaza qilib ko'ringiz, bu to'g'ridag'i ra'yi o'g'lingizga qarag'anda ham faqirlaricha sizlarda bo'lg'ani vajhidin albatta ko'ndirishka sa'y va ko'shish[2] qilursiz, deb ishonamiz. Otabekning ikkinchi taalluqi to'g'risida kelin bolamizg'a bildirilmasa xo'b erdi. Bizlarning xursandchiliklarimiz yo'lida Otabek bilan birga Toshkand tushib, o'z qo'llari bilan to'yimizni o'tkazishingizga ishonib Yusufbek hoji va qudachalari. 17 nchi savr[3] oyida 1265 inchi hijriyada yozildi".

Qutidor xatni o'qub bitirdi-da, xotinig'a qaradi. Oftob oyim g'a bu xat muzlik suvga sho'ng'utib olish ta'sirini bergan va o'lturgan yerida sirra bo'lib qotib qolg'an edi. Otalar uchun bundog' gaplar unchalik yomon ta'sir bermasa-da, xotinlarg'a qanday asar qilishi bilgulukdir. Oftob oyim uchun go'yoki qizining birar aybi uchun bu ishka majbur bo'ling'andek, Kumush esa endi eriga suyumsiz, ishdan chiqg'an va burchakka tiqilg'an uvadadek bo'lib ko'rina boshlag'an edi. Maktubni eshitkan quloqlari yanglish eshitkandek bo'lar edi.

— Tag'in o'qub ko'ringiz-chi...

Qutidor xotinining so'zidan kuldi:

— Qaytarib o'qishning foydasi yo'q, xatning maqsadi san onglag'andek, — dedi.

Oftob oyim boshi yanchilg'an ilondek to'lg'andi:

— Qizim ustiga kundash?!

[1] **Qasd** — maqsad, niyat.

[2] **Sa'y va ko'shish** — harakat qilmoq.

[3] **Savr** — 22-aprel—21-may.

Qutidor qafaska yangi soling'an qushdek urinmakka olg'an xotinini bosmoq bo'ldi:

— Ortiqcha urinma, ilgari haqiqatka tushun-chi...

— Haqiqati nimasi?

— Bunda gap bor.

— Nima gap bor?

— Agar bu ishda kuyavingning ham izi sezilganda edi, san emas man ham bu gapka chidamas va qizim ustiga tushkan bu og'ir masalani tinchlik bilan qarshi olmas edim. Ammo bunda kuyavingning ishtiroki ko'rilmay, shuning ila manim damim kesilib qoldi. Hali uning qizingg'a: "Mundan keyin Toshkand bormayman", deb aytkanini so'zlab eding-a?

— Yolg'onmi, chinmi, — dedi Oftob oyim tilar-tilamas, — eshitkandek bo'lg'an edim.

— Eshitkandek bo'lg'an bo'lsang ham bu so'z chindir, — dedi qutidor, — nega desang, xatining mazmunidan ham onglashiladirkim, bu ikkinchi uylanishka Otabek butunlay qarshi bo'lib, faqat bu gap qudalaringninggina ishlaridir. Shuning uchun kuyavingning uylanishini qizing ustiga chin ma'nosi bilan kundash deb bo'lmaydir.

Oftob oyim kutmagan joyda qutidor tamoman Otabekni ikkinchi uylantirish tarafida turib so'zlar va o'lganning ustiga chiqib tepar edi.

— Agar Otabek bu ikkinchi uylanishka rizo bo'lsa edi, birinchidan ruxsat olish uchun Marg'ilong'a kelib yurmas...

— Shoshmang-chi, — dedi Oftob oyim, — O'zingizcha nimani so'zlay yotibsiz?

— Bu ikkinchi uylanishda Otabekning rizosizligini.

— Kuyavingizning rizolig'i bo'lmasa Xudo xayrini bersin, vassalom.

— Gap unda emas-da, — dedi kulib qutidor.

— Nimada? — dedi qizishib Oftob oyim. — Qizingiz ustiga kundash balosini o'z qo'lingiz bilan yuklamakchi bo'lasiz shekillik!

Qutidor sovuqqina qilib kulib qo'ydi:

— Tushunmay yotibsan, xotin.

— Hamma gapka tushunib turibman.

— Tushungan bo'lsang bu xatka nima deb javob beramiz?

— Bizga ma'qul emas, deng.

— Ma'qul emas, deyish bilan ish bitmaydir, birarta dalil ko'rsatish kerak.

— Toparsiz, axir dalilni.

Qutidor tamoman to'nni teskari kiyib olg'an xotinig'a qarab boshini qashib oldi:

— Xatda ikkinchi uylantirish uchun bo'lg'an sababni qizimizni Toshkand yubormag'anlig'imizda ko'rsatiladir, — dedi qutidor. — San aytkancha kuyaving Toshkanddan ikkinchi uylanmasin-da, Kumushni qudalaring oldig'a turg'un qilib yuborayliq, tuzikmi?

— Nega men yolg'iz qizimni Toshkandga yuboray, — dedi ko'zini olalandirib, — biz qizimizni berishda Marg'ilondan tashqarig'a olib ketmas va'dasi bilan berganmiz.

— Bu gaping to'g'ri-ya, — dedi qutidor, — men ham Kumushni Toshkand yubormoqqa qarshiman. Gap bu yerda: biz Otabekdan bu va'dani olg'an choqda, "Ota-onang'dan kechasan, ikkinchi uylanmaysan" degan va'dani ham olg'anmi edik?

— Bunday va'dani bergan bo'lsin-bo'lmasin, — dedi entikib, — suyub olg'andan so'ng ikkinchi uylanish so'zini ham og'zig'a olmasin.

— Kim aytdi sanga, og'zig'a oldi, deb?

— Hech kim aytmagan bo'lsa ham siz orag'a tushmang deyman, o'z oyog'ingizga o'zingiz bolta qo'ymang, deyman.

— Pichoqni o'zingga ur, og'rimasa boshqag'a, degan bir gap bor, — dedi jiddiy vaziyatda, — mendan ham san yaxshiroq tushunib turibsanki, agarda bizning rizoligimiz bo'lmas ekan, Otabek sira ham ikkinchi uylanmaydir. Masalan, biz ikav — qudalarning o'rnida bo'lib, yolg'iz o'g'limiz boshqa bir shaharda, biz tanimag'an bir qizg'a uylanib qolg'anda — o'ylab qara, chiday olurmi edik. O'g'limiz ko'nmaganda ham o'z shahrimizdan ikkinchi uylantirishka kirishmasmi edik. Bu tilagimizga qarshi tushib o'g'limizni o'z shahri va o'z uyida olib o'lturg'uchi qudalarimizg'a la'nat o'qub o'lim tilamasmi edik?

Bu so'z Oftob oyimni biroz o'ylatib qo'ydi. Lekin hali ham oyoq uzatmag'an edi.

— Endi nima qilmoqchisiz?

— Nima qilar edim, — dedi qutidor, endi hamma ixtiyorni o'z qo'lig'a olib qo'yg'an edi, — Otabek ko'nmaganda ham ko'ndirib, o'zim birgalashib Toshkand tushaman...

— Qizingiz bechoraga...

— Qizimga hech gap yo'q. Hali ham izzati, hurmati o'z qo'lida.

— Qurib ketsin shu dunyoning ishlari!

— Qizingni Toshkand jo'natishka ko'n bo'lmasa.

Oftob oyim javob berish o'rniga o'krab-o'krab yig'ladi.

* * *

Qayin ota, qayin ona, kuyav... Bu uch burchaklik o'lturmishdan Otabek ko'nglida necha turluk shubha tug'ilmoqda edi. Bu odatdan tashqari chaqiriq nega mehmonxonag'a bo'ldi? Nega Kumush bu o'lturishka chaqirilmadi? Qayin onasi nega unga termilib boqadir? Qutidor tomonidan shu orada ul kutmagan bir savol ham tashlanib qo'yildi.

— Otabek, uyalmay, tortinmay javob beringiz; bu gal Toshkanddan chiqishingizdagi asl maqsadingiz nimaga edi?

Otabek tarafidan kutilmagan bu savol uni shoshirdi va nima deb javob berishni bilmay qoldi.

— O'zim... sizlarni ko'rish uchun.

— To'g'risini so'zlangiz, bek, — qutidor bu gapni yarim jiddiy qilib kulib aytdi. Chunki Otabekni shu yo'sun ba'zi yoqlardan ta'min etmakchi va unga bu to'g'rida jasorat bermakchi edi.

— Aytdim-ku.

— To'g'ri aytmadingiz...

Otabek shoshqan holda edi:

— Toshkanddan chiqg'animdagi maqsadni so'zlash sizlarga bir behuzurlik berganidek o'zimga ham og'ir... U to'g'rida qat'iy bir qarorg'a kelganim uchun sizlarga so'zlab o'lturish ham foydasiz, — dedi.

Oftob oyim eriga qarab oldi, qutidor yovoshqina bir tovush bilan so'radi:

— So'zlash og'irmi?

— Mengagina emas, hammamizga ham og'ir...

— Agarda biz rizoliq bersamiz-chi?

Erining bu jasoratiga qarshi Oftob oyimning yuziga rizosizliq belgusi chiqdi. Otabek ersa seskanib uyqudan uyg'ong'andek bo'ldi va ikkilanib so'radi:

— Siz nimaga rizoliq berasiz?

— Bu gal Toshkanddan nima maqsadda chiqg'an bo'lsangiz — o'shanga.

Otabek xijolat bilan ter chiqardi:

— Toshkanddan nima maqsadda kelganimni bilasizmi?

— Bilamiz, — deb kuldi qutidor.

— Sizni bunday ishka rizoliq uchun kim va nima majbur etadir?

— Hech kim majbur qilmaydir, — dedi kulib qutidor,— majbur qilg'an narsa: shunday kunlar uchun o'g'ul o'sdirg'an ota-onaning rizoliqlarig'ina, balki sizni ham shu gap majbur qilar.

— Otam bilan onamning rizoliqlari uchun shundan boshqa sabab qurib qolg'anig'a nima deyishimni ham bilmayman. Garchi Toshkandda ekan chog'imda bu rizoliq yo'lig'a bel bog'lang'an bo'lsam ham, endi bu bel bog'lashni butunlay o'rinsiz bo'lg'ani-g'a tushundim...

Oftob oyim oz qoldiki, "to'g'ri!" deb qichqirsin. Ammo qutidor xotinig'a xo'mrayib qaradi.

— Qisqaroq o'ylaysiz, Otabek, — dedi, — otangiz bizga murojaat qilmag'anda edi, biz bu ishda betaraf qolsaq bo'lar edi. Hozirda biz ham sizning so'zingizga qo'shilsaq siz emas, yomon otliq biz bo'lamiz.

— Uning mulohazasini qilmang.

— Nega qilmayliq?

— Hamma aybni manim ustimga yuklab javob yozingiz.

Qutidor kuldi va so'radi:

— Toshkandda ekan chog'ingizda otangizning taklifini qabul qilg'an edingizmi?

— Qabul qilg'an edim.

— Bizning ruxsatimizni olg'ali Marg'ilong'a ham kelgan edingiz, shundog'mi?

— Shundog'...

— Barakalla, Marg'ilong'a kelib bu gapdan aynadingiz-a?

— Aynadim...

— Endi Toshkandga Marg'ilondan aynab borasiz?

— ...

— Mana ko'rdingizmi, faqat bu ishda bizgina yomon otliq bo'lamiz. O'zingizning shu xatongiz uchun ham bu gapni qabul qilmoqqa majbursiz.

Otabek nima deb aytishdan ojiz qoldi va o'zining bolaliq harakatidan seskandi va xijolat orasida so'radi:

— Otam sizga qachon xat yozg'an edi?

— Kecha oldim. Demak, ko'ndingiz?

— Men bu gapka durustlab o'ylamasdan javob beralmayman.

— Qancha o'ylasangiz ham javobingiz birgina bo'lishi kerak; ya'ni rizoliq.

Qutidorning bu so'zi juda ham qat'iy edi. Bu qat'iyatni onglag'uchi ko'ngildan chiqarayozg'an bu masalani chinlab o'ylamoqqa majbur edi. Nima bo'lg'anda ham ko'nglining bir chekkasini kirlatib yotqan bu "ota-ona orzusi" bir tomondan qaralg'anda juda yengil ko'chkan edi. Ammo ikkinchi tomondan masalaning yeshilmagan o'rinlari ham bor edi.

— Yaxshi, — dedi, — men sizning taklifingizga ko'nayin, ammo ko'nishning va rizoliqning zaruri qizingizda emasmi?

Shu choqqacha mungg'ayib o'lturgan Oftob oyim yalt etib eriga boqdi, yana cheksiz bir mehribonchiliq nazari bilan Otabekka qaradi.

— Siz qizimizning andishasini qilib o'lturmangiz, bek, — dedi qutidor, — bu ishni eng yaxshisi unga bildirmaslikdir, keyinroq o'zi ko'nikib ketar, bu taraflardan tashvish lozim emas.

— Yo'q, — dedi bek, — men bu ishka basharti ko'nganimda ham qizingizdan yashirmayman.

— Nega?

— Negaki uning rizolig'ini olmasdan turib, bu ishka oyog' qo'yishim mumkin emas.

— Agar ko'nmasa-chi?

— Ko'nmasa, men ham ko'nmaslikka majburman.

Bu uzil-kesil so'zdan qutidor o'ylab qoldi. Oftob oyim bo'lsa, qizining qadrini bunchalik arshlargacha ko'tarmakda bo'lg'an yigitka o'zida cheksiz muhabbat, poyonsiz ehtirom sezmakda va nima uchundir yig'lag'usi va kuyavi yuzidan o'pkusi kelmakda edi.

— Tuzik, — dedi qutidor, — uning rizolig'ini o'zingiz olmoqchimisiz?

— Yo'q, negaki qizingiz uchun haqorat bo'lg'an bu so'zni aytish manim qo'limdan keladirgan ish emas, — dedi. Er-u xotin bir-birlariga qarashib qo'ydilar. Keyingi so'zni aytib bitirgach, Otabekning ko'ziga yosh kelgan edi. O'zining holidan uyaldi shekillik, ularning oldidan turib tashqarig'a chiqdi. Ul chiqg'andan so'ng er-u xotin yana yarim soatcha janjallashib o'lturdilar.

* * *

Xuftan namozidan so'ng yangilangan tashvishlarni biroz unutdirar umidi ila poychirog' yonig'a o'lturib, Fuzuliy devonini varaqlar edi. Ammo Fuzuliyning rang-barang she'rlari ustida qanoatlanib to'xtamas, hamon varaqlag'andan-varaqlar edi. Shoirning nafis she'rlari hozir uning uchun tuzsiz so'zlar yig'indisidan boshqa bir narsa ham emas edilar. Ul shu vaqt to'sindan kitobni yopdi-da, ayvong'a quloq soldi. Chunki hozirgina so'zlashib o'lturgan Kumush bilan onasining tovushlari o'chkan edi. Ul bu holdan shakllandi. Ayvondan ona-bolaning qayoqqadir yo'qolg'anlarini payqag'ach, tusida o'zgarish bo'lg'ani holda qaytib kelib o'lturdi. Nima uchundir hozir unda birar foji'aga tushkuchining holati bor edi. Kishi iztirobka tushkan kezlarda tilab emas, ixtiyorsiz ba'zi bir yo'sunsiz ishlarga urinadir. Shuningdek, ul ham jiddiy bir ravishda Fuzuliy mutolaasiga berildi.

Ul o'zining shubhasidagi gapka qoni'[1], oradan yarim soatlab emas, bir soatlab vaqt o'tib borg'an bo'lsa ham bu unga zerikarlik emas, tez kelgandan kelmagani yaxshi; yaxshiliqmi, yomonliqmi haytovur bo'ladirg'an ko'ngilsiz gapni kechikkani yaxshi... Fuzuliyni yaxshilab o'qush kerak. Shuning uchun ham ma'nolik she'rlardan boshini ko'tarmaydir-da, go'yoki aytarsiz kitobka mixlangan...

Kumushning uyga kelib kirgani ham unga sezilmay qoldi. Ul qushlar kabi latif tovush chiqarmasliq qilib gilam ustidan yurib keldi-da, sekingina sham' yonig'a — Otabek qarshisig'a o'lturdi. Uning ko'ynagining chiqarg'an yengilgina shamoli bilan yonib turg'an sham' "lop" etdi-da, ko'rishkandek, o'ynashqandek bo'ldi. Bu holdan kitob ustiga mukkadan ketib o'lturg'uchi cho'chib ko'tarilib qaradi. Qarshisida: Fuzuliy ta'biricha sebi zanaxdoni[1] negadir qizarib, novaki miigoni ko'z yoshlari bilan juftlangan haligi pari edi... Birinchi qarashdayoq kutkan ishining to'g'rilig'ig'a inondi va osiylar[2] kabi ko'zini yerga tikdi. Ul Kumushdan itobomiz so'zlar, achchig' xitoblar kutar; birinchi itobdayoq ota-ona gunohiga tavba qilishg'a hozirlanar edi. Ammo ish ul kutkuncha chiqmadi. Kutilmagan joyda, go'yoki uni bu og'ir holdan qutqarmoqchi bo'lg'andek:

— Fuzuliy yaxshi kitob, — dedi Kumush, — men ham yolg'iz qolg'an kezlarimda bu kitobdan boshimni ololmas edim, sizammi?

Bu oliyjanob go'zalga nima deyishni bilmas, qayerdan so'z boshlashqa hayron edi:

— Kim yig'latdi sizni?

— Yig'labmanmi?

— Ko'zingiz, kiprakingiz...

— O'zi shunaqa...

— Yig'latg'an men emasmi?

— Kitobni nega yopdingiz? Ochib o'qung, men eshitay.

— Ota-ona rizolig'ini bir tomchi ko'z yoshingizga arzitdimmi?

— Men rozi, men ko'ndim, — dedi daf'atan Kumush, bu so'zni nimadandir qo'rqg'andek shoshib aytdi.

---

[1] **Qoni** — qanoat qilgan.

[1] **Sebi zanaxdon** — baqbaqa, iyak osti.

[2] **Osiy** — gunohkor.

— Ko'ndingiz... nega, a?

Otabek hayrat va taajjub ichida edi.

— Negaki, — dedi Kumush, — men sizga ishonaman...

— Shuning uchun...

— Shuning uchun ko'ndim...

— Ko'nglingiz farishtalar ko'nglidek.

— Sizning ham ko'nglingiz...

Ikki jon, ikki yurak go'yoki bittadek bir-birisini onglar, birisidan birisiga o'tib yurar edi shu vaqt.

— Bo'lmasa nega yig'ladingiz?

Bu savoldan Kumush bir muncha o'ngg'aysizlanib, uyat aralash bir tabassum bilan:

— O'zim... — dedi va keyinidan o'zining hamma tilak va shartlari ma'nosini jam'i bo'lg'an, — menim unutmaysizmi? — degan so'rog'ini berdi. Ul nima deb aytishka so'z topolmay qoldi. Chunki yurak sirini ifoda qilarliq jumla topish mumkin emas edi. Javob berish o'rniga o'zicha so'zlandi:

"Ota-ona orzusi..."

— Bilaman, — dedi ovutquchi tovush bilan Kumush.

— Manim orzumni ham bilasizmi?

Kumush Otabek yaqinig'a surildi va tirsaklari bilan uning tizzasiga yonboshlab erkalandi...

* * *

Qutidor tarafidan ertaga Toshkand jo'nash e'loni berildi. Ikkisining hamma vaqtlari sham' yonida so'zlashib kechdi...

3. QOVOQ DEVONANING BELBOG'I

Och qoring'a salimsoq yeb, ko'kchoy ichishdan zerikkan kishilar choyxonaga Qovoq devonaning kirishi bilan unga so'z qota qoldilar:

— Keling-keling, devona!

— Bir kosa choylaring bormi, xo'vari?

— Bor-bor, avliya, bitta bachcha bo'lsangiz idishi bilan sizniki.

Qovoq devona deganimiz o'rta yosh, siyrak soqol, qotma, kun issig'lig'ig'a qarshi o'chakishkandek boshig'a eski telpak, egniga paxtasidan boshqasi to'zib ketkan guppi chopon kiyib, yangi bo'z belboqni besh-olti aylandirib bog'lag'an va unga besh-oltita chilim qovoqdan tortib to suvqovoq, nosqovoq va tomosha qovoqlarg'acha osqan; qovoqlarning og'irlig'idan arang harakat qiladirg'an o'z zamonasining mashhur bir devonasi edi. Bu devona Toshkandning barchasiga ma'lum; beklardan, boylardan; qisqasi, shaharning katta-kichigidan o'ziga ixlosmandlar ortdirg'an va ko'blarning tarafidan qilg'an karomatlari rivoyat etilgan bir majnun edi. Shahardagi har kim uning oshnasi, karomati bilan beparvo bo'lg'anlar ham uning qiziq harakatlariga va tutal so'zlariga qiziqar edi. Bu choyxonadagilar ham shu keyingi sinfdan edilar.

Birarta ixlosmand qo'lidan boplab tomoq yegan bo'lsa kerak, hozir o'shaning chanqovini bosmoq fikrida edi.

— Bachchang kim, bachchang? Onam meni bachchalik uchun tug'mag'an... Choyingdan ber, choyingdan!

— Onangiz sizni nima uchun tug'gan?

— Xonning qo'yini boqish uchun, qovoqlarni belga taqish uchun; choyingdan ber-chi, xo'vari!

Devonaga bir piyola choyni ichishka ham tinchlik bermadilar. Ulardan bittasi ko'zni shamg'alat qildi-da, belidagi qovoqdan bittasini yulib ham qochdi. Ish yomonga aylandi. Quvlab tutolmadi. So'ngra kelib yana bir kosa choyni ichdi va unga-bunga qovog'i to'g'risida iltimos qilib qaradi. Bo'lmag'ach, qovog'ini qo'msab ho'ngir-ho'ngir yig'lamoqqa oldi. Ermakchilarning kutkani ham faqat uning yoshi mishig'ig'a, mishig'i tupugiga qo'shilib yig'lashi edi.

Qovoqni yulib qochqan tomdan kelib sufaning ustidagi so'riga qovoqni osdi va o'zi tushib devonaning yonig'a keldi:

— Qovoq o'g'risini ushladingizmi, devona?

— Yo'q, uka! Qovog'imdek shishib o'lsin, qochqancha ketdi!

Birav Eski Jo'vada ko'rganligini va qovoqqa minib ketayotqanini so'zladi. Ikkinchisi "zap qovoq edi-da" degan edi, uchinchisi "attanga" deb qo'ydi. Devonaning o'pkasi shishib ketdi. Ermakchilar uning yuragiga galma-gal o't yoqar edilar.

— Qovog'ingizning o'zi bu iqlimda yo'q narsa edi-da, — dedi birav. Devona qovog'ining tarjumayi holini so'zlab berdi:

— Dadam musallas qovoq, oyim mosh qovoq, men bel qovoq... — dedi. Kulishdilar.

Ermakchilardan bittasi yuqorida osilg'an qovoqni ko'rsatib ajablandi:

— Iyi-iyi, anuv kimning qovog'i-ya?

Devona suyukli qovog'ini so'rida ko'rib quvona ketdi:

— Voy xo'varingni... jinnilar, voy esi yo'q xo'varilar! Qovog'imni ber jinnilar!

— Tuzik-tuzik, avliya. Qovog'ingizni tushirib bersam nima berasiz?

— So'rag'aningni ol, jinni... Oyim qishlog'ig'a bek bo'l, tentak: tilla jabduqliq ot min, jinni...

— Men Oyim qishlog'ining bekligi uhdasidan chiqolmayman. Qovoqlaringizning kasbini aytib bersangiz bo'ladi manga. Devona bu shartka ko'ndi, qovoq tushirilib, devonaning qo'lig'a eson-omon tegdi. Mahbuba ortiqcha bir ehtiyot va e'tibor bilan belga — boshqa yo'ldoshlari yonig'a tugildi.

— Qani, endi bo'lsin, devona!

Qovoq devona belidagi qovoqlardan bitta egri maymog'ini ko'rsatib: — Manov Musulmon cho'loq, — dedi, uning yonidag'i kichkina tomosha qovoqni turtib: bunov, Xudoybachcha (Xudoyorbachcha), — dedi, suv qovog'ini erkalab "Nor kalla" (Normuhammad qushbegi), — dedi. Qolg'an ikkita silliq qovoqchalarni "nosqovoq, yupqa tomoq", deb qo'ydi. Ermakchilar kulishdilar. Bu qovoq o'g'rilari ichidan tezroq qochib qutulish uchun ketishka intilgan edi, biravi ushlab qoldi.

— To'xtang hali, gap bor! — devona so'kinib to'xtadi.— Manavi belingizdagi belboqni qayerdan o'g'irlab oldingiz?

— Qo'y, juvonmarg bo'g'ur!

— O'tkan kuni o'g'irlatqan belbog'ing shu emasmi, Karimqul? — deb yonidag'ig'a qaradi ermakchi.

— Ha, ha, xudda o'g'irlatqan belbog'im, tutdik o'g'rini! Qovoq devona xudda belbog'idan ajrayturg'andek ikki qo'li bilan beliga yopishdi.

— Saniki bu emas, tentak!

— Yo'q, xudda maniki shu, yesh, bo'lmasa mirshab chaqiraman.

— Xo'varingni... nima deydi, bu!

— To'g'ri ayt, buni qayerdan o'g'irlading?!

Devona belbog'ining tuguniga aztahidil yopishqani holda:

— O'g'irlamadim, tentak, hoji pochchangni to'yidan oldim, jinni! — dedi.

— Hoji pochchang kim? Yolg'on so'zlama, o'g'ri!

— Hoji pochchangni tanimaysanmi, tentak?

— Toshkandda hoji pochchadan ko'pi bormi, o'g'ri?

— Esing ketibdi, jinni... Yusufbek hojing-chi. Axir; to'y bo'ldi, bazm bo'ldi, o'g'ul uylandi... qo'y, juvonmarg, bo'g'ur!

Devona ermakchilar qo'lidan arang qutulib chiqdi. Ammo ularning ichidagi ko'zini bog'lag'an bir kishi nima uchundir devonaning orqasidan ergashdi. Choyxonadan anchagina uzoqlashqan edilar.

— Devona! — deb chaqirdi haligi ergashuvchi.

Devona o'ziga qarab kelguchi bu ko'z og'rig'ini tanidi. Suyukli qovoqlar ustiga kelgan balo bo'lmasin uchun, ketar ekan, qovoqlarini ehtiyotlab ushladi:

— Nima deysan, ko'z og'rig'i?

— Qo'rqmangiz, devona! — dedi ko'z og'rig'i va adimlarini tezlatdi.

— Nima ishing bor?

— To'xtang.

Devona arang to'xtadi. Ko'z og'rig'i uni cho'chitmas uchun naridan turib yonchig'ini kavliy berdi.

— Sizga nazrim bor.

Bu so'zni eshitib, devona yo'lg'a tushdi. Ko'z og'rig'i uning ketidan yugirdi va:

— Mang! — deb pul ko'rsatdi. Devona iltifotsiz ketabergan edi: — To'xta deyman! — deb do'q urdi. Devona narida to'xtadi:

— Kelma, kelma, ko'z og'rig'i!

Ko'z og'rig'i o'n adimcha narida turdi:

— Hali, kim o'g'lini uylantirdi, deding?..

— Kim uylantirdi, deding?
— Aytding-ku choyxonada!..
— Aytding-ku choyxonada...
— Belboqni qayerdan olding?
— Buving berdi.
— To'g'ri ayt!
— To'yga keldingmi?
— To'yga keldim...
— Yusufbenikigami?
— Yusufbenikiga.
— Belbog'ing yo'qmi?
— Yo'q.
— To'y o'tkanda kelibsan.
— Yusufbek qaysi o'g'lini uylantirdi?
— Nechta o'g'li bor?
— Nechta o'g'li bor!
— Bitta... Qorategindan keldingmi, opang omanmi?
— Omon... qachon uylantirdi?
— O'zing uylanganmisan?.. Qorategindan necha kunda kelding?
— Besh kunda. Qachon uylantirdi?
— Eshakka minibmi, yayov?
— Eshakka minib.
— Nashang bormi?
— Bor.
— Qitta ber-chi.
— Beraman, oldin ayt; qachon uylantirdi?
— To'y o'tkanda kelibsan, tentak... Manga-chi, bir tog'ora osh tegdi.
— Bozordan osh olib bersam yeysanmi?
— Yuzingga qachon chechak chiqdi?
Ko'z og'rig'i bu tutal so'zlardan asabiylashib ketdi:
— Qachon uylantirdi deyman?
— To'y o'tkanda kelibsan dedim-ku... Bir hafta bo'ldi, o'n kun bo'ldi, bir oy bo'ldi. Ha, ha, charlari endi bo'lar emish... charlarga bor. Qorategin.

— Toshkanddan uylantirdimi?
— Xi, xi, xi, ahmoq. Toshkanddan bo'lmay, Qorategindan uylantirsinmi?
Shundan keyin ko'z og'rig'i choyxonaga qaytdi...

4. JODUGAR HINDI

Qayin otasining og'rig'an kasalidan tuzala olmay va yo tezroq o'lib tiriklarni qutultirmay "charlar" balosi bilan o'zini ipsiz bog'lang'ani uchun so'ng chekda siqilg'an, shunga ko'ra onasig'a achitib so'zlamakda edi:
— O'ylab-boqing onajon! Bir bechora sizning orzuyingizni deb, qizi ustiga kundash yukladi va birgalashib to'yingizni o'tquzishdi. Ish kuchidan qolib, o'n kunlab Toshkandda yurdi. Nima bo'lg'anda ham biravning yaxshilig'ini bilish kerak edi.
O'zbek oyim o'zining bir haftalik so'zini takrorlar edi:
— Endi nima qil deysan bolam, o'tquzmay ketishing uyat.
— Uyat deysiz-da, uyatka o'zingiz tushunmaysiz.
O'zbek oyim o'g'lining ters so'zidan qizishdi.
— Juda hovliqa berma, o'g'lim. Charlar ham o'tar, andining yuzini ham ko'rarsan!..
— Onajon, — dedi Otabek, — sizning zaharlik so'zlaringizga nima deyishka ham hayronman... Billoki, maning hovliqishim siz aytkancha bo'lsa... xotinimnig'ina emas, uning ota-onalarini andishasida shoshaman. Ularning ko'ngillariga gap kelmasin degan mulohazada hovliqaman. Men sizning orzungizga butunlay qarshi tushib, Toshkandingizni tilga olmasliqqacha borg'animda o'sha bechoralar sizning rioyangiz bilan meni bu yerga sudrag'andek qilib olib keldilar... Uyatni bilsangiz, eng ozi shuning andishasi kerak emasmi?
— Bo'lmasa charlarni kutmagin-da, yugira qol, — dedi O'zbek oyim, — marg'ilonliqning o'kchangdan[1] urg'anlig'i aniq ekan.

[1] **O'kcha** — tovon.

Otabek kamoli bo'g'ilg'anidan sukut qilishg'a majbur bo'ldi, chunki bu orzu-havas onasi yarani har zamon kattaroq ocha borishg'a juda ham usta va bu ustaliq uning barcha kutkanlarining kundan kunga bo'shka chiqa borg'anlig'idan edi. Ayniqsa unga hozir butun ma'nosi bilan sir onglashilib, marg'ilonliqning jodusini juda ham kuchlik ekaniga imon keltirdi. O'g'lining orzu-havasini ko'rdi — ko'rish bo'lsa — orzulag'andan ortiq. Biroq bu orzu-havas orqasidan kutilgan marg'ilonliq balosidan o'g'lini qutqarish masalasi uning tilagicha bo'lib chiqmadi-da, yana marg'ilonliqning sihri o'tkirlik qildi... Nikoh kuni Otabekning kiyimlarini juhud domladan o'qutishlar, marg'ilonliqdan sovitib toshkandlikka isitishlar — barchasi ham hozir o'z ajzlarini[1] unga iqror qilar edilar. Keyingi "beshbosh" domlaning bergan tutatqi, ezib ichki, duo va tumorlari ham negadir ta'sir asarini sezdirmadilar...

O'zbek oyim marg'ilonliqning domlasini kuchlik ekanida shubha qilmasa ham, ammo bir ishka juda hayron edi: juhudning qilg'an jodusini — juhud, musulmon domlanikini — musulmon daf' qila olur edi; nega bular asar qilmaydi sira? — Hozir O'zbek oyim buning sirrini o'ylab topolmas edi. Bu boshi berk ko'chada ul uzoq qamalib qolmadi — buning sirrini daf'atan topdi, ham juda to'g'ri topdi: "Marg'ilonliqning domlasi juhud ham emas, musulmon ham emas — hindi! Hindilarning ham hannosi[2]: bas, hannosining sihrini na musulmon domlasi qaytarsin-u, na juhud. O'shal hindining o'zi qaytarmasa, o'zga iloj yo'q!"

Nima qilmoq kerak? Toshkandda birarta hindi domlasi yo'qki, ilojini qilib bersa...Endi xotin boshi bilan Marg'ilong'a murojaat qilsunmi?

Boshqa tushkanni ko'z ko'rar, degan so'z bor. O'zbek oyim ham boshig'a tushkan bu kulfatni ko'rishka majbur edi: "Shu galdan qoldirmay Otabekning yonig'a Hasanalini qo'shib Marg'ilong'a yuboraman, Hasanali u yerdagi hindi domlag'a uchrashib, Otabek ustidagi sihr-jodularni yeshdirsin... Hindi har qancha olsa ham mayli, bisotdan u-buni sotib pul qilib beraman".

[1] **Ajz** — ojiz, kuchsiz.
[2] **Hannos** — shayton.

Otabek onasining qarshisida boyag'i sukutka ketkanicha jim o'lturar edi. O'zbek oyim haligi kashfiyotdan qutilib bu to'g'rida so'ngg'i qarorini ham berib bo'lg'ach, Otabekka dedi:

— O'g'lim... yangi uylangan oting bor. Manim oldimda o'lturib nima qilasan? Bechora yolg'iz o'lturibdir.

Otabek onasig'a bir qarab oldi-da, javob bermadi.

— Bor, bolam, bor. Yaxshi emas bu ishing... — O'zbek oyim so'zini bo'lib daricha yonig'a kelib to'xtag'an Oybodoqqa qaradi.

— Sutchoy tayyor bo'ldi, suzib kiraymi?

— Ikki kosani kelinlik uyga ber, men bilan Hasanalinikini shu yerga keltir.

Oybodoq keta boshlag'an edi, Otabek uni to'xtatdi:

— Manikini ham shu yerga olib kir, — dedi. Oybodoq O'zbek oyimg'a qaradi. O'zbek oyim o'g'lig'a xo'mraydi. Otabek xo'mrayishg'a iltifot qilmay, Oybodoqqa "shundoq qil" ishorasini berdi.

— Bo'lmasa kelinnikini ham shu yerga berib, o'zini chaqir. Hasanali uyida ichsin, — dedi O'zbek oyim. Oybodoq ketkach, o'g'lidan so'radi: — bu nima qiliq, bolam?

— Qiliq emas.

— Kelin bilan birga ichsang nima bo'lar edi? Biravning bolasini munchalik xorlash yaxshi emas.

— Bundan xorlag'anliq chiqmaydir. O'zini shu yerga chaqirdingiz — ish bitdi.

O'zbek oyim tag'in nimadir aytmakchi edi, Oybodoq dasturxon ko'tarib kirib qoldi.

— Kelinga aytdingmi?

— Aytdim.

Dasturxon yozilib, tushlik choy keldi. O'zbek oyim kosasiga non tashlab ko'zi eshikda, ya'ni kelinni kutar edi. Kelin eshikdan ko'ringach, o'g'lig'a "qarshi ol" degandek qilib qarab qo'ydi. O'n yetti yoshlar chamaliq, kulchalik yuzlik, oppoqqina, o'rtacha husnlik Zaynab qayin onasining tilak va sha'niga loyiq tavozi' — odoblar bilan bitta-bitta bosib dasturxon yonig'a keldi. Qayin ona tomonidan "o'lturing" ruxsati berilganidan so'ng, qisilibqimtinib tovush chiqarmayg'ina o'lturdi. O'zbek oyimning ko'zi o'g'lida. O'g'li bo'lsa choyga non ho'llab yemoqda edi.

Bir-ikki qayta xo'mrayib-xo'mrayib o'g'lig'a qaradi-da, uning ko'zini uchrashdira olmag'andan keyin, unga so'z qotishg'a majbur bo'ldi:

— Charlaring ham bo'la qolmadiki, qayin otangni borib ko'rsang. Yoki charlarsiz ham ko'ra qolasanmi?[1]

Zaynab ko'zini eriga tikib qoldi. Otabek salqing'ina onasig'a javob berdi:

— Ko'rsam bo'ladir... — dedi va kulimsiragansumon Zaynabka qaradi. Zaynab ham kulgan bo'ldi. Shu kichkinagina kulimsirash O'zbek oyimni ancha tinchitdi. Ammo musohaba shuning bilan to'xtalib, orag'a yana boyag'i jimjitlik kirdi. O'g'lining miridan sirini ajratib o'lturg'uchi ona yana olazarak og'rig'ig'a yo'liqdi. Zaynabning ko'zi tez-tez Otabekka tushar, u bo'lsa xo'r-xo'r choyni ichar edi. Bu holdan O'zbek oyim ich-etini yeb, yutkan luqmasining mazasini ham bilmas, qisqasi o'lturish so'zsiz, go'yo tuzsiz va ma'nosiz edi. Bu ma'nosizlik tadbirini ko'rish yana O'zbek oyim ustida:

— Kelin poshshog'a tilla uzuk buyurdingmi?

— Buyurdim. Erta-indin bitib qolar. — Otabek so'zni cho'zmoqqa yo'l qo'ymadi. Ammo onasi gapdan gap chiqarib, so'zga so'z ulamoqchi edi:

— Tilla chochpopugingiz bor edimi?

Zaynab eriga qaradi va iymanibgina javob berdi:

— Yo'q.

— Yo'q bo'lsa olib beraman, — dedi Otabek. O'zbek oyim anchagina jonlanib oldi. Tag'in undan-mundan so'z urintirmoqchi bo'lg'an edi, uncha muvaffaqiyatlik chiqmay boshladi. Sutchoydan so'ng qumg'onda choy keldi. Zaynab birinchi piyolaga quyib o'rnidan turdi va qayin onasig'a ikki qo'llab uzatdi, ikkinchi piyolani to'ldirib o'rnidan turmoqchi bo'lg'an edi, uni Otabek to'xtatdi.

— Mundan keyin choy berishda o'rningizdan turib o'lturmang, — dedi. — O'lturgan yeringizdan bersangiz ham bo'ladir.

[1] Toshkand odaticha "charlar" bo'lmasdan turib, kuyav qayin ota, qayin onaga ko'rinmaydir. (*muallif*).

Lekin bu gap qayin onag'a yoqmadi, e'tiroz qildi:

— Nega undog' deysan, bola. O'rindan turib choy berish odamzodning ziynatidir, kelinlarning bor-yo'g'i kelinligi ham shunda-ku!

— Sizning uchun ham o'lturib choy bersin, demayman; ammo bu takallufning menga keragi yo'q, — dedi va qo'lidag'i choyni tez-tez ichib bo'shatdi. Fotiha o'qub o'rnidan turar ekan: — Albatta, sizga o'rnidan turib choy berishi lozim... — dedi va chiqdi. Bu gapni Zaynab chinga hisoblag'ani uchun boshqa narsa payqamag'an, ammo O'zbek oyim bo'zarib qolib darav esiga hindining jodusi kelib tushkan edi.

Shu o'lturishdan bir soatcha keyin O'zbek oyim uyni xolilatib Hasanalini o'z oldig'a chaqirtirib kirdi. Hasanali bu chaqiritiriqdan bir narsa ham sezmagan, chunki, xo'jabekasining ichki sirriga uncha oshno emas; charlar maslahatidir, deb o'ylamoqda edi. O'zbek oyim uyning eshigini beklab keldi-da, Hasanalining yaqinrog'ig'a o'lturdi va yarim tovush bilan muddaoni ocha boshladi.

— Endi ish Toshkand domlalari bilan bitaturg'anga o'xshaydi... O'ylab qarasam, Marg'ilonliqning domlasi hindi ekan. Shuning uchun noiloj sani oldimg'a chaqirtirdim. San ham odamsumon gapimga tushunib, bu to'g'rida aqling yetkancha zehningni yugirtirgin... O'zingga ma'lumki, kundan kunga marg'ilonliqni unutish o'rniga har soat unga esi boradir. Bu hollarning barchasi o'sha hindining jodusidan bo'lib, muakkillar[1] Otabekning bo'ynidan sirtmoq solib Marg'ilong'a tortadirlar...

Hasanali xo'jabekasining ko'bdan beri domlaxo'ja bilan sargardon bo'lib yurishini bilsa-da, ammo uning "hindi, sirtmoq solib tortish" kabi so'zlariga tushunmadi. Bekasining fe'li xo'yini yaxshi bilgani uchun, ya'ni uning qarg'ashidan qo'rqib tushunmaganligini bildirmadi-da, "qani gapning tegi qayerg'a borar ekan", deb jim, quloq solg'an bo'lib o'ltura berdi. Ammo O'zbek oyim so'zini haligi yerda to'xtatib: "San shunga nima kengash berasan?" degan savolni berdi.

[1] **Muakkil** — vakil.

— Men nima der edim... Siz nimani ma'qul ko'rsangiz shuda, — dedi. Hasanalining tushunmaslik orqasida bergan bu javobi O'zbek oyimg'a nihoyatda yotishib keldi:

— Barakalla, Hasan. Ana shuning ilojini o'zing qilasan.

— Yaxshi...

— Erta-indin charlar bo'lib o'tsa, albatta Otabek Marg'ilong'a yugiradir. Shu vaqtda san ham bir narsani bahona qilib birga Marg'ilon borasan-da, qayerdan bo'lsa ham o'sha hindini topasan va nazrini berib yaxshilab qaytartiriq qildirasan...

— Kimni?

— Kimni bo'lar edi, Otabekni-da.

— Nega?

— Tushunmadingmi?

— Tushunish bo'lsa — tushundim... Shunchaki aniqlab olmoqchiman-da.

— Marg'ilonliq-ku Otabekni hindi domladan o'ziga bog'latib qo'yibdir. Ana shuni san ham payqab yurgandirsan-ku?

— Payqamag'an bo'lsam ham ammo maqsadingizga endi tushundim, — dedi kulib Hasanali. — Niyatingiz Otabekni marg'ilonliq kelindan sovitish.

— Barakalla, — dedi O'zbek oyim, — sovitishgina emas, uning changalidan Otabekni uzil-kesil qutqarish.

Hasanali hayron bo'ldi. Chunki xo'jabekasining marg'ilonliqqa munchalik adovati bor deb o'ylamas edi.

— Nega endi?

— O'g'limni marg'ilonliqlarning qo'lig'a berib qo'ymaymanda, axir. Burun Toshkandda xotini bo'lmag'an bo'lsa — endi bor, mundan keyin andi kelinga bizning muhtojligimiz yo'q...

— Xayr, endi nima qilmoqchisiz?

— Nima qilishim kundan ham ravshan, — dedi O'zbek oyim va tamom qanoat va ishonch bilan boyag'i maqsadni takrorladi: — O'zingga aytkanimdek, Marg'ilondag'i hindi domlaning o'zidan bir martaba qaytariq qildirsaq marg'ilonliqning sir-joduları botil[1] bo'lib, Otabek o'z-o'zidan andini taloq qilib yuboradir...

[1] **Botil bo'lmoq** — bo'shashmoq, bekorga ketmoq.

— Siz marg'ilonliq hindi domlaning o'g'lingizga qilgan jodusini qayerdan bildingiz?

O'zbek oyim bu savol bilan o'zining kashfidan biroz shubhalandi-da, ishonchsizroq qilib:

— O'zim bildim, — dedi.

— O'zingiz qayoqdan bilasiz, axir birav aytkandir sizga?

— O'z aqlim bilan topdim.

Hasanali o'zini tutolmay kulib yubordi:

— Lekin shunga qolg'anda aqlingiz biroz yanglishibdir...

— Nega?

— Negaki ikki o'rtada sihirchi hindi ham yo'q, sihir qildirg'uchi marg'ilonliq ham, Otabek ham sihirlangan emas.

— Nega bo'lmasa Otabek hadeb uylansa ham Marg'ilonga oshiqaberadir?

— Buning sababini hali ham bilmaysizmi?

— Bilaman, sihir-jodu quvvati.

— Joduni kim qildiradir?

— Qayin otasi, qayin onasi, qolabersa xotini.

— Yanglishasiz, oyi.

— Nega yanglishaman?

— Sihir-jodu qilishdan ularning maqsadi nima, deb bilasiz?

— Kalvak o'g'limning aqlini o'g'irlab, pulini yemakchilar.

— Pulini yemakchilar? — deb kuldi Hasanali. — Marg'ilonlik qudalaringizning davlati oldida biznikini yo'q, desa bo'ladir. Undan keyin men yaxshi bilamanki, ular Otabekka uch pullik ham ro'zg'or qildirmaydirlar. Buni o'zim yaxshi bilganimdek o'g'lingizning o'zidan ham "ularning ro'zg'or qildirmag'anlaridan juda siqilaman" degan so'zini necha qayta eshitdim. Shuni ham yaxshi bilmoq kerakkim, o'sha jodugor qudalaringiz yomon kishilar bo'lg'anlarida Otabekni Toshkanddan uylantirish siz o'ylag'ancha qulay ish bo'lmas edi. O'g'lingizning Marg'ilon borg'andan so'ng va'dasidan aynaganini, albatta hojidan eshitkan bo'lsangiz kerak...

O'zbek oyim yengilayozgan bo'lsa ham, ayniqsa Hasanalidan til qisib qolg'usi kelmas edi. Go'yoki shuncha o'tkan gaplarga qiymat bermagandek:

— Men buning sirrini endi xo'b bilib oldim, — deb qo'ydi. Hasanali kuldi.

— Bilsangiz ham yanglish onglabsiz, chunki buning sirri siz o'ylag'ancha emas.

— Qandog'?

— O'g'lingizning har zamon Marg'ilong'a oshiqmog'i... ayniqsa bu gal qayin ota, qayin onalaridan andisha qilibdir. Undan keyin...

— Undan keyin?

— Undan keyin katta kelinngiz o'g'lingizning ko'z ochib ko'rgani.

— Ko'z ochib ko'rgani? — dedi O'zbek oyim va istehzolanib kuldi. — Zaynab o'sha marg'ilonliqcha bo'lmapti, degin?

— Men qayog'dan bilay... Ehtimol o'g'lingizcha shundaydir... O'zing ularning ikkisini ham ko'rgansan, indallo[1] so'zla: ulardan qaysi birisining husni ortiq?

Hasanali bu savol qarshisida nima deb aytishka bilmay qoldi...

— Muhabbat degan narsa husnga qaramaydir.

— Qaraydirmi, yo'qmi, sandan uni so'rayotqanim yo'q. Qaysi birisi ko'hlikrak deb so'rayman?

Hasanali qiynaldi va gapni boshqag'a chalg'itish uchun:

— Endi maslahat nima bo'ldi? — deb so'radi.

— Oldin so'zimga javob ber-chi, yer yutkur!

— Savolingiz qiziq, nima deb javob berishga hayronman... To'g'risini aytaymi?

— To'g'risini!

— To'g'risini indallo so'zlasam, — dedi va qiynalib to'xtadi, — har bir gulning isi o'z yo'lig'a.

— To'g'risini deyman!

— Anuv kelinngizning o'lsa o'ligi ortiq...

— Gapirma-gapirma, — dedi O'zbek oyim, — boshda shu marg'ilonliq balosiga o'zing sababchi bo'lg'anmisan, hali ham o'shaning tomonini olib so'zlaysan! Sandek soqoli uzun, aqli qisqadan kengash so'rab o'lturg'an men ham ahmoq!

[1] **Indallo** — Xudo haqqi, rost.

Hasanalining chalg'itishi va hayron bo'lishi O'zbek oyimning tabi'atini yaxshi bilgani uchun edi. Ul o'z xohishiga teskari kelgan haqiqatni ko'rmaydirgan qiziq bir tabi'atka molik edi.

— O'zingiz to'g'risini so'zlatib, tag'in nega mendan xafa bo'lasiz, oyi, — deb muqobala qila boshlag'an edi, O'zbek oyim yana gurullab ketdi:

— Bo'ldi-bo'ldi... tuzingni ichib, tuzlig'ingga tupurganni Xudoy ko'tarsin, — dedi.

Hasanali xo'jabekasining qarg'ish va koyishi ostida kula-kula uydan chiqdi.

Bu musohaba ko'rinishda O'zbek oyimg'a uncha o'zgarish bermagandek sezilsa ham, lekin ruhan uni ancha bo'shashdirg'an edi.

* * *

Shu gapdan bir hafta chamasi keyin va charlar kutishning o'n beshinchi kunlari edi. Otabek mehmonxonada toqchadag'i kitoblar orasidan qandaydir bir kitobni axtarar ekan, Hasanali uning yonig'a kirdi.

— Panjshanba kun charlar emish, xabarini berib ketdi.

Otabek kitoblardan birini sug'urib oldi va varaqlar ekan, "charlari ham qursin", deb qo'ydi. Ko'nglidan kechirdi: — "Bu kun dushanba bo'lsa, tag'in orada to'rt kun bor".

— Mana bu xat ham sizga emish, — dedi-da, Hasanali unga bir maktub uzatdi, — boya birav berib ketkan edi, — dedi va shoshib-pishib qazo bo'layozg'an asr namozini o'qush uchun joynamoz yozdi. Otabek maktubning unvoniga ko'z tashladi: "Toshkandda... mahallasida turg'uchi Otabek Yusufbek hoji o'g'lig'a tegsin". Kim tomondan yozilg'anligi unga ma'lum bo'lib, qo'lidag'i kitobni toqchag'a qo'ydi va shosha-pisha xatni ochdi.

Katta qog'ozda tussizroq siyoh bilan yozilg'an uzun bir xat. Uning ko'zi yozuv ustida suzdi. Suzgan sayin negadir uning tusida ulug' bir o'zgarish, vujudida bir titroq voqi' edi. Bu xat unga so'yinch berar edimi, dahshatmi o'zidan boshqag'a majhul edi. Shu majhul o'zgarishlarning so'ng chekiga borib yetkandan keyin

xatdan ko'zini oldi va ixtiyorlikmi, ixtiyorsizmi, haytovur bor tovshicha "qo'rqutmoqchi!" deb yubordi. Bu so'z bilan Hasanali ham nari-beri namozini bitirdi-da, joynamozdan burilib qaradi:

— Nima gap?

— Hech gap yo'q, — dedi Otabek va esankirash vaziyatida unga qaradi:

— Qo'rtqutmoqchi, dedingiz-ku, xat kimdan?

— Xatmi? — dedi va shuning ila biroz esini o'ziga yig'ib olg'andek bo'ldi, — xat kelinigizdan... Qo'rqutmoqchi bo'lib ba'zi bir kinoyalarni yozibdir...

Bu gapni aytkandan so'ng xatni buklay berdi. Hasanali fotiha o'qub Otabek yonig'a keldi.

— Kinoyalar yozishi kechikkaningiz uchundir, — dedi. Otabek tasdiq ishorasini bergandek bosh silkib qo'ydi.

— Ayniqsa shu gal kechikishingiz bechora kelinga og'ir tushib kinoyalar yozishg'a majbur bo'lg'an, — dedi Hasanali: — Anig'i ham bechoraga juda og'ir, "kundash— xotin zotining o'lumi" deganlar. Endi, nima bo'lg'anda ham orangizda oz qoldi, charlarni o'tkaza jo'naysiz-da. Otabek javob bermadi, chunki Hasanalining keyingi so'zidan rizo bo'lmag'an edi.

Hasanali uni tinchitish uchun: — Agar ko'nglingiz tinchimasa, — dedi kulib, — siz ham kinoyalik bir xat yozib beringiz. Xat keltirguchi ertaga xabar olib o'tishini bildirgan edi.

Otabek bu so'zdan biroz jonlang'andek bo'ldi. Chunki uning ko'ngliga bu kinoyalik maktubni jo'rttaga yozilg'an bo'lg'anlig'i kelib tushgan edi.

— Bu gap to'g'rimi? — deb so'radi.

— To'g'ri. Ertaga erta bilan kelib, xat bo'lsa olib ketmakchi edi.

— Yaxshi, — deb kulimsiradi Otabek, — ertalab kelsa xat beraman.

Hasanali mehmonxonadan chiqg'ach, o'zini to'xtatib olg'ani holda ikkinchi qayta xatni ko'zdan kechirdi:

"Vafosizga. Men o'zimning bu maktubimni ko'z yoshlarim bilan yozaman. Negaki hozirda manim yolg'iz ko'z yoshlarimgina emas, butun borlig'im siyohdir. Men endi og'izlardag'i

"vafo" so'ziga ishonmayman. Chunki men o'zimning vafosiga ishong'anim bir yigitdan ulug' vafosizlik ko'rdim. Uyatimdan ko'zlarimni ocholmayman. Negaki yer-u ko'klar, tog'-u toshlar va dunyodagi barcha narsalar manim aldang'anim uchun kulib masxara qilg'andek qaraydirlar... Bu kunimdan, bu hasratimdan qutilish uchun o'zimga ajal chaqiraman. Lekin ajal ham men sho'rlikdan nafratlangandek, go'yo ul ham menga vafosizlik qiladir.

Begim, garchi achchig'lansangiz ham aytishka majburman: sizda vijdon, insof, rahm, va'da, vafo, yaxshiliqni bilish, boring-chi, odamgarchilikdan hech gap yo'q emish. Bil'aks siz: hiylakor bir tulki, og'zi qon bir bo'ri, rahmsiz bir jallod, uyatsiz bir yigit!

Sizni hiylakor dedim: esingizda bormi, sodda otamni, go'l onamni qandog'lar qilib aldadingiz? Yodingizda bormi, sham' yonida meni aldab aytkan so'zlaringiz, bergan va'dalaringiz, "manim orzum" deb qilg'an xitoblaringiz, to'kkan ko'z yoshlaringiz?.. Bas, bu hiylalar, bu makrlar sizdan boshqa kimda topilsin?

Sizni og'zi qon bir bo'ri dedim: chunki sizda rahm yo'q. Siz o'zingizning zaharlik tishlaringiz bilan mazlumlar ko'ksini, bayovlar bag'rini chok etasiz; yangi ochilg'an gullarni, endi bosh tortqan lolalarni vaqtsiz so'ldirasiz, ochilib bitmay o'ldirasiz!

Sizni uyatsiz dedim: ilgarigi vahshatingiz bilan o'zingizning haqqingiz bitkanligini bila turib ham yana uyalmay-qizarmay vijdonsizlar amrini berasiz va uyatsizlig'ingizni yana bir qat ortdirasiz!

Men sizning ba'zi bir da'volaringizga hayron qolaman: otam Toshkandda ekan chog'da bu gapni aytishka uyalg'an emishsiz... Go'yo buning ila nomuslik bo'lib ko'rinmakchisiz shekillik?!

Onam ba'zi vaqtlarda:

Yangi yor topqanda do'stlar, eskidan kechmoq kerak,
Eskini o'lgan sanab, latta kafan bichmoq kerak.

baytini o'qub qo'yar, men bo'lsam ul vaqtlarda buning ma'nosiga tushunmas edim. Ammo... endi bu baytni kimga aytilganiga

va uning ma'nolariga xo'b tushunmakdaman. Tashlandiqliqning so'ng o'tinchi qilib sizdan shuni so'rayman: uchunchi yor topqanda ikkinchi bechoraga ham shunday uyatsizlik qilinmasa edi. Bu tilagim uchun ajablanmangiz, chunki, "pichoqni o'zingga ur, og'rimasa o'zgaga sol", deydirlar.

Sizga yangi yor, menga uyatsizlikning qurboni bo'lish muborak. Kumush emas, Tuproqbibi yozdim. 17-javzo, 1265-yil Marg'ilon".

5. XIYONAT

Qutidorning Toshkanddan yolg'iz qaytib kelishi Kumushni ancha entikdirgan edi. Ammo Otabekka voqi' bo'lg'an uzr masalasi bir qadar uni tinchitdi. Ishonar-ishonmas shubha va vasvasalardan biroz aridi: "Ul meni unutmagan, va'dalari chin, so'zlari to'g'ri... Ul ham meni suyar ekan..." deb burung'i odati bilan gohi erining yo'lig'a chiqib kutmakka ham boshladi.

Otasining kelishining sakkizinchi kuni edi. Ul bu kechasi ko'rgan ba'zi bir tushlarini uning bu kun kelishiga yo'ydi-da, ertalabdan turib sochlarini yeshdi. Sochlari orasidag'i chigillarini diqqat bilan tarab, jom yonig'a o'lturdi. Uning nafis qora sochlari orqa-o'ngiga to'zg'ib ajib bir manzara berdilar. Sochini qatiqlab va sovunlab yuvgach, onasiga ikkita qilib o'rdirdi. Oftob oyimning: "Nega qirq kokil qilmaysan?" deb so'rashig'a: "Qizingiz endi qizlik davridan o'tib, kelinlik davriga kirdi. Qizingizning mundan so'ng kuyavingizdan boshqa sovchilari ham yo'q", deb kuldi. Ammo bu ikki o'rim soch qirq kokiliga qarag'anda juda ham o'ziga kelishib tushib, unga yana bir qayta ulug'vorliq va oliyliq bag'ishladilar. Sochini o'rdirg'andan keyin uyiga kirdi-da, kiyimlar taxlangan toqcha yonig'a to'xtadi. Ravoqliq toqchada uning o'n besh chamaliq asl ko'ynaklari uyulgan edi. Sariq rupoh atlasini kiyishka chog'lab ko'rgan bo'lsa-da, biroq ko'ynakni olg'an yerida bu fikridan qaytdi. Qizilni... ko'kni... olma gullini... qisqasi qaysi birisini kiyishka taraddudlandi. Ko'ynaklar ichida o'ziga yarashmaydirg'ani yo'q: oq olma uchun bargi ham, guli

ham bir... Uning o'ziga sariq atlas xush kelsa-da, biroq hozir o'z xohishini bir yoqqa qo'yaturib Otabek ko'nglicha kiyinishka qaror berdi. Chunki Otabek ko'pincha qora ko'ynak kiyishka qistar edi. Sovsar guli qora atlas ko'ynagini kiyib, boshig'a zangor shohi ro'ymolini soldi va marvarid ko'zlik kichkina oltun halqani qutidan olib qulog'ig'a taqdi. Shu soddagina yasanishdan so'ng, ikkinchi toqchada tirog'liq turg'an ko'zgi yonig'a bordi. Ko'zgi ichidan to'zg'ib, chuvalib ko'ringan soch tolalarini to'g'rilab o'zini kuzatdi. Ko'zgi ichidan ko'ringan malak o'z egasini ham kayflandirib sekingina iljayib qo'ygan edi, narigi yoqdag'i fitnayi davron ham sadafdek oq tishlarini yoqut kabi irinlari orasidan ko'rsatkandek bo'ldi. Bu husnga otaliq vazifasini o'tag'andek ko'ringan latif burni yonidag'i qora xolini tabiiylig'ig'a ishonmag'andek qashib ko'rdi va ko'zgi yonidan jo'nadi. Jo'nar ekan, "...chiroylik bo'lsa ham menikidek xoli yo'qdir", deb ko'nglidan kechirdi.

Kechki olov vaqtida tashqari hovlisida u-buga ovora bo'lib yurar edi. Bu kungi ko'rgan tushi uni ortiq ishontirgan, shuning uchun To'ybekaning tashqari havlida qiladirg'an yumishini ham o'zi bajarmoqda, To'ybekadan suv sepdirib o'zi yer supurar ekan, quloqlari yo'lak tomondan eshitiladirgan oyoq tovushlarida edi.

Havlidagi ikir-chikir ishlarni tamomlag'ach, ayvonning oldig'a o'lturib tuzatindi, tuzatinar ekan yo'lakdan yurib kelmakda bo'lg'an bir oyoq tovshini eshitib yuragi nima uchundir oshiqinib-shopirinib ketdi. Oyoq tovshi ichkariga yaqinlag'an sayin ul o'zida titroq aralash bir hol sezar edi. Nihoyat, yo'lakdagi oyoq tovshi tugalib, Kumush kutmagan joyda paranjilik bir xotin kelib chiqdi. Kumush uzoq bir entikib qo'ydi.

Xotin Kumushka qarab kelar edi. Ul yerdan bichib olg'andek pak-pakana, burni yuzi bilan barobar deyarlik tep-tekis, ko'zi qoqqan qoziq o'rnidek chup-chuqur, og'zi qulog'i bilan qoshiq solishar darajada juda katta, yuzi qirq yillik og'riqlarnikidek sap-sariq, qirq besh yoshlar chamasida bir xotin edi. Kumushbibi o'ziga tomon kelguchi bu dahshatlik xotinni umrida birinchi martaba ko'rar edi. "Nima qilib yuribti bu och arvoh!" deb o'ylab

di. Xotin o'n adimlab uzoqdan yuziga sovuq va tushda qo'rqarliq bir kulgi tusi berdi. Dimog'i bilan "qix" etib qo'ydi.

— Xi-xi-xi, aylanay sizdan, poshsha qiz! Mirzakarimboyning havlilari shumi? — deb so'radi. Kumush "shu" javobini bergandan so'ng o'zi bilan ko'rishmakchi bo'lg'an bu xotin oldig'a ikki adim yurib tilar-tilamas yelkasini tutdi. Uning to'g'ri mavzun qomatiga yerdan bichib olingan mudhish xotinning qo'llari zo'rg'a yetdi-da, "esonmisiz, poshsha qiz" deb so'rashdi. Xotin paranjasi bilan ayvonning oldig'a o'lturib olg'ach, "uff" deb chuvqaldi va "ancha yo'l ekan, tinkalarim qurib ketdi-ya?" deb shikoyatlandi.

— Mirzakarimboyning havlilari aniq shumi?

— Shu.

— Siz kimlari bo'lasiz boyning?

— Men, qizlari.

— Qix... sizga bersam ham bo'lar ekan, - dedi xotin va yonchig'idan bir xat chiqardi. — O'g'lim Toshkand bilan Marg'ilon orasida qatnab oliq-sotiq qiladir. Bu gal Toshkanddan qaytishida biray unga shu xatni berib, Mirzakarimboyning havlilariga tez yetkazib berasiz, deb iltimos qilibdir. Qix, xi-xi, aylanay sizdan poshsha qiz, qix... Maxtang'uliq bo'lmasin, o'g'lim ham o'zimga o'xshash birovning xizmati yo'lida o'lib qutiladir: bu kun tush vaqtida Toshkanddan keldi-da, onasi bilan so'rushishni ham bilmay shu xatni qo'limg'a tutqizdi. "Jon ona, o'zim yo'lda juda urinib keldim, sanga adabsizlik bo'lsa ham darrav Mirzakarimboynikini so'rog'lab shuni eltib ber, herguvchi tez berasiz deb o'tingan edi", dedi. Men ham ko'ngilchangman, aylanay poshsha qiz, kasaldan yaqinda turganim uchun bir qadam bosishg'a toqatim bo'lmasa ham savobdan quruq qolmayin, deb surgala-surgala havlingizni so'rog'lay- so'rog'lay topqunimcha o'lib bo'ldim... qix... — dedi. Kumush xatni xotinning qo'lidan olib rahmat aytdi va xatning muvonigа[2] ko'z tashladi: *"Marg'ilon shahrida sokin*[3] Mirzakarim qutidor havlisig'a".

[1] Mavzun — benuqson, xushbichim.

[2] Muvon — manzil.

[3] Sokin — turuvchi, yashovchi.

— Yanglishmabsiz, oyi.

— Nega yanglishay aylanay sizdan, poshsha qiz. Ulug' darg'alaringizni ko'chadagi har kim bilar ekan, — dedi xotin va yaltoqlanib o'rnidan turdi. — Endi men ketaqolay, bolag'inam yo'ldan och kelib, bir qoshiq issiqqa zoriqib o'lturgandir.

— Ichkariga kiring, choy qaynatayliq.

— Rahmat, poshsha qiz. Anchon icharmiz choy bo'lsa... qix. Bir ko'rgan bilish, ikki ko'rgan tanish, deydirlar...

Kumushbibi xotinni ortiqcha qistab o'lturmadi-da, yo'lakkacha kuzatib bordi. Xotin yo'lakka burilar ekan qayrilib to'xtadi:

— Bu dunyoda shunaqa hojat chiqarishlardan topqanmiz, agar Toshkandgami, Qo'qong'ami otangizning xat-patlari bo'lsa o'g'lim bajonudil olib ketadi. Shu o'rtalarg'a kelib qolsam xabar olib o'tayinmi? — deb so'radi. Kumushning "yo'q" deyishka og'zi borbay "maylingiz, og'ir kelmasa" deb javob berdi. Xotin yo'lakka burildi. Kumush ayvon tomong'a qaytar ekan oshiqib xatni ochti. Xat kichikroq qog'ozda o'lchavlik so'zlardan iborat edi:

"Kumushbibi binti[1] *Mirzakarimboyga — zavji*[2] *toshkandlik Otabek Yusufbek hoji o'g'lidan. Otangiz Toshkandda ekanlik Otabek Yusufbek hoji o'g'lidan. Otangiz Toshkandda ekan vaqtida men bu ishni ochmoqqa og'irsing'an, to'g'risi uyalg'an edim. Ma'lumingiz Toshkanddan aylanganimdan so'ng yolg'iz boshing'a ham Toshkanddan, ham Marg'ilondan ikki xotin ushlab turish og'irlig qila boshladi. Shuning uchun bu ikki xotinning biridan kechishka to'g'ri kelib, nihoyat turmishim uchun yengil va orzumga muvofiq bo'lg'an bir narsaga qaror berdim. Ul ham toshkandlik xotinim bilangina qolib, sizni taloq qilish edi. Maktubni olg'an kuningizdan boshlab o'zingizni menden begona va nikohimdan tashqari hisoblasangiz bo'ladir. Manim bu taloq xatimni, albatta, shariat peshvolari shar'iy hisoblab iddangiz*[3] *bitish bilan sizga boshqa er qilmoqqa ixtiyor bersalar kerak. Otabek Yusufbek hoji o'g'li.*

13-javzo[4]*, 1265-yil, Toshkand".*

[1] **Binti** — qiz.

[2] **Zavj** — kuyov.

[3] **Idda** — erdan ajragan yoki eri o'lgan xotinga homiladorligi aniqlanmaguncha beriladigan muddat.

[4] **Javzo** — 22-may—21-iyun.

...Ul bu maktubni o'zining so'ng tomchi kuchi bilan o'qub tamom qildi-da, jonso'z bir tovush ila "uyatsiz!" deb qichqirdi va yerga yiqilib o'zidan ketdi... Yiqilishda qo'lidan chiqg'an qog'oz parchasi shamol bilan uchib borib boshi yonig'a tushdi. Yo'lak panasidan mudhish bashara chiqib bir-ikki qayta unga kulib qarag'ach, yo'qoldi...

Bozordan qaytqan qutidor yerda hushsiz yotqan qizi ustiga dahshat ichida yugurib keldi. Chakkasini zax yerga berib yiqilg'an va kesak kabi hissiz qizini jon holatda quchog'ig'a oldi. "Qizim... Kumush... ko'zingni och!" Ammo Kumushdan javob yo'q edi. Dahshati yuz daraja ortqan holda Kumushni ko'tarib olib ichkariga yurdi. Uyda Oftob oyim bilan To'ybeka qiy-chuv qo'pordilar. Ayvong'a yotqizg'an bo'lsalar ham Kumushni o'ziga keltirish chorasini bilmay, to'g'risi nima chora ko'rishni eslari topmas edi. Barakat bersinki, esi yarim bo'lsa ham To'ybeka umrida birinchi ish qildi: sovuq suv keltirib Kumushning manglay va ko'ksiga sepkan edi, seskanib o'ziga keldi. Hushdan ajralayozg'an bechoralar bu holdan so'ng biroz jonlang'andek bo'ldilar. Kumushni sovuq ter bosib bir necha vaqt jim yotdi, shundan keyin ohistag'ina o'nglanib yotib olg'ach, ko'zini ochdi.

— Nima bo'ldi qizim, ko'zingga bir narsa ko'rindimi?

Kumush ko'zini yumdi-da, entikib qo'ydi. Javob bermadi. Bu savol otasi tomonidan ham berilgandan so'ng:

— Meni tashqaridan kim olib keldi? — deb so'radi.

— Men, qizim!

— Yonimda hech narsa ko'rmadingizmi?

Qutidor bu savoldan boshqa gap tushundi:

— Yo'q, qizim, sen o'zing yolg'iz yotar eding.

— Shundoq yo... — dedi. So'zining so'ngg'ini aytalmadi.

— Gapur, gapur, qizim.

— Yonimda bir xat bor edi... meni bu holg'a qo'yg'uchi shu xatdir, — dedi, bu so'zni nihoyatda kuchlanib aytdi.

Vaqt xuftanga yaqinlashg'an edi. Qizining haligi javobi bilan sabrsizlikka tushkan qutidor qo'lig'a sham' olib tashqarig'a chiqdi va yerdan xatni oldi. Qizini bunchalik falokatka solg'an xatni olg'an yeridan qo'zg'almayoq o'qub chiqdi. Xat haqiqatan jonso'z[1] edi. Qutidorning ham oz qoldikim, hushi boshidan uchsin... So'ng chekda xo'rlang'an va favqulodda chayqalg'an yuragi bilan ixtiyorsiz "makkor, insofsiz!" dedi. Ko'z o'nglari qorong'ulanib bir necha vaqt serraygancha qoldi. Yana "yaxshiliqni bilmagan haromzoda" deb qo'ydi. Boya bu xatdan xabarsiz edi. Endi qizining oldig'a kirib, uning betiga qarash unga juda ham og'irlashqan, chunki bu fojianing bosh omili deb o'zini tanig'an edi. Borib ayvonning oldig'a o'lturdi va boshini qo'llari orasig'a oldi. Bu xo'rlik, bu odatdan tashqari uyatsizlik bechora qutidorni juda ezgan; nima qilmoqg'a, xo'rlang'an, tahqir etilgan qizini ne yo'sunda yupatishka, bu qora kunlarni qandog' qilib o'tkazishka bilmas edi. Shu holda ne vaqtg'achadir qoldi. Erining kechikishidan xavfka tushib, Oftob oyim uning yonig'a chiqqanda ham ul boyag'i holda edi.

Er-u xotin qizlarining yonig'a kirdilar-da, uning oyoq tomonig'a o'tib sekin-sekin o'lturishdilar. Anchagina bir-bilariga qarashib qolg'ach, Oftob oyim olg'an taassurotini ichiga yutaberishka chidalmadi-da, yog'murdek ko'z yoshini to'ka berdi. Qutidor ham xotinini kutib turgandek ko'z yoshlari bilan soqolini yuvmakka oldi. Ko'zi yumuq bo'lsa ham ularning hozirgi hollarini sezib yotg'an Kumushningda qaynab chiqg'an ko'z yoshlari ikki chakkasidan yostiqg'a oqib tusha boshladi. Shu choqda na uchundir toqchada yonib turg'an sham' ham lip-lip qildi-da, o'chdi... Shuning ila bu havlini chin ma'nosi bilan qorong'uliq bosdi.

* * *

Bu voqi'aning uchunchi kuni Kumushbibi yillab yotg'uchi og'riqlardek sarg'ayib ozg'an, endigina g'unchadan chiqayozgan bu yosiman gulni xoin qo'llarning zahri so'litkan, fasod o'chog'ining uyatsiz mufsidlari[2] husn bog'ining bu yangi erkasini ishong'an va ko'z tikkan jihati ismidan tahqir qildirib umidsiz bir vujud yoki jonsiz bir haykal holig'a qo'yg'an edilar. Uning ko'zlarida doimiy bir ma'yusiyat, arimas bir huzn[3], har onda bir

[1] **Jonso'z** — jon o'rtovchi, azob beruvchi.
[2] **Mufsid** — fasod qiluvchi, buzuqi.
[3] **Huzn** — hazin, mung.

entikib chayqalish edi. Oftob oyim ham so'ng chekda xo'rlang'an esa-da, lekin unga bu xo'rliqdan burun u-bu bilan qizini ovitish, uning ko'nglini ochib bu sovuq, uyat gapni unutdirish, har holda ko'zining oq-u qorasi bo'lg'an Kumushni birar kasalga chalinmaslig'i yo'lida tirishish muhimroq edi. Va ikki gapning birida "Ortiq o'ylama, qizim... Esingdan chiqar, endi xafa bo'lg'aning bilan sira foydasi yo'q", der edi. Kumush bo'lsa hushsizlarcha onasining og'zig'a ag'rayar va har qachon ma'yus edi. Kumushning bu holi bechora onaning yuragini uzar, yuz xil vasvasalarga solar edi.

— Kumush, — dedi Oftob oyim tushlik choydan keyin, — qaytag'a tog'angnikiga borib kelmaymizmi?

— Nima qilamiz tog'amnikida?

— Nima qilar edik. O'ynab kulamiz, qayg'ularingni ko'chaga tashlaymiz.

Kumush onasining so'ziga nima uchundir kuldi va "mayli" dedi.

— Tur bo'lmasa, yuz-qo'lingni yuvib otlan, Xudo o'lim bersin uyatsiz eringga.

Kumush muloyimg'ina qilib onasig'a qarab oldi. O'rnidan turib To'ybeka hozirlab bergan obdasta yonig'a yuvinish uchun o'lturdi.

Ular tamoman yo'lg'a hozirlang'an edilar, yo'lak tomondan o'tkan kun xat keltirgan xotin ko'rindi. Kumushning ko'ziga bu xotin ofat kabi ko'rinsa ham, ammo ikkinchi tarafdan ul so'yindi. Onasini kelguchi xotin bilan tanishdirib, kim bo'lg'anlig'ini so'zladi.

— Xi-xi, aylanay boyvuchchalardan... Shundog' qizimnikiga o'tkan edim, qix ... alva'ddayn[1], deb yo'l ustidan burilib kirdim... deb puchuq xotin so'zlanib kelar edi. Ona-bola qo'lg'a olg'an paranjini yerga qo'yishg'a majbur bo'ldilar. Xotin Kumush bilan ko'rishkach, aching'ansumon so'radi:

— Ha, aylanay, poshsha qiz, sizga nima bo'ldi, juda o'zingizni oldirib qo'yibsiz?

[1] **Alva'ddayn** — va'dasiz bo'lmayin.

Puchuqqa joy ko'rsatib, Oftob oyim javob berdi:

— Bir-ikki kundan beri tobi yo'q.

— Xudoy saqlasin, Xudoy saqlasin, — dedi xotin, — qix... bevaqt kelib sizlarni yo'ldan to'xtatdimmi... xayr, Xudo singlimni yomon ko'zdan asrasin, — deb fotiha o'qudi.

— Xush kelibsiz, — dedi Oftob oyim...

— Xushvaqt bo'linglar, aylanay, qix... — dedi xotin va Kumushka qarab davom etdi, — anuv kungi so'zingiz bilan yo'ldan qayrilib kirgan edim. Ertaga o'g'lim Toshkand jo'namoqchi, otangizning xat-patlari bo'lsa... qix.

Kumush javob berish o'rniga onasig'a qaradi. Qizining qarashidag'i ma'noga tushungan Oftob oyim "yuboraturg'an xatimiz yo'qdir", deb javob bedi. Bu so'z bilan puchuq xotin g'ilt etib Kumushka qarab qo'ydi. Kumush onasini unga xabarsiz ko'rsatib javob berdi:

— Otamning xatlari yo'q, meniki bor, ozg'ina kutishka vaqtingiz bo'lsa, yozib berar edim.

Puchuqning kelishidan maqsadi faqat shu yozib beriladirgan xatgina edi. Kumushning o'tinchi unga moy kabi yoqib tushdi:

— Yozib bering aylanay, poshsha qiz, boraturg'an joyimdan kechiksam-da, savobi bor-ku, qix... — dedi. Kumush xotindan minnatdor bo'lib uyiga xat yozish uchun kirdi.

* * *

Yuqorida Otabek tomonidan oling'an maktubning haqiqati mana shu yo'sun xiyonatning natijasi edikim, biz endi xiyonat qahramonlari bilan o'qug'uchini tanishdiramiz.

6. ISITMA ORASIDA

Saratonning ikkinchi kuni... Marg'ilonning shimolida bo'lg'an B... mahallasining kunchiqar tomonida janubga qarab burulg'an tor ko'chaning yuqorig'i burchagida otining tizginini ushlagani holda bir yigit kiyimiga o'lturgan chang-to'zonlarini qoqar edi. Yigitning uzoqqina yo'ldan kelganligi, uning kiprak va qoshlari-

g'a, ham endigina chiqa boshlag'an soqol-murtlariga o'lturg'an to'zonlardan bilgulik edi. Yigirma ikki yoshlar chamasida bo'lg'an bu yigit sariq tanlik, ukkining ko'zidek chaqchayib, o'ynab va yonib turg'an qizil ko'zlik, yuziga parchinlangandek yuza (puchuq) burunlik, manglayi qancha tashqarig'a o'sib chiqg'an bo'lsa, yuzi o'shancha ichkariga ketkan, qisqasi vaqtsizroq yaratilib qolg'an bir maxluq edi. Burchakda yerdan ikki yarim gazlar yuksalikda kunbotishg'a qaratib qurilg'an ikkita ko'rimsiz bir betlik eshiklar yuzlariga yopiq holda edilar.

Ma'lum yigit boshidag'i qalpog'ini qo'lig'a oldi-da, haligi eshiklarning o'ng tomonidag'isini ochib, oti bilan ichkariga yurdi. Eshik ortiqcha tor bo'lg'ani uchun ot siqilibkina o'tdi-da, endi uzung'ina usti ochiq yo'lak boshlandi. Yo'lakdan so'ng havli edi. Havlining sharq va janub tomonlari buzilib-yorilib yotqan eski xaroba imoratlar bo'lib, havli yuzi turlik axlatlar bilan bulg'anch, go'yo yillardan beri tozalanmag'an, supurgi ko'rmagandek edi. Havlining o'rta yerida pakanagina baliq tut o'sib, ostig'a kul va boshqa axlatlar to'plang'an edi. Havlining kunbotar tomonida xarobaliqdan ozg'ina berida bo'lg'an, boyag'i yo'lakka tiraltirib soling'an ikki darichalik bir uy, bu uy qatorida bir ayvon bo'lib, shuning ila bu havlining tikkaygan binosining hisobi tamom edi. Bu xonadonning oshxonasi bo'lmag'ani uchun bo'lsa kerak haligi ayvonning bir burchagiga o'choq qurulg'an. Tutunlar bilan ayvon deganimiz qobqora is, go'yo ayvon bo'lg'anig'a ond ichmakda. Buning ustiga o'choq boshidag'i tovoq-qoshiqlar, tog'ora va qozonlar tartibsiz ravishda iflos yotarlar, qozon tevaragida uymalashmakda bo'lg'an uch-to'rtta tovuqlar mundagi ifloslikni yana bir qat oshirmoqda edilar. Ayvonning narigi yonidag'i darichа orqaliq uyga kirilur edi. Uyning yarmisi quruq yer — qora shibdan iborat bo'lsa-da, ammo to'rida chaqich bog'lab yiltiramakda bo'lg'an — kir, yulduz kabi ilma-teshuk jafokash oq kiyiz, ham taxmondag'i eski sandiq ustiga yig'ib qo'yulg'an bir to'da paxtasi chiqg'an uvadalar ko'rpa-yostiq otini o'z ustilariga olur edilar. Bitta toqchadag'i cheti uchkan, qoni qochqan uch to'rtta piyola va bir qora qumg'onni, ikkinchi toqchadag'i umrida yuvinib ko'rmagan qora mis barkashni, bo'sh qoziqlar ko'ngli

uchun osilg'an bittagina kir dasturxonni tilga olish bilan bu havlining butun jihoz-amloki ro'zg'orini[1] yozib chiqilg'an bo'linur, burchakdagi toqchada qattig' non mujib o'lturg'uchi sichqonni ko'rsatib o'tilmasa, bu uyda boshqa jonliq zot ham ko'rinmas edi. Qarshidag'i bo'g'oti tushib o'rtasi yemirilgan, devorlaridan baqa sallasi unib chiqg'an xaroba binolarning o'nda-so'nda ko'rilmada bo'lg'an eski naqshlaridan va sirlaridan bu oilaning ilgarida davlatlik bir xonadon bo'lg'anlig'i, ammo bu kunda ortiqcha faqirlikda yashag'anlig'i onglashilur edi.

Yigit otini tut yog'ochig'a bog'lab, uyga tomon yurgan ham edi, burchakdagi xaroba uydan o'zini tuzatib o'qug'uchining qutidor havlisida ko'rgani pakana xotin go'yo onalarning "ziyondosh albasti"laridek xunuk qiyofada yigitka qarab yugirib kela boshladi. Xotin yigit bilan eson-sog'liq so'rashqach, ikkisi uyga kirdilar. Yigit to'nini yeshib uyning to'riga irg'itdi, boshidan qalpog'ini olib qoziqqa ildi. Shundan so'ng, ikkisi ham o'lturishdilar.

— Qalay, — deb so'radi xotin, — ishing o'ngidanmi?

— Chakki emas.

— O'zi hozir shu yerda edi. Eblab kelsa shu edi, deb tashvishlanib o'lturdi. San kelur oldingdag'ina chiqub ketkan edi.

— Uyga ketdimi?

— Bilmadim, kelib qolsa kerak. O'zi ham qatnay-qatnay o'layotibdir, kecha qayta kelib- ketdi, qix...

— Nimadan tashvishlanadir?

— Ishni aytkanimdek qilolmasa, hamma mehnat to'rt pul, deydir.

Yigit kulimsirab olg'ach, so'radi:

— O'zimizning ishlar qalay?

Bu savoldan xotinning yuziga umidsizlik tusi kirdi:

— Bilmadim, do'stdanmi, dushmandanmi haytovur olding ochilmay turadir, sovchiliqqa chiqmag'an kunim yo'q, qix... Yomon qo'shnini yer yutsin; Marayim kudingchi[2] bo'shashqandek bo'lg'an edi, uni ham qo'shnilar o'lgur aynatibdilar... Homidboy

[1] **Amloki ro'zg'or** — ro'zg'or boyliklari.

[2] **Kuding** — matoni o'rab tekislash.

bo'lsa bu kun unashsalaring ertaga to'yni boshlaymiz deydir, qix... — Bu so'zdan yigitning ko'zlari olayib allanechuk tuska kirdi.

— Qaysi qo'shni ekan, u?

— Qurib ketsin, yomon qo'shnilar, qix... Man sanga qaysi bir qo'shnini tutib beray, hammasi ham aynatar emish.

— San manga o'sha... ni ko'rsatib ber, tobini olib qo'yay o'sha onangni...

Ikkisi shu mojaroda edilar. Yo'lakdan kirishdayoq tutka bog'lang'an o'zining otidan odamning kelganini bilgan Homid ayvondan aylanib kirishka sabri chidamay, darichadan oshib uyga kirdi-da, yigit bilan quchoqlashib ko'risha ketdi. O'lturar-o'lturmas Homid undan so'ray boshladi:

— Xo'-o'-o'sh, Sodiq polvon, ishlar qanaqa, Toshkandda nima gaplar bor?

— Nima gaplar bo'lsin. Toshkandda tinchlik. Bahona bilan Toshkandni ham ko'rib oldiq.

— Eshigini topa oldingizmi[1]?

— Topdim. Aytkaningizdek, uning eshigini Toshkandda har kim bilur ekan.

— Bo'lmasa, xatni ham topshirg'andirsiz?

— Topshirdim.

— Bali sher, xatni qo'lingizdan kim oldi?

— Bir chol.

— Yuzi cho'ziqroq, chakkasi siqiqroq choldir.

— Xuddi o'zi.

— Xatini ham ololdingizmi? — dedi va sabrsizlanib Sodiqning og'zig'a tikildi. Sodiq yuziga mag'rur bir tus va ovozig'a muzaffariyat ohangi berib "xatini ham oldim", javobini aytdi. Bu javobdan so'ng Homidning og'zining tanobi juda ham qochqan va Sodiqning yelkasiga qoqa boshlag'an edi. Sodiq qo'ynidag'i xatni olur ekan, ishlatkan hiylasini hikoya qildi:

— Xatni cholg'a berdim-da, ertaga Marg'ilon ketaman, xat bersalaringiz bemalol, dedim.

[1] Farg'onada havlini eshik deydilar.

Chol biroz o'ylab olg'andan keyin, hozirg'a xatimiz yo'q, sizga malol kelmasa erta bilan bir xabar olib ketmaysizmi, o'zingiz hozirda qayerda turibsiz, deb so'radi. Man og'ir-sing'ansumon o'ylanib oldim va xo'b, dedim, qo'shxonam uzoq bo'lsa ham bir xabar olib o'tarman, dedim. Ishning o'nglanishiga quvonib, bir kechani choyxonada kechirib, ertasiga va'da vaqtig'a yana bordim, imon topkur otam xatni muzdek qilib tayyorlatib qo'yg'an ekan, Marg'ilon qayerdasan, deb bir ot, bir qamchi jo'nay soldim.

Homid xatni olur ekan, Sodiqning yelkasiga qoqib "rahmat, rahmat", deb qo'ydi va: "Biz ham sizning harakatingizda", degan so'zni ham qo'shib qo'ydi. Xatni ochar ekan, Homidning yuzida quvonch aralash bir jiddiyat mushohada etilar edi.

"Umidim yulduzi, orzum chechagi, hayotim tiragi Kumushimga!

Kinoya va achchig'lar bilan to'liq bo'lg'an maktubingizni oldim. Xatni yozg'an chog'ingizda tamom bir o't ichida, g'azab dengizida suzg'anlig'ingiz gavdalanib ko'z o'ngimdan o'tdilar. O'tdilargina emas, hatto menga shunchaliq ta'sir etdilarkim, go'yo malikasining g'azabiga uchrag'an qul qay darajada es-hushidan ayrilsa, qilar ishidan, o'ylar o'yidan yanglishsa, maning-da hozirgi holim buning yuz daraja yuqorisig'a yetdi. To'g'risi zahar olud maktubingizga odamlarcha tushuna olmadim va tushunishka ham luzum ko'rmadim, chunki g'azab ustida aytilgan so'zlar aqlli kishilarcha loyiqi muhokama va mutolaa bo'lolmas, gulxandan so'ng alanga hisobini hech bir vaqtda olinmas. Lekin maktubingizning bir o'rniga nima ma'no berish uchun tamoman ojiz qoldim: "Ilgarigi so'zingiz bilan o'zingizning haqqingiz bitkanligini bilaturib ham yana uyalmay, qizarmay vijdonsizlar amrini berib qo'yasiz-da, uyatsizlig'ingizni yana bir qat oshirasiz..." va "Otam Toshkanda ekan kezda bu gapni aytishka uyalg'an emishsiz", "go'yo buning bilan nomuslik, uyatchan bir yigit bo'lib ko'rinmakchisiz shekillik?!"

Bu so'zlaringiz bilan nima demakchi bo'lasiz, taningiz sog'mi? Durust, man otangizga birga ketalmasligimni, charlarni uch-to'rt kun kutib qolishimni bir necha vaqt aytalmay yurdim va

nihoyat otangiz ketishka ruxsat so'ray boshlag'ach, otam orqaliq uzrimni aytirdim, bas, bunda qanday uyatsizlik bo'lsin, gumonimcha isitmangiz qattig' ushlag'an ko'rinadir va bu telbalarcha maktubingizni isitma orasida yozg'on o'xshaysiz..."

Homid maktubning bu o'rniga yetkanda ixtiyorsiz xaxolab yubordi-da, "voy ahmoq" deb qo'ydi. Puchuq xotin bilan Sodiq kulib unga qarasalar ham ul iltifotsiz o'qushida davom etdi:

"Maktubni isitma orasida yozg'aningizg'a tamoman qanoat qildim. Shuning uchun sizni ayblashka haqqim yo'q, ham siz ma'zursiz[1]. Bu kinoya va zaharlik maktubni yozishg'a sizni majbur etkan, meni hiylakor tulki, og'zi qon bo'ri, uyatsiz yigit... va tag'in allaqancha martabalarga mindirilishlarimning bosh omili albatta otangizdan ham eshitkan bo'lsangiz kerak, shu kungacha charlar balosi bilan tutqun bo'lishim orzu-havas qayin otasining og'rib yotish shumligidir. Nihoyat sizning achchig' xatingiz barakasida bu kun charlar xabari ham kelib qoldi. Siz maning bu xatimni o'qub, gunohlarimni yarlaqab[2] turg'an kezlaringizda, albatta man Marg'ilon yo'lida bo'lsam kerak. Onangizning o'quyturg'an bayti maning sha'nimga tamoman teskari, chunki ota-ona orzusi hech bir vaqt yangi yorlik vazifasini o'tay olmas va hamisha boshqalarning orzu-havasi bo'lib qola berar. Siz o'zingizni tuproq bilan tenglashdirmakchi bo'lg'ansiz, lekin man hozir Kumushka ham qanoatlanmay Oltinbibi deb atamoq fikriga tushdim...

Borlig'im muhabbatingiz alangasi bilan tutashqani holda zavjingiz Otabek. 26-javzo, 1265-yil. Toshkand".

Maktubning bosh tomonini o'qug'anda Homidning yuzida ko'rilgan shodlik o'zgarishlari xatning oxiri bilan negadir yilg'andek va shodliq o'rnini chuqur bir mulohaza olg'andek bo'ldi. Bir-ikki daqiqaliq fikrdan so'ng Otabekning

"Siz maning bu xatimni o'qub gunohlarimni yarlaqab turg'an kezlaringizda, albatta man Marg'ilon yo'lida bo'lsam kerak..." jumlasini ko'zidan o'tkazdi-da, Sodiqdan so'radi:

— Toshkanddan chiqg'aningizga necha kun bo'ldi?

[1] **Ma'zur** — uzrli, kechirimli.

[2] **Yarlaqash** — kechirmoq.

— Olti kun.

Sodiqning javobi uning ustidagi yukni tag'in ham og'irlashtirg'andek sezilib ul boshini quyiga engashtirdi va chuvoq soqolini tuzatib fikrda qoldi. Homiddagi keyingi o'zgarishdan xabarsiz taxmondag'i uvadalarni tuzatish bilan ovora bo'lib yurgan puchuq xotin Homidning yonig'a o'lturib, xunuk bir iljayish orasida so'radi:

— Qalay, Homidboy, ishlar o'ngdanmi? Poshshanisaga endi sovchiliqqa boraveramizmi?

Homid umidsizcha boshini chayqadi va salmoqqina qilib javob berdi:

— Ishimiz hali u darajaga yetkan emas, biz hozir faqat sovchining yo'lidag'i birinchi g'ovnig'ina buzdiq.

Homid puchuq xotin orqaliq Kumushning xatini oldirish bilan o'zining birinchi martaba yuborg'an xiyonatnomasini favqulodda bir muvaffaqiyat bilan natijalanganligini sezib, Otabek ko'kragiga ham qo'l solib ko'rmak va uning Kumushbibiga bo'lg'an munosabatini bilib, ham shunga qarab ish yuritmak uchun Kumushning maktubini Sodiq orqaliq Toshkandga yuborg'an, Sodiq esa o'qug'uchig'a ma'lum maktubni Otabekka topshirib, Otabekning Kumushka yozg'an maktubini ham olib kelgan ediki, yuqorida bu xat Homid tomonidan o'qulib o'tdi.

Otabekning bu maktubi ortig'i bilan o'zining Kumushka bo'lg'an munosabatining hamon eski holida boqiylig'ini e'lon qilar va o'zining osonliq bilan raqibka berilmasligini so'zlar edi. Bu yo'lda birinchi qadamini muvaffaqiyat bilan bosqan Homid keyingilarini birinchidek ketishi uchun qayg'ulanar edi. Bu kun-erta Otabek kelar-da, Kumush bilan topishar. Xiyonatnomaning o'ziniki bo'lmag'anlig'ini isbot etib, Homidning o'ylag'an ishini yana keyinga siltar yoki butunlayga Homidning umidini uzar — mana bu ochiq, ko'rinib turgan ehtimol emas, haqiqat oldida ul hayron va bunga qarshi tadbir o'ylash bilan garang edi. Ul bu to'g'rida uzoq o'ylab turmadi, bir narsaga qaror qo'yg'an kabi fikrdan ko'zini ochdi va puchuq xoting'a dedi:

— Jannat opa, bir chilim beringiz-chi, — Jannat opa chilim solish uchun qo'zg'alg'ach, Sodiqqa dedi: — Inim Sodiqboy, ishimiz juda xom hali.

Sodiqning qizil ukki ko'zlari o'ynab javob berdi:

— G'am yemang, aka, xom bo'lsa o'bdan pishitarmiz, o'lmasak.

Sodiqning bu javobi Homidning ishonchini moylag'andek bo'ldi, to'ppisini boshidan olib namatka tashlag'ach, minnatdorlik ohangi bilan:

— San bilan Jannat opam tirik bo'lsalaringiz pishitarmiz, albatta! — dedi va Jannat opa qo'lidag'i chilimni olib takir-tukir qilib pishitdi va shi-g'-g'-g' etdirib sarxonani sindirib yuborar darajada ichiga tortg'ach, og'zidan chiqg'an pag'a-pag'a tutunlar orasida chilimni Sodiqqa uzatib, Jannat opag'a dedi: — Opa, siz tag'in bir martaba qutidorning uyiga xat olib boraturg'an bo'ldingiz...

— Qix, jonim bilan aylanay. Sodiq olib kelgan xatnimi?

Homid kuldi.

— Yo'q, opa, agar bu xatni olib borsangiz, shunchalik qilg'an ishlarimiz birpul degan gap bo'ladir. Ilgarigi gal yozdirib berganimdek o'z rejamizga muvofiqlab Otabek tilidan yana birini o'martirib beraman.

— Xi-xi-xi, aylanay, qix... Man bu ishlarni qayoqdan bilay, Homidjon.

— Albatta bilmaysiz. Lekin mundan so'ng yaxshi bilmog'ingiz kerak, ozg'ina yanglishib ketsangiz ham hamma qilg'anlarimiz shamolg'a uchadir, undan so'ng... — to'satdan bu o'rinda Homidning esiga o'zining bir xatosi kelib tushdi: birinchi gal Otabek tilidan yozg'an soxta xatini uning qo'l yozuvini mulohaza qilmasdan yuborg'an va bu kungacha bu sirni qutidor, Kumushbibilar tomonidan sezilib qolishidan qo'rqib kelmakda edi. Endi bu ikkinchi soxta xatni yozdirishda garchi hozir Otabekning qo'lyozmasi o'z qo'lida bo'lsa ham yana qo'rqunchi yo'q emas edi. Endigi xatni nihoyatda ehtiyot bilan nusxaga qarab yozdirishni ko'nglidan o'tkazdi-da, yana qaysi to'g'ridadir uzoq o'ylab olg'ach, Sodiqqa dedi:

— Inim Sodiqboy, sizga ham yana katta bir xizmat bor, basharti...

— Kishining xizmatidan qochqan yigit emasman!

Homid Sodiq bilan Jannat opag'a qarab oldi va: — Shundoqmi? — deb ishonmag'ansumon takror so'radi, undan ijobiy javob olg'ach, yonini kavlashdira berib: — Jannat opa, — dedi Sodiq horib qorni ochib kelgan ko'rinadir, man ham ertadan beri tomoq yegan emasman, biz Sodiq bilan so'zlashib o'ltursak-da, siz mana shu pulga guzardan chiqib bir chorak[1] et keltirib, sho'rba qilib bersangiz. — Jannat opa paranjisini yopinib etka ketdi, so'ngra Homid Sodiqdan takror so'radi:

— Kishining xizmatidan qochqan yigit emasman, dengchi? — negadir Homid Sodiqning takror-takror: "qochqon odam emasman, sinamasdan xizmatini aytabering", deyishiga ishonmas edi. Nihoyat:

— Basharti sizga buyuradirg'an xizmatim bu kungacha qilg'an ishlaringizdan tamoman boshqa va og'ir bo'lsa-chi", — dedi. Sodiq Homidning maqsadig'a tushungandek bo'ldi va o'ylab turmay:

— Odam o'ldirishmi? — deb so'radi. Homid Sodiqqa ishonmag'ani holda bir daqiqa chamasi qarab turdi, so'ngra tevaragiga alang'lab olg'ach, hazil tariqasida:

— Basharti odam o'ldirish bo'lsa-chi? — deb so'radi.

— Bu kungacha ikkitasini joylashdirdim, uchunchiga o'tsa nima qiladi? — dedi Sodiq va mag'rur kulib qo'ydi. Bu so'zdan so'ng Homid ustidagi yukni otqandek so'lish olib qo'yg'an edi.

— Man kishining xizmatini unutaturg'an yigit emasman, — dedi Homid va davom qildi, — O'g'ul bola uchun o'g'ul bolalig'im, yomon uchun yomonlig'im bor, basharti shu xizmatni bajarib berishni bo'yningga olsang, ond bilan aytamanki, davlatimning yarmisi saniki bo'lsin!

Sodiq o'lturgan joydan qo'lini Homidga uzatib "qaytmaysizmi?" deb so'radi. Homid qo'lini olib "so'z ham bir, Xudo ham bir" javobini berdi.

Shu kunning ertasidan boshlab, Sodiq qutidorning eshik oldi tevaragida Otabekni kutmakchi, ul kelib yo'lakka kirdi deguncha orqadan borib uning ishini saranjomlamoqchi edi. Sodiqning fikricha, bu ishni darbozadan tashqarida bajarish muvofiq bo'lsa

[1] **Bir chorak** — uch yarim-to'rt qadoq chamasi toshdir (muallif).

ham, nima uchundir Homid bunga ko'nmay qutidorning uzun qorong'i yo'lagini qulay bilmish edi. Sodiqning "qay vaqtda kelar ekan?" savoliga:

— Albatta, shaharning darbozasi ertalab ochilib, shom bilan yopiladir, gumonimcha ertalab Qo'qondan chiqsa, asr vaqtlarida Marg'ilong'a kiradir, — dedi va so'z oxirida orada so'zlanib o'tilgan shartni yana ta'kidladi.

— Yaxshi o'yla, Sodiq. Olam hodis qo'lg'a tushib qolsang, so'roq kezida aybni faqat o'z bo'yningga olib, orag'a meni qotishtirmaysan.

— Xotirjam' bo'ling, Sodiq deganingiz bunday xumsalikni jallodning qo'lida ham qilmas, azbaroyi Xudo.

— Undan so'ng ikkinchi shart: bu sir faqat ikkimizning oramizdag'ina qoladir, o'zing ham sezgan bo'lsang kerakkim, Jannat opani etka ovora qilishim uni ham bu sirdan tashqarida tutish uchun edi.

— Ko'nglingizni mendan juda to'q tutabering, aka! Avg'oni xanjaringizni beraman degan edingiz-a?

— Sho'rba pishguncha kelturaman, — dedi Homid va ketdi.

7. QUVLANISH

Uchinchi kundan buyoqqa qutidorning eshigi tevaragidan Sodiq ayrilmas edi... hozir kechki soat yettilar bo'lib qolg'ani uchun bu kun ham uning kelmasligiga qaror bergan va ketishni chog'lar edi, lekin uzoqdan kelguchi birar otliqni ko'rsa balki shu bo'lmasin, deb yana kutib qolar edi. Ahvol bilish uchun bo'lsa kerak, Homid ham otiga qiyshiq minib o'tib ketdi. Savol nazari bilan qarag'an edi, Sodiq boshini chayqab javob berdi. Nihoyat qutidor ham kundagi vaqtda bozordan qaytib uyiga kirdi. Vaqt shomg'a yaqinlashib qolg'anliqdan bitta-yarimta do'konlar ham yopilib, o'tkunchilar ham qiyraksib qoldilar. Shuncha kutkanning o'n daqiqasi deb bo'lsa kerak, ul hamon shu o'rtada aylanib yurar edi.

Poyabzal rastasining sharqqa qarab tortilg'an ko'chasi boshidan bir to'da yigitlar nunga qarab kelar edilar. Boshda ul kelguchilarni tanimag'an edi, yigitlar yaqinlashib kelgach, o'zining o'rtoqlari ekanini bilib o'ngg'aysizlana boshladi. O'zini ulardan yashirish uchun qutidorning yo'lagini jo'blag'an ham edi, yigitlardan bittasi: "Bu yerda Sodiq nima qilib yuribdir" deb yubordi, ikkinchi yigit "Sodiqboy, Sodiqboy!" bilan chaqirishg'a tutinib, shuning ila Sodiq burilg'an joyida to'xtab qolishg'a majbur bo'ldi.

— Nega bu yerda tegirmonchining ishsiz qolg'an eshagidek junjayib o'lturibsan, Sodiq? — dedi bir yigit. Boshqalar buning so'ziga kulishdilar. Sodiq ham kulgiga ishtirok qilib, yigitlarning yaqinig'a keldi.

— Biravda ishim bor edi, shuni kutib o'lturibman.

— Sodiq dedi hafigi yigit va Sodiqdan "ha" javobini olg'ach, — burningni Risolat xolamning tapidasi? — dedi. Yigitlar tag'in ko'chani ko'tarib kulishib yubordilar.

— Jur, bazmga!

— Qanaqa bazmga?

— Shamshodbekning bazmiga, hali Shamshodbekning to'yidan xabaring yo'qmi? Jur, Sodiq jiyanim, basharangmi, do'lda qolg'an tappimi?

Sodiq ikkilanib javob berdi:

— Man keyinroq boraman.

— Eh xumsa, — dedi yigit va ariqdan sakrab Sodiqning yonig'a o'tdi. Andijondagi Qaymoqxon ham kelibti, bazmi jamshid desang-chi, jur! — Yigit Sodiqni sudray boshladi.

Boshqalar ham uning orqasidan itara ketdilar. Sodiq o'rtoqlarining jabri ostida ilojsizgina borsa ham, lekin ikkinchi tomondan kutkanini bu kun ham kelmasligiga qarori ham yo'q emas edi. O'n-o'n besh otlamdan so'ng o'rtoqlarig'a itartirib o'lturmasdan o'z ixtiyoricha yuriy boshladi. Ko'chaning janubiga qarab borar edilar. Oradag'i g'arbg'a qarab tortilg'an ko'chani ham hosib to'g'rig'a to'g'rig'a o'ta boshlag'an edilar, uzoqdan ot yeldirib to'g'rig'a kelguchi otliqni ko'rgan Sodiq ko'chaning o'rtasida to'xtadi.

Haligi mushtumzo'r yigit uni bir turtdi-da: — "Yur, yur, itbachcha, jinni-minni bo'ldingmi?" deb sudray boshladi, boshqalar ham unga to'rt tomondan chug'urchiqdek yopishdilar. Shunday qilib "bechora" Sodiqni o'z xolig'a qo'ymay ko'chadan anchagina nariga surgab ketdilar. Ular bu ko'chadan o'ttuz-qirq adimlab uzoqlashg'an ham edilar, haligi uzoqda ko'rilgan otliq to'riq yo'rg'asini qarsillatib katta ko'chaga chiqdi va yigitlar kelgan tomong'a — shimolga burildi. Sodiq ketar ekan, otliqqa burilib qaradi. Hasanalidan xat olg'ani borg'anida otxonada ko'rgan qora to'riq otni tanig'ani on qo'ltug'ig'a kirib olg'an ro'dapodan qutilishg'a tirishib boqdi, lekin uhdasidan chiqolmag'ach, ko'zini yirtqichlarcha chaqchaytirib "it emgan da'yus!" dedi qo'ltug'idag'i jonlik kishanga...

* * *

Uyoq-buyoqdan shom azoni eshitila boshlag'an edi. Ma'lum otliq qutidorning darbozasida otini to'xtatdi-da, o'ng oyog'ini uzangudan uzdi. Shu vaqtda shom namozidan qolmas uchun shoshilishib qutidor ham yo'lakdan chiqib keldi. Otini ko'chaning o'rtasida qoldirib, qayin otasi bilan ko'rishmak uchun yugirgan kuyavi oldida namozini ham unutkan qutidor dag'-dag' titrab to'xtag'an edi. Ko'rishmak uchun o'ziga uzatilg'an qo'lni bo'sh havoda qoldirib, darbozasi yonig'a bordi. Bunday muomala oldida Otabekning qanday holda qolishi izohka uncha muhtoj bo'lmasa kerak. Ul turgan joyida qoziqdek qoqilib qolg'an edi. Qutidorning oldig'a yurishnida bilmas, so'zlashka ham tili kelmas edi.

— Bu qanday barakat, ota?

Qutidor titroq va hayajonli bir tovush bilan:

— Uyatsizga maning uyimdan o'rin yo'q, uyatsiz bilan so'zlashishka ham toqatim yo'q... Boringiz, maning eshigim yonida to'xtamangiz! — dedi-da, o'zini ichkariga oldi va darbozani yopib shildir-shildir zanjirini bog'lay boshladi...

Otabek esini boshig'a yig'ib, mixlang'an yeridan go'zg'alg'anda shom namozi o'qulib bitkan, kishilar uylariga qayta boshlag'anlar edi. Ul moshinavori kelib otig'a mindi va "chuh" dedi, lekin ot qo'zg'almadi. Ikki-uch qamchidan so'ng tolg'a bog'lang'an tizgin shart etib uzilib ketkach, boya yurib ketkan otini o'tkunchilardan bittasining bog'lab turg'anini esladi. "Chuh" dedi. Ot ko'chaning sharqig'a qarab ketdi.

Bu ketishda uning hushi o'zida deb aytish qiyin, shuning uchun otning boshini qayoqqa qarab solg'ani ham belgulik emas, ehtimolki unga hozir ot yursa bas bo'lg'ay. Ot ko'chaning ayrilishig'a yetib "endi qayoqqa yuramiz" degandek to'xtag'an edi, egasi yana "chuh" deb javob berdi. Ot shimolga qarab burildi. Bu ko'cha bilan uzoq yurgach, oltinchi faslda o'qug'uchi bilan tanishdirilg'an B... mahallasiga chiqib, ot yana qay tomonga yurishni so'rab to'xtadi.

— Chuh.

Ot ko'chaning sharqig'a yurib o'qug'uchig'a ma'lum burchakdagi ikkita eshikdan ham yana shimolga burib, tor ko'cha bo'ylab uzoq ketdi. Vaqt xuftonga yaqinlashib qolg'anligidan qorong'i o'bdan tushkan edi. Ot o'zining bu galgi to'xteshida egasining chuh-chuhiga ham sirt berib turib oldi va Otabek ko'zini ochib yo'l qarashg'a majbur bo'ldi. Otning tor ko'chaning niboyatiga yetib yo'lsizlikdan to'xtalg'anini onglag'ach, o'tkan ishlardan o'ziga hisob bera boshladi. Qayin otasi eshigida otini yo'lga solg'anini biroz eslasa ham boshqasini bilmas edi. Har holda Marg'ilonning chetrog'idagi boshi berk ko'chada va katta bir darboza yonida turg'anlig'ini tushundi. Otning boshini burishni-da, burmasni-da bilmay biroz o'ylab to'xtadi. Ul o'ylab turg'anda darboza ichkarisidan ikki kishining xayrlashib ajralishqanlari sezilar edi. Ichkaridagi oyoq tovushi darbozaga yaqinlasha bergach, ul chiqg'uchig'a xalaqit bermas uchun otining boshini chetka burdi. Otabek to'xtag'an o'rin to'rt tomondag'i imoratlar bilan o'bdan qorong'i, shuning uchun darbozadan chiqg'uchining faqat boshidag'i oq sallasidan o'zgasi ko'zga ilinmas edi. Chiqg'uchi darboza yonida turg'an otliqdan cho'chibmi va yo o'zichami so'radi:

— Kim otda turg'an?

— Man, — dedi Otabek va o'zining mantiqsiz javobidan o'ng'aysizlanib tuzik javob berishka og'zini jo'blag'an ham edi, chiqg'uchi "siz kimsiz?" degan savol bilan uni to'xtatib qo'ydi.

— Man... bir musofir g'arib, — deb javob berdi-da, negadir tomishka intilgan ko'z yoshisini kuch bilan to'xtatib qoldi. — Marg'ilong'a shom vaqtida kirgan edim, ko'zlagan joyimni topolmay adashdim...

— Qani bo'lmasa, juring biznikiga, mehmon, — aytkuchining so'z ohangidan o'rtoqliq bo'yi kelib Otabekning dimog'iga ursa ham:

— Rahmat sizga, aka, — dedi, lekin uning bu so'zi ham o'rinsiz ketkan edi.

— O'zingiz adashdim, dedingiz-ku, tag'in qayoqqa bormoqchi bo'lasiz?

— Sizga og'ir kelmasa...

— Og'irlig'i yo'q, yuringiz, — dedi va olding'a tushib Otabekka yo'l boshladi: — Man ham sizga o'xshagan bir g'arib.

Otabek kishi orqasidan ketdi, oldinma-keyin so'zlashmasdangina ko'chaning oyog'ig'a qarab borar edilar. Anchagina yurgach, boshlovchi "otingizga ham joy bor", deb qo'ydi. Otabek javob bermadi. Shu ko'yi so'zsizgina ko'chaning burilishiga yetdilar-da, kishi Otabekni to'xtashg'a buyurdi, o'zi shoshilib o'qug'uchig'a ma'lum Jannat opa eshigining chap tomonidag'i ikkinchi eshikni ochish uchun qulfni timiskiladi. Eshikni ochishi bilan:

— Otdan qo'ningiz, mehmon, — dedi otni Otabek qo'lidan olg'ach, — siz xurjuningizni olib yo'lakdan to'g'rig'a kiraberingiz, — dedi. Otabek xurjunni ko'tarib eshikka kirdi, usti yopiq qop-qorong'i yo'lakdan o'tib kattagina bir havliga chiqdi va xurjunni havlining o'rtasig'a eltib qo'ydi. Kishi otni burchakdagi usti yopiq oxirg'ami, sufagami bog'lag'ach, kelib xurjunini oldi.

— Qani ayvong'a, — deb yo'l boshladi. Kishi Otabekni o'tquzg'ach, tokchadan sopol lagan bilan qovuqni olib chaqmoq surtdi. Sham' yoqildi. Bu kishi qirq yoshlar chamaliq, qonsiz yuzlik, siyrakkina soqollik, qo'y ko'z, ko'b vaqt madrasa riyozatini chekkannamo, qotma, uzun bo'ylik bir odam edi. Ayvonning polos va asboblarida uncha boyliq ko'rilmasa ham puxta, ozoda, chirk yuqturilmag'an yo'sunda yig'ishtirilg'anlig'idan egasining rind[1] tabi'atlik ekaniga shahodat bermakda edi. Ayvonning so'l

[1] **Rind** — nozik, sinchkov.

tomonida ko'rilgan bir eshik ila uymi, hujrami, borlig'i bilinar edi.

Uy egasi Otabekni yaxshilab ko'z ostidan o'tquzg'ach, so'radi:

— Qorningiz albatta ochdir, mehmon? — Otabekdan javob kutib turmay o'zi hukum ham berib qo'ydi. — Yo'l bilan albatta ochiqqansiz, savzi-piyoz va go'shtlarim hammasi tayyor, faqat o'choqqa olov yoqsam, xolos, o'zim ham hali xo'rak qilg'anim yo'q, ko'b emas ozg'ina, bir chimdimgina qilaman. — Otabekning uzriga quloq bermay oshg'a urnashka oldi. Otabek endi o'tkan ishlarni ko'z o'ngidan o'tkuza boshlag'an edi. Bu kungi besh daqiqa orasida bo'lib o'tkan voqi'ani hech bir yo'sun bilan miyasiga sig'dira olmas, chindan bo'lg'an ish deb o'ylashg'a aqli bovar qilmas edi. Lekin quloqlari ostida hozirg'ina aytilgan "Uyatsizga maning uyimdan o'rin yo'q... Boringiz, eshigim yonida to'xtamangiz!" so'zining sadosi qanday bo'lsa ham unga bir haqiqatni ochiq so'zlar va nafsida sezilgan xo'rlanish va hayajon buni tasdiqlar, bugina emas yuziga yopilg'an darbozaning, shildir-shildir qilib bog'langan zanjirning sadosi ham bu haqiqatni ta'kidlar edi. Bundan so'ng Kumushning zaharlik muammo maktubi bir sidra ko'z o'ngidan o'tib ketdi. Maktubdagi tushunishi qiyin bo'lg'an nukta[1] va ishoratlar yana bir qayta zahar sochib o'tkandek bo'ldilar. Lekin bularning barchasini yig'ib ochiq-oydin bir natija chiqarish kuchidan ojiz, go'yo isitma vaqtida bo'laturg'an tuturiqsiz, bog'lanishsiz alji-bilji holatni kechirib, ishni bir-birisiga bog'lay bilmas edi. Ammo hozirgi daqiqada unga eng ochiq ta'sir etkan narsa:

"Boringiz, eshigim yonida to'xtamangiz!" jumlasi bo'lib, to'lqinlang'an izzati nafsi hamisha "qora ohu ko'zlarni" ko'rishka o'rganmish yurak ko'zini xo'rlik pardasi bilan yashirishg'a tirishar edi. Voqia'n tug'ilib erkalikdagina o'skan, hayotning dag'al muomalasidan begona, faqat uning chuchuk so'zlarinigina tinglab kelgan Otabekka bu xo'rlik turmishdan birinchi zarba edi. Shuning uchun Kumushka bag'ishlang'an yurak tugunini eshilg'an holda ko'rar, go'yo marvarid tugilgan harir ro'ymol o'g'irliqdan

[1] **Nukta** — sir, sirli ibora.

so'ng oyoq ostlarida bo'm-bo'sh yotqandek va egasi shu o'g'irlang'an javohirotining alamini chekib turg'andek edi.

Uy egasi oshg'a savzi bosib, Otabek yonig'a keldi, ul boshqa hissiyot va fikrlarini vaqtinchag'a unutib, o'zini tetiklikka oldi. Uy egasi Otabek yonig'a o'lturar ekan, so'radi:

— Sizniki qayerda, mehmon?

— Toshkanddan, mulla aka.

— Ismingiz?

Otabek manglayini qashib olg'ach, javob berdi:

— Shokirbek...

— Marg'ilong'a birinchi kelishingizmi?

— Birinchi kelishim...

— Savdo vajhi bilan kelgandirsiz? — uy egasi Otabekning qiyofat va ust-boshidan savdogarga o'xshatqan edi.

— Yo'q... Man asli Qo'qong'a kelgan edim, ammo Marg'ilonda otam tanishlaridan bittasida ozroq olasimiz bo'lib, shu kishiga uchrashib ketayin, deb Marg'ilong'a o'tkan edim, — Otabek o'zining yolg'onlashidan o'ng'aysizlanib biroz to'xtab oldi: — bu kishining qayerda turishi manga ochiq ma'lum emas edi va Marg'ilonda boshqa tanishim bo'lmag'anliqdan va vaqtning kechligidan adashib qoldim...

Uy egasi kuldi:

— Nasibdan qochib bo'lmaydi, Shokirbek; bu kun kechasi menga mehmon bo'lishingiz bor ekan. Uchrashaturg'an kishingizning oti nima?

— Komilboy...

Uy egasi o'ylab turdi-da:

— Bizning bu yaqinlarda bunday kishi yo'q, ehtimol narigi dahadadir, — dedi va turib oshig'a qarab ketdi. Otabek o'zining qip-qizil yolg'onlashidan vijdoni oldida qizarindi. Ammo ul bir tomondan bunga majbur ham edi, chunki uning qutidor bilan qamalish va o'lumga hukm etilish tarixi butun Marg'ilong'a mashhur bo'lib, haqiqiy ismini yashirmay aytkanda, ehtimolki boshqa sirlarni ham ochmoqqa to'g'ri kelar edi. Uy egasi qozon yonig'a ketkach, ul ham o'rnidan turib havlig'a tushdi. Ayvoning narigi yoni bilan sharqqa qarab kirilaturgan bir yo'lak orqa-

liq bir boqchag'ami, maydongami chiqilishini bilib shu yoqqa yurdi va kichikrak bir mevazorga chiqdi. Kechaning qorong'ilig'i ustiga mevalarning quyuq yaproqlari qo'shilishib, bu maydon ayniqsa Otabekning hozirgi ko'ngliga yaqinlashib kelar edi. Uning ko'ngil mevasi bu kungi qora voqi'a bilan qanday o'ralib, yo'qolib ketgan bo'lsa, bundagi daraxtlar ham o'z mevalarini kecha rangi bilan bo'yab, yashil yaproqlari ila ko'mgan edilar, ya'ni bunda o'skan daraxtlar qanday meva beradir — ajratish qiyin edi. Ul shu qorong'izor bilan qo'shilishib ketkandek va qorong'iliqning quchog'iga kira borg'andek mevazorning ichkarisiga yuriy bordi. Va nihoyat butoqlari bag'rig'a solinib tushkan bir daraxtning ostig'a o'lturdi va bu o'lturishda uzoq fursat qotib qolg'andek harakatsiz edi. O'n besh daqiqalardan so'ng ichiga yel qamalg'an puvvakdek ufff etib yuborgach, o'rnidan turdi. Boqchaning kunbotari bilan xarobazor imoratlarni yonlab yurdi.

Otabek ayvong'a qaytib kelganda, uy egasi oshni damlab bo'lib ayvonda kutib o'ltirmakda edi.

— Otingizga ozroq johori berib qo'ydim.

— Rahmat, mulla aka, — dedi Otabek, uy egasi nimadir so'zlamakchi bo'lsa ham o'ngg'aysizlang'an sumol Otabekka tikilib-tikilib qo'ymoqda edi.

— Kasbim to'qug'uchiliq, Shokirbek, — dedi uy egasi. Otabek so'zni tugalmaganligini bilib, uning og'zig'a qarab turar edi:

— Doim zaxda o'lturib ishlaganimdanmi yoki o'zimning tabi'atimda zaiflik bormi, ishqilib nima bo'lsa ham ko'p vaqtdan beri bedarmon tortib yuribman,— dedi va davom etdi, — goho ko'krak ham og'rib qo'yadir. Yaqinlarda tabiblarga ko'rsatkan edim, qoningiz oz, qimiz iching, xo'rak oldidan maviz[1] isti'mol qiling, deb kengash berdilar. Ularning kengashi bo'yuncha uch to'rt kun qimiz va maviz iste'mol qilib boqqan edim, voqi'an bir muncha foydasi ham ma'lum bo'ldi. Sizga buni so'zlab shuni aytmakchimanki, osh oldidan bir-ikki piyola maviz ichib yubor sam, albatta bunga sizning qarshilig'ingiz bo'lmas-a? — dedi va kuldi.

[1] **Maviz** — uzumdan qilingan may.

— Qanday qarshilig'im bo'lsin, siz ma'zursiz.

Uy egasi iljaygan holda hujraga kirib, o'zining ta'biricha may emas, bir ko'vacha mavizni olib chiqdi, toqchadan piyola olg'ach, kelib Otabekning yonig'a o'lturdi. Mavizni piyolaga chulduratib quyar ekan, mehmonga yer ostidan mo'ralab kulimsirab qo'ydi.

— Sizning ham ichkaningiz bormi?

— Yo'q.

To'g'risi ham Otabek ichkulukdan qattig' hazar qilar va bu kungacha mayni o'ziga dushman kabi ko'rib kelar edi. Uy egasi quygan piyolasini simirib yuborg'ach, sezdirmaslik qilib seskanib qo'ydi va:

— Aniq ichmaganmisiz? — deb yana so'rag'an edi, Otabek boshni chayqash bilan kifoyalandi.

— Qattig' uzr bo'lmag'anda ichmagan ham ma'qul, — dedi va ikkinchi piyolani to'ldirar ekan, davom qildi, — lekin bu narsa bir tomondan kishining salomatligiga foyda bersa, ikkinchi jihatdan tiriklikning qayg'u va alamlarini-da unutdirib turar ekan. Boshimg'a o'lguncha unuta olmasliq qayg'u-hasratlar tushdi, Shokirbek. Ayniqsa keyingi yillarda o'zimga hech bir qayerdan ovinchoq topolmay, nihoyat shu achchig' suv bilan ovinaturg'an holg'a kelib qoldim, — dedi va uzoq tin olib to'lg'izg'an piyolasini oldig'a qo'ydi. Ikkisi ham bir necha vaqt sukutda qoldilar. Ul ikkinchi piyolani ichkach, Otabekni diqqat bilan kuzatib chiqdi.

— Agar yanglishmasam, siz ham biroz qayg'uliroq ko'rinasiz mehmon, bir piyolani ichib yubormaysizmi?

— Rahmat, mulla aka, — dedi Otabek, ammo o'zida ta'rifi so'zlanib o'tilgan narsaga bir ehtiyoj seza boshlag'an va o'zini ham ma'zurlar qatorig'a qo'yayozgan edi. Uning bu holini uy egasi sezdimi yoki sinab ko'rmakchi bo'ldimi, haytovur, uchunchi piyolani to'ldirib Otabekka uzatdi:

— Qo'limni qaytarmang, mehmon. Ikkimiz ham ma'zur ko'rinamiz.

Otabek uzrini aytib, piyolani olmay turg'an edi, ul ham piyolani uzatqancha kulib turaberdi.

— Man mavizni tamom shar'iy qilib tayyorlayman, tunov kun mahallamizning oxunlari ham halollig'iga fatvo berib ketdilar.

Otabek piyolani olishg'a majbur bo'ldi. Uy egasining aytkanidek maviz juda ham tiniq, yaxshi chiqg'an ko'kchoy kabi musaffo edi. Piyolaga uzoq qarab turmay ichib ham yubordi. Och qoring'a tushkan o'tkir may vijj etdirib me'dani qaynatdi-da, tomoq ostini lovullatmoqqa oldi. Otabekka birinchi piyolani ichirg'andan so'ng, uy egasi oshni suzishka ketdi.

8. BAXT VA BAXTSIZLIK

Oshni suzib keltirgach, mehmonni oshg'a taklif qilishdan burun yana toqchadagi ko'vachani olib bir piyolani to'ldirdi va Otabekka uzatdi.

— Iching buni ham, so'ngra oshni yeymiz, — dedi. Bu gal uncha qistatishqa to'g'ri kelmadi, birinchi piyola bilan uning ko'z o'nglari jimirlashmakka va o'zida bir yengillik his etmakka boshlag'an va bu ikkinchi piyola go'yo "meni ichsang tag'in ham yengil tortasan", der edi. Otabekning ikkinchi piyolasidan so'ng oshg'a o'lturdilar. Bitta "don" hazmini ham tasavvur qilmag'an uning me'dasi ketma-ket tushib turg'an luqmalarni e'tirozsiz qabul qilmoqda edi. Bunday ishtihoni, ehtimolki, ul o'z umrida birinchi martaba ko'rgandir. Tomoq orasida uy egasining bergan savollariga yaxshi javob berganidek, o'zi ham ba'zi so'zlarni to'qib yubormoqda, boyag'i oz so'zliliklar o'rnini ezmalik bo'lmasa ham mo'tadil bir hol olg'an edi.

Oshdan so'ng lagan va dasturxonni yig'ishtirib olg'uchi uy egasiga sarxush va qizarg'an ko'zlari bilan uzoq qarab qo'ydi. Bu qarash unga minnatdorliq va tashakkur qarashi edi. Uy egasi Otabekning yonig'a ikkita yostiq olib qo'ydi va bittani o'z yonboshig'a ham oldi.

— Yonboshlangiz bek, — dedi, boshlab o'zi yonboshladi. Otabek ham unga ergashdi. Ikkisining orasidag'i sham' yel bilan o'ynashibg'ina nur separ, ikkisi ham so'z qo'yishqandek sham'ga ko'z tikib qanday o'yg'adir berilgandek ko'rinar edilar. Bir ne-

cha vaqtdan so'ng uy egasi ko'zini sham'dan oldi va yer ostidan Otabekni kuzatkach, so'radi:

— Uylanganmisiz, bek?

Otabekning kayfi kuchlikmi edi yoki so'zni onglamay qoldimi, haytovur shu onda javob berolmadi.

— Uylanganman.

So'rag'uchi biroz to'xtab olg'ach, yana so'radi:

— Xotiningizga muhabbatingiz bormi?

Otabek bu savol qarshisida garangsib qolg'andek bo'ldi, voqi'an orag'a og'ir savol tushkan edi, bilintirmaslik qilib uflab oldi.

— Muhabbatim yo'q.

— Yaxshi ekan, — dedi uy egasi. Otabek uning bu so'ziga tushuna olmay, "nega?" degandek qarab turar edi.

— So'zimga ajablandingiz shekillik?

— Yo'q, — dedi Otabek, lekin uning taajjubi uy egasiga ochiq ko'rinib turar edi.

— Balki muhabbat baxtlik kishilar uchun yaxshidir, lekin o'z tajribamcha, baxtsiz kishi uchun badbaxtlikdir. Masalan, siz agar chindan ham xotiningizg'a muhabbatsiz bo'lsangiz, o'zingiz ham iqror qila olasiz: uyga kirsangiz xotiningiz bordek, ko'chaga chiqsangiz yo'qdek, bas, sizga xotinning og'irlik va yengilligi birdak. Shundoq emasmi?

— Shundoq, — dedi Otabek, ammo muhabbat to'g'risida so'zlangan bu so'zlar uning kayflik ko'zini ocha yozdilar.

Uy egasi davom qildi:

— Men bu so'zlarni o'z holimdan chog'lab aytaman, ehtimolki men yanglisharman, — dedi va uzoq tin olg'ach, so'radi: — Siz uylanganda o'zingiz yoqtirib uylandingizmi yoki oradag'ilarning yoqtirishlari bilanmi?

Otabek so'rag'uchining qanday muddaosi borlig'ig'a tushunmay qoldi.

— Onamning yoqtirishi bilan.

— Barakalla, — dedi uy egasi va, — manimcha, hamma balo o'zing ko'rib, suyib uylanishda, — dedi va eshitkuchisi kutmagan joyda sukutka ketdi. Otabek bir ko'ynakni o'zidan burun yirtkan

kishi to'g'risida go'yo o'z sarguzashtining eski tarixini mulohaza qila boshlag'an, qarshisida o'lturg'uchini-da, qayin ota eshigidan quvlang'an kishi deb bilgan edi. Qayin otang sani ham quvladimi, deb aytmasa ham shunga yaqin bo'lg'an "suygan xotiningiz sizni tashlab ketdimi?" degan savolni berdi. Uy egasi boshini chayqadi:

— Tashlab ketishka — ketdi, lekin o'z ixtiyoricha emas, — dedi. Otabek bu so'zdan so'ng buning ham qayin otasi yoki qayin onasi tomonidan zulm ko'rganiga ishong'an edi.

— Yomon odamning yuzi qursin, — deb qo'ydi, bu so'z uy egasiga tushunarlik bo'lmadi shekillik, Otabekka savol nazari bilan qarab oldi.

— Ezmalik bo'lsa ham boshimdan o'tkanlarni so'zlab berayinmi, mehmon? — dedi.

O'z sarguzashti bilan farqsizg'a o'xshab ko'ringan bu hikoyani eshitishka uning ishtiyoqi ortqan edi:

— Siz so'zlamasangiz-da, men so'zlatmoqchi bo'lib turar edim.

— Manim sarguzashtimda siz kutkan qiziqliq yo'q. Lekin shunday bo'lsa ham so'zlab berayin, — dedi va yostiqni ko'krakka qo'yib olg'ach, hikoyasini boshladi:

— Men o'zim asli qo'qonliqman. Ota-onamdan yoshliqda yatim bo'lib, tog'amning qo'lida o'sdim. Yoshim 17—18 larga borg'andan so'ng o'z kunim o'zimga qolib, bir o'rtog'imning kengashi bilan bundan yigirma yillar burun Marg'ilong'a kelib, bu kungi ustakorimning otasig'a to'quvchiliq hunariga shogird tushdim. To'rt yil chamasi qilg'an xizmatimdan so'ng haligi ustakorga xalfa bo'lib ishlay boshladim. Boshqa yigitlardek ortiqcha o'rinsiz sarflarim bo'lmag'ani uchun oz zamon ichida uch-to'rt tilla pullik ham bo'ldim. Ishimga ixlos bilan qarag'anim uchun maning to'qug'an ishlarim o'zgalarnikidan qadrlik yurar va xalq orasida ham otim "usta Alim kichkina" bo'lib shuhratlangan edi. Ma'lumki, bofandalar[1] oldig'a ko'pincha xotin-qizlar kelib, yangi nusxa qidirib yuriydirlar. Maning to'qug'an ishlarim va chiqarg'an nusxalarim hammaga maqbul, ayniqsa xotin-qizlar

[1] **Bofanda** — to'quvchi.

uchun mashhur bo'lib, har doim to'quv do'konim yonidan xotinqizlar ayrilmas edilar.

Kunlardan bir kun hali kishidan qochar darajaga yetmagan o'n uch-o'n to'rt yoshlar chamaliq do'ndiqqina bir qiz kelib, men chiqarg'an yangi nusxa shohidan so'radi. Qizning so'rag'an nusxasi to'qilib va sotilib ketkan edi. Shuning uchun "yo'q" deb javob berdim. Qiz ko'zini jovdiratib turib, "maning uchun to'qib berolmaysizmi?" deb so'radi. Men qizning yuziga qarab, "mumkin emas opa, bir kiyimlik shohi deb nusxa bo'yash og'ir", dedim. Qiz so'zni aylantirib mendan va'da olishg'a tirishar edi. Men so'z orasida yana unga qarab oldim. Yonimdag'i xalfalardan bittasi qizg'a o'la[1], "to'qib bering, usta, opani xafa qilmang!" deb qo'ydi. Uchunchi qarashda o'zimda qizg'a qarshi bir yaqinliq his etkan, unga uzoqqina qarab qolishg'a majbur bo'lg'an edim. Garchi qiz aytkan nusxani tayyorlash og'ir bo'lsa ham qandaydir bir kuch ta'sirida haligi qizg'a va'da berib yuboribman. Ul chiqib ketkach, qanday va'da berganimni o'ylab ko'rib, va'da kuni kelsa to'quy olmadim derman, degan so'zni ko'nglimdan o'tquzdim, lekin qizning gunohsiz o'ynab turg'an qora ko'zlari, qizil oldek taram-taram yuzlari hamon ko'z o'ngimda ko'rinib turar edilar va "maning uchun to'qib berolmaysizmi?" so'zi quloq ostimda takror aytilgandek bo'lar edilar.

Bir necha kun shu yo'sun ikkilanib yurg'ach, nihoyat o'zimga tushunilmagan bir savq[2] ostida va'damni ifoga ham boshlabman, bir kiyim shohi, deb o'ttuz kiyim bo'laturg'an ipakni bo'yash, tanda, arqoq, go'la mashaqqatlari ko'zimga hech ko'rinibdir. Va'damdan ikki kun ilgariyoq shohini to'qib, uning kelar yo'lini poylar edim, ul kelmas edi. Nihoyat va'da kuni ham kelib o'tdi, kelmadi. Sizga shuni ham aytib qo'yayki, bir ko'rgan kishingizning tusini, albatta uzoq fursat xotiringizda tutolmaysiz, lekin bu qiz to'g'risida man tamom boshqacha holatda bo'ldim: shundoqki, uning qoshini, ko'zini, tusini, qo'g'urchoqdek qaddini ko'z o'ngimda tuta-tuta tamom bir yillik bilishlardek bo'lib qolibman. Uning tovush ohanglari qulog'im xotirasida u daraja

[1] **O'la** — tomon.

[2] **Savq** — yo'nalish.

yaxshi saqlanmag'an bo'lsa-da, ammo "maning uchun to'qib berolmaysizmi?" so'zini hozirg'ina eshitkandek bo'lar edim.

Va'da kunidan uch-to'rt kun o'tib ketkan bo'lsa ham hanuz ul kelmas edi. Men uning ko'chasini so'rab qolmag'animdan xafa bo'lar edim. Chunki, shohini o'zim eltib berishka ham endi hozirlanib qolg'an edim. Bu kutish kunlarimda na uchundir yonimdag'i xalfa shogirdlar bilan bo'laturg'an muomalalarim ham o'zgara boshlag'an, ya'ni so'zlarim dag'al va tundlikka aylangan, go'yo buning ila Alining kekini Validan olar edim.

Nihoyat va'daning beshinchi kuni qiz keldi. Qizni ko'rish bilan men borliq-yo'qliq holatda qolg'an, bir necha zamon maning uchun so'z topish ham qiyinlashqan edi. Qiz shohini so'ramay menga termilib turar edi. Uning minnatdorchiligini faqat shohi bilan olmoqchi bo'lg'anim uchun bu hol menga og'ir keldi. "Nega va'daga kelmadingiz?" dedim. Qiz o'ng'aysizlanib, gunohkorlarcha ko'zini yerga tikkani holda so'radi:

— Shohini sotib yubordingizmi?

Yonimg'a qo'yib o'lturg'an shohini qizg'a uzatdim. Ul shohining orqa-o'ngini ag'darib ko'rdi va: "Yaxshi to'qibsiz", deb menga umidsizcha qarab qo'ydi. Shohini menga berib qo'lidagi mayda chaqalarni oldimg'a to'kdi.

— Shohingiz qancha pullik?

Men javob o'rniga chaqalarni sanab chiqdim, bitta oltmish pullik tangasidan boshqasi bir pullik, besh pullik zang bosqan chaqalar bo'lib, ko'p vaqtlardan beri yig'ilib kelganligi ma'lum edi. Bergan puli shohining yarim bahosini qoplar-qoplamas bo'lg'anlig'ini aytdim.

— Tag'in qancha kerak? — deb so'radi.

— Uch tanga, — dedim. Qizning o'ychan yuzini yana qayg'u bosdi. Men uning yuzidan katta husndor qizlarda ko'riladigan bir ulug'liq tomosha qilar edim va uning o'z va'dasiga kela olmag'anlig'i sirini onglar edim. Bu yosh farishtani bu holda qoldirishg'a ko'nglim bo'lmadi va dedim:

— Qolg'anini qachon olib kelasiz? — Bunga ham tez javob bermadi va javobsizlik bilan yana o'z holini menga arz qilg'andek bo'ldi.

— Pul topqanda keltirasizmi? — dedim-da, uning javobini kutmay qo'liga shohini tutqazdim. Qiz menga ishonmay boshlag'an edi:

— Menga ishonasizmi?

Men ishonch bildirib o'lturmadim:

— Uyingiz qayerda?

— Ch... mahallasida.

— Kimning qizisiz?

— Sharif miltiqchining qiziman.

— Otangiz qarib qolg'anmi?

— O'lgan. Onam bor.

— Akangiz yo'qmi?

— Yo'q. Bitta kichkina o'g'ul ukam bor.

— Ismingiz nima?

— Saodat.

Shundan so'ng Saodatni shohi bilan jo'natib yubordim. Saodat maning bu ishimga ishonmayg'ina chiqib ketdi. Xalfa shogirdlar: "Tuziksiz-ku usta", deb menga piching otishdilar. Ammo men Saodat uchun har bir og'irliqni ko'targundek ko'rinar edim...

Uy egasi bo'lg'an usta Alim hikoyasini to'xtatib, Otabekdan so'radi:

— Hikoyam uzayib ketdi shekillik, zerikdingizmi?

Otabek uni ortiqcha bir e'tibor bilan eshitar edi, sarxushchasiga:

— So'zlay beringiz, — dedi.

Usta Alim davom etdi:

— Menga uch tanganing ahamiyati yo'q edi. Ammo Saodat bilan bog'lanib turishim uchun bu uch tanga ming tanganing ishini qilar edi. Oradan o'n kunni o'tkuzib, uch tanga bahonasi bilan Saodatning uyiga bordim. Saodat xolasining uyiga ketkan ekan, onasig'a o'zimni tanitib, devor orqaliq anchagina so'zlashdik: eri o'lib erkaksiz qolg'andan, ip yigirib ovqat o'tkarganidan va qizining kengashmasdan shohi buyurg'anidan hasrat qilib ketdi; so'zining oxirida yana bir hafta kutib turishimni iltimos qildi. Bir haftadan so'ng aloqani uzib qo'yish maning tinkamni quritaturg'an bo'lg'ani uchun ishni boshqa rejada yurgizmakchi

bo'lib aytdim: — O'zingiz ip yigirib, kun ko'rib turgan bo'lsangiz, sizga uch tanga emas, uch pul berish ham og'ir ekan, agarda sizga ma'qul bo'lsa ko'nglimga bir gap keladir, shundoqki, siz erkaksiz bo'lg'aningizdak, men ota-onasiz yolg'iz yigitman.. Ko'pincha kir yuvdirish va yirtiq-yamoq vajhlaridan qiynalaman. O'sha sizdagi pul evaziga bir necha vaqt kir-pirimga qarab, yirtiq-yamog'imni yamab bersangiz, qandoq bo'lar ekan... Kampir bu so'zimni mamnuniyat bilan qabul qildi va ertasi kunga kirlarimni olib kelish uchun Saodatni yubormoqchi bo'ldi. Shundoq qilib bu kun bog'lanishni yaxshi asoska qurib qaytdim. Ertasiga Saodat kelib kirlarimni olib ketdi. Uch kundan so'ng yuvilgan kirlarni keltirib, to'quv do'konimning yonida anchagina qarab o'lturdi. Men uning kelishi uchun har hafta panjshanba kunini belguladim. Kundan kun Saodatka qattig'roq bog'lana borg'animni onglar edim, panjshanbani hayit singari qarshilar edim. Oradan uch-to'rt hafta o'tkandan so'ng qo'lig'a "oyingga eltib ber" deb yigirma-o'ttiz chaqa pul ham berdim. Saodat bilan aloqa qilg'animning to'rtinchi oyida ramazon hayiti keldi.

Fitir ro'za bahonasi bilan Saodat uchun sakkiz tepki xon atlas, onasi bilan ukasiga bo'z ko'ynak qilib, Saodatlarning uyiga o'zim chaqirib bordim. Saodat meni yo'lakdan qarshiladi va gunohsizcha qo'limdan tutib ichkariga boshladi. Men: — Saodat, esingni yedingmi, onang mendan qochmaydimi? — dedim. Saodat tortishida davom etib: — Qochmaydi, o'zi menga ustakang kelsa qochmayman, degan.

Men Saodatning yo'lboshchilig'i bilan ichkariga kirdim. Ayvonning oldida Saodatning onasi ip yigirib o'lturar ekan, qizining qo'lida begona yigitni ko'rgach, hayron bo'lib qolg'an edi.

Saodat meni havlining o'rtasida qo'yib onasining oldig'a yugurdi va:

— Ustakam-ku! — dedi. Onasi nari-berida dakanasini tuzatib o'rnidan turdi. Salom-alikdan so'ng so'rashdiq. Saodat tegimga ko'rpacha yozdi, men qo'ynimdag'ini olib o'rtaga qo'ydim.

Fotihadan so'ng biroz yotsirashib, uyalishib ochilisholmay qoldiq. So'ngra kampir Saodatning manim to'g'rimda aytaturgan so'zlaridan muqaddima qilib dedi: — Saodat sizni xudda o'z

akasidek yaxshi ko'radir, tunov kun iroqi sobun olg'il, deb o'ttuz pul bergan ekansiz. Sobunni olib kelgach, yotib uyqusi kelmadi, voy ustakamdan aylanay, voy ustakamning umrini Xudo baxtimga uzun qilsin, deb butun tongni tong otdirib duo qilib chiqdi.

Bu so'zni kampir so'zlar ekan, men o'ng'aysizlanib ketib yer ostidan Saodatka qarab qo'ydim.

Saodat qizarib-bo'zarib chetka burilib olg'an edi. Kampir davom etdi: — Munchalik bizning holimizg'a qayishg'aningiz uchun besh vaqt namozning oldida men ham haqqingizga duo qilishni unutmayman va hafta sayin qilib turg'an marhamatingizni ko'rib o'ylayman: Xudo bandasiga mehribon, holimizning rahmini yeb saxovatlik bu yigitni bizga uchratdi deb, ko'nglingizdagi har na tilagingiz o'ziga ayondir. Siz yatimlarning rahmini yesangiz, sizning g'amingizni o'zi yesin. Kampir bir uflab olg'ach, dedi: — Manglayim sho'rlik ekan, bolam, Saodatning Qayumjon otliq bir akasi bor edi, yoshi yettiga chiqib, otasi rahmatlik endigina to'y qilaman deb turg'anda, qizamiq degan bir falakat kasal bilan og'rib dunyodan o'tdi, buning ustiga Saodatning otasi ham marhum bo'lib bizlarni ora yo'lda qoldirib ketdi. Loaqal shu bola bo'lg'anda ham edi, biz bu yo'sun og'ir kunlarga qolmasmi edik, deb o'ylayman, — ko'z yoshisini artib so'zini bitirdi. — Bandasining qo'lidan kelaturgani oh-voh'dan nariga o'ta olmas ekan, bolam!..

Men ko'ngil ko'targan bo'ldim:

— Oldingizda yosh bo'lsalar ham qizingiz va o'g'lingiz bor ekan, bu kun bo'lmasa ertaga axir siz ham yorug'liq kunga chiqib qolarsiz, ona, — dedim va kelturgan narsamni kampirning oldig'a surib: — Shu arzimag'an narsani Saodat bilan akasiga hayitlikka olib kelgan edim, bu aybim uchun, albatta mendan koyimassiz, dedim.

— Odamgarchiligingizdan o'rgulay, — dedi kampir va og'zig'a kelgan so'zlar bilan duo rahmatdorchilik qila boshladi. Boyag'i so'zdan keyin uyalg'anicha bizdan uzoqroqda o'lturgan Saodat sekingina bizning yong'a keldi va qog'ozg'a o'ralg'an kichkina yimlikni ochib atlasni oldi. "Bu mengami?" deb mendan so'radi va javobimni kutib ham turmay yo'llik bo'zni oldi. "Bu Sayfiga", dedi. Uning orasidag'i odimi bo'zni ko'rub: "Bu oyimga", dedi. Saodat bu narsalarni juda oddiy qilib ko'rdi va soddacha haligi so'zlarni aytib qo'ydi. Go'yo bu narsalarni ilgaridan kutkan edi. Atlasni yaxshilab ko'rib chiqg'ach, yoqtirg'andek bo'ldi, bir menga va bir atlaska qarab turib nimadir aytmakchi bo'lsa ham aytolmadi. Men nima demakchi bo'lg'anligini sezgan edim. Bu orada biz kampir bilan hasratlashib turg'an edik, u kelib so'zni bo'ldi:

— Ustaka, — dedi, men qaradim. — Ro'zamisiz?

— Ro'zaman.

— Ro'za bo'lmasangiz choy qaynatar edim, — dedi. Onasi kuldi.

— Choyni hayitda kelganimda qaynatib berarsan, — dedim.

— Hayitda kelsangiz osh ham qilib berar edim, — dedi va onasig'a qaradi.

— Akangga har narsa qilsang ham arziydir, qizim,— dedi kampir va na uchundir ko'ziga yosh oldi, men ham arang ko'z yoshimni to'xtatib qoldim.

— Bo'lmasa bu kun iftor qilaqoling. — Saodatning bu so'ziga onasi ham qo'shilishdi. Men uzr aytdim. Lekin haqiqatda esa, Saodat bilan birga o'lturib iftor qilishni ko'ngil istay boshlag'an edi. Uzoq so'zlashib o'lturdim, bu uydan chiqib ketkim kelmas, bir soat orasida tamoman ochilib-sochilib ketkan Saodatning bolalarcha qilig'ini ko'rib to'ymas edim. Saodat goh men bilan, goh atlas bilan mashg'ul, boyag'i uyalib turishini bir yoqqa yig'ishdirib qo'yg'an, onasi bilan meni kuldirib, anchagina ko'tarilib qolg'an latif ko'kragi ustiga "senginedan aylaniy!" deb atlasni bosib quchoqlar edi. Men bo'lsa go'yo atlas emas, quchoqlang'uchi o'zim bo'lg'andek kayflanar edim.

Men kampir bilan xayrlashib chiqa boshlag'an edim, Saodat "Panjshanba kun boraymi", deb so'radi. Men kampirning oldig'a qaytib bordim-da, aytdim:— Saodatingizning bo'yi cho'zilib qolg'an ko'rinadir, mundan so'ng maktabdan bo'shag'an vaqtida Sayfini yuborsangiz qalay bo'lar ekan va qo'lim bo'shag'an kezlarda o'zim ham kelib turarman, — dedim. Go'yo kampir ham mendan shu so'zni kutib turg'an ekan, hamiyatimga va aqlimga

tabsin o'qudi va qizig'a qaradi. "Ana, eshitdingmi ustakangning so'zini, endi vaqt-bevaqt ko'chaga ham chiqaberma!" dedi. Men chiqaturib Saodatka qarag'an edim, mendan o'pkalagansumon ko'rindi. Ammo maning bu so'zim bekorga emas, balki xalfa shogirdlardan ba'zilarining unga yomon ko'z bilan qarag'anlarini payqag'anim uchun edi.

Shu yo'sunda Saodatning onasi ham mendan qochmay qo'yib, aloqamiz tag'in ham qattig'lashdi. Kutmagan bu muvaffaqiyatim bir necha kungacha ko'zimdagi uyquni ham qochirib qo'ydi. Uch-to'rt kun go'yo bu kun-erta Saodatka uylanaturg'an kabi hovliqib ham yurdim.

Uncha-muncha narsani ayamag'anim uchun bo'lsa kerak, tez zamonda go'yo Saodatlar oilasining boshlig'i holini olib qoldim. Jum'a kunlari masallig'ni ko'tarib Saodatlarnikiga borar, Saodatning qo'lidan osh qildirib yeb qaytar edim. Saodat kundan kunga o'sib borar, shu nisbatda husniga husn qo'shilar va men battar uning maftuni kesilar edim. Shu holda oradan ikki yil chamasi fursat o'tib ketib, Saodat ham o'n olti yoshlarg'a yetib qoldi. Endi maning oshiqona termulishlarim ma'nosini ongliy boshlag'an, negadir "aka" deb qilaturg'an xitoblarnida tark etkan edi. Ikki yildan beri kampirning oldig'a sovchi kirguzishni o'ylab kelgan bo'lsam-da, ammo nima uchundir Saodatdek qizg'a uylanish baxtiga erishmakni o'zimga tasavvur qilolmas edim. Bu to'g'rida bo'lgan hamma urinidim Saodatning onasidan edi, balki o'zi so's ochar va yokim orag'a kishi qo'yar, deb kutar edi. Orag'a boshlab o'zim sovchi qo'yishdan o'ngg'aysizlanar, to'g'risi o'zimga tushunilmagan bir xavf ostida bu jasoratdan mahrum edim.

Bir kun odatimcha Saodatlar uyiga borg'an edim. Osh-suvdan keyin kampir Saodatni o'choqboshi yumishiga yuborib, menga qarab kuldi:

— Saodatka bir yaxshi joydan kuyav chiqib qoldi. Kecha unashsak unashkunodek ham bo'lg'an edik, biroq sizning maslahatingizni olayin, deb sovchilarni qaytardim, — demasinmi, ustimdan bir chelak sovuq suv quyg'andek entikdim, qanday javob berishka tilim kelmay qoldi. Uzoq vaqt kesak kabi harakatsiz qoldim. Ich, kuch orqasida tilimni bazo'r shu so'zga harakatlantirdim:

— Joyi yaxshi bo'lsa, o'ylab ko'rish kerak...

Kuyavning kimning o'g'li bo'lg'anligini va qanday kasb qilishini sharh qila boshlag'an edi, sabrim tamom bitdi:

— Undog' bo'lsa, kecha sovchilarni bekor qaytaribsiz,— dedim. Kampir manim bu kinoyamga tushunmag'an edi:

— Kuyavning tegi-taxti menga ma'qul bo'lishka bo'ldi-ya, faqat endi ish sizning kengashingizga qarab qoldi, siz Saodatka ota bo'lmasangiz ham lekin otaligdan yuqori ishlarni qilib kelasiz. Endilikda Saodatni uzatishda ham otalig'ingizni ayamakelasiz. Endilikda Saodatni uzatishda ham otalig'ingizni ayamakelasiz, — dedi. Bu so'z bilan yana o'lganning ustiga chiqib tepilngiz, — dedi. Bu so'z bilan yana o'lganning ustiga chiqib tepilngandek bo'ldim. Chayon kabi meni zaharlamakda bo'lg'an kampirning to'g'ri so'zini eshitib turishka ortiq to'zolmadim-da, ertagacha o'ylab javob berishni aytib kampirning oldidan chiqdim.

Chiqg'ach, oyog'i kuygan tovuqdek to'rt tomong'a yugura boshladim. Epaqalik bir gap esimga kelmas edi. Nihoyat, aqlimni boshimg'a yig'ib, sirrimdan voqif bir oshnamg'a kengash soldim. Ul uzoq o'ylab turmay, ertasi kunga tomonimdan sovchi bo'lib kampirning oldig'a bormoqchi bo'ldi. Lekin butun tuni bilan ko'zimga uyqu kelmay, tikanga ag'nag'an kabi azoblanar edim va sustligim uchun o'z-o'zimni so'kar edim...

Usta Alim hikoyasini bu yerga yetkuzgach, sham'ning so'xtasini miqroziladi va og'zini poylab turg'uchi Otabekdan "zerikmadingizmi?" deb so'rab olib, davom etdi:

— Sovchini yuborib tinchiy olmadim, ishka qo'lim bormas va bir joyda to'xtab turolmas, u yerdan turib bu yerga o'lturar, ming turlik xayol bilan dovdir sifatiga kirgan edim. Yuborgan kishim tezda qayta bermagach, bir-ikki bora Saodatlar eshigi yonig'a borib keldim. Nihoyat, oiyam shishib Saodatning uyi yaqinida bo'lg'an bir yong'oqning soyasida o'lturg'an edim, sovchim chiqib qoldi-ku: yuragim orqamg'a tortib ketdi. Va olding'a tushib yuriy berdim, chunki sovchig'a uchrashib haqiqatni onglash hamenga dushvor[1] mushkul kelgan edi.

— Shoshma-shoshma, ho, kuyav! — dedi sovchim. Hazilmand bo'lg'ani uchun ishning chappa ketkeniga ishong'an, uning

---

[1] Dushvor — qiyin, og'ir.

bu "kuyav" degan so'zini kinoyaga yo'yg'an edim, ketaberdim. Ul orqamdan tez yurib yetdi:

— Qani, to'nni yesh! — dedi va to'nimni o'ziga torta boshladi.

— Yuragim yorilishg'a yetdi, hazillashma! — dedim.

Haqiqatan so'zi chin ekan, og'zidan o'pdim. Jiq to'lg'an ko'z yoshimdan ham uyalib turmadim. Sovchim yo'l bo'ylab kampir bilan bo'lg'an hikoyasini so'zlab ketdi: Saodatka bir yildan beri har kun deyarlik sovchilar qatnar, kampir hammasiga ham boshi bog'liq, deb javob berib kelar ekan. Shuning barobarida maning og'zimni poylar yoki kishi qo'yishimni kutar ekan. Nihoyat, bir tarafini chin va bir tarafini so'z olish muddaosi bilan kechagi so'zni menga aytgan va shunga qarab ish qilmoqchi bo'lg'an. Uzun so'zning qisqasi kampirning javobi: bir qizim emas, yuz qizim bo'lg'anda ham usta Alimga nazir tortdim — bo'libdir.

Terimga sig'mas edim; ikki yillik yurak dardim nihoyat hozi-qini topqan edi. Bir necha kun uyalib kampirning oldig'a bormay yurgan edim, o'g'li orqaliq yo'qlatdi. Bordim. Lekin borishim-dag'i sezgularimni sizga bu til bilan tushuntirolmayman. Men borliq yo'qliq eshikdan kirganimda, Saodat kir yoyar edi. Meni ko'rgach, qizarinib ketdi va yoyilg'an kir ortig'a yashirinar ekan, shahlo ko'zlaridagi sezilar-sezilmas tabassumning farqig'a bordim.

Kampir bilan uyalishibkina to'y to'g'rilarini so'zlashdik. Kampir ortiqcha takalluflar qilishg'a yo'l qo'ymasa ham, ammo o'zim Saodatning ko'ngli o'ksimasin uchun to'yni katta qilishg'a tarafdor edim. Kampir bilan to'y va nikoh kunlarini murqim qilg'ach, men ketishka turdim. Saodat kir yonida menga bir ko'ringandan so'ng, qaytib ko'rinmagan edi. A, men bo'lsam yana uni bir ko'rmakchi va o'ziga bir-ikki og'iz so'z aytmakchi edim. O'choqboshida qozon yuvar ekan, to'g'ri oldig'a yurib bordim. Ul meni sezmadimi yoki sezsa ham bilmaganga solindimi, haytovur orqasi o'gurug'liq engashkan holda ishka mashg'ul edi. Bir o'rim bo'lib tushkan uzun qo'ng'ur sochi uning harakati bilan qo'ltug'i ostida o'ynoqlar edi. Anchagina orqasidan tamosho qilib turg'ach:

— Saodat, — dedim. Qaradi. O'choqda yong'an olov issig'idanmi yoki uyatidanmi uning yuzi qip-qizil olma edi. Qo'lidagi sochig'i bilan oldimg'a yaqin kelib to'xtadi. — Eshitdingmi, — dedim.

Yerga qaradi. Uni ortiqcha uyaltirmas uchun eshikka qarab yuriy boshladim-da: — Maylimi? — deb so'radim. Javob o'rniga:

— Osh yemay ketasizmi? — dedi. Bu uning ikkinchi turlik qilib aytilgan "mayli" javobi edi. Bir bugina emas, qirq yillik qadrdon xotin tomonidan eriga qilinaturg'an mehribonchiliqning eng lazzatlisi edi. Chiqar ekanman, "Osh yemay ketasizmi?" so'zining kayfiga tamom mas bo'lg'an edim.

Usta Alim shu so'ngg'i so'zlarini aytib bitirar ekan, Otabekning qoshlari chimirilib, go'yo o'zining ham shu yo'sun xotiralarining abadiy qaytib kelmaslik — yo'qliqg'a chiqqanlig'ini yana bir karra onglar edi. Usta Alim davom etdi:

— O'n kun orasida hozirlikni bitirib to'y qildiq. Nihoyat, Saodat meniki bo'lib, saodatlik kunlarim boshlandi. Saodatka bo'lg'an muhabbatim bir daraja sizga ma'lum bo'lg'anliqdan u kunlardagi mas'uliyatimni ham shu o'lchavg'a solib bila olasiz.

Rafiqam Saodat chin sa'ida[1] edi. Bu yil o'zimga kutmagan darajada bir kuch va istiqomat[2] ortdirib, to'y bilan tugalgan boylig'imni qaytarg'an edim. Turishka Saodatlar uyi ortiq torliq qila boshlag'anliqdan shu havlini (Jannat opa havlisig'a isho-ra qilib) hozirg'i qo'shnimizdan sotib olishg'a muvaffaq ham bo'ldim. Qayin onam, qaynim va er-u xotin shu havlig'a ko'chib kelib tura boshladiq. Kundan kunga Saodatka bo'lg'an muhabbatim oshqandek kasbim ham unumlik bo'la boshlag'an, uylanishimning ikkinchi yili haligi qo'shnimizdan o'zingiz ko'rgan boqchani ham sotib olg'an edim. Uylanishimning uchunchi yili Saodat yuklik bo'ldi. Er-u xotin birimiz ota va birimiz ona bo'lmog'imizni o'ylab quvonar edik. Kechalari yotib uyqumiz kelmas edi. Nihoyat, Saodatning oy-kuni yaqinlashdi... — Usta Alim uzoq tin olishdan so'ng davom etdi: — ... yaqinlashdi...

[1] **Sa'ida** — baxtiyor, qutli.

[2] **Istiqomat** — dadillik, barqarorlik.

lekin abadiy baxtsizlik kunlarim, manhus[1] soatlarim ham yaqinlashdi... — dedi va so'zdan to'xtadi.

— Davom qilingiz, — dedi Otabek, usta Alim bir uflab olg'ach:

— Saodat boladan qiynalib uch kungacha azoblandi-da, to'rtinchi kuni o'ldi, — dedi.

Otabekning kayfi tarqag'andek bo'lib, ko'zlarini zo'raytirib ochdi va o'zini yostiqdan olib o'lturg'ach, so'radi:

— O'ldi?!

Usta Alim ko'z yoshisini artib:

— O'ldi, — dedi va davom etdi: — dunyog'a kelib ko'rgan birdan bir quvonchimdan ayrilg'an edim. Hayotning hamma umrimga kifoya qilarliq mudhish zarbasini shodliq ichida qarshilag'an edim. Oylar bo'yincha ko'z yoshimni yomg'ur kabi to'kdim. Chunki menga bundan boshqa bir ovinchoq qolmag'an edi. Ko'z yoshlarimning tiyilmag'anini ko'rgan qayin onam Saodatning vafotining ikkinchi yili meni zo'rlab uylantirdi. Lekin bu ikkinchi xotin menga Saodat bo'lolmadi. Haqiqatan saodatim ko'milgan edi. Keyingi yillarda futurdan keta boshlag'an qayin onam qizidan yigirma oy so'ng, o'n bir yoshliq o'g'lini menga tashlab dunyodan o'tdi. Qayin onamning vafotidan so'ng, biylik[2] o'z qo'lig'a qolg'an keyingi xotinim fahsh[3] suratda ro'zg'orimni to'zita boshladi. O'g'riliqcha va to'g'riliqcha qimorboz akasiga in'om qilishg'a kirishdi. Kundan kunga ishim keyin ketib, ishlaganim ro'zg'orga uchurvoq ham bo'lmay boshladi. Yomon xotinning shum qadami bilan uyimdan baraka ko'tarilganligini va barcha barakalarimni rafiqam Saodat bilan birga ko'milganligini onglab, keyingi xotinimni taloq qildim. Endi uchunchi yildirki, xotinsiz yashayman va uylanishni ham o'ylab ko'rmayman. Chunki marhuma Saodat bilan kechirgan kunlarimning totli xotiralari menga abadiy lazzat bag'ishlag'anlaridek, ham achchig'-achchig' yig'latadirlar. Uylanishimga kengash bergu-chi o'rtoqlarimg'a: — Men endi dunyodan o'tkan kishi, bu kun

[1] **Manhus** — baxtsiz.
[2] **Biylik** — hukmronlik.
[3] **Fahsh** — qabih, yaramas.

bo'lmasa ertaga yor qabri ustida yong'an shamda o'zini halok qilg'uchi bir parvona, — deyman.

Endigi o'ylag'anim faqat qaynimni uylantirish, so'ngra... so'ngra yuzni yoruq qilib Saodat quchog'iga kirish... — dedi va darmonsizlang'an kabi yostiqqa yonboshladi. Ustaning bu so'ngg'i so'zi Otabekni ortiq asarlantirgan, ko'z chuquri bir-ikki qayta yosh suvi bilan to'lib chiqg'an edi.

Ikkisi ham uzoq jim qoldilar. Otabek o'z qayg'usini butunlay deyarlik unutib qo'yg'an, qarshisidag'i yerga singibkina yotqan mujassam ishqdan ko'z uzolmay boshladi. Ustaning moziysida emas, holida ulug' bir ma'no ko'rar edi. Ammo uning istiqbolida bir bo'shliqdan o'zga hech gap uchrata olmasa-da, yana ulug' bir ma'no ko'rgandek bo'lar edi. O'z istiqbolini ham shu ustaniki qabilidan ko'rmakchi bo'lsa-da, buning uchun bir narsa kamdek, yetishmag'andek kelar, ikkinchi usta Alim bo'lish uchun bir "o'ldi" so'zigina oradan topolmas edi. Keyinroq bu "o'ldi" so'zini qo'shqan bilan ham usta Alim bo'lish qiyinlig'ini onglay boshladi, chunki Otabek Kumush tomonidan so'kilgan va tashlang'an edi. Holbuki, Saodat so'kmagan va tashlamag'an, balki erining bir gunohi sababidan yosh umrini xazon qilg'an va usta Alim qayin otasi tomonidan hayvoncha quvlanmag'an... va qayin ota tomonidan kuyav yo'lig'a tuzoq qo'yilib, Saodatni chiqarib olish fikriga tushilmagan, ya'ni orag'a shaytanat oralamag'an... Bu so'ngg'i fikrni ul o'ylamag'an joydan ilhom qabilidan to'qib olg'an edi, ya'ni o'zining Toshkanddan uylanishiga qutidor tomonidan rizoliq berilishini, hatto uning to'yni o'z qo'li bilan o'tkazib kelishini ilgaridan hozirlanib kelingan tuzoq, deb tushungan edi. Muhokamasi shu yergacha kelib yetkach, usta Alim darajasiga yetish uchun o'zida hech bir munosabat ko'rmadi... Usta Alim yozib bergan o'ringa kirib yotar ekan, o'z-o'ziga aytar edi: "Quvlanishg'a, tahqir etilishka loyiq ko'rilgan Otabek usta Alim bo'lishg'a ham sazovor emas!" Ul uyqug'a ketar ekan, yuragi bolalarini uchurib ketkan karrukning uyasidek bo'm-bo'sh edi.

* * *

Otabek ertagi namozga turg'anda ko'zi Shamshodbekning bazmidan azonda qaytib kelib, dong qotib uxlab yotqan Sayfiga

tushdi. O'n besh yoshlar chamasida bo'lg'an bu yigit o'zining o'tkur husni bilan Saodatdan xabar berar edi.

Bir-ikki piyola choy ichkan bo'ldi-da, usta Alim bilan xayrlashdi.

9. UNUTOLMASA NIMA QILSIN?

Bu gal Otabekning kutilmagan ravishda Marg'ilondan tez qaytib kelishini O'zbek oyim o'zining juhud domladan qildirg'an jodusining hind sihrini yengganligi, deb so'yingan edi. Biroq Otabekning ko'pisincha mehmonxonada yotib qolishi uni bu to'g'rida shubhaga tushurib qo'yg'an va bunda qanday hikmat borlig'ini bevosita bilib olish uchun birarta romchi domlag'a borish fikriga tushkan edi. Yusufbek hojining bo'lsa bunday mayda ishlarni tekshirib yurish uchun fursati ham yo'q, uning Normuhammad qushbegi yonidan bo'shag'an vaqti ponsad va beklarnikida kengash va ziyofatlar bilan tugalar edi. Uning diqqatini jalb etkan narsa bo'lsa, ul ham Otabekning tadbirsiz siyosat va ahmoq boshliqlar mavzu'idan olib qilaturg'an shikoyat va hasratini keyingi kunlarda jimjit bo'lib ketkanligi edi. Bu kunlarda Otabekka eng yaqin turg'an kishi Hasanali ota edi. Chunki Otabek bu keyingi kunlarini mehmonxonada o'tkazganlikdan Hasanaliga ham uning yonig'a kirishka va bir muncha so'zlashib o'lturishka to'g'ri kela boshlag'an edi. Shuning uchun Otabekning qayg'ulik hollari, uyqusiz mutolaada o'tkan tunlari va umuman undagi o'zgarishlar bu to'g'rida Hasanalini o'ylatsa-da, sababini so'rashg'a botirlig'i yetmas va so'rashni ham foydasiz deb bilar edi. Chunki ul Otabekdagi bu hollarning sirini bilgandek, muhabbati orasig'a cho'b bo'lib tushkan keyingi uylanishi alamidan deb qaror qo'yg'an edi.

Otabekning orzuliq kelin oldig'a kirmasligi vajhidan O'zbek oyim achchig'landi, nihoyat achchig'ig'a chiday olmag'an bir kuni mehmonxonada Otabek yotar o'rnini yozib turg'an choqda kirib keldi va yozilg'an o'rinni buzib yig'ib tashladi va:

— Mehmonxonada yotaberib nima qilasan, ichkariga kirib yot! — deb jekirdi. Lekin o'g'li endi ilgarigi Otabek emas edi, onasining jekirug'ig'a quloq solmadi-da, qaytadan o'rinni yozib boshladi. O'zbek oyimning g'azabi tag'in ham alanga oldi:

— So'zimni eshitasanmi, kar?!

Otabek sovuqqina qilib javob berdi:

— Kar emasman, lekin sizning bu taklifingiz oldida ham kar, ham ko'rman. Bu to'g'rida siz endi ortiqcha bosh og'ritmang!

— Insofsiz, adolatsiz!

Otabek zaharxanda bilan so'radi:

— Men boshda sizga nima degan edim?

— Nima degan eding?

— Kelinigiz mendan yaxshiliq ko'rmas, demaganmi edim? Siz bilan otam bunga ko'nmaganmi edingiz, siz buni inkor qilasizmi?

— Ota-onamdan va'da olg'anman, deb shunday xoting'a jabr qilib yura berasanmi?

— Kelinigizga jabrni xohlamasangiz va o'zingiz aytkan insofka qaytsangiz, eng oson bir yo'l bor, — dedi va onasidan ma'lum "nima?" deb bilaturgan savolni kutib to'xtadi. Ammo O'zbek oyim so'roq o'rniga labini tishlab boshini ikki yelkasiga tebratdi. — Siz so'rashni tilamasangiz-da, men aytay: kelinigizga jabrni xohlamasangiz mendan taloq qildiringiz va bir bechoraga bu yo'sun azob berib yurmangiz! — dedi va biroz to'xtab davom etdi. — Siz bilgan insofni men ham bilaman. Bir bechorani faqat sizning kayfingiz uchun azob emas, chekkan xo'rlig'ini o'ylab har kuni bir qat etdan tushaman... Agar o'z kayfingizdan kechsangiz, yaxshi bilingizkim, bir emas ikki jonni azobdan qutqarg'an bo'lasiz, onajon! — dedi.

O'zbek oyim o'g'lining bunchalik qat'iy ketishini kutmagan edi va bu yo'sun qattig' muomalani-da Otabekdan birinchi marta ko'rar edi. So'z qaytarishg'a o'rin topolmadimi va yo janjalning ulg'ayishidan qo'rqdimi, haytovur uzoqqina istehzolanib qarab turg'ach, "esingni yebsan, bolam", dedi-da, mehmonxonadan chiqdi.

Otabek yolg'iz mehmonxonada yotib kun kechirish bilangina qolmadi. Kechalari allaqayoqlarg'a ketib, yo'qolaturg'an odatlar ham chiqardi va bir-ikki qayta ortiqcha mast bo'lg'an holda qaytib, Hasanalini tamom hayratda qoldirdi. Ul Otabekka nasihat qilishni ham bilmas va bu sirni biravga aytish uchun ham hayron edi.

Bir kun kechasi ul yangi odati bo'yicha allaqayoqqa ketkan edi. Hasanalining ko'ngli bu kun ham bir ishka guvohlik bergandek bo'lib, ichkarida yotkusi kelmadi, o'rinni mehmonxonag'a yozib, darbozani zanjirlab keldi. Agar bu kun ham ul o'sha holda qaytsa, bir narsa demakchi, ya'ni qo'lidan kelgan nasihatni qilmoqchi edi. Uxlamay kutib o'lturdi. Ammo ul tungi soat o'n bir bo'lsa ham kelmas, o'n ikkida ham daraksiz edi. Nihoyat, kuta-kuta uyqusi tang qilg'ach, o'rniga cho'zilib kipragini kipragiga ulab yotdi va uxlab ketganini o'zi ham sezmay qoldi. Oradan noma'lum bir muddat o'tib darbozaning so'naqasiz taqillashidan cho'chib uyg'ondi va yo'lakka yugurdi. Qorong'uda zanjirni timiskilar ekan, "kim?" deb so'radi va javobig'a "mmmman" degan sarxush tovushni eshitdi. Bu tovush uning yuragini uyushdirib yuborg'an va "bu kun ham shunaqa" degan so'zni ko'ngli-dan o'tquzg'an edi. Zanjirni tushurib, darbozaning bir tabaqasini ochishi hamono shu tabaqag'a suyalib turgan Otabek Hasanali-ning oyog'i ostig'a yiqilib tushdi. Hasanali bu kungi kayfning o'tacha ketkanligini payqag'an, yo'lakni tutib ketgan ichkulik isidan o'qchiyozg'an edi. Otabekni suyab mehmonxonag'a keltu-rar ekan, ikki ko'zi ichkari havlining eshigida, chunki Yusufbek hojining tunlari tashqarig'a chiqaturg'an odatining shu vaqtg'a to'g'ri kelib qolishidan yuragi taka-puka edi. Otabekni yeshintirar ekan, rizosiz bir ohangda dedi:

— O'g'lim, sizga shu shaytoni ishning nima zarurati bor?

Otabek mastlarcha kuldi:

— Mmmenga zarurati bo'lmasa kkkimga bor?!

— Nima bo'lg'anda ham men bu ishingizdan rozi emasman, — dedi Hasanali va qanday javob eshitishini kutib turdi. Otabek o'rniga yotib olg'ach, kuchlik qilib bir uflab oldi. Hasanali undan javob kutar ekan, birozdan so'ng javob o'rniga xurrak

tovshini eshitdi... Otabekning kutilmaganda bu yanglig' yaramas ko'chalarga kirib ketishiga hech bir turlik ma'no beralmay boshi qotsa ham, ammo uning ko'z o'ngidan ignaga zo'rlab taqilg'an ip nariga ketmas edi. Undan so'ng, ikki oylardan beri Marg'ilonni tilga olmasliqda uni biroz shubhaga tushirib, "oralaridan birar sovuqchiliq o'tdimi ekan", deb ham ko'nglidan kechirdi. Otabek bilan birga choy ichish maqsadida ertalab Oybodoqning damlag'an choyig'a bormay, Otabekning uyg'onishini kutib yurdi. Otabek tushka yaqin uyg'ong'ach, Hasanali choy hozirladi. Dasturxon yozib o'zini kutib o'lturgan Hasanali yonig'a qisinib-qimtinib Otabek keldi. Tundagi holi esiga tushib bo'lsa kerak, boshini yerdan ko'tarib Hasanaliga qaramas va bir og'iz bo'lsin so'z aytmas edi.

Otabekning bu holi Hasanalining nichka yuragiga qattig' ta'sir etkan va o'ylab qo'yg'an nasihatlarni unutib, bekzodani bu og'ir holdan qutqazish fikrigagina tushkan edi.

— Yoshlik — beboshlik, degan ekan mashoyixlar, — deb kulib qo'ydi Hasanali va: — uy ichidan bitta-yarimtasi sezib qolmag'ay deb juda xavotirda bo'ldim... Haytovur hech kim payqamapti, — dedi. Otabek tashakkur etkansumon Hasanaliga kulib qaradi va o'zining bu ketishidan rizosizlik bildirgan kabi entikib tin oldi. Hasanali so'zni urintirib Otabekni o'z holig'a qo'ymas edi. Unar-unmasdan bahs qilib, nihoyat, bu unar-unmasning oxirig'a shu savolni ham ulab yubordi:

— Bu gal Marg'ilong'a kechikdingizmi?

Biz yuqorida ham turtib o'tkan edikkim, Otabek na Yusufbek hojig'a, na O'zbek oyimg'a va na Hasanaliga Marg'ilondan tez qaytib kelish sababini aytmagan, Marg'ilon bilan uzil-kesil aloqasi uzilganligini churq etib so'zlamagan, so'ralmag'an so'zga javob berilmas qabilidan jimjit alamini ichkulukdan olibg'ina yurgan edi. Ikki oydan beri birinchi martaba Marg'ilon to'g'risidan so'ralg'an savol ham faqat shu Hasanalining keyingi so'zi bo'lib, sirni ochish o'nqovida kelgandek edi. Lekin javob tamom haqiqatka mug'oyir[1] va kishini hayratka solarliq bo'ldi:

[1] **Mug'oyir** — qarama-qarshi.

— Bu kun jo'namoqchi bo'lib turibman, — dedi.

Hasanalining shubhasi bo'shka chiqdi. Choydan so'ng ul o'zining so'zini amalda ko'rsatib, otasidan ham ruxsat olib qo'ydi va peshindan keyin yo'lg'a chiqish uchun hozirlik ham ko'ra boshladi. Uning sirrini bilguchi va "Endi Marg'ilonda nima qilasan?" deb so'rag'uchi orada bo'lmag'anidek, ul bu so'roqni o'z-o'ziga ham berib qaramag'an edi. Go'yo burung'idek Marg'ilon yo'lig'a oshiqib hozirlanar edi...

Yigirma kun o'tar-o'tmas Marg'ilondan qaytib keldi. Bu borishdan birar ish chiqara oldimi-yo'qmi, bu to'g'rini biz kelasi fasllarning biridan o'rganarmiz.

Kelib Toshkandda bir hafta chamasi turdi, so'ngra yonig'a Hasanalini olib Oqmasjid[1] shahriga jo'nadi. Ul ikki yildan beri to'xtab qolg'an savdogarchilik ishini qaytadan boshlamoqchi edi...

10. BIZDA KIM KO'P YIG'LAYDIR?

G'ayri mashru'[2] taloq xati tekkaniga olti oylarcha fursat o'tib ketkan edi. Kumushning go'zallik ta'rifini g'oyibona eshitib, og'zining suvi kelguchi xotinliq va xotinsiz orzumandlar "yotib qolg'uncha, otib qol!" so'ziga amal qilib, qutidornikiga sovchilarni turnaqator yubora boshlag'an edilar.

Albatta, bunda shubha yo'qdirkim, Kumushning erdan chiqg'an xabarini Kumushning o'zidan ham ilgari tushungan va Otabekdan ham ilgari sezgan Homidning sovchisi boshqa sovchilarning muqaddimasi, yoz boshida kelaturgan qaldirg'ochlarning yo'lboshchisi edi. Homidning sovchisi bir martaba kelish bilangina qanoatlanmadi, uch-to'rt qaytalab kelib qutidorg'a Homidning kuyav o'g'ul bo'lish niyatida ekanligini arzu-niyoz qila boshladi. Natijada Homidboyning sovchisig'a berilgan javob shu bo'ldi: "Biz Homidboyni o'zimizga kuyav o'g'ul qilishdan hech bir mone'lik ko'rmaymiz. Ammo qizimiz mundan so'ng er

[1] **Oqmasjid** — Qizil O'rda.

[2] **G'ayri mashru'** — shari'atga zid.

qilmasg'a qattig' isror[1] etadir. Shunga ko'ra Homidboy bizni kechirsin". Boshqa sovchilarg'a ham javob shu edi. Qutidor bilan Oftob oyimning bu javoblari o'zlaricha emas, balki Kumushning ko'ngliga qarab berilar edi.

Biroq Kumushbibining "Man endi er qilib bo'ldim, mundan so'ng erga ehtiyojim yo'q", degan qat'iy javobig'a ular uzoq quloq solib turolmadilar, chunki uning bu isrorini "chidamasning so'zi" deb onglar va tuzukrak joyi chiqg'anda, erga berishka ham hisoblari yo'q emas edi. Shunga ko'ra, kelgan sovchilarning o'zlariga yoqmag'anig'a gunohning barini Kumushning bo'yniga ag'darib javob berar, ammo ikkinchi yoqdan tuzukrak joyini ko'zlar edilar.

Kutilmagan yerga shaharning eng olding'i a'yon va sarvatdorlaridan[2] bo'lgan Salim sharbatdor deganning Komilbek ismlik o'g'lidan sovchilar kelib qoldi.

Ota-onaning kutkanlari shunday teg-u taxtlik kuyav bo'lg'ani uchun birinchi martaba sovchilarni yaxshi so'zlar va quyuq-suyuq oshlar bilan jo'natib, ikkinchi kelishka o'ylashib javob beraturgan bo'ldilar. Er-u xotin uzoq o'ylashib turmay (chunki o'ylashturg'an joy emas edi) sovchining ikkinchi kelishida javob berishka qaror qo'ydilar. Kumushning qarshi tushmagi to'g'risida, albatta, ularning shubhalari yo'q edi. Shuning bilan birga ota-onaning so'zini yerda qoldiradi, deb ham o'ylamas edilar.

* * *

Kuz kunlarining oyog'i va qish kunlarining boshi edi. Daraxtlardagi sariq barglar to'kilib tugalgan, yer yuzi o'zining qishqi sariq kiyimini kiygan edi. To'rt tomonining o'ralg'anlig'i soyasida yaproqlarini to'kilishdan saqlab qolg'an bu gilos yog'ochlari ham bu kun tungi qora sovuqqa chidalmay, yelning ozg'ina harakati bilan-da barglarini shirt-shirt uzib tashlamoqda edilar. Havo ochiq bo'lib, quyosh tuzukkina ko'tarilgan, ammo uning o'zi ham bu kun uncha ta'siri yo'q, bu kungi qora sovuq quyosh kuchini-da keskan edi.

[1] **Isror** — qattiq kirishish, turib olish.

[2] **Sarvatdor** — badavlat, davlatmand.

O'rta eshikdan Kumushbibi ko'rindi. Burung'i to'lalig'i ketib ozg'inlang'an va lekin bu ozg'inliq uning husniga kamchilik bermay, bil'aks yuqorilatqanlar. Kamon qoshlari ortiq mavi urib o'zini ko'rsatkan, biroz bota tushkan shahlo ko'zlar tag'in ham tim qoraliq, tag'in ham nurlilik kasb etkan edilar. Bu kungi sovuqqa qarshi kiyib olg'an sovsar po'stinining yoqalig'i kishining hasadini ortdirib, nafis bag'baqalarni o'pib yotar edilar. Biroq unda bir kamchilik bordek ko'rinar edi: shahlo ko'zlar burung'idek o'ynab turmas va so'ng chekdagi bir og'irliq bilan harakatlanar edi. Bir tomondan qarag'anda bu og'irliqda unga bir oliylik, ulug'vorliq bag'ishlag'andek. Kelib ayvon muyishig'a o'lturdi-da, ko'zlarini og'irg'ina harakatlandirib, ketma-ket chip-chip etib to'kilmakda bo'lg'an hazonlarg'a qaradi va har bir yaproqni yuqoridan kuzatib yerga qo'ya bordi. Ul erga tushkan har bir yaproqda o'zining tarjumayi holini o'qur, o'zini-da mavqi'idan ayrilib, hechka chiqib turg'an shu xazonlardan ayira bilmas edi. Ayira bilmadi-da, latif ko'kragini to'rt enlik ko'tarib tin oldi va ko'zlari jiq yoshg'a to'ldi. Yeng ichidan bir-birisiga o'tquzilg'an ikki qo'lini barobar ko'tarib ko'z yoshini artar ekan, ichkari havlidan Oftob oyim chiqib kelar edi. Ul yer ostidan qizig'a ko'z qirini tashlab mehmonxona eshigini ochishg'a tutindi. Oftob oyimning orqasidan Oyshabibi ham ko'rindi, kelib Kumush yonida to'xtab so'radi:

— Nima qilib tashqarida o'lturibsan?

— O'zim, — dedi Kumush qoshlarini chimirib, chetka yuzini o'girdi.

— Mehmonxonaga kirsang, sen bilan ikki og'iz maslahatimiz bor edi.

— Nima maslahatingiz bor?

— Oldin kir, bolam, — dedi kampir va Kumushning yelkasiga qoqib turg'izdi. Ular ichkaridagi sovchi xotinlarni yolg'iz qoldirib, Kumushning so'zini olish uchun tashqarig'a chiqg'an edilar. Ammo Kumush bo'lsa sovchilarning oldidan rizosizlig'ini onglatqandek bir namoyish bilan ketkan edi. Ul mehmonxonag'a kirgandan so'ng ham tersayib tokchalardan nedir axtarg'andek yurina boshladi.

— Tokchada san qidirg'an narsa yo'q, kelib yonimizg'a o'ltur, — dedi Oftob oyim.

— O'lturganimdan sizga bir pullik foyda yo'q, sovchingizga o'zingiz bilgan javobni beravering!

Oyshabibi qizig'a ma'nolik qilib bir qarab oldi:

— Bolam, axir ikki og'iz gap eshit-chi oldin! — dedi.

Kumush o'ltura bermagach, Oftob oyim qizishdi.

— Qizim, saning bu qarshilig'ingdan muddaong nima?!

— Siz bilan otamg'a muddaomni necha qaytalab aytdim-ku: mundan so'ng bu ishni xohlamayman.

— Dunyodan toq o'tasanmi?

— Toq o'tamanmi, yo'qmi, buni tangri biladir.

— Man saning hali ham o'sha uyatsiz eringdan ko'ngil uzolmag'aningni bilaman. Saning bu xomtama'lig'ing koni bolalig'ingdir. San yaxshi bilki, mundan so'ng otang ul uyatsizga o'z uyidan joy bermaganidek, uyatsizning o'zi ham uzil-kesil sani tashlag'andir. Agar so'zimga ishonmasang mana buni o'qub qara, dedi-da, Kumushka bir qog'oz uzatdi va davom etdi. — Biz buni san unga xat yozg'aningdan so'ng javob o'rnida olg'an edik. Biroq o'sha vaqtda bu uyatsizning birinchi taloq xatisi ham sanga yetib ortqanliqdan bunisini sandan yashirg'an edik. Hamon-da saning umiding kesilmagani uchun bu xatni ham ko'rsatmakchi bo'ldim! — dedi. Kumush qog'ozni onasidan oldi:

"Matluqam[1] Kumushbibiga. Manim birinchi xatim bilan sizning menga qilaturg'an erkaliklaringizga bir chek qo'yilg'an kabi edi. Lekin bunga tushunmabsizmi va yo tushunishka tilamabsizmi, haytovur yana ham eski erkaliklaringizni tark etmabsiz. Xatingizni o'qur va o'zimni kulgidan to'xtata olmas edim. Orzuga ayb yo'q, deydirlar. Chekdan oshib qilg'an hujumlaringiz eski qadrdonlig'ingiz otig'a kechiriladir. Endilikda sizga mendek vafosiz va hiylagar bo'lmag'an yangi er topilg'ay edi, deb addoi

Otabek *Yusufbek hoji o'g'li, 26-javzo, 1265-yil, Toshkand".*

Maktub uning yurak jarohatini qaytadan tirnab tashlag'an edi. Ko'z yoshini duv-duv to'kib, xatni o'z taxig'a soldi va o'zidan javob kutib turg'an achasi bilan onasig'a dedi:

[1] **Matluqa** — taloq qilingan.

— Men bu uyatsiz yirtqich bilan yarashmoq uchun umid tutmayman, shuning bilan birga er ham qilmayman!

— Nega? — deb so'radi onasi.

— Negami? — dedi Kumush va yig'lag'an ko'yi javob berib boshladi: — Negaki men o'zimning suygan va muhabbat qo'yg'an erimdan buncha uyatsizlik, bu yanglig' vafosizlik ko'rdim. Endi er degan shu bo'libdimi? Mundan ko'ra dunyodan toq o'tkan yaxshiroq, yolg'iz yurgan tinchroqdir. Shuning uchun qizingizg'a er otidan so'zlamang-da, yafroq kabi titrayturg'an yuragiga dahshat ham solmang!

Bu so'zdan so'ng Oftob oyimning onaliq ko'ngli erib ketkan, ichkarida javob kutib o'lturg'uchi sovchilarg'a qanday bahona topib kirishni-da o'ylab ulgurmag'an edi:

— Yig'lama, — dedi. Kumushni mehmonxonada qoldirib onasi bilan chiqdi.

* * *

Salim sharbatdorniki qutidorg'a nihoyatda ma'qul tushib qolg'an edi. Shuning uchun xotini va qizidan so'rab o'lturmay bir kun do'konidan erkak sovchilar bilan bitishib ham keldi va xotinig'a "men bu kun fotiha qilib keldim, nima bo'lg'anda ham endi qizingni ko'ndirmasang bo'lmaydir", dedi. Ammo Oftob oyimning er otini eshitkanda titray boshlayturg'an qizi bilan uchrashmoqqa aslo toqati yo'q, erining bu so'zini eshitkanda tamom o'zini yo'qotqan edi. Ul qizini ko'ndirish uchun qutidorg'a va'da berganda o'z holini ikki yoqdan o'qtanilg'an xanjar orasida qolg'uchig'a o'xshatar, qaysi tomong'a qimirlasa ham muhlik[1] yara olishini aniq bilar edi. Shu kundan so'ng bechora onaning og'ir kunlari boshlandi. Eriga bergan va'dasini aslo bajara bilmas, bul haqda qizig'a og'iz ochib so'zlay olmas edi. Har kun bozordan qaytib kelib birinchi so'zi "ko'ndirdingmi?" bo'lib qolg'an eridan tuni bilan koyish eshitar va kunduzlari Kumushka og'iz ochishg'a yuraksina olmay azoblanar edi.

Bir necha kundan so'ng qutidor ham endi o'z xatosini onglag'an, chunki har kun deyarlik Salim sharbatdornikidan kelib

[1] **Muhlik** — halok qiluvchi.

to'y kunini so'rag'uchi kishiga turlik-turlik bahonalar ayta berib zerikkan va uyatidan do'konga tushishni-da tark qilish fikriga kelayozgan edi. Bir kun do'kondan nihoyatda achchig'lanib qaytdi va Oftob oyimni umrida eshitmagan so'kishlar bilan so'kdi: "Qizingni deb shaharda bosh ko'tarib yurolmayturg'an bo'ldim. Ko'ndirsang ko'ndir, bo'lmasa mendan umidingni uz, men endi dirg'an darajaga yetdim!" dedi. Ertasi kun bechora ona qizig'a mash'um mavzu'dan so'z ochishg'a majbur bo'ldi. Qizining yonig'a o'lturib so'zlash o'rniga yum-yum yig'lay boshladi. Kumush esa onasini bu holg'a solg'an sirdan voqif, shuning uchun yig'i sababini so'rab o'lturmay, ul ham ko'z yoshisi bilan yuzini yuvmakka tutindi. Ona-bola uzoq yig'lashdilar, ko'z yoshlari bitkuncha bo'zlashdilar.

— Bu kunlardan ko'ra dunyog'a kelmagan bo'lsam edi. Bu tirikligimdan ko'ra, o'lib ketkan bo'lsam edi! — dedi oxirda Oftob oyim.

— Yanglish so'zlaysiz, onajon! — dedi Kumush va: — Siz dunyoda turishka loyiq edingiz, lekin sizning dunyodan to'yishingizga va qon-qon yig'lashingizga sababchi men bo'ldim. Men siyoh baxt dunyog'a kelmagan bo'lsam edi, sizga munchalik kulfatlar, munchalik anduhlar ham yo'q edi. Shuning uchun siz tangridan so'rangkim, tezroq men mash'umani mahv[1] etib, sizga uch-to'rt kun tinchlik bersin, onajon! Sizni bu holda ko'rishka va o'z tilagim yo'lida sizni qurbon etishka ortiq toqatim bitdi. Tashlandiq bu qizingiz, qo'lma-qo'l yurg'uchi bu o'yinchiq qizingiz kim-u, sizdek bir mehribon onani qon yig'latish kim? Yig'lamangiz, ona. Sizning to'kib kelgan ko'z yoshlaringizning bir tomchisig'a ham bu tashlandiq qizingiz arzimas, siz otamg'a maning rizolig'imni tashvishlanmay bildiraveringiz. Ul ham kishilar oldida bu baxtsiz qizining ta'nasiga qolmasin. Siz manim yuzimga ezilib qaramangiz, o'ylamay-netmay rizolig'imni bildiraveringiz! — dedi va yuziga to'zg'ib tushkan sochini to'g'rilab olg'ach, davom etdi: — Agar siz menga ortiq achinsangiz, rizoig'imning bir sharti qilib to'yni kelasi kuzga bo'lishini aytib

[1] **Mahv** — yo'q qilmoq.

o'tingiz, agarda otam baxtsiz qizining bu tilagini qabul etsa-etsun, bo'lmasa manim bu tilagim ham sizning bir tomchi ko'z yoshingizga arzimas, onajon, sizning shodlig'ingiz yo'lida har bir og'irliqlarg'a bu baxti qaro qizingiz rozidir, onajon!

Oftob oyim Kumushning bu so'zlariga to'zib turolmay, qizini bag'rig'a bosib quchoqladi, ona-bola tag'in shiddatlik ravishda ko'z yoshig'a ko'mildilar...

* * *

Oftob oyimning qat'iy isroriga binoan qutidor ham qizining shartini qabul etkan.

Qudalar ham kelasi kuzgacha kutishka rozi bo'lg'an edilar. Demak, kelasi kuzga qutidor Salim sharbatdor kabi bir kishiga qudalashib olg'anidek, Kumushbibi ham Otabek o'rniga Komil-bekni almashdirar edi.

11. "NAVO" KUYI

Xalqimiz ta'biricha, bu zamonlar "musulmonobod" bo'lsa-da, biroq bu tantanalik ta'birni buzib qo'ya-turg'an ishlar ham yo'q emas edi. Xon musulmon, bek musulmon, xalq musulmon, buning ustiga yurish-turish ham musulmoncha, hukmlar ham shari'atcha edi. O'g'irliq qilg'an uchun qo'l kesiladir va yo dorg'a osiladir. Zoni bilan zoniyalar[1] ham peshtoqdan tashla-nadirlar, ichkulik ichkan uchun qirq darra uriladir. Rais afandi mulozimlariga darra ko'tartirib, namozsizlarni tekshiradir, farzi ayn bilmaganlarni urdiradir edi. Ish shunchalik nozik bo'laturib ham o'g'rilar o'z tirikliklari orqasidan qolmaydirlar. Esh aka bilan Tosh akaning uylari orqasidan teshilib mollari o'g'ir-lana beradir, peshtoqdan qopqa bo'g'ilib tashlanmoq uchun fohishalar ham yetishib turadirlar. Butun umrida peshonasi sajda ko'rmaganlar ham ko'b, ammo farzi aynning bosh to-monidan to'rt-besh jumlani har kim qiynalmasdan sayriy olar edi. Ko'b kishilarning uylarida musallas bilan bo'zalar xumlab

[1] **Zoni, Zoniya** — buzuq er va xotin.

qaynab yotsa, ikkinchi tomonda rasmiy suratda ichkulik sotish bilan tiriklik qilg'uchilar ham yo'q emas edilar. Toshkandning Chuqur qishloq degan yerida qozoqlar tomonidan ochilg'an va hamisha rustamnamo[1] kishilar bilan ayqirib yotqan bo'zaxonalar ham yo'q emas edi[2].

Besh oylab Oq masjid safarida yurib ketkach, Otabek to'g'ri shu Chuqur qishloq bo'zaxonalaridan biriga kelib tushkandek bo'ldi. Uni kunduz kunlari bo'zaxonada uchratib bo'lmasa-da, ammo bo'zaxonag'a kelmagan kechasi juda oz edi. Bo'zagar Otabekning kim bolasi ekanligini yaxshi bilgani uchun ham-ma ishni uning tilagiga qarab qilar, ul keldi deguncha oddiy bo'zaxo'rlar yonig'a o'tquzmay o'zining maxsus hujrasiga olib kirar, boshqalarg'a berilaturgan loyqa bo'zadan bermay, bo'za-ning guli bilan mehmon qilar edi.

Hozir ham ul shu bo'zaxonada edi. Endi uchunchi kuvachani tugatib, to'rtinchini chaqirg'an edi.

Bo'zagar kirdi: — Bo'za beraymi, bek? — deb so'radi.

— Bering, — dedi va: — mashshog'ingizni ham kirgizing!

Vaqt yarim kechadan ham og'qan, kunduz kunidan beri ichishib charchag'an xo'randalar baqirishib-chaqirishib tarqa-lishqan edilar. Bo'zaxona tinchigan edi. Qo'lma-qo'l yurib char-chag'an mashshoq ham bo'shab, Otabekdan katta-katta ehsonlar ko'rgani uchun, vaqtning kechligiga ham e'tibor qilmay kirgan edi.

Mashshoq Otabekning sarxush qo'lidan bir piyola bo'zani ichkach, dutorini chertib so'radi:

— Qanday kuyni chalay, bek aka?

Otabek sarxush tovush bilan jiddiygina qilib javob berdi:

— Bilsangiz, haydalish kuyini chalingiz, ajralish kuyini cha-lingiz!

Mashshoq ajabsing'an edi:

— Dunyoda bunday kuylar borlig'ini umrimda birinchi mar-ta eshitaman, bek aka!

[1] **Rustamnamo** — afsonafiy Rustamga o'xshash.

[2] Bu bo'zaxonalar Mallaxonning 1273-yil Toshkand hokimligi vaqtida bar-ham berildi (*muallif*).

— Dunyoda bunday kuy yo'q deb o'ylaysizmi, siz eshitmagan bo'lsangiz maning eshitkanim bor... Bilmasangiz, bilgan kuyingizni chalingiz!

Mashshoq dutorini sozlar ekan, yana so'radi:

— Bu kuylar yangi chiqg'anmi?

— Yangi chiqg'an.

— Qayerda eshitdingiz?

Otabekning kayfi tarqag'andek bo'lib, mashshoqqa qaradi:

— Bu kuylarni Farg'onaning Marg'ilonida eshitdim...— dedi.

Dutorni sozlash uchun reza kuylardangina olib turg'an mashshoq, Otabek kutmagan joyda "Navo"dan boshlab yuborg'an edi. Kuyning boshlanishi bilanoq uning vujudi zirr etib ketkandek bo'lib keyingi piyolasini bo'shatdi va ixtiyorsiz ravishda dutorning munglik tovshig'a berildi. Dutor tovshi qandaydir o'zining bir hasratini so'zlag'andek, hikoya qilg'andek bo'lib eshitilar edi. Yo'q, bu hasratni ul o'z tilidan so'zlamas edi — Otabek tilidan so'zlar edi... Otabekning ko'z o'ngidan o'tkan kunlari birma-bir o'tib boshladilar-da, nihoyat "anuv" xotiralari, "anuv" hangomalari ham ko'rinish berib o'tdilar... Yo'q, o'tmadilar... uning ko'z o'ngida kelib to'xtadilar-da, shu ko'yi turaberdilar... Dutor bu ko'rinishni uning ko'z o'ngiga keltirib to'xtatqach, bu foji'aga o'zi ham chidab turolmag'andek yig'liy boshladi... Dutor quruqqina yig'lamas edi, balki butun koinotni zirr etdirib va xasta yuraklarni dirr silkitib yig'lar edi... Otabek ortiq chidab turolmadi-da, ro'ymoli bilan ko'zini yashirib yig'lamoqqa kirishdi... Ul ko'z yoshlarini to'xtatmoqchi bo'lar edi. Biroq hozirgi ixtiyor o'zida emas edi — hamma ixtiyor dutorning hazin "Navo"sida, toqatsiz yig'isida edi... Dutorning nozik torlaridan, tilsimlik yuraklaridan chiqg'an "Navo" kuyi o'z nolasiga tushunguchi Otabekdek yigitlarga juda muhtoj edi. O'z dardiga tushungan bu yigitka borg'an sayin dardini ochib so'zlar, yig'lab va ingrab so'zlar edi... Eshitkuchi esa dunyosini unutib yig'lar, kuchini yig'ishtirib yig'lar va hasrat-u alamini ko'z yoshisi bilan to'kib yig'lar edi...

Nihoyat "Navo" kuyi uning butun tanidagi suvlarini ko'zi orqaliq to'kdirdi-da, falakning teskari harakatidan shikoyat etib

qo'ydi va dunyoda yolg'iz hasratkina bo'lmag'anligini bildirgandek o'zining "savt" kuyini yer yuziga shodliq va so'yinch yog'dirib arz eta boshladi. "Navo"ning sihirlik "savt"i Otabekning ko'z yoshlarini quritdi-da, bir yengillik bag'ishladi. "Navo" bilan yuvilib ketkan uning umid gulzorida yangi chechaklar unib chiqdi...

* * *

Bu o'lturishdan so'ng ul bir oylab bo'zaxonag'a kelmay ketdi. Marg'ilondan qaytib kelgach, yana eski odatida davom eta boshladi...

* * *

Otabekning o'sha voqi'adan so'ngg'i Marg'ilon qatnashlari faqat natijasiz quruqqina bir qatnash edi. Bu qatnashning har birisida usta Alimnikiga tushar, ammo hanuz undan o'zining sirrini yashirib, Andijondan qaytib kelishini va yo borishini va yo'l ustidan ko'rib ketish uchun kirganini aytib usta Alimni minnatdor qilar edi. Ul Marg'ilonda ko'b to'xtamas, bir kun, uzoqqa tortilsa ikki-uch kun turib qaytar, ba'zi vaqtlarda yo'l ustidan "Xo'ja Ma'oz" mozorini ham tunab ketar edi. Uning o'n kunlab yo'l mashaqqatini o'z ustiga olib, Marg'ilonda qilaturg'an ishi shu mashaqqatlar evaziga arzug'uliq edimi, yo'qmi, o'qug'uchi buni quyidan onglar:

Marg'ilondan natijasiz, tamoman bo'shka qaytib Toshkand kelgach, Kumushni unutkandek bo'lib uch-to'rt kun u-bu bilan ovinib yurar, so'ngra hafta, o'n kundan so'ng yana Marg'ilon to'g'risida o'ylab boshlar, o'ylab o'yining tegiga yeta olmag'ach, o'zini qayoqqa urishini bilmay qolar, shundan so'ng hamma alamini Chuqur qishloqqa havola qilib, o'n-o'n besh kun bosim ichkanidan so'ng ichkulukdan ham lazzatlanmay qolar va shuning yonida uning ko'ngli bir narsaning bo'yini olg'andek sezinar, go'yo Marg'ilon borsa bir gap bo'laturg'andek, bormay qolsa keyinchalikda o'zi o'kinaturg'andek... Shundan so'ng to'satdan Marg'ilon yo'lig'a tushib qolar, yo'lda borar ekan, o'zini to'rt ko'z bilan kutib turg'andek sezilgan Marg'ilong'a har nimadir, bir soat ilgariroq yetish uchun oshiqar edi. Lekin... lekin Marg'i-

lon darbozasidan kirishi ila uning holi o'zgarib boshlar, yuragi qinidan chiqar darajada o'ynamoqqa olur, ayniqsa poyabzal rastasiga yaqinlashgach, uning bu iztirobi shiddatlanur, poyabzal rastasining yaqini bilan bunchalik o'zgarishda qolg'an Otabek rastaning o'zida qanday holg'a tushmog'ini tasavvurdan ojiz kelur va rasta ko'rindi deguncha otining boshini chapka burib yuborar va orqasidan kimningdir "...boringiz, eshigim yonida to'xtamangiz... uyatsiz!" tovshi eshitilgandek bo'lar edi... O'z-o'ziga "haqiqatan men uyatsiz", deb qo'yar va shuning ila hamma kutilgan-kuzatilgan gaplar, besh kunlik yo'l mashaqqatlari havog'a ketar, hatto xayolda emas, haqiqatda o'ylab qo'yg'an qayin otasi bilan xotinini shari'atka chaqirish fikri ham unutilar va yo'qolur, "hiylagarning yuzini qozixonada ko'raymi, o'zi ham qursin, yuzi ham!" der edi-da, otini to'g'ri usta Alimnikiga qarab solar edi.

Otabek usta Alimni juda yuqori darajaga qo'yg'anidek, uning majlisi bilan ham ancha yengillashar, o'n yillardin beri usta Alim yuragida saqlang'an va qabrg'a ham birga ketishi kutilgan ishq tarixini qayta-qayta eshitkusi kelaberar, usta Alim ham o'zining o'lgan Saodati to'g'risidag'i ipidan-ignasigacha bo'lg'an xotiralarini takror-takror hikoya qilib, hikoyasi oxirida: "Peshonamga sig'madi-da, o'ldi", deb qo'yar, bu so'z Otabekning ham yuragiga sovuq suv sepkan ta'sirini berib, ul ham ko'nglidan: "Manim ham peshonamga sig'madi-da, tiriklayin o'ldi" degan so'zni o'tquzar edi. Shu holda ikki-uch kun usta Alimnikida turg'ach, eng so'ngg'i martaba Marg'ilon bilan xayrlashkan kabi shaharning har bir narsasiga alvido nazari bilan boqar va boshi og'qan tomong'a ketkandek Marg'ilonning o'ng'ay kelgan darbozasig'a qarab yo'l olur edi. Qo'qonda bir-ikki kun, Kirovchida uch-to'rt kun, Qurama, Telov va shuningdek, qishloqlarda ham bir necha kunlab qo'na-qo'na nihoyat, Toshkandga kelib yetar yana... yana...

Otabekning Marg'ilong'a borib kelishi shu yo'sunda edi. Uning sirri o'zidan boshqa hech kimga ma'lum bo'lmag'anliqdan, orada uning holig'a kulguchi va undan hisob olg'uchi birav ham yo'q, faqat ul hamma hisobni o'z yuragidan olib, o'z

yuragiga berar edi. Shu yo'sun oromsizlik va besaranjomlik ichida uning oy-kunlari o'tib turar edi.

12. JONSO'Z BIR XABAR VA QO'RQUNCH BIR KECH

Agar olg'an hisobimiz to'g'ri chiqsa, bu gal uning Marg'ilong'a quruq qatnab yurishining yettinchi qaytasi edi. 1267-yilning kuzi — bu voqi'ag'a o'n sakkiz, o'n to'qquz oylar o'tib ketkan edi.

Ertalabki choydan so'ng, usta Alim o'zining qaynisi bilan oshxonasi yonig'a yangigina qurg'an to'quv do'konlari yonida ipakka ohor berish ila ovora edi. Ammo ul bo'lsa, do'konxonaning ustuniga suyalgan ko'yi qandaydir bir o'y bilan mashg'ulday ko'rinar, ustaning Toshkand to'g'rilarida bergan savollariga "shundoq, ha, yo'q, albatta" kabi qisqa javoblar bilan qarshi turar edi. Ul shu ko'yi yarim soatlar chamasi so'zsizlik so'nggida, so'zsizgina ko'cha eshik tomong'a chiqib keta boshladi, usta Alim ko'zini ishidan uzib so'radi:

— Yo'l bo'lsin, Shokirbek?

Otabek yo'lak yonidan javob berdi:

— Shaharni bir aylanib kelmakchiman.

— Juda yaxshi, — dedi usta va: — ammo peshindan kechka qolmang, men oshni damlab sizni kutib o'lturaman, tuzikmi?

— Tuzik, — dedi Otabek va yo'lakdan o'tib eshik oldig'a — ko'chaga chiqdi. Chiqishi bilan narigi eshikdan Sodiq ham ko'rinib qoldi-da, Otabek bilan to'qnash keldi. Sodiq iltifotsizgina unga qarab olg'ach, shosha-shosha o'ngdagi tor ko'chaga yurib ketdi. Otabek to'g'rig'a, katta ko'chaga qarab yurdi. Havo bulut edi. Oq bulutlar bo'lg'anliqdan quyoshning nuri uncha kesilmagan, quyosh to'r ro'ymol ichida o'lturg'an kelinlar kabi yer yuziga suzilib qarar edi. Bulutlarning ohistagina sayridan sezilar-sezilmas xafif[1] bir shamol yurib, yengilgina bir izg'iriq ham yuzga kelib to'qunar, bu izg'iriq kishiga uncha rohatsizlik

[1] **Xafif** — yengil.

bermasa-da, lekin qayerdadir dog‘ qilinmoqda bo‘lg‘an zig‘ir moyining achchig‘ isini dimog‘qa kelturib urishidan kishiga bir behuzurlik hosil bo‘lar edi. Otabek yo‘lning ayrilishig‘a borib to‘xtag‘an edi.

Yuzidan ikkilanish holati sezilar edi. Bu holat ikki yo‘l ustida voqi’ bo‘lg‘anliqdan onglanmog‘i yengil, chunki bir tomonda poyabzal rastasining yo‘li, ikkinchi yoqda to‘g‘ri ko‘cha edi. Uzoq to‘xtab turmay sobit va kuchlik adimlar bilan poyabzal rastasiga yurdi. Garchi bu ko‘cha uning yuziga qizarib-oqarish va bo‘zarib-sarg‘ayish tuslari berar edi, yana har holda ul sobitqadam edi, o‘sha voqi’adan so‘ng, onalar ta’biricha, “ilon chiqg‘an” bu ko‘chaga birinchi kirishi, birinchi jasorati edi. Ko‘chaning burilishida yana bir oz uning adimlari sekinlashsa ham, lekin oldinlashini qo‘ymay boraverdi. Uzoqdan qutidorning tilsimlik darbozasi ko‘rinib turar edi... Darboza yonidag‘i mash’um tol daraxti ham nomuborak bir ishka guvohlik bergan kabi bo‘lar edi. Borliq kuchini asabiyat markaziga yig‘ib, tag‘in bir qayta darbozaga qarab oldi. Bu qarashida butun o‘tkan kunlarini yana bir qayta xotirlag‘andek bo‘ldi va ihtizozot[1] orasida uflab yubordi. Ko‘ringan gilos yog‘ochlarining ostida bir vaqtlarda kimdir birav uni kutib olar edi, endi-chi... Endi kimni kutar ekan?— degan savol miyasini shipirib ketdi...

Ul Kumushni tamoman o‘z muhabbatida boqiy deb bilar va otasining zulmiga mahkum, deb tushunar edi. Shuning uchun ko‘ringan gilos yog‘ochining kuz bilan sarg‘ayg‘an bargidek Kumushning za’faron yuzini ko‘rdi, o‘zi uchun emas, uning qalbi parchalang‘andek bo‘ldi. Hozir ul kutilmagan bir jasoratka molik bo‘lg‘an kabi edi. Kiraymi, deb o‘yladi, bevosita o‘zi bilan onglashaymi, deb jasoratlandi... Lekin... lekin darbozaning qarshisidag‘i mash’um tol yog‘ochi unga qarab kulgandek bo‘lar edi: “Boringiz, eshigim yonida to‘xtamangiz, orsiz...” Ul darbozaga yaqinlashayozgan edi, nimadandir cho‘chib chetka burildi. Chunki darbozadan chiqib qolg‘an ikki kishini ko‘rib, bularning birini qayin otasi bo‘lib chiqmog‘idan hurkkan edi. Haytovur chiqg‘uchilar begona odamlar bo‘lib, oldinga toba yuriy bosh-

[1] **Ihtizozot** — titrash, qaltirash.

ladilar. Boyag‘i “...orsiz” jumlasi bilan uning kirish fikri tamoman so‘ngan edi. Ammo “biravlar” to‘g‘risida nima bo‘lganda ham bir gap eshitmak havasi tug‘ilg‘an edi. Bu chiqg‘uchilar garchi qutidorning iti haqida bo‘lsa-da, bir ma’lumot beralar-ku, deb o‘yladi va ularga yetib olish uchun adimlarini kengaytirdi. Ulardan uch-to‘rt adim berida borar edi. Baxtka qarshi ular churq etmaygina ketar edilar. Nihoyat, yuz adimcha borgandan so‘ng, ulardan so’z eshitishka to‘g‘ri keldi; birisi ikkinchisiga dedi:

— To‘y bilan nikohni bu kunga qilg‘animiz yaxshi bo‘ldi.

— Nima, juvonga ham to‘y boshqa, nikoh boshqa bo‘larmidi? Bordi-keldi bitta juvon qizi bor-ku, munga to‘yni boshqa, nikohni boshqa qilamiz deganiga hayronman.

— Axir qutidor ham boobro‘ odam-da, — dedi birinchi kishi.

Jonso‘z bu xabarni eshitkan Otabeknnig hushi boshidan uchkan kabi bo‘ldi-da, adim uzgan joyida mixlangandek qotib qoldi. Go’yo ustidan bir chelak qaynag‘an suvni ag‘darg‘an edilar-da, butun terisi oyog‘iga sidirilib tushkan edi... Besh daqiqalab yo‘l ustida esankiragan, hushsizlangan ko‘yi qotib turg‘ach, moshinavori[1] birdan yurib ketdi... “Kishining xotinini taloqsiz chiqarib ol-da, bu kun erga ber”, dedi va telbalarcha nima uchundir kulib qo‘ydi, o‘z-o‘ziga so‘zlanib Marg‘ilon ko‘chalarida tentaklarcha yugura boshladi. Uning bu kungi holig‘a qarash yuraklarni yorg‘anidek tasvirga ham qalam kuchi ojizdir...

* * *

Oyning o‘n beshlari bo‘lsa-da, havoning bulutlig‘i bilan oy ko‘rinmas, chin ma’nosi bilan qorong‘i kuzning qorong‘i bir tuni edi. Bir necha yuz yillardan beri yashab favqulodda zo‘rayib ketkan “Xo‘ja Ma’oz” mozorining chakalagi bu qorong‘iliqqa bir manba’ kabi edi. Kuchlik bir yel turg‘an, qandaydir bir ishka hozirlang‘an kabi to‘rt tomong‘a yugurib yurar edi. Mozor chakalagining bir burchagida tutab yotg‘an to‘nka yonida sochlari o‘sib soqolig‘a qo‘shilib ketkan bir devona bu mudhish qorong‘iliqqa qarshi kurashkan kabi gulxanni yondirishg‘a tirishar, gulxan tavaragidan aylanib qo‘lidag‘i kasavi bilan to‘rt tomonidan kovlar

[1] **Moshinavori** — beixtiyor, o‘z-o‘zidan.

edi. Yel borg'an sayin kuchlana bordi, chakalak tartibsiz holg'a kirib ketdi, bitta-yarimta to'kilmay qolg'an yaproqlar shitir-shitir to'kilishka oldilar, qarg'a va zog'chalar ayni uyqu zamonida tinchsizlagani uchun yelga qarshi namoyish qilg'andek g'o-g'u bilan chakalak ustidan aylana boshladilar. Yel kuchaygandan kuchayib borar va shu nusbatda mozor ichi ham yana bir qat qo'rqunch holg'a kirar edi, yel ketma-ket bo'kurar, bunga chiday olmag'an shox-shabbalar qars-qurs sinar, keksa yog'ochlar g'iyq-g'iyq etib yolborish tovshi chiqarar edilar. Yel ortiqcha bir g'azab ustida edi, yer yuzidagi tikkaygan narsani bukib-yanchib tashlamoqchi bo'lg'andek pishqirar edi. Chinorlardan birisini yerni titratib yiqitdi, devonaning gulxanini ham to'nka-po'nkasi bilan ko'tarib chakalakning ichiga otdi. Butun mozor ichini o't uchquni ila to'ldirib, yana ko'rinishka boshqacha bir tus berdi. Mozorni bu holg'a solg'andan so'ng go'yo shuning uchun g'ayratlangandek biroz pasaya tushdi, och qolg'an sher kabi pishqirib bo'kirishlari bosilg'andek bo'ldi. Yarim soat chamasi jonsarakka uchrab uchib yurishka majbur bo'lg'an qarg'alar yelning g'azabi bosilg'anini bir-birlariga xabar bergandek g'o-g'u bilan eski o'rinlariga qo'na boshladilar. Ko'kni o'rab olg'an qora bulutlar ham to's-to'ska bo'linib, oy ham qora parda ichidan yarim yuzini ochib yer yuziga mo'ralab qo'ydi. Gumbazning qarshisidag'i ikki tup keksa chinorning iskelet kabi quruq shoxlarig'a yel bilan allaqayoqlarg'a uchub ketkan boyqushlar to'pi ham kelib qo'na boshladilar. Oy parchalang'an qora bulutlar bilan bekinmachoq o'ynag'an kabi hali ko'rinib, hali yashirinar edi. Ul yer yuziga kulib qarag'anda mozorning chakalak qismiga aytarlik o'zgarish bera olmasa-da go'riston qismidagi do'mboq qabrlarni va ularning ustidagi marmar qabr toshlarini chuqur bir sukut ichida ekan, taqdim qilar edi. Boyqushlar uyasi bo'lg'an ikki tup chinorning qarshisida gunbazga ro'baro' qilib soling'an ayvon-ziyoratxona bor, ammo oy tik ko'tarilganlikdan ziyoratxona ichi qoprqorong'i[1] edi. Chinor shoxlari tasbeh kabi chizilg'an boyqushlar bilan to'lg'an. Ular oy nuridan uncha xursand emaslar, chunki

[1] "Xo'ja Ma'oz" ustiga solingan gunbaz va ziyoratxona ham masjid 1265-yilda O'tabboy qushbegi tomonidan bino qilingandir (*muallif*).

oy yer yuziga kulib qaray boshlasa, ular boshlarini kaftlari ichiga oladirlar-da, dum-dumaloq bo'lib siqilib ketadirlar. Oy bulutlar ostig'a kirsa, ular rohatlang'an kabi chig'-chig'-chig', ki-ki-ki qilib sayrab ham yuboradirlar. Bu vaqt shu boyqushlar sayrog'i ichidan ingranish kabi bir tovish ham eshitilgandek bo'ladir.

Masjid manorasidan ruhoniyyat yog'dirib munglik azon tovshi eshitildi-da, uyqu quchog'ida yotqan tabi'at uyg'onib javob bergan kabi jong'irab ketdi. "Ollohu akbar"ning so'ngg'i takrorida Otabek ziyoratxona ayvonidan tushdi-da, shildirab oqib turg'an ariq yonida tahorat olishka o'lturdi...

13. KULIB QARAMAG'AN BAXT

Endi uning umidi ortig'i bilan uzilg'an esa-da, yuragining yonishi bosilurliq emas edi. Ilon chaqqan kishidek dovdir va besaranjom ko'zlari bilan tevarakka bejo-bejo nazar tashlar edi. "Nihoyat, otasi o'z muddaosiga yetdi, qizini yangi kuyavga topshirib tinchlandi, kecha kechasi u..." der edi-da, mundan keyingi og'ulik haqiqatini bir turlik ham o'ziga singdira olmas va buni o'ylamaslikka tirishib va o'zini alaxsitmoqqa o'la tevaragiga bejo-bejo nazar tashlar edi.

Endi Marg'ilon qatnab yurishlarg'a xotima berilgandek va Marg'ilon ham undan "tag'in mendan nima ilinjing bor?" deb so'rag'andek bo'lar edi. Ul "Xo'ja Ma'oz"dan chiqib to'g'ri usta Alimnikiga qarab borar edi va u yerdan otini minib umrlikka Marg'ilon bilan vidolashmoqchi edi esa-da, oshna bir kimsa uning ko'z o'ngiga ko'ringandek va begona rahmsiz bir yigitning quchog'idan qutilish uchun undan imdod[1] so'rag'andek bo'lar edi.

Usta Alim eshigiga yetayozdi. Tom bir ma'yusiyat ichida boshini quyi solg'an edi, o'tib turg'uchlarni payqamas, laxja cho'g' kabi yonib turg'an yurak o'ti bilan sarxushdek edi. Qarshidag'i Sodiqning eshigidan chiqg'uchini ham payqamay qoldi va bir qarab olsa ham tanimag'an edi. Otabek usta Alimnikiga

[1] **Imdod** — yordam, ko'mak.

kelib kirgach, Sodiqnikidan chiqg'uchi Homid uning orqasidan qarab yo'l ustida qotib qoldi...

* * *

Shokirbekning kecha ertalab chiqg'anidan beri daraksiz ketishiga tashvishlanib o'lturgan usta Alim uni yo'lakda ko'rishi bilanoq so'radi:

— Eyyy, barakalla sizga, Shokirbek, qayog'larda qolib ketdingiz? Juda ham tashvishlandim-da o'zim... Nega bir kunda bunchalik o'zingizni oldirib qo'ydingiz?

Chindan ham ul o'zini tanilmaslik darajada oldirg'an, o'lat tekkan kishilardek ko'zlari ichiga cho'kib ketkan edi. Kirtaygan ko'ziga kuch bilan kulgi tusi berdi.

— "Xo'ja Ma'oz"ga borg'an edim...

— Nima uchun?

— Tunashka.

Usta Alim taajjub ichida yana bir qat uni kuzatib chiqdi:

— Tunadingiz?..

Otabek ayvon peshonasiga o'lturar ekan, ustani shubhada qoldirmas uchun dedi:

— Ko'bdan beri bir tunasam, degan xayolim bor edi.

— Buzrukdan so'rayturg'an tilaklaringiz bor ekanda, — dedi usta Alim va kuldi. Bu vaqt ikkisi ham yo'lakda yurib kelgan oyoq tovishig'a qaradilar. Qo'pol qilib boshig'a salla o'ragan, ustag'a o'xshash rangsizgina bir yigit kirib kelar edi. Usta Alim kelg'uchining istiqboli uchun o'rnidan turdi: "Eyy, usta Farfi, keling-keling, bormisiz!" dedi. Usta Farfi salom berib, usta Alim bilan ko'rishdi. Otabek ko'rishishga hozirlanmagan ham edi, ammo kelguchining o'zi qo'l uzatdi-da, "salomatmisiz, mehmon" deb ko'rishib oldi. Ayvong'a o'lturgach, fotiha o'quldi. Usta Alim kelguchini xush omadi qilar ekan:

— Siz ham kelar ekansiz-a, usta Farfi, — deb piching otib qo'ydi. Sog'-u salomatlik so'ralib bo'ling'andan so'ng usta Farfi qarshidag'i yangi qurilg'an to'quv do'konlariga ishorat qilib dedi:

— Ishlar katta-ku, usta. Do'konlarni ham qurib yuboribsiz.

— Do'konni qurg'animizg'a endi o'n besh kuncha bo'lib qoldi. Fotiha o'qishg'a kelarmisiz, deb kutdim, shu choqg'acha daragingiz bo'lmadi.

— O'zingizning boshingizdan o'tkan, usta, — dedi, — biravning kafilini olg'andan so'ng ishni tashlab chiqish qiyin, jum'aning sharofatlari bilan oshna-og'aynilarnikiga borilmasa boshqa iloji yo'q, axir o'zingizning ham boshingizdan o'tkan-ku.

— Yo'q-yo'q, — deb kuldi usta Alim, — men sizga o'xshab do'konning ustida sira tuxum bosqan emasman, simkor[1]ni ko'zim qiymaydir desangiz, men ishonar edim.

— Bu gapingiz to'g'ri, — dedi kulib usta Farfi, — jo'jalari tushkir yildan yilga ko'payib boradirlar, qozonni suvga tashlag'an kunimiz janjal.

Usta Alim dasturxon yozish uchun hujrasiga kirganda usta Farfi Otabekka qaradi.

— Sizniki qayerdan, mehmon?

— Toshkanddan.

— Juda yaxshi, qani yuqoriga chiqing, mehmon, — dedi. Otabek rahmat aytib joyidan qo'zg'almadi. Usta Farfi uni yana bir qat ko'zdan kechirib olg'ach, cho'kkalashini buzib chordana qurib oldi. Dasturxon yozilib, ertangi nonishta uchun damlab qo'yilg'an choy olinib kelindi. Usta Alim Shokirbekni yuqorig'a chiqishg'a qistasa ham ul kavshini yeshmay eskicha o'ltura berdi. Undan-bundan so'zlashib choy ichishka boshladilar. Usta Alim bilan usta Farfining so'zlaridan ilgarida bir ustakornikida ishlaganliklari, mundan yigirma kunlar burun usta Alimning ustakor bilan nima uchundir urishkanligi va shundan so'ng o'z uyiga do'kon qurib o'zicha ishlay boshlag'anlig'i onglashilar edi. Usta Farfi undan achchig'lanish sababini so'rasa ham ul qanoatlandirarlik javob bermas, faqat "yomon odam ekan, to'ng'iz" bilan kifoyalanar edi. Shu vaqt Otabek qo'lidag'i piyolasini bo'shatdi-da, usta Alimga dedi:

— Endi menga ruxsat berasiz, usta. Men jo'nayman.

Usta Alim ajabsinib unga qaradi va:

[1] **Simkor** — shogirdlarga ishbay asosida to'lanadigan ish haqi.

— Nega tag'in ketmakchi bo'lib qoldingiz? Uch-to'rt kun turmoqchi emasmi edingiz? — deb so'radi.

— Marg'ilondag'i ishlarim bitib qoldi, o'zim ham zerikib boshladim...

— Bo'lmasa choy tugalsin, shundan so'ng sizga ruxsat, — dedi usta Alim va bir piyola choy to'ldirib berdi. Otabekning izn so'rashi bilan bo'linib qolg'an savolini usta Farfi davom etdirdi:

— To'g'risini aytingiz-chi, usta, nima uchun ustakor bilan achig'lashdingiz?

— U sizga aniq aytmadimi?

— Aytmadi. So'rasam, gapni boshqa tarafka chalg'itadi.

— Imonsiz, aytishka uyalg'an, — dedi usta Alim va kimgadir nafratlanib qarag'andek bujmayib qo'ydi.

— Haytovur siz bilan achchig'lashqan sababini so'rasam, gapni chetka buradi.

Usta Alim qo'lidag'i piyolasini qult etib bo'shatdi-da, ustakori bilan achchig'lashish sababini so'zlab berdi:

— Men Homidning qaynim Sayfiga yomon ko'z bilan qarab yurganini sal-pal sezib yurar edim... Urishaturg'on kunimizning ertalabida Sayfini ilgariroq ishka jo'natdim-da, o'zim nimagadir urinib kechroq qolib bordim. Darbozadan kirishim bilan ishxona ichidan kimningdir yig'lab-yolborg'an tovshini eshitib ajabsindim va ishxona eshigini ochib kirsam, imonsiz Homid qaynimg'a zo'rliq qilib turg'an ekan. Eshik ochilish bilan cho'chib Sayfini bo'shatdi-da, menga qaradi. Men achchig'imdan nima deyishni bilmay qolg'an edim. To'ng'uz ishxonadan chiqib boshlag'an edi: "Sen bilan otangg'a yigirma yillab xizmat qilib, nihoyat sendan ko'rgan yaxshilig'im shu bo'ldimi?" dedim. Churq etmay chiqib ketdi. Nimagadir, siz, Karim va Ortiqboylar ham ishxonaga kelmagan ekansizlar. To'ng'uz vaqtdan foydalanib Sayfiga yopishqan ekan. Mana, oramizdan o'tkani shul. Uning orqasidan men ham Sayfini olib chiqib keldim-da, ikkinchi uchrashmay uyga do'kon qurish harakatiga tushdim, — dedi. Usta Farfi ham ustakorning bu qilig'idan nafratlangan edi:

— O'bba padarla'nati, hali shunaqa ish qildi deng-chi? O'zi odam emas, hali bu uning hunarlarining eng pachog'i, — dedi

va tovshini sekinlatib davom etdi: — badbaxt, aqllar ishonmasliq darajada bo'lgan har bir yomonliqlarni qilar ekanki, biz bilmas ekanmiz.

Otabek usta Alimning hikoyasini iltifot bilan eshitkan edi. Shuning uchun undan so'radi:

— Bu qanday Homid, qora cho'tir kishi emasmi? Men hali uni qo'shningiz uyidan chiqg'an holda ko'rgan edim.

Usta Alim ajabsinib Otabekka qaradi:

— O'sha-o'sha, siz uni qayoqdan taniysiz?

— Uning bilan allaqayerda so'zlashkanim bor edi.

Usta Farfi Otabekka kulgi aralash qarab olib dedi:

— Bo'lmasa, uning qo'lansa so'zlariga xo'b zavqlang'andirsiz.

Otabek ma'nolik qilib iljaydi. Ularning so'zi shu yerga yetkanda ro'ymolda tugiglik bir narsa ko'targani holda Sayfi kirib keldi, salomdan so'ng usta Farfi bilan ko'rishdi va Otabekka qarab dedi:

— Kecha sizni kuta-kuta oshlarimiz sovib qoldi, bek aka.

— Men bu kungami, deb o'ylabman, — dedi kulib Otabek.

Sayfi hovliqib bir narsa deyishka hozirlanar edi:

— Bu kun kechasi hammomning og'ilida biravni o'ldirib ketibdirlar, — dedi.

— Kimni? — deb so'radi usta Alim.

— Kim ekanini bilmadim.

Usta Farfi javob berdi:

— Kelishimda qo'rboshilar boshliq o'lukni aravaga ortar ekanlar, o'ldirilgan Salim sharbatdorning o'g'li bechora Komilbek.

— Tavba, — deb qo'ydi usta Alim va so'radi: — O'ldurg'uchi ushlanganmi?

— Ushlanish qayog'da, o'lukning o'zini qidira-qidira zo'rg'a yarim kechada topqanlar, — dedi usta Farfi. Otabek bu xabarni sovuqqina eshitib o'lturar edi va fotiha o'qub turishka hozirlanar edi.

— Gumondor bormi? — dedi usta.

— Gumondor-ku yo'q, ammo bechoraning o'lumi juda qiziq kunga to'g'ri kelishi ajib, — dedi usta Farfi va davom etdi: —

Kecha Komilbekning Mirzakarim akaning qizi bilan nikohlari bo'lmoqchi ekan. Bechora nikohdan ikki soat chamasi ilgariroq yonig'a bir o'rtog'ini olib hammomga borg'an va bir onda hammom ichidan yo'qolg'an, hatto uning yonidag'i kishi ham qayoqqa ketkanini sezmay qolg'an. Qiznikida hamma tajammulni[1] tayyorlab, Komilbekning otasidan tortib nikoh qilaturg'an qozi-yu quzzotlarg'acha kuyavni kutib o'lturar ekanlar. Bir vaqtda haligi birgalashib hammomga tushkan yigit hovliqib qiznikiga kelgan, kuyav kutib o'ltirganlar kuyavdan darak so'rasalar, ul ulardan kuyavni so'rag'an va voqi'ani aytib, hammomda kiyimlarini ham qoldirib bir onda yo'qolg'anini xabar bergan. Shundan so'ng nikoh-nikohda, osh-oshda qolib kuyavni qidirib ketkanlar. Nihoyat, yarim kechada hammomning tahoratxonasi yonidag'i bir og'ilning oxiridan qonig'a belashib yotqani holda topqanlar. Bechora tahorat uchun og'ilg'a kirganda tovush chiqarmasliq yeriga xanjar urib, oxirg'a tiqib ketkan ekanlar. Juda qiziq gap... Kim o'ldirg'an va nima uchun o'ldirilgan hech kim bilmaydir, — dedi.

Otabek tamom onglashilmag'an bir holatda qolg'an edi. Bu xabardan quvonishg'a-da bilmas va xafalanishg'a ham yo'l topmas edi. Raqibning o'ldirilishi uning tamom so'nib bitkan umidini yana qaytarg'andek bo'lsa ham, nima uchundir ul bu ishdan o'ziga tinchlik ortdira olmag'an, aksincha tinchsizlana boshlag'an edi. Bu foji'adan ortiqcha asarlangan usta Alim "voy bechora- bechora", der edi.

— Birarta dushmani borlig'i ma'lumdir, axir? — deb so'rab qo'ydi.

— Albatta bordir, — dedi usta Farfi va Otabekka qarab qo'ydi. Bu qarashdan Otabek borliq-yo'qliq holg'a kirgan edi. Usta Farfi davom etdi: — Dunyoda qanday odam yo'q, deb o'ylaysiz, kishining rizqig'a tupurganlar, oxiratini o'ylamag'anlar hamma yoqda ham to'lib yotibdir, — dedi, yana Otabekka qarab oldi... Otabek yorilish darajasiga borib qaytdi... Usta Farfining bu keyingi qarashini usta Alim payqag'an edi va usta Farfining bu to'g'rida bir narsa bilib-da, so'zlashka Otabekdan mulohaza qilib to'xtadimi, deb o'ylag'an edi:

[1] **Tajammul** — kerakli narsalar.

— So'zlay beringiz Farfiboy, bu kishi o'zimiznikidir,— dedi.

— Nimani so'zlay berayin?

— Komilbekning dushmani to'g'risida bilganingizni.

— Men sizga bir narsani bilaman, dedimmi? — dedi va kulib Otabekka qaradi: — bu odamning o'smoqchilashini qarang-a?

Bu so'z bilan Otabek biroz yengillashdi.

— Menga bir-ikki qayta qarab olg'aningiz uchun bilsangiz ham so'zlashka mendan yotsindingizmi, deb usta o'yladilar shekilli, — dedi Otabek.

— To'g'risini aytsam, siz bu to'g'rida bir narsa bilasiz, lekin so'zlashka Shokirbekdan cho'chib turasiz, — dedi usta.

— Quruq tuhmatni qo'ying-chi, — dedi usta Farfi.

— Quruq tuhmat emas, bilib tuhmat, — dedi usta va:— Shokirbek siz o'ylagan kishilardan emas, aslo tap tortmay so'zlay bering, — dedi.

— Astag'firulloh, — deb kulib qo'ydi usta Farfi va biroz o'ylab olg'ach dedi: — Siz bilan menga shu narsaning nima zarurati bor, usta!

— Avvalo so'zlamayturg'an bo'lg'andan so'ng puk berish[1] kerak emas, tildan ilingandan keyin bizga zarurati bo'lmasa ham bilganni aytish kerak, — dedi usta Alim.

Ayniqsa ustadan ko'ra ham Otabek sabrsizlana boshlag'an edi. Hozirgina o'ylab turg'an jo'nash masalasi ham uning esidan chiqg'an, chunki raqibining qotili kim ekanligini bilib olish hammadan ham unga qiziq va ahamiyatli edi.

Usta Farfi endi aytmasa bo'lmaslig'ini ongladi, shuning uchun Sayfiga ishonmag'ansumon qaradi:

— Jiyan, sen yoshsan hali, sening og'zingga ishonch yo'q, — dedi va: — bir oz do'koningga borib tur, achchig'ing chiqsa ham.

Usta Alim ham qaynisini turishka ishorat qildi va o'radan savzi olib to'g'rashga buyurdi. Bola ketgach, usta Farfi ohistagina dedi:

— Agar gumonim to'g'ri bo'lsa, Komilbekning qotili Homiddir.

[1] **Puk berish** — bildirib qo'yish.

Bu so'z Otabekni ajabsintirg'andek, usta Alimga ham g'arib eshitilgan edi.

— Homid deysizmi?! — deb so'radi usta Alim.

— Homid, — dedi, yana sekingina usta Alimdan so'radi: — siz Umarbekni Homidg'a yaqin do'st ekanligini bilarsiz, albatta?

— Bilaman, hamma vaqt yurish-turishi o'shaning bilan edi.

— Bali, — dedi usta Farfi, — O'sha Umarbek bilan oralarig'a yaqinda bir sovuqliq tushdi-da, mundan o'n kuncha ilgari Homidning bir mudhish vahshati to'g'risida Umarbekdan bir sir eshitdim. Homid Komilbekni o'ldirganda ustida bo'lmag'an bo'lsam ham, ammo haligi eshitkan sirimnnig dalolatiga qarab, albatta Komilbekning qotili Homid degan fikrga tushdim... Siz mundan uch yilcha ilgari Marg'ilon kelib Mirzakarim akaning qizig'a uylangan Otabek ismlik toshkandlik bir yigitni haligi qayin ota bo'lmish Mirzakarim aka bilan qamalib, osilishg'a hukm qiling'anlarida dor ostidan qutqarilish voqi'alarini xotirlaysizmi?.. Albatta yodingizda bo'lsa kerak, hov, biz Sariboyning do'konida choy ichishib o'lturg'an edik-ku, yodingizga tushdimi?

— Esimda bor, esimda bor, — dedi usta Alim va Otabekdan so'radi, — balki siz tanirsiz, Toshkandda mashhur bo'lg'an Yusufbek hoji deganning o'g'li.

— Taniyman, — dedi Otabek va hikoyani buncha uzoqdan solg'ani va o'z ustida gap yurgizgani uchun tong ajab ichida usta Farfining og'zig'a qarab qotqan edi.

Usta Farfi yarim-yarim tovishda davom etdi:

— Ana shu yigitning olg'an xotini juda ham nozanin bir qiz bo'lib, bu qizg'a bizning Homid ham xaridor ekan. Halig'i Otabek qizg'a uylanib qo'yg'ach, bizning Homid tikanga ag'nab, oradan Otabek bilan Mirzakarim akani ko'tarish fikriga tushkan va bo'lmag'an chaqimchiliqlar bilan ularni dor ostig'acha tortishg'a muvaffaq bo'lg'an... (So'z bu yerga yetkanda, Otabek bilintirmaslik qilib bir entikib qo'ydi). Usta Farfi davom etib dedi: — Ammo Xudoning haqini nohaq qilmaslig'i soyasida bir maktub sababi bilan kutmagan joyda dor ostidan najotka chiqg'anlar. Bular oqlang'ach, Homidning o'zi qamalaturg'on bo'lib ammo qo'rboshining yordami orqasida Qo'qong'a qochib

qutilg'an va ul yerda ham tinch yotmay O'tabboy qushbegini poraxo'rlikda ayblab, Musulmon cho'loqqa ariza bergan, — dedi va so'zini bu yerda to'xtatib ustadan so'radi: — O'zingiz ham bilsangiz kerak, Homid bir kecha yo'qolib, uch oylab bedarak ketkan va uni qo'rboshi yigitlari qidirib yurgan edilar.

Usta Alim tasdiq ishorasini berib:

— So'zlay beringiz, — dedi. Ammo Otabek bu dahshatlik haqiqatni eshitmakda bo'lg'an quloqlarig'a ishonmas va o'zini kuch orqasida tutib turar edi.

Usta Farfi tovshini sekinlatib davom etdi:

— Homidning Musulmon cho'loqqa bergan arizasidan so'ng Otabek bilan O'tabboy qushbegi Qo'qong'a chaqiriladirlar-da, so'roqdan so'ng yana oqliqqa chiqadirlar.

Ammo Homid uch oylab Marg'ilon kelalmay yurgach, nihoyat yana qo'rboshining yordami bilan kelishka ham muvaffaq bo'ladir. Biroq Homid hanuz tinch yotolmaydir. Fursati kelishi bilan yana bir yomonliq qilmoqqa, qutidorning qizini o'ziniki etishka o'ylab yuradir. To'ng'izning baxtiga bu fursat ham to'g'ri kelib, yana yomonliqqa yuz qo'yadir. Shundoqki, Otabekning Toshkanddan ham uylanganini bilib, uning tilidan bir taloq xati yozdiradi-da, Mirzakarim akanikiga kirguzadir.

Otabek o'zini nechog'liq bosib ushlab kelgan bo'lsa ham, lekin endi ichidan qaynab toshib ketkan hissiyotini bosolmadi — "vijdonsiz, to'ng'uz!" dedi-da, ixtisyorsiz o'rnidan turib ketdi. Usta Alim ham o'zini tinch tutolmadi, "Badbaxt, kofir!" deb qo'ydi. Otabekning o'zgarishidan usta Farfi shubhaga tushayozg'an bo'lsa-da, lekin usta Alimning ham unga qo'shilishi uni o'ylatib turmadi, Otabek qaytib o'rniga o'lturg'ach, ul davom etdi:

— Bu soxta taloq xati to'g'risida Otabekning nima qilg'anlig'i Homidga ham ma'lum bo'lmaydir. Lekin ish Homidning o'ylag'anicha natijalanib, bir necha vaqtdan so'ng Mirzakarim akaning qizini taloq qilinishi xabari chiqib qoladir. Oradan uchto'rt oyni o'tkazub, bizning Homid Mirzakarim akanikiga sovchi kirguzadir. Ammo Mirzakarim aka uning sovchilarini quruq qaytaradir. Bir necha vaqtdan so'ng, Homidning soxta taloq xatisi

bilan eridan chiqg'an qiz Komilbekka beriladir va nima uchundir to'ylari bir necha vaqtka kechikib qoladir-da, oradan birar yilni o'tkazib, nihoyat, kecha ularning to'y va nikoh kunlari ekanki, Komilbekning hammomda o'ldirilgan xabarini eshitib turibmiz. Mana men yuqoridag'i sabablarga binoan Komilbekni o'ldirguchi aniq Homid, deb o'ylayman, — dedi.

Usta Alim boshini chayqab:

— Bundan shubha yo'q, nax Homidning o'zi, — dedi va o'zicha: — Eh, essiz musulmonchiliq, shunchalik ham insofsizlik bo'ladimi, o'zingning bir emas ikkita xotining bo'laturib, tag'in bir yigitning haloliga ko'z olaytirish... Yana o'zingning bo'ying yetmasligini bilaturib ham, ikki orada bir gunohsizning qonini to'kish — eh, shayton bolasi! — deb qo'ydi.

— Bu bir it! — dedi usta Farfi, tomdagi luqmani o'zi ham yeyolmaydir, boshqag'a ham yedirmaydir, nax itning o'zi!

Otabek o'z hayotidagi foji'alarning manba'i bo'lg'an bir habisni[1] nihoyat birinchi martaba tanib turar edi. Bu palid dushmanga qarshi o'zida qo'zg'alg'an bitmas-tuganmas nafrat va g'azab hissiyotini sirining fosh bo'lishidan qo'rqib ichiga yutishka majbur edi. Shundoq bo'lsa ham ichda qaynag'an hissiyot o'z sharpasini uning yuziga ochiq tashlab turmoqda, ko'zi o't kabi yonar va yuzi yuz xil tuska kirar edi.

Anchagina oradan so'z kesilib qolg'andan so'ng usta Farfi dedi:

— Siz bilan men shu choqg'acha Homidning bunday ishlari bor ekanidan xabarsiz yurganimizga hayron qolaman.

— Hayron qolishg'a o'rin yo'q, — dedi usta Alim, — sizku yaqinda kirib ishlay boshladingiz. Ammo men yigirma yillab shuning uyida qolib sira ham Homidning ichidagiga tushuna olmas edim va hamisha ko'zimga dimlangan qorong'u o'radek qo'rqunch ko'rinar edi, — dedi va biroz to'xtab olg'ach, bir narsa topqandek harakat yasadi.— Bu gaplarning bosh omili albatta Homid bo'lsa ham, lekin bunda uning boshqa yordamchilari ham bor ko'rinadir, yodingizda bormi, ko'pincha chaxchayg'an ko'zlik bir yigit ishxonamizga uni so'rab borar edi?

[1] **Habis** — yaramas, nopok.

— Bilaman, bu kunda ham Homid bilan sermuomala, oti Sodiq bo'lib, sizning qo'shningiz emasmi?

— Otangga rahmat! Ana shu yigit bilan uning onasi bu ishda Homidning eng ishonchlik yordamchilari bo'lsa kerakki, ul ikki yildan beri shu qo'shnimnikiga hamisha qatnab qolg'on edi. Sodiqlar o'z ovqatlarini ham o'tquzolmag'an holda faqirlikda yashab yil sayin menga oz-oz yerlaridan sotib tiriklik qilar edilar. Bir yilcha bo'ldi, birdan suv olib qoldilar va Sodiq uylanib ham qo'ydi. Men haytovur bechora yo'lini topib oldiyov deb yurar edim. Endi bilsam, Sodiqni uylantirguchi ham shu Homid ekan, — dedi va Otabekdan so'radi: — Siz hali Homidning qo'shnimnikidan chiqib ketkanligini so'zlab edingizmi? — Otabek tasdiq ishorasini bergach, negadir bir entikib qo'ydi. Haqiqatan usta Alimning bu keyingi so'rog'i uni entiktirarlik edi. O'tkan kunlarini zahar bilan bulg'ab kelgan bu mudhish dushmaniga qaysi yo'sun bilan javob qaytarish yo'llarini izlab turg'an choqda bu savol berilib, Homid bilan boyag'i uchrashishini unga xotirlatqan va endi ham kulib qaramag'an baxtig'a la'nat o'qutqan edi. Ul o'zining hozirgi hayotini-da ulug' tahlika ostida bo'lg'anlig'ini va bu tahlikaning o'tkandagilarga qarag'anda tamoman boshqacha bir dahshatda bo'lishini onglar edi.

Usta Alim oshxonag'a borib osh qilish harakatiga tushkan edi. Otabekning to'satdan ketish harakatiga tushib qolg'anini ko'rib:

— Bek, shuncha o'lturganning qatorida yana yarim soatka tahammul[1] qilsangiz, oshni yeb yo'lg'a tushasiz. Mana men, savzini ham bosdim, — dedi.

Otabek qaytib o'lturmadi va havlining o'rtasidan turib uzr aytdi:

— Rahmat, usta, men bu kun oshig'ich yurib, ertalab jo'nab ketgan yuklarning ketidan yetib olmasam bo'lmaydir.

— Oshni tashlab ketsangiz xafa bo'laman, qirqqa chidagan qirq biriga ham chiday oladir.

— O'lturing-o'lturing, mehmon, — dedi usta Farfi.— Oshg'a savzi bosildi — pishdi!

[1] **Tahammul** — sabr, bardosh.

— Men ustaning oshini birinchi martaba yeb yotqanim yo'q, agar savdogarchilik omon bo'lsa, har o'n besh kunda bir kelib ustaning jonig'a ham tegaman, — dedi Otabek va boqchag'a qarab yuriy berdi.

Usta Alim oshg'a savzi bosish bilan ovora edi:

— Men sizni zo'rlamayman, lekin yo'l ustida qorningiz ochib qolsa, o'zingizdan o'pkalang, — dedi.

Otabek maydonda otini supirib egarlar ekan, maydonning g'arbidagi xaroba uyning devoridan bir bosh ko'tarilib munga qarab turar edi. Mundan uning xabari bormidi, yo'qmi, lekin ul bu tomong'a qaramasdan otini egarlash bilan mashg'ul edi. Ul egarlanib bo'ling'an otini havlig'a qarab yetaklay boshlag'anda, havliga qarab turg'an bosh ham devordan quyig'a tushib yo'qoldi. Ul otini havlining o'rtasig'a qantarib qo'yib ayvondag'i xurjun va po'stunini olar ekan, usta Farfi bilan xayrlashdi. Otni Sayfi yetaklagani holda usta Alim Otabekni ko'chaga uzatib chiqdi va uning qo'ltug'idan olib otka mindirar ekan, o'pkalash ohangida dedi:

— Oshni tashlab ketkaningizni unutmang, bek.

Otabek egarga o'lturib olg'ach so'radi:

— Xafa bo'ldingizmi?

— Nega xafa bo'layin, ammo yo'lda ochiqib qolishingiz uchun sizga achinayotibman.

— Tayyor oshni tashlab ketib, yo'lda ochliqdan qiynalishimni o'zim ham tushunib turibman, usta, — dedi Otabek va, — biroq tuyakashlar bilan Andijonda bu kunga uchrashish uchun va'da lashkan edim, ularga yetib olib yo'l xarajatlar uchun biroz aqcha bermasam, ya'ni o'z rohatimni ko'zlab sizni oshingizni kutib qolsam, besh kishini ko'ra-bila turib och qo'yg'an bo'laman.

Usta Alim otning jilovidan qo'lini olib so'radi:

— Andijon o'tkan kezlaringizda yo'l ustidan kirib turishka va'da berasizmi?

— Bo'lmasa-chi, — dedi Otabek, — shu o'n besh kunning ichida sakkiz tepki atlasdan loaqal ikki ko'ra yig'ib qo'yingiz, yodingizdan chiqarmangiz!

— Yodimda bor, xotirjam' bo'lingiz!

— Xayr, xo'sh!

— Yaxshi qol, Sayfi!

Saman yo'rg'a yo'lga tushdi, chovig'a odatdan tashqari bir-ikki qayta kelib tushkan achchig' qamchi zarbi bilan bir onda ko'zdan g'oyib bo'lib ketdi. Otabekni uzoqlatib usta Alim uyga kirgan ham edi, Jannat opaning eshigi ochildi-da, Sodiq ot yetaklagan holda chiqib keldi. Ul otqa minar ekan, eshik ichida ko'ringan Homid — "tezroq!" — degan amrni berdi. Sodiq ham Otabek izicha otini haydab yubordi...

Usta Alim Otabekni kuzatib kelib, ayvon peshonasiga o'lturar ekan:

— Tabi'ati juda qiziq yigit-da, — deb qo'ydi.

Usta Farfi so'radi:

— Bu yigit bilan qanday oshnalig'ingiz bor?

— Men sizga o'zog'i yili bir yigitning Homidning darbozasida adashib yurganligini va men bilan birga havlig'a kelib bir kun yotib ketkanligini so'zlab edim shekillik?

— Ha, ha, hali o'sha yigit shumi?

— Shu. Shundan beri har bir Marg'ilon kelganida va Andijon o'tkanida maning oldimg'a kirmasdan ketmaydir. O'zi juda og'ir va aqllik yigit, buning ustiga qiziq tabi'ati ham bor, — dedi.

— Qizig'i qanaqa, — deb so'radi usta Farfi.

— Juda qiziq, — dedi usta va kechagi voqi'ani so'zlab chiqdi. — Kecha ertalab shaharni bir aylanib kelayin deb chiqib ketkan va tushlik oshka yetib kelish uchun va'da ham bergan edi. Men va'da vaqtig'a oshni damlab o'lturibman-o'lturibman, sira kelsa-chi! Nihoyat, sizdan sal ilgariroq kelib turg'an edi. So'rasam: "Xo'ja Ma'oz"ni tunab qoldim, deydir. Ko'zi uyqusizliqdan bir qarich ichiga tushib ketibdir. Juda ham tabi'ati qiziq yigit.

— Yaxshi yigit ekan, — deb qo'ydi usta Farfi.

Oshni yeb bo'lg'anlarida u yoq-bu yoqdan jum'a tovshi kela boshlag'an edi. Shuning uchun choy ichib o'lturishka to'g'ri kelmay usta Farfi usta Alimdan ilgariroq namozi jum'aga qo'zg'aldi va eshikdan chiqishi bilan o'z uyidan kelayotqandek ko'ringan Homidga uchrashdi.

— Ha, usta Farfi, baxay? — dedi Homid.

— Usta Alimnikiga kelgan edim.

— Bo'lmasa ziyofat quyuq ekan-da!

— Quyuq! — dedi kulib usta Farfi, — usta Alim o'z uyiga do'kon qurg'an ekan, gilalab[1] yurmasin deb fotihaga kelgan edim.

— Shundoqmi! — deb qo'ydi Homid. Birgalashib keta boshladilar.

— Bo'lmasa usta Alim o'z uyiga do'kon quribdir, deng-chi!

— Do'kon quribdir.

— Arvoh piri bermasdan-a?

— Qishda arvoh piri qilib bermoqchi! — dedi usta Farfi. Yana bir necha daqiqag'a oradan so'z kesilib qoldi.

— Osh qilib bergandir?

— Albatta.

— Boshqa mehmon ham bor ekanmi? — deb so'rab qo'ydi Homid. Usta Farfi Otabekning Homid bilan uchrashg'anini xotirlag'an edi.

— Toshkandlik bir savdogar mehmoni ham bor ekan,— dedi. Masjidga yaqinlashib qolg'an edilar. Homid yana nimanidir so'ramoqchi bo'lsa ham, usta Farfi shoshib masjidga burildi.

14. RAQIB IZIDAN

O'n olti-o'n yetti kunlik oy oq bulut ichidan qo'toslanib[2] ko'rinar edi. Hamma xuftan namoziga kirib ketkan, ko'chalar suv quyg'andek tinch edi. Ko'chaning bu tinch paytidan foydalang'an kabi usta Alimning eshigi yonig'a kelib to'xtag'an kimsaning kim ekanligini bilish uchun oy yoruqlig'ig'a qarshi tushkan bo'g'ot xalal berar edi. Bo'g'ot panasida va eshik halqasida qadalib bir muncha vaqt nimanidir kutib turg'an bu kishi nihoyat, avaylabgina eshikni ochib o'zini yo'lakka oldi. Tag'in anchagina eshikning ichkarigi qismida turg'ach, ochishidag'i ehtiyot bilan eshikni yopdi.

[1] **Gila** — gina, xafagarchilik.

[2] **Qo'toslanmoq** — yaltiramoq, jilvalanmoq.

Oy yoruqlig'i uch burchak ravishda yo'lakka tushib turar edi. Bu noma'lum kimsa oyoq uchi bilan yurib keldi-da, mo'ralab ayvong'a qaradi. Ayvonning tokchasida sham' yonib, Sayfi o'rin yozish bilan ovora edi. Noma'lum kimsa yo'lakning qorong'i qismig'a o'zini olib, ko'zini Sayfidan uzmay tura boshladi, Sayfi o'rnini to'shab bo'lg'andan so'ng ayvonning peshonasida yozilib yotqan dasturxon va laganni ko'tarib hujraga kirdi. Yo'lakdagi majhul kimarsa go'yo shuni kutib turg'andek oyog' uchini onda-sonda tashlab o'zini maydon ichiga oldi...

Bargi to'kilib quruq shoxlari bilan qolg'an maydon ichi tumanlik oydin, majhul kishi yuzini oyding'a berib, xaroba uy ostida qadalib turg'anliqdan uning kim ekanligini tanish oson edi. Bu alamzada, zulmdiyda yuz eng so'ngg'i kurashka hozirlang'an bir yigit edi...

Otabek xaroba uy devori yonida so'ng chekdagi bir e'tibor bilan ichkariga quloq solmoqda edi. Ichkaridan o'tin yorib o'choqqa o't qalash harakatlari eshitilar, gohi xotin kishining tovshi ham kelib qo'yar edi. Ul bir-ikki qayta ohista adimlar bilan xaroba uylarning u boshi bilan bu boshig'a borib keldi, ya'ni ichkariga oshib tushmak uchun qulayroq o'rin chog'lar edi. Xaroba imoratlarning o'rta bir yeridagi raxnadan oshib tushish qulayroq bo'lg'ani uchun shuning ostig'a shumshayib o'lturdi. O'lturishi hamono qayoqdandir oyoq tovshi eshitkandek bo'ldida, sekingina o'lturgan joyig'a yerga singgandek qilib yotib oldi. Oyoq tovshi to'xtab narigi yoqdan usta Alimning tovshi keldi. Usta Alimning xuftandan qaytib kelganligini ongladi va uning maydonga kirish ehtimoli bo'lg'anliqdan shu ko'yi yotaberdi.

Vaqt juda sekin harakat qilar edi. Ul o'zining har bir yurak tepishini sanag'andek o'tkuzar edi. Kuzning yoqimsiz shamoli o'pkani qichitib, yo'talni qistatar, ul chalqancha yotqan ko'yi og'zini o'ramlab ko'mak kutkan kabi ko'kka ko'zini tikkan edi.

Oradan bir-bir yarim soatlar chamasi vaqt o'tib ketdi. Tevarakdan "jannat qushlari"ning birinchi tovshi qichqirilib o'tdi, shu kezda xaroba havli tomondan bir necha oyoq tovushlari eshitildi-da, ul o'rnidan turib quloq solishg'a majbur bo'ldi. Bir muncha vaqt onglashilmag'an so'zlashish tovushlari kelib

turgach, darichaning g'iyq etib ochilishidan so'ng, bu tovushlar yana ham uzoqlashdilar. Otabek devorg'a intildi va sekingina yuqorig'a ko'tarildi. Buzuq uyning darichasidan narigi qatordag'i ayvon va undagi o'choqda yonib turg'an o't ko'rindi. Ammo ochiqqina bo'lib uy ichidan kishilar tovshi kelar edi. Ul o'marilmasliq etib devor ustiga mindi va osong'ina xaroba uy ichiga o'zini oldi. Chunki uy tomi o'pirilib ostig'a bosqanliqdan uyning sahni juda ham yuza edi. Avaylab uch-to'rt adim bosdi-da, uyning buzuq darichasi yonig'a kelib to'xtadi va mo'ralabqina havli yuziga qaradi. Qarshidag'i uyning har ikki darichasi ham yopiq, ammo tirqishlaridan sham' yoruqlig'i ko'rinar va boyag'ig'a qarag'anda sekinroq bir tovushda g'o'ng'ir-g'o'ng'ir so'zlashish eshitilar edi. Oradan o'n besh daqiqa chamasi fursat o'tib tovushlar biroz yuqorilashib kelmakka boshladi. Bu orada uydan qo'lig'a lagan ushlagan bir xotin chiqdi-da, qozondan laganga bir narsani ko'tara berdi. Otabek go'yo shuni kutib turg'andek uzoq bir tin oldi va o'zini chetka burdi. Xotin lagan bilan uyga kirib ketkach, ichidan taqing'an xanjarini qinidan sug'urib oldi-da, damini oyding'a solib boqdi va xanjarining uchini yonboshidan orqasig'a o'tquzib ushladi, yana uyni kutib to'xtadi. Xotin yana chiqg'an va toboqlarg'a sho'rba suza boshlag'an edi. Uyga bir-ikki qatnab suzilgan sho'rbalarni tashib bitirgan, uyning eshigini bekladi-da, kirib ketdi.

Otabek havlining o'rtasig'a, tut yog'ochining yonig'a kelib to'xtag'an va janubda kishi yo'qmi, deb alang'lar edi. Ul bu to'g'rida bir qanoat hosil etkach, bitta-bitta bosib kishilik uyning yo'lak tomonidag'i darichasi yonig'a yetdi va o'zini so'ng chekda ehtiyotlab daricha ostig'a o'lturdi. O'lturishi hamono dimog'ig'a ichkulik bilan sho'rba isi kelib urdi. Uydagilarning so'zlarinigina emas, hatto tomoq chaynashlarini ham eshitsa bo'lar edi. Ichkaridan kimdir birav shap-shap etib chaynab der edi:

— Endi menga berma, Sodiq, Mutal polvong'a beraver!

Otabek bu tovushning kimniki bo'lg'anlig'ini bilgan edi.

— Hadeb menga beraverasanlarmi, oralatib Jannat opamga ham berib qo'y, xa-xa-xa!

— Bizning kampirga bersang qaytarmasdan icha beradir!

— Bersa ichaberaman, qix... O'zim xotin bo'lsam ham Mutal polvonlarning o'nini qochiraman, qix...

Bu so'zdan so'ng, uy ichini kuchlik bir kulgi tovshi qopladi. Kulgi bosilg'ach, so'z boshlandi:

— Endi shuni ichasiz, Homid aka!

— Yo'q, Sodiqboy inim, men juda ham bo'lib qoldim, o'zi ham juda kuchlik chiqg'an ekan.

— Ichmasangiz qo'ymayman, lekin...

— Mutal polvonga ber! Siz oling-chi shuni!

— Aniq ichmaysizmi? Kumush opamning salomatligiga ham ichmaysizmi?

Bu so'zni eshitkan Otabek ixtiyorsiz o'rnidan turib ketdi. Jannat opaning xi-xi-xi qilib kulgan tovshi eshitildi.

— Orag'a nozik bir ismni kelturib solmasang, Xudo haqqi ichmas edim. Qani, bo'lmasa ber-chi, Kumush opangning salomatligi hammadan ham menga kerakdir.

— Xa-xa-xa, nozik joydan ushladimmi?

Otabek bu so'zlarni eshitar ekan, zo'rg'a-zo'rg'a o'zini darichaga hujum qilishdan bosib qolg'an edi. Orada bir muncha mayda so'zlar so'zlangach, kimningdir ufff, deb yuborg'ani eshitildi.

— Tag'in nima bo'ldi, Homid aka?

— Bu kungi gap juda ham meni cho'chitib qo'ydi-da, Sodiqboy!

— Maning gapimga nima uchun ishonmaysiz, axir! Yuz martaba sizga aytib yotibman-ku, xumsani darbozadan chiqardim, tag'in qanchag'acha orqasidan borib to karvonlarga qo'shilib ketkuncha kutdim, so'ngra qaytib keldim, deb. Agar o'sha ketishi bo'lsa, bu kun xudda Qo'qong'a borib yetkan.

— Ey, san bilmaysan, uka!

— Lekin manga qolsa, shu ishdan hech bir qo'rqaturg'an gap yo'q, usta bilan tanishlig'i bo'lsa, uning uyiga mehmon bo'lg'andir, savdogarchilig'i bo'lsa Marg'ilong'a kelgandir, axir ketib turg'andag'i so'zini o'z qulog'ingiz bilan eshitdingiz-ku!

— Bu mulohazang tuzik-ku, biroq men bilan achchig'lashqan bir kishinikida mehmon bo'lishi boshni qotiradir, tag'in sizlarning havlilaringiz yonida...

— Agar sirringizdan usta Alimning xabari bo'lsa, ul vaqtda qo'rqsangiz ham arziydir. Ammo menga qolsa u xumpar (Otabekni aytadir) Marg'ilonda xotini borlig'ini ham unitib yuborg'an, deb o'ylayman.

— Maning bu sirrimni sizdan boshqa hech kim bilmaydir. Umarbek bilan biroz nari-beri bo'lib qolg'an edik, haytovur tag'in orani ochib yubordiq.

— Undoq bo'lsa tag'in nimadan qo'rqasiz?

— Men uning Toshkand ketishini ko'z bo'yash uchun bo'lg'an hiylami, deb qo'rqaman.

— Xayr, ketmagan ham bo'lsun: ul holda o'zingiz aytkandek qilib to'ppa-to'g'ri ertaga Salim sharbatdorning oldig'a boraman-da, o'g'lingni Mirzakarim akaning ilgarigi toshkandlik kuyavi o'ldirdi, men o'z ko'zim bilan ko'rdim, deyman. Ana undan so'ng xumsaning holig'a maymunlar yig'lasin! Agar ul sirringizni bilgan bo'lg'anda ham allaqachon kelaturgan ishka tushunib olib, Marg'ilondan dumini xoda qildi, desangiz-chi!

— Qix... Sodiqning gapi jo'yalik, — deb qo'ydi Jannat opa. Otabek bu so'z dahshatidan titrab ketkan edi. Sodiq davom etdi:

— Endi ishning bo'ladirg'anini o'ylash kerak, sizning qo'rqoqlig'ingizni ko'rib, mana Mutal polvon ham uxlab boshlabdir.

— Uxlag'anim yo'q, hez, doringdan quy-chi!

— Mutalboy o'rtoq, — dedi Homid, — biz biravning yaxshilig'ini unutaturg'an kishi emasmiz. O'rtog'ingiz Sodiqboy men bilan birgalashib kamlik ko'rmadi, avvali Xudo, qolabersa men uni uylantirib qo'ydim... Men birav bilan oshnachiliq qilsam, hatto, undan jonimni ham ayamay, ko'nglini olmoqg'a tirishaman.

Sodiq:

— Mutalboy sizni o'bdan yaxshi biladir, Homid aka! Sizning qanday xizmatingiz borlig'ig'a ham qong'an... Ammo uning sizdan bir iltimosi bor ekan.

Homid:

— Nima iltimosingiz bor, Mutalboy?

Mutal (sarxush):

— Bitta ya-ya-ya-rimtadan uch-to'rt t-t-tanga q-q-qarz-larim bor edi, Homid aka.

Homid:

— Oshnaliq degan uch-to'rt tanga bilan bog'lana olmaydir, Mutalboy! Men sizga hali aytib qo'ydim: maning oshnalig'im oshnadan jonni ham ayamasliq bilan bo'ladir. Uch-to'rt tanga emas, muhtoj bo'lsangiz o'ttuz-qirq tanga ham so'ray bering!

Jannat opa:

— Ilohi Homidboy murod-maqsadig'a yetsin, qix. Oshna-og'aynidan dunyo ayamaydir! Biroz vaqt tanga tovshi eshitilib turg'ach, Homidning ovozi keldi:

— Mana, Mutal polvon, hozirga oz bo'lsa ham shuni olib turarsiz, ammo xizmat haqingiz o'z yo'lig'a bo'ladir.

Sarxush:

— R-rahmat, H-homid aka, siz j-jonni ayamasangiz, m-men ham yo'lingizga boshimni tikdim, jamshidning arvoyi!

Sodiq:

— Bizning Mutalboy ham quruq yigit emas!

Homid:

— Dasturxonni yig'ishtirib olingiz-chi, Jannat opa!

Lagan-tovoqning bir-birisiga tekkan tovshi eshitilib, Otabek o'zini ohistagina yo'lakka oldi. O'choq boshida bir-ikki daqiqa chamasi tovoq-qoshiq va oyoq tovshi eshitilib turg'ach, Jannat opa havlig'a tushib keldi va qo'lidag'i dasturxonni tut ostig'a qoqib ketdi. Otabek qaytib kelib daricha ostig'a o'lturgan ham edi, Homidning shu so'zini eshitib qoldi.

— Eshikning zanjiriga bir qarab kelingiz-chi, imon topkur Jannat opa! Sodiq:

— Qo'rqasiz-da, Homid aka, eshikni o'zim zanjirlaganman.

Homid:

San hali yoshsan, inim Sodiqboy, siz chiqaberingiz, Jannat opa!

Otabek uchun vaqt ortiq tang va qo'rqunch edi. Xaroba uyga boray desa, Jannat opaning ko'rib qolishi aniq edi. Eshikni ochib

chiqib ketay desa, o'lturishning maqsadi hali ochilmag'an bo'lib, butun mashaqqati shamolg'a ketar edi. Joni halqumig'a tiqilib tevaragiga alang'ladi va yo'lakdan nariroqda usta Alimning devorig'a suyog'liq turg'an zanbilga ko'zi tushdi. Zanbilning ostig'a yashirinish juda ham xavfli edi esa-da, ammo o'lturishning maqsadig'a qonmay ketish undan ham xatarlik edi. Sir fosh bo'la qolsa, uch dushmanga barobar hujum qilishni bo'yniga olib qo'ydi. Uy eshigi ochila boshlag'anda zanbilning ostig'a kirib olg'an edi. O'zini nechog'liq siqib g'ujanak qilg'an bo'lsa ham, ammo bir qarash bilan zanbil ostida kishi borlig'ini bilish uncha qiyin emas edi. Zanbil ostida xanjarini qisimlab, go'yo sichqonni poylag'an mushukdek hujumga hozirlanib yotar edi.

Jannat opa yo'lakka tomon yurib keldi-da, zanbil ostidag'ini payqamay yo'lakka burildi. Oydindan eshikning zanjirligi aniq ko'rinib turar edi. Shuning uchun eshik yonig'a borib o'lturmay yo'lakning yarmidan qaytdi. Qaytishi hamono yuqoridan uchib o'tkan bir-ikki moshak qushning chev-chev-chev degan tovshini eshitib ko'kka qaradi. Shimol-sharqig'a to'g'ri otilib o'qdek uchib borg'an moshak qushlarg'a qarag'anicha yo'lakdan uy tomonig'a qayrilib ketkanini o'zi ham sezmay qoldi. Jannat opa ayvong'a chiqqanda, Otabek ustidagi zanbil to'rt enlik yuqorig'a ko'tarilib, tag'in sekingina uni bosib tushkan edi. Jannat opa eshikni ochib, uyga kirganda, ul ohistagina zanbil ostidan chiqdi, uning yurak tepishi hali ham shiddatlik edi. Daricha yonig'a yurib keldi-da, hamon hujumga hozirlang'andek ichkariga quloq solib turdi. Jannat opaning "eshik zanjir" degan tovshini eshitkach, rohat tin oldi va daricha yonig'a cho'nqaydi.

Homid:

— Bo'lmasa, dushanba kuni kechasiga bo'lsin!

Sodiq:

— Biz qaysi kunga desangiz ham hozirmiz!

Mutal:

— Menga qolsa, shu topta borsaq deyman!

Homid:

— Yaxshisi dushanba kun, undan nariga o'tkani ham yaramag'andek, berisi ham foydasiz bo'ladir, chunki bir-ikki kun bunga hozirlik ham kerak.

Sodiq:

— Tag'in qanaqa hozirligi bor?

Homid:

— Olib chiqg'andan so'ng, uni Marg'ilon ichida olib turib bo'lmaydir: to rom qilg'uncha birarta qishloqg'a yuborishka to'g'ri keladir. Olib chiqishimiz dushanba kechasining qaysi paytiga to'g'ri kelishini ham hozirdan aytib bo'lmaydir. Olib chiqg'an zamon Marg'ilondan chiqarilib yuborilmasa, kunduz kuni chiqarish tag'in xavflik. Kechasi ma'lum, Marg'ilon darbozalari yopiq bo'ladir. Shuning uchun birarta darbozabonni qo'lga olib qo'ymog'imiz, albatta, kerak...

Sodiq:

— Yaxshi maslahat, qutidornikiga qanaqa qilib tushamiz?

Homid:

— Masalaning bu yog'ini ham o'ylashimiz kerak ekan hali!

Sodiq:

— Eng yaxshisi darbozasidan kirish!

Mutal:

— Darbozasidan kirib bo'lmasa, tomidan oshib tushamiz!

Sodiq:

— Xa-xa-xa, balli, Mutal to'ram!

Mutal:

— Kulishingni bejo qilma, hez Abdikarim! San hali dunyog'a kelib nimani ko'rding-ku, sanga kulish tushib qoldi! Bu bosh dunyoga kelib nimalarni ko'rmadi-a? Bunaqanggi qochiriq ishlarni endi qilib turipti, deb o'ylaysanmi? Exa-x-x, Mutal akang nimalarni qilmadi? Xa-xa-xa... Musulmonsan otangning arvoyi, Homid aka! Bir kuni Jonkeldiboy hasratini qilib Hotam to'raning o'g'lini yaxshi ko'rganligini, diydoriga to'yolmay besar bo'lg'anini arz qilib qoldi-ku, yonimda Qalandar polvon bor edi, Jonkeldiga, bo'lmasa o'n oqta[1] ber bizga, biz Qalandar bilan birga do'ndiqchangni muhayyo qilib beraylik, dedim. Jonkeldi o'lib turg'an ekan, quloq qoqmay xo'b, dedi. Biz qalandar bilan tunni yarim qildiq-da, Hotam to'raning havlisiga keldik. Ishning

[1] **Oqta** — oq tang'a (*muallif*).

ebini jo'blab qarasaq juda kashal[1], devor — tosh hamin![2] Oshib tushishning sira o'nqovi yo'q. Bu ishkalni ko'rgan Qalandarning tarbuzi qo'ltug'idan tushib "besh oqtani qaytarish uvol-ku?!" dedi. O'zimning sal shunaqanggi kayfim balandroq edi, xanjarchamni qinidan sug'urib oldim-da, to'g'ri Hotam to'raning darbozasig'a borib chaqira boshladim. Bu ishimdan jon-poni chiqib ketkan Qalandar yonimg'a kelib turta boshladi: "Hoy, Mutal, sanga nima bo'ldi?" Men Hotam to'rani chaqira berib "tovshingni chiqarma, xoting'a o'xshag'an yigit", dedim. Qalandar yonimda turolmadi, meni yolg'uz qoldirib ura qochdi. Bir vaqtda haligi Hotam to'ra darboza orqasig'a kelib "kim" dedi. Men tovshimga shoshilishqan tus berib "Men, men, oching tezroq!" dedim. Bechora go'l to'ra darbozani ochib yuborishi bormi, lip etib o'zimni ichkariga oldim va Hotam to'rani qo'lidan ushlab havlig'a boshladim. Bechora endi meni tanig'an, avzog'imning buzuqlig'ini ham payqag'an edi. Kekirdagiga xanjarimni tirab: "Joningdan umiding bormi, yo'qmi, noinsof!" dedim. Juda tili shishib qolg'an edi xumsaning — "bovv-bovv" deb g'o'ldirab javob berardi... "Bir bechora o'g'lingni deb ko'kragini zaxka berib yotsin-da, san tinchkina o'g'lingni olib yot!.. Qani o'g'ling, yotqan joyini ko'rsat!" dedim. Hotam to'ra dir-dir qaltirar edi, shu ko'yi uni ayvong'a o'zim yetaklab bordim-da, o'g'lini ko'rsatdi. Bolani uyqu aralash turg'uzib kiyintira boshlag'an edim, bir tomondan onasi dodlab qoldi-ku, xanjarimni olib unga yugirdim. "Tovshingni o'chir, mochaxar... O'g'lingni o'limg'a olib borayotqanim yo'q, nihoyati bir piyola choy ichadi-ku keladi!" dedim. Qisqasi, ilgari dahshat berib, keyinidan yaxshi gaplar bilan ularni ishontirib, bolani olib chiqdim va Jonkeldiga topshirib ketdim...

Baxtimga o'sha kuni bitta ham mirshab yo'liqmadi. Ey-y, Sodiqcha, san hali nimani ko'rding-ku, nimangga ishonding, buzoq bo'g'uzlag'andek qilib bir-ikkitani so'ygan bilan odam bo'lding-qo'ydingmi? Gap bilan bo'lib zang'ar kayf ham tarqab ketdi, qani, quy-chi bir-ikkini!

[1] **Kashal** — chatoq.
[2] **Hamin** — hamma yoq.

Homid:

Sizga qoyilman, Mutal polvon, sizning shunaqangi ishlaringizni bilib yurganim uchun bu yerga chaqirtirib keldim-da!

Mutal:

— Shuni bilgan bo'lsangiz bas, bu ishni menga topshirib qo'yabering!

Homid:

— Sodiq aytkandek darbozadan kirishni xohlamayman, chunki mirshablarning oyog' usti.

Mutal:

— Bo'lmasa havlining orqasidan tushamiz!

Homid:

— Orqasi havlidir?

Jannat opa:

Qix, haligi oti qursin... Malikboyning maydoni-da!

Homid:

— Juda yaxshi ekan. Bo'lmasa tomig'a shoti yetarmikin?

Jannat opa:

— Qix, juda balan.

Mutal:

— Balan bo'lsa, zarari yo'q, osoni uyning tegidan teshamiz, qo'yamiz!

Homid:

— Qiyin bo'lmasmikin?

Mutal:

— Hammadan ham osoni teshish, mo'ljalini yaxshi olsaq bas.

Homid:

— Bir-ikki soatda uni teshib bo'larmidi?

Mutal:

— O'zi maydonmi, axir?

Jannat:

— Maydon, qix.

Mutal:

— Yaqinida odam yo'qmi?

Jannat:

— Yo'q, qix.

Mutal:

— Bali, mo'ljalni olib bersalaring, ertadan boshlab qazig'anim bo'lsin.

Homid, Sodiq:

— Bali, rahmat, polvon! — Majlisning so'zi shu yerga yetkanda Otabek o'rnidan turib yo'lakka keldi. Eshik zanjiriga qo'lini olib borg'ani holda o'ylanib to'xtadi va eshikni ochmay orqasig'a qaytdi. Xaroba uy orqaliq usta Alimnikiga chiqib ayvon yonida to'xtadi, ularning xurrak va pishillashlariga qanoat hosil etkach, oyog' uchi bilan yo'lakka o'tdi va eshikni ochib chiqdi...

Marg'ilondan ikkinchi bekatka qo'nib, choyxonada bir-ikki choydish choy ichib uzoq o'ylag'an va Marg'ilong'a qaytish quruq tuhmatka qolish bilan farqsiz ekanligini yana bir qat tushungan edi esa-da, Homidni maydonda muzaffar holda qoldirib ketishni hech bir turlik yuragiga sig'dira olmag'an, g'ayri rasmiy yashirinib bo'lsa ham Marg'ilonda turishka va turib Homidning mundan so'nggi rejalarini o'rganishka va shunga qarab kurash boshlashg'a qaror bergan, shom bilan asr oralarida Marg'ilong'a kirgan edi. Yo'l

[illegible] bino[illegible] yana bir ko'z tashlag'ach, [illegible] tarig'a yurib, o'n besh adimlab haligi joydan yiroqlashdi. Tom shuvog'ig'a loy oling'an zovur shekillik o'rinni kechagi kelishda biqinish uchun belgulab ketkan edi, kelib shunga tushdi-da, qo'lini chakkasiga qo'yib yoni bilan yotib oldi. Garchi osti kesilgan bino bilan Otabek tushib yotqan loyxona bir-birisiga ro'baro' edi. Ammo imoratlarning ko'lagasi va kechaning o'rtacha qorong'ilig'i orqasida loyxonada kishi bo'lg'anlig'ini payqash qiyin edi.

Sodiq ingranib qo'ydi.

— Kim xirillaydir? — dedi yaqinlashib kelgan Homid.

— Tezroq keling, Homid aka, Otabekni o'ldirdik! — dedi shoshib Otabek.

— Ah! — deb yurib keldi Homid.

Otabek Sodiqni qoldirib, Homidning xanjarlik qo'lini ushlab oldi:

— Mutal o'ldi. Sodiq ham o'lim yoqasida. Enda siz bilan ikkimizgina qoldiq! Homid qo'lini bo'shatishka tirishar ekan, Otabek salmoqqina qilib dedi:

— Ortiqcha oshiqmangiz, Homidboy, men sizning xanjarlik qo'lingizni bo'shataman hozir, ammo shungacha siz bilan ikki og'iz so'zim bor!

Homid hanuz qo'lini bo'shatishg'a kuchanar edi.

Mutal:

— Bali, mo'ljalni olib bersalaring, ertadan boshlab qazig'anim bo'lsin.

Homid, Sodiq:

— Bali, rahmat, polvon! — Majlisning so'zi shu yerga yetkanda Otabek o'rnidan turib yo'lakka keldi. Eshik zanjiriga qo'lini olib borg'ani holda o'ylanib to'xtadi va eshikni ochmay orqasig'a qaytdi. Xaroba uy orqaliq usta Alimnikiga chiqib ayvon yonida to'xtadi, ularning xurrak va pishillashlariga qanoat hosil etkach, oyog' uchi bilan yo'lakka o'tdi va eshikni ochib chiqdi...

* * *

O'z og'zidan eshitkanimizdek Sodiq uni, Homidning ta'limoticha Qo'qon darbozasidan chiqarib to karvonlarga qo'shilib olg'uncha ta'qib etib borgan edi. Otabek bu ta'qibni juda yaxshi sezganlikdan Sodiq yo'lda qolg'andan so'ng ham yana bir bekat olding'a borg'an va ikkinchi bekatdan yo'lni chaplab, Toshloq darbozasi orqaliq yana qaytib Marg'ilong'a kirgan edi.

Usta Farfining Homid va o'zi to'g'rilaridag'i mudhish hikoyasini eshitkach, Marg'ilonda qolish va qayin otasining uyiga borib onglashish o'rniga juda oshig'ichliq bilan Marg'ilondan jo'nab ketkan bo'lib ko'rinishi, albatta o'rinsizga emas edi. Chunki Komilbek o'ldirilgan bir kunda Homidning ko'z o'ngida qolishi, bilaturib, o'z-o'ziga qabr qazish, qabrg'ina emas nomusni barbod berish va qotilliq ismini olib xalq oldida sharmanda bo'lish bo'lur edi, nuchukkim, biz yuqorida Sodiq og'zidan eshitkanimizdek Homid bu tuhmatdan ham qaytmas va o'z tuhmatini mahkama oldida mantiqiy ravishda isbot ham qila olur edi. Mana ul shu mudhish, boshqa tushmog'i aniq turg'an halokatning daf'i uchun Marg'ilondan oshig'ich chiqib jo'nag'an edi. Orqasidan qiling'an ta'qibni payqashi esa, avvalo bu uning bir mulohazasi bo'lg'an edi, ikkinchi, otini egarlar ekan, devordan o'zig'a qarag'an bosh bilan bu mulohazasini chinga chiqishini bilgan edi. Uchunchi, ko'chada usta Alim bilan xayrlashar ekan, qo'shnining yo'lagida ko'ringan kishi ko'lagasi yana ta'qib etilishini ta'kidlagan edi.

Marg'ilondan ikkinchi bekatka qo'nib, choyxonada bir-ikki choydish choy ichib uzoq o'ylag'an va Marg'ilong'a qaytish quruq tuhmatka qolish bilan farqsiz ekanligini yana bir qat tushungan edi esa-da, Homidni maydonda muzaffar holda qoldirib ketishni hech bir turlik yuragiga sig'dira olmag'an, g'ayri rasmiy yashirinib bo'lsa ham Marg'ilonda turishka va turib Homidning mundan so'nggi rejalarini o'rganishka va shunga qarab kurash boshlashg'a qaror bergan, shom bilan asr oralarida Marg'ilong'a kirgan edi. Kelib birinchi kelishida tushkan saroyga joylashqan va joylashib tinchiy olmag'an, ya'ni ta'qibini bu kundanoq boshlashg'a qaror bergan. Homidning yomonliq korxonasi usta Alimning qo'shnisinikida bo'lg'anlig'i uchun hech bir taraddudsiz yo'lni to'g'rilab Sodiqnikiga solg'an ediki, biz mundan keyingi gaplarni yuqorida ko'rib o'tdik.

Usta Alimning eshigini ochib chiqg'ach, Sodiqning yo'lagiga quloq solib g'o'ng'ir-g'o'ng'ir kelgan tovushni eshitdi va sekin-sekin yo'lg'a tushdi.

Dushman bilan betma-bet uchrashmoq kuni belgulanganlikdan o'zining bu kungi kutilmagan muvaffaqiyati to'g'risida hech bir taajjublanmas, faqat dushanba kun kechasi bilan miyasi mashg'ul edi. Dushanba kun kechasi bir emas, uch dushman bilan kurash to'g'risidag'ina o'ylar edi.

Bu birga uch masalasi biroz uning miyasini qotirg'an; kishilar yollash, hukumatka bildirish, qutidorni xabardor qilib qo'yish mulohazalarigacha kelib yetkan bo'lsa ham, ammo izzati nafsi bu qo'rqoqliqqa tamoman zid turar edi. Bora-bora bu mulohazasini tamoman ko'nglidan chiqarib tashladi; na kishilar yollayturg'an, na hukumatka bildiraturgan va na qutidorni xabardor qilaturg'an bo'ldi. Chunki raqib bilan dildorning uyi orqasida tanho olishmoq, yor oyog'i ostida qonlik tuproqqa qorishmoq — uning uchun juda lazzatlik va shoirona tuyila boshlag'an edi. Saroyga kirar ekan o'zicha: — Shirin o'lim, — deb qo'ydi.

Garchi kechagi tun "Xo'ja Ma'oz"ni tunab uyqudan qolg'an edi, ammo uzoq vaqt bu kungi gaplarni o'ylab yotdi. Ul uxlab ketar ekan, o'zini goh qong'a belanib yotqan holda, goh Kumushni erkalab turg'an holda ko'rar edi.

shivirladi:

— Teshdingmi, Mutal?

— Teshdim, beri kel.

Sodiq kesma yonig'a kelib engashdi. Engashishi hamono qo'l hiqildoqqa to'g'ri kelgan edi va xanjar qornig'a botirilgan edi... Sodiq qo'lidag'i xanjarini bir-ikki qayta solib ko'rsa ham tegdirish uchun kesmaning tubanlig'i xalal berdi, lekin o'zi tetuk edi. Otabek sapchib kesmadan chiqdi va bor kuchi bilan Sodiqni bosib tushdi... Bosib tushishi hamono allaqaysi yeri achishkandek sezildi... So'l qo'li Sodiqning hiqildog'ida, xanjarlik qo'li Sodiqning xanjarlik qo'lida edi... Biroz kuchini yig'ib olg'ach, hiqildoqni bor kuchi bilan siqa boshladi. Sodiq xirillar, shunday bo'lsa ham qo'lidag'i xanjarni bo'shatmas edi. Eshik tomondan Homid ham ko'rinib qoldi... Vaqt tang kelgan edi... Sodiqning ko'kragini qochirib xanjarlik qo'lini bo'shatdi va Sodiqning ko'kragiga soldi. Sodiqning xanjari bir-ikki qayta uning orqasiga kuchsiz-kuchsiz kelib tekkan edi. Xanjarini ikkinchi urishda Sodiq bo'shashdi va qo'lidan xanjari tushdi.

— Homid akangga juda ham mehribon ekansan, Sodiq! — dedi bosib yotqan joyidan Otabek. — Joningni ham unga qurbon qilding!

Sodiq ingranib qo'ydi.

— Kim xirillaydir? — dedi yaqinlashib kelgan Homid.

— Tezroq keling, Homid aka, Otabekni o'ldirdik! — dedi shoshib Otabek.

— Ah! — deb yurib keldi Homid.

Otabek Sodiqni qoldirib, Homidning xanjarlik qo'lini ushlab oldi:

— Mutal o'ldi. Sodiq ham o'lim yoqasida. Enda siz bilan ikkimizgina qoldiq! Homid qo'lini bo'shatishka tirishar ekan, Otabek salmoqqina qilib dedi:

— Ortiqcha oshiqmangiz, Homidboy, men sizning xanjarlik qo'lingizni bo'shataman hozir, ammo shungacha siz bilan ikki og'iz so'zim bor!

Homid hanuz qo'lini bo'shatishg'a kuchanar edi.

— Hali shundan ham qo'rqasanmi, balki hali ashulamni ham aytib yuborarman!

— Jinnilig'ingni qo'y, Mutal aka! Men ham yoningda turaymi?

— Turasanmi, yo'qmi — ixtiyor o'zingda!

Mutal kovakka kirib kovlashka tutindi.

— Teshani qattig' solma, — dedi Sodiq.

— Menga o'rgatma, o'zim bilaman.

Sodiq Mutalning ehtiyotsizligidan qo'rqdi shekillik, biroz Mutalning ishiga qarab turg'ach, dedi:

— Bo'lmasa, men eshik yonig'a borib turay, teshildi degunча hushtak ber.

— Tuzik, hali Homid kuyaving qayog'da qoldi?

— Ko'chaning boshida poylab o'lturgandir. Hushtagingni eshitkach, uni ham chaqiraymi?

— Chaqir, — dedi Mutal va shitir-shitir kesak tushira berdi.

Sodiq eshikdan chiqg'an ham edi, Otabek sekingina boshini ko'tardi-da, Mutal sari shuviy[1] boshladi. Mutal esa yemirilib tushkan kesaklarni tashqarig'a surish bilan ovora edi... Shu vaqt uning qo'ltug'i ostidan uzatilg'an qo'l hiqildog'idan ombir kabi siqib oldi... Mutal kuchli edi, ammo Otabek undan ham kuchlik edi. Sapchib hiqildog'ini ajratish uchun bo'lg'an Mutalning birinchi harakati bo'shka ketdi-da, chap biqinig'a o'tkir xanjar g'achcha botirildi... Ammo ul hamon bo'shalishg'a kuchanar edi va kuchli qo'l battarroq uni siqar edi. Uch daqiqalik kurashdan so'ng Mutal bo'shashdi, ilgarigi kuchanishlardan qoldi va bir-ikki daf'a to'lg'anib jimgina jon berdi. Otabek eshik tomondan ko'zini uzmag'ani holda Mutalni sudrab o'zi biqing'an loyxonag'a olib bordi va qo'rqibqina hiqildoqdan qo'lini oldi. Mutalning boshi shilq etib loyxonag'a tushdi-da, mangulik uyquga ketkanligi ma'lum bo'ldi... Otabek bitta-bitta teshilgan bino yonig'a kelib eshik tomong'a hushtak berdi, javob hushtagi eshitilgach, teshuk ichiga kirib o'lturdi. Teshukning yuqorisidan biroz tuynuk ochilgan bo'lg'ani uchun ichkaridan quloqqa yengilcha pishillash

[1] **Shuvimoq** — emaklamoq.

eshitilar edi... Sodiq yaqin yetkan edi, kesmadan uzoqroqda turib shivirladi:

— Teshdingmi, Mutal?

— Teshdim, beri kel.

Sodiq kesma yonig'a kelib engashdi. Engashishi hamono qo'l hiqildoqqa to'g'ri kelgan edi va xanjar qornig'a botirilgan edi... Sodiq qo'lidag'i xanjarini bir-ikki qayta solib ko'rsa ham tegdirish uchun kesmaning tubanlig'i xalal berdi, lekin o'zi tetuk edi. Otabek sapchib kesmadan chiqdi va bor kuchi bilan Sodiqni bosib tushdi... Bosib tushishi hamono allaqaysi yeri achishkandek sezildi... So'l qo'li Sodiqning hiqildog'ida, xanjarlik qo'li Sodiqning xanjarlik qo'lida edi... Biroz kuchini yig'ib olg'ach, hiqildoqni bor kuchi bilan siqa boshladi. Sodiq xirillar, shunday bo'lsa ham qo'lidag'i xanjarni bo'shatmas edi. Eshik tomondan Homid ham ko'rinib qoldi... Vaqt tang kelgan edi... Sodiqning ko'kragini qochirib xanjarlik qo'lini bo'shatdi va Sodiqning ko'kragiga soldi. Sodiqning xanjari bir-ikki qayta uning orqasiga kuchsiz-kuchsiz kelib tekkan edi. Xanjarini ikkinchi urishda Sodiq bo'shashdi va qo'lidan xanjari tushdi.

— Homid akangga juda ham mehribon ekansan, Sodiq! — dedi bosib yotqan joyidan Otabek. — Joningni ham unga qurbon qilding!

Sodiq ingranib qo'ydi.

— Kim xirillaydir? — dedi yaqinlashib kelgan Homid.

— Tezroq keling, Homid aka, Otabekni o'ldirdik! — dedi shoshib Otabek.

— Ah! — deb yurib keldi Homid.

Otabek Sodiqni qoldirib, Homidning xanjarlik qo'lini ushlab oldi:

— Mutal o'ldi. Sodiq ham o'lim yoqasida. Enda siz bilan ikkimizgina qoldiq! Homid qo'lini bo'shatishka tirishar ekan, Otabek salmoqqina qilib dedi:

— Ortiqcha oshiqmangiz, Homidboy, men sizning xanjarlik qo'lingizni bo'shataman hozir, ammo shungacha siz bilan ikki og'iz so'zim bor!

Homid hanuz qo'lini bo'shatishg'a kuchanar edi.

— Kuchanmangiz, Homidboy!

— Mard yigit bo'lsang, qo'limni qo'y!

— Oshiqma, qo'yaman, — dedi Otabek. Shu choqda oyog' ostida yotqan Sodiq ko'tarilib-ko'tarilib o'zini otmoqda edi. Otabek Sodiqdan nariroqqa Homidni boshladi. Homid tig'izliq bilan surildi. Xanjarlik qo'li bilan tuynukka ishorat qilib, Otabek so'z boshladi:

— Siz mendan ham yaxshiroq bilasizki, shu uyda sizni alaqancha mashaqqatlarg'a solg'an, cheksiz jonivorliqlar ishlatkan va hisobsiz tillalar to'kdirgan, nihoyat, shu daqiqag'a keltirib to'xtatqan birav uxlaydir. Agarda sizning manim tilimdan yozib bergan taloq xatingiz durust hisoblanmasa, bu uxlag'uchi manim halol rafiqam bo'lib, ikki yildan beri men ham uning ko'y[1]ida sargardonman. Demak, siz bilan maning oramizda shu birav uchun kurash boradir. Lekin siz shu choqqacha manim ustimdan muvaffaqiyat qozonib keldingiz: qora choponchi, deb dor ostilarig'acha olib bordingiz, Musulmonqul qo'lig'a topshirdingiz, bu ishlaringiz foydasiz chiqg'ach, ismimdan taloqnoma yozib, ikki yillab rafiqamdan ayirib turishka muvaffaq bo'ldingiz, bu orada gunohsiz bir yigitni ham o'ldirdingiz. Nihoyat, o'g'riliq yo'lig'a tushib ikki yigitingizni manim qo'limda halok qildingiz... Endi menga javob beringiz-chi: bu yomonliqlaringizda siz haqlimi edingiz?

— Haqli edim! — dedi Homid va siltab xanjarlik qo'lini bo'shatib chalqancha yiqildi. Ul qo'lini bo'shatqan choqdayoq Otabek ishini to'g'rilag'an, ya'ni Homidning qornini shir etdirib yorib yuborg'an edi. Homid holsizlanib yotar ekan, uni besh qadam naridan kuzatib tek turg'uchi Otabek zaharxanda ichida "haqlimi eding?" deb so'radi. Kuchanib "haqli edim!" dedi Homid va qo'lidag'i xanjarni Otabekka otdi, xanjar Otabekning yonig'a kelib tushdi...

Otabek kushxona o'rnidan eshikka qarab qo'zg'alg'an edi. Homiddan besh-olti qadam narida yotqan Sodiqning "hmmm" degan tovshi eshitildi. Otabek ko'ngli allanechuklangani holda maydondan chiqdi...

[1] **Ko'y** — yo'l, ishq, muhabbat.

16. O'ZNI TANITISH

Ertasi kun butun Marg'ilon deyarlik Malikboyning maydonida voqi' bo'lg'an ishka juda hayron edi:

— Mutal bilan Sodiq bo'lsa shaharning tomteshar yigitlaridan, ular qutidornikiga o'g'riliq uchun borg'an bo'lsalar borg'andirlar... Lekin shaharning katta boylaridan hisoblang'an Homidning ishi qiziq. Xayt, Homidning o'g'riliq hunari ham bor bo'lsin, bularni kim o'ldirgan? Qutidor bo'lsa ertalab uyqudan turg'ach, bu hangamani bilibdir, juda ajoyib!

* * *

Kuch choshkohga yetkanda Otabek saroy darbozasidan chiqdi. Ul o'zining so'l qo'lini doka bilan o'rab bog'lag'an va ko'kragiga ko'tarib ushlagan edi. Kecha Homid xanjarlik qo'lini siltab tortqanda, xanjar uning bosh barmog'i orasini suyakka yetkuncha shipirib ketkan edi. Uning oyog' olishida ham biroz oqsoqlanish sezilar edi.

Saroydan ancha uzoqlashqan edi, qarshidan o'ziga qarab kelguchi Rahmatni ko'rdi va chor-nochor so'rashmoqqa to'g'ri keldi:

— Ha, mulla Rahmat, salomatmisiz?

Rahmat oshiqibg'ina uning bilan ko'rishdi:

— Qachon keldingiz, bek aka?

— Kelganimga bir-ikki kun bo'ldi... Nega xafa ko'rinasiz, mulla Rahmat?

Rahmat uflab oldi:

— Eyyy, bek aka, bizning boshka tushkanni dushmaningizga ham ko'rsatmasin!

Otabek ajabsinish tusi ko'rsatib so'radi:

— Nima bo'ldi, uy-ichingiz bilan salomatmisiz?

— O'zingiz bilasiz, bultur padar marhum bo'lg'an edilar, bu kun yana boshimizg'a o'lim tushaturg'an bo'lib qoldi, tog'am Homidni allakimlar chavog'lab ketibdirlar.

Otabek ko'zini olalantirg'an bo'ldi:

— Qayerda, kimlar, yarasi qo'rqunch emasmi?

Rahmat voqi'ani qayerda bo'lg'anlig'ini so'zlab turmadi:

— Yarasi yomon, hushsiz holda hiqillab yotibdir. Qornini tikdirmakchi bo'lg'an edim, jarroh bo'lmaydir, dedi.

— Chavog'lag'uchini aytmadimi?

— Til bo'lsa aytadi-da, — dedi Rahmat, — ul yiqilib yotqan joyda yana ikki yigitning o'lugi bor ekan... Shulardan zarb olg'anmi deb o'ylayman.

— Xudo shifo bersin! — dedi Otabek.

Ajralishdilar.

Otabek usta Alimning ko'chasiga burilg'ach, Sodiq eshigida uch-to'rtta bel bog'lag'an kishilarni tobut yasash bilan mashg'ul ko'rib tinchsizlanib ketdi. Usta Alimning yo'lagiga kirar ekan, Jannat opa bilan yana bir xotinning yig'i tovushlarini eshitdi...

Janozaga tahorat olish uchun obdasta yonig'a o'lturgan usta Alim Toshkand jo'nab ketkan Shokirbekni oradan uch-to'rt kun o'tmay qaytib kelishiga ajabsingan edi:

— Keling-keling, Shokirbek... Toshkand jo'namag'anmi edingiz?!

Otabek ayvonning oldig'a o'lturar ekan, kuldi:

— Toshkandga borib keldim...

Usta Alim uning hazilini fahmladi-da, tahorat ola-ola qiziq voqi'adan so'z ochdi:

— Marg'ilondan ketmagan bo'lsangiz, o'zingiz ham eshitkandirsiz Shokirbek, siz bilan menga tarjimayi hollari ma'lum bo'lg'an Homid bilan Sodiqni va tag'in Mutal degan yana bir yigitni Mirzakarim akaning havlisi orqasida o'ldirib ketibdirlar. Yomonlar o'z jazalarini topibdirlar.

— Eshitdim, — dedi Otabek va tag'in kulib qo'ydi.

Usta Alim uning bu kulgisiga e'tibor qilmag'an edi, so'zida davom etib so'radi:

— Siz bularni kim o'ldirgan deb o'ylaysiz?

— Siz-chi? — dedi Otabek va tag'in iljayib qo'ydi.

— Menga qolsa, — dedi usta Alim, — O'ldirguchi albatta Mirzakarim akaning kuyavi Otabekdir... zap ish qilg'an-da, men unga qoyilman. Men uning O'tabboy qushbegiga qilg'an muomalasini eshitib, yuragiga bali degan edim... zap yigit ekan-da!

Otabek o'ng'aysizlanib ketdi. Usta Alim yuz-ko'zini artib Otabekning qo'lini olib ko'rishmakchi bo'lg'an edi, ko'zi o'ralg'an dokaga tushdi:

— Qo'lingizga nima qildi, Shokirbek?

— Pichaq kesib ketdi...

— Yomon kesdimi?

— Sal.

Usta Alim Otabekning yonig'a o'lturdi va:

— Nega Toshkand jo'namadingiz, birarta mone' chiqib qoldimi? — deb so'radi.

— Mone' chiqib qoldi...

— Qanday mone'? — dedi usta.

— Mone'mi? — dedi Otabek va kulimsirab: — Men sizga bir katta gunoh qilib ketkan edim... Yo'lda boraturib gunohimdan o'kindim-da, sizga tavba qilg'ali Qo'qondan qaytdim... Agar siz gunohimni kechirsangiz, men shu daqiqada Toshkand jo'nayman.

Usta Alim ajablanib Otabekka qaradi:

— Hazillashasiz...

— Hazillashmayman, agar siz kechiraturgan bo'lsangiz, gunohimni ham hozir iqror qilaman.

Usta Alim kulimsirab so'radi:

— Qani iqror qilingiz bo'lmasa.

— Ilgari kechirishka va'da berib qo'yingiz.

— Menga qolsa sizning hech gunohingiz yo'q... Menga noma'lum gunohingiz bo'lsa kechirdim.

— Rahmat, — dedi Otabek va so'radi: — men kim?

— Sizmi, siz Shokirbek!

Otabek uyat aralash kulib qo'yib dedi:

— Ana usta, manim borliq gunohim sizning shu kungacha meni Shokirbek, deb bilishingizdagina!

— Bo'lmasa, siz kim?

— Gunohimni kechirgansiz-a?

— Kechirganman.

— Men siz bilgan Shokirbek emas, toshkandlik Yusufbek hojining o'g'li va marg'ilonliq Mirzakarim akaning kuyavi — Otabek! Usta Alim biroz o'zini keyinga tashladi va ko'ziga jiq yosh chiqardi.

— Siz-a? — dedi. Kelib Otabekni quchoqladi... Bu favqulodda holg'a tushuna olmay qolg'an Sayfi ishini to'xtatib do'konxonadan qarab turar edi. Usta yig'lag'an holda Otabekni quchoqlab o'pdi-da, ayvonga ko'rpacha sola boshladi.

— Nima qilmoqchi bo'lasiz, usta? — deb Otabek so'radi.

— Men o'zimning yangi mehmonimni ko'rpachaga o'tquzmoqchi bo'laman, — dedi kulib usta Alim.

— Men sizning ko'rpachangizga ko'b o'lturganman, endi menga ortiqcha takallufingizning hojati yo'q.

— To'g'ri so'zlamaysiz, Otabek, bu kungacha manim ko'rpachamda o'lturib yurgan Shokirbek otliq bir yigit edi. Endi men o'zimning yangi mehmonim bo'lg'an Otabekni siylamoqchi bo'laman...

Qani, Otabek, ko'rpachaga chiqingiz!

Otabek ustaning latifasiga kuldi-da, ko'rpachaga chiqib o'lturdi. Bu vaqt Jannat opaning "shahid o'lgan bolam" deb yig'lag'an tovushi eshitildi-da, Otabek gunohkor bir yuz bilan usta Alimga qaradi. Ul esa Otabekning bu qarashidag'i ma'noni sezgan edi:

— Zap qilg'ansiz, Otabek, — dedi usta, — yomonlarning jazosi shunday bo'ladir... Yoningizda kishilaringiz bor edimi?

— Yo'q.

Usta Alim Otabekka tushuna olmay qarab turg'ach, so'radi:

— Uch dushmanga qarshi yolg'iz o'zingiz?

— Yolg'iz o'zim! Xudo yomong'a jazo beraturgan bo'lsa, shundoq bo'lar ekan.

Usta Alim tamom ajabda qolg'an edi:

— Subhonolloh! Qanday yuragingiz bor ekan, Otabek! Qo'lingizdan boshqa yeringizda jarohat yo'qmi?

— Yo'q. Bo'ksam ustiga biroz xanjar uchi tegib o'tkan bo'lsa ham ahamiyatsiz.

— Xudoga shukur, Otabek! Sizning bu ishingizdan qayin otangizning xabari bor edimi?

— Yo'q edi. Bu ishni hozirg'acha bir o'zim va bir tangri bildi. Endi bu sirni bilguchilarning uchunchisi siz bo'ldingiz!

— Astag'firulloh! — deb qo'ydi usta Alim, — raqibingiz Homidni birinchi martaba usta Farfi orqaliq tanig'aningizmi?

— Birinchi martaba tanishim, — dedi uflab olib Otabek, — bunga ham sizning bilan bo'lg'an oshnalig'im ko'mak berganlikdan sizga minnatdorlik qilishdan ojizdirman.

— Sizning aqllar ishonmaslik qahramonlig'ingizg'a yuragim qinidan chiqish darajasiga yetdi! Otabek, Homidning bu keyingi rejasini qayerdan bildingiz?

Otabek kuldi.

— Xudog'a shukurlar bo'lsunki, manim tortqan ohlarimni quriqqa yubormay, kutmagan yerdan sirni bildirdi. Men sizga hikoyamni boshidan so'zlab beraymi va yo Homidning rejasini bilishimniginami?

— Boshidan so'zlangiz, Otabek! — dedi hovliqib usta Alim va ish to'qish ila mashg'ul Sayfini savzi to'g'rashqa buyurdi.

Usta Alimni hikoya tinglamak uchun hozirlang'an ko'rgach, Otabek dedi:

— Tahoratning sababi yodingizdan ko'tarildi shekillik!

— Ko'tarilgani yo'q, Otabek, yomonning janozasidan yaxshining hikoyasi foydalik ko'rinadir... Qani, so'zdan keling!

Otabek o'zining chin do'stig'a birinchi marta Marg'ilon kelishidan tortib hikoyasini so'zlab ketdi. Uning uch yil ichida boshidan o'tkanlarini bir soatlik vaqtga cho'zilib, Sayfi oshni suzib kelganda yo'lda uchrashqan Rahmat bilan hikoyasini tugatdi. Usta Alim Otabekning yelkasiga qoqib der erdi: — Sizda chin yurak bor, do'stim. Bu yurakingiz bilan hech vaqt dard qolmaysiz, Otabek! Ammo mendan chin ismingizni yashirib kelganingiz uchun sizni ayblay olmayman. Biroq jum'a kun kechasi Homid izidan manim havlimga kirib, menga o'zingizni bildirmay ketkaningizga xafa bo'laman, Xudoy ko'rsatmasin bir falokat yuz berganda nima bo'lar edi?

Oshdan so'ng usta Alim shunday fotiha o'qudi:

— Dushmanlaringizning yo'q bo'lg'anlari chin bo'lsin, suyganingiz bilan endi mas'ud yashang!

Otabek tashakkur etdi. Tag'in biroz choy ichib so'zlashqandan so'ng, Otabek daftaridan ikkita xat chiqarib dedi:

— Sizga og'ir kelmasa, bir xizmat topshirmoqchiman, usta!

— Buyuringiz! Otabek qo'lidag'i xatlarni uzatib:

— Men shu soatning ichida Toshkand jo'nashg'a majburman. Shuning uchun siz bu xatlarni qayin otamnikiga o'z qo'lingiz bilan eltib berasiz.

Usta uning bu gapiga tushunolmay qoldi:

— Nega endi Toshkand jo'naysiz, o'zingiz...

— O'zimga mumkin emas, chunki... ikki tomong'a ham o'ngg'aysiz. Men hozir ketishka majburman, balki o'zingiz ham onglarsiz.

— Ongladim, — dedi usta va: — gap-so'z bosilayozg'ach, kelmakchimisiz?

— Balki... — deb to'xtadi Otabek, — xatlarning birisi qayin otamg'a, ikkinchisi unga, — dedi.

— Xo'b.

— Qayin otamg'a yozg'anim qisqa bo'lg'ani uchun siz unga mendan eshitkanlaringizni so'zlab qondirarsiz. Qutidor bilan ishingizni tugatib qaytishingizda uning xatini berarsiz, tuzikmi?

— Ma'qul.

— Uchrashqaningiz to'g'risida menga ma'lumot yozsangiz, tag'in minnatdor qilar edingiz...

— Bosh ustiga.

Shundan so'ng ikkisi quchoqlashib ko'rishkach, vidolashdilar. Otabek eshikdan chiqg'anda Sodiqni ko'mib kelgan kishilar Qur'on o'qub tarqalmoqda edilar.

17. XAYRIXOH QOTIL

Mirshablar tomonidan qo'rboshi mahkamasiga so'roqqa olib ketilgan qutidor qaytib yo'lakdan kirishi bilan ming xil tashvishda o'lturg'uchi Oftob oyim bilan Kumushka qaytib jon kirgan kabi bo'ldi. Kumush otasining oldig'a qanot yozg'an kabi yugirib, uning soqolini silar ekan, so'radi:

— Sizga zarar bermadilarmi, otajon?

— Yo'q, qizim.

Oftob oyim erining bu so'zini eshitishi bilan Xo'ja Bahovaddin yo'lig'a o'gurib qo'yg'an yetti tanga pulini To'ybekaga berib, darrov eshonnikiga jo'natdi va shundan so'ng eridan so'radi:

— Sizga ayb qo'ya olmadilarmi?

— Xudoyg'a shukur, oqlandim, — dedi qutidor. — Chindan ham menda qanday ayb bo'lsunki, o'zimiz ham bu hangamani uyqudan turib payqag'an bo'lsaq. Uyimiz ostini yomonlar teshkan bo'lsalar ham ammo kishi sig'masliq bo'lg'anlig'i meni oqliqqa chiqardi. Lekin kishi sig'aturg'an bo'lib teshilganda ham meni ayblay olmas edilar, zeroki, uyimiz ostini teshkan muttahamlar albatta yaxshi niyat bilan teshmagan bo'lib, molimiz va jonimiz qasdida ekanliklari ma'lum edi. Basharti qotil men bo'lib ko'ringanimda ham molim va jonim qurug'ida o'g'rilarni o'ldirganligim uchun yana gunohkor bo'lmas edim. Har holda bu foji'a bizga zararsiz bo'lib o'tdikim, buning uchun Haq taologa qancha shukur qilsak ham ozdir, — dedi va ayvong'a chiqib tanchaga o'lturg'ach, Kumushdan so'radi: — achang kelmadimi?

Oftob oyim javob berdi:

— Qattig' og'rib qolibdir, — va so'radi: — kimlar o'ldirib ketkanini bila olmadingizmi?

Qutidor ajabsinib xotinig'a qaradi:

— Qiziq so'z aytasan-a! — dedi. — Bu ishka butun shahar hayron. Qilni qirqqa yoradirg'an donolar ham bir narsa to'quy olmaydirlar... Ammo manim ko'nglimga keladirgani shulki, bizning molimizg'a ko'z olayturg'an o'g'rilar besh-olti kishi bo'lib, uyni teshayozg'an vaqtlarida oralarig'a nizo tushib, bir-birlari bilan pichoqlashqan bo'lsalar kerak.

Kumush otasining bu kashfiga qarshi tushdi.

— Bu gapingiz to'g'ri emas, ota, — dedi.

— Nega to'g'ri emas?

— Negaki, bir-biravlarini o'ldirishib, bizga zarar bermasdan quruqqina ketmas edilar.

— Tong otib qolg'andir yoki ular ham holdan toyg'andirlar, — deb javob berdi qutidor.

— Bu orada Homid nima qilib yuribdir, o'ziga tuzikkina boy kishi emasmi edi? — dedi Oftob oyim, bu vaqt Kumush sekingina onasig'a qarab olg'an edi.

— Homid tiynati[1] buzuq bir yigit edi, — deb javob berdi qutidor. — Ehtimolki, uning topqan davlati o'g'rilik orqasidadir, kishining davlatiga qarab hukm yurutish qiyin.

— Xudoyimdan o'rgulayki, — dedi Kumush eotikib va dahshatlanib, — yomonlarning jazosini o'zi bergan. O'g'rilar ter shib oldimg'a chiqg'anlarida men nima qilar edim? Oh, otajon! Men ajalimdan besh kun burun o'lar edim. Qizingizdan ajralur edingiz!.. Meni g'aflat uyqusi bosmag'an bo'lsa, nega bir gazlik paxsani kesar emishlar va boshimdan tuynuk ochar emishlar-da, men hech narsa sezmas emishman.

Oftob oyim boshini chayqab:

— Shuni ayt, qizim! — dedi.

Qutidor:

— Xudoning qanday hikmatlari bordirkim, shu kecha-kunduzlarda bizning tevaragimizda qonli voqi'alar ko'rila boshladi: bu kun nikoh deganimizda Komilbekni hammomda o'ldirib ketdilar (Kumushbibi yuzida bir yengillik ko'rildi), kecha uyimiz orqasida bir emas, uch kishi o'ldirildilar. Xudo oxirini baxayr qilsin endi...

— Inshoolloh, ishning oxiri xayrlikdir, otajon,— dedi Kumush, — chunki bizning molimizga ko'z olaytirib yomon niyat bilan uyimiz orqasini toshkuchilarni yer bilan yakson etdirishi istiqbolimizning xayrlik fcllaridandir, otajon!

— To'g'ri aytasan, qizim, — dedi qutidor.

Kumush o'zining qo'ng'uroqdek tovshi bilan davom etdi:

— Bu maqtullar[2] kimlar bo'lsa bo'lsin, bizning uyimiz orqasiga yaxshi niyat bilan kelguchi kishilar emas va bularni tuproq qo qorishdirg'uchi ham bizga xayrixoh bo'lg'an qotil va yo qotillardir... Bizga muncha yaxshiliq qilg'an kishi kim bo'lsa ham Xudo ajrini[3] bersin! — dedi.

Qutidor qizining so'zini kuchlab tushdi.

— Bizga yomon niyati bilan qarag'an bo'lsalar, Xudo jazolarini berar, — dedi.

---

[1] Tiynat — fe'l-atvor.

[2] Maqtul — o'ldirilgan, qatl qilingan.

[3] Ajr — mukofot, evaz.

Kumushbibi bu qo'rqunch uyda yota olmasligʻini bildirgani uchun Oftob oyim To'ybekadan Kumushning buyumlarini ikkinchi uyga tashita boshladi. Qutidor esa butun kun mehmonxonasig'a kelib-ketib turg'an ko'ngil so'rag'uchi oshna, yor-do'stlari bilan ovora bo'ldi.

* * *

Shomdan so'ng qutidor endigina mehmonlardan bo'shab ichkariga kirgan edi, mehmonxona yig'ishtirib qolg'an To'ybeka qutidor yonig'a kelib dedi:

— Sizni bir kishi chaqiradir.

— Qanaqa kishi, tanidingmi?

— Tanimadim.

Qutidor erinibgina tashqariga chiqdi-da, mehmonxonada o'tirg'uchi tanish bo'lmag'an kishi bilan sovuqqina ko'rishib so'radi:

— Xizmat?

Usta Alim qutidorg'a kulimsirab olg'ach:

— Ruxsatsiz mehmonxonangizga kirganim uchun kechirasiz, — dedi.

— Aybi yo'q, mulla, — dedi qutidor va qarshima-qarshi o'tirishdilar.

— Yomonlar suiqasdidan salomat qutilishingiz muborak bo'lsin!

— Tangriga qulluq bo'lsin! — dedi qutidor. Mehmonxona qorong'ilanib ketkani uchun hovli supirib turg'uchi To'ybekaga darichadan turib buyurdi: — Sham' yoqib chiq, To'ybeka!

Sham' chiqishini kutkandek usta Alim boshini quyi solib o'tirar edi. Qutidor "nima yumishing bor menda" degandek qilib unga savol nazari bilan ko'z tashlar va Qur'on tinglovchi kishidek bo'lib o'tirg'uchi majhul kishidan taajjublanar edi. Nihoyat, sham' kelib tokchaga qo'ndirilg'ach, usta Alim muroqabadan[1] boshini ko'tarib qutidorg'a qaradi:

— Mendan taajjublandingiz, — dedi va qo'ynidan maktublarni chiqarib bittasini qutidorg'a uzatdi, — mendan ham bu

---

[1] Muroqaba — mushohada qilish.

maktub ajibroqdir, — deb kuldi. Qutidor xatning unvoniga ko'z yugirtirib chiqg'ach, usta Alim aytkandek taajjub ichida xatni ochdi... O'qub bitirgach, ul dahshat va taajjub ichida toshdek qotib qolg'an edi... Agarda uning yonida usta Alim bo'lmag'anda edi, ehtimol ul qay va qatlarg'acha serrayib qolar edi.

— Jon va oilangiz dushmani bo'lg'an bir badbaxt endi o'z qilmishining jazasini ko'rdi, burodarim Otabek ularning totiqlarini xo'b boblab berdi, — dedi usta Alim va davom etdi:

— Shuning bilan sizning najib[1] oilangiz dahshatlik foji'a davrlarini kechirib, endi ma'sud kunlar arafasiga yetdi. Xatni o'qub sizning dahshatlanishingiz emas, quvonishingiz, dushmaningizni yuz tuban qilg'ani uchun Haq taolog'a shukur aytishingiz kerakdir!

Qutidor hushini boshig'a yig'ayozdi va uflab tin olg'ach, hayajon ichida so'radi:

— Men bilan Otabekni qamatdirg'an va dor ostlarig'a yuborg'an Homidmi?

— Homid.

— Taloq xati yozg'uchi Otabek emasmi?

— Hosho va kallo[2], Otabek munday gapdan xabarsiz. Uning otidan taloq xati yozg'uchi ham shu badbaxt Homid.

Mundan so'ng qutidor turib ichkariga yugirdi, yarim yo'ldanoq tanchada o'lturg'uchi Oftob oyim bilan Kumushka qichqirdi:

— Sir ochildi!

Ikkisi ham sachrab qutidorg'a qaradilar-da, birdan so'radilar:

— Nima, qanday sir?

Qutidor tanchaga borib o'lturmadi-da, ayvon peshonasidan turib, qo'lidag'i xatni yuqori tovush bilan o'qub chiqdi:

"Muhtaram qayin otamizg'a!

Siz bilan meni qorong'i zindonlarg'a tushirib, dor ostlarig'acha tortkan, buning ila o'zining vahshiyona tilagiga yetaolmag'andan keyin manim tilimdan soxta taloq xati yozib darvoza yonidan haydattirishka muvaffaq bo'lg'an va bir gunohsizni

[1] **Najib** — ulug'.

[2] **Xosho va kallo** — shaksiz-shubhasiz.

shahid etkan Homid ismlik bir to'ng'uzni nihoyat, ikki yillik sargardonligim so'nggida yordamchilari bilan tuproqqa qorishdirishg'a muvaffaq bo'ldim... Sizning shonli havlingiz yonida voqi' bo'lg'an bu kurash, albatta sizni va uy ichingiz ham yordo'stlaringizni anchagina tinchsizlikka qo'yg'an bo'lsa kerak. Na choraki, yomonlarni sizning havlingiz orqasida rafiqam qasdida bo'lg'anlari paytida uchratishg'a to'g'ri keldi va men bu ishka majbur qoldim. Buning uchun, albatta meni kechirarsiz umidaman. Faqat sizning tinchsizlanishingiz va mardumning yuqoriquyi so'zi bo'lmasa sizga boshqa zarar bo'lur, deb o'ylay olmayman. Sizdan bu ulug' gunohim uchun afu so'rab, haydalg'an o'g'lingiz Otabek Yusufbek hoji o'g'li".

Ammo qutidor "haydalg'an" so'zini tashlab o'qudi. Maktub o'qulib bitkanda Oftob oyim, ayniqsa, Kumush qutidorning boyag'i holig'a tushgan edilar. Kumushning bu daqiqadag'i holini qalam bilan chizib ko'rsatish, albatta mumkin emas edi. Ul titrar edi, ko'karar edi, to'lg'anar edi... Hozirgi eng kuchlik hissiyotini hissiyotning a'lo ifodachisi bo'lg'an yosh bilan to'kar edi.

Qutidor o'z tomonidan ham izoh berib chiqdi:

— Men bilan Otabekni qamatib dor ostig'a yuborg'uchi, Otabek tilidan soxta taloq xati yozib bir-birimizdan judo etkuchi, Komilbekni o'ldirguchi, uyimiz orqasini teshib Kumush qasdida bo'lg'uchi — hammasi ham shu battol Homid ekan... Ammo badbaxtni ikki kishisi bilan tuproqqa qorishdirib ketkuchi Otabek ekan!

Oftob oyim titrag'an tovush bilan:

— Uyatsiz Homid, — dedi.

Kumushbibi:

— Bechora begim, — deb qo'ydi.

Uchchavi ham yurakni to'xtatib olish uchun anchagacha jim qoldilar.

— O'zi esonmikin? — deb so'radi oxirda Kumush.

— Xatig'a qarag'anda sog', — dedi qutidor.

Oftob oyim so'radi:

— O'zi qayerda emish, xatni sizga kim kelturdi?

Bu savoldan qutidorning esiga mehmonxonada o'lturgan usta Alim tushkan edi. O'rnidan irg'ib turdi-da, xotinig'a javob bermasdan tashqarisig'a chiqdi. Ul usta Alimning qarshisig'a o'lturganda, mehmonxonaning yuqori darichasi ostig'a Oftob oyim bilan Kumush xat keltirguchining so'zini eshitish uchun kelib to'xtag'an edilar.

Qutidor uzr aytdi:

— Kelturgan xabaringiz ta'sirida sizni unutayozibman...

— Men buni payqadim, — dedi usta Alim kulib, — shu yo'sinda makkor Homidning iblisona dasisasi[1] bir oilani tamom ishdan chiqarayozg'ankim, bu to'g'rida ayniqsa sizga so'zlash ortiqchadir. Ammo arslon yuraklik Otabek ham badbaxtni shundog' yanchib tashladikim, bu juda oz kishilar qo'lidan kelaturgan ishdir.

— O'g'rilarni o'ldirganda Otabekning yonida necha kishisi bo'lgan? — deb so'radi qutidor.

Usta kuldi:

— Otabekning tanho o'zi! — dedi.

— Uch kishiga tanho o'zi? — qutidor ishonmag'an edi.

— Azamatning yolg'iz o'zi! — deb usta Alim ilgarigi so'zini qaytaladi.

— Astag'firulloh... Nega menga bu to'g'rida xabar bermagan?

— Sizga xabar berib o'lturishni yigitlik otig'a eb bilmay, hatto menga ham bir narsa sezdirmagan. Men hali bu nuqsoni uchun ayblasam: "Men o'zimning ashaddiy dushmanim bilan tanho kurashib yo jon bermakka va yo jon olmaqqa qaror bergan edim. Shuning uchun hech kimga ham bildirmadim", deydir.

Qutidor bir tomondan dahshatka tushsa, ikkinchi jihatdan Otabekning dov yuragiga hayron qolar edi.

— O'ziga jarohat olmag'anmi? — deb so'radi qutidor.

— Bo'ksasi bilan qo'lidan yaralang'an bo'lsa ham zararsizdir.

Usta Alim qutidorning ba'zi bir e'tirozlariga qarshi Otabekning qutidor tomonidan quvlang'anidan tortib, shundan beri Marg'ilong'a yetti-sakkiz martaba kelib ketkanini, har bir kelishida o'zining uyiga kelib tushkanini va qalin o'rtoq bo'lib

[1] **Dasisa** — makr-hiyla.

olg'anlarini, shundoq bo'lsa ham Otabekning o'zidan chin ismini yashirib yurg'anini, jum'a kuni usta Farfidan birinchi martaba o'z raqibini tanishini, nihoyat bu kungina unga chin ismini ochqanini so'zlab chiqdi.

— Taloq xati-ku soxta ekan, — dedi qutidor, — nega biznikiga bir kelgani bilan qaytib kelmadi ekan?

— Chunki uning so'ziga qaraganda, siz uni og'irroq tariqa bilan darbozangiz yonidan jo'natqan ekansiz, — deb izohladi usta. — Toshkanddan uylanishida sizning bilfe'l bosh qo'shishingizni faqat qizingizni undan chiqarib olish uchun qurilg'an bir hiyla ekan, deb o'ylab, qaytib eshikingizga oyoq bosmag'an, hatto xotinini qozig'a chaqirish to'g'risida fikri bo'lsa ham, siz bilan uchrashishdan qochib bu fikridan ham qaytqan, ya'ni sizning qizingiz bo'lg'ani uchun suygan xotinidan ham kechmakka qaror bergan.

Qutidor hali ham Otabekning ruhiga tushuna olmag'an edi:

— Mendan o'zi xafa bo'lg'an bo'lsa, orag'a kishi qo'ysa ham bo'lar edi.

— Shundog' qilsa ham bo'lar edi, — dedi kulib usta Alim, — men hali undan shunday deb so'rasam, "O'zimga ishonmag'an kishi kishi so'ziga kirarmidi, deb o'yladim", deydir. Kuyavingizning qiziq tabi'atini shundan ham yaxshi bilib olsangiz bo'ladirkim, shu choqqacha ota-onalari ham bu foji'adan xabarsiz ekanlar.

— Qiziq yigit, — dedi qutidor, — mendan ham katta nodonliq o'tkan.

— Hammasi ham taqdirning ishi, amak, bu orada siz bilan manim hech bir ixtiyorimiz yo'q.

— Albatta yo'q, — dedi qutidor va so'radi: — O'zi siznikidami?

— Bu kun peshinda Toshkand jo'nab ketdi.

Qutidor tushuna olmag'an edi:

— Nega-nega? — deb so'radi.

— Nega... sababini men ham yaxshi tushuna olmadim.

— Qaytib keladirgan vaqtini aytkandir?

— Bu to'g'rini so'rag'an edim, muhmalroq javob berd- dedi usta va yonini kovlab xatni oldi. — Bu xat karimang bo'lsa kerak, endi menga ruxsat, — dedi va fotiha o'qub o'tmas qo'zg'aldi.

— Men sizga dasturxon yozdirishni ham unutqanman, qo' g'almangiz!

— Rahmat, amak, hozircha meni kechirib turasiz, ammo k pirja kattaroq ziyofatni unutmaysiz, — deb kuldi usta Alim. Qa dor uni ko'chagacha kuzatib chiqdi.

Kumushbibi daricha orqasidan hamma gapni eshitib olg'an v hissiyotini yum-yum yig'lab o'tkargan edi.

* * *

Oftob oyim Kumush bilan boshlashib ichkariga kirar ekan so'radi:

— Homidning yomonlig'ini bizga ulashdirib yurgan p chuq xotinning shumligi o'z boshig'a yetib, o'lganlarning bi o'shaning o'g'li ekan, bildingmi?

— O'lganidan menga nima foyda, — dedi Kumush.

Oftob oyim qizig'a ajablangan edi.

— Foydasini ko'rib turibsan-ku, axir.

— Foydasi Toshkandga ketib qolg'animi?

— Ketib qolg'an bo'lsa, tag'in bir kun kelar.

— Kelmaydi, — dedi o'ksib Kumush, — uning hamma ha kati dushmanidan o'chini olish uchun ekan.

— Kim aytdi sanga?

— Xat olib kelganning so'zidan payqadim.

Oftob oyim kuldi:

— Ering sani tashlab ketmas, qo'rqma qizim, — dedi, — s ning boshingg'a tikilgan bu balolarni o'zining shirin jonidan k chib daf' qilg'an Otabek, seni sira ham unutmas, sanga yozg'a xatini otangdan olib o'qub ko'r-chi oldin.

Kumushbibi yig'idan qizarg'an ko'zini katta ochib so'radi:

— Menga xat yozg'anmi?

— Haligi kishi sanga atab dadangga bir xat berdi-ku, bilm dingmi?

— Bilmadim, — dedi. Chunki ul usta Alimning "muhmal javob berdi" so'zini eshitkach, tamoman o'zini unutib, berilgan xatni payqamay qolg'an edi.

Ikki yildan beri suratini ko'z o'ngidan ketkuza olmag'an, Otabekning yuzini ko'ralmay, so'zini eshita olmasa ham yozg'an xatini o'qub eshitish Kumush uchun katta qiymatka molik edi. Otasining yo'lakdan kirishi bilan latif ko'kragi kuchlik tin olish ila ko'tarilib tashlandi-da, go'yo Otabek bilan uchrashaturg'andek yuragi o'ynamoqqa boshladi. Qutidor kelib tanchaga o'lturg'ach, o'ziga "amonatni topshiring" degan kabi qarab turg'an Kumush-ka xatni uzatdi:

— Sanga xat.

Kumushbibi uyalib-netib turmadi va kimdan, deb ham so'rab o'lturmadi, darrov tokchada yonib turg'an sham' yonig'a borib xatni ocha boshladi. Sham' qarshisida qizarg'an shahlo ko'zlari, yosh bilan sing'an jinggila kipriklari, chimirilg'an to'sdek qora qoshlari uni allaqanday bir holga qo'yg'an edilar. Qoshi ustiga to'zg'ib tushkan sochlarini tuzatib xatni o'qudi:

"Oy yuzlik rafiqam, qunduz qoshlik ma'shuqam Kumush xonimga!

Shayton ustasi bo'lg'an Homidning manim otimdan siz-ga yozg'an taloq xatisi ila menga qarshi yonib ketkan yurakingizning nafrat o'ti ehtimol endi o'cha tushkandir. Soxta taloq xatini olg'an so'ngingizda menga xitob qilib yozg'an fikrlaringizdan ehtimol endi qaytayozg'andirsiz... Bu xatni yozar ekan, mu-habbatingiz bilan to'luq bo'lg'an yurakim mudhish bir haqiqat ehtimolidan yafroq kabi titrar va o'zining to'lib-toshqan hasrat-larini, faryodlarini ifodasidan adashar edi... Sizga ochib so'zlay, go'zal rafiqam: go'yo manim bu maktubim sizning Komilbek uchun hasratlik yoshlar to'kkan, o'tlik ohlar tortqan chog'ingiz-da erishar-da unutilg'an, eskirgan bir yurakning arzini tinglay olmassiz va yonib turg'an yurak o'tingiz bilan kuydirarsiz...

Ammo xatimni o'qumasangiz-da va marhumingiz uchun tortqan ohingiz o'tida kuydirsangiz-da, manim uchun farqsizdir. Nega deysizmi? Chunki siz manim shar'iy rafiqamsiz — yaxshiliq bilan-da va yomonliq bilan-da men buni isbot qilishg'a hozirman!

Uyingiz orqasida qilg'an adabsizliklarim, xunxo'rliklarim uchun meni kechiringiz... Chunki men bu vahshiylikni ishlashda ixtiyorsiz edim: hayotingizning, nomusingizning saqlanishi buni taqozo etar edi... Albatta men ishonamankim, siz manim bu yaxshilig'im uchun minnatdorlik qilarsiz. Lekin men bu minnatdorlikka o'zimni sazovor hisoblay olmayman.

Men o'shal kuni kechasi dushmanlardan birini o'ldirdim-da, so'ng darajada zaiflandim, ikkinchi dushmandan yengilishimni va ko'yingizda jon berishimni aniq bilib rohatlanib ketdim... Manim uchun ko'yingizda va oyog'ingiz uchida jon berish juda shirin edi va ko'bdan beri g'oyam edi. Shuning uchun yaqinrog'ingizda o'lmak uchun, o'lar ekanman, so'ng daqiqamda yana bir martaba bo'yingizni olib o'lish uchun dushman tomonidan uyingizga ochilg'an tuynukchaga kirdim. Kirdim-da, sizni bo'yingizni oldim, xafif tin olg'andag'i latif uxlag'an tovshingizni eshitdim... Shu vaqt subhonolloh... O'zimda kutilmagan bir kuch sezgan edim, ikki emas, ikki yuz dushmanga muqobala[1] etishka o'zimda qudrat ko'rgan edim... Men o'zimga bag'ishlang'an kuch manba'ini juda yaxshi onglar edim, mendagi bu o'zgarish manba'i uy ichida uxlag'uchi bir malak edi... Siz edingiz!"

Kumushbibi xatning bu o'rniga yetkanda qizarinib, biroz o'qushdan to'xtab oldi va davom etdi:

"Shundan so'ng ikkinchi dushmanni tuynukdan chiqmayoq ishini bitirdim. Bizning foji'amizning asl omili bo'lg'an Homid esa go'yo manim qo'limda mushuk kabi o'yin bo'lg'an, uni kulib turib, o'ynab turib tilimlagan edim...

Esingizda bormi, meni dor ostidan qutqarib, menga yangi hayot bag'ishlag'aningiz? Bu kecha ham bu ikkinchi o'limdan qutqarg'uchi va ikkinchi martaba menga hayot bag'ishlag'uchi yana siz bo'ldingiz! Shuning uchun minnatdorlik etkuchi siz emas, men bo'lishg'a tegishman! Sizdan emas, otangizdan bir o'pkalashim bor: soxta taloq xatini manim o'z qo'lim bo'lib, bo'lmag'anini ajrata olmag'an. Gumonimcha bu soxta xat sizga ham ko'rsatilmagan o'xshaydir, chunki, ayniqsa, sizning ko'z o'ngingizdan bu haqiqat qutila olmas edi... Har holda taqdirning

[1] **Muqobala** — qarshi turish.

bunchalik o'yinlari turg'an bir zamonda biz nima ham qila olur edik? Bu to'g'rida mendan ham o'tkan joylari bordirkim, sizning birinchi martaba menga yozg'an xatingiz ma'nosidan dahshatlik suratda o'zimni tag'ofilg'a solg'an va xat kelturguchini surishtirmasdan javob xati berib yuborgan edim. Shuning ila sizni-da, o'zimni-da Homid qo'lida o'yin bo'lmog'imizg'a katta yo'l ochqan edim.

Ba'zi ehtimollarga qarshi siz bilan ko'rishmak menga muyassar bo'lmadi. Umrimda birinchi martaba ko'ngil orzusig'a qarshi bordim. Chunki manimcha oradag'i qora tikon supirilgan edi. Mundan so'ng hamisha meniki edingiz. Men Toshkandda yurarman, ammo ko'zim o'ngida sizning haykalingiz! Ajabo, busiz menga mumkinmi?!

Zavjingiz Otabek".

Kumushbibi xatni o'qub tugatdi-da, yugirgilagancha uyiga kirib ketdi. Uning bu harakatidan qutidor bilan Oftob oyim ajabsinishib bir-birlariga qarashg'an edilar. Kumushbibi qo'lida ikkinchi bir maktub ko'targanicha uydan chiqdi-da, sham' yonirashdayoq ikki kishi tomonidan yozilg'anliqlarini o'z og'izlaridan Otabek tilidan yozg'an taloqnomasi edi. Bu ikki xat birinchi qada ikki xatni bir-birisiga solishtirib ko'rdi. Bu xat Homidning so'zlab turar edilar.

Kumushbibi ikki xatni qator ushlab otasig'a ko'rsatdi:

— Bularga qarangiz, ota! Bizni nechog'liq g'aflat bosqan ekan, — dedi.

Qutidor qizining maqsadig'a tushunib ikki turli qo'lni darrav payqab oldi:

— Vijdonsiz, iblis, imonsiz, kofir, — deb qo'ydi.

Kumushbibi Otabekning xatini buklab cho'nchagiga soldi-da, soxta xatni sham'ga tutib yondirar ekan, otasidan so'radi.

— Shu voqi'adan so'ng kuyavingiz aniq kelganmi edi?

— Kelgan edi, qizim.

— Bechorani nega haydadingiz-da, nega meni, loaqal oyimni bu kelishdan xabardor qilmadingiz?

— Men uning kelishini boshqa gapka yo'yib, sizlarga bildirmagan edim...

— Qizimizni taloq qilg'an bir kishini Toshkand degan joydan eshikingizga kelishi sizga g'arib[1] tuyulmag'anmi edi? — deb yana so'radi Kumush.

Qutidor uyalish va o'kinish orasida:

— Jaholat kelsa, aql qochadir, qizim, — deb qo'ydi.

Oftob oyim bilan qutidor Homidning iblisona ishlariga "tavba-tavba" deb muqobala qilsalar ham, ammo Otabekning favqulodda yurakini so'z orasida "baraka topkur, umring uzoq bo'lg'ur" bilan qarshi olar edilar. Kumushbibi esa butunlay boshqa qayg'uda edi. Er-u xotinning so'zlari Otabekning Toshkandga ketib qolishi to'g'risig'a kelib taqaldi-da, Oftob oyim Kumushdan so'radi:

— Senga kelishidan aytkanmi?

Kumushbibi siltalash nazari bilan ularga qaradi va keskin ohangda javob berdi.

— Aytmagan!

Er-u xotin ma'nolik qilib bir-birlariga qarashib olg'ach, orada uzoqqina sukut boshlandi. Kumush qutidorg'a savol nazari bilan bir-ikki qayta qarab ham qo'ydi.

— Kelib qolsa yaxshi, — dedi nihoyat qutidor, — kelmasa, Toshkandga o'zimiz tushamiz-da, — deb xotinig'a qaradi.

Bu so'z Oftob oyimg'a yoqmag'anliqdan yuzini chetka burdi. Ammo Kumush otasidan rozi qolib, onasig'a qaradi.

— Qizing har qaysi yerda bo'lsa ham sog' bo'lsin, — dedi xotinig'a qutidor. — Eriga topshirib, sen bilan manim tinchkina duo qilib o'lturganimiz ma'qul o'xshaydir.

— Endi qizingizning bir kami kundash balosi edimi? — dedi sapchib Oftob oyim. Qutidor xotinig'a kulib qaradi:

— Eri yaxshi bo'lsa, kundash balosi nima degan gap?

— Eri ming yaxshi bo'lsin, baribir kundash kundashligini qila beradir. Mashoyixlar bilmasdan "kundash" demaganlar.

Qutidor qizig'a qarab kuldi va xotinini yupatdi:

— Hamma vaqtga emas, qo'rqma.

[1] **G'arib** — sirli, g'aroyib.

— Menga qolsa bir kunni ham ko'b ko'raman, kundash bilan kechirilgan kun — kunmi?

— Kuyavingning shuncha qilg'an jonbozlig'ini unutdingmi?

— Nega unutay, — dedi Oftob oyim. — Kelsin. Mana bosh usti, bolam bir emas ikki. Uldurki, qizimni kundash ustiga yuborishg'a tish-tirnog'im bilan qarshiman.

— Besh-olti kunga ham-a?

— Necha kunga?

— Menga qolsa bitta-ikkita bolaliq bo'lg'uncha tursin, deyar edim. Sen bunga ko'nmasang, bir-ikki oy turib kelsin, loaqal. Bir yigit qizingni deb ikki yillab sarson bo'lg'anda qizingni ikki oylik kundash azobidan hayf ko'rish juda uyat, axir!

Qutidor "bitta-ikkita bolaliq" so'zini aytkanda Kumush qizarinib yerga qarag'an edi. Oftob oyim erining keyingi so'zi bilan anchagina bo'shashdi:

— Bir oydan ortiqqa men rozi emasman, shunda ham kuyavimning yaxshilig'i uchun, — dedi.

— Ana endi o'zingga kelding, xotin.

— O'zimga kelsam-kelmasam shartim haligi, shunda ham o'zim birga borib kelaman.

— Albatta, o'zing birga borasan, qudalaring bilan tanishmog'ing ham zarur.

— Qachon yubormoqchi bo'lasiz endi? — deb so'radi Oftob oyim.

Qutidor biroz o'ylab olg'ach, Kumushka qarab javob berdi:

— Otabek bilan ketma-ket chopishmog'imiz ham uncha ma'qul ko'rinmaydir. Undan so'ng qish kuni arava safari ham qulay ish emas. Shuning uchun oradag'i uch oy qishni o'tkazib jo'narmiz, — dedi. Kumushning uch oy muddatni eshitgach, juda ham hurpayib ketkani uchun bo'lsa kerak, — balki o'zi ham birar oylarda kelib qolar, — degan so'zni-da qo'shib qo'ydi.

(Ikkinchi bo'limning so'ngg'i)

UCHINCHI BO'LIM

1. MUSULMONQUL ISTIBDODIGA XOTIMA

Musulmonqulning aholi ustiga bo'lg'an jabr-u zulmi haddan tashqari ketdi. Uning istibdodi o'zga shaharlarga uncha sezilmasa ham, ammo markaz — Qo'qon odamlarini juda to'ydirdi. Uning o'z kayficha oyda emas, haftada solib turg'an soliqlari fuqaroning terisini shilsa, arzimagan sabablar bilan qora chopon beklarini osdirib, kesdirib turishi xosni (xavosni) ham esankiratdi. Otig'ag'ina xon bo'lib o'lturg'uchi Xudoyor ham osdirish, kesdirish va yorlaqash o'z ixtiyorida bo'lg'an Musulmonqul maydondan olinmagan fursatda o'zining qo'g'irchoq sifat yuraberishini tushundi. Ko'bdan beri unga yuragida kek saqlab kelib, ammo ne tariqada najotka chiqishini bilmadi. Chunki ul suyanadirg'an Qo'qon beklarini "mana" deganlari Musulmonqul va kishilari (qipchoqlar) tomonidan osilib kesilganlar, qolg'anlari tovush chiqarishg'a majolsiz edilar. Atrof shahar va qishloq beklari ham aksar qipchoqlardan, ya'ni Musulmonqulning o'z odamlaridan, ulardan bir ish kutish yana mumkin emas.

Shahar xalqining har bir tabaqasi deyarlik Musulmonqul dakkisini yeb kelgan, magar ulamo xalqi undan juda rozi, zeroki Musulmonqulning birinchi istinodgohi[1] o'zining qipchoqlari bo'lsa, ikkinchisi ulamolar edi. Ul ulamo orqaliq o'z zulmini mashru' bir tuska qo'yg'an, o'zi uchun zararlik unsurlarni yo'qotishda shu ulamolardan "ululamirga bog'iyliq" degan fatvoni olishni unutmag'an edi. Ulamoning bu yanglig' istibdodni "bog'iyliq" rangi bilan bo'yab berishi mukofoti uchun Qo'qon va Andijon kabi shaharlarga ma'lum madrasalarni bino qilg'an va bu madrasalarga xizmati bilan tanilg'an ulamodan mudarrislar ta'yinlag'an edi. Ammo Musulmonqulg'a yaqinlasha olmag'an,

[1] **Istinodgoh** — tayanchgoh.

ya'ni uning xizmat va marhamatidan chetda qolg'an "nimcha"[1] ulamolar ham yo'q emas edilar.

Aztahidil Musulmonqulning otalig'idan qutilishni va mustaqil ravishda hukmron bo'lishni orzu etkan Xudoyor, nihoyat keyin qayin otasi bilan kurashda o'ziga birinchi istinodgoh qilib shu keyingi sinf ulamoni oldi. Musulmonqul balosidan qutilg'andan so'ng Xudoyorning ularga qiladirg'an in'om va ehsonlari, beradirgan mansablarining naqddek va'dasi barakasida bu keyingi tabaqa — Qo'qon mullalari harakatka keldilar.

Musulmonqul tarafdori ulamolar uning siyosatini shari'atqa qancha mutobiq[2] ko'rsatib kelgan bo'lsalar, bu keyingilar ham o'shancha xilofi shar'iy ekanligini isbotka kirishdilar.

Boshda bu harakat albatta "yeng ichida" bo'ldi va bu harakatning boshida Xudoyorning o'zi turdi. Birinchi galda yashirin ravishda Toshkand, Andijon, Marg'ilon va o'zga shaharlarning ishonchlik ulamo va beklariga Musulmonqul istibdodidan qutulishda ko'mak berish uchun murojaatnomalar yo'llanildi. Bu murojaatnomalarda Musulmonqulning nomashru' ishlari, Qo'qon odamlariga qilg'an jabr-u zulmlari sanalgan, keyingi vaqtlarda xonning o'zi ham bu zulmlar qarshisida chidab tura olmasliq holg'a kelganligi so'zlanilg'an, agarda boshqa shahar ulamo va ashrofidan ko'mak bo'lg'an taqdirda bilfe'l Musulmonqulg'a qarshi ko'tarilishka hozir turilg'anlig'i aytilgan edi. Ikkinchi galda Qo'qon sipohlarining qipchoqdan boshqa qismig'a yashirin ravishda, umuman anovilarg'a qarshi tashviqot yurgizilib boshlang'an edi.

Andijon, Marg'ilon, Namangan kabi shaharlardan "xon bu ishni maslahat ko'rsalar, biz yordamga hozirmiz" degan quruq va'dalar kelib, ammo Toshkanddagi Yusufbek hoji to'dasidan amaliy choralarini ham ko'rsatilib yozilg'an javob maktubi oling'an edi.

Maktubda aytilar edi:

"Siz Xo'qand ulamoyi kiromlarining Musulmonqul xunxo'rlig'idan faryodga kelib va shari'ati mustafoni orag'a vosita

[1] **Nimcha** — ilmi chala.
[2] **Mutobiq** — muofiq, uyg'un.

qilib yozg'an maxfiy xatlarini oldiq. Biz Toshkand ulamo va ashrofidin domla Solihbek oxund, mulla Yusufbek hoji, sarkardalardin Qosim va Niyoz qushbegilar, Karimqul va Muhammadrajab qo'rboshi ham Qambar sharbatdorlar bir orag'a o'lturishib voqi'an Musulmonqulning zulm va taaddasi Xo'qand fuqarosi va ayni zamonda bo'lak shahar va qishloq, kent aholisi ustiga ham bag'oyat oshib borg'anlig'ini muzokara va mukolama[1] qilishdiq. Biz faqirlari ham Musulmonqul harakati behudasini shari'atga xilof, yurt va el uchun muzir[2], xaloyiqning osoyish va umr guzaronlig'i[3] vajhiga xalaldir deb bildik. Bul ma'niga ul tojdor amiralmo'minin muvofaqat[4] ko'rsatsalar ul beparhez[5] g'osibi[6] taxt-u saltanatning haydalmog'i behroqdir[7] va yana Toshkand mardumlari bul to'g'rida haqiqat tomonida sobit qadam bo'lmoqqa til berishurmiz. Basharti siz kiromlar ul beparhez zolimning mingboshiliq vazifasidin tard[8] etishka azdil-u jon bel bog'lag'an bo'lsalaringiz, biz faqirlarning aqli qosirimizg'a[9] bir andisha keladir. Andog'ki, Toshkand Xo'qand hukumatidin yuz o'girgan bo'lib xudnafsiga[10] mustaqillik e'lon qilsin. Bu taqdirda itoatdin bosh to'lg'ag'an Toshkand ustiga albatta Musulmonqul zolim qo'shin tortar. Ushbu qo'shin orasig'a siz kiromlar o'z odamlaringizni ko'broq kirguzishka ko'shish qilib va yana janobi tojdor ham birga kelsinlar. Qo'shin Toshkandga yetkan ba'dida bizlar tashqaridin va sizlar ichkaridin bo'lib Musulmonqulni oradin ko'targaymiz. Bul maslahat faqirlarning aqli qosirlarimizg'a ko'b tafakkurlar ba'dida kelib, yana ra'yi savob o'zlarida bo'lg'ay. Ammo bul taqdirda qon to'kilmasdin muddao husulg'a[11] kelurmu deb o'ylaymiz. Boz maxfiy qolmag'aykim, Toshkand begi bo'lg'an zot borasida andisha lozim ermas, zero ul odam fuqaroning osoyishi yo'lida jonbozliq qilg'uchi kishidir. Bizlar limaslahatan[1] nima desak, ul bo'yin to'lg'amas. Inshoolloh, bu andishamiz kiromlarga ma'qul tushkan taqdirda janobi tojdorning hamray'larini olmoq va imkoni bo'lsa ul janobning ismi shariflaridin bizlarga pisandnoma yozmoq marjudir[2]. Toki bizlar ishonch birlan muddaog'a shuru[3] qilayliq".

Bu xat Xudoyorning qo'lig'a tekkandan keyin xatda ko'rsatilgan tadbirni juda ma'qul topdi va tezlikda o'z ismidan tashakkur va pisandnoma yo'lladi. Ijobatni olg'andan so'ng yuqorida mazkur Toshkand ashroflari bir majlis qurib o'lturishka Normuhammad qushbegi (Toshkand hokimi)ni ham chaqirdilar. Majlisda xondan va ulamodan oling'an murojaatnomani o'qub Normuhammad qushbegiga eshitdirdilar. Majliska yig'ilg'anlardan Yusufbek hoji va domla Solihbek oxundlar qushbegining pir, deb inobat qilg'an odamlari bo'lg'anlari uchun elning osoyishi va mamlakatning obodlig'i nomiga bu taklifni, ya'ni Qo'qong'a qarshi isyon etkan bo'lib turishni ul o'z bo'ynig'a oldi. Bundan onglashiladirkim, Normuhammad qushbegi ham o'zining valine'mati bo'lg'an Musulmonqulning tutkan siyosatini yurt manfaatiga xilof deb bilibdir.

Uzoqlamay Normuhammad qushbegi Qo'qondan bosh toblab o'z oldig'a mustaqil hukumat e'lon qilg'an bo'ldi va Yusufbek hojilarning o'ylag'an tadbirlari ayni kutkan natijalarni bera boshladi. Itoatdan bosh tortqan Toshkandga qarshi Musulmonqulning tepa sochi tik turib, adab berish niyatida safar jabdug'ini tuzdi. Toshkandga qarshi ayniqsa g'azablangan bo'lib ko'ringuchi Xudoyor ham bu safarning tadorikini barobar ko'rishdi va Musulmonqul bilan birlikda Toshkand ustiga chiqdilar. Yo'l ustida ham Toshkand bilan yashirincha so'z olishib, xatti-harakat chizishib turishdilar.

---

[1] **Mukolama** — suhbat.
[2] **Muzir** — zararli.
[3] **Guzaronlik** — yashash, hayot kechirish.
[4] **Muvofaqat** — hamfikrlik.
[5] **Beparhez** — andishasiz, uyatsiz.
[6] **Go'sib** — bosqich.
[7] **Beh** — yaxshi, ma'qul.
[8] **Tard** — olib tashlamoq, haydamoq.
[9] **Qosir** — qisqa.
[10] **Hudnafsiga** — o'ziga.
[11] **Husul** — hosil bo'lish, qo'lga kirish.

[1] **Limaslahatan** — maslahat yuzasidan.
[2] **Marju** — umid qilmoq.
[3] **Shuru'** — boshlash, ishga kirishish.

Musulmonqul ilg'ori[1] Chirchiq bo'yiga kelib yetkanda, qushbegi boshluq Toshkand yigitlari ham suvning berigi yuzida yov kutib turg'an edilar. Tush chog'ida ikki yov bir-birlarig'a qarshi kelishdilar. Qo'qonliqlar dam bermayino Toshkand qo'shuni miltiqlarg'a o't berdi. Musulmonqul kutmagan joyda qo'shunidan bir durkumi o'z ustiga hujum boshlab va bir firqasi Toshkand yigitlari tomoniga qochib o'tdi. Musulmonqulning o'z yigitlari (qipchoqlar) sarosimalikda qolib, Musulmonqulning mudofaasini-da va qochishni-da bilmay qoldilar. O'z ustiga chug'irchiqdek yopirilib kelmakda bo'lg'an qo'qonliq va toshkandliklarga qarshi o'zida kuch yo'qlig'ini bilgan Musulmonqul bir ot va bir qamchi arang qo'shundan chiqib qochdi va bir qancha yo'lg'acha quvlandi. Boshluq orqasidan qochmoqchi bo'lg'an qipchoq yigitlariga munodi nido qildi:

— Qipchoq og'aynilar! Bizning hamma adovatimiz Musulmonqulg'a edi! Siz og'aynilar ilgari xon yonida qandog' xizmatda bo'lg'an bo'lsalaringiz, endi ham o'sha vazifada qolaberasizlar va lekin Musulmonqulg'a tarafdorlaringiz bo'lsa, tinchlikcha qo'shindan chiqib ketsin! Qipchoq yigitlari ham bir yerga uyushib, o'z taraflaridan munodi[2] qo'ydilar.

— Biz Musulmonqulni tanimaymiz! Bizning boshlug'imiz Xudoyorxondir!

Shundan so'ng qipchoq va o'zbek birga aralashib ketdi, go'yo hamma adovat Musulmonqul bilan birga ketkandek bo'lib, ikki xalq bir-biri bilan ko'rishdi. O'n minglab xalq yangidan Xudoyorg'a itoat izhor etib, chin xonlik bilan uni muborakbod qilishdilar. Toshkand xalqi izzat-ikrom ostida xonni va Qo'qon sipohini shaharga tushurib, o'rdada uch kun ziyofat berdilar. Ziyofat asnosida ittifoqning foydalari, tarqoqliqning zararlari so'zlanildi. Qushbegi va Yusufbek hojilarning taklifi bilan Musulmonqul o'rniga O'tabboy qushbegi (Marg'ilon hokimi) mingboshi belgulanib, to'rtinchi kun Xudoyorxon qo'shuni bilan Qo'qong'a qaytdi.

[1] **Ilg'or** — qo'shinning old qismi.
[2] **Munodi** — jarchi.

* * *

Qish chiqar oldi. Musulmonqul voqi'asidan yigirma kunlar chamasi keyin edi. Muhammad Rajab qo'rboshining uyidan ikki-uch qaytalab kishi kelabergandan keyin, Yusufbek hoji ilojsiz qolib borishg'a majbur bo'ldi.

Yig'inda Muhammadniyoz qushbegi, Qosim mingboshi, Qambar sharbatdor, Karimqul ponsadlardan tortib Toshkandning yetuklik ashrof va a'yonidan o'n beshlab odam bor edi. Mehmonlar uchun meva-cheva, quyuq-suyuq tortildi. Ziyofat to'kun edi. Yemak asnosida Niyoz qushbegi so'zlab yig'inning maqsadi bilan ahli majlisni tanishdira bordi:

— Og'alar, inilar! Bilindiki, og'aynilar bir tan, bir jon bo'lsalar qipchoq kasofatidan qutilish uncha qiyin tushmas ekan. Mundan bir oy ilgari biz qanday holda edik? Musulmonqulning omonsiz qilichi og'aynining bo'g'zida edi. Xudo hoji akamizning umrini uzun qilib, bola-chaqasining egaligini ko'rsatsinki, avvalo uning aqllik tadbiri, undan keyin og'aynining bir yoqadan bosh chiqarishi soyasida Musulmonqul balosidan yengilgina qutildik. Ammo bu qutilishni chin qutilish deb bo'lmaydi. Nega desalaringiz, oq it bo'lmasa, qora it tovoq-qoshiqqa tegmakda. Hali biz sahroyi qipchoq elidan uzil-kesil qutilg'animiz yo'q. Anovi Musulmonqul bo'lmasa, boshqa Alimqul[1]ning bosh ko'tarishi aniq, — dedi qushbegi va dasturxondan cho'qinib davom etdi. — Normuhammadning ra'yini deb, hamma ixtiyor o'z qo'limizda bo'lgani holda, O'tabboyni mingboshi belgulab yuborduq... Bu ham o'zimizning eng katta xatolarimizdin. Men o'sha kundan beri o'z-o'zimdan bo'g'ilib yuriyman: Musulmonqulning iti bo'lmasa, o'zimizdan mingboshi bo'larliq odam qurib qoluvdimi, deyman. Yo'q, og'alar, temirni qizig'ida suqib qolish kerak! Qachong'acha biz bu sahroyi itlar bilan san-u manga borishib yuramiz? Yaxshisi shulki, bu bosh og'rig'larni bir varakay oradan ko'tarib tinchishaylik. Biz shu yerdagi og'aynilar bilan kengashib bir gapka to'xtab qo'ydiq. Ammo bu maslahatning

[1] **Alimqul** — (1833–1865) Andijon atrofidagi qirg'iz-qipchoq qabilalaridan birida tug'ilgan. Qo'qon xoni Muhammad Sulton Saidning otalig'i. Toshkentning Shayxontohur qabristoniga dafn etilgan.

hoji akamizga ham ma'qul tushmog'ida shubha qilmaymiz. Bu o'yimizga xon ham bir narsa demasa kerak. Qo'qon, Marg'ilon, Andijon, O'sh va boshqa yerlarning og'aynilari ham bu gapdan bosh to'lg'amaslar. Nega desangiz, qipchoq degan iflos barchani ham jonidan to'ydirdi, — dedi va nosqovog'ini qoqa-qoqa bir otimini tilining tegiga tashladi.

Yusufbek hoji haligi gap so'zlang'anda qo'lidag'i piyolasini chayqatib og'ir bir holat kechirgan va chuqur bir sukutka ketkan edi. Boshqalar bo'lsa Niyoz qushbegining so'zidan keyin bir ko'zdan deyarlik hojining yuziga tikilgan edilar. Hoji miq etmay o'ltura bergach, Qambar sharbatdor o'zining xipcha tovshi bilan qushbegining gapini kuchlab tushdi:

— So'zingiz juda to'g'ri, qushbegi, — dedi, — siz aytkandek, bizga ikki yo'l bor: qipchoqni qirib yo'yish va yoki butunlay qipchoq qo'lida qolib ketish.

Yusufbek hoji ko'tarilib Qambar sharbatdorga qaradi va majlisni yer ostidan kuzatib chiqib, yana jim qoldi.

Karimqulponsad hojini turtmak maqsadida:

— Kengashlik ish tarqamas, deganlar. Hoji akamiz o'ylashib javob bersinlar-chi, axir, — deb qo'ydi.

— Bilmadim... — dedi nihoyat hoji, — sizlarning muddaonglarga tushunmadimmi yoki tushunsam ham o'zimga yotishib kelmadimi, hayronman.

Niyoz qushbegi boshini qashib oldi:

— Nimasiga hayronsiz, hoji!

— Maqsadlaringiz Qambarbekning aytkanidek qipchoqni kesishmi?

Qushbegi ikkilanmay javob berdi:

— Kesish!

— Sizlarni, — deb istehzolanib kuldi hoji, — bu ishka nima va kim majbur qiladur?

Qushbegi yoronlarig'a qarab oldi:

— Savolingiz qiziq, — dedi, — sababi bizlardan ham ko'ra sizga ma'lum bo'lsa kerak-ku.

— Durust aytasiz, — dedi hoji boshidagi sallasini olib, — Musulmonqulni haydamoqqa majbur bo'lg'an edik — haydadiq.

Barcha yomonliq o'shaning boshi bilan birga ketkandek qipchoq og'aynilar ila totuklashdik, qipchoqlarning eski adovatlari bitdi... Bas, bizga tag'in nima kerak?

Hojining bu gapi majlisni bir-birisiga alanglatib qo'ydi. Ammo qushbegi sirni boy bermas uchun tirishkandek qilib kuldi:

— Musulmonqul endi tinch yotar, deb o'ylaysizmi?

— Albatta, o'ylamayman, lekin Musulmonqulni tinchimaydir deb ho'l-u quruq qipchoqqa tig' tortish hech bir aqlg'a sig'adirg'an gap emas. O'zingiz qushbegi ayting-chi, biz bu kungacha yomonliqni kimdan ko'rdik? Qipchoq otlig' xalqdanmi yoki uning sanog'liq bo'lg'an bir necha kishilaridanmi?

— Nafsilamrni aytkanda, biz qipchoq deganning har birisidan ham dakki yeb kelamiz.

— So'ingizda yanglishliq bor, qushbegi! Agar siz nafsilamrga qarasangiz ikki xalqni bir-birisiga sovuq ko'rsatib, adovat tuxumini sochib kelguchi bir nechagina odam bor... Menga qolsa mamlakatni tinchitish uchun shular to'g'risida o'ylash kerak. Nainki, to'rtta muttahamni deb butun bir xalqqa hujum qilish!

— Siz aytkandek, yomon to'rttagina emas, hoji! Sahrodan kelgan har bir qipchoq bizning yelkamizga minmakchi. Bizning tovog'imizga tumshug'ini tiqmoqchi — bunga qolganda ishni biroz yengil o'ylab turibsiz, hoji aka!

Qosim mingboshi:

— Hoji akamning hamma gaplari faqat rahmdillikdan aytiladir, — dedi, — ammo o'ylash kerakki, qipchoq bu kungacha ozg'ina og'aynining qonini to'kdimi? Anovi kun Marajabbek bilan hisoblashib ko'rsak, Qo'qonning o'zidan ikki yilning ichida yetmish sakkiz bek o'ldirilibdir. Hali bu hisobka fuqarodan o'ldirilgan bechoralar kirmaydir.

— Men bu haqiqatlardan tonib turg'anim yo'q, mingboshi. Ammo biz senga sen, deb javob bermasak, bizniki aql va insof doirasidan chiqmasa deyman...

Oradan birav hojining so'zini bo'ldi:

— Aql, insof bilan ish qila-qila endi juda to'ydik.

Hoji sukut qildi, o'zining shunchalik gaplarini havog'a ketib turg'anini, majlisning Niyoz qushbegi ruhida borganlig'ini yaxshi

sezdi. Mundan boshqa Niyoz qushbegining bunday bir fikrga kelishi uchun uni nima majbur qilg'an — buni ham ochiq ongladi. Niyoz qushbegining barcha kinasi O'tabboyning mingboshi belgulangan kunidan boshlang'anini, "men turg'an yerda, qipchoq mingboshi bo'lsinmi!" degan kek orasida bu fikr faqat uning tomonidan maydonga chiqarilg'anlig'i Yusufbek hojining mulohazasidan o'tdi. Majlisning boshqa a'zolarig'a bo'lsa, ish yo'g'idan yumish chiqarishqa talabgor bekorchilar, deb qaradi.

Albatta, el foydasidan ko'ra o'z manfaatini olding'a surg'uchi bu cho'talchi beklarga qarshi hojining sovuqqonliq saqlay olishi va asabiylashmasligi mumkin emasdi.

— Beklar, — dedi, — manim hamma mulohazam yurt, el manfaati nuqtasidan turib aytiladir. Men hech bir vaqt inkor qilaolmaymankim, yolg'iz o'z g'arazi yo'lida ish qilg'uchi palid kishilar qipchoqlar orasida bor bo'lg'anidek, bizda ham yo'q emas... Balki anovilarda o'nlab bo'lsa, bizda yuzlab bor. O'zi bizning ko'zimizga itdek sovuq ko'ringan qipchoq bachcha Nor muhammadning el uchun qilib turg'an to'g'ri xizmatini men o'z umrimdagi Toshkand beklari orasida birinchi martaba ko'raman. Buni siz, yaxshilar ham inkor qila olmassiz. Bas, ayb qipchoqda emas, balki uning manfaati shaxsiyasi yo'lida ish ko'rguchi boshliqlarida va qipchoqlar o'ylag'andek gunoh qora choponlilarda bo'lmay, balki uning uch-to'rt ma'nisiz beklarida!.. Burodarlar! O'rus o'z ichimizdan chiqadirg'an fitna-fasodni kutib, darbozamiz tegida[1] qo'r to'kib yotibdir. Shunday mashhar kabi bir kunda biz chin yovg'a beradirgan kuchimizni o'z qo'limiz bilan o'ldirsak, sen falon deb qirilishsaq holimiz nima bo'ladir. Bu to'g'rida ham fikr qilg'uchimiz bormi? Kunimizning kofir qo'lig'a qolishi to'g'risida ham o'ylaymizmi yoki bunga qarshi hozirlik ko'rib qo'yg'anmizmi?!

Hoji o'zini tutolmay ko'z yoshisini oq soqolig'a quyib davom etti:

— Mana, burodarlar! Siz o'z qipchog'ingiz uchun qabr qazig'an fursatda, sizga ikkinchilar tobut chopadir. Biz qipchoqqa qilich ko'targanda, o'rus bizga to'p o'qlaydir. Siz dunyoda

[1] Oqmasjid yoki Olmota yonida demakchi (*muallif*).

o'zingizning yagona dushmaningiz qilib qipchoqni ko'rsangiz, men boshqa yovni har zamon o'z yaqinimg'a yetkan ko'raman! — dedi va ro'ymoli bilan ko'z yoshisini artib o'rnidan turdi. — Agarda dunyodan o'tayozg'an bir keksangizning maslahatiga quloq bersalaringiz bu fikringizdan qayting, burodarlar! Illo Yusufbekni o'ldig'a chiqarib, bu shum ishingizdan meni tashqarida hisoblangiz! — dedi va majlisning o'lturing, to'xtang so'ziga quloq solmay, o'lturishni tashlab chiqdi.

Hoji darbozadan chiqmag'an ham edi, Niyoz qushbegi xaxolab kulib yubordi:

— Voy vahmang qurg'ir, hoji! Bu kun ko'knori ichkan ekan, shekillik! — dedi.

Boshliqdan kulgiga ruxsat berilgach, boshqalar ham kulishib, orada ola-g'ovir boshlandi.

— Yo'q, — dedi Qambar sharbatdor, — hoji akaning yoshi qaytib, ko'ngli juda ham bo'shashib ketibdir!

— Voy xo'vari hoji, — dedi Niyoz qushbegi, — oldidag'i ovni ko'rmay, uzoqdagi yovni ko'radir!

— Xudda-xudda!

Muhammad Rajab qo'rboshi boshini chayqab Niyoz qushbegiga qaradi:

— Men sizga aytib edim-a, qushbegi, — dedi, — hojini har narsaga ko'ndirsangiz ham bu gapka ko'ndirolmassiz, deb.

— Men uni kela bermay ovora qilg'anidan ham payqag'an edim.

— Kecha biroz xomsigan[1] edi, — dedi Karimqul ponsad.

— Ish buzildi-da, — deb qo'ydi Muhammad Rajab qo'rboshi.

— Nega buziladir? — deb so'radi qushbegi.

— Sirrimiz ochildi, albatta hoji tinch yotmaydir.

— Sirrimiz hali ochilg'an emas, — dedi ishonch bilan qushbegi, — agar biz shu o'lturgan og'aynilar boyag'i gapda sobit qolsaq, sirrimizni yana yashirib ketish mumkin.

— Masalan? — deb so'radi Qambar sharbatdor.

— O'sha so'zimiz — so'z, ittifoqimiz — ittifoqmi?

[1] **Xomsimoq** — shubhalanmoq.

Majlis tasdiq ishorasini berib:

— Albatta-albatta! — deyishdi.

— So'z bitta bo'ladirgan bo'lsa, — dedi qushbegi, — hojining ishi juda oson, biz hozir so'zni bir joyga yetkuzamiz-da, birimiz hojining oldig'a borib, maslahatingizni muvofiq ko'rdik, biz yanglishqan ekanmiz, deymiz. Albatta, hoji ishonadir-da, hech kimga so'zlamay qo'yadir. Biz bo'lsak, yeng ichida hozirlik ko'ra beramiz, ana xolos.

— Ma'qul gap, to'g'ri maslahat!

— Ma'qullikka ma'qul, — dedi qushbegi, — ammo gap bu yerdaki, biz aniq ishka bel bog'laymizmi?

— Bog'laymiz, bog'laymiz!

— Barakalla, — dedi qushbegi, — ma'lum bo'ladirki, hammamiz ham yakdil ekanmiz, endi boshqa gapka o'tsaq ham bo'ladir.

— Xonni ko'ndirib bo'larmikin? — deb so'radi Qosim mingboshi.

Qushbegi kuldi:

— Xon ko'ngan hisob, — dedi.

Bu gap majliska uncha onglashilmadi shekillik, ajablanib bir-birlariga qarashdilar.

— Izoh, qushbegi, izoh!

Qushbegi izoh berdi:

— Men xonni Toshkanddan jo'natish oldida uning xoli vaqtini topib, bu fikrimni bir daraja arz qilib o'tkan edim, — dedi, — bu fikrim xonga juda ma'qul tushkan bo'lsa kerak, so'zimni e'tibor bilan tinglab turdi va javobida: "Yaxshi. O'ylashib, tadbirlari bilan menga fikringizni yozing, men ham o'ylab ko'rarman", dedi. Menga qolsa bu to'g'rida bizdan xabar kutib xonning uyqusi ham kelmay yotqandir: bizga faqat ishning o'naqayini topib xondan tasdiq etdirishgina qolgan.

— Xon tayyor ekan bo'lmasa, — dedi kulimsirab Qambar sharbatdor.

— Tayyor ekan, tayyor ekan!

Shundan keyin ishning o'naqayi to'g'risida muzokara va mubohasa boshlandi. Har kim bir turlik fikr bayon qilib, uzoq bosh og'ritdilar va natijada xonga quyidagi noma yozildi:

"Tojdori musulmonon, xoqon ibni xoqon shahanshohi navjuvon, toji sari xushbaxton huzuri humoyun oliylariga arzi ubudiyat[1] adosidan so'ngra biz faqirulhaqir sadoqatpeshayi benazir qullaridin arzi bandalik shuldurkim, navkarlari doimulavqot[2] ul janobga qipchoq xaloyiqi beparxezidin birar osibi[3] yetarmu deb harosidadirmiz[4]. Va yana ul haromzoda sahroyilarning ro'yi zamindin[5] taroshlamay[6] turib, ul janobi oliyning ta'mini amniyat[7] ham biz qullaricha ko'b xavf-u xatar ostida bo'lg'andek taxmin qilinadir. Shul mulohaza va andishalar ba'dida biz Toshkand qullaridin bir nechalarimiz bir yerga jam' bo'lishib, duru-daroz[8] tafakkur va tahayyurlar[9] so'ngg'ida azbaroyi ul shahanshohning ko'b zamonlar boshimiz soyabon bo'lmoqlari umidida bar taqdir ul tojdorning xotiri otir daryo muqotirlariga[10] pisand tushib ijobat og'oz[11] qilsalar, bir ma'nini xo'b va sadoqat maqosidig'a[12] mahbub deb bildik. Andog'ki, ul xaloyiqi g'assob[13]larni o'n besh sinni solidin bolig'[14] va yetmish yoshidin quyi har bir erkak zotini bilotarahhum[15] qatli om[16] qullaricha sazovordir va illo ul murtaddin[17] badtar jobir[18] va bexiradlardin[19] janobi tojdorg'a xarro'z

---

[1] **Ubudiyat** — bandalik, qullik.
[2] **Doimulavqot** — hamma vaqt.
[3] **Osib** — ziyon, zarar.
[4] **Haros** — qo'rquv.
[5] **Ro'yi zamin** — yer yuzi.
[6] **Taroshlamoq** — tozalamoq.
[7] **Amniyat** — tinchlik, omonlik.
[8] **Duru-daroz** — uzundan uzoq.
[9] **Tahayyur** — hayratlanish.
[10] **Muqotir** — qatra, tomchi.
[11] **Og'oz** — boshlanish, ibtido.
[12] **Maqosid** — maqsadlar.
[13] **G'assob** — zulmkor, bosqinchi.
[14] **Sinni solidin bolig'** — yoshdan yuqori.
[15] **Bilotarrahum** — berahm, shafqatsiz.
[16] **Qatli om** — qirg'in.
[17] **Murtad** — dindan qaytgan.
[18] **Jobir** — jabr qiluvchi.
[19] **Bexirad** — aqlsiz, idroksiz.

balki har soat xavf bordir. Ammo bul taqrir[1] o'shal muayyan qatli om soati yetmag'uncha har bir bexirat va bog'iy bo'lmog'i yaqin majhul odamlardin po'shida[2] tutilmog'i marjudir. Va lekin ul tojdor bir soati sa'idi muzaffarni muayyan aylab qalamravlaridagi[3] barcha shahar va ko'ylar, qishloq va kentlarning sadoqati zohir va qalbi tohir[4] qullarig'a maxfiy nomalar ko'ndirib, sakbachchalarning qatli omig'a amri oliylarini darig' tutmag'aylar. Ammo Xo'qandi firdavs monandning o'zida ul shaqovatpeshalar[5] behad va behisob nufuska molik bo'lg'anlari vajhidin biz Toshkand navkarlarining i'onati[6] beshakku shubha vojibdur. Siz shahanshohi, o'shal soati muzaffarni ta'yin aylab, biz qullarig'a xabar yuborsalar, bunda lozim bo'lg'an odamimizni qoldirib va yana har qayusimizg'a tegishlik bir yuz, ikki yuz va besh yuz yigitimizni olib, xaloyiq ko'zida go'yo janobi tojdorning Musulmonqul falokatidin ozodliqg'a chiqib mustaqil sohibi toj bo'lg'anlarini muborakbod qilmoq uchun yurgan bo'lib, i'onatlariga yetarmiz va darbozadin kirishimiz on faj'atan ul galayi saklarga[7] hujum boshlab, qatli omga qilich tortarmiz. Va yana maxfiy qolmag'aykim, Toshkandning alhol beklik mansabida o'lturg'uchi qipchoq Normuhammad borasida qandog' farmon berg'aylar, bul ma'nida ham ishoratini darig' tutmasalar qullarini andishadan ozod qilg'an bo'lg'aylar. Ushbu baloda[8] mazkur mahzi[9] samarayi sadoqat aqli qosirlarimiz[10] xusuli natijasini biz qullarig'a ushbu nomani qosidi qo'lidin savob va xato, rad va ijobat, pisand va nopisand javobini irso qilsalar va yana o'z fikri bosavoblarini izofa[11] qilib, qusur va xatolarimizni tanbeh etsalar,

[1] **Taqrir** — qaror.
[2] **Po'shida** — yashirin, maxfiy.
[3] **Qalamrav** — mulk.
[4] **Tohira** — pok, toza.
[5] **Shaqovatpesha** — kulfat keltiruvchi.
[6] **I'onat** — yordam, ko'mak.
[7] **Sak** — it, kuchuk.
[8] **Bolo** — yuqori.
[9] **Mahz** — xolis.
[10] **Qosir** — elchi, xabarchi.
[11] **Izofa** — qo'shimcha.

biz navkari bejavhar[1] va bosadoqati befarosatlarni dunyo-dunyo shod-u xurram qilib, ul soyaboni marhamat va mehriboni boshafqatning xizmatlariga kamari xizmatni berk[2] bog'latqan bo'lur edilar, huvallohul musta'in[3].

Sadoqatingiz majlisiga jam' bo'lg'uchi navkarlaringiz (imzolar)".

Bu noma ertasi kun xonga yuboriladirg'an bo'lib, bunga maxsus kishi belgulandi. Majlisning qo'rqunchi Yusufbek hojidan bo'lg'an uchun unga soxta qarorni eshitdirmak to'g'risig'a Muhammad Niyoz qushbegining o'zi bevosita majlisdan chiqib ketdi. Shuning ila bu majlis tarqaldi.

2. QORONG'I KUNLAR

Otabek Marg'ilondan qaytib kelgandan keyin o'n kunlar o'tkazib usta Alimdan bir xat olg'an edi. Usta Alim xatida qutidorg'a uchrashqanini hamma mayda-chuydalarigacha yozib kelib aytar edi: "Siz xiyonatni payqag'uncha qayin otangizg'a qandog' kinalik kina saqlab kelgan bo'lsangiz, ul ham sizga o'shandog' kinalik ekan. Meni va oilamni tahqir etdi deb, bu haqoratni umr bo'yi unuta olmasligini tushunib, o't ichida yurar ekan. Mendan haqiqati holni onglab juda shoshib qoldi, hatto hushi boshidan uchdi. Ichkaridan aniq ma'lumot bera olmasam ham, ammo ularning ham qayin otangiz holig'a tushkanlarini mulohaza qildim. Qayin otangiz sizning o'tkan holingizning og'irligini tasavvur qilolmag'anidek, dushmanlaringizga bergan javobingizni taqdir etish uchun ham so'z topolmas edi. Har holda orangizdag'i kinaning dushmaningiz bilan birga supirilg'aniga shubha yo'q".

Maktubning yana bir o'rnida: "Sizning qayerda bo'lg'anlig'ingizni so'rag'an edi, men bilganimni aytdim. Kelarmikin degan edi, bunga ham o'zingizning o'shal muhmal javobingizni berdim. Fikrimcha, qishda bo'lmag'anda ham, ko'klamga chiqib o'zlari Toshkand tusharlar, deb o'ylayman".

[1] **Bejavhar** — zoti past, betayin.
[2] **Berk** — mahkam, qattiq.
[3] **Huvallohul musta'in** — Olloh ko'mak berguvchidir.

Xatning oxirida: *"Sizdan bir kun so'ng Homid o'ldi. Hayotvur bir og'iz so'zsiz to'ng'iz qo'pibdi. Men o'lar chog'ida ham sizga bir tuhmat to'qirmi, deb qo'rqqan edim. Qutidorg'a hech bir jarima ortmabdirlar. Maqtullarning egalari hech kimni tutib ko'rsatolmag'anlari uchun mahkamalar ham ishni tekshirmay qo'ydilar. O'ylashimcha, hech kim bilmaganda ham, sirni o'lgan Sodiqning onasi bilsa kerak edi. Ammo uning ham dami ichida, so'rag'anlarg'a Xudodan ko'rdim, deb javob berar emish. Bul xotinning qo'lidan har bir ish keladir deb o'ylab, o'tkan kun qayin otangizg'a aytdim: begona xotinni uyingizga yo'latmasinlar va chetdan kelgan taomni yemasinlar deb. Har holda yomondan xazar lozimdir"*, deb yozar edi.

Bu xatdan keyin Marg'ilondan tiq etkan xabar bo'lmadi va oradan ikki oylab fursat o'tib ketdi. Shuning uchun Otabekning kunlari quyosh botib chiqg'an sayin bir onglashilmovchiliqg'a, qorong'uliqg'a kira borib, har soat achchig' va yo chuchuklig'i noma'lum bir hol kechirib boshladi. Ba'zi kezlarda ul umid qurchog'ida shoshib qolar edi va ikkinchi vaqtda yaramas — qora xayollar bilan entikar edi.

Umidlangan kezlarda:

— Oy tuynukdan tubanroqda, bu kun bo'lmasa erta — chimmati qo'lida, paranjisi ustida, sarig'mi, qorami atlas ko'ynagi egnida darbozadan kirib kelgandek va o'pkalangandek...

Ikkinchi bir vaqtda kimningdir quyidagi gapini eshitar edi:

— Ul o'zining dushmanlarini o'ldirish uchungina Marg'ilong'a qatnab yurg'an ekan, hisobini tugatdi-da, bedarak ketdi, qoldi. Tuzukroq joyi chiqsa berib qolayliq Kumushni... umri ham o'tib boradir.

Ana shu qora xayol uni chindan yonib turg'an bir o't ichiga tashlar va shu choq o'zini muvoxazaga[1] boshlar edi: "Men nega ikki yil sarson bo'lib yurdim-da, bu sarsonlig'ning natijasiga borib chiqg'anda shunday ahmoqliqqa tushdim?" der va Marg'ilon yo'lini ko'zlar edi. Ammo endi unga Marg'ilon borish o'naqayi sira kelmas: "Men nega keldim-da, endi nega boraman va nima deb boraman? Qizingizni Toshkand olib tusharsiz deb ketkan

[1] **Muvohaza** — koyish.

edim... Siz olib tusha bermaganingizdan keyin o'zim qaytib keldim deyaymi?" Otabek mana shunday chuchmal azoblar ichida keyingi kunlarini kechira boshladi.

Oy to'lmasdan Marg'ilon qatnab turg'uchi o'g'lini endi uch oylab qo'zg'almay qolishi uchun O'zbek oyim eskicha yana quvonib ketdi. "Keyingi qildirg'an issig'-sovug'im kor qildi shekillik, birato'lasig'a Marg'ilonni tiliga olmayoq qo'ydi. Endi xotinig'a isib, mehmonxonada yotishni ham barham bersa... har nuchukda duodan qolmayliq", deb Zaynabni domlanikiga qistar edi.

Otabek keyingi vaqtlarda savdoga yurishni tark qilib qo'yg'ani uchun Hasanali ishsiz qolg'an, uzun kun uyda bekor zerikkanlikdan hojiga aytib bir muncha dastmoya bilan guzardan baqqolliq do'kon ochgan edi. Otabek ko'pincha mehmonxonasidagi kutubxonadan uni-buni o'qub o'lturar, o'qushdan zerikkan kezlarida Hasanalining do'koniga chiqar va guzardan ham zerikkandan keyin boshi og'qan yoqlarg'a, Salor bo'ylarig'acha ketar va gohi Chuqur qishloq tomonlarig'a ham tushar edi. Ammo tushkani bilan burung'icha ichmas, ikki-uch, ortib ketkanda to'rt oyoq[1] ila kifoyalanar, ko'z o'nglari oz-oz jimirlashkan, turlik xayollari bir muncha tarqalg'an holda qaytar va lekin Hasanali ham uning bu kayfini juda siyrak seza olur edi.

O'tkan kun Chuqur qishloqqa tushkan edi. Asr vaqtlarida qaytib guzarga keldi-da, xayolat bilan Hasanali do'koniga o'lturdi. Otliq, yayov o'tkinchilar to'rt tomong'a qatnab turardilar, uning bu kungi kayfi o'tacharoq ketkan bo'lsa kerak, ularni g'ira-shira ko'zga ilgandek qaraydir.

Hasanali bir-ikki uni kuzatkandan keyin so'radi:

— Marg'ilong'a nega ketmay yuribsiz?

Bu savoldan uning kayfi tarqalg'andek bo'lib, ko'zlari moshdek ochildi.

— Havsala yo'q...

— Qayin otangiz ko'nsa, ko'chingizni olib kelsangiz ham ma'qul edi qatnab yurg'andan...

— Qaydam...

[1] **Oyoq** — katta piyola.

Ilgari shunday savol chog'larida o'zining yolg'on javoblaridan juda xafalanar, Hasanaliga o'tkan gaplarni birin-birin aytib bergusi va "manim uylanishimga sen sabab bo'lg'an eding, endi uni mendan ajratdilar", deb undan o'z dardiga davo istagusi kelar edi. Hozir o'zidan xafalik, o'ng'aysizliq sezmagan bo'lsa ham boshig'a "o'zim borolmasam-da, Hasanalini yuborishim va kezini topib o'tkan gaplarni otag'a hikoya qilishim kerak edi", degan fikr keldi. Bora-bora bu fikr uning boshig'a jiddiy o'rinlashib oldi, shu to'g'rida chinlab o'ylab ketib kayfi ham tarqalayozdi. Do'konni yopib, Hasanali bilan birga ketdi — yo'lda, mehmonxonada birga o'lturib osh yedi, dasturxon ustida uning o'ylag'ani faqat shu bo'lib qoldi.

Biroq bu fikr qaror tusiga kirib keta olmadi, daqiqa sayin tarqalib borg'an kayfidek turlik mone'larg'a uchray boshladi:

— Hali Marg'ilonda ishlar qalayikin? Ular yana aynab qolmag'anmikinlar? Marg'ilondan bir narsa payqamay turib, kishini ovora qilishg'a arzirmikin?..

Bu kun quyosh ochiq havoda kezishi uchun jim-jim tovlanib, yer yuziga kulib qaradi. Ikki kundan beri quyosh betini qoplab, turlik yerlarga jon suvi sepish ila charchag'an bahor bulutlari burchak-burchakka tarqalib borar edilar. Uyalaridan chiqish bilanoq chumchuqlar chirqillashib, musichalar kukulashdilar. Anovi ar-ar terakka uya qo'yishg'a o'ylag'an bir juft karruklar ham vijir-vijir qilishib kengash ochdilar. Podachining tovshini eshitib, dalaga oshiqg'an onasig'a ergashib qashqa buzoq ham mag'rab yubordi. Modasiga tegishkani uchun tomdagi kaptar ham bo'qog'ini chiqarib raqibining tevaragida yag'rin bera boshladi... Qisqasi bu kun uyg'onishdanoq butun koinotning yaxshi tush ko'rib turg'anlig'i sezilar edi.

Bahorning bu kungi sihirlik kuni Otabekni ham qitiqladi. Choyini naridan-beri tugatib, Hasanali ketidan guzarga chiqdi. Ul guzarga chiqg'anda Hasanalining qo'shnisi bo'lg'an Ali erinibkina do'kon taxtasini tushirmakda edi. Otabekni ko'rish bilan do'kon ochishni to'xtatdi:

— Bu kun bo'shmisiz, bek aka?

— Bo'shman.

— Bo'sh bo'lsangiz, Ming o'rukka — qimizga borar edik, — dedi Ali. — To'la qozoq biyalarini yayloqqa solibdir.

— Do'koningiz-chi?

Ali tushirgan taxtasini qaytadan joyig'a qo'yaberdi:

— Dunyoning ishi bitar emishmi, bek aka. Xo'b desangiz, do'konni yopaman.

Otabek yarqirab chiqib kelgan quyoshg'a qaradi:

— Yoping bo'lmasa, — dedi.

Otabek Hasanalining do'koni vositasida Ali bilan yaqinda tanishqan edi. Ul ichi kirsiz, serkulki, ochiqqina bir yigit bo'lub, bek bilan go'yo ko'b yillardan beri bo'lg'an tanishlarcha muomala qilar edi.

Bekga bu tasodif juda qulay keldi. Chunki uydan chiqishdanoq uning qasdi bu kunni dalada o'tkizmak edi. Et oldilar-da, yayovlashib Ming o'rukka ketdilar.

"Ming o'ruk"[1] mavzi'i otidan ham ma'lum, bunda ming chog'liq o'ruk daraxti o'sqan uchun bo'lib, Shiblining suvidan boshlab to Salor arig'ig'acha qator-qator o'ruklar edi. Salorning narigi yog'i biydek qir, endigina ko'm-ko'k o't gilami unib chiqg'an edi. Ming o'rukning etagi bo'lg'an Salor bo'yicha uch-to'rtta qozoq o'tovlari tikilgan edilar. Ikkisi Salor bo'yig'a yetib, To'la qozoqning kelinchagiga etni sho'rva qilish uchun berdilar.

Ali o'tovdan kiygiz olib, Salor bo'yiga yozdi. Kelinchak yostiq, ko'rpacha tashlab berdi, Otabek hordiq chiqarib yaslandi.

Quyosh ozorsizg'ina qizdirar edi. Yengilgina eskan shamol dimog'qa turlik o'lan islarini kelturib urar edi. Bir necha qaldirg'och Salorning oqishi bo'ylab uchar va uchkan ko'yi "valfajri[2]" o'qur edilar. Poyonsiz qirning yuqori-quyi o'rinlari yakrang ko'kat va ko'z ilg'amaydirg'an uzoqliqlari tumanlangansumon ko'rinish berar edilar. Qushlar, qurtlar sayrashi tabiiy bir soz xizmatini o'tab kishiga ifodasi qiyin bo'lg'an bir sezgi solar edilar.

[1] **Ming o'rik** — Toshkent mahallalaridan birining nomi.

[2] Avom e'tiqodigacha Qur'onda "Fajr" surasining ba'zi so'zlari qaldirg'och ovoziga o'xshash bo'lgani uchun shunday deyiladi.

Otabek tabi'atning shu ko'rkam va latif ko'rinishiga maftun bo'lib, biroz yotqandan keyin "ul ham bo'lsa edi", deb o'yladi va uzoq tin olib qo'ydi.

Bu kunning ko'rkamligidan olg'an taassurotini Ali ichiga sig'dirolmadi:

— Zap yaxshi kunmi! — dedi.

Otabek ham shu go'zallikni o'ziga tatitmay turg'an dardidan shikoyatlandi:

— Shunday kunlarda kam-ko'sting bo'lmasa...

— Sizning ham kam-ko'stingiz bormi? — deb Ali kulimsiradi.

— Yo'q, deb o'ylaysizmi?

— Hammada bo'lg'anda ham, sizda yo'q deb bilaman.

— Masalan?

— Masalanmi, — dedi kulib Ali, — sizning bilan otangizning obro'si qushbegida ham yo'q, davlat to'g'risida bo'lsa, ochiqarlik yerda emassiz... Ikkita to'tidek xotiningiz bek akam uchun sochini tarab o'lturadir... tag'in qanaqa kam-u ko'st?

Kishining baxtini yuzakigina ko'rib hukm qilg'uchi Ali unga qiziq ko'rindi va kulib:

— To'g'ri aytdingiz! — dedi.

— Shukur qilish kerak, bek aka, — dedi Ali va o'zining baxtsizligidan, topqanini ro'zg'ordan ortdirolmay, shu kungacha uylanalmay kelishidan hasrat qilib ketdi. Otabek uning hasratini diqqat bilan eshitdi, hayotning zarbasi har kimning o'z darajasiga qarab va lekin istisnosiz bo'lg'anlig'ini tushundi.

— Dunyoning ishi shunaqa ekan, mulla Ali, — deb uni yupatib qo'ydi. Ikkisi ham bir necha vaqt jim qoldilar.

— Marg'ilonliq xotiningizdan bolangiz bordir?

— Yo'q...

— Bo'lsa ham turmadimi, uylanganingizga ancha yil bo'lg'an shekillik?

— Turmadi.

Ali Otabekning kami ko'stini shu bolasizliqdan deb o'ylag'an edi:

— Bolasizliq uchun xafa bo'lish kerak emas, hali yoshsiz, bek aka!

Otabek javob bermadi. Korsonda[1] qimiz keldi. Bek bir-ikki zarangni[2] ichkandan keyin, yamlanib ko'kka qarab yotib oldi. Ali bor tovshini qo'yib ashula qildi:

Ko'zlarim yo'l ustida, kelmadi yor,
Ushbu keng dunyo ko'zimga bo'ldi tor.
Qay qaroqchi oldi yorimning yo'lin,
Mundagi baxtsiz yigit yo'l uzra zor...

— Qo'shilishmaysizmi, bek aka?

— O'zingiz yaxshi aytasiz, to'xtamang!

Ali borliq ovozi ila hamma hunarini ishlatib, g'azal tugalguncha ashulani aytib bordi.

— Tuzikmi, bek aka?

— Yaxshi ashulachi ekansiz!

— Undog' bo'lsa ustidan buni ichib yuboring, — dedi kulib, bir zarang qimiz uzatdi. Bek qimizni bir simirishda bo'shatdi-da, entikib uzoq qirg'a qaradi, uzoq qarab turdi-da, yuqoridag'i baytni o'qub og'iz ichidan ming'illadi.

Ko'zlarim yo'l ustida, kelmadi yor,
Qay qaroqchi to'sdi yorimning yo'lin...

— Qo'qong'a ketkan sipohlardan darak eshitdingizmi, bek aka?

Otabekning xayoli bo'linib, Aliga qaradi:

— Eshitmadim.

— Manim akam ham ketkan edi... Oy borib, omon kelishsunlar-da!

— Akangiz yigitmidi?

— Yo'q, mergan edi. Qo'qon ketayotgan o'rtoqlarig'a qiziqib, borma deganga ko'nmadi. Urush ehtimoli yo'q-mi, shunchaki fotiha uchun ketishkandirlar-a?

— Kim bilsin, — dedi bek va biroz o'ylab qolg'andan keyin, — bo'lmas, — deb qo'ydi.

[1] **Korson** — yog'ochdan ishlangan katta tovoq.
[2] **Zarang** — zarang yog'ochidan o'yib ishlangan kosa.

Korsondagi qimiz tugab, sho'rva ham ichildi. Dasturxonni yig'quvchi kelinchakka o'g'ul tilab duo qiling'andan keyin, qo'lig'a o'ttuz chaqa surma puli berdilar va qirni aylanish, binafsha terish uchun turib ketdilar.

3. QIPCHOQQA QIRG'IN

Kechki soat to'rtlarda Qoymas darbozasidan qaytib shaharga kirdilar-da, darbozadan o'n adim narida boshi tanidan oling'an uch kishining gavdasiga yo'liqdilar. Otabek bu holga tushunmadi, chunki ahyonda osiladirg'on gunohkor Eski namozgoh doriga elitilar edi. Shunga ko'ra darbozabonni hujrasidan chaqirib so'radi:

— Bular qanday gunohkorlar ekan?

Darbozabon bekni tanib qo'l qovishtirdi:

— Taqsir, qipchoqlar.

— Gunohlari nima ekan?

Darbozabon yotgan gavdalarga qarab oldi va bekning yaqinig'a keldi:

— O'zlari bilarlar-ku, taqsirimning... begimga aytkulugi yo'q...

— Gunohlari nima, axir?

— Axir qipchoqlar-da, to'ram.

Otabek diqqatlandi:

— Qipchoqlar ekanini bildim, ammo gunohlari nima deb sizdan so'rayapman!

Darbozabon qo'l qovishtirg'ancha Otabekka ajablanib qaradi:

— Aniq xabarlari yo'qmi taqsirimning? — deb yana so'radi.

— Yo'q!

— Voy-boyov taqsir, bu kun ertalabdan beri ko'ringan qipchoqni so'yib yurdilar-ku. Gunohlari surishtirilmadi, taqsir, — dedi va o'luklarning yonig'a yurib kelib izoh berdi, — manovisini uyidan olib chiqib so'ydilar, manovisi manim yonimda turg'an darbozabon edi — rahmatlik. Manovisini tanimayman va lekin o'zi qipchoq bo'lsa kerak. Otabek dahshatlanib yonidag'i Aliga qaradi, Ali esa yotqan jonsiz gavdalarga qarab labini tishlab turar edi.

— Kimlar o'ldirdi? — deb Otabek dahshat ichida darbozabondan so'radi.

— Bu yerga kelguchilar yigirma chog'liq edilar, o'zimizning Toshkand yigitlaridan ham bor, qo'qonliqlar ham ko'rinadilar. O'zlari ham qipchoqni qidiraberib hammayoqni tozayam g'alvir qilib yubordilar-da, taqsir... Qo'qonga ketkan beklardanmi, xondanmi, ishqilib, shunaqa buyruq kepti-da, taqsir... Bizlar xizmatkor odam — nimani bilaylik, to'ram!

Otabek masalaga tushungandek bo'ldi va dahshat ichida Ali bilan yo'lg'a tushdi. O'ttiz qadam bosmay tag'in ikki o'lukka uchradilar. O'n adimda bir jonsiz gavda...

Endi Ali so'ramay chidamadi:

— Nauzanbilloh[1], bu nima degan gap, bek aka?!

— So'ramang!

— Yo'g'-a, — dedi Ali, — axir hammasi ham gunohkormikin?

— Gunohkor!.. — deb zaharxanda qildi bek, — Musulmonqulni bilarsiz, albatta?

— Nega bilmay, ikki oy ilgari qochig'ini ham ko'rdim...

— Bilsangiz, — dedi bek, — bularning hammasi o'shaning gunohiga o'ldirilg'an o'xshaydir!

— Shu ham gapmi, Xudoyo tavba!

Adim sayin bir o'lukka uchrar edilar. Ali sanab kelar edi, guzarga yetkanda sanoq yetmishdan ortdi. Hali bu birgina to'g'ri ko'chaning hisobi bo'lib, keng Toshkandning o'zga ko'chalarini ham hisobga olg'anda faji' bir adad tashkil etishi ma'lum. Guzarning ichiga kirganda qator chizilg'an qirq chog'liq o'luklarni ko'rdilar...

Kun asrdan og'ib shomga yaqin, shuning uchun guzardagi do'konlardan ochug'i uch-to'rtta, jumladan, Hasanali ham yarim ochiq do'konni oldida o'lturar edi.

— Sog' keldingizmi, bek! Biz bu yerda yuz xil vasvasaga tushib tashvish tortdiq, — dedi Hasanali.

Otabek boshqa xayolda edi. Hasanalining so'zini go'yo eshitmagandek so'radi:

[1] **Navzanbillah** — Olloh saqlasin.

— Bu kun dadam qayerda edi?

— Sizdan keyin o'rdaga ketkan edilar. Bir soatdan keyin shoshqannamo qaytib keldilar-da, sizni so'radilar, shundan so'ng qayoqqa ketkanlarini bilolmadim.

— Qachondan boshlab qipchoqni so'ydilar?

— Otangizni kelishi bilanoq, — dedi Hasanali va entikib fojiʼani hikoya qildi. — Ey... Bek, rahmsizlik bunaqa boʻlar ekan... Xudda qiyomat boʻldi! Bechoralar nima gunoh qildilarkin? Uyda halol kasbini qilib oʻturgʻanlargʻacha tutib soʻydilar... Ey bechoralar, qanday gunohlari bor ekan?! Yigitlar tutib kelturib turadilar, jallod bosh kesib boradir. Bu nogahoniy qazodan eslari chiqib ketkan bechoralar yigʻlashadilar... Ayniqsa bir boʻyoqchi... xudda xum yonidan tutib kelganlar — qoʻli boʻyoq... Ey Xudo, men nima gunoh qildim, deb yigʻlaydir... Chidab boʻlmadi, doʻkonini yopib qochdim, koʻplar ham qochdilar... tagʻin bir...

— Bas, — dedi Otabek. Hasanali hikoyadan toʻxtadi, chunki bekning yuragi ezilib oqish darajasiga yetib, Ali Ota bilan xayrlashmasdanoq qochqan edi...

Uyga borib kechki oshni ham yemadi va otasigʻa ham uchrashmadi, goʻyo shu yirtqichlar dunyosidan yashiringʻandek oq kundayoq toʻshagiga yotib, koʻrpasiga burkanib oldi. Uning bu holiga uy ichi tushunganlari uchun, nima qildi, deb soʻramadilar va yonigʻa ham kelmadilar...

Yusufbek hoji ertalab choyni Otabek bilan birga ichish uchun mehmonxonagʻa chiqdi. Otabek tersaygancha kelib choygʻa oʻlturdi, otasiga salom bermadi. Chunki ul oʻz otasini qipchoq qirgʻinining bosh omillaridan deb qaror qoʻygʻan edi. Choy yarimlay yozdi. Oradan churq etkan soʻz chiqmadi.

Nihoyat, oʻgʻligʻa yengillik berish niyatida hoji tilga keldi:

— Xafa boʻlma, oʻgʻlim.

— Sizlarga oʻxshab, — dedi istehzolanib, — quvonaymi?

Hoji oʻgʻlining qandogʻ fikrda va nima uchun tersayganini bildi.

— Yanglishasan, oʻgʻlim.

— Rajabbeknikidagi majlisda, — dedi zaharxanda bilan, — bu yirtqichlarning rejachisi kim edi?

Hoji entikdi va:

— Rajabbeknikida boʻlgʻan majlisni sen bilasanmi?.. — deb soʻradi.

— Bilaman.

— Bilsang, — dedi hoji, — manim ustimga mundogʻ tuhmat orttirishdan uyal, bola!

— Rajabbeknikida bu kengash boʻlmagʻanmidi?

— Boʻlgʻan edi.

— Boʻlgʻan boʻlsa, tagʻin nega oʻzingizni quruqqa olasiz?

Yusufbek hoji boladan kulgandek qilib iljaydi.

— Baʼzi yengil muhokamalaring onangnikidan qolishmaydir, Otabek! — dedi. — Majlisdan xabaring boʻlgʻan boʻlsa, kim qaysi fikrda qolgʻanini ham bilarsan?

— Yoʻq.

— Majlisda nimadan bahs qilingʻanini-chi?

— Majlisda nima muzokarasi boʻlgʻanini ham bilmayman va lekin oʻsha majlis faqat qipchoqlarga qatli om uchun yigʻilgan ekan, deb kecha ishondim. Majlisingiz aʼzolarining sizdan boshqasi nega yigit toʻplab, Qoʻqongʻa ketdilar va ular Qoʻqongʻa yetmaslaridanoq nega bu vahshat boshlandi?

— Bu muhokamang toʻgʻri. Ammo otangni ham shu jonivorlar orasigʻa qoʻshib oʻltirishing qisqaligʻingdir,— dedi. Koʻziga yosh oldi. — Oʻzing oʻylab koʻr oʻgʻlim, oʻz qoʻlimiz bilan oʻzimiznikini kesishimizdan mamlakat uchun qanday foyda bor? Basharti men bu vahshatka ishtirok qilgʻan boʻlsam, qaysi aql va qanday manfaatni kuzatib qoʻshilishqan boʻlaman? Agarda manim yurt soʻramoqqa va shu vosita bilan boylik orttirmoqqa orzum boʻlsa, boshqalardan ham koʻra oʻz oʻgʻlimgʻa — senga maʼlum boʻlmasmidi? Nega har bir narsaga yetkan aqling shunga qolgʻanda oqsaydir. Nega yongʻan yurakimga yana sen ham zahar sochasan?!

Titralib va toʻlqinlanib aytilgan bu soʻzlar Otabekni oʻkintirdi, oʻlganning ustiga chiqib tepish qabilidan boʻlgʻan oʻz hujumining haqsiz ekaniga tushundi.

Yusufbek hoji bitta-bitta yotigʻi bilan majlis haqida bayon qilib, oʻzining qarshi tushkanini va ularga uqdira olmagʻandan keyin, majlisni tashlab chiqib ketkanini soʻzlab kelib dedi:

— Biror soatlar so'ng orqamdan Niyoz qushbegi kelib mendan afu so'radi va majlisning u fikrdan qaytqanini, o'zlarining xatog'a ketkanlarini aytdi. Men xursand bo'lib, bu ishning zararini yana isbot qilib chiqdim. Niyoz men bilan xayrlashar chog'ida: "Jon hoji aka, endi gap shu yerda qolsin, bitta-yarimta eshitgudek bo'lsa, biz yerga qararliq bo'lmayliq, o'lturishning katta iltimosi sizdan shul", dedi. Men bu iblisona aldovga uchib, bu to'g'rida na senga va na Normuhammad qushbegiga og'iz ochmadim va ularning Qo'qong'a fotiha uchun qo'zg'alishlaridan hech bir shubhalanmadim... Eh, shaytonlar!

Hoji biroz to'xtab davom etdi:

— Kecha ertalab o'rdaga borg'an edim. Sahn yuzida uch-to'rt yuz musallah[1] yigitlarni biravini kutkan holda ko'rdim va iltifotsiz qushbegi mahkamasiga kirdim. Kirsam, Qo'qong'a ketkan Qayum ponsad uch-to'rtta yigiti bilan qushbegining qarshisida turibdir. Qushbegi qo'lida bir qog'oz ushlab, go'yo es-hushidan ayrilgan kabi qotib o'ltiribdir. Meni eshikdan ko'rib, so'zsiz-netsiz qo'lidag'i qog'ozni menga cho'zdi va boshini tebratib qo'ydi. Men bir narsaga ham tushunmagan holda borib qog'ozni oldim... O'qudim-o'qudim-da, manim hushim boshimdan uchib, qushbegi holiga tushdim. Bu qog'oz xonning yorlig'i edi va bunda taxminan shunday gaplar bor edi:

"Biz Turkiston mamlakatining xoni o'z qalamravimiz va saltanatimiz uchun qipchoq toifasini muzir deb bildik. Bu yanglig' hukmimizni o'z qalamravimizda bo'lg'an barcha beklarimizga, hokim va qo'rboshi va dahboshilarimizga bildirib buyuramiz: kim, ushbu farmonimizni olg'an on darhol o'n besh yoshdan to yetmish yoshg'acha bo'lg'an qipchoq er zotini qilichdan kechirgaylar va hech bir silayi rahmni vosita qilmag'aylar. Ushbu hukmimizni yeriga yetkuzishda sustlik qilg'an mansabdor bizg'a itoatdan bosh tortqan hisoblanib, eng qattig' jazoimizg'a mahkum qilinur. Bu hukmimizni ijro etkuchi Toshkand hokimi Normuhammad qushbegiga marhamati shohonamiz shuldurkim, garchi sizning qipchoq qavmig'a mansubiyatingiz bo'lsa ham, Musulmonqulni haydashda bizga unutilmasliq xayrixohliqlar va

[1] **Musallah** — qurollangan.

xizmatlar ko'rsatdingiz, binoan alayhi siz bu jazodan ma'fudirsiz[1] va sadoqatingizda boqiy qolib amrimizni ijro etishingizda shubha qilmaymiz!"

Qushbegiga qaradim, ul ham manim og'zimg'a qarab turar edi. "Buyruqni qachon oldingiz?" deb so'radim. Ul javob o'rniga Qayum ponsadga imladi.

"— Men olib keldim", — dedi Qayum ponsad.

"— Siz Qo'qondan olib keldingizmi?" — deb so'radim. Chunki sen aytkandek besh-olti kunda Qo'qong'a borib-kelish sira aqlg'a sig'mas edi.

"— Biz beklar bilan Qo'qon yo'lida edik, — dedi Qayum, — yo'l ustida xondan ushbu yorliq kelib qoldi. Niyoz qushbegi menga yigit qo'shib bu hukmnomani ijro qilishda yordam bermak uchun jo'natdi".

Bu so'z menga hamma shaytanatni ochib berdi va o'zimning iblislar tomonidan aldang'animni bildim:

"— Ertadan boshlab hukmni ijro qilsaq qalay bo'larkan?" — deb qushbegiga qaradim.

"— Men ham shuni o'ylab turib edim..." — dedi qushbegi va Qayumga qaradi.

Qayumning ustodlari ishni keyinga siltashimizni ilgaridan ko'rib qo'yg'an ekanlar:

"— Ertaga qo'yib bo'lmas!" — dedi Qayum.

"— Nega?", — dedim.

"— Negaki ertagacha qipchoqlar qochib bitadirlar".

Men Qayumning so'ziga quloq solmadim-da, qushbegidan ertaning kengashini so'rag'an bo'ldim.

Bu holdan achchig'lang'an Qayum yonimg'a kelib o'lturdi.

"— Ovora bo'lmangiz, hoji aka", — dedi.

Uning bu harakatidan achchig'im qistadi:

"— Sizning bilan manim bu ishka aralashmoqqa haqqimiz yo'q!" — dedim.

"— Sizniki bo'lmasa to'g'ri, ammo meniki bor!" — dedi Qayum.

"— Buyruq kimning otig'a?" — dedim.

[1] **Ma'fu** — afv etilgan.

"— Qushbegining!"

"— Bas, siz bilan men faqat u yordam so'rag'andag'ina ketman ko'taramiz, boshqa daxlimiz yo'q!" — dedim.

Qayum zaharxanda bilan yonini kavlab ikkinchi bir buyruq chiqardi va menga berib: "O'qungiz!" — dedi. O'qudim.

"— Bas, birinchi buyruqni siz olg'an ekansiz, nega yana qushbegidan fotiha kutib o'lturibsiz?!" — dedim o't ichida.

"— Har narsa bo'lg'anda ham ulug'imiz, deb siylab turg'an edim..." — dedi Qayum.

"— Egasini siylagan itiga suyak tashlar, qilmoqchisiz-da, barakalla!" — dedim.

"— Boringiz, ustodlaringizning vasiyatini bajaringiz!"

"— Xafa bo'lmangiz, hoji aka!" — dedi Qayum va qo'limdan qog'ozni olib qushbegidan so'radi:

"— Nima deysiz endi, bek?"

"— Manim kengashimga kirsangiz, ertadan boshlayliq!" — dedi qushbegi.

"— Sira iloj yo'q, qushbegi! Chunki barcha shahar va kuylarga ham faqat shu — bu kunga, deb buyurg'an ekan!" — dedi Qayum.

Qushbegi bilan men go'yo tog' ostida bosiriq bo'lg'an edik. Boshimizg'a hech bir gap kelmas edi. Qayum o'rnidan turg'an holda qushbegidan javob kutar edi. Qushbegi ko'b fursat qotib o'lturg'andan keyin, Qayumga qo'li bilan chiqishg'a ishorat qilib:

"— Bilganingizni qilaberingiz", — dedi. Qayum yonidag'i yigitlari bilan mahkamadan chiqdi. Uning chiqishi bilan qushbegiga dedim:

"— Endi nima qilamiz?"

"— Nima qilar edik?"

"— Axir qarab qolaberamizmi, vaqt tang! Qarshig'a biz ham yigit chiqarayliq!"

"— Qo'yaberingiz, hoji!"

"— Bechora gunohsizlar kesilabersinlarmi?!"

"— Kesilabersinlar!" — dedi qushbegi. Men iztirob ichida unga tushunolmay qolg'an edim. Ul yig'i ichida tilga keldi:

"— Mamlakatning tinchlig'i qipchoqlarni kesish bilan hosil bo'lsa, mayli, kessinlar! Yurtning obodlig'i gunohsiz qipchoqning qizil qonig'a qolg'an bo'lsa mayli, o'ldirsinlar! Agarda najotimiz qipchoq tuxumini quritishda bo'lsa — meni ham ossinlar!

Bu palidlarning marhamatiga men ham muhtoj emasman!"

Hozir inodning[1] o'rni emasligini harchand uqdirmoqchi bo'ldim, ko'nmadi. Noiloj, yolg'iz o'zim chiqib qo'limdan kelgancha qipchoqlarni qochirishga harakat qildim, tevarakka kishilar yo'lladim. Ammo to'rt yuz jallodning qarshisig'a chiqg'an bir kishining uhdasi albatta bir kishicha edi. Muttahamlar ko'b bechoraning yostig'ini quritishg'a muvaffaq bo'ldilar, — dedi hoji.— Mana, Otabek, haqiqat shul, kishi tushunmasdan turib biravga tuhmat to'qimaydir.

Otabek o'zining o'rinsiz gapidan uyalg'annamo yerga qaradi va bir muncha vaqt fikrga ketib o'lturg'andan so'ng so'radi:

— Yirtqichlarning bu qirg'indan qanday muddaolari hosil bo'larkin?

— Maqsadlari juda ochiq, — dedi hoji, — bittasi mingboshi bo'lmoqchi, ikkinchisi Normuhammad o'rnig'a minmakchi, uchinchisi yana bir shaharni o'ziga qaram qilmoqchi. Xon ersa Musulmonqulg'a bo'lg'an adovatini qipchoqni qirib alamdan chiqmoqchi. Menga qolsa o'rtada shundan boshqa hech gap yo'q, o'g'lim. — dedi va biroz to'xtab davom etdi: — Men ko'b umrimni shu yurtning tinchlig'i va fuqaroning osoyishi uchun sarf qilib, o'zimga azobdan boshqa hech bir qanoat hosil qilolmadim. Ittifoqni ne el ekanini bilmagan, yolg'iz o'z manfaati shaxsiyasi yo'lida bir-birini yeb, ichkan mansabparast, dunyoparast va shuhratparast muttahamlar Turkiston tuprog'idan yo'qolmay turib, bizning odam bo'lishimizg'a aqlim yetmay qoldi. Biz shu holda ketadirgan, bir-birimizning tegimizga suv quyadirg'an bo'lsaq yaqindirki, o'rus istibdodi o'zining iflos oyog'i bilan Turkistonimizni bulg'atar va biz bo'lsaq o'z qo'limiz bilan kelgusi naslimizning bo'ynig'a o'rus bo'yindirig'ini kiydirgan bo'larmiz. O'z naslini o'z qo'li bilan kofir qo'lig'a tutqin qilib topshirquchi — biz ko'r va aqlsiz otalarg'a Xudoning la'nati al-

[1] **Inod** — o'jarlik.

batta tushar, o'g'lim! Bobolarning muqaddas gavdasi madfun[1] Turkistonimizni to'ng'uzxona qilishig'a hozirlang'an biz itlar yaratguchining qahriga albatta yo'liqarmiz! Temur Ko'ragon kabi dohiylarning, Mirzo Bobur kabi fotihlarning, Forobiy, Ulug'bek va Ali Sino kabi olimlarning o'sib-ungan va nash'u namo qilg'anlari bir o'lkani halokat chuqurig'a qarab sudrag'uchi albatta tangrining qahrig'a sazovordir, o'g'lim! Gunohsiz bechoralarni bo'g'izlab, bolalar yatimxonalarini vayron qilg'uchi zolimlar — qurtlar va qushlar, yerdan o'sib chiqg'an giyohlar qarg'ishig'a nishonadir, o'g'lim!..

4. OY ETAK BILAN YOPILMAS

Choy tugalgan edi. Otabek fotiha o'qub, o'rnidan qo'zg'almoqchi bo'ldi.

— Turma!

Yusufbek hoji tarafidan berilgan amirona buyrug' Otabekni qaytadan o'lturib qolishga majbur etdi va otasig'a "nima xizmatingiz bor?" degandek qilib qaradi. Yusufbek hoji bir so'z demasdan sallasini olib tizzasiga qo'ydi, bosh qashinishib yana sallasini kiydi. Dadasining salla olib bosh qashinishi keyinidan ko'pincha o'zini bir tergov ostida ko'rar edi. Shuning uchun yana bir martaba dadasiga qarab qo'ydi.

Chini bilan ham hojining tusidagi boyag'i hasrat va qayg'u alomatlari yo'qolib, ularning joyini sharq otalig'i vaziyati oldi.

— Marg'ilonda nima ishlar qilding?

Kutilmagan bu savolga Otabek nima deb aytishini bilmay qoldi. Javob o'rnig'a xavfli tomong'a qaradi.

— Sendan so'rayapman, Otabek.

— Sizga xabar berguvchi nima ishlar qilg'animni ham aytkandir...

— Jo'n odamlar qatorida odam o'ldirib yurdim, degin? Otabekning yuzida kulimsirash bilindi.

— Jo'n odamlar qatorida emas, — dedi, — majburlar qatorida, zo'rlanganlar qatorida...

[1] **Madfun** — dafn qilingan.

Hoji o'g'lining kinoyasiga tushunmadi:

— Odam o'ldirish uchun seni kim zo'rlab majbur qildi?

— Hali bilmaysizmi?

— Bilmayman, — dedi hoji, — aytishlariga qarag'anda seni hech kim majbur qilmag'an.

— Meni zo'rlag'an va majbur qilg'an edilar, dada, — dedi zaharxanda bilan. — Yo'qsa, sizning o'g'lingiz bo'lg'an bir yigitning sha'niga albatta odam o'ldirish uyat va nomusdir.

— Kim seni majbur qildi, axir?

— Siz, onam!

— Esing o'zingdami, yigit?

— O'zimda, — dedi o'g'ul, — siz o'zingizning orzu-havasingiz yo'lida meni majbur qildingiz va dushmanlarimga yo'lni katta qilib ochib berdingiz, men bu jonivorliqni xoh-noxoh ishlashka majbur qoldim.

— Shundog'mi, — dedi hoji o'z gunohi o'kuliga tushkan holda, — undog' bo'lsa, bizni kechir, o'g'lim.

— Sizni gunohkor qilishga va gunohingizni kechishka manim haqqim yo'q, dada. Lekin gunohsiz bo'laturib, ham yana muvahaza ostig'a tushkanim uchun o'zimni mudofaa qilishga majburman...

Hoji labini tishlab, boshini chayqadi.

— Xom sut emgan bandamiz, — dedi, — xayr, bu aybniku bizning bo'ynimizg'a qo'yasan, darhaqiqat qo'yishga haqqing ham bordir... Ammo oralaringg'a yomonlar oralag'an ekan, shuncha muddatdan beri nega meni xabardor qilmading? Yoki bunda ham birav seni indamaslikka majbur qildimi?

— Hech kim majbur qilmadi, — dedi, — ammo meni shu vartaga tashlag'an do'stlarimdan... ko'mak so'rash ham ma'qul ko'rinmadi...

Hoji boshini quyi soldi. O'g'lining keyingi so'zi unga juda ta'sir qilg'an edi... Nima qilsinki, Otabek to'g'ri gapni aytar edi... — Biz seni Toshkanddan o'ylantirsak-da, — dedi nihoyat hoji, — katta xotiningdan ajratish fikrida emas edik. Agar sen shu xayol bilan bizdan siringni yashirib kelgan bo'lsang, katta ahmoqliq qilibsan, bolam.

Otabek dadasining bu keyingi so'ziga qarshi hech narsa demadi, go'yo hamma alamini yuqoridag'i ikki jumla bilan chiqarib yuborgandek jimgina somi'lik[1] darajasiga tushdi. Ammo natijani tezroq eshitib olish uchun uning yuragi qaynag'an oshdek shopirilar edi.

Hoji davom etdi:

— Kishining boshig'a bir ish tushkanda, darrov biravdan kengash va yordam so'raydir. Hatto ota-onasidan ham sir saqlag'an bir yigitni o'z o'g'lum bo'lib chiqg'ani menga qiziq ko'rinadir. Qayin otang menga bir xat yozibdir, o'qub-o'qub mazmuniga tushunolmay hayron bo'laman. Oy sayin Marg'ilon borib turar edi-ku, deb o'ylayman. Xatni ikki-uch qayta o'qib chiqg'andan keyin, bilsam haqiqat shu emish... Mirzakarimning yozg'anig'a qarag'anda bir muncha yanglishiq undan ham o'tkan ko'rinadir va lekin sening bolalig'ing oldida uniki holvadir... Yaxshiki, bu aqlsizlig'ing boshqalarning boshiga ko'ringan... O'zing ayt, agar menga shu kasalingni bir og'iz bildirsang, men qayin otangg'a xat yozmasmi edim, Hasanalini yuborib haqiqatni ochmasmidim va bu taqdirda odam o'ldirib yurishlarga qanday hojat qolar edi?

Otabekning boshig'a bu gaplarning bir harfi bo'lsin o'rnashmas va o'zi kutkan natijaga borib yetish uchungina qiynalar edi.

— Shunchalik ishlarni qilib, nega oxirda qayin otangg'a yo'liqmay kelding?

— Shunga majbur edim.

— Marg'ilong'a endi qachon borasan?

Otabek o'ylanib qoldi. Chunki bu "qachon borish" masalasini yaxshilab yeshmak kerak edi va uni yeshmak ham qiyin edi, uzoq o'ylang'andan keyin:

— Ma'lum emas, — dedi.

Garchi bekning yuragi hozir bo'lsa ham Marg'ilong'a qarab uchishka tayyor edi. Biroq uning yuragidan ham kuchlik bo'lg'an yana bir narsa bu "borish" masalasini chuvaltirib "ma'lum emas" bir holga qo'yg'an edi.

[1] **Somi'** — tinglovchi, eshituvchi.

— Qayin otang kelin bolani olib shu hafta ichi yo'lg'a chiqmoqchi ekan, — dedi hoji, — tarixiga qarag'anda xatning yozilg'anig'a o'n kunlab bor, ehtimolki, erta-indin kelib qolsalar, to'rdagi uyni bo'shatdirib, polos yozish kerak edi...

Ul bu gapni eshitar ekan borliq, yo'qliq — ish qilib allaqandog' qiziq bir holat kechirdi. Issig' bir narsa badaniga tegib ketgandek hurkinib qo'ydi va "nihoyat, endimi?" degandek qilib entikdi. Ko'z o'ngidan biravning surati o'tib sarxushlandi va til bilan onglatib bo'lmasliq bir sog'inish chidamsizligi ichida bu ivir-jivir holatdan gangib ko'z ochdi. Ko'z ochdi, biroq o'ziga "nima deysan?" deb qarab turg'uchi otasig'a muvofiq javob berishni bilmadi. Yusufbek hoji esa o'g'lining bu sustlikka o'xshab ko'ringan holini yomong'a yo'ydi. Marg'ilon degan shahardagi katta o'zini kichik olib qizi ila kelayotgan Mirzakarim akaga o'g'lining xo'rliq keltirishidan cho'chidi. Shunga binoan Otabekni epaqag'a olish uchun unga kulki tuyulgan bir qancha nasihatlarni chizdi:

— O'g'lim, — dedi, — siylag'anni siylash kerak, endi senga qadrsizlang'an bo'lsalar, ammo bizning qoshimizda ularning qadr-qiymatlari yuqori, qutidor bo'lsa ko'z ochib ko'rgan qudamiz, xotining bo'lsa bosh kelinimiz. Agar sen meni otam deydirgan bo'lsang, shularning ko'nglini olmoqqa tirish. Qayin otangdan meni quvladi, deb ko'ngling olinmasin, chunki u bechora ham bir shaytonning vasvasasi bilan bu xatoga tushkan. Har holda hurmatlarini bajo keltir, Marg'ilon degan shahardan sening yuzingni, deb keladirlar.

Otasining bu so'zlari go'yo uning istiqboli uchun yaxshi ta'minotlar berar, go'yo majburiyat ostida ota nasihatini quloqqa oladirg'andek bo'yin egib o'lturar edi.

— Agar ularning kelish kunlarini aniq bilsak, — dedi hoji, — sen yo'ldan qarshilab kirar eding.

Otabek javob bermadi.

— Har holda o'ttasi kun mo'ljal, sen chiqmasang ham Hasanali chiqsin yo'lg'a.

— Mayli chiqsin, — dedi Otabek.

5. MAKTUB

Hoji shundan keyin o'g'lidan bir daraja qanoatlandi va choyga fotiha o'qub, o'rnidan turar chog'ida yonidan bir xat chiqarib uzatdi:

— Xatning ichidan chiqdi. Kelindan — senga bo'lsa kerak, — dedi.

Otabek maktubni olib otasining ketishini kutib qoldi. Xat sakkiz buklanib, qizil ipak bilan bir-ikki yeridan chatilg'an va Otabekka atalg'an edi. Otasining uzoqlashishini kutar ekan, yuragi yomonlag'an otdek tipirchilar edi. Tikilgan ipaklarni so'kdi va maktubni ochib och ko'zini ishka qo'ydi:

"Yusuf savdosida beqaror Zulayho ismidan, Majnun ishqida yig'lag'an Layli otidan — sizga boshimdag'i sochlarimning tuklaricha behad salom. — Mendan — haddu-hisobsiz gunoh, sizdan — kechirish. O'tkan ishga salavot. Chunki shu ikki yil ichida kechirgan qora kunlarni eska olish manim uchun o'sha kunlarni qaytadan boshdan kechirishlik singari, ul kunlarni siz unuting, unutmang, ammo men unutdim. Shuning uchun so'zimni o'zimni oxirg'i, ham chin baxt islari hidlagan tariximdan boshlayman.

Siz — qochoqsiz, nari-beri til uchida menga bir narsa yozg'andek bo'lib qochqansiz, ikki yil bo'ldi Marg'ilon kelib yurishlaringizni men o'zimcha yeshdim, lekin topib yeshdim: sizning barcha mashaqqatlaringiz — dushmanlaringizdan o'ch olish uchun bo'lg'anini ongladim. Yo'qsa, meni ko'rar edingiz, ko'rgingiz kelmaganda ham boshqalar sizni ko'rar edilar, to'yar edilar... Men kabi baxtsiz, men kabi g'ovg'asi ko'b sizni zeriktirib, jondan to'ydirg'an bo'lsa ajab emaski, qocha boshlag'ansiz... Qochsangiz qochib ko'ringiz, ammo men bu kundan boshlab biravlarni quvishqa bel bog'ladim: otam bilan onam rafoqatlarida[1] xizmatingizg'a — cho'riliqingizg'a erta-indin yuraman, suyganingiz kundoshim oldida qadr-u-qiymatimning nima bo'lishini ham bilaman... Siz oliyjanobsiz: eski qadrdonliq hurmatiga ko'ngil uchun kulib boqarsiz... Loaqal shugina bilan ham baxtsizni mas'uda qilarsiz. Ammo... suyganingiz — kenjangizning

[1] **Rafoqat** — hamkorlik, yo'ldosh.

jerkishlaridan, qarg'inishlaridan behad qo'rqaman, o'zimda yo'q qo'rqaman. Shu yaqin oradag'i uning bilan bo'ladirg'an mas'ud daqiqalaringizda Xudo yo'lig'a va'da olingiz — meni og'ritmasin, raqibam keldi deb o'ylamasin. Nihoyati maqsadim ikki do'stka bir cho'rilik va shu munosabat bilan biravlarini ko'rib yurish...

Xatim oxirinda shuni ham aytib qo'yay: o'ch qaytib, men ham ko'chadan haydalmasam edi, degan xavf hamisha ko'nglimda. Agar Xudo yarlaqab eshikingizda o'rinlashib olsam, uyog'ini o'zim bilar edim...

Erta-indin ko'zimga yo'l ko'rinur,
Yo'l bosishliq ko'ngilga bir umr ko'rinur...

3-hamal, Marg'ilon, Kumushingiz yozdi".

Otabekning suyunchi ichiga sig'masliq, o'zini yo'qotib qo'yg'an holda iljayar edi. Xatni ikkinchi qayta o'qub chiqib yana so'yina boshlag'an edi, kechagi manzaralar unga ko'rinish bergandek bo'ldilar. Ul seskandi, ko'z o'ngidan kechagi mazlum gavdalar birma-bir o'tib, ul oshig'ich ravishda xatni bukladi va ulardan yashirg'andek cho'nchagiga tiqdi, irg'ib o'rnidan turib ketdi...

Ko'chani bir aylanib kelgandan so'ng, boyag'i manzaralardan biroz qutilg'andek bo'lib yana maktub esiga tushdi. Mehmonxonaning darichasiga qiya turg'an holda xatni yana o'qub chiqdi. Lekin bu gal ham xat boyag'idek so'yinch emas, kechagi mazlumlarga ta'ziya tutqandek og'ir ma'no berdi: *"Ammo... suyganingiz — jekirishlaridan, qarg'inishlaridan behad qo'rqaman..."* Boya nima uchun so'yinganiga o'z-o'zidan hayron bo'la boshladi. Chindan ham maktubning muncha ko'chirilgan jumlasi, o'ylab qarag'anda, hech qanday quvonchg'a yo'l qo'ymasliq darajada qora ma'nolik edi. Bu jumla kelasidagi onglashilib bitmagan, lekin bo'lishi aniqg'a o'xshag'an yaramas va tinchsiz bir hayotning go'yo muqaddimasi edi...

Otabek Kumush aytkandek kundash, ya'ni Zaynabdan uncha qo'rqmasa ham, ammo dardning eng davosizi bo'lg'an onasi

to'g'risida yuragi titradi. Umrining eng qiymatlik kunlarini og'ulag'an, ikki yil bo'yi davosiz dardga mubtalo qilg'an, yaramas va ishonchsiz yo'llarda sanqishig'a sabab bo'lg'an o'z onasi emasmidi? Va raqiblarga, dushmanlarga yo'l ochib bergan shu onaning orzusi emasmidi?

Butun shaharni alg'oq-dalg'oq qilib ko'hliq qiz qidirg'an, nihoyat chiroylilikda tanho, aqllilikda yakto topib, to'ylar, tomoshalar, orzu va havaslar bilan o'g'lig'a "xotin bu bo'libdir!" degan iftixor va mag'ruriyat ila taqdim qilg'an suyukli kelini ustiga go'yo o'chakishkandek bo'lib keladigan Marg'ilon parisiga nima va qanday muomala qilar edi.

Kumush kundashning jekirishidangina cho'chig'an bo'lsa, Otabek bu cho'chishni o'zining ko'lagasida qoldiraturg'on onasi to'g'risida tamom aqlini yo'qotib qo'ydi.

6. O'ZBEK OYIM — OG'MA, ZAYNABNING DARDI

Yusufbek hoji chala-dumbul tabiatlik xotinining fe'li xo'yini yaxshi bilgani uchun o'tkan voqi'larni, ya'ni Otabek sirlarini unga ochmasliqqa qaror bergan bo'lsa ham, ammo marg'ilonliq kelin va qudalarning kelishlaridan xabar berishni lozim deb topdi. Chunki xotinining marg'ilonliq kelinga bo'lg'an adovatini Otabekdan ham yaxshiroq bilar va uning "O'g'lingiz Marg'ilondan uylanmadi, bir balodan uylandi!" deb qiladirg'an shikoyatlarini hamma vaqt eshitar, doimo issig'-sovuqchi domla, xo'jalarnikida bosh og'ritib yurishini ham bilar edi. Shuning uchun o'z tarafidan O'zbek oyim tushkurni yaxshilab ebka olmoq, yuz qizaradirg'an ishlarga qarshi choralarni ko'rmak fikriga tushdi.

Chol-u kampirning har bir o'lturishlarida so'z O'zbek oyim tomonidan boshlandimi, albatta noqobil o'g'ul bilan marg'ilonliq "andi" kelin ustida bo'lar va uning uchun eng ahamiyatlik masala faqatgina shugina bo'lib ko'rinar edi.

Boshqa kezlarda kampirning bu to'g'ridag'i dod-hasratini kulgulik bilan va kam hafsalalilik bilan eshitsa ham, ammo bu gal O'zbek oyimning o'sha eski ashulasini ortiqcha bir to'zimsizlik orasida kutar edi. Kampirning dardi g'o'zada, sichqonning ko'zi donlik ko'zada, deganlaridek, bizning O'zbek oyimizning ham dardi bo'zada edi. So'z urindi, so'zdan — so'z chiqdi, nihoyat hojining kutkanidek o'g'ul hasrati ham boshlandi:

— Ahmoqingiz biroz esini yig'qan ko'rinadir, — dedi O'zbek oyim, — haytovur uch oydan beri Marg'ilonni esidan chiqarib qo'ydi.

Hoji kuldi:

— Issiq-sovug'ing kor qilg'andir...

— Bilmadim... Har nechuk suv quyg'andek bo'ldi, qoldi. Ilohim em tushkan bo'lsin...

— Ilohi em tushsin, — deb kuldi hoji.

O'zbek oyim erining istehzosiga tushunib qoldi va labi-labiga tegmay bobillay ketdi:

— Nega kulasiz? — deb depsindi, — bu kungacha kulib-ku, o'g'lingizdan ajrala yozdingiz. Endi nega siz ham... Xudoyo tavba qildim...

— Zo'ri behuda miyon shikanad.

— Ilohi tojikingiz qursin! — dedi O'zbek oyim, — men to'g'risini aytsam, bu gaplarning hammasiga siz sabab bo'lmoqdasiz, er. Yakkash kulish, yakkash kulgi! Undan ko'ra o'g'ul-qiz o'sdirishg'a uquvim yo'q, deb ayting!

Hoji tag'in kuldi:

— Ha, uquvim yo'q, oyimcha!

— Kuling-e, kuling! Xudo o'lim bersin kulguga! — dedi O'zbek oyim va achchig'i bilan yuzini chetka o'girdi.

— Menga qara, xotin, — dedi hoji jiddiy tusda. O'zbek oyim qaradi. — O'rinsiz chiransang, beling sinadir, deydi tojiklar. Shunga o'xshash o'zing joysiz chiranganingdek, meni ham o'z yoningg'a tortmoqchi bo'lasan.

— Bo'lmasa manim barcha harakatlarim o'rinsiz ekan-da?

— O'rinsiz.

— Nega o'rinsiz bo'lar ekan?

— Sening muddaong, — dedi hoji, — marg'ilonliq kelinni o'g'lingdan ajratib yuborish va bu kelining bilan qoldirish — shundog'mi?

— Albatta shundog'!

— Mana bu harakatingni o'rinsiz chiranish, deydilar. Nega desang, bilfarz[1] o'g'lingni oldingg'a olsang-da, undan so'rasang "qaysi xotining bilan bo'lishni xohlaysan? Xohlamag'aningni qo'y", deb. Ana shu vaqtda o'g'ling nima der edi? Nima deyishini o'zing ham yaxshi bilsang kerak, xotin!

— Bilaman, — dedi O'zbek oyim, — marg'ilonliqning domlasi kuchlik. O'g'lim bechoraning boshini aylantirib, ko'nglini xippa o'ziga bog'lag'an.

Yusufbek hoji o'zini kulgidan yana to'xtata olmadi:

— Yaxshi, — dedi, — sen ham-ku uch yildan beri Toshkanddagi hamma domlaxo'jalarning eshigiga birma-bir kirib-chiqding. Bas, sen ham nega o'g'lingning ko'nglini Zaynabka xippa qilib bog'lay olmading?

O'zbek oyim erining bu savolidan hayron bo'lib turmadi:

— Marg'ilonlikning domlasi sihirchi hindi edi. Men bo'lsam, bu yerdan hindi domla topa olmadim.

Hoji endi kulmadi. Chunki xotinining holiga achina boshlag'an edi.

— Bundog' aqlsiz ishlarni qo'yayliq, xotin, — deb muloyimona so'zlab ketdi, — biroz aqlg'a yon berib ish qilg'an kishi hech bir vaqt dard qilmaydir. Modomiki, ikkimizning yolg'iz ishonchimiz shu o'g'limiz ekan va uning sog'liq, shodlig'i bizning tirikligimizning tiragi ekan, bas, bizga lozimi uning xursandlig'i nima bilan bo'lsa, shuni axtarishdir. Men yaxshi bilamanki, sen bu ishlarni faqat o'g'lingni ayag'aningdan qilasan va senda shundan boshqa hech bir maqsad yo'q, bu tarafdan qarag'anda seni ham ayblab o'lturish oson emas... Shuni yaxshi bilg'ilkim, o'g'lingning oy sayin Marg'ilong'a qatnab turishi seni xafa qilsa, meni ham sendan battar achchig'imni qistatar, hatto ba'zi kezlarda so'kib yuborish darajalarigacha borib qaytar edim. Ammo sening jahlingni chiqarib kulishim bo'lsa, faqat "o'lganimdan

[1] **Bilfarz** — aytaylik.

kulaman, yuzimni yerga suraman" qabilidan bo'lib, bunga sen tushunmas eding. Nihoyat sen aytkandek jonim hiqildog'img'a yetdi-da, o'g'lingni bu gal Marg'ilong'a borma, deb yo'ldan qaytarib qolg'uchi ham men — o'zim bo'ldim...

O'zbek oyim boshini tervatib so'zni eshitib kelar edi. Bu keyingi so'zni eshitkandan keyin boshini ko'ksigacha yetkuzib, "barakalla, rahmat" degandek qilib qo'ydi.

Hoji davom etdi:

— Manim bu to'xtatib yubormay qo'yg'animdan xabarsizlig'ing uchun bo'lsa kerak, ko'ngling domlaxo'janing duosiga ketib qoldi va men sening so'zingdan kuldim. Chunki haqiqatda buning sababchisi o'zim edim...

O'zbek oyim eridan o'pkaladi:

— Nega axir meni xabardor qilmaysiz?

— Bu to'g'rida menda ham ayb bor, — dedi hoji, — sen bilan o'zimning muddaolarimiz bir, deb o'ylag'anim uchun Otabekni koyib to'xtatqanimdan so'ng seng'a kengash olmasdanoq qudalaringga bir xat yozg'an va kelin bolani Toshkandga olib kelishlarini so'rag'an edim. Haytovur so'zimni yerda qoldirmag'an o'xshaylar, bu kun qudadan bitta javob xati oldim. Aqlli kishilarning sadag'asi ketsang ham arziydir: "Shu choqqacha sizlarga ayttirmasdanoq ziyoratlaringizga borishimiz kerak edi. Xatingizni o'qub nihoyatda xijolat chekdik, ayniqsa kelin bolangiz bek oyimg'a qaysi yuz bilan qarayman, deb yuzini yuldi. Bu adabsizligini borg'andan so'ng albatta yuziga solmaslar, deb ishonamiz", deydir...

O'zbek oyim eriga anqayg'ancha qarab turar edi. Haqiqatan ham hojining ustalig'i O'zbek oyimdek dumbul tabi'atlik xotinlarni gangitarlik edi.

Ul xotinining javobini kutib o'tirmasdanoq, tom ustiga tom yopa bordi:

— Qaysi uyni bo'shatdirsaq ekan? — deb so'radi va javob kutmasdan, — qudalaringni nima bilan kutishni bo'lsa o'zing bilasan: tuya so'yib chorlag'aningda ham kelmaydirgan kishilar, — dedi.

O‘zbek oyimning miyasi aynadimi yoki o‘zi aytgan sihirchi hindining duosi asar qildimi, har nuchuk uch yillik adovatlar va kina-kuduratlar barchasi ham allaqayoqg‘a qarab uchib ketdilar va ularning o‘rnini “ikki kelinlik bo‘lish” masalasi kelib oldi. Uzoq-yaqin xotinlarning “Hoy, O‘zbek oyimning marg‘ilonliq kelini ham kelibdur, xuddi to‘tining bolasi emish. Yuringlar, bir ko‘raylik”, degan so‘zlari eshitilgandek bo‘ldi. Shu chog‘qacha Zaynabka yalinib, yalpog‘lanib kun ko‘rib kelgan bo‘lsa, mundan so‘ng bir qo‘sha kelinni o‘zining oyog‘lari ostida yalinib yurgan holda ko‘rdi.

— Har nima bo‘lganda ham tegi nozik, — dedi oyim, — izzati uchun shu uyimizni bo‘shatib beramizmi?

— O‘zing bilasan.

— Biz to‘rdagi uyga ko‘chib o‘tsak ham bo‘ladir. Axir tegi nozik..

Uch yillik kina va adovat o‘rnida nihoyatda oliy marhamat va mehribonchilik kelib o‘lturgan edi. Uch yillik emas, uch daqiqalik o‘zgarishdan O‘zbek oyimning yuzi qizarmas va qizarishni ham bilmas, hatto o‘g‘ul-qiz o‘sdirishni bilmaguchi Yusufbek hojidan allaqancha yuqorilarda yurar edi. Yusufbek hoji esa xotinidagi bu kulgulik o‘zgarish uchun ajablanmadi va kulmadi, chunki bu kulki tabi’atka molik bo‘lgan xotin bilan endi o‘ttuz besh yillab birga yashar edi.

O‘zbek oyimni shu holga keltirgandan keyin undan so‘rab qo‘ydi:

— Zaynabka ham bu xabarni yotig‘i bilan aytib qo‘yamizmi?

— Siz bilan men bir ishni muvofiq ko‘rganimizdan keyin Zaynabka chikora[1], — dedi O‘zbek oyim. Mundan uch daqiqa ilgari saodati uchun tirishilgan orzuliq Zaynabning oqibati ham shu bo‘lib qolg‘an edi.

— Gap unda emas, — dedi hoji, — umr, murosa degan gaplar bor, ayniqsa kundashlik ishi qiyin, kosa kosaga tekkanda g‘idi-g‘idi gaplar ko‘paysa, bizga emas, o‘g‘lingga ham tatimay qoladir.

— Chaqir deysizmi?

[1] **Chikora** — yo‘l bo‘lsin.

— Chaqir.

O‘zbek oyim Zaynab bilan Otabekning kutilmagan ravishda ochilib so‘zlashib o‘lturganlari ustidan chiqdi.

— O‘g‘ul-qizning kengashimi?

Otabek kulimsirab Zaynabka qaradi, Zaynab esa tuzatinib o‘rnidan turdi va qayin onasiga joy ko‘rsatib:

— Shunaqag‘a o‘xshaydir, oyi. O‘g‘ul-qizning kengashi xudda shu kunga yig‘ilib qolg‘an ekan, — dedi va kulimsirab eriga qaradi.

O‘zbek oyim o‘lturmadi va uni-buni surishtirib, o‘ylab turmadi:

— Ikkalasiga bir pardan ko‘ylaklik ol! Birini past, birini baland qilma, bu xotining bo‘lg‘anda ul ham ko‘z ochib ko‘rganing... Zaynab, sen men bilan jurchi, hoji otang chaqiryaptilar, — dedi.

Tomdan tarasha tushkandek qilib so‘zlangan yuqoridag‘i gaplarga boshda ularning ikkavi ham tushunmadi. Ammo birozdan so‘ng Otabek aytilgan telva-teskari so‘zlarning ma’nosini onglab oldi, onasining nima bo‘lsa ham Marg‘ilon tarafka og‘ishqanini va o‘zining kuchlik bir dushmandan qutilayozganini bilib Zaynabni nima uchun chaqirilg‘anini ham payqadi. Zaynab esa bir narsa tushunmagan holda qayin onasi bilan chiqdi.

Qayin ona, kelin qarshisig‘a kelib o‘lturishkandan keyin, hoji Zaynabka qarab oldi.

— Bolam, Zaynab, — dedi, — biz Marg‘ilondagi opang ko‘chini olib kelmakchi bo‘ldiq... Sen shunga nima deysan?

Zaynab yalt etib qayin onasig‘a qaradi, chunki O‘zbek oyimning boyagi gapi endi unga onglashilg‘an edi. Do‘stni dushman yonida ko‘rib bilinar-bilinmas qilib entikdi.

— Men nima der edim...

— Gap nima deyish va nima demasingda emas, oyim!— dedi hoji, — gap shundaki, ul kelgan chog‘da egachi-singildek bo‘lib keta olasanmi, deb so‘ramoqchiman.

— Bo‘lib ketarmiz...

— Egachi-singil bo‘lib ketarsiz-a? — deb takror so‘radi qayin ota.

— Bilmadim...

— Nega tag'in bilmay qolding?

Zaynab bir muncha vaqt o'ylanib qoldi.

— Qars ikki qo'ldan chiqadir, — dedi Zaynab, — men yaxshi bo'lg'anim bilan opam yomon bo'lsa, hozirgi bergan va'damdan nima foyda bo'lsin.

— Juda to'g'ri gapirding, bolam, sendan olg'an va'dani undan ham olamiz.

Zaynab sukut qildi.

— Zaynab siz o'ylag'an kelinlardan emas, — dedi O'zbek oyim, — Xudog'a shukur, aql-hushi boshida.

— Boshqa gaplarni ko'nglingga kelturma, qizim. Marg'ilonliq kelin bilan sening bizga hech bir farqlaring yo'q, ikkavlaring ham bolamizning qo'shog'i — bolamizsiz!

Zaynab boshini irg'atib qo'ydi. Yusufbek hojining duosidan so'ng, Zaynab Otabekning oldig'a kirdi.

Otabek Zaynabning yuzidagi ma'yuslikni birinchi ko'rishdayoq sezdi. Biroz jimgina qarshima-qarshi o'lturishdilar, ikkisiga ham so'z aytish o'ng'aysiz va allanarsa mone'dek edi.

— Nega chaqirg'an ekanlar? — deb nihoyat Otabek so'rab yubordi.

— Bilib turib so'raysizmi? — dedi Zaynab kuchlanib kulgan holda.

— Nimani bilib turib?

— Marg'ilondan keladirgan kishingizni.

Otabek qiyin holatda qoldi va og'zig'a shu gap keldi:

— Munda manim ixtiyorim yo'q... hamma ishni otam qilayotibdir.

— Otangiz qilsalar ham sizning ko'nglingizdagicha.

— Nima ko'nglimdagicha?

— Suyganingiz bilan birato'lasiga qo'shilib olish, albatta, sizning ko'nglingizdagicha...

— Men uni suyamanmi?..

— Albatta suyasiz...

Otabek o'zini tinch ushlagan holda:

— Yanglishasiz! — dedi.

— Hech yanglishmayman,— dedi Zaynab,— siz uylanishdayoq uni suyub olg'ansiz, meni bo'lsa... men: ota-onangizning orzularicha, — dedi va ko'ziga jiq yosh oldi.

Otabek og'ir holga tushdi, bu to'g'ri so'z uni tamom esankiratdi va bu haqiqatka qarshi borish, ya'ni yolg'onlash yana og'ir edi. Shunday bo'lsa ham yolg'onlamay chorasi bo'lmadi:

— Boshda... suyub uylanganim siz aytkancha to'g'ri, ammo hozir undog' emas, — dedi.

— Ishonmayman.

— Nega ishonmaysiz, ishoning...

Zaynab biroz unga qarab turg'andan keyin:

— Ishonmag'animning sababi bor, — dedi.

Otabek tinchsizlandi:

— Sababini... so'zlang...

— Menga uylanganingizga qancha bo'ldi?

— Ikki...

— Shu ikki yildan menga bo'lg'an aloqangiz bir zarra ham o'zgargan emas, — dedi Zaynab, — meni xotin o'rnida ko'rmaysiz!

— Bekor gap...

— Bekor gap emas, jonim, — dedi Zaynab qizishqan holda. — Marg'ilondan qaytkandan keyingi kunlaringizni mehmonxonada kechirib kelishingizdan albatta tona olmassiz. Shu ham umid bilan bir yostiqqa bosh qo'yg'an edi, deb manim to'g'rimda o'ylab qaramaslig'ingizning sababi ham o'zingizga...

Zaynab so'zini bitira olmadi, chetka qarab ko'z yoshisini to'kdi. Otabek go'yo tog' ostida qolg'an edi.

— Siz tamom boshqacha tushunibsiz...

— Bo'lmasa, bu gaplarning sababi nima?

— Sababi juda ochiq, — dedi Otabek. Lekin nimani sabab qilib ko'rsatishni o'zi ham bilmas edi.

— Aytingiz axir?

— O'zingiz ham bilarsiz, deb o'ylayman.

— Men hech narsa bilmayman.

— Bilasiz!

— Xudo haqqi bilmayman.

— Bilmasangiz... — dedi bek, — bilmaganingiz yaxshi. Sizga o'z og'zim bilan iqror qilishg'a uyalaman...

— Mendan-a, xotiningizdan uyalasizmi?

— Uyalmayinmi?

— Uyalmang.

— Uyalmasam... mijozim zaif...

Zaynab ishonar-ishonmas unga qaradi.

— To'g'ri so'zlamadingiz...

— Ishonmasangiz o'zingiz biling, lekin haqiqat gap shu, sizdan uzoqda yurishimning sababi ham shunda.

— Ishong'animda ham bu hol tashqarida yotib yurishingiz uchun katta sabab bo'la olmaydir. Chunki men faqat shuning uchun sizdan o'pkalamayman, — dedi va ko'zini to'ldirib Otabekka qaradi. — Menga sizning mijozingiz kerak emas... O'zingiz!.. — dedi va yig'lab yolborg'an holda Otabekning quchog'ig'a o'zini tashladi. Otabek Zaynabning shu qadar yurak dardi borlig'ini birinchi martaba bilar edi. Bechora Zaynab jonsiz haykalni o'pib quchoqlar va yolborar edi.

7. QUDALARNI KUTIB OLISH

Kechagi kirgan savdogarlardan qudalarning bu kun aniq kirish xabarlarini bilgan edilar. Nariroqdan kuzatib kirish uchun Hasanali yo'l ustiga ketkan, Yusufbek hojining o'zi ish boshida turib, Oybodoqqa tashqari havlini tozalatar edi. Ichkarida bo'lsa, O'zbek oyim qo'shni xotinlardan bir nechasini hasharga aytib, hammani joy-joyig'a qo'ydirg'an, havli yuzini ham yog' tushsa yalag'undek holga kelturgan edi. Ammo o'z uyini bo'shatdirib, gilam solib qo'yg'anig'a endi uch kunlab bor, qudalarning ziyofati uchun kerak bo'lg'an hamma narsalarni ham hozirlatqan, ular kelib tushdi deguncha, bo'g'izlatish uchun, deb bir g'o'non qo'yni og'ilning ustuniga qantattirib qo'yg'an edi. Kumush bilan Zaynabka atalib oling'an xon atlaslarga ko'ngli to'lmay "har nuchukda tegi nozik, bu bo'lsa endi ko'p kiydi, atlasning yonig'a yana bir xitoyi latta olingiz", deb marg'ilonliqning ko'ynagini bir

qo'sha qildirg'an, bitta xitoy jujim mursakni kam ko'rib, yonig'a o'zining qiymat baho zarrin mursagini va ikkita ro'ymolga ham qoniqmay, o'zining kelinligidan o'rolmay qolg'an qalmoqi sallachasini qo'shqan edi.

Zaynab ham uncha xafa ko'rinmas, qayin onasining buyruqlarini eski holicha bajarib yurar va hozirda uyga kirib olib mehmonlar kelib tushdi deguncha, oldilarig'a yozish uchun dasturxon yasatar edi.

O'zbek oyim hasharchi xotindan biriga tandirga o't qo'yishni buyurdi-da, o'zi Zaynabning oldig'a keldi:

— Dasturxoning bitdimi, bolam? — deb so'radi.

— Bitdi. Tashqarining asali kamga o'xshaydir.

— Kam bo'lsa, darrav ombordan keragicha olib chiq, undan keyin xamiringga o'zing qara, Oybodoqning qo'li tegmas, xamir gup berib ketibdi, — dedi va darichadan ko'tarilib dasturxonlarni kuzatdi, — dasturxoning tuzik, varaqini esingdan chiqarma, — dedi va o'rta yo'lakda ko'ringan Yusufbek hojini o'ziga imladi.

— Beri keling.

Yusufbek hoji boshida oq to'ppisi va egnida oq olacha to'ni bilan ustidan belini bog'lag'an edi. O'zbek oyim yonig'a sekin-sekin yurib keldi:

— Nima gap?

— Dasturxonlarimizga bir qarab qo'ying-chi?

Hoji parvosizg'ina qilib qarag'an bo'ldi:

— O'zingga yoqsa bo'pti, — dedi.

— Qassob aytkanmisiz, tag'in ular kelgandan so'ng shoshib qolmayliq.

— Qassob tayyor, hozir bo'g'izlatsaq bo'lmaydimi?

— Yo'q, — dedi O'zbek oyim, — osh egasi bilan shirin. Ha, aytkandek, qudangiznikiga yuborg'an kishingiz keldimi?

Asal uchun shoshib borg'an Zaynab to'xtab qayin otasining og'zig'a qaradi.

— Borib keldi, — dedi hoji, — Alimbek dalasiga ketkan ekan, xotin qudalar kelishmakchi bo'lishibdir.

Zaynab asalga ketdi. Hoji O'zbek oyimning yonig'a yurib keldi va sekin so'radi:

— Zaynab xafa emasmi?

— Nimaga xafa bo'lar edi.

— Axir, so'rayman-da.

— Tuppa-tuzik, — dedi O'zbek oyim, — tashqaringizdan Oybodoq qutilayozdimi?

— Qutilib qoldi. Mahalladan ham uch-to'rtta kishi aytdim, oshni ko'proq qilish kerak.

— Xo'b.

Hoji uyon-buyong'a alang'lab olg'andan keyin so'radi:

— O'g'ling qayog'da, ko'rinmaydimi?

— Tashqarida edi-ku.

— Boya shuyoqqa kirgandek bo'lg'an edi.

— Guzar-puzarga chiqg'andir, — dedi O'zbek oyim.

Oybodoq tashqarini yig'ishtirib kirdi. Hoji mehmonxonaga chiqib ketdi. O'zbek oyimning amricha Oybodoq, Zaynab va hasharchi xotinlar kulcha yasashg'a o'lturdilar.

Kun tushdan og'qanda hamma saranjom oling'an edi. O'zbek oyim to'yga boradirg'an xotinlardek yasangan, egnida odimi xon atlas ko'ynak, boshida oq shohi dakana, ko'zida surma edi. O'zbek oyimning: "Kelinni xor tutar ekan demasinlar, sen ham o'zingni tuzat", deb aytkani uchun Zaynab ham tamom ipaklarga ko'milib yasang'an, kecha erga tekkan yangi kelinlar suratiga kirgan edi.

Zaynabning onasi — Mohira oyim, opasi — Xushro'ybibi va yangasi Hanifanisolar ham kelishdilar. O'zbek oyimning ko'ngil tortar qo'shnilaridan Karima otin, Sharofat chevar va Mahinabonular ham yasanib-tusanib chiqdilar. O'n chog'liq xotin bo'lishib sovutmachoq dasturxonga[1] o'lturishdilar. O'zbek oyim majliska — marg'ilonliq qudaning odamgarchilikni bilishidan, Otabekni Toshkanddan uylantirishga qarshi lom-mim demay, qaytag'a o'zi kuyavi bilan birga kelib, to'yni o'tkazib ketkanidan, marg'ilondag'i obro'sidan va davlatidan bahs qilib aytar edi:

— Bechoraning bori-yo'g'i peshonasidagi bolasi shu bizning kelinimiz. Otabekni o'z bolasidan ham yaxshi ko'rib, "O'g'lim

[1] **Sovutmachoq dasturxon** — naridan beri tayyorlangan dasturxon.

bo'lsa shundog' bo'lar edi-da, mendan keyin hamma davlatim shuniki, ilohi omon bo'lsin", der ekan.

Mohira oyim allanuchkalangani holatda javob berar edi:

— Ha, aylanay quda, qars ikki qo'ldan chiqadir, deganlar... Buzoq yaxshi bo'lsa, ikki onani ham emar ekan...

Quyoshning qizdirishidan changi chiqib ketkan havlig'a suv sepib turgan Oybodoq tashqaridag'i guldir-guldirni eshitdi va chopib mehmonlar o'lturg'an uyning darichasi yonig'a keldi: "Kelishkanga o'xshaydirlar", dedi. O'zbek oyim gapirib turgan so'zini yarim yo'lda qoldirib, o'rnidan turdi va mehmonlar ham unga ergashdilar. Zaynab bo'zarg'an holatda uyiga yugurib ketdi. O'zbek oyim boshliq — xotinlar havli yuzasiga tushdilar. Mohira oyim qizi Xushro'yning qulog'ig'a nimadir shivirlab kulib qo'ydi. O'zbek oyim o'rta eshikka borib yetmagan ham edi, narigi yoqdan qo'shnining bolasi yugirib kirib qoldi.

— So'yinchi bering, bek buvi, kennoyim keldila!

O'zbek oyim cho'ntagiga qo'lini solib besh-o'n pul olib berdi. Bola orqasidan Hasanali ko'rindi:

— Qani oyi, ko'rmanani bering-chi, men sizning qochqoq keliningizni tutib keldim! — dedi va yo'lakka qarab: — To'xtang, to'xtang, ilgari men so'yinchimni undirib olay.

Yo'lakdan Oftob oyim ko'rindi. Paranjisi boshida, chashmbandi qo'lida edi. Hasanali O'zbek oyim bilan tanishdirdi:

— Bu kishi qudachangiz — Oftob oyim bo'ladirlar.

O'zbek oyim Oftob oyim bilan salomlashib quchoqlasha ketdilar. O'zbek oyimdan keyin boshqa xotinlar uning bilan ko'rishib chiqdilar. Hammaning ko'zi along-jalong' keldi. Kumushni axtarishar edilar. Kumush hali ichkariga kirgan emas. O'zbek oyimning ikki ko'zi yo'lakda, Hasanali bir yo'lakka va bir O'zbek oyimg'a qarab nima uchundir ko'zini qisib qo'yar edi. Xotinlar bilan ko'rishib chetda turgan Oftob oyim qudasi yonig'a keldi: "Uyalib turg'andir" deb kuldi. O'zbek oyim kulimsirab yo'lak tomong'a:

— Hoy, poshsha kelin! — dedi, — bizlar kutib qoldiq-a, uyalmang bolam! Hasanalining ko'rmanasi bo'lsa tayyor!

Hasanali yo'lakka qarab imladi. Qip-qizarg'an holda Kumush ko'rindi: paranjisi qo'lida, qora atlas ko'ynak egnida, zangor latta mursak ustida, oq shohi ro'ymol boshida edi. Shahlo ko'zlari kulimsirashka yaqin holda uyatlik edilar.

Hasanali tanitdi:

— Mana bu kishi qayin onangiz — bek oyim bo'ladirlar.

Kumush salom berdi va qo'lidag'i paranjisini yerga tashladi, yugirib kelib o'zini O'zbek oyimning quchog'ig'a oldi. O'zbek oyim ham uni mahkam siqib quchoqlab olg'an, yuzidan shapshap o'pib aylanib, o'rgular va tikilib-tikilib nima uchundir yig'lar edi... Kutib turgan xotinlar, Mohira oyim, Xushro'y va Hanifalar Kumushni ko'rgan on bir-birlariga qarashib lablarini tishlashdilar...

Qayin ona-kelin bir daqiqa chamasi ko'rishib qoldilar. So'ngra Kumush boshqalar bilan bir-bir ko'rishib chiqdi. O'zbek oyim har bir xotinni kim bo'lganini unga tanitib bordi. Eng keyin orqadan Zaynab ko'rindi. Chunki ul uydan endi chiqib kelgan edi. O'zbek oyim kulib Kumushka qaradi.

— Qani, o'zing tani-chi, kim ekan bu?

Kumush hayron bo'lib qolmadi... Ipaklar ichiga g'arq bo'lg'an Zaynabka qarab olib, unga tomon adim tashladi:

— Zaynab opam! — dedi. Zaynab ham kulimsiragan holda Kumushka yaqinlashib keldi... Ikki kundash "esonmisiz, omonmisiz, eson-omon yuribsizmi..." so'zlari bilan ozorsiz qilib birbirining yelkasiga va qo'ltiq ostig'a qo'l yuborishdilar. Ular ko'rishib turg'anda yo'lakdan Yusufbek hoji ko'rinib, qochadirg'an xotinlar o'zlarini chetka oldilar. Hoji ularning oldig'a — yuzaga chiqg'ach, Oftob oyim salom berib ro'ymoli bilan tomog' ostlarini o'rab oldi. Hoji qudachasi bilan so'rashib:

— Barakalla, singlim! Haytovur charchamay keldinglarmi, men sizlarni ovora qildimov, — deb uzr aytib kulgan va uyalib borg'an qudachasig'a yengillik bergan bo'ldi.

— Qani, bek otasi, ko'rmanani bering-chi! — dedi O'zbek oyim Kumushni imlab.

Kumush uyalib zo'rg'ag'ina salom berdi va Yusufbek hojining yaqinig'a kelib bo'yin egdi. Hoji qo'li bilan Kumushning

yelkasiga qoqib suydi va Kumushning manglayig'a tegizib olg'an o'z qo'lini o'pdi:

— Bizning Marg'ilonda ham shunday kelinimiz bor ekan-ku, biz bilmay yurg'an ekanmiz-da, — deb tevaragiga qarab kulindi va qo'lini duog'a ochdi. — Bizni shunchalik siylab kelibsizlar, bu yaxshiliqlaringiz bizdan qaytmasa, Xudodan qaytsin. Olloh taolo yoshlarg'a tinch va barakatlik umr bersin. Ilohim, taqabbul duo...[1]

Hamma duog'a yuz siypashdilar. So'ngra Yusufbek hoji Kumush bilan Zaynabka qaradi:

— Men sizlarning ko'rishib turg'anlaringizni ko'rib juda quvondim, — dedi. — Mundan so'ng ham shu yo'sunda bir-birlaringizga egachi-singildek bo'lmoqlaringizni tilayman, — dedi va O'zbek oyimg'a:

— Qani, mehmonlarni ichkariga olinglar, — deb o'zi tashqarig'a burildi.

8. ZIMNAN ADOVAT

Shundan keyin O'zbek oyim olding'a tushib, qudasi bilan Kumushni uyga boshladi. Ularning ketidan boshqa mehmonlar yurdilar. O'zbek oyim yo'l ustidan Oybodoqqa:

— Tezroq choyingga qara, bechoralarning aravada ichagi uzulg'andir,— dedi va Oftob oyim bilan Kumushka, — men sizlardan juda xafaman,— deb qo'ydi.

Oftob oyim Kumushka qaranib javob berdi:

— Aytsangiz, aytmasangiz biz juda uyatlik bo'lg'anmiz.

Uyning dahliziga kirdilar. O'zbek oyim ularni to'rga taklif qildi:

— Qani, yuqorig'a! — dedi.

Oftob oyim to'rga harakat qilsa ham, Kumush boshqa mehmonlardan uyalib to'xtadi, O'zbek oyim uni qistab tushdi:

— Iymanma, Kumush otin, bu kun-erta bizga yangi kelinsan, uchunchi kundan boshlab sen mug'ombirning boshingda tegir-

[1] **Ilohim, taqabbul duo** — ey Ollohim, duolarimizni qabul et.

mon yurgizishni o'zim yaxshi bilaman! — dedi. Oftob oyim va keyindagilar kulishdilar. — Yana hali sen manim sobunimga kir yuvib ko'rganing yo'q! — deb qo'ydi. Bu gal Kumush ham kulimsirab oldi. To'rga Oftob oyim va Mohira qudachalar o'ltirdilar. Oftob oyimning so'liga Kumush, Kumushning yonig'a Xushro'y, Mohira oyimning o'ngiga Hanifa, undan keyin Karima otin, Sharofat chevar va Mahinabonular qator chizilishdilar. Eng oyog'da O'zbek oyimning o'zi o'lturdi. Karima otin qo'l ochib duo qilg'andan keyin, O'zbek oyim "Xush kelibsiz" qildi. Mundan so'ng hammaning ko'zi ittifoq qilg'andek Kumushka tushdi. Kumush uyalib yerga qaradi. Bir necha vaqt jim qolishib Mohira oyim Oftob oyimdan so'radi:

— Marg'ilondan yetib kelguncha ham juda bir yerga yetkandirsizlar?

— Uncha charchag'animiz yo'q, — dedi Oftob oyim,— O'zi Marg'ilondan Toshkandgacha arava yo'li o'n kunlik ekan, biz charchamayliq, deb sekin-sekin o'n ikki kunda keldik.

— Yo'l loydir? — deb so'radi Mahinabonu.

— Loy emas, — dedi Oftob oyim, — yo'l juda yaxshi ekan — ikki yoqda ko'm-ko'k maysa, qirlarda lolalar, yo'lning juda ham tomosha vaqti ekan.

So'z navbati O'zbek oyimg'a keldi:

— Kelmaganlaringizda Otabekni endi sira ham yubormasliqqa qaror qo'yg'an edim, — dedi, — booo Xudo, o'g'lim, uch yildan beri oy sayin Marg'ilong'a qatnab zerikmadingmi, endi ular ham kelsin axir, deb yo'ldan to'xtatqan edim.

Kumush Otabek ismini eshitkach, sekingina ko'tarilib qo'ydi. Oftob oyim Hasanalidan hamma sirni o'rganib olg'an, shuning uchun O'zbek oyimning dovdirashiga tushundi:

— Yuzimizga solmasangiz ham juda uyatlik bo'lg'anmiz, — dedi.

Zaynab dasturxon ko'tarib kirdi va mehmonlarga "Xush kelibsiz" aytkandan so'ng dasturxonni yozdi. Dahlizdan — Oybodoq qo'lidan yasalg'an barkashlarni olar ekan, bir-ikki qayta yer ostidan Kumushka ko'z yubordi va Kumushning ko'zi ham uning keyingi qarashida to'qnashib oldi. Barkashlar qo'yilib

bo'ldi. Oybodoq to'rt choydish choyni mis tekligi bilan kirguzib berdi. Zaynab choydishlar yoniga mehmonlarga choy quyish uchun o'ltirdi. O'zbek oyim chiqib borg'an Oybodoqni to'xtatib so'radi:

— Qassob kelganmikin?

— Boya kelgan edi. Oyimlardin fotiha olib bersangiz, qo'yni chiqarib berar edim.

O'zbek oyim qudachasig'a qaradi:

— Fotiha berasizmi, quda!

Oftob oyim Mohira oyimg'a qaradi.

— Fotiha beringiz, oyi!

— Qo'y sizga atalg'an, — dedi Mohira oyim. — Fotiha berish sizning haqqingiz, biz bo'lsaq fotihani ko'b berganmiz...

O'zbek oyim ham "siz bering" degandek qilib Oftob oyimg'a imladi. Oftob oyim uyalinqirab fotiha berdi. Oybodoq chiqg'andan keyin dasturxonga qaradilar va "oling-oling" bilan bir-birlarini qistasha boshladilar. Boyag'idek ko'bchilikning ko'zi Kumushda edi. Ayniqsa, O'zbek oyim suqlanib unga qarar va tomoqqa qistar edi:

— Ol bolam, ol! Men tomoqdan uyalaturg'an kishini yomon ko'raman. Yoki eshikdan kirishingdanoq sansiray boshlag'anim uchun xafa bo'ldingmi?

— Xafa bo'lish emas, so'yindim, — dedi Kumush va dasturxondan cho'qindi.

Oftob oyim:

— Sansirashingiz uch yildan beri Kumushni bolam, deb yurganingizni bizga ochiq onglatdi. Ayniqsa men buning uchun sizdan minnatdorman.

Karima otin:

— Kishi o'z bolasini sansiraydir, begonani ham sansirasin-chi.

Zaynab:

— Meni ham chimildiqdan chiqishim bilanoq sansiragan edilar...

O'zbek oyim:

— Men yaqin ko'rgan kishimni sizsiray olmayman, — deb maxtang'an sumol bo'lib oldi, — hoy Kumush, ol, jilla qurisa anuv varaqidan bir-ikkita ye, yuraging uzilg'andir.

Kumush uzr aytdi:

— Charchadim shekillik, — dedi, — ishtihom bo'g'ilg'ang'a o'xshaydir...

O'zbek oyim kuldi:

— Ishtihong bo'g'ilg'an bo'lsa charchag'aningniki emas eringni sog'inganingniki, — dedi. Birdan hamma kulib yuborsdilar. Zaynab ham kulguga ishtirok qildi... Ammo Kumush yuzini chetka o'girgan edi. Ehtimolki, qayin onasining zakovatiga ichidan tahsin o'qur edi.

O'zbek oyim Oftob va Mohira qudalarni dasturxong'a qistadi:

— Oling quda, siz yoshlarni qo'yabering, bularni yigit asrasa, siz bilan meni tomoq asraydir.

Yana kulgi boshlandi. Oftob oyim o'zini tutolmay kular edi. Kumush ham ochiq kulib, kulgi orasida Zaynabka qarab oldi — Zaynab ham kular edi...

Kulgi bosilib tushkandan keyin, Zaynabning yangasi Kumushdan so'radi:

— Begingiz bilan ko'rishmaganingizga qancha bo'ldi?

Kumush dahshatlanib onasig'a qaradi. Oftob oyim javob berdi:

— Uch oy shekillik.

Xushro'y o'zining zolim ko'zini o'ynatdi:

— Ha, bo'lmasa xolam aytkanlaridek ishtihongiz bo'g'ilg'ani o'shaniki.

— To'g'ri, to'g'ri! — deyishdi xotinlar.

— Men o'zim bilaman, — dedi O'zbek oyim, — jo'rttaga Otabekni uch oy to'xtatib qo'ydim-ku, axir!

Kumushning ko'nglidan kechdi: "Aniq bilasiz, jo'rttaga to'xtatdingiz!"

Oftob oyim kulib javob berdi:

— Jilla uniki bo'lmasa kerak. Manim ham ishtihom bo'g'ilg'andek...

O'zbek oyimning esiga Otabek tushkan edi.

— Hoy, aytkandek, Otabekni ko'rdingizmi? — deb Oftob oyimdan so'radi:

— Yo'q.

O'zbek oyim Zaynabka qaradi:

— Tashqaridamikin?

— Yo'q emishlar... — dedi Zaynab.

O'zbek oyim ajablandi:

— Boya otang ham so'rag'an edilar... — dedi, — qayoqqa ketkan ekan, aqlsiz... Ertalab senga hech narsa demabmidi?

Kumush Zaynabning og'ziga tikildi, Zaynab ham unga qarab oldi:

— Ertalab mendan ust to'nlarini so'rag'an edilar,— dedi, — men to'nni berib qayoqqa borishlarini so'rag'animda, bir joyda ishim bor, degan edilar...

Zaynab zimnan Kumushni chaqib oldi. Kumush loy kabi bo'shashib, Oftob oyim ham og'ir tortdi. Zaynabning qarindoshlari kulgan sumol bir-birlariga qarashib oldilar. O'zbek oyim oradan o'tkan sirni payqadi: "Birarta zarur ishi chiqg'andir", dedi. Shu vaqt darichadan Hasanali ko'rindi, qo'lida bir mesh qimiz ko'targan edi, darichadan turib mehmonlarni "Xush kelibsiz" qildi[1]" va qimizni uzatib Oftob oyimg'a qarab kuldi:

— Qimizni kuyavingiz sizga kirgizdi.

Oftob oyimning hushi o'ziga kelib, Kumushning yuziga qon yugirdi. Anovilar bo'lsa, endi bularning holiga tushib bo'zrayishdilar.

Qimiz bilan yengillashkan O'zbek oyim Hasanalidan so'radi:

— Qachon keldi?

— Hozir.

— Qayoqqa yo'qolg'an ekan, ahmoq?

Hasanali izoh berdi:

— Kecha hoji unga ish buyurg'an ekanlar. Bilmadim, kecha nima bilan ovora bo'lib xizmatni unutkan va bu kun ertalab esiga tushib mehmonlar kelguncha borib kelarman, deb shunga ketkan ekan. Boradirg'an joyi uzog'roqda bo'lib, kechikkan va yo'ldan kelaturib bu gunohiga ikki mesh qimiz olg'an... Hali qimizni menga berib: "Kirib ayting, juda uyatlik bo'ldim kechirsinlar", deydir, — dedi va kuldi.

Karima otin:

[1] Xotinlar orasida quldan qochish yo'q edi *(muallif)*.

— Kechirilmaydir, qimiz o'zi nima degan gap, — dedi.

Oftob oyim mehmonlarga qarab chiqg'andan keyin Hasanaliga kulib javob berdi.

— O'zimiz juda cho'llab kelgan edik, shuning uchun kechirdik.

— Balli-balli! — dedi Hasanali, — men kechirganingizni chiqib aytaman.

— Chiqib ayting, — dedi Oftob oyim.

— Siz-chi? — deb so'radi Hasanali Kumushdan.

Kumush baqadek qotib o'lturgan Zaynabka qaradi va uyalinqirab javob berdi:

— Men ham kechirdim...

— Sizning ikki boshdan kechirishingizni o'zim ham bilar edim, — dedi Hasanali. Bo'g'oz-qisir uy ichini kulgi bosdi.

Kulgidan so'ng O'zbek oyim:

— Nega o'zi kirmadi? — deb so'radi.

— Qayin otasi bilan so'zlashib o'lturibdir...

Hasanali ketkandan keyin O'zbek oyim Oybodoqqa, qimizni mis tog'orag'a bo'shatishka buyurdi. Qo'y so'yilib tayyor bo'lg'an edi. O'zbek oyim qudachasining ra'yini so'radi:

— Nima buyurasiz?

— Mendan so'rab o'lturmang, mehmonlar nimani xohlasalar biz ham o'shanga yormiz.

O'zbek oyim tomoq buyurish uchun havliga tushdi. Zaynab mis tog'orog'a ag'darilg'an qimizni cho'michlab kosalarga quyib mehmonlarga tutdi.

9. HOJI ETAK SILKKAN

To'rda qutidor, uning yonida mahallaning imomi Yunus Muhammad oxund, yurt og'asi Pirnazar jallod[1] va Sotiboldi otalig' yana bir keksa o'lturar edilar. Pirnazar jallodning yonida Otabek va Sotiboldi akaning qatorida Yusufbek hoji edilar. Oyog'da Hasanali meshdan qimiz quyar edi.

[1] Ilgarilardan jallodlik qilib, hozirda bu kasbni tashlag'an. Ammo jallod laqabi qolg'on (*muallif*).

So'z to'rtinchi kuni bo'lib o'tkan qipchoq qirg'ini ustida ketib, Yusufbek hoji bu to'g'rida so'zlar edi.

— Men biz xalqning odam bo'lishimizdan tamom umidimni kesib qo'ydim... Esimni tanig'animdan beri amal demay, mansab demay faqat shu musulmonlar manfaatini ko'zlab kelib, oyog'ida o'zini qushbegi, mingboshi olg'an uch-to'rtta manfaatparastlardan go'yo yosh bola kabi aldandim... Ululamir bo'lg'an kishi ham shu manfaatparastlarning xarob fikrlariga quloq berib, bizdek odamlardan bu to'g'rida bir og'iz kengash so'rashni unutdi. Holbuki, Musulmonqul balosidan uni najotka chiqarg'uchilarning bittasi biz edik. Natijada ersa so'zi — so'z, kengashi — kengash bo'lg'anlar shu uch-to'rtta kalla buzarlar bo'lib, bizga o'xshag'anlarning darajamiz yosh boladek aldanish ekan...

Yunus Muhammad oxund uning so'zini bo'ldi:

— Ey hoji, — dedi, — hamma fasod ululamirda, agar ulamir durust odam bo'lsa, uch-to'rtta muttahamning yomonlig'i hech qayerg'a bormas va buncha gunohsiz bechoraning qoni o'rinsiz to'kilmas edi. Janobi payg'ambari Xudo hadisi sharifarida aytadirlarkim, "Bismillahir- rohmanir-rohim qola an-nabiyu alay-hissalom: Izo vasada al-amru ilo g'ayri ahlihi fantazir as-soata, ya'ni ul sarvari koinot marhamat qilurlarkim, agar bir qavmning ishi noahl odamg'a topshirilg'an bo'lsa, bas, o'shal qavmning qiyomatini yaqin bil, ya'ni halokatiga muntazir bo'l". Bas, bizning korlarimiz ham ko'b fursatlardan beri noahl odamlarning qo'lig'a qolib va har zamon ul nobakorlar bizlarning boshimizg'a anvo'i kulfatlarni soladirlar. Ilohi kori badlari o'z boshlari birlan daf' bo'lg'ay.

— Saddaqta yo Rasulilloh[1], — dedi hoji va hadisni takrorladi: — "Izo vasada al-amru ilo g'ayri ahlihi fantazir as-soata" — voy bo'lsin biz badbaxtlarning holiga, — dedi. Biroz ma'yuslanib to'xtadi va domla tarafidan bo'lingan so'zini shu gaplar bilan tamomladi:

— Shu kungacha bo'lmag'anlarg'a bo'lishmoqchi bo'lib umrimning nihoyatiga yetib qoldim, — dedi. Soqolini tutamladi. — Bu soqol shu el qayg'usida oqardi. Bu ko'ngil shu manfaatparast-

[1] **Saddaqta yo Rasulilloh** — to'g'ri aytdingiz, yo Payg'ambar.

lar ta'sirida qoraydi. Yoshim oltmish beshka etib bir vaqt bo'lsin ibodatimni janobi haqqa bevosita yo'naltirg'animni va ko'ngil ko'zim ochilib qilg'an sajdamni xotirlay olmayman. Bu aldanishim ersa, haq tarafidan bir tanbeh, bo'lmag'anlarg'a bo'lishmoqchi bo'lg'anim uchun bir kinoyadir. Endi mundan keyingi besh kunlik umrim dunyo mojarolaridan etak silkib to'sha'i oxirat tadorikini qilmog'im uchun g'animat ko'rinadir.

Bu so'z majliska bir ma'yusiyat berdi. Ko'b vaqt hammalari sukutda qoldilar. Hojining gapi ayniqsa Pirnazar akaga ta'sir qilg'an edi. Ul o'z hunari ruhida mulohazasini so'zladi:

— Yomonlarni bitta-bitta, terib-terib bosh kesmasdan elni tinchitish qiyin, — dedi.

Bu so'zdan keyin majlis ahli hojining og'zig'a qaradilar. Hoji kulib qo'ydi, birozdan keyin:

— To'g'ri aytdingiz, jallod, — dedi, — bu taqdirda yoningizda o'lturg'an bizning o'g'ulni ham ko'makingizga chaqira olasiz...

Hamma kulib yubordi. Qutidor yer ostidan Otabekka kulimsirab qaradi. Otabek dadasining kinoyasiga tushunib qip-qizil lavlagidek bo'ldi. Yaxshiki qutidor va Hasanalidan boshqa hech kim bu kinoyaga tushunmas edi.

Pirnazar aka jiddiycha Otabekka qaradi.

— Otabek menga o'xshag'an jallodkina emas, amiri lashkar bo'la oladir. Siz fotiha bersangiz va Otabek amr bersa men Xudo haqqi yomonning boshini olishdan qaytsam, — dedi.

— Bizning kattadan-kichigimizning, — dedi hoji,— topqan-tutqanimiz faqat bosh olish... Biz o'ylaymizki, go'yo bosh olish bilan olam tinchiydir va biz o'z xohlag'animizni qila olamiz. Tuzik, jallod aytkanidek, yomonning boshini olmoqqa men ham qarshi emasman va lekin buning nozik shartlari bor: avvalo manfaati shaxsiyasidan kechib, faqat el baxti uchun bosh tikanlar jamoasi kerak va bu jamoaning o'z maslaki yo'lida kuzatkan ma'lum bir nishonasi bo'lmog'i zarur. Ana shundan keyin haligi nishonaga qarab intilishda oyog' ostig'a elashkan cho'p-xaslarni supira borish lozim. Mana shundagina to'kilgan qonlar o'rinlik va mashru', berilgan boshlar chin qurbon hisoblanadirlar. Yo'qsa,

sizning bosh olishingiz ham anovilarning qirg'inidan farqlik bo'lolmas, — dedi va biroz to'xtab olg'andan keyin afsuslandi, — shu yoshg'a yetib bu xalq orasida haligi jamoani uch-to'rt nafardan ortiq uchratolmadim, afsus.

Yana bir muncha gaplar o'tkandan keyin hammalari masjidga chiqib peshinni o'qub kirish uchun qo'zg'aldilar. Otabek ham ko'bchilik bilan birga qo'zg'alg'an edi, Hasanali uni to'xtatdi:

— Siz to'xtangiz, Otabek, — dedi. Kishilar havli yuziga tushkandan keyin, — ichkariga bir kirib chiqmasangiz ayb bo'ladir... Boyag'i ishingizni bo'lsa zo'rg'a yolg'on-yashiq bilan ularning ko'nglidan chiqardim.

Otabek nihoyatda bo'shashqan holda qaytib o'rniga o'lturdi:

— Mayli, bo'lmasa... — dedi.

10. HASANALINING HIYLASI

Kishi ortiqcha qo'rqqanda gangib a'zosi harakatsiz va og'riq holga tushadirkim, albatta buni biz qattig' qo'rqqandan deb bilamiz. Darhaqiqat, bizning qarshimizg'a yo'lbars chiqsa, biz qattig' qo'rqamiz, chunki bizni o'lum kutadir, inson uchun dunyoda o'lumdan qo'rqunch narsa yo'q. Binoan alayhi biz bundagi qo'rquvni tabiiy hisoblaymiz. Ammo qizig'i shundakim, bizni dunyo baxti kutkanda, bizga saodat bashorati berilganda nega biz o'lum kutkandagi holga tushamiz va uzviy tashkilotimiz (o'rganizmamiz) birinchidagi holatni kechiradir?

Otabek ham hozir shu keyingi holatka tushkan edi. Erta bilandan boshlang'an bu holat Hasanalining keyingi so'zi bilan tamom bir dahshat kasb etdi va hushsizlarcha o'lturib qoldi.

Hasanali kirgandan so'ng qilinadirg'an muomalani ta'lim berdi:

— Onangiz bilan Zaynab anovi mojarolaringizdan xabarsizdirlar, buni qayin onangiz bilan kelinga ham uqdirib qo'yg'anman. Ular bilan so'rashib, so'zlashqaningizda, go'yo uch oydan berigina ko'rishmaganlardek bo'lingiz.

Otabek bo'zarib entikdi:

— Ul-ku oson... — dedi.

— Qiyini qaysi?

— Shu choqg'acha tushunmadingizmi?

Hasanali Otabekning yuziga uzoq tikilib qoldi...

— Yigit emasmisiz, ey barakalla.

— Yigitlik bilan yurakni to'xtatish...

Hasanali ham o'ylab qoldi. Darhaqiqat, Otabekning hozirgi holi nozik edi. Hasanali bir necha qayta bosh qashinib va soqol tutamlab o'ylandi. Nihoyat, o'zicha kulindi:

— To'xtang bo'lmasa,— dedi,— men bir ish qilayki...

— Nima ish qilmoqchisiz?

— Siz hozir so'ramang, ammo shu daqiqadan boshlab ixtiyoringizni menga topishtiring.

Otabek kuchlanib kuldi:

— Nima, axir? — deb yana so'radi.

— So'ramang, — dedi Hasanali, — siz tinchkina tahoratingizni olib, namozingizni o'quy bering.

Hasanali shu so'zni aytib mehmonxonadan chiqdi. Otabek Hasanali tarafidan tashir[1] etilgandek, turib tahorat oldi va mehmonxonaga kirib "tarobih" boshladi... Oradan yarim soat chamasi vaqt o'tkan edi, Hasanali ichkaridan chiqib keldi.

Otabek esa hanuz ruku'da, sujudda edi.

— O'qub bo'lmadingizmi? — deb so'radi darichadan.

Otabek yonig'a salom bermasdan unga qaradi. Bu holga Hasanalining kulgusi qistab kelsa ham, o'zini zo'rg'a to'xtatti:

— Qani, men bilan yuring.

— Qayoqqa yuraman.

— Ichkariga.

— Tag'inmi?

Hasanali kuldi:

— Endi kirsangiz bir martaba bo'ladir, — dedi. — Siz... hozir o'rta yo'lakdan sekingina manim uyimga kirasiz... Xotinlar namoz o'qub yotibdirlar, sizni hech kim ko'rmaydir. Siz kirgandan keyin men eshikni ustingizdan yopib olaman-da, birozdan so'ng oldingizg'a kelinning yolg'iz o'zini kirguzaman... tuzikmi?

[1] **Tashir** — sehrlangan.

— Tuzik...

— Qani, turing tezroq!

Otabek turdi. Uchrashishka hali anchagina vaqt bor, shuning uchun uning yuragi tinch sumol edi. O'rta yo'lakka kirdilar. Oldinda borg'an Hasanali to'xtadi va uyning eshigini ko'rsatib "o'ting!" dedi. Otabek uning aytkanicha qilib o'zini uyga oldi. Hasanali Otabekni uyga kirguzgandan so'ng kelib eshikni qiyaroq ravishda yopdi va darichani narigi uydan qarag'anda kishi ko'rinmaslik qilib qiyg'och ochdi. Shundan keyin ul o'zicha nimagadir kulimsirab xotinlar oldiga ketdi.

Otabek kirguzilgan Hasanalining uyi Oybodoq ona tarafidan tozag'ina yig'ishtirilib, o'rta hollik kishilarning uyidek asbob, jihozlar bilan ziynatlangan edi. Devorlar ganchlangan, shiplar sirlangan, oyog' osti alvon gullik kiyiz bilan to'shalgan va taxmong'a kirpo'sh ko'rpalar osilg'an edi. Otabek kafshini dahlizga yeshdi-da, uy bo'yicha bir-ikki qayta yurindi va entikib nafas oldi. Shu vaqt taxmong'a osilg'an kirpo'sh o'z-o'zidan qimirlag'andek bo'ldi. Bu qimirlashni Otabek payqamadi. Haligi qimirlag'an kirpo'sh birdan ochilib ketib Otabek cho'chidi... Birav taxmondan unga qarab kulimsirar edi. Otabek titrar edi... Birozdan so'ng ikkisi ham o'zlarini bir muncha to'xtatdilar-da, bir-birlariga tomon yurishib keldilar va so'zsizg'ina quchoqlashdilar... Otabek sunbul islik sochlardan ruh olar, Kumush go'yo uning bag'rig'a singib ketkan edi. Bu hol bir daqiqa chamasi davom etkandan keyin biroz ajralishqan ko'yi uyning oyog'ig'a yurib bordilar va tiza-batiza o'lturdilar... Birisi ham so'zlay olmas, faqat termulishar edilar. Necha daqiqag'acha shu holatda bo'ldilar. Nihoyat, Kumush kulgi aralash ko'ziga yosh oldi.

— Siz... qochqoqsiz, — dedi.

— Siz...

— Men?

— Siz quvloqsiz.

— Ajab qilaman, — dedi Kumush va shapalog'i bilan erining yuziga sekingina urib qo'ydi.

— Bu yoqqa ham...

— U yoqqa Zaynab ursin.

— Zaynabning... urishka haqqi yo'q.

Kumushning ko'zida haligacha ko'rilmagan bir shodliq o'ynadi:

— To'g'ri aytasizmi?

— To'g'ri aytaman!

— Mana bo'lmasa, — dedi Kumush. Otabekning ikkinchi yuzini ham silagandek qilib qo'ydi. Yana kulimsirashib, termilishib qoldilar...

— Biravning g'amida kuyib qaridim, — dedi Kumush.

— Bekor aytasiz... Meni aytsangiz to'g'ri.

— Siznimi? — dedi Kumush. — Siz endi qirchillabsiz[1]!

— To'g'ri gapirmadingiz.

— To'g'ri gapirdim.

— Ammo siz...

— Men?

— Keyin aytaman...

Kumush o'pkaladi:

— Ayting hozir, — dedi va jodu ko'zini allaqanday holatka qo'ydi. Otabek javob o'rnida Kumushning yuzidan o'pdi... Kumush o'zini qutqazib o'rnidan turdi.

— Yaxshi qoling endi.

Otabek tushunolmay unga qaradi:

— Nima bo'ldi sizga, qayoqqa borasiz?

— Marg'ilong'a...

— Bu kun kech bo'lib qoldi, ertaga ketarsiz.

Kumush kulib Otabekning yuziga urdi:

— Bizning ovloqda ko'rishkanimizni, — dedi, — oyim va Hasanali otamdan boshqa hech kim bilmaydir, ayniqsa Zaynabingiz bilsa yaxshi emas.

— Bilsa nima qiladir?

— Hech narsa qilmaydir... Yaxshi emas-da, — dedi, — birozdan keyin chiqib oyim bilan so'rashing, kirmaganingiz uchun qayin onalaringiz so'yinishib o'layotiptilar.

[1] **Qirchillash** — odatda qorga aytiladir. Masalan, qattig' sovuqda yoqg'an qor qirchillaydir. Shundan olib, ayni yetilgan yigitlarni qirchillama yigit, deydilar (*muallif*).

Kumush yana bir kulib qarag'andan keyin uydan chiqdi. Otabek endi tamom o'zini bosib olgan, endigi yurak urishi faqat haligi farishta tomong'a oshiqibqina edi. O'zi yolg'iz qolg'andan so'ng nimaga bo'lsa iljaydi va Hasanaliga ilgarigidan ham quyuqroq o'zida muhabbat sezdi. Shu daqiqadan boshlab kechiradirgan mas'ud kunlarini tasavvurdan ojiz va Zaynab to'g'risida o'ylab ham qaramas, boshqa gap esiga-da kelmas edi. Oradan Kumushning uyga kirib olishi fursat o'tkandan keyin, uydan chiqdi va parvosizcha mehmonlar o'lturgan uyga bordi. Uning kelishini o'z uyidan ko'rgan Zaynab yugirgancha Otabek orqasidan mehmonlar oldig'a kirdi. Uydagilar Otabekni ko'rish ila o'rinlaridan turganlar, faqat O'zbek oyim "hap" etkancha o'lturar edi. Otabek Oftob oyim bilan ko'rishdi... Oftob oyim uni quchoqlab yuzidan o'pdi va ko'ziga yosh oldi... So'ngra kichkina qayin onasi bilan, Zaynabning opasi va boshqalar bilan so'rashib chiqdi va kulimsiragan holda Kumushka "esonmisiz..." deb qo'ydi. Kumush ham "shukur" deb kulindi. So'rashish tamom bo'lg'andan keyin o'lturishdilar. Otabek onasining yonig'a, Zaynab uning yonig'a o'lturdilar. Kumush Zaynabning bu qilig'ig'a g'ijinib bir-ikki qayta yer ostidan unga ko'z yubordi.

Fotiha o'qulib kuyav qayin onag'a uzr aytdi:

— Avvalo, sizlar kelguncha qaytarman, deb ertalab bir gunoh qildim. Undan keyin mehmonxonadan qo'zg'alolmay ikkinchi uyatka qoldim...

Oftob oyim:

— Bolamiznikini aybi yo'q.

O'zbek oyim:

— Qimiz kirguzib qayin onangning og'zini ho'llamag'aningda nax balog'a qolib eding, bolam.

Kulishdilar. Karima otin:

— Kumushoy bo'lsa, sen erimni yashirg'ansan, deb Zaynabning engka-tengkasini chiqardi.

Yana kulgu bir-biriga elashdi. Zaynabning boyag'i ishiga Kumushning g'ashi kelganini aytilmasa, hozir ul ham juda ochilg'an, kular va yer ostidan Otabekka ko'z qirini tashlar, Zaynab bo'lsa Kumushni ta'qib etar edi. Majliska biroz jimjitlik kir-

gandan so'ng Otabek ham o'z tomonidan bir kulgu to'qumoqchi bo'lib, Zaynab bilan Kumushka qarab oldi:

— Men bir ishka hayronman, — dedi.

— Nimaga? — deb so'radi Mohira oyim.

Nega Zaynab semiz-u Kumush ozg'in?!

O'zbek oyim javoblandi:

— Buning hikmatini mendan so'ra, bolam, — dedi, — Kumushing o'zingga o'xshash serfikr ko'rinadir, Zaynab bo'lsa menga o'xshash quvnoq.

Otabekni o'ziga o'xshatqani uchun Kumush qayin onasidan rozi bo'ldi. Ammo Zaynab o'zini Otabekdan chetka qoqqani uchun O'zbek oyimga g'ijindi.

O'zbek oyimning bu fikriga Karima otin qarshi tushdi:

— Yanglishdingiz, oyi, — dedi, — bundagi farqni Yusuf-Zulayho qissalarini o'qug'an kishi biladir... Uch oy degan fursat ozg'ina vaqt emas, Kumush xonimning ozg'ani sog'inishniki!

Karima otin qosh qo'yaman, deb ko'z chiqarayozdi. Ya'ni Otabek bilan Kumushni Yusuf-Zulayxoga o'xshatib, Zaynab va qarindoshlarini o't ichiga tashlag'an edi.

— O'zbek oyimniki to'g'ri, — dedi Mohira oyim, — Zaynab quvnoq, Kumushnisa manim ko'zimga ham serfikrga o'xshab ko'rinadirlar...

— To'g'ri-to'g'ri, — dedi Xushro'y.

Kumush bilan Oftob oyim oradan kechkan sirga tushunib jim o'lturar edilar. Kumush yer ostidan Otabekka rizosizcha ko'z tashladi.

— To'xtanglar-chi, — dedi Otabek, hamma unga qaradilar, — hech qaysilaringiz ham topolmadingiz.

— Topolmag'an bo'lsaq o'zingiz ayting! — dedi Sharofat chevar.

— O'zlaringiz topolmag'andan keyin men aytib nima qilay?

— Men topdim, xax shayton! — dedi Karima otin, — qizil gulning ham o'z oldig'a, oq gulning ham o'z oldig'a isi bor, demakchi!

Hamma birdan kulishib:

— Xudda-xudda! — deyishdilar.

Otabek kulib o'rnidan turdi va "topolmadingiz, topolmadingiz" degancha uydan chiqdi. Kumush bilan Oftob oyimning ko'nggillari birdek bo'lsa ham bu kashfdan keyin Zaynab bilan Mohira oyim ancha yengillashdilar. Bu qiy-chuv orqasidan mehmonlarga quyuq-suyuq berildi.

11. KUMUSHNING SO'Z O'YUNI

Shomga yaqin mehmonlar tarqalishdilar. Mehmonxonada hoji, qutidor, Hasanali va Otabek qolg'an edilar.

Ichkarida O'zbek oyim mehmonlarni kuzatib bo'lib, Kumush bilan onasidan ho'ppak[1] olar edi.

— Men sizlardan juda xafa bo'lg'an edim. Sizlarni churuk lattaga tugib, tokchag'a tashlash darajasiga yetgan edim. Nahotki uch yil bo'lsa-yu — bir yo'li o'z bilgularingizcha kelmasalaringiz. O'g'lim bechora oy o'tmasdan bo'zchining mokisidek qatnab tursa... Axir manim ham o'zimga yarasha obro'm bor. Toshkandda kimsan, Yusufbek hoji deganing ko'chiman[2]. Xudoyorxon ham bir kun kechasi kelib bizga mehmon bo'ldilar... Qushbegining uy ichlari bo'lsa, bir ishni manim kengashimsiz qilmaydirlar... Shuncha obro' ko'rgan bir kishi kelib-kelib nahotki o'z qudasidan va kelinidan munchalik obro'sizlik ko'rsa... Shahardagi kattadan kichik erta-yu kech quloq-miyamni yeydirki, hoy, marg'ilonliq kelinigiz keldilarmi, nega shundog' kelinigiz bo'laturib Marg'ilong'a tashlab qo'yibsiz? Men bo'lsam hech so'z topolmag'animdan aytaman: — Kelinimning onasi kasal emish... Ikkinchi vaqtda: — Kelinim bechora munglug'... deyman. Endi ko'rsam miltiqning o'qidek, pushti gulning to'qidek kelinim bor ekan... Men bu adabsizga tag'in o'zim o'lturgan uyimni bo'shatib beribman-a, — der edi.

O'zbek oyimning dali-g'ulilig'idan Oftob oyim va Kumush unga juda o'zlashib olg'anlar, uning so'ziga goh kulib, goh uzr aytar edilar. Hozir uyda Otabek bo'lmag'ani uchunmi, nimadan

[1] **Ho'ppak** — gina, o'pka.
[2] **Ko'ch** — yuk, xotin.

bo'lsa ham har nuchuk Zaynab o'z uyida kuymalanishib yotar va mehmonlarni O'zbek oyimning tanho o'ziga tashlag'an edi.

Tokchalarga sham'lar yoqilib, vaqt xuftanga yaqinlashib qolg'andan so'ng uyga Otabek kirdi. Ul kirgandan keyin Oftob oyim bilan O'zbek oyim ular oldida o'ltirishni eb bilmadilar-da, sirlashish uchun boshqa uyga chiqib ketdilar. Ularning chiqib ketishini kutib turg'andek, qo'lig'a bir choydish choy ko'targani holda Zaynab kirdi va Otabekdan choy ichib, ichmasini so'radi. Otabek ichmayman, deb javob bergan edi, Kumush orag'a tushdi.

— Men ichaman, o'zingiz ham o'lturing.

Zaynab uncha qistatmadi, o'lturib Kumushka choy quyib bera boshladi. Kumush uni so'zga solib so'radi:

— Manim balo-qazodek yetib kelishim uchun xafa bo'lgan-dirsiz?

Zaynab Otabekka qarab oldi:

— Nega xafa bo'lay, — dedi, — siz kelmaganingizda ham o'zlari borar edilar...

— Bormas edilar! — dedi Kumush, — men bilan urishib kel-gan edilar...

Otabek Kumushka yer ostidan kulib qaradi, Kumush ham kulib javob berdi.

— Shu kishi birav bilan urishadirlarmi? — dedi Zaynab, — ikki yildan beri menga bir og'iz qattig' so'z aytkanlarini bilmay-man...

— To'g'ri aytasiz, — dedi Kumush, — bu kishi emas, men urishkan edim... Bu kishida sira gunoh yo'q va arazimizga bir to'ng'uz sababchi bo'lg'an edi.

— Kim balo ekan ul? — dedi Zaynab.

— Bizning shaharning eng yaramasi, — dedi Kumush va Otabekdan so'radi, — siz eshitdingizmi, yaqinda o'shani bir bek o'ldiribdir?

Otabek kulimsiradi:

— Eshitdim...

— O'sha bekning haqiga eshitkan kunimdan beri duo qilib kelaman...

Zaynab so'radi:

— Sizlarda qanday dushmanlig'i bor ekan?

Otabek "endi nima deysan" degandek qilib Kumushka qaradi. Kumush bo'lsa parvosiz javob berdi:

— O'sha to'ng'iz uylanmakchi bo'lib manim bir o'rtog'img'a sovchi qo'yib yurar edi... Men ersa o'rtog'imni unga tegish-dan aynatkan edim. Aynatishim halig'i to'ng'uzning qulog'ig'a yetib meni bu kishiga chaqibdir. Bu kishi bo'lsa, nega biravni o'rtasig'a tushasan, deb mendan xafa bo'ldilar...

"Bu kishi" Kumushning yolg'on uyushdirishidan kuldi, Zay-nab ersa erini oqlab tushdi:

— Ayb sizda ekan, — dedi, — siz ham nega biravning o'rtasig'a tushasiz?

— Ayb mendalikka menda, — dedi Kumush va Otabekka qaradi. — Nafsilamrga qarag'anda ayb bizning oramizg'a cho'p bo'lib tushkan xolamning qizi Zaynabda, shundog' emasmi? — deb so'radi.

Otabek sachrab Kumushka yuz o'girdi:

— Bu o'rtag'a Zaynabni nimaga kelturib tiqasiz, endi?

Kumush kuldi va eski holini buzmadi:

— Siz hovliqmang, bek, — dedi, — tunovi kun xolamnikiga borg'an edim, xolam qizi Zaynabdan shikoyat qilib hamma gap-ni Homid cho'chqaning qulog'ig'a yetkizguchi o'z qizi Zaynab gumbaz bo'lg'anini birma-bir aytib berdi, bildingizmi?

Otabek zo'rg'a-zo'rg'a xaxolashdan o'zini tutib qoldi:

— Nima bo'lg'anda ham ayb sizda, nega boshda o'zingiz bu ishka aralashdingiz, axir? — dedi.

Zaynab:

— O'zingizning aralashishingiz chakki-da, — deb qo'ydi.

Kumush jiddiy tus oldi:

— Siz aytkandek Zaynab gumbazda ham ayb yo'q, menga qolsa hamma gunoh bek otam bilan xon oyimda, — dedi. — Orzu-havaslik joyni qidirmasdan qizlarini bir kishiga berib qo'ya qolsalar, albatta bu savdolar yo'q edi... Nahotki ikki yildan beri necha bechorani zir qatnatib ovora qilsalar, Toshkand qishlog'i bilan Marg'ilonning orasi ozg'ina yo'lmi, axir?

Otabek xaxolab yubordi:

— Hamon aybni o'z bo'yningizga olmaysiz, astag'firulloh...

Zaynab Kumushdan:

— Bek otangiz bilan xon oyingiz kim?

— Haligi men aytkan o'rtog'imning ota-onalari... Orzu-havas qidirib bechora qizlarini qaritib qo'ydilar.

— Nega siz tayyor kuyavdan o'rtog'ingizni aynatdingiz?

— Davlati bo'lsa ham o'zi teri namoyish edi... Kishi davlat uchun erga tekkandan yerga teksin...

— Albatta, — dedi Zaynab.

Otabek Kumushning so'z o'yuniga ajablanar va xoy shayton, degandek unga qarar edi.

Kumush yana tinchiy olmadi:

— Bizning urishib qolishimiz uchun Karim sandiqchining ham daxli bor, — dedi.

Otabek jo'rttaga so'radi:

— Qanday daxli bo'lsin. Sizga qolsa, butun shahar daxldor ekan-da?

— Shoshmang jonim, — dedi Kumush, — nega o'ylamay-netmay eshigiga bosh urib kelgan bir yigitni quvlab soladir?

— Astag'firulloh... uning quvlanishig'a ham Homid sabab bo'lg'an. Homidning yomonlig'ig'a ersa siz sabab bo'lg'ansiz...

Zaynab nimadir so'ramoqchi bo'lg'an edi, Kumush unga yo'l bermadi.

— U ham emas, bu ham emas, — dedi, — hammasi Xudoning taqdiri.

Otabek:

— Ana endi to'g'ri aytdingiz.

Kumush:

— Ikki o'rtada dum qidirib quloqdan ham ajralg'an puchuq oyimning holi ham Xudoning taqdiri!

Otabek kuldi. Zaynab keyingi so'zlarga tushuna olmag'an, shunga ko'ra Kumushdan izohlar olmoqchi edi. Kumush unga izohlar uyushdirishni xohlamag'anliqdan so'zni chetka chalg'itib yubordi:

— Necha yoshqa kirdingiz, Zaynab opa?

— O'n to'qquzg'a shekillik.

— Hali siz bola ekansiz, — dedi Kumush.

— Siz nechaga kirdingiz?

— Meni so'ramang, men endi qarib qoldim...

Zaynab unga hasadlanib qaradi va kuchlanib aytdi:

— Hali yoshqa o'xshaysiz-ku.

— Necha yoshqa kirgan deb o'ylaysiz?

Zaynab Kumushning to'lib yetmagan gavdasiga va o'n olti yoshlar chamaliq g'ubor tegmagan husniga hayron bo'lib, muloxazasini aytishdan qo'rqdi. Zaynabka qolsa ehtimolki Kumush o'zidan ham yosh chiqar edi.

— Men qayoqdan bilay...

— Yigirmaga kirdim.

— Mendan bir yosh katta ekansiz.

— Sizdan albatta kattaman, — dedi Kumush.

Kumushning "albatta kattaman" degan so'zini Otabek ichidan tasdiqladi, uning husndagina emas, aqlda va boshqada Zaynabdan necha barobar yuqorida ekanini o'yladi. Orag'a bir necha daqiqaliq so'zsizlik kirdi. Otabek yer ostidan Kumushka nigoh tashlar, Zaynab gilamning popugini chirmab nimaningdir xayolini surar, Kumush bo'lsa hech kimga ham qaramay mudrag'an sumol o'lturar edi. Kumushni bu holda ko'rib Otabekning yuragi achidi...

— Yo'lda charchag'an ko'rinasiz, Kumush.

Zaynab gilamdan ko'zini oldi, Kumush mudrashdan cho'chidi...

— Qaydam...

— Biz ketaylik, siz tinchib uxlang, — dedi Otabek.

— Mayli... Xuftanni ham o'quy olmaydirg'an o'xshayman.

— Zarari yo'q, — dedi, — yolg'iz qo'rqmaysizmi... Yoningizda Zaynab yotsinmi?

— Zaynabnisa siz bilan yotsin... Men yolg'izliqg'a o'rganganman...

— Onangizni chaqirib beraylik bo'lmasa.

— Rahmat.

— Yolg'iz yotib qolg'aningizni ayniqsa oyim eshitsa...

— Siz bilan Zaynabnisa yolg'iz yotib qolg'animni aytmasangiz, hech kim bilmaydir... O'rin o'shami?

Zaynab nimagadir juda ham quvonib ketdi. Shuning uchun bo'lsa kerak, Kumushni o'rin yozishg'a qo'ymay o'zi par to'shakni olib yerga soldi. Kumush mudrag'an ko'yi Zaynabka tashakkur aytib to'rdagi burchakka o'lturib oldi. Otabek berigi burchakdan turib uni qo'li bilan yanar va kulimsirab xo'mrayar edi. Kumush mudrag'an ko'yi, suzilgan ko'yi iljayib javob berar edi...

O'rnini solib bitirgandan keyin, Zaynab qanoatlanib uydan chiqmoqchi bo'lg'an edi, uni Kumush to'xtatdi:

— Zaynabnisa, — dedi, Zaynab qaradi, — bu kishini tashqarig'a chiqib yotishg'a qo'ymang, tuzikmi?

— Nimaga?

— Nimagaki, dadamning ko'ngliga gap keladir.

— Xo'b, — dedi Zaynab va eshitdingmi degandek qilib erga qarab olg'andan keyin uydan chiqdi. Uning ketidan Kumush Otabekka qattig' qilib aytdi:

— Qani, siz ham uyingizga!..

Zaynab juda ishong'an holda o'z uyiga borib yetdi.

— Chindan aytib yotibman, eshitasizmi?

Otabek o'zini g'aflatka solib Kumushning yonig'a bordi:

— Siz...

— Men?

— Siz quvsiz...

— Men quv emasman, — dedi kulib Kumush, — men hali urushig'liq holdaman, yarashqanim yo'q.

— Boya nimalarni so'zladingiz, sir ochiladimi, deb jonim bo'g'zimg'a keldi.

— Nega sir ochilsin? — dedi, — men siz bilan o'tkan ishlar haqida so'zlashmoqchi bo'lib turar edim — o'zi jo'rtaga kirib keldi. Men ham so'zimni to'xtatmay jo'rttaga boshqa yo'lda aytib chiqdim. Nima, bir narsa payqadimi?

— Payqamadi-ku... Shundog' bo'lsa ham men juda qo'rqdim.

— Hali shu yuragingiz bilan uch kishini o'ldirdingizmi, men ishonmayman, — dedi Kumush va Otabekning xanjar tekkan qo'lining chizig'ig'a ko'zi tushdi. — Pichoq yomon kesipti... Chumchuq so'ydingizmi? Qani chiqing, men yotaman.

— Yota beringiz.

— Sizning oldingizda yeshinaymi?

— Uyalsangiz men yuzimni o'girib turay, — dedi va yuzini chetka burdi.

— Qaramang bo'lmasa, — dedi Kumush yeshinar ekan, — "bo'lg'ani yo'q, bo'lg'ani yo'q" degan so'zni besh-olti qayta takrorladi va o'ringa kirib olg'andan keyin ham "bo'lg'ani yo'q, bo'lg'ani yo'q" deb kular edi.

Otabek nihoyatsiz "bo'lg'ani yo'q" dan zerikib qaradi:

— Aldamchi.

— Bu aldashlar — aldash emas, siz hali qarab turing, qochqoq.

— Aniq qo'rqmaysizmi yolg'iz?

— Nega qo'rqay, ikki yil yolg'iz yotib, endi juda o'rgandim... Ehtimol siz yolg'izliqdan qo'rqarsiz.

— Kinoyangiz...

— Bu kinoya emas, to'g'ri so'zim, — dedi Kumush, — men bu holda yolg'iz ham emasman...

— Bu nima degan so'zingiz tag'in?

— Ya'ni hamrohim bor, deganim — mendan qo'rqmang, deganim...

Otabek yana tushunmadi...

— Hamrohingiz...

— Hamrohimmi? — dedi Kumush, — hamrohim biravning xayoli, biravning fikri. Bas, bundan ham yaxshi rafiq bormi? Ba'zi vaqtlarda bu yo'ldosh uyqudan ham shirin.

Otabek "hamroh"ga tushundi va yotib Kumushning yuzidan o'pdi:

— Lekin men bu so'zingizga ishonmayman.

— Nega ishonmaysiz?

— Negaki, siz anovi... kechasi hamrohsiz edingiz... Pish-pish uxlar edingiz...

Kumush Otabekning yelkasiga qo'lini tashladi:

— O'shal vaqtlarda hamrohsiz uxlag'anim to'g'ri, — dedi, — chunki biravlardan butunlay umidim kesilgan, hamrohim menga hamisha umidsizlikgina berar, dahshatimnigina ortdirar edi.

Ammo o'sha kunlarda uyqu menga juda shirin bir narsa bo'lib qolg'an, men uyqudag'ina biravlarni ko'rar va kunduzlari ham uyqu qidirar edim. Endi bo'lsa yana yo'ldoshim xayol... Tag'in nima deysiz?

— Hech narsa demayman... Lekin siz ikki yil burung'i Kumush emassiz.

Kumush ko'rpaga burkanib oldi:

— Chiqing... uyqum keldi.

Otabek zo'rg'agina o'rnidan turdi... Ul uzog'lashqandan keyin Kumush sekingina yuzidan ko'rpani oldi va mudroq ko'zlari bilan Otabekka kulimsirab qaradi. Otabek havlidag'i oyog' tovshini eshitib, tokchadag'i sham'lardan uchtasini o'chirg'an edi, darichadan Zaynab ko'rindi: "Hali ham shu yerda ekansiz, men sizni tashqarig'a chiqg'ansiz, deb o'ylabman..." dedi. Otabek javob bermay qolg'an sham'larni o'chirdi. Zaynabning "hali ham shu yerda..." so'zi bilan Kumushning ko'zi uyqudan ochilib ketkan edi... Otabek eshikni yopib chiqdi.

12. KUNDASH — KUNDASHDIR

Kumush qayin otasi bilan qayin onasiga uch-to'rt kunning ichidayoq o'zini ko'rsatib qo'ydi, shirin va aqllik muomalalari bilan ularni o'ziga maftun qildi. Yusufbek hoji "bu odam farzandi emas — farishta" der, orada Zaynab bo'lmasa "farishta", deb atamoqqa ham hozir edi. O'zbek oyim bo'lsa eski kina va adovatlarni qaytib kelmas dunyosiga jo'natdi. Tevarakdan marg'ilonliq kelinni ko'rish uchun kelguchi xotinlarg'a muomalani yana ham yuqoriroqdan turib qila boshladi. Har bir "keliningiz ajabmi?" deb Kumushka suqlang'uchi xotinlarg'a, "Manim chin kelinim Marg'ilonda edi-da!" der edi. Goho O'zbek oyimning o'zi ham Kumushning husniga va muomalasiga ajablana boshlar, hojini ovlog'roqda uchratib qolsa, "alhazar, o'g'lingizdan — uylangan xotinini qarang", deb qo'yar, hoji bo'lsa, "o'zing bilgan sihrchi hindi sening ham boshingni aylantiribdir..." deb iljaygan-da, O'zbek oyim "rost, bu kelinning husnidan ham boshqa yana

tag'in bir alohida xosiyati borg'a o'xshaydir!" deb kular edi. Kumush o'zini ko'rgan kelguchi xotinlardan ko'proq olqish olsa (albatta oshkora emas), xotinlarning jo'nashi bilanoq darrov O'zbek oyim Oybodoqdan isiriq tutatdirib avval Kumushka, undan keyin ko'ngli qolmasin, deb Zaynabka soldirar, agar Otabek ko'rinib qolsa, uni ham quruq qoldirmas edi.

Egasini siylag'an itiga suyak tashlar, qabilidan qizlari tufayli qutidor va Oftob oyimlar ham juda yaxshi izzat ko'rar edilar. Qutidor kelganidan beri bir soat ham uyda bekor qolmay, har kun Yusufbek hojining muxlislaridan birining uyida mehmon va hojining suhbatidan mamnun edi. Oftob oyimni bo'lsa O'zbek oyim o'tqizg'ali joy topmas, quda so'zi o'rniga — singlim deb xitob qilar, oshni ham uning ra'yini so'ramasdan buyurmas edi.

Kelganlarining o'n beshinchi kunigacha shaharning kazo va kazo xotinlarini qabul qilib o'tkardilar. Ya'ni Oftob oyim Toshkandning yuz boshi oyimidan tortib, ponsadboshi, qo'rboshi to o'rda oyimlarig'acha tanishib oldi va ularning har birlaridan kutilmagan darajada izzat, hurmat ko'rdi. Bu oyimlarning har birlaridan — "albatta biznikiga mehmon bo'lmasdan ketmaysiz, egachi degan takliflar ham hisobsiz edi. O'zbek oyimning lozim topishicha, bu takliflardan faqat o'n chog'lug'i ijobat etiladirgan bo'lib va birinchi martaba Normuhammad qushbegining xotini Sorabek oyimnikiga, ya'ni o'rdaga borilmoqchi edi.

O'n oltinchi kun mehmon oyog'i tovsillanib, O'zbek oyim Sorabek oyimga o'zlarining borishlaridan xabar yubordi va Hasanaliga aravani qo'shmoqqa buyurdi. O'rda oyimlarining turmushlarini ko'rmagani uchun Kumushning ham ular bilan birga borg'usi keldi va ertalab choy ustida Zaynab tilga kelturib, "Zaynabingiz ham boradimi" deb so'rag'anida, O'zbek oyim: "Zaynab bir martaba borish bo'lsa borg'an", deb javob berdi.

— Men-chi?

— Sen ham bormaysan.

Kumushning ma'yuslanib qilg'an sukutidan keyin, O'zbek oyim mundog' izoh berib chiqdi:

— Sen Toshkanddagi Yusufbek hojining kelini bo'lasan, bolam! Chorlamag'an joyga borish uchun sening kafshing ko'chada qolg'an emas, — dedi.

Otabek qayoqqadir ot minib ketgan edi. Yusufbek hoji bilan qutidor Solihbek oxundning Ko'kaldosh hujrasiga mehmon bo'lib ketganlar. Faqat bu kun uyda qoladirg'anlar — Kumush, Zaynab va Oybodoq edilar.

O'zbek oyim yo'lakkacha kuzatib chiqg'an Kumush bilan Zaynabka qarab arava yonidan kuldi:

— Ikki kundash uyni xoli topib tag'in yulishmanglar! Oybodoq, sen kundashlardan xabarsiz qolma!

Oftob oyim aravaga minar ekan:

— Xudoy saqlasin, oyi! Shukur, ikkalasining ham aql-hushi boshida! — dedi.

— Bular kundash emas — egachi-singil-ku! — dedi otning jilovidan ushlab Hasanali.

— Meni tashlab ketkaningiz alamini Zaynabdan olmasam kimdan olay, — dedi kulib Kumush va darbozaning halqasi bilan o'ynar ekan: — a, yulishamizmi?— deb Zaynabdan so'radi. Zaynab javob bermadi.

O'zbek oyim Oybodoqqa ba'zi ta'limotlarni bergandan keyin kelinlariga:

— Tushda issig'siz qolmanglar! — dedi. Arava qo'zg'aldi.

Zaynab ilgariroq, Kumush keyinroq ichkariga qaytib kirdilar. Kundashining so'zsiz, nesiz o'z uyiga kirib ketkani uchun o'ylanib, biroz havli yuzida to'xtadi, so'ngra bu ham o'z uyiga burildi.

Kundan kunga Zaynabning susayib, o'ziga begonalashib borg'anini ul yaxshi onglar edi. Bu kun bo'lsa o'ynab aytkan so'zi javobsiz ham qoldirilib, bu hol yana uning miyasini qotirdi. Ko'nglida bir xiralik bilan borib daricha yonig'a o'ltirdi. Zaynabning hasadini qo'zg'atmas uchun Otabek bilan muomalada qilg'an ehtiyotlari zarracha foyda bermaganiga hayron, endi qaysi yo'sunda mirosani sozlash yo'llarini o'ylar edi. O'n besh kun ichidayoq buncha keskinlashkan Zaynabning ichki adovatining bir oyda qaysi darajalarga borib yetishini o'ylar va mirosa bu holda ketgan taqdirda bu uyda uzoq qola olmasini fahmlar edi. Lekin bu uydan chiqib ketishni, bir-ikki oylab Otabekni Zaynab qo'lig'a topshirib qo'yishni yana muvofiq ko'rmas, ya'ni Kumushda ham bir qizg'anchiqlik hissi uyg'ong'an... Fikri shu erga yetkanda qaysi kunidir Otabekning Zaynabka boshqacharoq qilib kulib qarag'ani va Zaynabning shu vaqtdag'i oydek jozibalik to'la yuzi ko'ringandek bo'ldi... Bu ko'rinishdan so'ng ul sakrab o'rnidan turdi-da, tokchadag'i oynani oldi va o'ziga qaradi...

Ma'lumki, kishi oynaga boqqanda nechog'liq aybsiz bo'lsa ham o'zini bir kamchiligi orqaliq ko'radir. Shunga o'xshash bir qarashda Kumush ham o'z-o'zidan rozi qolmadi. Shahlo ko'zlar, o'siq jinggila kipraklar, qunduz qosh va qora xollar va boshqa latofatlar o'ziga pisand bo'lmadilar... O'zini Zaynabka qarag'anda siqiq, yosh, bolasifat ko'rdi... Oynani tokchag'a qo'yib Zaynabka chinlab hasadlangan holda kelib boyag'i o'rniga o'lturdi. Anchagina o'ylab o'lturg'andan keyin ko'ngliga "u meni suysa bo'ldi-da", degan gap keldi... O'zining bu hukmiga rozi bo'lmadi, go'yo o'zining suyilishi bir necha oyliqqag'ina o'xshar, Zaynabning to'lg'an oydek yuzi bu suyilishka shu besh-o'n kunning ichidayoq xotima beraturg'andek ko'rinar edi. Shu ko'rinish orasida Zaynabni yana o'z ko'zidan yaxshilab o'tkarmakka va uning husn kuchini sinamoqqa qaror berib o'rnidan turdi...

Kumush kirganda Zaynab daricha yonida to'ppi tikib o'lturar edi.

— Oyim aytkandek, — dedi kulib Kumush, — siz bilan yulishqali keldim.

Zaynab to'ppisini qo'yib o'rnidan turdi:

— Men ham oldingizg'a chiqaymi, deb turg'an edim...

Kumush istehzo bilan kuldi:

— To'ppi tikib o'lturibsiz-ku, manim oldimg'a chiqarmidingiz, barakalla sizga, — dedi. Zaynab bir sabab ko'rsatalmay o'ngg'aysiz holda qoldi. Darhaqiqat, uning bu ishi ochiqdan ochiq bolalarcha ketgan edi. Kumush uni o'ngg'aysiz holdan chiqarish uchun tikilgan to'ppini yerdan olib ko'rgan bo'ldi.

— Chokni yaxshi tikar ekansiz, kimga?

— Biravga atag'anim yo'q, axir bittasi kiyar... O'lturing.

Ikki kundash qarshima-qarshi o'ltirishdilar. Kumush unga tikilib-tikilib qarar edi...

Zaynab boyag'i o'ngg'aysizliqdan hali chiqib yetmagan, qizarinqirab yerga boqqan edi. Bir-ikki daqiqani so'zsiz kechirdilar.

— Chiqmag'animni ham ko'nglingizga olibsiz-da, — dedi nihoyat Zaynab.

— Nega ko'nglimga olay, men yosh bolamanmi, — dedi, — kelganimga o'n besh kun bo'lmasdan o'zingizni chetka tortib boshladingiz... Men siz bilan egachi-singil bo'larmiz, deb o'ylag'an edim...

— Hali nima bo'libmiz... Arzimagan gapni ham ko'nglingizga olabersangiz...

— Bu arzimagan gapmi? — dedi Kumush, — uyda hech kim yo'qligʻini bilaturib o'zingizni chetka tortasiz... Bu esa yuzingni ko'rishga toqatim yo'q deganingiz bo'ladir.

— Qo'ying-chi... O'zingiz har bir narsani ham ko'nglingizga olaberar ekansiz... men unaqa emasman...

Boshlanishda anchayin hazilga o'xshab ko'ringan bu kinaxonliq kutilmagan joyda bir tus olib ketdi. Kumush o'n besh kunlardan beri yig'ilib kelgan achchig'ini bir varakay to'kib soldi:

— Men ko'nglimga olsam arziydirganini bilib olaman, — dedi. — Oldingizg'a chiqmag'anim yuzingizni ko'rmaslik uchun bo'lg'anini siz qayoqdan bildingiz, manim ichimga kirib chiqmag'andirsiz-ku, axir?

Zaynab ham ancha qizishib oldi. Kumush undan ham oshib tushdi:

— Bilish uchun ichingizga kirib chiqishim shart emas... Ba'zi ishlaringiz ichingizdagini menga ochiq so'zlaydir.

— Qaysi ishlarim?

— So'ramang...

— Bilmagan bo'lsam bildirib qo'ying, axir.

— Aytsam yana achchig'ingiz qistaydir...

— To'g'ri gap bo'lsa achchig'im sira qistamaydir...

Yaqinroqda yumish qilib yurgan Oybodoq eshitmasin uchun sekinroq tovushda:

— Qistamasa aytay, — dedi Kumush, — eringiz manim oldimg'a kirsa, nega ishingiz bo'lsa-bo'lmasa kirib o'ltirib olasiz-da, yolg'iz qolg'animda kirmaysiz?

— Shundog' deyarsiz, deb turg'an edim o'zim ham — dedi Zaynab, — kirishimni ham ko'nglingizga olg'an bo'lsangiz, endi mundan so'ng kirmaganim bo'lsin.

— Qani, to'g'ri gapka achchig'ingizning qistamag'ani?

— Axir, eringiz bilan yolg'iz o'ltirg'aningizda mundan so'ng kirmayin deyapman-ku.

— Egrilikka olmang, Zaynab, — dedi Kumush, — men bu gapni yonimda erim bo'lg'anda kirma, deb aytmadim, balki boyag'i so'zimning isboti uchun aytdim...

Bu o'rinda ikkisi ham jim bo'ldilar. Oybodoq darichaga kelgan edi:

— Tushlik osh vaqti bo'ldimi, nima tomoq qilsamikin?

Kumush Zaynabka qaradi:

— Nima tomoq buyuramiz?

— Sizdan so'rayapti...

— Zaynabnisa yaxshi ko'rgan tomoqni qilingiz, — dedi Kumush.

— Lag'mon qilaymi? — deb Oybodoq Zaynabka qaradi.

— Tomoqqa ishtihom yo'q, o'zingiz bilganingizcha qilabering.

Oybodoq ketdi. Uning keti bilan Zaynab "tavba" deb qo'ydi.

— Tavba demang, Zaynab... Bu gaplar ayniqsa siz bilan menga kelishmasa ham azbaroyi meni yolg'iz tashlab qo'yg'aningizdan aytdim... men sizning uyingizga butun umrga kelgan emasman... Atigi uch-to'rt kun qayin ota, qayin onalarimni ko'rib ketish uchungina kelganman. Shunchalikka bir-biravimizdan chetlashib, ming'ayishib yurishimiz kishiga og'ir kelar ekan.

Kumushning "uch-to'rt kuni..." bilan Zaynab yorishib ketgandek bo'ldi:

— Voy o'lay, Kumush opa, — dedi Zaynab bo'shashqan ohangda, — chindan ham ko'nglingizga olibsiz deyman. Ko'nglimda tariqdek yomonlig'im bo'lsa, ertagacha yetmayin.

"Ketish" so'zini eshitib ond ichib boshlag'an Zaynabka Kumush ichdan kulib qo'ydi va "endi o'lsam ham ketmay, sen qarab tur!" deb yandi.

Shundan keyin oradan gap-so'z to'xtag'andek bo'ldi. Kumush tizzasini quchoqlab nimanidir xayolida, Zaynab bo'lsa qatimini uzun tortib to'ppisini tikar edi. Anchagina shu holatda qatim tortqandan so'ng Zaynab sekingina qarshisidag'i g'ayri rasmiy yovg'a yovlarcha qaradi. Uzoqqina qarab turg'andan keyin o'ziga ham sezdirmaslik qilib entikdi, yana uch-to'rt qatim tortti...

— Siz munchalik qo'rqmasangiz ham bo'lar edi...

Kumush biroz javobsiz qoldi va surilib devorga suyaldi:

— Nimadan ham qo'rqmasam bo'lar edi?

— Axir... jek ko'rmasangiz[1] ham... deyman-da...

— Men kimni jek ko'ribman?

— Bilarsiz axir, kimni...

— Uyat, Zaynab!

— Sizniki ham uyat!

Yana ikki kundash hujumga hozirlanishqan xo'rozlardek bir-birlarining ustlariga hurpayishdilar.

— Nimam uyat? — deb so'radi Kumush.

— Men erim bilan o'lturganda ustimga kirma, deyishingiz albatta uyat.

— Avvalo men bu so'zni sizning haligi qilig'ingizg'a qarshi aytdim. Agar siz buni chinga hisoblag'an bo'lsangiz, men ham sizdan chinda so'rayin: siz eringiz bilan o'lturganda men ustingizga kirdimmi?

Zaynab bu savolning javobiga qolg'anda biroz tutiliqdi. Chunki, Otabek Zaynab yonida bo'lg'anda Kumushning kirganini xotirlay olmadi.

— Siz kirsangiz albatta ko'kragingizdan itarmas edim, — dedi Zaynab. — O'zingiz jek ko'rganingiz uchun meni ham o'zingizdek fahmlab kirmaysiz.

— Kishini bo'g'asiz, Zaynab! Gapka temirchilik yaxshi emas! o'tkan emas.

— Kim sizga — otang temirchi deyapti?

— Axir so'zingizning sirasi shunga keladi-da...

[1] **Jek ko'rmoq** — qizg'anmoq.

— Tavba, — deb kuldi Kumush, — jek ko'rasan, deb bir aytasiz, o'zingdek fahmlaysan, deb uzib ulaysiz, sen qo'rqmasang ham bo'ladi, deb tag'in nina tiqasiz... Mana shuni gapka temirchi, deb aytadilar.

— Rost-da axir, siz qo'rqmasangiz ham...

— So'zlay bering.

— Axir...

Zaynab o'zining xatosini ongli va gapuralmay g'o'ldiradi. Kumush esa buni sezib Zaynabning o'z og'zidan iqror etdirish ko'yiga tushdi.

— Men tushundim, — dedi, — sen qo'rqmasang ham bo'ladi ering seni yaxshi ko'radi, demakchisiz.

Zaynab ishini to'xtatib bo'zrayg'ancha Kumushka qarab qoldi... Bu xatosini o'nglash uchun esiga hech gap kelmas edi:

— Axir... menga o'xshash sizni ham ishondirib qo'yg'andirlar.

— Sizni nimaga ishondirg'anlar?

— Axir... Men sensiz turolmayman, deb sizga ham aytkandirlar...

— Hech.

— Sizga aytmagan bo'lsalar... menga yuz qaytalab aytadirlar... U kishini sizga ham shunaqalar, deb o'ylabman...

O'zi aslo ishonmag'an shuncha yolg'on gaplarni boyag'i dovdirash holatida ilhom ravishda to'qib yubordi. Uning bu dovdir gaplari g'alaba qozonmoqchi bo'lg'an Kumushni dovdiratti, boyag'i oyna yonida tug'ilgan shubhasi chinga chiqg'andek bo'ldi va muhokama xususiyatini yo'qotdi. Zaynab to'g'ri aytadi, deb o'yladi, agar uni yaxshi ko'rmaganda Toshkandga kelishimni kutib o'lturarmidi?..

Zaynab bu yolg'onlash natijasidan qo'rqib, o'ng-u ters ishiga yopishdi. Kumush moddiy hayotidan ayrilg'an jonivordek bo'shashdi. Oybodoq ona tarafidan ikki kundash o'rtasig'a qo'yilgan tushlik bir necha vaqt sovib yotdi. Zaynabning qo'rqa-pisa "oling, opa"sidan so'ng ikki taraf ham lagandan chimchigan bo'lishdilar-da, birin-sirin qo'lni dasturxon chetiga artishdilar...

Shundan birar soat keyin Otabek qaytib Zaynab tomondan qarshi olindi. Ust to'nini yeshib Zaynabka bergandan so'ng,

qaysi uyga kirish to'g'risida havli yuzasida biroz taraddudlanib qoldi. Tevaragida g'ildirlab yurgan Zaynabning uyiga kiraberish uchun Kumushning mulohazasini qilar, Kumushning oldig'a kirmak uchun Zaynabni o'ylar edi. Kumush uyda ko'rinmadi, shunga ko'ra "uxlag'andir", deb o'ylab Zaynab bilan kirdi. Zaynab oyog'i olti, qo'li yetti bo'lg'an holda erini to'rt qavat ko'rpacha ustiga o'tquzib, yoniga uchta par yostiqni uydi. Erining mahsisini artishka ko'maklashib, yelpib qo'ymoq uchun izn so'radi. Otabek uzr aytib bunchalik mehribonchiliq ma'nosidan cho'chib qo'ydi. Otda kelgan bo'lsa ham kunning issig'lig'idan bir piyola choyga muhtoj edi. Choy so'zi og'zidan chiqmasdanoq Zaynab o'choq boshig'a yugurib ketdi. Uning keti bilan Kumushning uyiga qaradi. Eshik va darichalar ochiq bo'lsalar ham uyda birav ko'rinmadi.

Kumush kelgandan beri Otabek kun sayin o'zini siqiqroq bir doiraga kirib borg'anlig'ini sezar edi. Adimini sanab bosish, bir cho'qib sakkiz yoqqa qarash kabi ehtiyotlarga ta'limotsizoq o'rganib qolg'an, buning ustiga bir xil o'ngg'aysizlig'i ham yo'q emas edi... Uning o'tkan kunlari, ya'ni Kumushka Marg'ilonda qiladirg'an muomala va aloqasi Zaynabka qorong'i, shu qorong'iliqdan foydalanib Zaynab bilan muomalasi o'zi tilagancha. Ammo endi o'sha holatni davom etdirish mumkin emas edi. Kumushka kulib qarasa, Zaynabka ham shundog' qilmoqqa, unga qandog' muomala qilsa, bunga ham shundog' qilishg'a majbur edi. Biroq buning birinchisi yurakdan, ikkinchisi... Birinchisini tavsif qilib ko'rsatish nuchukkim, biz shu o'ringacha ko'b qog'ozlarni qoralab kelamiz, o'qug'uchini ham zeriktirmay orqamizdan ergashdirgandek bo'lamiz, chunki Otabek va Kumush ishqlarida samimiyat, yana to'g'risi she'riyat bor edi. Ikkinchi masala ustiga o'tib tahlil qilmoqchi bo'lsaq, Otabekda majburiyatdan boshqa hech gap topolmaymiz, topgan bilan o'qug'uchig'a qiziqarliq bir narsa chiqmaydir. Qahramonimizning hozirgi "majburiyati" sabablarini muhtaram o'qug'uchilar yaxshi his etsalar ham yana biz bir daraja o'z tomonimizdan ularni sanab ko'rsatamiz:

Din adolatka buyuradir va ota-onaning hurmatlari ko'ndalang, majburiyatning eng kuchligi ham nozigi — mundan bir necha

hafta ilgari Zaynab avval martaba yurak dardini ko'z yoshlari ichida ochib berdi. Hammadan ham mana shu keyingisi Otabekni siqib tashlag'an edi. Bu dard ayniqsa Otabekka uch yildan beri sinashta, ul bu dardning achchig'-chuchugini uch yil bo'yi totib kelar va shuning uchun ham boyag'i og'irliqni o'z ustiga olmoqqa majbur edi...

Zaynab unga ikki piyola choyni ichirgandan so'ng so'radi:

— Sizni kech qaytarsiz, deb osh qoldirmag'an edik, sovug'roq bo'lsa ham ozroq olib qo'yg'an edim... yesangiz?

Otabek ochiqib kelgan edi, "mayli, bering", dedi. Boyagi gap bilan yeyilmagan lag'mon Otabekning oldig'a keldi. Ustidagi qiymasi bilan laganning buzilmag'anini ko'rib Otabek so'radi:

— O'zlaring yemadinglarmi?

— Yedik. Kumush opa ham shu yerda edilar... Lag'monni uncha xushlamas ekanlar, shekillik, yaxshi yemadilar... U kishi yemaganlaridan keyin men ham yeb o'lturg'ali iymandim...

— Yemagan bo'lsangiz, siz ham olishing, — dedi bek.

Zaynab eridan iymanmay birgalashdi.

Xo'rak orasi Otabek Zaynabdan so'rab, Kumushning uxlab yotqanini bildi. Tomoqdan keyin Otabek ham biroz uxlab olish uchun yotdi. Ko'zi uyqug'a borg'ach, faqat shuni kutib o'lturgan Zaynab qo'lida yelpug'ichi bilan yostiq yoniga keldi. Eri juda uxlab ketkandan so'ng yelpiy boshladi... Yelpir ekan, Zaynabning ko'zi Kumushning uyida edi...

Zaynab o'zining bu tasodufiy muvaffaqiyatini kundash nazaridan o'tkuzib olmoqchi va boyag'i da'vosini bir daraja amalda ham ko'rsatmakchi edi.

Zaynab shu holda uzoq fursat erini yelpidi va natijada ma'lum ko'rukni odatdan tashqari bir muvaffaqiyat ichida kundash nazaridan o'tkazdi: nima yumish bilandir uydan chiqg'an Kumush Otabekning yostig'i yonida qo'lig'a yelpug'ich ushlagan Zaynabka ko'z qirini tashlab o'tdi.

Birar soatdan keyin Otabek uyg'ondi. Zaynab ham kundash yuragini un qilg'uchi yel tegirmonini to'xtatmoqqa majbur bo'ldi.

Otabek uyga kirganda yostiq betini tartibsiz soch o'rimlari bilan chulg'atib Kumush uxlar edi. Otabek bir necha daqiqa uning

uyquliq holatiga termilib qoldi va unga rohatsizlik bermas uchun sekingina orqasig'a qaytdi. Uy eshigidan chiqar chog'ida yana bir qarab oldi... Endi uyquliq ko'z ochilg'an edi.

— Tinch uxlay bering, men ketaman.

Kumush ko'z yumish o'rniga yostiqdan boshini uzdi va yerga tushkan ro'ymolini o'rab, o'lturdi. Uning ko'zi uyqudan qolg'an kishilarning ko'zidek qizarg'an edi. Otabek qaytib kirdi.

— Nega qo'zg'aldingiz, uxlang, — dedi. Kumush javob bermadi, qovog'i solig' edi. — Ko'zingiz qizarib ketipti, uxlay olmadingizmi?

— Tobim yo'q...

— Xudoy saqlasin, — dedi bek va Kumush yonig'a o'ltirdi, — qayeringiz og'riydir?

— Bilmayman, — dedi. Ko'zi tokchadag'i allanarsalarda edi.

Otabek bu ters javobni hazil fahmlab kuldi va Kumushning manglayig'a qo'lini tegizdi:

— Nega bilmaysiz?

— Qo'lingizni oling.

— Nega olay?

— Mendan hazar lozim...

— Sizdan hazar qilmayman...

Kumushning ko'zida bir turlik g'iltillash bor edi:

— Zaynabdan-chi? — deb so'radi.

Otabek daf'atan javob beralmay havli tomong'a qarab qo'ydi:

— Buni... mendan ham siz yaxshi bilasiz.

Otabekning alang'lab javob berishi Zaynabning boyag'i da'vosini chinga chiqarg'andek bo'lib, Kumush juda ham to'nini teskari kiydi va yuzini chetka burdi:

— Yalhaqlikni[1] qo'ying.

Otabek bu holga tushunolmay, Kumushning ko'ziga jiq to'lg'an yosh yana uni shoshirib qo'ydi.

Shundog' ham bo'lsa kulimsirab: — Uyqudan so'l yoningiz bilan turibsiz, — dedi.

— Chunki manim o'ng yonim bilan turg'uzadigan kishim yo'q...

[1] **Yalhaqlik** — ikkiyuzlamachilik.

— Adovat shuning uchunmi hali? — dedi bek va kulib yubordi.

Kumush ko'z yoshisini artdi:

— Ha, shuning uchun.

— Shuning uchun bo'lsa arzimaydi...

Kumush ko'tarilib ketdi:

— Ikki yuzlamalig'ingiz va til tegida til saqlag'aningiz ham arzimaydimi?

— Tushunmay yotibman...

— Albatta tushunmaysiz va tushunishni ham tilamaysiz.

Ul Kumushdan munday ters gaplarni umrida birinchi martaba eshitar edi. Bir onda necha xil ehtimollarni o'ylab chiqdi:

— Zaynab sizga bir narsa dedimi?

— Dedi, "Sensiz turolmayman" deb aytkan so'zlaringizni ham dedi.

Unga nima bo'lsa ham ikki kundash o'rtasidan ancha gaplar o'tkani bir daraja ma'lum bo'lib, Zaynabning yolg'on-yashiq gaplar bilan Kumush yuragiga o't yoqqanini payqadi. Ammo boyag'i yarim jiddiy vaziyatini buzmay so'radi.

— Zaynabning so'ziga siz ishondingiz?

— Ishonmaydirg'an gapmi?

— Yaxshi, men unga shunday deb aytkan ham bo'layin, lekin shunda ham sizning xafalanishingiz menga qiziq tuyuladir. Ayniqsa sizdan bu gap...

Kumush indamadi. Otabek uning orqa sochidan tutib sekingina yerga bosdi:

— Qani gapuring-chi menga, orangizdan bir gap o'tdimi, — deb so'radi.

— Ha o'tdi, — dedi Kumush va chetka qarab kulimsiradi.

— O'n besh kun bo'lmasdan?

— Mendan boshqa xotin bo'lsa Zaynabingiz bilan birinchi kundanoq arazlashar edi...

— Xudo xayringizni bersin...

— Kesatmang.

— Kesatmasam gapuring.

Kumushning raqobat o'ti biroz o'cha tushkan edi, uch-to'rt kunlik mojarodan yaxshig'ina hasrat ochildi. Otabek hasratni

yarim jiddiy tinglab bordi. Zaynabning keyingi so'zi va so'nggi yelpitish foji'alari ham hasrat qolipig'a birma-bir kirib chiqdi. Hasrat tugalgandan so'ng Otabekning yuzidagi boyag'i yarim jiddiylik ketib, uning o'rnini o'ychanliq oldi. Ul shu holatda anchagina so'zsiz qoldi va oxirda o'zini natija kutib o'lturg'uchi Kumushka qarab kulib qo'ydi.

— Nega kulasiz?

— Chunki yig'lamoqqa arzimaydir.

Kumushning qoshlari chimirildi:

— Zaynabingizning bu qilig'iga men chidalmayman.

— Chidash va chidamasni hozircha bir tarafka qo'yib turayliq, — dedi Otabek, — ammo hammadan ilgari sizdan so'rayman: menga ishonchingiz bormi?

— Bor, ham yo'q, — dedi Kumush va kulimsirab biroz o'ylanib oldi, — Zaynabning haligidek gaplari kishini shubhaga solar ekan...

— Ammo sizni shubhadan chiqaraturg'an hujjatlaringiz albatta yo'q emas edi.

Kumush uyalg'annamo yuzini chetka burdi, Otabek tovshini sekinlatib davom etdi:

— O'tkan kun sizdan "Toshkandda qolasizmi, yo'qmi?" deb so'rag'anim ham faqat shunga o'xshash gaplar bilan siz xafalanmang, deb aytilgan edi. Agarda siz siqilar ekansiz, hali ham Toshkandda qolmasligingiz menga ma'qul ko'rinadir. Chunki men sizni shuning singari o'rinsiz ozor chekishingizni xohlamayman.

— Siz quvlamasangiz, men Marg'ilong'a bormayman.

Otabek kuldi.

— Agar siz shunga o'xshash arzimagan gaplar uchun manim ustimga hujum qilabersangiz, albatta quvlayman.

Kumush bir xil o'pkalangan boqishda:

— Sizga ishonsam bo'ladimi? — deb so'radi.

— Yuragingizdan so'rang.

— Yuragim... Yuragim ishonma, deydi.

— Bo'lmasa bu yurak so'zi emas.

— Albatta yurak so'zi.

— Yuragingizning ishonma, deyishka birar vaji bordir?

— Bor.

— Bo'lsa ayting.

— Yuragim: quvlanishg'a kim sazovor, deb sizdan so'raydi... Siz o'z yuragingizdan olib javob bering.

Otabek maqsadga tushundi, daf'atan javob berishka hayron bo'lib qoldi. Darhaqiqat, Kumush eng nozik joydan ushlag'an edi.

Kumush Otabekdan javob kutib o'lturmay yana dedi:

— Boshqalar yuragini sinab ko'rishka qudratim yetmasa ham manim yuragim ikki narsani o'z ichiga sig'dira olmaydir...

— Sening yuraging ikki narsani o'z ichiga sig'diradir, demakchisiz.

— Demakchi emasman, — dedi Kumush, — chunki hech vaqt bo'ladirg'an gap emas...

Kumush hamon yuqorida aytilgan bir ma'nonigina ifoda qilmoqchi bo'lar edi. Ammo Otabek Kumushning to'sindan o'zgarib ketkan xarakter qat'iyatiga va bir kundayoq, bunchalik masofani o'tkan keskinlikka juda taajjubda, qarshisidag'ining suratida emas, siyratida qiziq bir o'zgarish ko'rar edi.

— Maqsadingizga yaxshi tushunaman, — dedi oxirda,— har jihatdan qaralg'anda ham siz bu to'g'rida haqlisiz. Ammo o'shang'acha... balki buni o'zingiz his etarsiz, deb o'ylayman...

Kumush indamay qo'ydi. Ehtimolki, ul keyingi masala to'g'risida erining fikrini bilib qo'ymoqchi edi...

13. ESON BO'LSAQ KO'RISHARMIZ

Toshkandga kelishning yigirmanchi kunidan qutidor Marg'ilong'a qaytish fikriga tushdi. Hoji va Otabeklar yana bir necha hafta qolishg'a qistasalar ham, bo'lmay uzr aytdi: "Uy yolg'iz, faqat To'ybeka bilan Oysha ona; hollari nima kechti, nima qo'ydi ma'lum emas. Boshqa tarafdan o'zimning savdo ishlarim ham o'lda-jo'lda, shunchalik mehmon bo'ldiq. Bas, qilg'an izzat va ikromlaringiz uchun rahmat", dedi. Hojining: "Endi kelin bola-

ni yubormaymiz-da", deb kulishiga — "Manim bolam emas — sizniki, u yer ham bu yer ham o'zining uyi, janobingiz nimani muvofiq ko'rsalar, menga ham ma'quli o'sha", dedi. Hoji birmuncha gap aylantirib, "O'rtadan anovi gaplar o'tmagan bo'lsa edi, albatta bu yerda olib qolmas, zeroki, sizning bag'ringizni bo'sh qo'yish insofdan bo'lmas edi. Agar sizga og'ir tushmasa yurtdagi gap-so'z bosilg'uncha birar yil Toshkandda tursin, so'ngra Marg'ilon borsin, derdim", dedi. Qutidorg'a ham bu mulohaza juda ma'qul tushib "bu mulohazalari beandoza to'g'ri, albatta munda birar yil turishi lozim va lobid!" deb javob berdi.

Kumushning Toshkandda qolishig'a otasi shunday yovosh qaradi, bu to'g'rida Oftob oyimning fikr va rizolig'i bilan hisoblashish emas, hatto uni ko'ngliga ham kelturib ko'rmadi. Holbuki Marg'ilondan chiqishda Oftob oyimning "Kumushni Toshkandda qoldirmaysiz!" deb qo'yg'an birinchi shartiga qayta-qayta qo'l qo'yg'uchi shu qutidor edi. So'zni cho'zmoqqa hojat yo'q: erlarimizning Oftob oyimlarg'a qarashi hamisha shundan boshqa emas.

Qaytish xabari Oftob oyim qulog'ig'a yetishkandan keyin uning avvalg'i uchrashishi qizi bilan edi. Chunki eriga qarag'anda ham ko'broq ixtiyorni qizida bo'lg'anini yaxshi bilar edi.

Shu xabarni Hasanalidan eshitishi ila to'g'ri Kumushning yonig'a kirdi:

— Kumush, — dedi kulimsirab, — qaytar emishmiz, dadang aytibtilar.

Kumush qo'lida nimadir tikib o'lturg'an edi. Ko'zini ishdan olmadi:

— Qaytsalaringiz, xayr-xo'sh.

Bechora ona qizining louboli[1] bu gapidan bo'shashib ketdi va ne zaylda o'lturib olg'anini bilmadi:

— Nima deysan?

Kumush iljayib onasig'a qarab qo'ydi, yana ishini tika berdi:

— Ketsalaringiz xayr-xo'sh.

— Sen-chi?

— Men qolaman.

[1] **Louboli** — beparvo.

Oftob oyim tushunolmay qizig'a bir necha vaqt tikilib turdi. Kumush unga qaramay nina sanchar edi.

— Hazilingni qo'y.

— Hazilim emas — chinim.

— Uyat emasmi?

Kumush kuldi:

— Nega uyat bo'lsin?

— Qo'y-chi!

— Qolsam o'z erimniki, — dedi Kumush, — begona emaski uyat bo'lsa...

Oftob oyim o't ichida qolg'andek toblandi:

— Birav qol, demasa ham qolaberasanmi?

Kumush ishini yonig'a qo'yib endi onasig'a qaradi:

— Avvalo bu yerda qolishimg'a sizdan boshqa hech bir qarshi kishi yo'q. Zaynab sizning yoningizg'a o'tsa ham, biroq uning xohishini menga ahamiyati yo'q.

— Esing o'zingdami, bola?

— O'zimda, — dedi kulib, — man sizning qizingiz Kumush... Hozir Toshkandda o'z erimnikida o'lturibman...

— Erim, deb tug'gan onangdan kechasanmi, yuzsiz?

— Yo'q, kechmayman, faqat bir necha vaqt sog'inibqina yuraman.

Oftob oyim qizining bu gapini eshitib yig'lab yubordi:

— Onangning o'sha sog'inishqa toqati yo'q, — dedi, — man sani kundashlik uyga ishonmayman...

— Kundashim bitta bo'lsa, do'stlarim sakkizta.

Oftob oyim ko'z yoshisini artdi:

— Kundash bilan hazil o'ynama, qizim.

Kumush go'yo Zaynab ustiga hujum yasayturg'andek hurpaydi:

— Ul kundash bo'lg'anda men kundash emasmi?

— Ming qilg'anda ham, — dedi onasi, — sen chin kundash bo'lolmaysan.

— Nimaga?

— Nimagaki ering sen tarafda, chin kundashlik va chin dushmanlik Zaynab tarafda.

Kumush kulimsirab onasining qulog'ig'a shivirladi:

— Bu to'g'rida xotirjam' bo'ling.

— Nima uchun xotirjam' bo'lay?

— Agar Zaynab manga kundashlik qilabersa, kuyavingiz uning javobini bermakchi... Shuning uchun ham manim bu yerda qolishim ma'qul.

— Javobini bersa, qaytib kelishlik qochmas...

— Man ketsam, — dedi Kumush, — hech qachon Zaynabka javob bermaydir.

— Nega bermaydir?

— Shuning uchunki qudachangiz kelinsiz qolaman deb orag'a tushadir, ammo men shu yerda bo'lsam, albatta tiliga kaltak keladir.

Oftob oyim hamon oyog' uzatmadi, qizig'a yalinib ko'rdi:

— Yosh joning bor, qizim, — dedi, — biravga yomonliq sog'inma, man bilan birga ket, nima qilishsa o'zluk-o'zi qilishsin... Zaynab ham umid bilan bir yostiqqa bosh qo'yg'an.

— Siz tushunmay yotibsiz, — dedi Kumush va eshikdan oyog' tovshini sezib gapni shu yerda to'xtatdi. O'zbek oyim so'zlanib kirdi:

— Nega muncha shoshmoq, yov quvladimi, aqalli bir oy bo'lsin... Marg'ilon degan yurtdan ot-otlab, tuya qo'mlab[1] kel emish-da, bir oyg'ina turmay ket emish! — Oftob oyim bilan Kumush uning hurmatiga o'rinlaridan turdilar. O'zbek oyim o'ltura-o'ltura so'radi. — Hali eshitdinglarmi?

— Eshitdik, — dedi Oftob oyim — biz ham shuning mojarosida edik.

— Axir shu ham gapmi, xudda allakimlarga o'xshab.

Oftob oyim uzr aytdi:

— Uyimiz yolg'iz, shunchalik sizlarni ozor chekdirdik... Begona kishinikida ham yigirma kun turayliq-chi... Xudda o'z uyimizdek yayrab-yashnadiq, sharofatlaringiz soyasida ko'p kishilar bilan tanishdiq, izzat-ikromlaringiz ta'rifidan ojizmiz... Endi navbat sizlarning ham bizning shaharlarga borishlaringizg'a keldi.

[1] **Qo'm** — tuyaning egari.

— Bekor gap, — dedi O'zbek oyim, — hali qudalarimizni muddaodagidek siylay olg'animiz yo'q, shu holda jo'natsaq bizning sha'nimizga yaxshi emas... Men qudamning oldig'a chiqaman, bizga nomus keltirmakchi bo'lsa ertaga jo'naybersin.

Oftob oyim takror uzr aytdi:

— Bizni uyaltirmoqchi bo'lsangiz mayli, chiqing, agar xursandligimizga qarasangiz, qo'ying. Kumushingiz ham; shuncha turg'animiz bas, endi Zaynabni olib oyimning o'zlari biznikiga borsinlar, deydi...

Ketish orasig'a Kumush ham kelturilib siqilg'ach O'zbek oyimning haligi odamgarchiliklari keyingi navbatka qoldi.

— Hali Kumush ham ketmakchimi?

Kumush kulimsirab onasig'a qaradi. Oftob oyim uzr aytdi:

— Shukur, sizning oldingizda Zaynabnisa bor. Manim bo'lsa qanot-quyrug'im shu Kumush. Ayniqsa, Kumushingizga javob bermasangiz bo'lmas, oyi.

O'zbek oyim Kumushka xo'mrayib oldi:

— Yo'q-yo'q Oftobbonu, — dedi, — sizlarga javob bersam-da, Kumushka yo'q.

— Shu galcha javob berasiz, men sizdan so'rayman.

— So'zingiz yerda qoladir, buv Oftob, biroz andisha ham lozim, — dedi va Kumushka yuzini o'girdi, — uyat emasmi, kelin? Kecha kelding surilib, bu kun ketkin burilib.

— Menda ixtiyor yo'q, oyijon, — dedi Kumush, — sizlar nimani ma'qul ko'rsalaringiz menga baribir.

O'zbek oyim boshi bilan keliniga rizoliq bildirib "barakalla" deb qo'ydi. Oftob oyim qizig'a o'qrayinqirab yer tegidan qaradi:

— Albatta Kumush nima ham desin? — dedi, — Kumushning ham haligidek qololmaslig'a faqat meni ko'zi qiymag'ani uchun... bo'lmasa albatta ketmas edi.

O'zbek oyim bir gapdan toymay: "Ketish uyat, Otabek, uch yil qatnag'anda qizingiz bir yilgina Toshkandda tursa nima qipti..." kabi so'zlarni o'zgarishsiz bir maqomda aytilib turg'andan keyin Oftob oyim boshqa yo'l tutmoqchi bo'lib, Kumushni uydan chiqib turishka buyurdi. Kumush chiqg'andan so'ng:

— Qizini menga qoldirishg'a ayadi demang, oyi, — deb qo'ydi, — mundа boshqa mulohazalar ham yo'q emas...

— Ayting.

— Aytsam shuki, — dedi bechora ona, — Kumushingizning fe'li xo'yi o'zimga ma'lum: erka o'skan, lavzi tez, kundashlikka chidaydirgan siyoqi yo'q, har kun Zaynabingiz bilan g'idi-bidi qilaberib sizni qiynab qo'yarmikin deyman... Bir kuni kelganda onasi qurg'ur bir og'iz aytmagan edi, deb mendan ranjimnikinsiz deyman... Tana buzoqning turqi tuqg'anig'a lang'a degandaridek, albatta menga ravshan... arazchi desangiz ham shu, ichi qoraliq desangiz ham shunda...

Shuncha to'qumadan O'zbek oyimning yuzida hech bir o'zgarish sezilmadi:

— Albatta unaqa gap har kimda ham bo'ladi, — dedi,— shukur, men bilan hoji otangiz tirik bo'lsaq, undog' gaplarga yo'l qo'ymaymiz. Zaynab bo'lsa Xudoning yaratkan maxluqi; urish va araz degan gapni bilmaydir.

— Zaynabingizning fe'li albatta sizga ma'lum ekan, ammo men Kumushni sizga yaxshi, deb aytalmayman.

— O'z bolasini yomonlag'uchini, — dedi kulib O'zbek oyim, — men o'z umrimda birinchi martaba ko'rdim... Undan ko'ra bolamni senga ishonmayman, deb ayting.

— Nega ishonmayin, faqat qozonimdag'ini sizg'a suzib qo'ydim...

— Nima bo'lg'anda ham Kumushka javob yo'q.

— Xo'b qolsin, — dedi Oftob oyim, joni kuyib asabiylashkan edi, — Kumushdan har na yomonliq ko'rsangiz mendan o'pka qilmang.

— Qizingizg'a yomonliqni o'zingiz o'rgatib ketmasangiz sizdan o'pkam yo'q.

Ikki quda hovli yuzasiga tushkanda Kumush seho bo'ylab yurirub turar edi. Ular Zaynabning uyiga to'g'ri kirdilar. Zaynab ularni qarshilab o'tqazdi va achinish ohangida Oftob oyimg'a dedi:

— Qaytar emishsizlar, deb eshitdim. Birar oy ham turmas ekansizlar-da.

— Ancha turdik aylanay, buv Zaynab, — dedi Oftob oyim, — endi navbat sizlarning borishlaringizg'a qoldi.

Uchunchi so'zni O'zbek oyim oldi:

— Shuncha aytdim — bo'lmadi, yov quvlaptimi bilmadim. Oppoq oyingga qolsa, Kumush opangni ham birg'a olib ketmakchi.

Zaynab bir turtuk holga tushdi. Kuchlangandek qilib:

— Ular nega ketsinler! — dedi.

Oftob oyim qudasig'a qarab qo'ydi:

— Ketmasa bo'lmaydir, buv Zaynab. Bir chekkasi sizning es-hushingiz joyida, manim Kumush opangizdan boshqa hech kimim yo'q, qolsa-ku mayli, biroq meni Kumushsiz o'ldi, deng. Shunga qolg'anda qayin onangiz biroz tushunmay turiptilar.

Zaynab yer ostidan qayin onasig'a ko'z yubordi. O'zbek oyim hanuz tirtishib yotqan qudasig'a qarshi qizishdi:

— Qo'ying-chi, — dedi, — besh-olti kun qizsiz turg'an kishi bir narsa bo'ptimi?!

— Siz tushunmayapsiz oyi... hali tag'in dadasi biladilar.

— Men senga aytay, Zaynab, — dedi O'zbek oyim va endi qudasining gapiga quloq solmay qo'ydi, — oppoq oyingning hamma mulohazasi senderga o'xshaydi. Zaynab siqilmasmikin, ikki o'rtag'a sovuqchiliq oralamasmikin, deb qo'rqadi. Men: Zaynab siz o'ylag'an kelinlardan emas, teg-u taxtlik, asilzoda, Kumushni siylamag'anda ham bizni siylaydi, — desam ham unamaydi...

— Meni Xudo uriptimi, — dedi Zaynab.

Oftob oyim qudasining keyingi gapidan ancha siqildi. Go'yo o'zi Kumushni qoldirishg'a tarafdor bo'lsa ham, faqat Zaynabning kundashlik qilishidan qo'rqib turg'andek ko'rsatilgan edi.

— Yanglishyapsiz, oyi.

— Yanglishsam, yanglishmasam Kumush bu uydan siljimaydir.

Oftob oyim bo'g'ilib, foydasiz tortishib o'tirishni tark qildi. Endi bu to'g'rida eriga murojaat qilmoqchi edi...

Marg'ilong'acha aravani Hasanali minadirgan bo'ldi. Chunki Marg'ilondan arava minib kelguchi yollanilg'an kishi bo'lib,

Toshkandga kelishning ertasi kuni hisobini olg'an edi. Qudalarning qaytishi chinga aytangandan keyin, yo'l taraddudi boshlandi. O'zbek oyim bo'g'irsoq qovirtirish, talqon tuydirish, to'qoch yopdirish bilan mashg'ul bo'ldi.

Oftob oyim eridan ham qo'lini yuvib qo'lug'ig'a urgan edi. "Hoji afandi birar yil tursin, deb aytdi. Endi bir yilni o'zimizcha ko'rmasak bo'lmas. Ikki oyog'imizni bir etukka tiqishtiriz uyatka o'xshaydir" deyishi va so'zga quloq ham solmay — "mehmonxonada hoji bor, sen bilan yo'lakda ezilishib o'tiroImayman, nomus!" deb burilib ketishi bechorani juda ham esankiratib tashladi. Oxirda Otabekka ham murojaat qilib ko'rdi. Undan ham asli maqsadni hosil qilolmay, faqat ularnikidan jo'yalikroq uzr eshitdi. Otabek qayin onasining fikriga qisman qo'shilib "Nima bo'lsa ham besh-o'n kun og'irligini manim uchun o'z ustingizga olasiz. Agar men sizning talabingizni ma'qul qiladirg'an bo'lsam, ayniqsa qizingizning ko'ngliga shubha keladir... Sizga aytkuligi yo'q, bu to'g'rig'a manim aralashmog'im yaxshi bo'lmas. Kundash adovati borasidagi fikrlaringiz to'g'ri va lekin ish u darajalarga yetmas, deb o'ylayman... Juda bo'lmaganda Kumushning o'zini oldingizg'a jo'natarman, xotirjam bo'ling!" dedi.

Oftob oyim shu yo'sun har taraflan ham umidsizlanib, mengrayib qoldi. Kumushni ko'rgan sayin allanuchka yuragi achir, judoliq kunlarini aslo tasavvur qilolmas edi. Kumush bo'lsa, onasining hozirgi holiga aching'andek, unga yaqinlashmay, cherlab yurar va ikkinchi tarafdan Zaynabning bir yurim qarich osilib ketkan qovoq-dudog'ig'a istehzolanib tomosha qilar edi.

Yo'l hozirliklari bitib, O'zbek oyimning Oysha kampirga atab tikdirgan sarupolari ham bitdi. Bu kun mehmonlarning eng so'nggi kechalari edi. O'zbek oyim yarim kechalargacha qudachasi bilan so'zlashib o'tirdi.

So'ngra Oftob oyim bilan Kumushni yolg'iz goldirib o'z uyiga yotgali chiqdi. Ona-bola bu kechani birga kechirmakchi edilar. Oftob oyim qudasining ketidan qizig'a hayfsinib[1] qo'ydi.

— Onangni firoq o'tida yondirishdan uyalmading, qizim.

— Nega yonar ekansiz...

[1] **Hayfsinmoq** — achinmoq, afsuslanmoq.

— Nega yonmayin axir, dunyog'a kelib sendan boshqa ovinchog'im bo'lmasa... Agar qo'limdan kelsa achib va yonib turg'an yuragimni senga ochib ko'rsatar edim... Koshki edi bir shahargina bo'lsang.

Kumush onasining yuragidagi o'tni hozir sinamasdan ham his etkan, chunki yigirma yil o'z quchog'ida o'sdirg'an onadan ajralish uning o'ziga ham og'ir tuyulib boshlag'an edi.

— Besh-olti oy... hech narsa bo'lmas, oyi. Eson bo'lsaq lag'in ko'rishamiz.

Oftob oyim ko'z yoshisini duv to'kib yubordi. Nachog'lik o'zini qattig' ushlagan Kumush ham sirtini yashirolmadi... Ona-bola bir necha vaqt yig'i ichida bo'g'ildilar.

— Qolishg'a-qolding, — dedi oxirda ona, — ammo qayin ota va qayin onalaringg'a xizmat qil, yaxshiliqni qo'lingdan berma, ayniqsa, kundashingga yomonliq sog'inma, yaxshiliqdir, yomonliqdir har nimaiki o'zlari qilsinlar, zinhor sen aralashma.

— Manim nima ishim bor...

— Albatta ishing bo'lmas... Shundog' bo'lsa ham men kechagi su'zingdan cho'chib qoldim. Kundashingning ko'rinishi bayovg'a o'xshasa ham, ammo o'zi pismiq ekan... Bunday odamdan albatta hazar kerak. Agar oralaringg'a savuqchiliq tushadirg'an bo'lsa, sen o'chakishib yurma, yaxshisi qayin otangg'a uzringni aytib, bu uydan ketish harakatini qil. Men bu to'g'rida ering bilan ham so'zlashib qo'ydim, tuzikmi?

— Tuzik.

— Xudoyg'a shukr, qo'lingda xating bor, o'lg'anning ustiga chiqib tepkandek xat-xabarsiz qo'yma. Har bir o'n besh kunda xat yozib eringga ber.

— Albatta, siz ham unutmang.

Biroz jim qoldilar... Oftob oyim entikib og'ir nafas oldi va ma'yusona Kumushka qaradi. Kumush o'rinsizcha onasig'a qarab iljaydi. Bu o'rinsiz ishdan Oftob oyim achchig'landi:

— Manim holim senga kulgimi, qizim?

— Yo'q, — deb yana kulimsiradi Kumush, — bir-ikki kundan beri siz aytadirgan...

— Nima men aytadirgan?

— Axir... — deb qizarindi Kumush, — ko'nglim aynar edi, deb aytar edingiz-ku...

Oftob oyimning ham yuzida bir kulimsirash ko'rishdi:

— To'g'rimi?

— Bilmadim... — dedi, yerga qarab qizardi, — O'tkan kundan beri ko'nglim aynagandek bo'ladi... Ayniqsa palov isidan ko'nglim ketadi... Achchig' narsalar yegim keladi...

— Muborak bo'lsin, — dedi Oftob oyim, kuldi. Kumush ijirg'anib o'zicha allanarsa so'zlandi. Oftob oyim engashib Kumushning qulog'ig'a shivirladi, — bu sirni eringdan boshqa hech kimga bildirma, qayin onang ham yengil xotin, ayniqsa kundashing seza ko'rmasin.

Kumush ma'qul ishorasini berdi. Ona-bola bir o'rin yozib yotdilar. Ko'b vaqtkacha Oftob oyimning ivir-shiviri nabira to'g'risida bo'lib qoldi. Ko'ziga uyqu kelmay "shuni ham ko'rar kun bo'larmikin?" deb edi.

Sahar paytida turib choy ichdilar. Subh namozini o'qub, arava qo'shildi. Aravaga chiqadirg'an mayda-chuyda tashilib bitdi. Ot jilovida Hasanali, arava yonida qutidor va hoji so'zlashib turar edilar. Otabek arava orqasig'a narvoncha chiqarib qo'ydi. Xotin-xalaj hamma yo'lakka yig'ilib, Oftob oyim birin-birin kuzatkuchi xotinlar bilan ko'rishib chiqdi. Eng so'ng Kumushni bag'rig'a bosib yig'lab yubordi. Kumush ham o'zini tutib turolmadi. Boshqalar ham yig'idan nasibasiz qolmadilar.

— Xudoyg'a topshirdim, Kumush, qazom yetib ko'ralmay o'lsam, mandan rozi bo'l!

— Siz ham, oyi!..

Qutidor ham ko'chadan yo'lakka kirib qizining manglayidan o'pdi:

— Ko'rishkuncha, qizim.

— Xayr, otajon.

Yo'lakka Yusufbek hoji yuzlanib umumiy duog'a qo'l ko'tarildi. Duodan so'ng Otabek to'riq yo'rg'ani chiqarib qutidorg'a tutdi. Oftob oyim yana bir qayta qizi bilan quchog'lashg'ach, Otabekning ko'magi bilan yig'lag'an ko'yi narvonchadan aravaga mindi va soyabon orqaliq olding'a o'tdi. Qutidor Yusufbek

hoji bilan salomlashib quchoqlashg'andan keyin Otabekning qo'ltig'lashi bilan otqa mindi. Otabek ham aravaga, Oftob oyim yonig'a chiqib o'lturgach, umumiy "Ollohu akbar!" dan so'ng Hasanali otni yo'lg'a soldi.

Kumush darboza yonig'a chiqg'an edi:

— Xayr onajon! Manim uchun buvimni quchog'lab qo'ying. O'rtoqlarimg'a salom ayting!

— Xudoyg'a topshirdim, Kumush, yaxshi qoling, quda!

— Yaxshi boring, buv Oftob!

— Yaxshi qoling, buv Zaynab!

— Yaxshi boring, opoq oyi!

Arava ko'chadan burilg'uncha "yaxshi qoling, yaxshi boring, salom ayting" so'zlari takrorlanib turdi. Arava katta ko'chadan burilib, ko'zdan yo'qolg'ach, eng keyinda qolib yig'lag'an ko'yi Kumush ichkariga kirdi. Otabek bir necha bekatkacha mehmonlarni kuzatib borib, so'ngra qaytmoqchi edi.

14. XUSHRO'YBIBI VA ZAYNAB

Xushro'ybibi Zaynabning egachisidir. Mohirabonudan ikki o'g'ul va ikki qiz dunyog'a kelib, to'ng'uchi Azimbek, undan keyingisi Xushro'y (yoshlig'ida Xushro'y o'rniga Xushra der edilar), uchunchisi Karimbek va to'rtinchisi bizning Zaynab edi. Zaynab egachisi Xushro'ydan yetti yosh chamasi kichik edi. Garchi bu ikki egachi-singil bir qorindan talashib tushkan bo'lsalar ham, sajiya — xarakterda tanib bo'lmasliq darajada bir-birlaridan farqlik edilar. Sajiyadagina emas, surat va siymo vajida ham katta o'zgaliklari bor edi.

Xushro'y uzun bo'ylik, qotmaroq va zarcha tanlik edi. Zaynab qisqa bo'y, go'shtdor va oq tanlik edi. Xushro'yning harakati yengil va lavzi tez edi. Zaynab loppos va o'nta so'zga arang bitta javob qaytaradirg'an edi. Xushro'yning ko'zi o'ynab, har sekuntda o'n yoqqa alang'lar edi. Singlisi bo'lsa birav bilan bet-ma-bet kelib so'zlashqanida ham ko'zini hamisha bir nuqtadan uzmas edi. Xushro'yga bolaliq chog'idayoq uy ichi va qo'ni-

qo'shni "shaddod" deb ism berganlar, chunki ul kimdan bo'lsa-bo'lsin, aytkanini qildirmay qo'ymas, agar birarta ish uning tilagiga teskari ketsa shovqin-suronni xudda boshig'a kiyib olar edi. Shuning uchun Xushro'yning ra'yini bilmasdan qozon osilmas, unga yoqmagan gapka og'iz ochilmas, ul bor joyda qadam ham sanalib bosilur edi.

Zaynab egachisining aksicha o'z yaqinlaridan "pismiq" deb ism olg'an, onasi bo'lsa achchig'i chiqg'anda "ming'aymas o'lgur" deb uni qarg'ar edi. Ayniqsa quyida zikr qiladirg'an holimiz bu ikki opa-singilning xarakteridagi farqlarini ochib ko'rsatish uchun yetadir:

Mohira oyim har bir hayitdan birar oylar ilgari eriga aytib bolalarig'a kiyimlik oldirar edi. Oldirg'an kiyimlik Xushro'yg'a yoqmasa darrav yaramag'anini aytib almashdirib berishka dadasini majbur etar va ko'nglidag'ini hosil qilib tinchir edi. Ammo Zaynab bo'lsa o'ziga kelgan kiyimlikka qarshi boshda bir narsa demas, kiyimlik bichilib va tikilib ham arafa kunlari kelib yetkandan keyin hurpayib hech kim bilan so'zlashmay qo'yar edi. Mohira oyim qizining birarta ishdan norozilig'ini payqab "Ming'aymas, pismiq o'lgur, tag'in nima jin urdi seni?" deb so'rag'anida, Zaynab qovoq-dudog'ini solib bir og'iz ham javob bermas edi. Nihoyat ertaga hayit degan kuni Zaynabning hurpayishi yig'i bilan almashar va yig'i orasi maqsad ochilsa ham ko'pincha natijasiz qolar edi. Birar joyga mehmondorchiliq uchun boradirg'an bo'lsalar, Xushro'y hammadan ilgari e'lon etar edi: "Men ham boraman!" Albatta uni qoldirib ketish uchun endi hech kimda had yo'q. Ikkinchi vaqt: "Men bormayman!" Bu taqdirda uni bir qadam siljitilsin-chi! Ammo Zaynab onasi bilan yangasi Hanifa bir joyga otlanadirg'an bo'lsalar, "boraman, bormayman" demas, ular ham yig'lamag'an bolag'a sut berilmas qabilidan indashmasdan mehmondorchilikka ketar edilar. Kechqurun qaytib kelsalar bir burchakda Zaynab yig'lab o'lturipti:

— Nega yig'laysan?

— Nega meni birga olib ketmadingiz...

Zaynabning shu fe'li balog'atka yetib, erga tekkandan keyin ham o'zgarmadi.

Otabekning Zaynabka bo'lg'an munosabatini o'qug'uchig'a albatta so'zlagulugi yo'q. Eri unga oylab, yillab qaramay qo'yg'anida ham ul ih deb tovush chiqarmadi. Otabekning bu holiga qarshi chiqg'uchi va Zaynabni yo'l-yo'ruqqa solg'uchi yana faqat O'zbek oyim ediki, buning sababi ham izzatlik o'qug'uchimizg'a bir daraja ma'lum bo'lsa kerak. Sut bilan kirgan jon bilan chiqar deganlaridek, O'zbek oyimning o'shal vaqtlardag'i tashviqotlari ham uning tarafidan faqat "kelinlik" majburiyati ostida qabul qilinar, masalan, qayin ona — "falonchi domlag'a borib mundog' qil, Zaynab", deb buyurmag'uncha o'rnidan qo'zg'almas va shuning bilan birga erining tashlab qo'yishi to'g'risida onasi, egachisi va boshqa yaqinlarig'a churq etib og'iz ochmas edi. Zaynabning bu holiga hukman — "eri-ning qarash va qaramaslig'i uning uchun farqsiz edi" deb aytish albatta to'g'ri bo'lmaydir. Chunki kundashining Toshkandga ke-lish xabarini eshitkan Zaynabni biz yuqorida Otabek quchog'ig'a tashlang'an holda ko'rib edik. Xulosa, Zaynabning bolaliq vaqti bilan hozirgi holini chaqishdirib qarasaq ko'ramiz; yosh Zaynab bir oy ilgari tikilib qo'yilgan kiyimning o'ziga yoqmag'anini faqat arafa kuni aytib, yig'laydir, bu kungi Zaynab o'zining mu-habbatini eriga faqat kundashi kelib yetar oldida e'lon qiladir.

Biz yuqorida yosh Xushro'y bilan o'qug'uchini bir darajada tanishdirgan edik. Endi uning oila hayoti bilan ham tanishdirish-ka majburmiz:

Xushro'yning erga tegishi ham o'ziga o'xshash favqulodda bo'lg'an edi. Masalan aksariyat qizlarimiz ota-ona kimni mu-vofiq ko'rsa, shunga tegishka majburdirlar. Lekin Xushro'yni-ki mundog' bo'lmadi. Xushro'y o'n sakkiz yoshka yetkandan keyin unga sovchilar kela boshlaydirlar[1]. Tabiiy Xushro'yning fe'lini yaxshi bilgan ota-ona uning ra'yini olmasdan turib bir ish qilmoqdan qo'rqadirlar. Olim ponsadboshig'a ma'qul bo'lg'an necha yigitlar, Mohira oyimg'a yoqg'an qancha teg-u taxtlik xonadonlar Xushro'y tomonidan rad qilina boradir. "Falon-chining o'g'limi?" deb so'raydir Xushro'y va onasidan javob

[1] O'ruslar Turkistonni bosquncha qizlar 18–20 yoshka to'lmasdan erga tega olmas edilar. (*muallif*).

kutmay: "Xudoy ko'tarsin erni. O'shanga tekkanimdan ko'ra, qaro yerga tekkanim yaxshi!" deydir. Bir necha vaqt shu yo'sun Xushro'yning ra'yiga qarab er-xotin zerikadirlar-da, o'zlaricha bir joyga qudalashmoqchi bo'ladirlar. Ularning andishasini bilgan Xushro'y boshda bunga qarshi bir narsa demaydir. Ammo uzil-kesil fotiha o'qub, qudalashish uchun uylariga kelgan sovchi va quda xotinlarning oldilarig'a kelib betlariga aytadir: "Hali men ersirab qolg'anim yo'q, fotiha o'qub tashvish chekmay uylaringga jo'nay beringlar". Mohira oyim bu yuzsizlikdan yer yorilsa yerga kirgundek bo'ladir. Sovchilar ersa mundog' uyatsiz qizdan alhazar o'qushib jo'naydirlar. Albatta ota-onaning bunga qarshi choralari qarg'ish va ranjishdan nariga o'tolmaydir. Og'asi Azimbekning Xushro'y ustiga ko'targan mushti ham "nega meni urasiz, men falonlik qildimmi?" degan haqlik so'z bilan darmonsizlanadir.

Shu voqi'adan so'ng sovchilar oyoqi uziladir. Xushro'y uchun hech kim og'iz solmay qo'yadir. Chunki boyag'i sovchilar bu favqulodda muomalani ko'ringan biravga doston qilib o'quydirlar. Mohira oyim ta'naga til ochadir: "Endi dunyodan ersiz o'tasan, qizim!"

Lekin Xushro'y hanuz pinagini buzmaydir: "Er qurib ketkan emasdir, xohlasam ertagayoq erga tega olaman", deydir.

O'rtadan bir necha vaqt o'tib Azimbekning o'rtoqlaridan bo'lgan Nusratbek otlig' bir beknikidan xotin ustiga sovchilar keladir. Mohira oyim eridan fikr so'rash o'rnig'a qizig'a arz qiladir va Xushro'y munga qolganda quloq qoqmaydir. Bu roziliqni eshitib otasi va og'asi juda so'yinishadirlar. Zero Nusratbek beklar ichida obro'likroq kishining o'g'li va hozirgi tutib turg'an ishi ham ancha dong'lik bo'ladir. Shuning uchun uning xotinliq bo'lish kamchiligi ham e'tiborg'a olinmaydir. Fotihaning ikkinchi haftasi to'y-nikohlari bo'lib, Xushro'yning Nusratbek bilan chodirda qilg'an birinchi muomalasidan til biriktirib erga tekkani xotinlarg'a ma'lum bo'ladir.

Xushro'y chodirdan chiqmasdanoq choy tashib, xizmat qilib yurgan kundashiga kesatuq bilan hujum boshlaydir. Ikkinchi va uchunchi kunlarda to'ppa-to'g'ri kundash ustiga sapchiydir. Haf-

ta, o'n kun o'tmasdan erini o'z tomonig'a og'ishdirib kundashi yonig'a kirgizmayoq qo'yadir. Ikkinchi va uchunchi haftalarda o'choqboshini o'z qo'lig'a olib kundashini ikkita yosh bolasi bilan tomoq vajidan ham siqa boshlaydir. Nusratbek bo'lsa ko'chaga chiqg'anda beklik da'vosini qilib, uyiga kirganda Xushro'ybekka mute'. Bechora katta xotin Xushro'yning doimiy hujumiga mahkum qolib, eridan loaqal ikkita go'daklari yuzi uchun bo'lsin marhamat ko'rmay azoblanadir. Ikkinchi oylardan boshlab Xushro'y kundashini bo'g'ib urish odatini chiqaradir va o'rim-o'rim kundash sochini alafdek yulib olishdan ham tortinmaydir.

Tamom jonidan to'ygan bechora kundash uchunchi oyg'a chidab borolmay eridan taloq so'raydir. Noiloj Nusratbek ham unga javob berishka majbur bo'ladir. Alamzada bechora ikki go'dakni eriga tashlab ketmakchi bo'lg'anida Xushro'ydan ochiqchasig'a shu gapni eshitadir: "Itdan bo'lg'an qurbonliqqa yaramas! Bolalaringdan umidingni uzgan bo'lsang, itbachchalaringni bu uyda qoldir!" Xushro'yning og'zidan chiqg'an bu tahdid bechora onaning yuragini uyushdiradir. Darhaqiqat, Xushro'yning bu ishdan ham toymaslig'ini aniq bilib, yig'lay-yig'lay bolalarini o'zi bilan birga olib ketadir.

Xushro'y uch oy ichida tomir yoyib qolg'an bir oilani ildizi bilan yulqib tashlab tinchiydir. Mundan boshqa Nusratbek kabi bir odamni ham o'z ishoratiga qaratadir.

Endi yetti-sakkiz yil bor, ul o'z kayficha yashab keladir. Har narsadan ham mamnun, biroq... Shuncha muddatdan beri ona bo'lolmag'anidan xafa, hamma qayg'u hasrati ana shu tug'masliqda. Mundan ikki yilcha burun eri Nusratbek: "Olti yildan beri tug'maysan, ko'rsatmagan tovuping qolmadi. Endi nima qilamiz?" deb kulgan edi, Xushro'y erining maqsadi nima ekanini payqab: "Bolasiz kishi dunyoda turolmaydirg'an bo'lsa, biroz zaharni boshlab sizga beraman, undan keyin o'zim yeyman!" dedi. Shundan keyin Nusratbek mundog' gapni ikkinchi gapirmay qo'ydi. Darhaqiqat, Xushro'yning bu so'zini hazil deb bo'lmas edi.

15. ESINI KIRGIZDI

"Kundashlik uyda kunda janjal" deganlar. Albatta buni aytkuchi kishi o'ylamasdan va bilmasdan aytmagandir. Jilla, har kuni janjal bo'lmag'anda ham haftada, o'n kunda bir to'polon chiqmasa albatta kundashni kundash, deb bo'lmas. Nega desangiz, bizning ba'zi bir kundashsiz, chiqitsiz oilalarda ham ikki, uch kunda tovoq-qoshiq sinib, tog'ora yangilanganini har qaysimiz bilamiz, bas, endi kundashlik oilalarimizga kelganda-chi, albatta yuqoridag'i — "kundashlik uyda kunda janjal" maqolini to'g'rig'a, chinga chiqarmasdan chora yo'q.

Men — yozg'uchi, "O'tkan kunlar" hikoyalarini otam marhumdan necha qaytalab eshitsam ham zerikmas edim, faqat bir joyigina meni zeriktirar edi. Bu kun men shu "O'tkan kunlar"ni qalamga olganimda ham o'sha o'zimni zeriktirgan faslini tashlab o'tishka majbur bo'ldim. Darhaqiqat, o'z oramizda kundash janjalini kim bilmasin? Arzimagan gap ustida dunyo buzg'an kundash to'polonlari kimning qulog'ig'a yoqsin? O'qug'uchining qimmatlik vaqtini ayag'animdek, qalamni ham bu g'idi-bididan ozod qilishni muvofiq ko'rdim. Meni kechirsinlar.

Zaynab xafaligi oshqan kezlarda qarindosh-urug'larinikiga yurib chigilini yeshar edi. Uch-to'rt oyning ichida ikki martaba egachisi Xushro'ynikida ham mehmon bo'lib ketdi. Ammo hozirgisi uchunchi martaba kelishi edi.

— Nuchuk Xudo yarlaqadi! — deb Xushro'y singlisini qarshiladi. Sunbula[1] oyining mo'tadil havosiga qaramasdan Zaynab marjon-marjon terlagan edi.

— Nega muncha o'zingni oldirib qo'yding, Zaynab! Uyingdan tinchmisan, ering eson-omon yuriptimi?

— Qurib ketsin, — dedi Zaynab va ko'ziga yosh oldi. Xushro'y achinish o'rniga kuldi.

— Kel, ayvong'a chiq, — dedi, — oyimnikida edingmi?

— Yo'q.

— Uyingdan keldingmi?

— Ha.

[1] **Sunbula** — 22-avgust—21-sentabr.

Xushro'y singlisini o'tqazib cho'risiga choy buyurdi. Fotihadan keyin "pochcham eson, omonmilar?" deb so'rag'uchi singlisiga:

— Pochchang o'lsin! — dedi achchig'lanib Xushro'y, — Najmiddinbek deganning dalasiga ketkan edi. To'rt kundan beri dov-u daraksiz, o'ldimi, qoldimi — bilmayman.

Zaynab uch-to'rt oyning ichida kishi tanimasliq holga tushkan edi. Ilgarigi to'lalig'ining yarmisini yo'qotqanidek tusiga qarimsiqlik kirgan, ko'z harakatida ham bir besaranjomliq zohir va bularning ustiga har qachon unda ko'rilgan "og'irliq" o'rniga asabiylikka yaqin bir vaziyat o'lturg'andek edi. Zaynab egachisining haligi gapiga rizosizliq bildirdi:

— Noshukur ekansiz, opa, — dedi, — pochchamdan nolishingiz yaxshi emas, sizning ham boshingizg'a manim kunimni solsa nima qilar edingiz?

— Men ham Zaynab bo'lsam, albatta solar edi, — deb kuldi Xushro'y, — menga qolsa har kim o'z nafsiga yaxshiliq yoki yomonliqni o'zi hozirlaydir...

— Tavba deng, opa.

— Men shu choqg'acha, — dedi Xushro'y, — bandasiga bosh egishni va bandasi oldida tavba qilishni or bildim va orlanishim orqasida har kimning ustida yurdim...

— Katta gapirmang.

— Katta gapirsam va gapirmasam, — dedi Xushro'y, — manim fe'lim har kimga ma'lum va hammadan ham senga ochiq... Qo'y-chi bu gaplarni, o'zing tinchmisan?

— Tinchligim qursin...

— Aytsang, aytmasang, — dedi opasi, — albatta tinchliging qurig'an.

— Quritg'an qurisin...

— Sening tinchlig'ingni hech kim quritg'an emas, Zaynab! Hamma jabrni o'zing-o'zingga qilayapsan!

— Hamisha shu gapni aytib qolg'ansiz,— deb o'pkaladi Zaynab,— dunyoda kim o'ziga jabrni xohlaydir?

— Sen va senga o'xshag'anlar.

— Xudo urar...

— Aytsang, aytmasang Xudo urib qo'yipti.
— Shunday kunlarga men qolay dedimmi?
— Degansan!

Zaynab opasining istehzolik yuziga qaradi va uning nima demakchi bo'lg'anig'a tushunolmadi:

— Degan bo'lsam ayting...
— Sen manim qanday qilib erga tekkanimni bilasanmi?
— Bilaman...
— Bilsang bilganingcha tur, — dedi Xushro'y, — endi kelaylik sening erga tegishingga: albatta tona olmassan, sening er qilishda tariqcha ixtiyoring va rizolig'ing yo'q edi, ehtimolki ixtiyor nima, orzu nima o'zing ham payqamas eding. Balki ixtiyor va orzularing ham bo'lg'andir — biroq uni hech kim maydonda ko'rmas edi. Shuning uchun tizgining oying bilan dadangning qo'lida, boshqacha aytkanda ularning tuyaga ortqan yuki, kimga sotsa, qayerg'a jo'natsa ixtiyorsiz eding... Yodingda bormi, nikoh kunim men kulib, chaqchaqlab aravaga mindim, sen bo'lsang, uydan yig'lab chiqding va eringnikiga yig'lab bording... Yaxshi, ering senga yoqdi, ammo ering faqat senga yoqqan bilan ish bitmasligini yana xotiringga keltirmading. Ering seni tashlab qo'ydi, sen churq etmading, istiqboling to'g'risida o'ylamading... Faqat g'alvir suvdan ko'tarilgandan so'nggina, sen o'zingni har tarafka tashlay boshlading... Lekin endi bir ming toblansang ham natija o'zingning fe'lingcha — bitta: sening uchun har kun bir o'lim yoki o'sha uydan boshingni olib chiqish.

Xushro'yning rahmsiz muhokamasidan oqg'an bu haqiqatlar Zaynabni yig'latdi.

— Men shunday bo'lar, deb o'ylamag'an edim...
— Sen o'ylashni bilarmiding? — deb kuldi Xushro'y.
— Birav o'lay desa, siz kulasiz!
— Men yig'lashni bilmayman! Kishilar yig'lag'anda, manim kulgim qistaydir.
— Manim o'rnimda bo'lsangiz, siz ham yig'idan bosh ko'tarmas edingiz...
— Sening yeringda bo'lsam bilasanmi nima qilar edim, Zaynab, — dedi Xushro'y, — dunyosini ost-ust qilar edim, bir tomchi yoshimni yuz tomchi zahar bilan qo'shib tashlar edim.

Zaynab keyingi gap bilan egachisining yuziga ko'tarilib qaradi va Xushro'yning yuzida zolimona bir istehzo ko'rdi.

— Yaxshi, — dedi Zaynab bir xil siniq tovushda, — hamma do'stlaringiz sizga dushman bo'lsin, uch yildan beri sizning so'zingizni aytib yoningizda kelgan qayin onangiz ham dushmaningiz yonig'a o'tsin: hatto sizni tuqg'an ota-onangiz ham "sabr qil, bolam!" deb quruq so'z aytib o'ltursinlar... Bas, shu holatda siz yig'lamay nima qilar edingiz?

Xushro'y pinagini buzmay yana kuldi:

— Dushman o'zi nima degan so'z? — dedi, — men senga boya ham aytdim: kishining dunyoda do'sti yo'q, magar nafsiga o'zi do'st; kishining dunyoda dushmani yo'q, magar nafsiga o'zi dushman! Masalan sen o'zing: otangg'a, onangg'a do'stim, deb ishonding, ammo ulardan nima yaxshiliq ko'rding? Bu kun ularning "sabr qil, bolam!" deb bergan kengashlari sening yarangga malham bo'larmi? Albatta, bo'lmas. Boshdayoq ering senga qaramay qo'ydi. Ammo sen qayin onangning va'dasiga va tag'in allanarsalariga ishonding... O'zing o'yla, bolani ona tug'adir, lekin unga muhabbatni ham ona tug'ib beradimi? Albatta bu mumkin emas. Sen bechora shunga ham ishonding. Endi gap nima? Otang senga sabr yediradir, qayin onang bo'lsa kundashing duosida... sen bo'lsang yig'i quchog'ida...

— Sizdan o'zimni chaqdirg'ali kelgan emasman! — dedi yig'lag'an ko'yi Zaynab, — O'z uyimda ham tegmay chaqadirg'an gazandalarim bor... Siz ham manim kuygan jonimga o't yoqmang-da, agar qo'lingizdan kelsa, bu o'rtang'an singlingizni tinchiting.

— Sen hech tinchiy olmaysan...
— Har narsaga aqlingiz yetadi... Loaqal bu baxtsiz singlingiz uchun birgina bosh og'ritsangiz-chi... Ustimga shu balo kelgandan beri eshigingizga necha qayta kelib quruq qaytdim, endigina siz ham...

Xushro'y biroz Zaynabning yuziga qarab turg'andan keyin:

— Manim kengashimga yurasanmi? — deb so'radi.
— Jo'yalik bo'lsa nega yurmay.
— Yursang, — dedi Xushro'y, — chiq eringdan.

Zaynab o'krab yubordi:

— O'zim ham shundog' deyarsiz, deb turg'an edim...

Xushro'y:

— Negaki sening dardingning davosi, menga qolsa faqat shu.

— Qanday qilib chiqay, axir...

— Erdan chiqg'anlar qanday qilsa, sen ham shunday qilasan!

Zaynab javob bermadi. Cho'ri xotin o'rtag'a dasturxon yozib choy keltirdi, Xushro'y xizmatchini o'choqboshi yumishlariga buyurib choyni o'zi quydi.

— Dasturxonga qara, Zaynab!

— Ishtihom bo'g'ildi...

— Manim aytkanimni qilsang ishtihong ham ochiladir.

— Erim... erimni ko'zim qanday qiysin.

— Javob so'rasang, — dedi kulib Xushro'y, — seni taloq qilish uchun eringning ko'zi qiyadimi?

— Bilmayman...

— Albatta yaxshi bilasan, qiyadi! Ammo sen ahmoqsan, ko'rpangga qarab oyoq uzatishni, qars ikki qo'ldan chiqishini bilmaysan!

— Etagingni qoqib ketaber, deysizmi?

— Chunki shundan boshqa chorang yo'q!

— Sen hasratda o'l, kundashing yayrab-yashnasin, shumi maqsadingiz?

— Hozir hasratda emasmisan, kundashing yayramaydimi?

— Tuzik, — dedi Zaynab, — lekin har qadamda uning huzurini buzaman, bir cho'qitib o'n qarataman.

Xushro'y kuldi:

— Bundan nima chiqadi?

— Ishqilib kelgindini tinchitmayman.

— Sen tinchitmasang, — dedi Xushro'y, — boshqalar seni tinchitar...

— U nima deganingiz?

— Ya'ni rohatini buzaversang, ering seni qo'yar?..

Zaynab bu haqiqat oldida o'ylanib qoldi. Xushro'y o'zining vahshiy ko'zlari bilan singlisiga qarab kulimsirar edi. Bu kulimsirash orasi "qo'lingdan nima keladi?" degandek bo'lar edi. Zaynabning tusi shu choqg'acha ko'rilmagan ravishda o'zgarib ketdi. Negadir tinmay oqib turg'an ko'z yoshisi ham quridi va tovshida ham hanuz eshitilmagan keskin bir ohang bor edi:

— Esimni kiritdingiz, opa, — dedi, — rahmat sizga.

— Rahmatingni menga aytma, — dedi Xushro'y, — ishonsang yuragingga aytarsan...

16. OY-KUNI YAQIN EDI

Kumushning oy-kuni yaqin edi. Nabiralik bo'ladirg'an O'zbek oyimning ishi boshidan oshqan, Kumushning oyi tug'masdanoq ul beshik yasatish bilan mashg'ul edi. Doyacha kim, aqiqaga nechta qo'y kerak, nechanchi kunda to'y o'tkaziladir, nechta erkak, nechta xotin aytiladir va kimlar? Mana shuningdek masalalar bilan O'zbek oyimning miyasi juda shishkan edi. Kumushda ko'rilgan ba'zi nishonalarga binoan nabirasining o'g'ul bo'lishida shubha qilmas — "o'g'ul tug'asan, Kumush, men ham Otabekni senga o'xshash yengil ko'targan edim", der edi. Kumushni xizmatdan bo'shatilib ba'zi o'choq-boshi yumishlarini Zaynab idorasiga topshirilg'anig'a endi bir oylab bor.

O'zbek oyim nabira masalasida qancha xursand bo'lsa, Otabek shunchalik xafa, chunki Kumushni ko'rgan sayin usta Alim foji'asini xotirlar edi. Yusufbek hoji ma'lum aldanishdan so'ng yurt ishidan qo'l yuvg'an, ko'b vaqtini mehmonxonada "Qur'on" va "Daloyil[1]" o'qub kechirar, kundash orasi buzilib, o'rtadan so'z chiqg'anini goho eshitsa, ikkala kelinni o'z oldig'a chaqirtirib, ularni qator o'tqazar edi. Avvalo Kumushdan o'pka qilib: "Oyim, har nima siz kattasiz, Zaynab yosh, kattadan-kichikka shafqat lozim, mundog' yaxshi emas!" va Zaynabka qarab: "Bolam Zaynab otin! Sizdan hali yoshlik g'ururi ketmagan, lekin manim bolam bo'lg'anlig'ingizni siz ham unutmang!" der va shuning singari yumshoq gaplardan keyin ikkisini duo qilib bir-birisiga salom berdirar — "ana, shundog' bo'lsin, opoq qizlarim!" deb ketishka ruxsat berar edi. Ular ketkandan keyin, albatta

[1] **Daloyil** — diniy kitobning nomi.

O'zbek oyim eri yonig'a kirar, hoji bo'lsa xotinig'a sizsirab: "Siz ikki kelin ushlashni bilmabsiz, Zaynabka jabr qilg'an ko'rinasiz, ayniqsa Zaynabning ko'ngliga qarashingiz kerak, Otabekka ham nasihatingiz lozim!" der edi. O'zbek oyim shunday kezlarda Kumushning yonini olib "Zaynabni Xudoy ko'tarsin, ayb o'zida..." deya boshlasa, hoji uning og'zini arang to'xtatur: "Sekin-sekin, uyat! Qayin ona deganning adl turishi lozim. Zaynab siz bilan manim orzu havasimiz emasmidi?" Ammo nabira masalasidagi O'zbek oyimning ba'zi bir quyushqondan tashqari harakatlarini ham bosquchi yana hoji edi: "Zaynab bor, Zaynabni unutdingizmi. O'z keliningiz Zaynabni!"

Mundan o'n besh kuncha ilgari Kumush onasig'a bir xat yozg'an edikim, ahamiyatiga ko'ra biz bu o'rinda ko'chiramiz:

"Onajon, kuyavingizning yozg'anlaridan tashqari men sizga shu bilan oltinchi xat yozdim. Ammo sizdan uchta va dadamdan ikkita xat oldim. Ayniqsa dadamning keyingi xatidagi qora xabar bilan dori dunyo[1] ko'zimga toraydi. O'lim haq, ammo bechora buvim jon berar ekan, yonida turib duosini olib qolmag'anim uchun ko'b hasrat chekdim. Ayniqsa musofirchiligim yomon asar qildi. Ko'z yoshlarim bilan yuzimni yuvdim. Bu kun beshinchi kundan beri rahmatlik buvim arvohig'a atab Qur'on boshladim, xatim qilib bag'ishlayman. Xudo g'ariqi rahmat qilsin, sizga sabr bersin. Endi musofir qizingizning baxtiga siz o'lmang, omin.

Ba'da ma'lum bo'lsinki, alhamdulilloh kuyavingiz va qudalaringiz salomatdirlar va ularning soyalarida men qizingiz ham o'ynab-kulib yuribman. Sizni va otamni juda sog'indim, agarda og'ir oyoq bo'lmasam edi, qish bo'lishig'a qaramasdan Marg'ilong'a jo'nar edim. Qudangiz — qayin onamning so'ziga qarag'anda, kelasi oyg'a ko'zim yorir emish. Qudangiz meni na yerga va na ko'kka ishonadir, o'n besh kundan beri qo'limni sovuq suvga ham urdirmay qo'ydi. O'zi go'yoki to'yga hozirlang'andek beshik yasab, sarpa tikib yuriydir... Manim bo'lsa nima uchundir yuragimda bir qo'rquv bor... O'tkan xatlarimda kundashim bilan mirosamiz kelishmay turganini kulguluk tarzida yozg'an edim. Nafsilamrda ersa, oramiz juda buzilg'an, men ham

[1] **Dori dunyo** — dunyo ishlari.

o'shal vaqtlarda chin kundashlik to'nini kiygan edim. Zaynabning bitmas xusumati esa g'olibo[1] manim ikki qatlig'im oshkor bo'lg'an kundan boshlandi. Sizning boshingizdan kundashlik savdosi o'tmagan bo'lsa ham tushunsangiz kerak: biz ikav agar qo'yib bersalar go'yo bir-birimizni yeb-ichmakchi edik... U kunlardagi holimdan o'zimga endi hisob berishka ham uyalaman... Yaxshiki, bizning mojarolardan qayin otam juda siyrak xabardor bo'ldi. Shundog' ham bo'lsa bu janjallar goho uning qulog'ig'a yetib qolar va biz ikki yov uning oldig'a chaqirilib nasihatini eshitar va lekin yana yomonlig'imizdan qolmas edik. Siz ranjisangiz ham aytay: qayin otamni o'z dadamdan ham yaxshi ko'raman. Bu yaxshi ko'rishim kuyavingizning dadasi bo'lg'ani uchun emas, balki uning nur ichiga cho'milg'andek bo'lib ko'ringan siymosini, oyim deb xitob qilg'andagi muloyim, beozor va muassir[2] so'zini yaxshi ko'raman. Ul nasihat uchun og'iz ochsa vujudim erib ketkandek va bir turluk uxlab huzurlang'andek. Qisqasi, Zaynab bilan janjallashishning o'zi bir huzur va jandaldan bo'shalg'ach, qayin otamning qarshisig'a o'lturib nasihat eshitish undan ham yaxshi huzur... Siz manim telba so'zlarimdan achchig'lanmang. Agar bu gapimning to'g'rilig'ini bilmakchi bo'lsangiz, Toshkand kelingiz-da, qayin otamning nasihatini o'z qulog'ingiz bilan eshiting-da, undan keyin so'zimga qiymat bering.

Shu yo'sun Zaynab bilan uyatsizcha ko'b olishdiq, bu it-mushuklikdan biz zerikmasak-da, kuyavingizning jonidan to'ydirayozdiq. Mundan bir muncha ilgari ul biz ikki kundashning yuzimizga: "Agar shu holda davom etabersalaring ikavlaringga ham barobar javob berib qutilaman!" dedi. Uning bu tahdidi ikkimizga emas, balki bittamizgagina xos edi. Men bu tahdiddan albatta qo'rqmadim, ammo "Zaynab tushunib qolmasa yaxshi edi", deb qo'rqdim. Darvoqi' natija men qo'rqqancha bo'ldi. Zaynab bu tahdiddan so'ng onasining uyiga arazlagannamo ketib qoldi. Ulardan ham yaxshig'ina dakki yegan bo'lsa kerak, bir necha kundan so'ng yovoshqina bo'lib qaytib keldi. Endi shu voqi'aga

[1] **G'olibo** — shekilli.

[2] **Muassir** — ta'sirli.

ikki oy chamasi vaqt o'tdi va lekin oramizdan janjal chiqmadi. Men jo'rttaga ba'zi gaplarni teskarilikka olib ko'rsam ham ul churq etmaydir. Uning bu holi ersa manim uchun yaxshi emas, ul yana ko'b vaqt bizning oramizda tikan bo'lmoqchi...

Kelasi oydan juda yuragim uyushadir... Kechalari ko'kka qarab kelasi oy shu kunlarda yorug' dunyoda bormanmi, yo'qmanmi deyman... Oysha buvim marhum bo'lmag'anda shu oy ichi o'zingiz Toshkandga yetib kelar edingiz. Aza hamma vaqt topiladi desangiz, qizingizning ko'ngli uchun hali ham kelganingiz yaxshi. Dadamga manim arzimni aytsangiz, albatta qaytarmas. Mendan dadamga behad salom. Kelasi oydan qo'rqaman... Ko'rishalmasak mendan rozi bo'ling, dadam va boshqa yor-u do'stlar ham. Kumush yozdim. Toshkand, 1269-yil 1-qavs[1] oyida".

Kumush o'z xatida yozg'anidek, darhaqiqat, Zaynab shu keyingi kunlarda yovoshka tortqan, o'n og'izg'a bir og'iz so'z qaytarmas, tinchkina, muloyimgina, ya'ni mundan bir yil burung'icha edi. Qayin ona tarafidan "Opangning ko'zi yorir vaqti yetdi, o'choqboshi ishlaringni endi o'z qo'lingg'a ol!" deb qilin-g'an taklifni mamnuniyat bilan qabul etib, hatto Oybodoq onani ham o'choqboshi yumishidan xalos eta yozg'an, unga faqat havli supurish, uy yig'ish va shunga o'xshash mayda ishlarnigina qoldirg'an edi. Zaynabdagi bu o'zgarish faqat haligi taraf bilangina qolmay, eri to'g'risida ham shundog' edi. Otabek o'z yonig'a kirsa — kirdingmi demas va kirmasa — kirmading demas edi. Erining ba'zi bir samimiyati qorong'uroq muomalalariga qarshi Zaynab ham muhmalrak qilib kulib qo'yar edi.

* * *

Oy tug'ib, mo'ljal yaqin yetdi. Marg'ilondan ham Oftob oyimning yo'lg'a chiqish xabari keldi. Lekin Kumushda ma'lum og'riq boshlang'an edi. Og'riqning birinchi kuni Kumush hech kimga sezdirmay yurdi. Ammo ikkinchi kun buni boshlab Otabek, undan keyin O'zbek oyim sezdi. Otabek ma'lum xavf ostida bu sirdan kishiga og'iz ochish uchun o'zida majol topmasa

[1] **Qavs** — 22-noyabr—21-dekabr.

ham, O'zbek oyim darrav Hasanalini mundan olti oy ilgari belgulanib qo'yilg'an doya xoting'a yugurtirdi.

Doya kelgandan so'ng ichkari havli erkak zotidan tozalandi. Kumushni o'qtin-o'qtin og'riq ushlamakda, doya xotin va O'zbek oyim unga o'zlari bilgan udimlar bilan yordamlashmoqda edilar. Kechka tomon dard juda kuchayib ketdi, o'qtin-o'qtin dambadamga alishindi.

Tashqarida Otabek yo'q edi. Hasanali darboza bilan mehmonxona orasida qo'lini-qo'lig'a ishqab yurinib turar va qaytaqayta axtaxonag'a kirib to'riq yo'rg'aning u yer, bu yerini supirar edi. Hoji bo'lsa xursand va xafaligi noma'lum bir qiyofatda "Daloyil" o'qur edi, har besh daqiqada ichkari tomong'a quloq solib to'xtar, goho darichadan Hasanalini chaqirib "tinchlikmi" deb so'rar edi.

Ular masjiddan shomni o'qub kirgach, ichkaridan Oybodoq kechlik olib chiqdi. Undan na Hasanali va na hoji og'iz ochib hol so'ramadilar. Taom ustida Otabekning yo'qlig'i ham his etilmadi. So'zlashmasdang'ina lagandan bir muncha cho'qig'an bo'ldilar-da, qo'l artishdilar.

— Xuftan aytildimi? — deb so'radi hoji.

— Eshitmadim... Chiqa bersak ham bo'lar, — dedi Hasanali. Shu vaqt ichkaridan xotinlarning favqulodda qiy-chuv tovushlari eshitilib, ikkisining ham quloqlari tikkaydi va qo'rqa-pisa bir-birlariga qarashdilar. Qiy-chuv orasidan zaif yig'i tovshi ham kelib qo'ydi... Ikkisi bir muncha kulimsirab oldilar, lekin shundog' bo'lsa ham yana churq etib og'iz ochmadilar. Oradan ko'b fursat o'tmadi, ichkaridan Oybodoq yugurib chiqdi va darichadan turib "so'yinchi!" dedi. Hoji yonchig'ini kavlay berib "alhamdulilloh" deb qo'ydi. Hasanali ham iljayib yonchiq kavlashka tutindi va:

— O'g'ulmi, holva? — deb so'radi xotinidan.

— O'g'ul!

— Barakalla.

Hoji kulimsirab qo'lidag'i uch-to'rtta oq tanga bilan bitta tillani Oybodoqqa uzatdi — "Tangalarni o'zing ol, tillani doyachaga ber!" dedi. Hasanali so'yinchisini topshirg'andan so'ng

duog'a qo'l ochdi: "Olloh taolo umri bilan bergan bo'lsin". Shundan keyin xotirjam' bo'lg'an holda xuftanga ketdilar.

Otabek mehmonxonaga yaqinlashishi bilan chaqaloq yig'isini eshitib ixtiyorsiz ichkari havlig'a tomon burildi va yo'lakda onasig'a yo'liqdi. Qorong'u bo'lsa ham O'zbek oyimning tusidagi shodliq belgulari ochiq ko'rinib turar edi:

— O'g'ul muborak bo'lsun, bolam!

— O'zi tetikmi?

— Tetik!

— Oldig'a kiraymi?

— Yo'q, — dedi O'zbek oyim, — chillalik uyga kechasi ko'chadan kelib kirish yaxshi emas... Ichkari kirsang to'g'ri Zaynabning oldig'a bor. Dadang shundami?

— O'zi?..

— O'zi yaxshi, xotirjam bo'l, — dedi O'zbek oyim, orqasig'a qaytdi. Otabek ketiga burilib tashqari yo'lakdan kirguchi dadasi bilan Hasanali sharpasini oldi va o'ylanib to'xtadi. Ayniqsa hozirgi paytda dadasi bilan to'qnashish uning uchun biroz o'ngg'aysizroq tuyulgan edi.

Shu yo'sun bir muncha vaqt yo'lakda turib, so'ngra ichkariga tomon yurdi. Zaynabning uyiga o'tar ekan, bir necha qayta Kumush yotqan uy tarafka qarab oldi.

— O'g'ul muborak bo'lsin!

Zaynab erini shu so'z bilan kulib qarshiladi, Otabek ham kulimsirab "qutlug' bo'lsin!" deb qo'ydi. O'lturgandan keyin Zaynab o'zicha kulindi:

— Haligi... — dedi. "Haligi" dan keyin aytadirgan jumlasini unutib qo'ydimi yoki o'ylab qoldimi, nima bo'lsa ham aytalmadi. Otabek uning og'zini kulimsiragan holda biroz kutib "xo'sh, haligi...?" deb so'radi.

— Haligi...

— Uyog'i?

— Oti qursin... ha, aytkandek, oshingizni yeysizmi?

— Yeyman.

— Sovib qolmag'an bo'lsa — shu.

Otabek ertadan beri hech narsa yemab edi.

— Qandog' bo'lsa ham, — dedi.

Hozir Zaynabning chehrasi ochiqroq ko'rinsa ham, ammo bu ochiq chehraning zamirida uni jiddiyroq mashg'ul qilg'an yana bir gap bordek, ya'ni ko'rinishdan shoshqanliq va yo shuning singari bir hol uning shu ochiq chehrasi ostig'a yashiring'andek edi. Zaynabning o'n besh daqiqaliq muomalasida Otabek yuqorig'i kabi "esdan chiqarish" holatiga bir necha qayta uchradi va oxirda so'ramoqqa majbur bo'ldi:

— Nega holingiz parishon?

Zaynab kuldi:

— Nega parishon bo'lsin.

— Manim ko'zimga parishon ko'rinasiz.

— To'g'ri, — dedi Zaynab, — qo'rqdim...

— Nimadan qo'rqdingiz?

— Tug'ishdan...

— Qiynaldimi?

— Qiynalish ham gapmi, — dedi Zaynab, — O'z ko'zingiz bilan ko'rmaganingiz uchun ishonmaysiz.

— Oyim mundog' demagan edi-ku?

— Sizdan yashirg'anlar.

Otabekning yuragi juda uyushib ketdi. Hatto kundashini parishoni xotir qilg'an bu gap Otabekka qandog' ta'sir qilishi ko'b tafsilga muhtoj emas. Bu to'g'rida Zaynabka yana savol tashlab tafsilot olishdan qo'rqdi, ham uzoq o'lturolmadi. Choyini naridan-beri ichib, o'runini to'shatib yotdi. Zaynab sham'ni o'chirdi. Hali yotmoqqa vaqt erta edi — Zaynab Kumushlik uyga — xotinlar oldig'a chiqib ketdi.

Otabek uxlash uchun yotqan bo'lsa ham haligi gap uni ko'z yumdirmay qo'ydi, o'ng, so'l, chalqancha yotib boqar edi. Lekin Zaynabning "qiynalish ham gapmi?" jumlasi qulog'i ostidan ketmas edi... Kumushning uyidan keti uzilmay kelib turg'an xotinlarning g'o'ng'ir-g'o'ng'iri ham uning uyqusig'a xalal berar va ora-chora go'dakning yig'lag'an tovshi ham eshitilar edi. Bu ma'sum tovushqa qarshi unda bir xil yaqinliq — otaliq hissi qo'zg'alg'andek bo'lsa ham, ammo boshqa qora xayollar ichida tez yo'qolur edi. Shu yo'sun ivir-jivir, achchig' va chuchuk

holat ichida uxlab ketdi. Bir-ikki kun miyonasidagi kechinmalar turlik rang bilan uning uyquliq dimog'ida akslana boshladilar... Cho'chib uyg'ondi... Yonida Kumush... Zaynab yo'q edi. Uyquliq ko'zi bilan narigi uyga quloq soldi, hanuz boyag'i tovushni eshitdi va o'ng yonini bosib ko'rpaga burkandi, mundan keyin tinch uxlab ketdi...

Tush ko'rar edi: "Chamanda gullar ochilg'an emish... Bu gulshan uning o'ziniki emish... Ul rango-rang chechaklardan ko'zini ololmas emish. Tevarakka kelgan yovdan xavf bor emish... Xanjarini ushlab yovg'a qarshi chiqg'an emish... Yov qochqan emish... Yov orasida onasi ham bor, otasi ham ko'rinar emish... Qaytib chamanga kirsa bir sigir gulni bosib, yanchib o'tlab yurg'an emish... Bu holdan o'zini unutkan va qo'lidag'i xanjari bilan sigirga yugirgan emish... Sigir emas — sariq sochlik albasti emish... Darmonsizlang'an va xanjari qo'lidan tushkan emish... Dunyoni qorong'uliq bosqan emish..." Cho'chib uyg'ondi va o'z yonida uxlab yotqan Zaynabni ko'rdi. Haligi bosinqirashdan yuragi gup-gup urar va vujudini ter bosqan edi. Sekingina o'ng yonig'a ag'darilib havli tomong'a qarab yotdi. Uning ag'darilishi bilan Zaynabning ko'zi ohistag'ina ochilib yana yopildi.

Vaqt saharga yaqin, tevarakdagi xo'rozlar ketma-ket qichqirar edilar. Yaqin oradag'i objuvoz poyko'pining zarbi yerni silkitib silkitib to'lqin berar edi. Narigi uyda yonib yotqan sham' nuri daricha tirqishidan milt-milt ko'zga ilinur, ammo ship etkan tovush eshitilmas edi. Ul qaytib uxlayolmadi. Kumushning kechagi qiynalishi to'g'risida xayollanib ketdi. Subh azoni aytilib, sekin-sekin tong yorib bordi, mahalla masjididan ham azon tovshi kelgach, ul tahorat olmoq uchun qo'zg'aldi.

Kumushning yonig'a kirish qulay bo'lsin, deb nonishtani Zaynabning uyida qildi. O'zbek oyim tarafidan kirish uchun ruxsat berilgan edi. Choydan keyin doyacha Kumush yonidan biroz vaqtg'a chiqib turdi. To'rga Kumush yotqizilg'an, uning oyog' tomonida O'zbek oyim chaqaloqni ko'tarib o'lturgan edi. Otabek kirganda o'zining siniqg'an yuzi, ichkariga botinqirag'an ko'zi bilan Kumush iljayib unga qaradi. Otabek tutilinqirab, "muborak

bo'lsin!" dedi. Kumush javob o'rniga uyalib yuzini ko'rpaga yashirdi. O'zbek oyim:

— Berganga qulliq bo'lsin, o'ltur, — dedi.

Otabek Kumushning bosh tomonig'a o'lturdi. O'zbek oyim fotiha o'qudi. So'ngra chaqaloqni Otabekka yaqinlashdirib, — toychog'imning ko'rmanasini chiqar, dadasi. — Otabek qizarib bolag'a qaradi, Kumush yuzini yana ko'rpaga yashirib oldi.

— O'zingiz tuzikmisiz?

— Shukur...

— Qiynalibsiz, deb eshitdim...

— Tug'moq hazilmi senga, — dedi O'zbek oyim.

Kumush Otabekni o'ziga imladi va qulog'ig'a shivirladi: "sizning gunohingizga..."

— Xo'rak qildingizmi?

O'zbek oyim:

— Kechadan beri ichiga issig' kirgani yo'q. Zaynabka aytay sutlik atala qilib bersin, — dedi.

— Albatta! — dedi Otabek va onasig'a bir tilla so'yinchi bergandan so'ng xotirjam'lik bilan uydan chiqdi.

Tushlikdan keyin Otabek mehmonxonada kitob mutolaa qilur, dahlizda Hasanali uzilgan ot asboblarini ulab tikar, Hoji masjidgami, boshqag'ami ketkan edi. Shu vaqt ichkaridan Oybodoq chiqib Otabek yonig'a keldi:

— Bek, siz uyga kirib chiqar emishsiz, — dedi.

Otabek kitobni belguluk qilib yopdi:

— Tinchlikmi?

— Tinchlik... darrav kiring-chi!

Otabek Oybodoq bilan ketma-ket ichkariga kirdi. Zaynab rangi o'chkan holda Kumushning uyidan chiqib kelar edi.

— Nima gap? — deb undan so'radi Otabek.

— Bilmadim, — dedi, — opam ko'ngillari aynab qusyaptilar...

Otabek eshik yonig'a kelgandan so'ng uydan bir necha xotin paranji yopinib chiqdilar-da, ul uyga kirdi. O'zbek oyim jom ushlag'an, Kumush jomga o'qchib qusar edi.

— Nima bo'ldi?

Kumush javob beralmadi.

— Bilmadim... boyatdan beri to'xtovsiz qusyapti, — dedi O'zbek oyim. Qusib charchag'an Kumush holsizlanib boshini yostiqqa tashladi. O'qchib yoshlang'an ko'zlari bilan eriga qarab oldi.

— Yoqmaydirg'an xo'rak bergansiz.

— Yoqmaydirg'an hech narsa yegani yo'q, — dedi onasi, — O'sha ataladan boshqa xo'rak qilmadi.

Undan ham yarim kosagina ichdi. Qolg'ani ana tokchada...

O'zbek oyimning gapi tugamasdan Kumush yana jomga intildi. Otabek uning boshini tutdi.

— Tabib aytdiraymi?

— Aytdir. Manim ham ko'nglimga shu kelib turgan edi.

Otabek Kumushning qusug'i bitkuncha turdi-da, so'ngra yugurib tashqarig'a chiqdi. Hasanali hanuz boyag'i ishda edi.

Ota, siz yugurib tabibga boring-chi!

Hasanali ishini tashladi:

— Nima gap?

— Kelinингiz boyadan beri qusar emish.

Hasanali tabibga yugurdi. Otabek qaytib uyga kirdi. Chaqaloqni Zaynab ko'targan, Kumush hamon qusmoqda... Kumush holsizlanib o'zini yostiqqa oldi. Qovoq ostlari ko'kargan, yonig'a kelgan Otabekka ham qaramoqqa majolsiz edi.

— Tuzikmisiz?

— Ko'nglim.

Otabekning hamma badani titrab ketdi, shundog' bo'lsa ham o'zini qattig' ushladi:

— Qatiq ichirib ko'rdingizmi? — dedi onasig'a.

— Yo'q.

— Qatiq buyuring!

Oybodoq qatiq keltirguncha Kumush yana jomga intildi. Bir-ikki o'qchib qusqandan keyin, Otabekning qo'lidag'i suv bilan og'zini chaydi va piyoladagi qatiqdan bir-ikki ho'plab, o'zini yostiqqa tashladi. Harorati kuchlik, yurak urishi favqulodda tez edi. Otabek uning manglayini qo'li bilan bosib ushlagan edi, biroz tinchigandek bo'ldi. O'zbek oyim burchakda bola ko'tarib

o'lturgan Zaynabdan chaqaloqni olib, uni jomni to'kib kelishka buyurdi. Otabekni manglayida turg'an qo'li qizib ketib, ikkinchi qo'lini almashdirishg'a majbur bo'ldi. Manglayida sovuqliq his etib Kumush ko'zini ochdi.

— Ko'nglingiz bosildimi?

Kumush javob o'rnida yostiqdan qo'zg'aldi. Jom yo'q edi. Otabek shoshib tokchadag'i xitoyi norin tovoqni oldi. Kumush qusdi. Bu gal qusuq boyag'i qatiq aralash ko'kimtil va sarg'imtil narsalar edi. Og'zini chayg'andan keyin Otabek qatiqni taklif qilg'an edi, ichmadi va o'zini yostiqqa otdi...

Tabib keldi xabarini eshitib, Otabek jonlang'andek bo'ldi. Uy eshigiga jom ko'tarib kelgan Zaynab keyiniga qaytdi. O'zbek oyim ham chaqaloqni ko'tarib uydan chiqdi. Otabek tabibning hurmatiga turishni unutib Kumushning manglayini bosqancha o'lturar edi. Tabib Otabekdan voqi'ani so'rab bilgandan so'ng Kumushning tomirini ko'rib labini tishlab qoldi va tovoqdag'i qusuqni hidlab qaradi:

— Bu kun nima xo'rak qilg'an ekan?

— Atala.

— O'sha taomdan biroz qolg'ani bormikin?

— Bor! — dedi Otabek va boya onasi ko'rsatkan joydan kosani olib tabib qo'lig'a berdi. Tabib kosadan barmog'ig'a bir oz elashdirib yaladi va darrav tuflab tashladi.

— Zahar ichibti!

Otabek sapchib ketdi, tusi qo'rqunch holga kirgan edi...

— Bekor gap!

Tabib Otabekning hozirgi holatidan dahshatka keldi...

— Men hozir daf'i uchun doru yuboraman, — dedi va qo'zg'aldi. Otabek ham uning bilan birgalashib o'rnidan turdi:

— Zaharni kim beradi?

Nima deyishka ham hayron tabib:

— Man... man... O'zingiz o'ylab ko'ring-chi... Man darrav doru yuboray, darrav ichiring, tuzikmi? — dedi.

— Bildim, bildim! — dedi bechora Otabek. — Zaynab, Zaynab, Zaynab... Jalab! Yuboring, yuboring, darrav yuboring!

Tabib ketdi, Otabek telbalarcha yugurib Kumushning boshig'a keldi, yuzini ochib manglayini bosdi va o'pdi... Kumush ko'zini ochib kuch bilan so'l qo'lini erining yelkasiga tashladi... Qo'lida chaqaloq bilan O'zbek oyim kirdi.

— Zaynabni chaqir, Zaynabni!

O'zbek oyim tabib so'zidan xabardor edi:

— Zaynab! Zaynab! Zaynab yugurib uyga kirdi. Tusi murdadek oqarg'an edi. Otabek Kumushni qo'yib yerdagi atalani oldi:

— Ich muni, ich jalab!

Zaynab orqag'a tislandi... Otabek kosani unga otdi... Zaynabning kiyimi atala bilan belandi. Shuning ustiga dahlizdan Yusufbek hoji ko'rindi.

— Ket jalab, ket! Taloqsan, taloq! "Taloq" so'zini eshitkan Kumushning ko'zi yarq etib ochilib, yana yumildi... Hoji voqi'ani tabibdan eshitkan, shuning uchun hozirgi fojia' sahnasidan ajablanib turmadi.

— Chiq, Zaynab, chiq! — dedi ul ham, — la'nat sendek xoting'a!

Zaynab chetlanib uydan chiqdi... Hoji Kumushning boshig'a kelib o'lturdi. Otabek va onasi oyog' ustida edilar, Kumushning ko'zi yumiq, sochlari yuzi ustida parishon edi. Hoji o'z qo'li bilan sochlarni tuzatib Kumushning ko'kimtil tovlang'an yuzini ko'rdi va manglayini bosdi...

— Oyim... Oyim!.. — dedi hoji. Kumush ko'zini ochib besaranjom unga nazar tashladi va tanib... qo'zg'almoqchi bo'ldi.

— Qo'zg'almang, oyim... qo'zg'almang!

Kumushning ko'z yoshisi chakkasidan oqib tushdi... Hoji ham o'zini to'xtatolmay, Kumushning yoshini artib, boshini siladi:

— Xudo shifo berar, bolam!

Kumush jomga qo'zg'aldi, Otabek kelib qo'ltiqladi, hoji ham uning boshini tutdi... Bu gal qusuq qong'a aylangan edi, burnidan ham bir necha tomchi qon oqdi... Qusub yotg'ach, ko'zi yarqillab ochilib ketdi va tevaragiga betoqat qarandi:

— Oyi... dada... — so'ngra, — begim, — deb ingrandi... Erining yuzini yuziga qo'ydi, uyalg'ansumon ko'zini yumdi...

* * *

Ertasi kun dafn marosimi bo'ldi. Janozag'a Toshkandning har bir mahallasidan deyarlik kishilar ishtirok qildi. Faqat maqtulaning eng yaqinlarig'ina bu tantanaga yetib kelalmadilar.

Bechora ona, bechora ota!..

Uchunchi kun ular ham kelib yetdilar... Ularning hozirgi holini tasvir etish mumkinmi?!

Yettinchi kun xatmi Qur'on qilinib xalqg'a osh berildi va shu munosabat bilan chaqaloqqa "Yodgorbek" deb ism qo'yildi.

Kumushning yaqinlarig'ina emas, balki foji'adan xabardor bo'lg'an shaharning katta-kichigi Zaynabka beriladirgan jazoni erta-kech kutmakda edilar. Biroq foji'aning o'ninchi kunlarida Zaynabning jinni bo'lib, ochiq ko'yi ko'chada yurgan xabari va og'asi tomonidan ushlanib kishanga soling'an mojarosi eshitildi. Zaynabning jununi qozilar va tabiblar tarafidan ham tasdiq etilgach, uning ustidagi jazo ko'tarildi. Darhaqiqat, aqldan ozib ko'chalarda ochiq kezish va kishanga tushishning o'zi ham Zaynab uchun kichkina jazo hisoblanmas edi.

Foji'aning yigirmanchi kunida yana xatmi Qur'on qilinib, butun yurtka osh berilgandan so'ng, bechora bol-u paridan[1] ayrilg'anlar Marg'ilong'a qaytish harakatiga tushdilar. Yodgorbek ham Oftob oyimning quchog'ida ketmakchi, uning olib ketilishiga qarshi hech kim yo'q edi.

Eng keyingi vido'lashish kuni yetdi. Otabek, qutidor va Oftob oyim (...) qabristonining ikki tup qurig'an chinor yog'ochi orasig'a turg'uzilg'an yangi xishtin sag'ana qarshisida to'xtadilar. Sag'ananing o'ng boshidag'i toshdan o'yib yasalg'an lavha ko'zga chaqilib turar edi:

La ilaha illa-ollohu Muhammadu-rasululloh

Hazihil markadul munavvaratu lil mazlumatil mashhudati al-mag'furati.

Kumushbibi binti Mirzakarim Marg'inoniy, tarixi tavalludi 1248.

Vafoti 1269-yil hijriy, jumod-ul-avval.

[1] **Bol-u par** — qanot.

Bu lavha bir dilporadan husn sanamiga yodgordir.
Bunda madfun kundash balosining namoyon bir qurbonidir.

Ayo charx, etding ortuq jabr bunyod,
Ko'zim yoshlig', tilimda qoldi faryod.
Hayotim lolazoridin ayurding,
Yoqib jonim, kulim ko'kka sovurding.

Bechora ona chidalmadi, qabrni quchog'lab uvvos tortdi. Otabek ham qabr yonig'a tiz cho'kib, ko'z yoshisi bilan tuproqni loy qila berdi... Qutidor lavha qarshisida edi. Lavhani o'qub chiqgandan keyin ul ham piq-piq yig'lab yubordi. Yarim soat chamasi shul holda qoldilar.

Qur'on o'qushg'a hech kimda majol yo'q edi.

Qarshidag'i binoga Yusufbek hoji tarafidan qo'yilg'an qori bularning holiga tushundi. Sekin-sekin qorixonadan chiqib keldi va narida o'lturib Qur'on o'qudi. Oftob oyimning nolasi bosilsa ham, lekin ko'z yoshisi tiyilmadi. Bir ulgina emas, anovlar ham shu holda edilar. Fotiha tortilg'andan so'ng qutidor va Oftob oyim qorig'a pul berdilar. Qori ketkandan keyin har qaysilari o'zlarini bosib alohida-alohida Qur'on o'qub bag'ishladilar, so'ngra ohista-ohista yo'l olib qabr bilan vidolashdilar. Go'yo Kumush "mendan rozi bo'ling!.." deb onasig'a xitob qilar, Oftob oyim orqasig'a qaray-qaray yig'lab kelar edi...

Otabek ularni uyga qo'yib, qabr yonig'a keldi va tuni bilan shunda qoldi. Erta bilan Hasanali aravani qo'shib tayyorlag'an, mayda-chuyda aravaga tashilar edi. Eng keyinda Oftob oyim Kumushning kiyimlari bilan Yodgorbekni ko'tarib chiqdi, keyinroq Yusufbek hoji bilan qutidor ko'rindilar. Qutidor vidolashib aravaga chiqg'anda ko'cha tarafdan Otabek kela berdi, kelib otning jilovini ushladi va ot ustiga mingan Hasanaliga — "tushing otdan!" dedi. Hasanali otdan tushdi. Otabek irg'ib otqa mindi va qutidordan so'radi:

— Otni haydaymi?

Qutidor bilan hoji tushunisholmay bir-birlariga qarashdilar. Yo'lakda turgan O'zbek oyim darbozadan mo'ralab qo'ydi. Qutidor indamagani uchun Otabek o'zicha otni haydab yubordi.

— Xayr!

— Xo'sh!

Marg'ilong'a jo'naydirg'an Hasanali gangib ko'chaning o'rtasidan hojig'a qaradi. Hoji yo'lakdagi oyimg'a yer ostidan ko'z qirini tashladi... Otabek ortig'a qaramasdan aravani haydar edi...

17. XOTIMA

Bir yildan so'ng Otabek usta Alim bilan birga Toshkand keldi. Hoji va O'zbek oyim og'iz ochib undan ranjiy olmadilar. Ul mehmonlar kabi edi. Na otasi va na onasi bilan ochilib so'zlashmadi. Usta Alim bilan bir hafta chamasi Toshkandda turib eng so'ngg'i kech yolg'iz ko'yi Kumush qabri yonida bo'ldi. Kecha oydin, qabriston tib-tinch, uzog'roqdan Qur'on tovshi eshitilar edi. Ikki tub chinor butoqlarida qo'nib o'lturgan uch-to'rtta boyqushlar, qabr yonig'a tizlangan Otabek va yuqori, quyi do'mbaygan qabrlar bu tilovatka somi' kabi edilar. Qur'on oyatlari qabriston ichiga og'ir ohangda oqar edi. Qabr yonig'a tiz cho'kkan yigitning ko'z yoshlari ham Qur'on oyatlariga qo'shilishib oqar edi. Birar soatdan keyin tilovat to'xtaldi. Otabek hoysizlanib oyog' uzra turdi va orqasidag'i yarim yalang'och ko'lagani ko'rib bir necha qadam qabr tomong'a tislandi... Ko'laga yaling'an sumol unga yaqin yurib keldi...

— Kim bu?

— Men Kumush!..

Otabek tovush egasini tanidi. Bu majnuna Zaynab edi.

— Ket mundan!

— Men Kumush! — dedi yana Zaynab, ammo ketmay iloji qolmadi. Zeroki dunyodag'i eng yaqin kishisi unga "ket!" amrini bergan edi. Zaynab orqasig'a qaray-qaray Otabekdan uzoqlashdi. Otabek qaytib unga qaramadi, qabr yonig'a tiz cho'kdi...

Ertasi kun O'zbek oyim yig'lay-yig'lay Yodgorbek uchun tikdirgan kiyimlarini o'g'lig'a topshirdi. Otabek usta Alim bilan birga Marg'ilong'a jo'nadi. Bundan so'ng Otabek Toshkandga

qaytib kelmadi, bir necha qayta O'zbek oyimning o'zi Marg'ilon borib keldi.

1277-yilning kuz kezlarida bo'lsa kerak, Yusufbek hoji Qanoatshodan bir xat oldi. Qanoatsho Avliyo otadan yozar edi.

"O'g'lingiz Otabek yana bir kishi bilan bizning qo'shunda edi. Olmaota ustidagi o'rus bilan to'qunishmamizda birinchi safimizni shu ikki yigit oldi va qahramonona urushib shahid bo'ldi. Men o'z qo'lim bilan ikkisini dafn etdim..."

Yusufbek hoji xatmi Qur'on qilib yurtka osh berdi, O'zbek oyim qora kiyib ta'ziya ochdi.

Bitdi

YOZG'UCHIDAN

Keyingi Marg'ilon borishimda yaqin o'rtoqlardan Yodgorbek to'g'risini surishtirib bildim: Yodgorbek ushbu asrning o'n to'qqiz va yigirmanchi ochliq yillari miyonasida vafot qilib, undan ikki o'g'ul qolibdir. O'g'ullaridan bittasi bu kunda Marg'ilonning mas'ul ishchilaridan bo'lib, ikkinchisi Farg'ona bosmachilari orasida ekan. Bu kunda nom-u nishonsiz, o'luk-tirigi ma'lum emas, deydilar.

MEHROBDAN CHAYON

Roman

RO'MONNING MAVZUYI TO'G'RISIDA

Turkiston feodallarining keyingi vakili bo'lg'an Xudoyorning o'z xohishi yo'lida dehqon ommasi va mayda hunarmand — kosib sinfini qurbon qilishi, mamlakat xotin-qizlarini istagancha tasarruf etishi, bunga qarshi kelguchilar tilasa kim bo'lmasin, rahmsiz jazo berishi ro'monning mavzuyidir. Xudoyorning bu yo'ldag'i birinchi istinodgohi bo'lg'an ulamolar, ularning ichki-tashqi ahvoli, axloqi, madrasa va oila hayoti, ulamoda insoniy his bitkanligi va qolg'ani ham xabosat[1] pardasi ostida sezilmas darajaga yetkanligi mundarija sig'dirg'an qadar bayon qilinadir. Bular ro'monning nomarg'ub — manfiy qahramonlari. Ikkinchi tarafda mazkur qora kuchlarga qarshi "tuban" sinf — kambag'allar, ularning xonliq tuzilishiga, qora kuch — ulamo alayhiga chiqishi. Mehnatkash kambag'allarning axloqi, sajiyasi, oilasi, turmishi va bir-biriga aloqasi, samimiyati.

Albatta, men bu so'ngg'i marg'ub qahramonlarni o'zbek tarixining hazmi ko'targan qadar o'z holicha olishqa tirishdim. Ularning xon va ulamoga qarshi isyoni tabiiy — shar'iydir. Chunki shundan ortig'i soxta bo'lishi ustiga kitobning qadrini ham tushurar edi. Shu ikki sinf kurashini tasvir qilish vositasida xon harami, xotinlari, qirq qizlar, tarixiy va etno'g'rafiy lavhalar, o'zbek hayoti, qiziqchilig'i, tanqidchilig'i, o'zbek xotin-qizlari orasidag'i iste'dod, shoiralar, azkiyachilik va boshqa yana ko'b nuqtalarni qamrab olindi.

Ro'monda yana bundan boshqa ko'b jihatlar bor. Ularni bu yerda sanab o'lturish hojat emas, ular muhtaram o'qug'uchining nazaridan qochib qutilmas.

Abdulla Qodiriy (Julqunboy)

Toshkand, 1928-yil, 5-fevral

[1] **Xabosat** — nopoklik.

— Agar Farhodning Shirin, bo'lsa Majnunlarning Laylosi
Nasib o'lmish menga gulshan aro gullarning — Ra'nosi.
(Mirzo)

Agar or etsa Layli haqlidir Qaysning junonidin
Ne baxt Ra'no xaridoring talab ahlining — Mirzosi.
(Ra'no)

1. RA'NONING EGASI

Solih maxdum bu kun odatdan tashqari yeshilib ketdi, masjiddan chiqib to'g'ri qassobning oldig'a bordi, bir tangalik go'sht, sakkiz pullik piyoz olib havlisiga keldi. Maktabda husnixat mashq qilib o'lturg'uchi bolalar ichidan ikkitasini gulzorni supurib, suv sepishka buyurdi va o'zi go'shtni ko'tarib ichkariga kirdi.

Nigor oyim hozirg'ina qizlarni ozod qo'yub, ko'krak bolasini bag'rig'a olg'an edi. Ra'no havli yuzida ikkita ukasining o'rtasig'a tushib, ularning loy o'yunig'a ishtirok etar, yer supurib yotqan soch o'rumlarining tuproqqa belashkanidan xabarsiz edi.

Go'sht ko'tarib yo'lakdan kirgan Solih maxdumning ko'zi Ra'noning shu holiga tushdi:

— Balli, Ra'no, ana jinnilik! — dedi maxdum, — atlas ko'ylak senga hayf, senga bo'zdan boshqasi albatta hayf!

Ra'no o'rnidan turdi, dadasidan uyalib loyliq qo'llarini orqasig'a yashirdi.

— Uyat emasmi, yuv qo'lingni, yuv! Ukalaringni bola desam, sen ulardan ham oshib tushasan!

Ra'no yugurib ariqqa ketdi, Nigor oyim o'lturgan joyidan "Ra'noning aqli tushsin" deb kulib qo'ydi. Solih maxdum hanuz Ra'nodan koyib kelar edi:

— Ishing bo'lmasa kitob o'qi, husnixat ol, sen kulolning qizi emassanki...

Solih maxdum go'shtni Nigor oyimning yonig'a qo'yub o'zi zina bilan ayvonga chiqdi.

Maxdum tomonidan Ra'noning tergalishi Nigor oyimni uncha mashg'ul etmadi. Ammo hozir uning ko'ngliga kelgan masala erining chiqim vajiga favqulodda yeshilib ketishi edi. To'g'ri,

Nigor oyimning oshxonasig'a shuningdek bir necha choraklab go'shtlar ko'b kelar edi, faqat eri tomonidan emas. Solih maxdumning jo'mardlig'i ko'pincha yigirma paysa[1] etdan narig'a oshmas, shunda ham bolalardan mo'mayroq "ozodliq" kelib qolsa yoki "panjshanbalik" kutkandan ortig'roq tushsa.

Shuning uchun Nigor oyim bu jo'mardliq haqini eriga beralmadi:

— Go'shtni ko'broq olibsizmi... Anvar buyurg'anmi-di? — deb so'radi.

— Yo'q, — dedi maxdum sallasini qoziqqa ila-ila, — bir manti qilayliq, — dedim, — manti yeganimizga ko'b bo'ldi, vallohi a'lam...

Ra'no yuvinib keldi, dadasiga uyat aralash bir qarab oldi-da, Nigor oyimning yonig'a o'lturdi va onasining bag'rida emib yotqan chaqaloqning kichkina mimit qo'llarini suyub o'pdi.

Solih maxdum yeshinib kelib ona-bolaning ustida to'xtadi.

— Sen mundan keyin kichkina bo'lmaysan qizim, Ra'no, — dedi maxdum nasihatomuz, — shu ukalaring bilan qilib o'lturgan ishingni kishi ko'rsa nima deydi. Inshoolloh, uy egasi bo'lishg'a yaqinlashib qolding. Endi tosh-tarozuni ham shunga qarab qo'yishing kerak, qizim.

Ra'no qizarinib onasig'a qaradi, yana mimit qo'lni o'pishka mashg'ul bo'ldi.

— Ra'noni egasiga topshirmag'uningizcha, — dedi Nigor oyim, — quyulmaydirg'ang'a o'xshaydir.

Bu so'zdan Ra'no uyalib, boshini chaqaloqning bag'rig'a tiqib oldi. Solih maxdum kulimsigan ko'yi dahlizga yurub bordi va oyog'ini kafshiga uzatdi.

— Tur, yotma, Ra'no! — dedi dahlizdan, — go'shtni onangg'a to'g'rab ber, piyozni art! Anvar akang ham kelib qolar, taom asrga tayyor bo'lsin!

Ra'no dadasini uzog'latib, boshini ko'tardi, onasig'a o'pka aralash kulib qaradi. Uning bu qarashidan onasining boyag'i so'zlarga qarshi rizosizliq onglashilmas, balki shodliq ma'nolari o'qular edi. Darhaqiqat, er-u xotin oralarida o'tkan ikki kalima so'z shu oila gulshanida o'skan Ra'noning istiqbolini ochiq belgilar edi. Nigor oyim "Ra'noni egasiga topshirmag'uningizcha..." deb garchi birmuncha qo'polroq ta'bir bilan bo'lsa ham "Ra'noning egasi" borlig'ini so'zlar, Ra'no ersa "egasi"ning kim ekanligini yaxshi bilgani va uni qanot qoqib qarshi olg'ani uchun jodu ko'zida rizosizliq emas surur ma'nolari o'ynatar edi.

Dadasining — "Anvar akang ham kelib qolar, taoming asrga tayyor bo'lsin!" jumlasi Ra'noga yana ochiq, yana ravshan ta'mi-not berar edi...

[1] **Paysa** — taxminan 50 gramm.

2. AMIR UMARXONNING KANIZI

Solih maxdum 1230–1290-hijriy yillarda "Ho'qandi firdavsmonand"da yashag'an bir muallim va imom, o'z zamonasining istilohi[1] bilan aytkanda "maktabdor domla"dir. Solih maxdum sinfi jihatdan ulamo oilasiga mansub bo'lib, bobosi Olimxon[2] va Umarxon[3] davrlarida muftilik, qoziliq mansablarida xizmat qilg'an, otasi ersa Qo'qonning Madali (Muhammadali)xon[4] madrasasida necha yillar mudarris bo'lgandir. Qisqasi maxdumning ota-bobolari xonlar qoshida mumtoz va xalq nazarida "sharaflik va muhtaram" mavqeni ushlab kelganlar. Biroq bu mumtoz silsila bizning maxdumgacha yetib kelalmay, Madalixonning qatli bilan birga kesilgan, buning mojarosi ersa quyidag'ichadir:

Turkiston xonlig'i tarixidan xabardor kishilarga ma'lumdirkim, Amir Umarxon oxir umrida o'z saroyidagi yosh kanizlardan biriga muhabbat qo'yadir. Kaniz yosh bo'lg'anlig'i va balog'atka yetmaganligi uchun uni nikohiga ololmay vaqt kutadur. Shu kutib yurish yillarida Umarxon murodiga yetalmay vafot qiladir, boyag'i

[1] **Istiloh** — atama.

[2] Olimxon Norbo'tabiy o'g'li (1775–1811) 1798–1811-yillarda Qo'qon xoni bo'lgan.

[3] Umarxon (1785–1822) Olimxonning ukasi. 1811–1822-yillarda Qo'qon xoni bo'lgan.

[4] Madalixon (Muhammadalixon) Umarxon o'g'li (1806–1842) 1822–1842-yillarda Qo'qon xoni bo'lgan.

kaniz qiz balog'atka erishadir va bir husniga o'n husn qo'shulib otaning bolasi bo'lg'an Madalixonni ham o'ziga oshiq qiladir. O'z saroyida o'skan bu qizni yosh xon hamisha ko'z o'ngida yuritsa ham biroq... tarixning bizga xabar berishiga qarag'anda Madalixon shu qizning dardida necha yillar yonadir. Chunki ulamolar bu go'zalni Madaliga ona maqomida hisoblab, nima uchundir xonning orzusig'a ko'ndalang keladirlar:

"Otangiz, agarchandi kanizni o'z nikohlariga olmag'an bo'lsalar ham va lekin balog'atka erishkach olarman deb niyat qilg'anlar. Binobarin bu kaniz sizga ona maqomida, shariat ruxsat bermaydir!" deydirlar.

Madalixon bu fatvodan keyin dardini ichiga yutishg'a majbur bo'lib, ammo ikkinchi tarafdan o'zining orzusig'a qarshi borg'an ulamoni sekin-sekin "ilmiy" ishlardan olib ular o'rnig'a yangilarini qo'ya boshlaydir. O'z orzusig'a zamin hozirlag'ach, bir necha yilni o'tkazib, yana ulamog'a shu to'g'rida fatvo so'rab murojaat qiladir. Tabiiy, yaqindag'ina og'zi oshqa yetkan yangi ulamolar o'z valiyi ne'matlari bo'lg'an Madalixong'a xiyonat qilmaydirlar-da:

"Ba nazdi mujtahidini kirom asli e'tibor aqdi shar'iydir[1]. Otangiz marhum — nikohlanaman deb aytkan bo'lsalar ham nikohlandim, deb aytmaganlar. Bas, amiralmo'minin mazkurani xud nafslariga[2] aqdi shar'iy[3] qilsalar joiz va durustdir. Vallohi a'lam bissavob" deb fatvonomani "binni mufti marhum", "binni mudarris marhum", "binni Ho'qandiy marhum" — muhri bahaybatlari bilan qalashdirib beradirlar va Madalixon to'y va tomoshalar bilan murod-maqsadig'a yetadir...

Kimlarning vositasi bilandir mazkura go'zal kanizning ta'rifi Buxoro amiri — amir Bahodir — (Botur)[4] xong'a yetib ul ham ilgaridan haligi kanizga g'oyibona oshiq bo'lg'an edi. Ammo qaysi yo'l bilan bo'lsa ham kanizni qo'lg'a kirgizish fikrida bosh og'ritib,

[1] Ba nazdi mujtahidini kirom asli e'tibor aqdi shar'iydir — hurmatga loyiq din allomalarining nazaricha, asosiy e'tibor shariat qonunlariga qaratilishi kerak.

[2] **Xud nafslariga** — o'z nafsiga.

[3] **Aqdi shar'iy** — shar'iy nikoh.

[4] **Amir Bahodir (Botur)** — Nasrulloxon (1826–1860-yillarda xonlik qilgan) nazariga aytiluvchi laqab.

nos chakib yurgan Bahodirxon qulog'ig'a bu xabari jonso'z yetib dumog'idan dud chiqadir va darhol Buxoroning zabardast ulamo, mufti, a'lam, hokazo va alo-hozalqiyos peshvolarini o'z huzuriga chorlab, darg'azab voqeani so'zlaydir va ulardan darhol bir "fatvoyi bahaybat"ni talab qilg'anida ulamoyi kirom ham daron botahorat-betahorat, masalani eshitar-eshitmas fatvo yozadirlarkim:

"Bir jamoa mo'minlarga amir bo'lg'an zotning vazifayi shar'iysi shuldurkim, islomda ustivor turg'ay, ahkomi islomni[1] kamokon[2] ijro qilg'ay. Har bir amirikim arkoni islomdan[3] zarracha yuz o'gursa ul kimarsa jamoayi islom ustiga amir emas sharirdir[4]. Nauzanbillahkim, Farg'ona va Turkiston mamlakatining alhol[5] amiri bo'lg'an Muhammadalixon volidining[6] mankuhasi[7], ya'ni volidayi ayni va rizoisini[8] o'z aqdig'a olibdir, nauzanbillahi, nauzanbillahi. Oyat va ahodisi sharifa va ba chahori mazhab[9] va ba nazdi mujtahidini kirom va ulamoyi zul-ehtirom[10] muttafaqun[11] alayhi kofirdir. Kazolika[12] o'shandog' murtadning qatli avvalo digar[13] islom amirlariga va ba'd az[14] barcha mo'minlarga farzi ayndir!"

Darvoqe "xolisona" bu fatvoga amir Bahodirxon "betarafona" qiymat berib, "din yo'lida xolis bir jihodi akbar"[15] deb jami qo'shunlari bilan Farg'ona ustiga yurish qiladir. Amiri Bahodir-

[1] **Ahkomi islom** — islom hukmlari, qonunlari.

[2] **Kamokon** — bekam-u ko'st.

[3] **Arkoni islom** — islom ruknlari, asoslari.

[4] **Sharir** — yomonlik qiluvchi, zararkunanda.

[5] **Alhol** — hozirgi, bugungi.

[6] **Volid** — ota.

[7] **Mankuha** — nikohli xotin.

[8] **Volidayi ayni va rizo'i** — o'z va emizgan onasini olibdir... *(mual.)*.

[9] **Ba chahori mazhab** — sunniylik yo'nalishidagi shari'atning hanafiya, malikiya, shofi'iya, hanbaliya mazhablari.

[10] **Zul-ehtirom** — ehtirom egasi.

[11] **Muttafaqun** — kelishilgan.

[12] **Kazolika** — shuning uchun.

[13] **Digar** — boshqa, o'zga.

[14] **Ba'd az** — keyin, so'ng.

[15] **Jihodi akbar** — ulug' yurish.

ning bu "xolisona" jihodi Turkiston xonlig'i tomonidan qanday muqovamatlarga[1] uchradi va ikki tarafdan qancha boshlar kesildi, albatta bu to'g'rida bizning ishimiz yo'qdir. Faqat bu mojarodan bizga keraklik nuqta shundakim, natijada Madalixon shikast topdi, ham amiri Bahodirxon tomonidan qatl qilindi. Madalixong'a fatvo yozib bergan Qo'qon ulamolaridan bir nechalari had uruldilar[2] va bir nechalari qochib qutuldilar. Amiri Bahodirxon bo'lsa Farg'ona hukumatiga o'z kishisini qo'ydi, fath-u nusrat[3] bilan kanizni olib Buxorog'a qaytdi.

Maqsadg'a kelsak Madalixong'a fatvo yozib berishda ishtirok qilg'an va Bahodir tomonidan had urulg'an ulamolarning biri shu bizning Solih maxdumning otasi edi. Had urulg'andan so'ng ko'b yasholmadi, o'ldi va shuning bilan bu oilaning burung'i imtiyoz va sharafi ham bitdi. Chunki mundan so'ng Turkiston taxtiga o'lturgan xonlarning hammalari deyarlik Buxoro amirining himoyasida kabi edilar. Va Madalixonning fatvosiga ishtirok qilg'an ulamolar hamisha e'tiborsiz, mardud[4] bo'lib qoldilar.

3. MAXDUMNING UYLANISHI VA MAKTABDORLIG'I

Solih maxdum otasining vafotida yigirma yoshliq talaba edi. Otasi marhum bo'lg'andan so'ng o'zidan bir necha yosh kattaroq og'asi Marg'ilong'a imom bo'lib oilasi bilan ko'chib ketdi. Solih maxdum onasi va o'n olti yoshliq Naima ismlik singlisi bilan Qo'qonda qoldi. Birar joydan kelim bo'lmag'anliqdan bu oila ko'b tanglikka tushib oxirda Solih maxdum tahsilni tark etishka, qorin to'ydirarliq bir kasb izlashka majbur bo'ldi.

Albatta, Solih maxdum og'irroq kasbni uxda qilolmas, imomatka bo'lsa soqoli chiqmag'anliqdan yarolmas edi. Ko'b ozor chekib nihoyat qorindosh-urug' va mahalla kishilarining kengashlari bilan

[1] **Muqovamat** — qarshilik.
[2] **Had urmoq** — huquqsizlantirish.
[3] **Fath-u nusrat** — g'alaba.
[4] **Mardud bo'lmoq** — haydalmoq, quvilmoq.

o'z uyiga maktab ochdi, mahalladan besh-o'nta bola yig'di va yeng shimarib maktabdorliqqa boshladi.

Bir necha yil maktab rivojga minmadi, ya'ni bolalar o'n besh-yigirmatadan narig'a o'tmay, "panjshanbalik" arang it azobi ro'zg'org'a yetib turar edi. Maxdum va oilasining shundan boshqa daromad manbalari bo'lmag'ani uchun har holda, yana shunga qanoat qilmoqqa majbur edilar.

O'g'ul yigirmaga, qiz o'n beshka yetdimi — onalarning dardi kelin va kuyav savdosi bo'lib qoladir. Shunga o'xshash maxdumning onasi Mohlar oyimning kasali go'yo "dard ustiga chipqon" edi: maxdumning yoshi yigirmadan oshti, Naima ham o'n sakkizga to'ldi, ya'ni kelin ham kerak, kuyav ham. Naima to'g'risidan tashvish yo'q, husn, odob, yumish, hammasidan ko'ngil to'q, bek bo'lmasa — bekzoda, mudarris bo'lmasa — mukarrir[1].

Ammo maxdum masalasi biroz mushkilroq edi: topish, tutish ma'lum, otasidan qolg'ani faqat ichki-tashqi havli, mundan boshqa hech gap. Bas, Mohlar oyim o'z tirikligida maxdumning "boshini ikki" qilmasa, o'zidan so'ng uning uylana olishi amrimahol. Shuni ko'zda tutib Mohlar oyim maxdumning uylanishiga mazkura Naimani vosita qilmoqchi bo'ldi. Ya'ni Naimani uzatib evaziga uzatilgan joydan kelin olmoqchi edi. Qarshi quda bo'lmoq uchun qizliq va o'g'ulliq havlini uchratish va buning ustiga "nasl-u nasabda tekislik", olinadirg'an kelinning silliqina bo'lishi — ana shunday mushkilotlar orqasida ikki yil chamasi Naimaning umri sarg'ayib o'tdi. Yurt emasmi, degandek yurtchilikda yurak og'rig'ig'a davo topilmay qolmas. Shunga o'xshash Mohlar oyimning yarasi ham nihoyat uchunchi yilda davosini topdi:

Xon o'rdasining mutavaffo[2] mirzolaridan bittasining madrasada o'qub yurg'an o'g'li bor edi va uyida chaqich chaynab o'lturgan o'n olti yoshliq qizchasi ham bor edi. Bu oila Mohlar oyimning taklifini ma'almamnuniyat[3] qabul etdi. Chunki "o'xshatmay uchratmas" degandek narigi taraf ham Mohlar oyimning bittasi edi. Sovchilar Naimani yoqtirib Mohlar oyimning taklifini qabul qilib ketdilar.

[1] **Mukarrir** — assistent.
[2] **Mutavaffo** — vafot etgan.
[3] **Ma'almamnuniyat** — mamnuniyat bilan.

Mohlar oyim marhum mirzoning uyiga qiz ko'rgali borib ul ham "qizi jajjigina ekan" deb keldi. Kuyavlar ko'rulib ular ham zararsiz topildilar. Shart-u sharoit so'zlashildi: ikki orada qalin-palin degan gaplar yo'q, har kim o'z ulushiga tushkan osh-suvini qiladir, kelinni o'rab-chirmab oladir, vassalom.

"Hay etti, huy etti, ikki koski to'y etti" deganlaridek har ikki to'y ham bir hafta ichida o'tti, Naimaxonim uyoqqa ketib, Nigorxonim buyoqqa keldi. Shunday qilib Solih maxdum xotinliq bo'ldi.

Solih maxdumning maktab ishi ham uchunchi yildan boshlab biroz jonlang'an, bolalar ham o'ttuz-qirqqa yetkan edilar.

Solih maxdum o'ttuz yoshlarg'a borg'anda maktabdorlig'i ham yaxshig'ina shuhrat topadir, shogirdlar soni bir yuzga yetadir. Mehmonxona torliq qilg'anliqdan maktab uchun maxsus bino yopadir, imlo, insho va husnixat mashqi uchun alohida xona ayiradir. Maxdum yolg'iz shuning bilangina qanoatlanmay xotini Nigorxonimni ham ishka soladir, ya'ni uning savodini tuzatib "otin bibi" qiladir. Ikki-uch guzarning qizlari Nigorxonimning sabog'ig'a yig'iladirlar. Qisqasi, maxdum maktabdorliqda yaxshi shuhrat qozong'anidek, uy-ro'zg'orini, yurish-turish, kiyim-solim va boshqa taraflarini ham tuzatib oladir.

Qirq yoshlarida mahallaga imom bo'ladir va maktabini yana ham kengaytirib shu dahaning har bir tabaqasi ichida "ustoz mulla Solih maxdum" bo'lib taniladir. Masalan, o'zida savod chiqarg'an kosib, savdogar, mullabachcha (madrasa talabasi) va shuningdek yangi bo'g'imlarg'a ustozlik unvonini oladir. Hatto keyingi vaqtlarda uning shogirdlaridan xon o'rdasigacha borib kirganlari bordirkim, maxdumning bu muvaffaqiyatini boshqa boblarimizda o'qursiz.

4. MAXDUMNING BA'ZI XISLATLARI

Yuqoridan o'qug'uchig'a bir daraja onglashilg'an bo'lsa kerakki, yaqin yigirma yillardan beri maxdumning kelimi shahar yoki qishloq so'rab turg'an bir bekcha bo'lmasa-da, undan quyiroq, har

holda shahar madrasasida darsgo'lik qilib, vaqfni o'z qabzig'a[1] olg'an bir mudarrisning tushimidan albatta ko'b. Kelimning shu yo'sun yaxshi bo'lishig'a qaramasdan uning tabiatida harchand tirishilsa ham maxtab bo'lmaydirg'an xususiyatlar bor: xasislikka o'xshag'an holat, tamagirlik kabi odat, ichqoraliq singari harakat va amsoli...

Yosh chog'ida otasi o'lib, qattig'chiliqda o'sdi, uning ba'zi yarashmag'an harakatlari balki o'sha qattig'chiliqning ruhka singib qolg'an yomon ta'siridir. Har holda, bizning mundagi vazifamiz maxdumni tahlil qilish emas, balki uning shaxsiga xiyonat va bo'hton qilishdan saqlanib, ya'ni ortdirmay va kamitmay o'qug'uchig'a butun taqdim eta bilishdir.

Oyni etak bilan yashirib bo'lmaydir. Maxdumning xasislikka o'xshash holatlari albatta bor edi. Maxdum topib-tutmag'an yillarda bu ishni yo'qliqdan qiladir, desak-da keyingi vaqtlarda ham shu odatini tark etmagani uchun tabiatida birmuncha xasislik bor ekan, deymiz.

Ko'ylak-ishtonning aksar yetti-sakkiz joyidan yamog'i bo'ladir. Yetti qishdan beri guppi — chopon yangilagani ma'lum emas, faqat qish kelib ketkan sayin alak guppining yengi o'zgaribkina turadir va astari yil sayin yangidan yangi yamoqlar bilan boyiydir, shu guppi butun umrida birgina martaba va shunda ham maxdumdan beruxsat, ammo Nigor oyimning zo'ri bilan tog'orag'a tushib cho'mildi. Bu kunda bo'lsa to'rt yil burung'i g'usli[2], yetti yillik tusi, turlik-turlik yamog'i bilan sakkizinchi qish maxdum pochchasig'a sodiqona xizmat qilish uchun bo'g'joma ichida o'ziga kuch yig'ib yotadir. Mahalla kishilari maxdumning bu choponig'a "moltopar" deb ism berganlar, guppi kiyilib chiqilg'an kun maxdumga sezdirmay "moltopar savdodan qaytibti... hali baquvvat, ish qilib yamoqqa charchamasang yana o'n yillingmi, Mamarayim!" deb kulishadirlar.

Qisqasi: besh-olti qayta boshlatilib qo'nji bir qarichg'a kelgan aybaki[3] mahsi, charmi ust-ustiga uyulib yerdan uch ellik chama-

[1] **Qabz** — tutam, changal; qo'l osti.
[2] **G'usl** — yuvinish.
[3] **Aybaki** — mol terisidan ishlangan sifati past charm.

si ko'tarilgan ikki chorak vaznlik kafsh, yoshi mahalla kishilarining ko'blariga ma'lum bo'lmag'an, harchand ehtiyot qilinsa ham necha joyidan popiltirig'i osilg'an oq-bo'z salla mahalla kishilarining ermaklaridandir. Bulardan boshqa hayit kunlari va to'ylardagina kiyiladirgan banoras to'ni, sovuq qattig'roq bo'lg'anda ichidan kiyadirgan adras guppisi ham bor. Mahalla kishilari banoras to'nni "zarurat" deb atag'an bo'lsalar ham, adras guppiga hali nom qo'yg'uncha yo'qlar, chunki buning dunyog'a kelganiga faqat to'rt-besh yilgina bo'lg'andir.

Kezi kelganda maxdumning yozliq kiyimlarini ham bir sidra aytib ketaylik: yo'lluq, qizil qalami bo'zdan yaxtak, oq bo'zdan jihak yoqaliq keng ko'ylak (chunki tor bo'lsa yirtiladir) va lozim (ya'ni ishton) hamda sarpoychan kiyishka yengilcha sag'ri[1] kafsh, ammo salla qishin-yozin bitta.

5. OILA VA KISHILAR BILAN MUOMALA

Maxdum oilasini ham kiyim-kechak vajidan o'zi kabi tutar edi. Kiyim-kechakdagina emas, hatto oziq-ovqat to'g'rilarida ham uning anchagina kelishimsiz qiliqlarig'a yo'liqilar edi. Masalan, bir oy to'lmasdan kir yuvishg'a ruxsat bermas, agar Nigor oyimning bir oysiz kir yuvg'anini ko'rib qolsa — "kiyimni tog'orada churutasan!" deb g'ovg'a solar edi. Ikki haftasiz palovni ko'rmaslar (ozodliq oshlari albatta mundan mustasno), ko'b ovqatlari ubra, tuppa, mastava, qo'g'urma sho'rba bo'lar edi.

Nigor oyimning qozoni yo'qcha, yelcha go'shtni faqat palov sharofati bilangina ko'rar edi. Lekin maxdum ba'zi narsalar bilan oshxonani yaxshig'ina mo'liqdirar, masalan: shalg'am, qovoq, lavlagi. Bu to'g'rida xotini harchand rad qilsa ham qoplab shalg'am, yigirma-o'ttuzlab qovoq xarid qilishini qo'ymas — "shalg'am — Bibi Fotimayi Zuhraning duolari barakati, qovoq bo'lsa hazrati Yunusning mo'jizalari" deb bahosi arzon va lekin xosiyati ko'b bo'lg'an bu mablag'lar[2] bilan oshxonani to'ldira berar edi. Har

[1] **Sag'ri** — ot terisining dum tomon qismidin tayyorlangan charm.
[2] **Mablag'** — boylik.

hafta bir-ikki martaba qovoq somsa yopdirmay qolmas, ammo — "yog'ni kam sol, qovoqning ta'mini buzadir!" deb ta'kidlashni ham unutmas edi. Uyda non yopilmag'anidek bozordan ham sotib olinmas, chunki, panjshanbalik non yetib, ortib yotar, hatto ba'zi vaqtlarda bozorg'a ham chiqar edi.

Maxdumning o'qug'uchi bolalar bilan muomalasi juda yaxshi edi. Savog'ini bilmagan yoki sho'xliq qilg'an bolalarni har qancha so'kib, koyisa, do'q urib, davara qilsa ham urmas, bu jihat bilan butun Qo'qon bolalarining muhabbatlarini o'ziga jalb etkan edi. Ammo "ozodliq" masalasida bolalardan hech kimni ham afu etmas, boy bolasig'a "ozodliq" lozim bo'lg'an bo'lsa albatta undirishka, kambag'al bolasidan mumkin qadar uzib olishg'a harakat qilar; bolalar Haftiyak, Qur'on, So'fi Olloyor va shunga o'xshash kitob boshlasalar ozodliq majburiy, maktabdan ma'zun[1] bo'lg'anlarning ziyofat qilib maxdumga sarupo berishlari qoidada bor bo'lsa ham, lekin aksar bolalar bu to'g'rida domlani — "ana-mana" bilan aldab ketarlar, saxiyroq otalar bu marosimni ado etib "ustoz"ni rozi qilmasalar, ammo ko'bchilik maxdumni ranjitar edilar. Panjshanbalik bo'lsa maktabning asos haqqi va bulardan boshqa "Qulyog'a quymoq — Ammaga bo'g'irsoq — Yosinga yupqa"[2] degan gaplar ham bo'lar edi. Bolalar har yili bir marta "bo'ryo puli" va oyig'a bir necha bor "supurgi puli" ham to'lab turar edilar.

Maxdum mumkin qadar bolalarni o'z maktabiga jalb qilishg'a tirishar, ayniqsa boy va bek bolalarini o'z qo'lig'a olish uchun har bir chorani ko'rar edi. Masalan, boy va a'yondan birining o'g'li boshqa maktabda o'qub yurgan bo'lsa uni bolalar vositasi bilan o'z maktabiga chaqirar, nima o'qug'anini, nimalar bilganini so'rar, bola savog'idan yaxshi javob beralmasa "sizda ayb yo'q, o'g'lim, ustozingiz biroz shundayroq odam... xo'b, xo'b; bizning maktablarga ham kelib yuring! Men o'zim sizni juda do'st tutaman-da!" der edi. Tabiiy, bolaning shu kundan boshlab o'z domlasidan ko'ngli sovur, tez kunda maxdumning maktabiga kelib kirar edi. Ba'zi vaqt chet maktab bolalari bilan shunday muomalani ko'chalarda ham qilar va o'g'li bo'lg'an boy va ashroflarga ham juda sertakalluf,

[1] **Ma'zun** — izn olgan.
[2] **Qulyo, Amma, Yosin** — Qur'ondagi suralar nomi.

xoksorona salom berib tanimasa ham ular bilan so'rashar, nechta o'g'li borlig'ini va ularning o'qub-o'qumag'anliqlarini, o'qushg'a ixloslarini tekshirib, o'zining ta'limida qo'llang'an yengil usullarini ham birmuncha tiqillatib o'tar edi. Tabiiy, maxdumning bunday harakatlari ko'pincha foydasiz bo'lmas, maktabiga yangidan yangi shogirdlar to'planib turar edilar.

O'z qatoridag'i maktabdor domlalarni aslo ko'ralmas, ularga qarshi yuragida umrlik kek saqlar edi. Ba'zi majlislarda yo'suni kelib qolsa — "ha, mulla falonchimi, ko'b bolalarning umrini zoye qilyapti, deb eshitaman... shogirdlaridan bir nechasi shikoyat qilishib menga kelishkan edilar... Qanday qilay, shogirdlarim o'zimdan yetib ortsalar ham umrlari zoye bo'lmasin, dedim" der va eshitkuchilarga sezdirmay raqibini chimchilar; kezi keldi deguncha ikkinchi maktabdor to'g'risida shu yo'sun zamzama so'zlar edi.

Maxdum bo'ychan, olago'sht, siyrak mo'y, oq tan, istarasi issig' bir domla edi. Yoshi ellidan oshqan, soch va soqolida birmuncha oqlar ko'rinar edi. Kishi bilan so'zlashkanda, ayniqsa, bir narsadan taajjublanganda siyrak va lekin to'g'ri, baquvvat o'skan soqolini tutamlab o'ng ko'zini biroz qisib qarar, odat qilg'andan bo'lsa kerak gap orasida "habba" degan so'zni ko'proq ishlatar edi. Domlaning bu "habba"si nima ma'noda qo'llanilar, o'zidan boshqa hech kim bilmaganidek, undan bu to'g'rida izoh ham so'ramag'an edilar. Har holda "habba — habhali" yoki "ha, barakalla" bo'lsa kerak. Chunki ul bir narsadan xursand va rozi bo'lg'anda aksar "habba" deb yuboradir.

Shu yergacha bir necha sahifalarni maxdumning ta'rifi bilan to'ldirdiq. Ehtimolki, domlaning g'iybatini ham qildiq va qilarmiz. Lekin shunisidan xotirjammizki, yo'qni-yo'ndirmadiq, maxdumning sha'nida bor gaplarnigina yozdiq va yozarmiz. Maxdumning hamma nuqsonini yuvib ketarlik bir jumladan so'ng yana o'z ishimizda bo'lamiz: — nima bo'lg'anda ham maxdum o'z zamonasining eng olding'i domlalaridan, Qo'qon aksariyatining savodxon bo'lishlarig'a sababchi ustozlardan, hatto ulug' xizmatlarga kishi yetishdirib berguchi noдir muallimlardan edi.

6. NIGORXONIM

Nigorxonim boshda erga yolchimadi. Avvalo erining faqirlig'i, boyig'andan so'ng bo'lsa uning zarbulmasal bo'larliq xasisligi bechorani ko'b yig'latdi. "Xotin kishining boshi uy ichining og'ir toshi" emish... Hozir o'zi qirq yoshqa kirgan bo'lsa, yigirma besh yildan beri shu mumsuk er bilan tiriklik qilib keladir. Bu kun o'n yetti yoshliq Ra'no kabi qizg'a, sakkiz yoshliq Mahmud (Ra'no bilan Mahmud orasida ikki bola nobud bo'lg'an), olti yoshliq Mansur va beshikdagi Mas'udlarga ona bo'ldi.

Nigorxonim Qo'qonning ko'b xotinlarig'a qarag'anda sabrlik va qanoatlik ekan. Dunyoda o'z o'g'lining xasisligiga chidalmagan ona bo'ladimi, holbuki maxdumning onasi — Mohlar oyim o'g'lining bu qadar ixna[1] va siqiqlig'ig'a toqat qilolmay norozilig yuzasidan Marg'ilondag'i o'g'lining yonig'a ko'chib ketib o'sha yerda vafot etdi. Nigorxonim ersa tishni-tishka qo'ydi, erimdan yayrab-yashnamag'an bo'lsam qizimdan va oldimg'a qo'yg'an o'g'ullarimdan yolchirman, deb umidlandi. Darhaqiqat, sabrlik bu xonim hozirdanoq shu o'z oldig'a qo'yg'an bolalarining biri va to'ng'uchi bo'lg'an Ra'nosining tufaylidan bir qadar ro'shnoliq ko'rib boshladi va oyning o'n beshi qorong'i bo'lsa, o'n beshi yorug' ekaniga ishondi.

Bir yamoqchi yoki mardikorchi o'z xotinini uradir, so'kadir, tepkilaydir. Bu hol ularda aksar faqirliq avjig'a mingan kezlarda voqe bo'ladir. Agar yamoqchi kekirarlik darajada tomoqni bopta qilsa, ishi o'ngidan kelib istiqboli birmuncha ta'minlangandek bo'lsa darhol vaziyat ishonmasliq ravishda o'zgarib ketadir: gapso'z joyida, xotinni urish o'rnig'a orqasini silash, so'kish o'rnig'a yalinish va arzi muhabbat. Xotin ham kechagi kaltak zarbini unutkan, kina o'rnig'a sadoqat; go'yo aytarsizkim, Yusuf Zulayholarmi deb.

Yuqori tabaqa oilalarga kirib qarasaq, munda tamoman boshqacha manzara ko'ramiz: qorin to'q, birar narsaga ehtiyoj yo'q, istiqbol ta'min va lekin boyag'i fojia bularda kuchlirak, shuning kabi

[1] **Ixna** — sirtqi ko'rinishiga e'tibor bermovchi.

bu fojialar muvaqqatiy[1] ham emas, sababini topish ham qiyin. Yaxshi yamoqchi-ku yaramas tuzulishka qarshi bo'lg'an kekini ko'zi tinib xotinidan olg'an edi, ammo keyingilarning turmush sharoitlari yaxshi, hamma narsa o'z orzularicha, bas, shu holda ularning uy mojarolari va bola-chaqani it kabi siqishlari nimadan?..

Shunga o'xshash bizning maxdumning ham g'oyasi birni ikki qilish, beshni o'n qilish edi. Yaxshi kechinish uchun turmas, ammo ko'paytirish uchun yashar edi. Nigorxonimni urmas va lekin urg'andan besh battar qilib siqar edi. Ikki yuz tillodan ko'b oqchasi (bu oqchalarni husuli[2] to'g'risida keyin so'z bo'lur) va savodlik bo'lg'an bolalar ziyofatidan kiygan ikki sandiqcha sarposi bor edi. Oltindan sarf qilmag'anida ham loaqal shu kiyimlardan na xotinini va na bolalarini foydalantirar va na o'zini ixnaliqdan qutqarar edi. Buni ham qo'yib turayliq, Nigor oyim yigirma-o'ttuz qizni o'qutib ulardan tushkan "ozodliq" va "panjshanbalik" pullarga ham ega bo'lolmas, har kun deyarlik muhtarab maxdum pochchag'a hisobini batamom topshurib turishqa majbur edi. Maxdum buning evaziga har yil bozorning eng dag'al bo'zidan bir par ko'ylak, lozim olib berar, yangi guppi bilan yozliq mursakni bo'lsa Nigor oyim besh-olti yilsiz ko'rmas edi.

Nigor oyim qisqa bo'yliq, pista po'choq targ'il ko'zlik, zarcha tanlik, yuzidagi onda-sonda chechak o'runlari bo'lmag'anda husndor bir xotin edi. O'z bolalari bilangina emas hatto shogirdlari bo'lg'an qizlar bilan ham juda yumshoq muomala qilar, ortiqcha achchig'lang'an kezlarda "beting qursin" deb qoshini chimirib olar edi. Eriga o'xshash "ozodliq" uchun bolalarni siqmas, bil'aks "bo'shlig'i" uchun o'zi maxdum tomonidan siqilar edi. Oz va ma'noliq qilib so'zlar, xotinlar bilan muomalasini boshqa otinbibilardek yuqoridan turib qilmas, soddacha suhbatlashar edi. Xotinlar maxdum domlaning ba'zi qiliqlaridan kulishsalar ham Nigor oyimning orqasidan g'iybat so'zlamaslar, oldida qanday hurmatlasalar keyinidan ham o'shancha ehtiromlab, uning maxdumdek ziqna kishining qo'lig'a qaram bo'lg'anig'a achinib "peshana-deya aylanay, qolu balo" deyishar edilar.

[1] **Muvaqqatiy** — vaqtincha.
[2] **Husul** — hosil bo'lish.

7. RA'NO

Ism bilan jism aksar bir-birisiga muvofiq tushmaydir. Menim yosh vaqtim, ayniqsa, go'zallik qidirg'an mag'rur chog'larim edi. Oilamizdami, boshqa yerdami baharhol xotiramda yaxshi qolmag'an, Lola otlig' bir qizning chevarligi to'g'risida so'z bo'ldi. Majlis ahli menga yaqin, ya'ni ular oldida husndan bahs ochish uyat bo'ladirg'an kishilar edilar. Shuning uchun menga Lolaning chevarligidan ko'ra muhimroq bo'lg'an "husn"i masalasida izohot so'rashning imkoni bo'lmadi. Lekin Lola ismining ostida bir malakni ko'rgan — "Lolaning ismiga o'xshash husni ham bor" deb o'ylag'an edim. Shu kundan boshlab Lolani ko'rish hajriga tushdim. Bo'yi yetkan qizlarni ko'ra olish bu kunlarda ham amri mahol bo'lg'anidek, mundan o'n yillar ilgarida yana mushkilroq edi. Necha vaqt "hijron o'tida yonib" ko'cha poylab, nihoyat, Lolani suv olish uchun ko'za ushlab ko'chaga chiqqan holatda uchratdim. Burnidagi buloqisidan boshqa (agar buloqi husnga qo'shilsa) "Lola"likka arziydirgan hech gap yo'q edi.

Yaqindag'i bir boladan suv olg'uchining kim ekanini so'rag'an edim:

— Lola opam, — dedi.

Bolaning talaffuzi menga "Mola opam" bo'lib eshitildi. Bir necha kunlar bu qizning otini "Lola" deb qo'yg'anlari uchun achchig'lanib yurdim. Chunki, afu etasiz, o'sha kezlarda achchig'lanishg'a haqqim bor edi...

Ammo Ra'noning ismi — jismiga yoxud husniga juda muvofiq tushkan edi. Men rassom emasman. Agar menda shu san'at bo'lg'anda edi, so'z bilan biljirab o'lturmas, shu o'runda sizga Ra'noning rasmini tortib ko'rsatar, qo'yar, faqat menga Ra'no gulining suvigina ko'proq kerak bo'lar edi.

Solih maxdum xasis, tamagir, har holda sajiyasi e'tibori bilan uni yaxshilar qatorig'a qo'yib bo'lmaydir. Va lekin tabiat xasis emas, tikandan gul, aridan bol yarataberadir. Shunga o'xshash tikanlik yog'ochdan xush islik, latif ko'runishlik Ra'no yaratilg'an edi.

Bizning o'zbeklarda, ayniqsa Qo'qong'a maxsus bir tus, sariqqa moyil bir tus bor. Lekin bu tusni kesdirib sariq deb bo'lmay-

dir. Chunki biz og'riq kishining tusini sariq deymiz. Zarcha, za'far tuslari ham bunga dag'alliq qiladirlar. Ta'birimiz qo'pol tushmasa bu go'zal qiz, och ra'no gulining tusida yoki oq sariq tusda yaratilg'an edi. A'zoda o'skan tuklarga ham haligi tusning ta'siri bo'ladir. Ra'noning sochi gungurt-qora, ya'ni quyoshsiz joylarda qora ko'rinsa ham quyoshda biroz sarg'ish bo'lib ko'rinar edi. Shunga o'xshash Ra'noning ko'zida ham buning asari ko'ruladir: mudavvarga[1] moyilroq jodu ko'zi kishiga qattiq qarag'anda qoraliqdan boshqacha yana bir turluk nur sochar edi. Kipraklari ostida nafis bir surma doirasi bor edi. Qoshi tutash kabi ko'rinsa ham ko'ndalang yotqan ikki qilich orasini nafis bir quyulib ko'tarilish ajratib turar edi. Burni hech bir munaqqidg'a[2] berishmaslik mutanosib, har zamon uyalish tabassumiga hozir turg'an nafis irinlarining yuqorig'i qismida sezilar-sezilmas tuklar ko'kargan edi. Yuzi cho'ziq ham emas, oy kulcha ham deb bo'lmas, kishiga kulib qarag'anda qizil olma ostlarida ikkita zamma ravishlik shakl hosil bo'lar, go'yo bizga chin ra'no guli ochilg'an holatda ko'rinar edi. Sochlari juda quyuq, sanoqsiz kokillar Ra'noning orqa, o'ngini tutib yotar, qaddi uzunliq bilan qisqaliqning o'rtasi, do'nduq barmoqlarining jimjilog'ida xina gullari, har holda bu qiz yolg'iz Qo'qonningg'ina emas, umuman Farg'onaning kuylariga qo'shulib maxtaladirg'an go'zallaridan edi.

Ra'no Nigor oyimning to'ng'uchi, bu yil o'n yetti yoshni to'lduradir. Savodni otasidan o'qub, o'n to'rt yoshida ibtidoiy maktab pro'g'ramida bo'lg'an barcha darslarni bitirgan, masalan: diniy qismdan — "Haftiyak", "Qur'on", "Chahor kitob", "So'fi Olloyor", "Maslaki muttaqin", adabiyotdan — Navoiyning barcha asarlari, devoni Fuzuliy ma'a[3] Layli Majnun; Amiriy, Fazliy va shulardek chig'atoy-o'zbek katta shoirlarining asarlari; forsiydan — Xoja Hofiz Sheroziy va Mirzo Bedil, husnixat, insho va boshqalar. Bu kunlarda bo'lsa bir tomondan qizlarg'a saboq berib onasig'a ko'maklashsa, ikkinchi tarafdan otasida kofiya (arab nahv va sarfi) hamda Shayxi Sa'diyning "Guliston"idan dars oladir va

[1] **Mudavvar** — to'garak.
[2] **Munaqqid** — tanqidchi.
[3] **Ma'a** — bilan.

shuning qatorida o'zi yaxshi ko'rgan chig'atoy-o'zbek shoirlarining badia asarlaridan alohida bir majmua tuzib yuriydir. Ba'zan "ovlog'roq joylarda" o'zicha manzumalar to'qusa ham, biroq bularning isi o'zidan chetka chiqmaydir. Agar to'qug'an she'r yoki manzumasi o'ziga ma'quldek tushsa faqat bir kishigagina ko'rsatib oladir. Va ul kishi ham bu sirni chetka chiqarmaydirg'an ishonchlik o'z kishisi.

Qisqasi, biz yuqorida Ra'noning she'riy bir husnini ko'rganimizdek uni fazl va zakovatda ham o'tkan xon zamonlari asrining nodir uchraydirgan yakto fozila qizlaridan sanaymiz va sanashg'a ham o'zimizda majburiyat his etamiz.

Ra'no qancha jiddiy bo'lsa ham yana unda bolalik tabiati butun ko'yi saqlanadir: ukalarining o'yunig'a komil huquqli bir a'zo tariqasida ishtirok etadir, onasining ko'zini chalg'itib o'qug'uchi qizlar bilan janjallashib oladir, qizlar saboqlarini bilmasalar arazlab, ularni o'qutmay tashlab ketkan chog'lari, arzimagan gapdan tez mutaassir bo'lg'an kezlari ko'b bo'ladir. Ra'no o'zining muntday harakatlariga qarshi onasidan yaxshi-yomon mukofot olmasa ham, ko'pincha otasidan tanbih eshitadir. Koyish eshitkani uchungina emas uy-ro'zg'or to'g'rilarida onasini siqib ushlaganidan va fohish tangligidan[1] ranjib otasini uncha xushlamaydir. Otasidan achchig'lang'an kezlarda onasig'a jiddiy qilib: "Hamma ayb o'zingizda, otamdan ko'ra tuzukroq erni topib tegsangiz munchalik qiynalishib yurmas edik" deb bo'g'ilg'an Nigor oyimni kulduradir.

Qattig' ranjigan bir kun otasi — Solih maxdumga bag'ishlab qiziq bir hajv yozg'an va "o'z kishisiga" ko'rsatib uni kuldurgan edikim, biz kulgulik uchun bu o'rung'a bir necha misrasini ko'chiramiz:

Yog'lar to'kilsa yerga yotib yalar taqsirim,
Bo'lsa bozorda pastlik sotib olar taqsirim.
Menim uchun bir zirak, Ra'nobonug'a jevak[2],
Desa oyim — "Ne kerak?!" yumma talar taqsirim.
"Quloq teshish fazl emas, pulni topish hazl emas,
Jevak taqish farz emas!" g'avg'o solar taqsirim.

[1] **Fohish tangligi** — ortiqcha siquv.
[2] **Jevak** — qizlarning bu kunda iste'moldan qolgan ko'krak ziynati *(mual.)*.

Muhtaram o'qug'uchini qahramonlarimizning bir qismi bilan tanishdirishni shu yerda to'xtatamiz. Ularning ichki va tashqi tabiatlari yaxshi yeshilmag'an bo'lsa hikoyamizning davomida yana ham ochilib va kengayib borar, deb ortiqcha tafsiyaga kirishmadik.

8. BIR O'RDALIQ

Maxdumning havlisi uch qabat edi. Ko'chadan birinchi qabatda mehmonxona, maktabxona va mashqxona edi. Ikkinchi qabatda murabba'[1], yarim tanob chamasi boqcha, bunda shaftolu, olma, anjir kabi mevalik daraxtlar va bir necha keksa so'ri toklar qulp urib o'sqan edilar. Maxdumning bolalar kuchidan yaxshi foydalang'ani uchun bo'lsa kerak, boqchaning har bir qarishi bo'sh qolmag'an, unda har turluk ko'katlardan bor edi. O'rtadag'i so'rining osti bir yarim gaz ko'tarilib ishlangan sufa, sufaning uch tarafiga yoz gullari ekilgan, rayhon va boshqa chechaklar atrofka o'z atriyotlarini ongqitib yotar edilar. Birinchi qabatdan kirgach boqchaning sufasiga hamda ichkariga yuruladirgan yo'lkalar bor edi.

Hozir mezon[2] oyining ikkinchi haftalari, boqchaning mevalari yetilinqirag'an, ayniqsa so'ridagi qora husayni uzumlardan go'yo bollar tomib yotar edi. Yo'lkalarga suv sepilgan, sufaga gilam solinmasa ham gullik kiyiz to'shalib, uch tarafiga ko'rpachalar yozilg'an edi.

Maxdum etni uyga berib chiqg'andan keyin ikki soat chamasi husnixatdagi bolalar bilan shug'ullandi, oradan "abjad" so'zini durust yozib chiqarg'an bir bolaning qo'lini bog'lab uyiga yubordi. Bola uyidan "qo'l yeshar" olib kelgandan so'ng hammaga javob berib bu kungi vazifasini tamomladi.

Maxdum mashqxonadan chiqib ichkari kirishga adim uzg'an holatda darbozadan sipohi kiyimda bir kishi kirdi va maxdumga tabassum bilan salom berib yaqing'a yurib keldi. O'rdaning devonxona xizmatchilari kiyimida bo'lg'an bu kishini maxdum o'z umrida birinchi martaba ko'rar edi. Javob salomdan keyin ko'rishdilar. Maxdum taraddudlanib, maqsad so'rashdan o'ngg'aysizlanib mehmonni mehmonxonag'a boshladi. Mehmon ham takalluflanmay domlaning orqasidan mehmonxonag'a kirdi, o'lturishdilar, so'ng fotiha o'quldi. O'rdaliq tabassum ichida maxdumga qarag'andan so'ng yig'ishtirinib oldi.

— Xato qilmasam janoblari mirzo Anvarning ustozlari bo'lsalar kerak?

— Faqir...

— Uy ichlari bilan xo'b salomatmilar?

— Alhamdulilloh.

Maxdumga kutulmagan ravishda mehribon muomala qilg'uchi bu o'rdaliq qirq yoshlar chamasida, uzun bo'yliq, qora uzun soqolliq, simobi sallasining peshini tushirg'an qoracha tuslik bir yigit edi.

— Kaminalari ham, — dedi o'rdaliq, — mirzo Anvar bilan birga devonxonada ishlayman. Balki quloqlarig'a chatilg'an bo'lsa kerak, ismim Sultonali mirzo...

— Xo'b, xo'b, — dedi kulib maxdum, — Anvardan eshitkanim bor edi, janoblarining tavsiflarini eshitkanman. Nachuk Xudo yorlaqadi? Faqirxonag'a tashriflari bilan bisyor xushnud bo'ldim.

— Adabsizlik bo'lsa ham, — dedi mirzo Sultonali, — muborakxonalarig'a bostirib keldim. Bunga ham burodarim mirzo Anvarning muhabbati majbur qildi.

Sultonalining bu keyingi so'zi maqsadni bir daraja domlag'a onglatayozdi. Kayflanish, huzurlanish maxdumning yuzida o'runlashqan edi. Ko'zini qisinqirab Sultonaliga qaradi.

— Xo'b, xo'b, — dedi maxdum, — mulla Muhammad Rajab marhumning o'rnig'a bosh munshiy tayin qilindimi, qo'lim tegib bu to'g'rida Anvar bilan so'zlasholmadim?

— Hozir tayin qiling'uncha yo'q, erta-indin tayin qilinar, deb turamiz.

— Ko'b yaxshi, nomzadlar bordir?

— Bor, — dedi Sultonali, — bir necha nomzadlar hazrati xong'a manzur qiling'anlar, jumladan, shoir Madhiy, mulla Shahodat mufti va boshqa yana bir nechalar. Masmu'ingiz[1] bo'lsa

[1] **Murbba'** — to'rt burchak, kvadrat.

[2] **Mezon** — 22-sentabr — 21-oktabr.

[1] **Masmu'** — eshitilgan.

kerak, garchi o'zi rizoliq bermasa ham bir necha mirzolar shogirdingiz mirzo Anvarning ham nomzadini xolis ariza bilan janobga manzur qilg'an edik. Umid Xudodan, yorlig' mirzo Anvarga qoyim[1] bo'lur, deb turamiz.

Maxdum soqolini tutamlab shipka qaradi. Go'yo Sultonalining keyingi ikki jumlasiga qaysi yo'sun muqobala qilishdan ojiz edi.

— Bir necha yaxshilarning Anvarga bo'lg'an husni tavajjuhlarini[2] eshitkan edim, — dedi maxdum minnatdor ohangda, — ammo faqirg'a shunisi mushkilroq ko'rinadirkim, basharti Anvar bosh munshiylik vazifasiga yorlig' olg'undek bo'lsa, bu lavozimotni ado qila olurmi, kaminaning nazarimda bosh munshiylik alal-xusus ul janobning huzurlarida behad ulug' va mushkil ko'rinadir?

Sultonali yengilcha kulib qo'ydi:

— Bosh munshiylik lavozimoti borasidagi fikringiz darhaqiqat to'g'ri, — dedi, — ammo mirzo Anvarning uhda qila olishi muhaqqaqdir[3]. Zero, Anvarning bu boradagi iste'dodi janoblaridan ko'ra kaminaga ma'lumdir, bu to'g'ridan xotirjam bo'lsinlar.

— Darvoqe, Anvarga ko'b mehnatim singgan, — dedi maxdum maxtang'ansumon, — bir qarish yoshidan boshlab kaminaning ta'limida o'sti, o'z qo'limda tarbiya topqan necha yuz, balki minglab shogirdlarim ichida ko'b tavajjuhim shu bolag'a bo'ldi. Ushbu sababdan ham munchalik musta'id[4] bo'lg'an bo'lsa ajab emas, deb o'ylayman... Va lekin hologʻi[5] so'zim shuning uchundirkim, fazli va iste'dodi kofiy[6] bo'lsa ham yoshliq, kam tajribalik qilmasmukin, deb mulohaza qilurman.

— Bo'stoni ma'rifat va gulshani haqiqat, — dedi Sultonali, — Imomi A'zam rahmatullohi alayhi[7] o'n ikki yoshlarida darsgo'lik

[1] **Qoyim** — qaror.
[2] **Tavajjuh** — e'tibor.
[3] **Muhaqqaq** — haqiqat.
[4] **Musta'id** — qobiliyatli, iste'dodli.
[5] **Hologʻi** — haligi.
[6] **Kofiy** — yetarli.
[7] Imomi A'zam (taxallusi, milodiy — 699–767) — ismi Abu Hanifa Nu'mon ibni Sobit. Islomdagi hanafiya mazhabining asoschisi.

qilib va hokazo kutubi mutabarraka ta'lifotig'a ham ibtido qilg'an[1] ekanlarkim, bu karomat janoblaridan po'shida emasdir. Bas, indal'uqalo[2] yoshliqning hech bir nuqs va ahamiyati yo'q, ammo fazl-u zakovat lozimdir. Masalan, kaminangiz tahsilda "Aqoid"g'acha[3] bordim va qariyb o'n yildan beri mirzoliq qilurman. O'z hunarimda yaxshi tajriba ham orttirdim, shuning birla birga nafsilamrni iqror etishka majburmankim shogirdingiz mirzo Anvardan ko'b daraja quyidaman: tahrirda[4], taqrir[5] va faroizda[6] Anvaringizning yordamig'a muhtojman. Holbuki, yoshim undan barobar katta, men o'qug'an darslarni ehtimol Anvar o'qumag'an... Anvarning zakovatiga yolg'iz men emas marhum munshiy mulla Muhammad Rajabning o'zi ham tahsin qilar, ajoyib o'g'lon deb qo'yar edi. Menim mirzo Anvarni bu o'rung'a sa'i qilishim[7] bo'lsa bir g'araz yuzasidan emas, xolisonadir. Agar g'arazg'a hisoblansa, masalan: "Birarta noahlning qo'l ostida ishlagandan, ahlining jag'ida tishlangan ma'qul" so'ziga binoandir. Lekin mirzo Anvar nima uchundir biz bir necha mirzolarning ra'yimizga qarshi tushib, bizdan ranjib yuriydir. Hatto janobg'a bir ariza kirgizib, menim nomzadim yanglish ko'rsatilibdir, men bu vazifani uhda qilolmayman, deb uzr bayon qilmoqchi emish. Uning bu yo'sun inodi nima uchun, bilalmadik... faqir, og'aynilar tarafidan garchi adabsizlik bo'lsa ham huzurlariga iltimos uchun keldim. Avvalo mirzo Anvarga otaliqlari, soniyan ustozliqlari bor. Siz janob targ'ib qilsangiz va kengash bersangiz qabul qilar, deb o'yladiq.

— Habba! — dedi maxdum xursandlik bilan, — bu to'g'rida yaxshi so'zlashmag'an edik, so'zlasharmiz, inshoolloh ko'nar.

— Salomat bo'lingiz, taqsir.

[1] Kutubi mutabarraka ta'lifotig'a ham ibtido qilg'an — tabarruk kitoblar yozishg'a ham boshlag'an ekanlar.
[2] **Indal'uqalo** — oqillar nazdida.
[3] Ilgari tahsilda tolibning masalan: "Ovonnil", "Qofiya", "Sharhi mullo Jomiy", "Muxtasar yuqoriroq darajada "Aqoid" (Allohning borligini tasdiqlovchi ilm), so'ngida esa "Tafsir" ilmlarini o'qiganligiga qarab ilm darajasi belgilangan.
[4] **Tahrir** — yozish.
[5] **Taqrir** — matnning mazmunini tushuntirish.
[6] **Faroiz** — musulmonchilik qoidalarini o'rganish ilmi.
[7] **Sa'i qilish** — undash, da'vat etish.

Maxdum soqolini ushlab ko'zini qisdi:

— Boya peshin asnosida, — dedi, — qavmlar kaminadan istifsor[1] qilishdilarkim, "o'g'lingiz Anvar munshiy tayinlanar emish, ushbu axbor to'g'rimi?" deb... Mazmuni shaharga ham mashhur bo'lg'an ekan-da?

— Balki, — dedi kulib Sultonali va birozdan keyin ohista sir yo'sunida qilib so'zladi, — O'rda ichida bir nechalarimiz ustoz mulla Muhammad Niyoz domlag'a[2] va haramdan Og'acha oyimg'a[3] Anvar to'g'risida iltimos qilishdiq. Shuning uchun mirzo Anvarning bosh munshiy tayin qilinishig'a shubha qilmaymiz. Faqat uni ko'ndirilsa bas.

— Va lekin, — dedi maxdum nihoyatda ochilg'an qiyofatda, — bu tadbirlaringiz beandoza ma'qul bo'libdir, ya'ni masalan, janobg'a domla shog'ovul va malika xonimlarni vosita qilishlaringiz...

— Biz ham shunday o'ylaymiz. Endi umid Xudodan, natija ham orzumizcha bo'lg'ay.

— Inshoolloh.

— Demak, mirzo Anvarni ko'ndirish vazifasi odobsizliq bo'lsa ham sizga qoldi-da, taqsir? — deb Sultonali takror so'radi.

— Xotirjam, — dedi, maxdum qanoat bilan, — albatta noinsofni ko'ndirsamiz kerak.

Shundan so'ng Sultonali o'zining bu yerga kelganini Anvarga bildirmaslikni ta'kidlab o'rnidan turdi. Maxdumning aztahidil "mohazarimiz[4] bor edi" deb qistashig'a qarshi uzr aytib xayrlashdi. Maxdum aksar o'z uyiga kelguchi kishilarga qilmaydirg'an favqulodda bir takalluf bilan uni darbozag'acha uzatib chiqdi.

[1] **Istifsor** — so'ramoq.

[2] **Xudoyorning shog'ovulboshisi** — ilmiya vaziri, "Tarixi Shahruhiy"ning muallifi, shoir *(mual.)*.

[3] Xudoyorning suyukli xotuni *(mual.)*.

[4] **Mohazar** — taom.

9. O'PKA VA HAZIL

Istiqbolning shirin xayollarig'a ko'milgan holda maxdum asr namozi uchun tahorat olar edi. Tahoratda tartibni rioya qilish sunnat[1], ammo maxdum tarki sunnat qilmoqda. Hatto o'quladirg'an duolarni ham o'runsiz ishlatmakda edi. Maxdum shu yo'sun betartib tahoratlanib ichkariga kirdi. Nigor oyim oshxonada mantilarni qasqong'a terib qozong'a uyar, Ra'no bo'lsa ayvonda kichkina ukalari orasida o'lturar edi.

Dadasi yo'lakdan ko'rinish bilan Ra'no Mas'udni ko'tarib turdi. Va qoziqdag'i salla-choponni olib ayvon muyushig'a keldi. Bolalar ham dadalari oldida adablanishdilar.

— Anvar akang kelmadimi, sufa yolg'iz, — dedi maxdum, chopon, sallani kiya-kiya, — asrga borib kelgunimcha, sen sufaga chiqib tur-chi, Ra'no.

— Xo'b.

Otasi chiqib ketkach, Ra'no qo'lida ukasi bilan tashqarig'a yo'l soldi. Uning ketidan Mahmud va Mansurlar ham chopishdilar.

— Ra'napa, Ra'napa! — deb Mansur yig'i aralash o'zidan chopib o'tmakchi bo'lg'an Mahmudning ustidan Ra'no opasig'a arz qildi. Ra'no boqchaning sufasiga yetayozg'an edi. Mansurning yig'i shovquni yana ham kuchayib raqobat o'ti yonib ketkach, Ra'no to'xtab Mahmudni koyishka majbur bo'ldi:

— Mahmud, Mahmud, esi yo'q Mahmud!

Mahmud to'xtadi, ammo Mansurdan olding'a o'tkan edi, Mansur bu mag'lubiyatka chidalmay asabiylashib, yerga o'lturib oldi va dunyoni buzub faryod qo'pordi. Ra'no kelib Mansurni turg'izdi va kiyimiga o'lturgan changlarni qoqti:

— Yig'lama, opasi, yig'lama, — dedi, — hali dadasi Mahmudni dum-dum! Qarab tur-chi, sen Mahmud, otang kelganda aytmasammi?!

Mansur "Ra'napa"sining himoyasidan so'ng uning yetagida sufaga qarab yurdi. Ammo Mahmud ancha ezilgan edi:

— Dadam yima[2] qilardi? — deb so'radi turg'an joyidan.

[1] **Sunnat** — odat.

[2] **Yima** — nima *(mual.)*.

— Kelsin-chi, hali... Tunovi kungi chiviq esingdan chiqdimi?

Mahmud javob beralmadi. Uning ko'zida achchig' aralash qo'rquv bor edi. Ra'no kichkina ukasi bag'rida sufaga chiqib o'lturdi. Mansur "Ra'napa"sining yelkasiga suyanib, yo'l ustida serrayib qolg'an Mahmudga g'olibona bir turda istehzo qilar edi. Mahmud bu holga ortiq chidab turolmadi. O'zining yengilishiga sababchi bo'lg'an Ra'nodan o'ch olmoq maqsadida:

— Mullataning xotini, mullataning xotini... ey, ey, ey!

Ra'no kuldi:

— Qarab tur, qarab tur, sen adabsiz, — dedi va Mahmudga hujum qiladirg'andek qo'zg'alib qo'ydi.

— Bildim, bildim: mullataning xotini, mullataning xotini! — dedi Mahmud va ichkariga qarab qochti.

Ra'no kulimsirab Mansurga qaradi:

— Shundaymi, men mullataning xotinimi-a? — deb so'radi. Mansur javob o'rnig'a yo'lakka qaradi va so'yunchi ichiga sig'mag'an holda sufaning zinasiga yugurdi va qichqirdi:

— Mullata, mullata telli, telli!

Ra'no ham yo'lakka qarab qizarinib ketdi va oldig'a tushib tartibsizlangan sochini orqasig'a tashlab tuzatindi. Yo'lakda ko'ringan yosh yigit ("mullata") sufaning yo'li bo'yincha kelmakda edi. Qora chiviq beqasamdan harir to'n kiygan mavzun qad Anvar birinchi qarashdayoq ko'zga do'ndiq va ko'rkam ko'rinar edi. Qora surmalik ko'zi Ra'noda ekan, o'ziga yugurib kelguchi Mansurga yo'l ustida cho'nqayib quchog'ini ochti. Mansurning yuzidan o'pkach ko'tarib sufaga yurdi. Anvarni qarshilamoq uchun bo'lsa kerak, Ra'no ham o'rnidan turib sufaning zinasiga yaqinlashdi, va tabassum aralash — "Hormang" dedi.

— Sog' bo'ling.

Anvar sufaga chiqib Mansurni yerga qo'ydi. Kafshini yesha-yesha Ra'no tomong'a engashib, o'ziga talpinib turg'an Mas'udning yuzidan o'pti va uni Ra'nodan oldi. Mas'ud Anvarning qo'lig'a o'tkach sapchib guvrandi va qiyqirib tovlandi. Ra'no ikki qo'lini uzatib "kel menga, kel" dedi. Mas'ud buralib Anvarning bag'rig'a siqildi. Kulishdilar. Anvar bolani o'pib suydi. Ra'no Mas'udni yandi: "Sen qarab tur, biji bola" dedi. Anvar

bolani ko'targancha ko'rpachaga o'lturdi. Chap tizzasiga Mansur yopishdi va uning yonig'a Ra'no qo'shildi... Shu yo'sun ikki orada birmuncha vaqt Mas'udni suyishdilar: Anvar bolani Ra'nog'a bergandan keyin simobi shohi sallasini olib yostiqqa tashladi va ro'ymoli bilan qop-qora bo'lib chiqa boshlag'an murtini tuzatdi. Ra'no qarshida tik turar edi.

— Tinchlikmi?

— Betinchlik, — dedi kulib Ra'no.

— Ayni muddao ekan bo'lmasa... Ha, aytkandek, — dedi Anvar o'lturgan sufasiga ishorat qilib, — bu kun joy katta soling'an?

— Mehmon kelar emish.

— Yolg'oning qursin, Ra'no, — dedi Anvar kulimsib, — qanday mehmon?

— Men qayoqdan bilay, qanday mehmon... fotihaga kishilar kelar emish, deb eshitdim.

— Fotihasi qanaqa?

— Bilmasam qanaqa?

Anvar o'ylanib yana kulimsidi:

— Sening fotihang bo'lmasin?

— Menim qanday fotiham bo'lsin, men hali tirikman.

— Teskariga burma, Ra'no, balki seni erga bermakchidirlar?

Ra'no qizarib turdi-da, yana gapni kulgilikka oldi:

— Meni kimga berar emishlar?

— Senimi? — dedi kulib Anvar, — seni xondan boshqa kim olsin?

Ra'no qo'lidag'i ukasiga qarag'an holda:

— Siz shunga maslahat bersangiz... men qandog' qilay, — dedi va Mansurni chaqirdi, — tur Mansur, ketamiz.

Ra'noda achchig'lanish namoyishi bor edi. Anvar Ra'nodagi bu o'zgarishdan o'ngg'aysizliqqa tushdi:

— Ra'no, — dedi. Ra'no zinadan tushib boshlag'an holda to'xtadi, — chinini so'zla, mehmon kelishi aniqmi?

— Mehmon kelishi aniq, ham keldi, — dedi Ra'no jiddiy.

Anvar ajablandi:

— Mehmon keldi?

— Keldi.

Anvar tevarakka qarandi:

— Qani mehmon? — dedi.

Ra'no qo'li bilan Anvarning o'ziga ishorat qildi:

— Ana mehmon, — dedi.

Anvar kuldi:

— Men mehmonmi?

Ra'no jiddiy ravish bilan:

— Albatta, siz bizga mehmonsiz.

Anvar yana kuldi. Biroq uning bu so'ngg'i kulishida kuchlanish bor edi:

— Men sizga mehmonmi?

Ra'no kulimsib yer ostidan Anvarga qaradi va qo'lidag'i xarxasha qilib boshlag'an bolani ovitish uchun tebrandi.

— Bilmasam...

Ra'noning yuzidan boyag'i jiddiyat yo'qolg'andek edi. Anvar ham ma'noliq hazilni tashlab chin hazilga o'tdi:

— Mehmonning qorni och, Ra'no, — dedi, — albatta qadrlik mehmon uchun tansiqroq taom pishirg'andirsiz, deb o'ylayman. Bu kungi taomingiz ismini lutfan marhamat qilsangiz edi.

— Mehmonning vazifasi, — dedi Ra'no javoban, — izzati bilan o'lturish va oldig'a qo'yg'an narsani maxtab-maxtab yeyishdir...

— To'g'ri aytasiz, otin bibi, — dedi Anvar, — biroq bu kungi mehmondorchilig'ingiz ham kechagidek ubra bilan bo'lsa maxtab-maxtab qo'lingizg'a qaytarib berishim ham aniqdir.

Ra'no butun tovshini qo'yib kulib yubordi:

— Bu kun qo'g'urma sho'rbag'a, — dedi Ra'no kulgi ichida, — qattig' non to'g'rab yeysiz, jaz o'rnig'a shalg'am chaynaysiz.

— Ofarin, — dedi Anvar, — bu kungi mehmondorchilig'ingizdan qariyb mamnun bo'ladirg'ang'a o'xshayman. Agar mumkin bo'lsa shuni ham bilsamki, bu kungi shalg'am sho'rba katta otin bibining qo'llaridan tanovul qilinadirmi yoki kichik otin bibining?

— Mehmon uchun buning farqi yo'qdir...

— Biroz yanglishasiz Ra'nobonu, — dedi Anvar, — chunki qo'ldan-qo'lning katta farqi bor.

— Farqi bo'lsa... bu kun kichik otin bibining qo'llaridan shalg'am sho'rba tanovul qilasiz.

— Bu holda afu etasiz, Ra'nobonu... Basharti kichik otinbibining qo'llaridan tanovul qiladirg'an bo'lsaq shalg'am sho'rba emas, bizning uchun qush sho'rbadir.

Bunga qarshi Ra'no nimadir aytmoqchi bo'lg'an edi, tashqaridan oyog' tovshini sezdi, Anvarga bir kulib qaradi-da, Mansurni yetaklab ichkariga chopdi.

10. XAYRIXOH BIR ODAM

Ra'no ichkariga qayrilmasdan boqchag'a maxdum kirdi va tashqarini chaqirdi:

— Marhamat, Shahidbek, marhamat!

Ra'no ichkariga kirishi bilan domlaning orqasidan harsillagan, gursillagan elli yoshlar chamaliq semiz bir kishi ko'rindi. Ko'k sallasi manglayining usti bilan o'ralib, o'siq qoshi qovog'ig'a yotqan bu bekning belidagi kumush kamari benihoyat o'sib tushkan qornini yuqorig'a ko'tarib turish vazifasini ado qilar edi.

Eshik ostida Shahidbek bilan maxdum oralarida onglashilmasliq yuz berdi:

— Siz yuring!

— Siz yuring!

— Men rozi!

— Adabsizlik bo'ladi-da, xrrr...

Ortiqcha takallufni Shahidbekning o'zi qabul qilsa ham go'shti qabul qilmas edi. Takalluflanib o'ltursa borg'an sayin o'ziga behuzurlik ortar edi. Shuning uchun maxdumning oldig'a tushib jo'nadi va yo'l ustida "Mirzo Anvar ham kelgan ekan, xrrr..." deb qo'ydi.

Anvar ularni qarshi oldi, sufaga chiqdilar. Shahidbek Anvar bilan entika-entika ko'rushkach, joy ko'rsatilmasdanoq sufaning to'rig'a o'lturib oldi. Chunki zinadan chiqishda ancha ezilgan, takallufgacha kutishka toqati qolmag'an edi. Fotihadan so'ng o'lturgan yerida ust to'nini yeshdi, belidan kamarini olib yonig'a

qo'ydi, sallasini chiqarib yostiqning ustiga tashladi va ro'ymoli bilan manglayidag'i terlarini artib o'zini yelpidi:

— Xo'b salomatmisiz, mirzo, xrrr?

— Shukur, o'zlaridan so'rasaq?

— Alhamdulilloh.

So'ngra maxdum Anvardan hol so'radi:

— Biroz kechikdingizmi, Anvar?

— Zarurroq ishlar bor edi.

— Sarmunshiy qazo qilib, — dedi Shahidbek, — hamma og'irliq sizning ustingizga tushkan bo'lsa kerak, mirzo, xrrr?

— Shunday, — dedi Anvar, — lekin ba'zi vaqt viloyatlarga oshig'ich yuboriladirg'an noma va farmonlar chiqib qoladir. Shunday kezlarda hatto tunab ishlashka ham to'g'ri keladir.

Shahidbek qayta boshdan manglayig'a terilib qolg'an terlarini artdi:

— Iloji yo'q, iloji yo'q...

Anvar yer tegidan maxdumga ko'z qirini tashlag'ach, o'rnidan turub to'nini yeshdi va zinaga borib kafshini kiya boshlag'an edi, maxdum buyurdi:

— Ichkariga kirib, xabar oling, taom tayyor bo'lg'an bo'lsa, olib chiqsangiz ham ma'qul.

— Xo'b.

Anvar ichkariga ketdi. Uning orqasidan kuzatib turg'an Shahidbek maxdumga qaradi:

— Mirzoning tarbiyangizga kelganiga ko'b bo'lg'an chiqar?

— Qariyb o'n to'rt yil.

— O'z farzandlaridek bo'lib qolg'an-da?

— Undan ham afzal.

— Ojizalari ham yetib qolg'an bo'lsa kerak?

— Inshoolloh.

— Xudo yosh bersin, — dedi Shahidbek, — mirzoni o'zlariga domod[1] qilsalar ham bo'lar ekan, xrrr?

— Ushbu mulohazamiz ham yo'q emas, — dedi maxdum. — Modomiki, bolani yoshlig'idan o'z farzandimizdek parvarish qildiq, endilikda o'zimizga domod ham bo'lsin, deb ojizamizni so'ratg'uchi ko'b oliy nasab xonadonlardan qat'i nazar qilib kelamiz...

[1] **Domod** — kuyov.

— Barakalla, — dedi Shahidbek, — asli insof shudir... Ikkilanchi, domodliq uchun nasabdan ilgari ilm-u adab, fazl-u kamol lozimdirkim, bu ham o'zlaridan maxfiy emas, xrrr...

— Habba, — dedi maxdum ko'zini qisib, — biz ham shu gaplarni mulohaza qilib qoldiq.

Shahidbek maxdumning mahalla ahllaridan bo'lib, Xudoyorxon zakotchilarining biridir. Mundan ilgari Shahidbekning maxdum bilan uncha yaqinlig'i yo'q va hatto o'zg'an yillarda mahalla kishilaridan ba'zilarini maxdumning imomatiga qarshi qo'zg'atib yurg'an edi. Domla bilan do'stlashish tarixi ersa ikki-uch kundan beridir. Chunki shu kunlarda Anvarning sarmunshiy bo'lish ehtimoli shaharning katta-kichiklari orasida so'zlashilib qoldi. Shu ehtimol natijasida maxdumning do'st va dushmanlari o'ylashg'a majbur bo'ldilar. Jumladan, bizning Shahidbek zakotchimiz ham shu bir necha kunning orasida qariyb bir chorak etini yo'qatayozdi. Chunki zakotchilar qisman bosh munshiy qo'l ostidag'i moliya beklaridirlar. Agarda Shahidbek maxdum bilan aloqasini tuzatmagan holatda Anvar munshiy tayinlanib qolsa, birar "fojia" bo'lish ehtimoli bor edi. Shahidbek fikricha, go'yo maxdum Anvarga: "Falonchibek falon vaqtda menga munday adovat qilg'an edi. Endi fursat kelganda sen uni zakotchilikdan bekor qil", deb buyurar, Anvar ham ustozining so'zini yerda qoldirmay sarmunshiy bo'lg'an kunidayoq Shahidbekni xizmatdan bo'shatdirar edi?

Shahidbek Anvarning sarmunshiy bo'lishini, tabiiy, xohlamas edi. Ammo Anvarga qarshi bir ish qilish kuchiga ham molik emas edi. Garchi, hozirda Anvarning sarmunshiy belgilanishi bir ehtimol bo'lsa ham, Shahidbek har ehtimolga qarshi chora ko'rib qo'ymoqchi bo'ldi. Mundan uch-to'rt kun ilgari maxdumga yaqinlashish andishasida avvalo unga iqtido[1] qilib namoz o'qudi (ilgari maxdumning orqasida namoz o'qumas edi). Xuftan namozidan keyin halqaga kirib maxdumning tilovatiga soye' bo'ldi. Ikkinchi kun ertalabki namozdan so'ng maxdumga salom berdi va undan ahvol

[1] **Iqtido** — taqlid qilish, ergashish.

so'rab: ..."Eshitib juda xursand bo'ldim, har nachuk sarmunshiyning o'z kishilarimizdan bo'lg'ani yaxshi; bu to'g'rida o'rdaliq og'aynilarg'a iltimos ham qilib qo'ydim" dedi. Maxdum o'z ishida qancha pishiq bo'lsa ham, lekin do'st bilan dushmanni ajratolmas, yana to'g'risi — necha yillik adovatlarni ikki og'iz shirin so'z yoki besh pul manfaat evaziga unutib yuborg'uchi edi. Bunda ham shunday bo'ldi: "Bachchataloq adovatni tashlab shaytong'a hay beribdi. Anvarning sarmunshiy bo'lishig'a so'yunibdir, shaytoni zo'r bo'lsa ham insofi chakki emas", deb Shahidbekka do'stona muomala qildi va Anvarning ishi to'g'risida bilganini so'zladi; hali asr namozig'a chiqqanda yana Shahidbek bilan uchrashib so'zlashdi va Anvar "ahmoq"ning bu ishka norozilig'idan shikoyatlandi. Shahidbek biroz o'ylag'andan keyin: "Men o'zim mirzo Anvar bilan bir so'zlashay bo'lmasa..." dedi. Chunki basharti Anvar bosh munshiy bo'lib qolsa va bunda o'zining ham ishtiroki bo'lsa albatta... ha-deya. Shu mulohazada Shahidbekning ko'zi allaqancha joylarni ko'rib oldi.

— Mirzoning uyda bo'lish vaqtini aytsangiz, o'zim oldig'a kirar edim, — dedi.

Anvar "bekor gap, anchayin bo'lmag'ur gap", deb maxdumning bu to'g'ridag'i savollariga ahamiyatsizgina qilib javob berar va shuning uchun maxdum ham bu kungacha masalaga ishonchsiz qarab kelar edi. Alhol ersa bu gap butun Qo'qon xalqi og'zida so'zlanib qoldi va buning ustiga Sultonali mirzo maxdumdan jiddiy iltimos ham qilib ketdi. Shu sabablarga binoan maxdumning nazarida Anvarni ko'ndirish masalasi jiddiylashkan va Shahidbekning haligi so'zidan keyin o'z yonig'a ko'makchilar, kengashchilar olish luzumini ham his etkan edi. Shu mulohaza bilan Shahidbekning haligi taklifini ma'lmamnuniyat qabul qildi:

— Habba... alhol Anvar uyga kelgan bo'lsa kerak; lozim topsangiz men bilan birga marhamat qilingiz, — dedi.

Shahidbek Anvar bilan so'zlashkali va uni ko'ndirgali kelgandek ko'rinsa ham aslida g'arazsiz odam emasdir.

11. MAXDUMNING TAHDIDI

Anvar o'rtag'a dasturxon yozib, ikki lagan manti chiqarib qo'ydi, uch kishi qamti o'lturib, manti tanovul qilishdilar. Taom asnosi Shahidbek sekin-sekin maqsadg'a yondashib keldi.

— Xalq og'zida duv-duv gap, — dedi manti chaynab, — go'yo siz marhum sarmunshiy o'rnig'a nasb[1] qilinar emishsiz, deb... Bu haqiqat gapmi yoki ovozami, yaxshi payqolmadiq. Bu so'zning haqiqatini hozir o'zi sizdan eshitamiz-ku va lekin sizga xayrixoh bo'lg'an taqsirim va mendek kishilarni bu shoyi'a[2] benihoyat xursand qildi, xrrr... Darhaqiqat, bu martabaga nihoyatda layoqatingiz bor ekanini o'rda arboblaridan ham eshitamiz...

Shahidbek so'zni shu joyg'a keltirib maxdumga qaradi. Maxdum soqolidag'i xamir ushog'ini olib, mehmonni laganga targ'ib qildi.

— Kecha va o'tkan kunlarda, — dedi maxdum lagandan olg'an mantisini qo'lida ushlagan ko'yi, — bu shoyi'alarg'a men ham ishonmag'andek edim. Ammo bu kungi dovruq meni ham taajjubka qo'ydi. Voqean Anvar sarmunshiylikka mansub qilinsa ne g'aroyiblig'i bor? Alhamdulilloh, fazli kofiy, aqli solim[3], iste'dod bo'lsa boz inchinin...[4]

Anvar qo'li laganda ekan, kulimsib qo'ydi. Shahidbek kech hamoli bilan manglay va bo'yin terlarini artar ekan, Anvarga qaradi:

— Xo'sh, mirzo Anvar?

— Shunday gaplar bor, — dedi Anvar, maxdumga ko'z qirini yuborib, — ammo bu gaplar mening xohishim va rag'batim xorijida bo'lmoqda. Shuning uchun bu shoyi'alarg'a ahamiyat berishka arzimaydir.

Shahidbek maxdum bilan ko'z urushdirib oldi.

— Ya'ni siz sarmunshiylikni xohlamaysiz? — deb so'radi.

— Albatta.

---

[1] **Nasb** — tayinlash.
[2] **Shoyi'a** — tarqalgan xabar.
[3] **Aqli solim** — sog'lom aql.
[4] **Inchinin** *(inchunin)* — shuningdek.

— Sabab?

— Sababi shulki, — dedi Anvar, — men buningdek mas'ul, ayniqsa, tantanalik vazifalarga havaskor emasman.

— Albatta, shunday-ku, — dedi Shahidbek, — ammo kishi, alalxusus[1], sizga o'xshash yigitlar hamisha bir o'runda o'lturib qolmaydirlar. Tajriba, iste'dodlari o'skan sayin, yuqoriroq martabalarga mina boradirlar. Shuningdek, sizni ham yuqori martabaga ko'tarmakchiga o'xshaydirlarkim, xrrr... buni sizning havaskorlig'ingiz emas, fazlingiz taqozo qilib, bunda siz asosan har qancha qarshi bo'lsangiz ham, xrrr... layoqatingiz yana sizni bu xizmatni qabul qilishka majbur etadir.

— Kishilar mubolag'a qilg'andek menda iste'dod yo'q, — dedi Anvar, yerga qarag'an holda. — Undan keyin o'rdag'a kechagina borg'an menga o'xshash yoshlarning "bosh mirzo bo'laman" deb umidlanishlari ayni bir kulgidir. Ya'ni, demakchimanki, bu vazifa tama'ida o'n, yigirma va balki o'ttuz yillab ko'zini to'rt qilib kelgan munshiylar, mufti va shoirlar bor. Ularning yonida menga o'xshash bir yosh tajribasizning ham tama'lanishi kulgi emasmi? Ayniqsa, o'rdadag'i urfi-odatlarni va tajribalarni o'z ko'zidan va boshidan kechirib turg'an kishilar tomonidan bu shoyi'ani *durust* deb ishonilishiga taajjub qilaman...

Shahidbek qo'lini artar ekan kuldi:

— Shu ishonchsizlig'ingizning o'zi ham bir bolaliq.

— Bolaliq, bolaliq, — deb qo'ydi maxdum.

Manti tanovul qilinib bitdi. Maxdum laganlar tegini ichib-yaladi. Fotihadan so'ng lagan va dasturxonlarni ichkariga eltmakchi bo'lg'an Anvarni Shahidbek to'xtatdi:

— Laganlarni qo'yib turing-chi, mirzo, ilgari haligi masalani yeshaylik.

Anvar qo'lidag'i dasturxon va laganni sufa labiga qo'yib o'lturdi. Maxdum gulduros bilan kekirib, ustidan "alhamdulilloh" ham deb oldi.

— Xo'sh, mirzo Anvar?

— Gap boyag'icha, bek aka, — dedi Anvar, — bu masala ahamiyat berishka arzimaydir.

[1] **Alalxusus** — xususan.

Shahidbek maxdumga qaradi. Maxdum Anvarni jerkti:

— Arziydirmi, yo'qmi, axir, so'zga quloq ber-da, Anvar bolam.

— Xo'b, marhamat qilsinlar.

— Eshitishimizga qarag'anda, — dedi qo'lini o'ynatib Shahidbek, — janobg'a manzur qiling'anlar orasida sizning nomzadingiz bor ekan.

Anvar kulimsidi:

— Bor deb eshitdim.

— O'rdadag'i ishonchlik kishilarning so'zlariga qarag'anda, yorlig' sizning otingizg'a bo'lar emish.

— "Bo'ldi" bilan "bo'lar emish" orasida katta farq bor.

— Xo'b, — dedi o'zini yelpib Shahidbek, — biz bu ikkisini bir yoqqa qo'yayliq-da, ikki oradan "basharti bo'lsa" fe'lini olayliq, xe-xe-xe... Basharti yorlig' sizning ismingizga bo'lib qolsa, siz shunda nima qilasiz?

Anvar kulib maxdumga ko'z qirini tashladi.

— Siz bu "basharti bo'lsa"g'a ham ishonmang, bek aka.

Maxdum xo'mrayib Anvarga qarab qo'ydi. Shahidbek yana so'radi:

— Axir, shu ehtimolga qarshi javob bering-da, xrrr.

— Men iste'fo va uzr arizasi berar edim...

— Hamoqat[1]! — dedi maxdum va teskari qarab oldi.

Shahidbek taassuf qilg'an kabi boshini chayqadi:

— Bu so'zingiz bilan boyag'i gapingizga qarshi bordingiz. Boya "mendan boshqa bo'ladirg'anlar ham bor, men bu ishka umidlanmasam ham bo'ladir", degandek qilg'an edingiz, hozir ersa boshqa narsani aytasiz, xrrr.

— Kufroni ne'mat, non tepkulik, — dedi maxdum. Anvar yana kulimsidi, ammo jiddiy tus olg'an edi:

— Xayr, kishilar o'ylag'andek, menim mirzoboshiliqqa iste'dod va layoqatim ham bo'lsin, agar yorlig' bersalar, bu vazifani qabul ham qilayin, — dedi, — ammo anovi — yigirma-o'ttuz yildan beri shu mansabning qayg'usida kelgan kishilar tinch yotadir, deb o'ylaysizmi, har zamon oyog'imdan chalmaydirlar, deb ishonasizmi? Mana shu andishada tuban va ahamiyatsiz bo'lsa ham,

[1] **Hamoqat** — ahmoqlik.

hozirg'i xizmatimni a'lo ko'raman va shu mulohaza bilan taqsirim aytkanlaridek, kufroni ne'mat qilmoqchi bo'laman.

Shahidbek maxdumga qaradi, maxdum Anvarga qarshi chiqdi:

— Sen o'z ishingni bilib qilsang, vazifangda sustlik ko'rsatmasang, — dedi, — senga butun olam dushman bo'lg'anda ham bir mo'yingni xam qilolmas. Chunki haq hamisha g'olibdir, haqsizlik ersa mag'lub. Tuhmat va bo'hton xavfida ma'rakadan[1] yuz o'gurish — yigitlarning ishi bo'lmas. Chunonchi, ushbuning misoli turkiyda ham bor: "Chumchuqdan qo'rqib, tariq ekmagan" deb qo'rqoq kishilarni masxara qiladirlar. Shunga o'xshash sen ham chumchuqdan qo'rqib, tariq ekmaguchilar xilidan bo'lsang... men yanglishib yurg'an ekanman-da, bolam!

— Haqiqat... — deb kuldi Anvar va biroz o'ylanib to'xtaldi. — Haqning haqsizliqqa g'olib kelganini og'izda eshitsam ham, shu chog'gacha amalda ko'ralmadim, — dedi, — masalan, mendan ham o'zingizga ravshanroqdirkim, mirzolardan Sayidxon, mulla Siddiq va Mo'minjonlarning boshig'a qanday falokatlarni solmadilar, holbuki haqiqatda ular xon o'ylag'ancha xiyonatchi kishilar emas, faqat bu uchavining yomonliqlari bir necha adovatliq mirzolarning to'quma tuhmat va bo'htonlari edi[2]. Ayniqsa, o'zim bir necha yildan beri o'rdada ishlab, shuningdek o'z ora fisq-u fasodlarni

[1] **Ma'raka** — jang maydoni.

[2] Bir vaqt Xudoyor, "odil podshoh" bo'lmoq niyatida mazkur uch mirzoni maxfiy ravishda viloyatlarga jo'natib, ularga: "Zolim beklarim, poraxo'r qozi va boshqa amaldorlarim bo'lsa, menga bilib beringiz, men ularning jazolarini beraman", deb buyuradir. Sayidxon, mulla Siddiq va Mo'minjon — bu uchavi viloyat, tumanlarda necha vaqt maxfiy kezib, bek, qozi, umuman, mansabdorlarni tekshirib chiqadirlar. Ularning to'g'ri baho berishlari natijasida ma'murlardan qariyb to'qson foizi zolim va poraxo'r ko'rsatiladirlar. Xon bu holg'a hayron bo'lib, o'rdadan bir necha kishilarga sirni ochadir. Bu kishilar boyag'i uch mirzoning raqiblaridan bo'lib, xong'a ig'vo qiladirlarkim: "Mirzolar o'zlariga pora berguchilarni yaxshi ko'rsatib, bermaguchilarni yomon ko'rsatadirlar. Yo'qsa, sizning ovoni adolatingizda shunchalik yomonlar bo'ladimi? Bu ko'rnamaklar nafs so'ziga kirib, janobingizning aksar sodiq qullaringizni sizdan yuz o'girishlariga va saltanatingizga rahna solishg'a sababchi bo'lmasinlar", deb, "odil podshoh" bu ig'vog'a laqqa uchib mazkur uch mirzoning quloq-burunlarini kesib, o'zlarini o'rdadan haydashka va ular ko'rsatkan o'n foiz yaxshi kishilarni ham ishdan olishg'a buyuradir. Anvar esa yuqorida shu voqeag'a ishorat qilmoqdadir.

har kun uchratmakdaman va shuning uchun bulg'anch bir muhitda munday talashliq vazifani o'z ustimga olishdan xazar qilaman.

— Sening misoling, — dedi maxdum, — nodiran voqeadir... Agar shunday hodisalarni o'ylab tursang, o'rdada emas, hatto ko'chada ham yurishing maholdir. Baxting bunchalik kulgan ekan, jabonat[1] bilan davlat qushini qo'ldan uchurish kufroni ne'mat, bolam!

— Ha, taqsir, — dedi Shahidbek, — ayni hikmat so'zlaysiz... Ukam mirzo Anvar, baxt degan narsa yigitka butun umrda faqat bir martaba qaraydir, xrrr, agar shunda mahkam tutib qolsangiz, xo'b, bo'lmasa hamisha otning keyingi oyog'isiz-da.

— Tilak va tashviqotlaringiz xolisona bo'lg'ani uchun tashakkur aytaman, — dedi Anvar, — yana shu holda meni ma'zur ko'rasiz...

Maxdum yana qizishdi, o'ng ko'zini qisib, bir yoqlama Anvarga qaradi. Chunki ul juda achchig'i chiqqan kezlarda kishiga shu xilda qarar edi.

— Men kim, Anvar?

— Siz... Siz ustozim...

— Bas, ustozingning, — dedi maxdum, — shu kungacha qaysi ta'limidan zarar va qaysi kengashidan zoyeg'lig' tortding?

— Nafdan boshqa hech. Lekin o'z umrimda bir gustohlik[2] qilmoqchiman.

Maxdum yana achchig'lanib, bir-ikki tamshandi:

— Boshqa narsaga gustoxlik qilsang qil, illo hozirg'i inoding ayni hamoqat! — dedi qo'lini paxsalab, — agar men senga ustoz va ota bo'lsam, bu ishka quloq qoqma, illo o'zing bil, tuzukmi?!

Anvar indamadi, chunki maxdum keyingi jumla bilan ma'lum bir tahdidgacha borib yetkan edi.

— Qizishmang, qizishmang, — dedi Shahidbek, — mirzo Anvar siz o'ylag'an yigitlardan emas. Albatta, mirzo Anvar aytkandek, xrrr... o'rdada o'shanday gaplar ham yo'q emas va lekin men azmoyishchi[3] bo'lsam, xrrr, shuni aytib qo'yayki, o'rdadag'i kat-

[1] **Jabonat** — yuraksizlik, qo'rqoqlik.

[2] **Gustohlik** — beandishalik.

[3] **Azmoyish** — mushohadago'y.

tadan kichik mirzo Anvarga hurmat bilan qaraydir. Chumolini og'ritmag'an kishiga kim ham adovat qilsin-xrrr...

— Habba! — dedi maxdum, — endi nima qoldi; orada go'daklik xavfidan boshqa hech gap yo'q... Oyig'a qirq tillo vazifa, avvo'i hadyayi shohona, yana — eldan ko'riladirgan obro', hurmat, hay, hay, hay...

Maxdumning keyingi jumlasi Anvarni kulimsitdi. Kuchlanib jiddiyatini saqlag'an holda:

— Hozircha meni bosh munshiy qilib yorlig' berganlari yo'q, — dedi, — shuning uchun bu to'g'rida so'zlashish menga qolsa hali ertaroq ko'rinadir.

— Men ham buni bilib turibman, bolam Anvar — dedi maxdum. — Basharti bu martabani Xudoyi taolo senga nasib qilsa, haligidek bolaliq aqling bilan nobud qilib qo'ymag'il, deb so'zlayman. Eshitishimga qarag'anda, janobg'a bir ariza yozib, uzr bayon qilmoqchi emishsan...

— Kim aytdi?

— Kim aytkanini qo'yaber, ammo boyag'i harakatlaring bu kori baddan ham qaytmaslig'ingg'a bizni ishontiradir. Darhaqiqat, ushbu xabar to'g'rimi?

— Sizga arz qilg'an kishi balki bilib so'zlagandir... Basharti siz bu fikrimni ma'qul topmasangiz... albatta majburman.

— Habba, — dedi maxdum tamom ochilg'an qiyofatda, — go'daklik lozim emas, jabonat ko'b mazmum[1] sufat, "Osilsang ham baland dorg'a osil" maqoli ko'b purhikmat so'z.

Maxdum shu gapni aytish orasi qone'[2] va mag'rur Shahidbekka qarab oldi. Chunki ul bu mag'ruriyatka ikki jihatdan haqli edi; "basharti siz ma'qul ko'rmasangiz..." deb Anvar o'z rizolig'ini maxdumning yolg'iz shaxsi bilan bildirdi, ham shu jumla bilan ustozidan boshqalarning o'z ra'yiga qarshi bora olmasliqlarini onglatdi.

Yaxshig'ina tushurilgan manti va odatdan tashqari entikib, halloslab ko'b so'zlash natijasida Shahidbek charchab, yostiqqa suyanib qolg'an edi. Shuning uchun ul ikki oradag'i onglashishni yonboshlag'an ko'yi tabrik etdi:

[1] **Mazmum** — ayb, yomon.

[2] **Qone'** — rozi.

— Balli, mirzo, balli, gap shunday bo'lsin, xrrr...

Bir-ikki piyola choy ichishkandan so'ng, maxdum bilan Shahidbek fotiha o'qub, shom namozig'a qo'zg'alishdilar. Anvar Shahidbekni o'rta eshikkacha kuzatib bordi. Shahidbek Anvar bilan xayrlashar ekan:

— Inshoolloh yorlig' olarsiz, deb o'ylayman... Bir necha zakotchilar to'g'risida siz bilan kengashadirgan gaplar ham bor. O'z farzandimizdek yigitsiz, sizning mirzoboshi tayinlanishingiz bizga ayni muddao, — dedi.

— Yovda bo'lsa, tezagi tegar emish. Anvar o'z bolangiz-da.

Anvar ularning so'ziga qarshi majhul bir vaziyat saqlag'an holda bosh qimirlatib sufaga qaytdi.

12. BAXMALBOFDA FAQIR BIR OILA

Anvar 1267-hijriya[1] miyonalarida Qo'qonning Baxmalbof mahallasida[2] faqir bir oilada duyog'a keldi. Onalar tug'gan bolalarini sizga "tilab-tilab olg'an falonim" deb, otalar "Xudoy bergan o'g'ulcha" deb taqdim etadirlar. Ammo bizning Anvar bo'lsa onasining "tilab-tilab olg'ani" emas va otasi ham uni "o'g'ulchag'a" hisoblamag'an edi. Otasining kasbi bo'yoqchiliq, hamisha yarim belidan nil suviga cho'milib yotqan bir kambag'al va bir qarich, ikki qarich bolalardan beshtasiga dada edi. Shu besh bolaning yonig'a izzatsiz, hurmatsiz oltinchi "mehmon" bo'lib, bizning Anvar qo'shildi. Ya'ni Anvar tilab oling'an bola emas, dadasi bilan onasining tilaklariga qarshi, faqat ularning baxtsizlik va qashshoqliqlarig'a xizmat qilg'uchi bo'lib tug'ildi. Bola tilab olinsa, so'yinch-quvonch, novorachi-surnaychi va shunga o'xshash cho'zma-chalpak, is-charog' marosimlari nuqsonsiz ijro etiladir. Ammo Anvarning dunyog'a kelishi munday marosim, tantanalar va orzu-havaslar bilan bus-butun aloqasiz edi. Masalan, onasi o'z yonig'a doya chaqirib takalluflanmadi, to'ng'uch qizi Nodiraning ko'magida tug'di; bolalarini qo'ni-qo'shnig'a so'yinchi uchun

[1] Milodiy hisob bilan 1850–51-yillar.

[2] **Baxmalbof mahalla** — duxoba to'quydurg'onlar mahallasi *(muall.)*.

chiqarmadi. Chunki qo'shnilarning "qaysi holingg'a tug'ding?" yoki "o'zi o'lgur it mijozmi?" deb ta'na qilishlaridan cho'chidi.

Shu holda yetti-sakkiz kunlab Anvarning dunyog'a "tashrifi" sir bo'lib kechti. Anvar ohorliq yangi yo'rgak ko'rmaganidek, og'alaridan birining eski beshigiga to'qquzinchi kun belandi emas, tiqildi.

Anvarning "chillasi charog' ko'rmagan" bo'lsa hech boki yo'qdir, biroq yigirma kunlab beshikda ismsiz yotishi qiziqdir, chunki yangi "qadrlik mehmon"ga ot qo'yish na otasining esiga va na onasining xotirig'a kelgan edi. Oradan yigirma kun o'tsaku, bolag'a ism qo'ymasalar, deb ota-onani ayblash og'ir. Balki Salim bo'yoqchining tiriklikdan qo'li bo'shamag'andir. Anorbibining bo'lsa olti bolaning xarxashasidan qulog'i tinchimay miyasi suyulgandir, har holda bu "qadrlik" bolaning oti muhtaram mahalla imomi tarafidan qo'yilmag'anidek, ota-ona tomonlaridan ham nasib bo'lmadi. Ism qo'yish vazifasini yigirma ikkinchi kunlarda o'n ikki yoshliq Nodira ado qildi.

Nodira o'z yaqinlaridag'i maxdumlardan birining bolasini yaxshi kiyimi, ayniqsa, yoqimliq eshitilgan "Anvar" ismiga suqlanib, havaslanib yurar edi. O'ylab-netib turmadi-da, yangi chaqaloq ukasining otini ham "Anvar" deb atadi va beshikda chalqancha yotib, nursiz qora ko'zlari bilan dadasining faqir hayotig'a "ramz qo'yg'an" bu chaqaloqning tevaragidan aylanib, "Anvarjon, Anvarjon!" deb xitob qila boshladi. Shuni ham aytib qo'yish kerakki, Anvarning dunyog'a kelishini birdan bir tabrik etib so'yingan shu Nodira edi. So'ngroq yana unga onaliq martabasida qolg'uchi, hatto shu kungacha Anvarning eng mehribon kishisi bo'lib kelguchi yana shu Nodiradir.

Shu yo'sun Salim bo'yoqchining mavridsiz laylaklari ichida bemahal g'urrak bo'lib Anvar ham yashay boshladi. Bolalari ko'payган sayin Salim akaning ishi ham keyinga ketkanidek, kundan kun ehtiyojdan ehtiyojg'a o'tib borar edi. Anvar uch yoshqa kirganda, besh yillardan beri Salim akaga yopishib olg'an bobosir kasali uning yoqasidan olib yiqitishg'a muvaffaq bo'ldi. Ya'ni Salim aka qonsirab, darmonsizlanib yotib qoldi. Muolajaga pul kerak, mundan ham ilgari oilaning umumiy kasali bo'lg'an oziqqa ham

shu narsa kerak. Salim bo'yoqchi sarmoyasidagi nil, tuz va shunga o'xshash dastmoyalarni sotib muolaja qildirg'an bo'ldi. Dard ancha ulg'ayg'an edi. Bu chiqimlar foyda o'rnig'a zarar keltirdilar. Do'kon dastgohini sotib ro'zg'or qildi. Bular ham bitkandan keyin bu oilaning og'ir kunlari boshlandi. Ochliq, yalang'ochliq, ayniqsa kasal boqish.

Shu qish ayniqsa qattig' kelgan edi. Sovuqdan saqlanish uchun ularning hozirliklari yo'q. O'pkasiga sovuq tegdirib Salim akaning to'rtinchi bolasi o'ldi. Ko'klamga chiqar-chiqmas Salim bo'yoqchining o'zi ham dunyo bilan vidolashdi. Buning ustiga Anvar, yana ikki og'asig'a qizamiq toshib bir bola munda ham o'lib berdi. Shu yo'sun olti oy ichida Anorbibi eridan va ikki bolasidan ayrilib, to'rt go'dak orasida tirik beva bo'lib qoldi. Nodiraning bo'yi cho'zilib qolg'an, har nachuk bir joyini topib ketar, ammo uchta yosh bolaning ishi qiyin edi. Eridan bolalarning tarbiyasiga yararliq hech gap qolmag'an, bir-ikkita xum, uch-to'rtta mo'ndi va shunga o'xshash rezrov, boshqa bir balo ham yo'q. Anorbibi mehnat bilan yashab, yetti-sakkizni tug'ib, yoshi ham qirqlarg'a borib, tusiga ajin kirib, keksaymasa ham qarimsiq bo'lib qolg'an, shuning uchun birartaga tegib olishi to'g'risida o'ylash ham behuda.

Anorbibiga o'xshash tul xotinlarning qiladirgan ishlari har kimga ham ma'lum: mahallada dasturxonchilik, boylar eshigida oqsochliq, hunarmandroq bo'lsa — kinnachilik va hokazo. Anorbibi shu hunarlarning hammasiga ham qobiliyat e'lon qilib, bolalarini boqish fikriga tushdi. Va bu orada qizi Nodirani bir bo'zchi bolasig'a uzatib, yukini ham biroz yengillatdi.

13. TANIYSANMI SHU JAJJI QIZNI?

Falakmi kajraftor, turmushmi bemaza, har holda Anvarlarning toleyi yana pastlik qildi. Bir kun Anorbibi biravnikida yumush qila turib to'sindan og'rib qoldi, bir soatning ichida tilidan ham ayrildi. Zanbilga solib o'z uyiga keltirib tashladilar. Bolalarning fig'oni falakka chiqdi. Kuyavi tabibga yugurdi. Natijada yurak falajiga yo'liqqani ma'lum bo'lib, shu kun kechasi hatto uch go'da-

gi to'g'risida bir og'iz vasiyat qilolmay vafot etdi. Mozorg'a eltdilar. Tobut oldida ikki og'asi bilan olti yoshliq Anvar ham yig'lab bordi.

O'n bir yoshliq Temur, to'qqiz yoshliq Qobil va Anvarlarni tarbiya qilish og'irlig'i Nodiraning ustiga tushdi. Marhuma onasining yodgorlari bo'lg'an bu uch bolani begonalar qo'lida xor qilib qo'yishni Nodira istamasa ham, erining faqirlig'i bunga mone' edi. Ta'ziya kunlari o'tkandan keyin o'g'ulliqqa deb so'rag'anlarg'a ikki bolani berib yubordi va Anvarni o'zi bilan olib, onasining qaqir-ququrlarini bir aravaga ortib erining uyiga keldi.

Nodira onasi o'rniga Anvarning boshini siladi, yuvib-taradi va Anvarning istiqboli uchun qayg'urdi. Otasi va o'z erining kasblariga yaxshi baho bermagani uchun Anvarni boshqa kishi qilmoq fikriga tushti. Uni o'qutmoqchi, hatto madrasalarga yubormoqchi va shu yo'sun mullaliq darajasiga yetkuzib, otasining uyiga charog'chi qilmoqchi edi. Anvarni o'zlari turg'an mahalladan bir guzar nari bo'lg'an Solih maxdumning maktabiga berdi. Anvar "taxta"dan o'qush boshladi, zehnining tiniqlig'idan bo'lsa kerak, o'n bir yoshida savodi chiqayozdi. Biroq o'qishda qancha baxtli bo'lsa, peshanada o'shancha baxtsiz edi. Shundog'ki, Nodira ikki bolaliq bo'lg'an edi. Eri: "Ukangga yedirib-kiydiraymi yoki o'z bolalaringnimi? Ukangni kishiga shogird berib yubor", deb Nodirani qistashg'a turdi. Bechora Nodira og'ir holda Anvarni kishiga shogird berib, o'qushini zoye qilishg'a ko'zi qiymaydir, erига muqobala uchun hech bir mantiq topolmaydir. Chunki erining holi o'ziga ma'lum. Shu yo'sun yana bir yil o'tib, Anvar to'g'risida eri bilan achchig'-tiziq bo'lg'an bir kun paranjisini yopinib ko'chaga chiqdi va to'g'ri Solih maxdumning uyiga bordi. Shu vaqtlarda Solih maxdumning onasi Marg'ilong'a ketmagan edi.

Nodira Mohlar oyimg'a yig'lab hasrat qildi. Hamma sarguzashtlarini birma-bir so'zladi. Shu bola uchun eridan chekkan izolarini chizib:

— Ulug' dargohlaringizga shu yatim bolaning umri zoye bo'lmasmikin, o'qushi juvanmarg qilinmasmikin, deb keldim. Bir parcha nonlaringizni ayamay, yatim boshini silasalaringiz, deb keldim, — dedi.

"Qush tilini qush biladir" deganlaridek, Nodiraning samimiy arzi bandachiligi Mohlar oyim bilan Nigor kelinning yuraklarini ezdi va shu onda Mohlar oyim maktabxonadagi bolalar ichidan Anvarni chaqirtirib oldi. Anvar kelishkan, do'ndiq bola edi.

— Domlasi maqtaydirg'an o'zimning zehnlik bolam-ku, — dedi Mohlar oyim Anvarni ko'rish bilan va Nodiraga taskin berdi.

— Xo'b, qizim, xo'b, pochchasi boqmasa boqmasin, men o'zim boqaman, o'qutib katta mulla qilaman.

Anvar pochchasining keyingi kunlardagi dag'al muomalalari sababini o'ylab, xafalanib yurar edi. Mohlar oyimning haligi so'zi bilan masalaga tushundi va yatimona boshini quyi soldi. Bu holdan opasi ta'sirlanib, ko'ziga yosh oldi.

— Yig'lamang, juvon, — dedi Mohlar oyim, — yo'qliq qursin — yo'qliq. Pochchasi kambag'al bo'lsa, unda ham gunoh yo'q, hamma gap taqdiri azaldan. Yaxshi: bu kundanoq bola siznikiga bormaydir, o'z yonimda o'g'lim bo'lib yotadir. Oting nima, katta yigit?

— Anvar...

— Oh, oting ham o'zingga o'xshash chiroylik ekan... Manovi do'ndiq qizni taniysanmi?

Shu o'rtada o'ynab yurg'an olti yoshlar chamaliq Ra'no yugurib kelib, Mohlar oyimning bag'rig'a kirdi. Anvar o'zidan ham do'ndiqroq Ra'noga qarab kuldi:

— Ra'noxon, — dedi.

Mohlar oyim Ra'noni bag'ridan chiqarib buyurdi:

— Bor, Anvar akangga salom qil!

Ra'no kelinlarcha Anvarga salom qildi va jazb qiling'andek Anvarning yaqinig'a borib to'xtadi.

— Ko'rish, Anvar! — dedi oyim.

Anvar Ra'noni bag'rig'a olib quchoqladi. Shu holda Mohlar oyim kulimsidi.

— Agar o'lmasam, shu do'ndiq qizimni berib, Anvarni o'zimga kuyav qilaman.

Anvar uyalib bag'ridag'ini bo'shatib yubordi. Xotinlar kulishdilar. Shu yo'sun Nodira Mohlar oyimdan juda xursand bo'lg'ani holda uyiga qaytib ketdi.

O'z uyida bir nonxo'r ortishi maxdumga, albatta, yoqmas edi. Biroq, onasining ra'yini qaytarishdan ham ojiz edi. Shundog' ham bo'lsa, "tomog'i-ku, yengil, kiyimi og'irroq. Kiyimini opasining ustiga qo'ymabsiz-da" — dedi. Mohlar oyim: "Kiyimi bir gap bo'lar. Kishilar masjid, madrasa solg'anda, biz bir yatim boqsaq, arzimaydimi? Senga og'irliq qilsa, o'z bisotimdan kiyintirarman, bolam" — dedi.

Anvar o'n ikki yoshida uchunchi oilani ko'rdi. Lekin bu oxirg'isi Anvar uchun har jihatdan ham qulay bo'ldi: o'qushini davom etdirar, qorni panjshanbalik nonlar bilan to'q, ust-boshi yamoq bo'lsa ham yalang'och emas edi. Bu uchunchi oilaga ko'chishda Anvarni eng xursand qilg'an narsa maktabdagi bolalarning ozor berishlaridan qutilishi va domlaning asrandi o'g'li maqomini olishi bo'ldi. Bolalar uni ehtirom qilmasalar ham, unga burung'icha yomon muomala qilishdan hayiqib qoldilar. Anvarga bu uyda ortiqcha yumush ham yo'q, chunki har qancha uy xizmatlari maktab bolalaridan ortmas, o'qushdan bo'shag'an vaqtini Ra'noni o'ynatib kechirar edi.

O'n uch yoshida maktab pro'g'rammasini bitirib, yosh bo'lsa ham xalfalik, ya'ni domlag'a ko'makchilik qila boshladi. Va har kun bolalar ozod bo'lg'andan keyin maxdum unga kofiya[1] dan dars berar va "Guliston"i Sa'diydan bir necha band o'qutib, ma'nosi bilan yodlatar edi.

O'n besh yoshida maktabni yolg'iz o'zi idora qilish darajasiga yetkanidek, yaxshig'ina forsiyxon va bir daraja arab tiliga oshno bo'ldi. Maxdum mundan bir necha vaqt ilgarilar Anvarni madrasaga uzatish to'g'risida so'zlanib yursa ham, hozir bu gapni og'zig'a olmay qo'ydi. Chunki maktab ishida yalqovlanib Anvarga sunahvsarfidan[2] o'zi dars berishka kirishdi.

Maxdum Anvarga shu jihat bilan inoq edi. Ammo Mohlar oyimning Anvar bilan muomalasi xolis va samimiy bo'lib, ul Anvarga o'z bolasidek mehribon va har vaqt: "Ko'nglingni buzma, Anvar yigit; ko'rasanmi shu jajji qizni? Albatta senga berdiraman!"

[1] **Kofiya** — arab tili grammatikasi.
[2] **Nahv** — sintaksis, sarf — morfologiya.

der edi. Lekin Mohlar oyim va'dasiga yetalmadi. Maxdumdan arazlab Marg'ilon ketishka majbur bo'ldi. Biroq, ketar chog'ida ham Anvarni unutmadi. Nigor kelinni o'z yonig'a chaqirib: "Kuyavlik uchun Anvardan yaxshiroq yigitni topolmassiz, Ra'nog'a Xudoyim umr berib, bo'yi yetsa, albatta Anvarga berdirgin" — dedi.

14. CHIN O'RTOQ

Anvar yoshlig'ida bo'shangg'ina bir bola edi. O'z tengi bolalar bilan oz aloqa qilar, ularga kam aralashar va ortiqcha o'ynab-kulmas, hamisha uning ko'zida bir mung yotar edi. Bu holat balki oila baxtsizligidan, ota-ona bag'rida yayramag'anliqdan tug'ilg'andir, desak, uning ikki og'asi munday emas edilar. Bir onadan necha xil bola tug'iladir, deganlaridek, Anvarning yaratilishi og'alarig'a nisbatan boshqacha edi. Maxdumning uyida tura boshlag'ach, Anvarda biroz o'zgarish ko'rildi. Shunda ham bolalar bilan aloqasini eskicha yurutib, faqat Ra'no yonidag'ina o'yin-kulki boʻlasig'a alishinar, Ra'noni yetaklab boqchag'a, ko'chadagi katta suv bo'ylarig'a chiqib hamrohini boqchadag'i gullarning ismi, uchib yurg'an qushlarning navi, katta oqar suvlar va ayniqsa Ra'no kabi yosh qizchalar uchun bu suvlarga yiqilish xavfi va shuningdek, boshqa masalalar bilan uni tanishdirar, ko'chada o'lik ko'targanlarni ko'rsa, birarta bolaning otasi yoki onasi o'lganligini so'zlab, buning orqasidan: "Menim ham onam o'lganda o'shandoq qilib ko'targan edilar... Men ham shu boladek mozorg'a yig'lab borg'an edim", deb qo'yar edi. Ra'no ham Anvarning so'ziga diqqat bilan quloq solar va ko'pincha hisobsiz savollar ila uni ko'mib tashlar, lekin Anvar zerikmas, har bir so'roqqa javob berib, Ra'noni qanoatlandirishg'a tirishar edi.

Anvar yosh bo'lsa ham jiddiy va kichkina miyasi muhokamaga qobil, boshqa kishilar ustiga tushkan baxtsizlikdan ham mutaassur bo'lg'uchi edi.

Bola chog'idanoq eng yaxshi ko'rgan narsasi gulzor va undagi gullar edi. Maxdumning oilasiga kelib tura boshlag'andan so'ng boqchaning gulzor qismini o'z idorasi ostig'a oldi. Gullarni

sug'orish, o'tlarni yulib, tozalash vazifalarini o'zi bajardi. Gullardan hech kimga uzdirmas, bir bolaning uzib olg'anini ko'rsa o'zi xafa bo'lg'anidek, bolani ham xafa qilar edi. Bolalarning daragi bilan har kimning uyida bo'lg'an yangi gullardan ko'chat va urug' olib, yildan yilga gulzorni boyitdi. Yoz kunlari kelsa, bolalarni kapalak va oltin qo'ng'uz tutib kelishka buyurar; qiynamay, ozor bermay zahasiz kapalak tutib kelganlarga sabog'ini o'qutib qo'yish bilan mukofot berar, kapalak va oltin qo'ng'uzlarni gulzorda uchurib yuborar, agar ular gullarga qo'nib qolsalar, o'zida yo'q so'yunar edi. Shuning uchun aksar yoz kunlari maxdumning boqchasi oq, nimrang, ola, zangor, malla, lojuvard va boshqa tus kapalaklarning yalt-yult uchishlari bilan alohida bir ko'rinishka kirar, Anvarning o'qushdan bo'shag'an kezlari gullar ichida va shu kapalaklar orasida kechar edi.

Anvar har kim uchun ham so'yimlik va xushmuomalasi barchaga barobar edi. Ammo, ayniqsa xush ko'rgan kishilaridan birinchisi Ra'no va ikkinchisi maktabdagi shogirdlardan saboqdosh sherigi Nasim ismlik bola edi. Nasim bilan Anvar juda yaqin do'st, bir-birini onglag'uchi sirdosh o'rtoq edilar. Garchi Nasimning otasi Qo'qonningg'ina emas, butun xonliqning tanilg'an kishilaridan va bu ikki bolaning sinfiy ayirmaliqlari yer bilan ko'kcha, lekin yosh do'stlar buning farqig'a yetmaslar, Nasim "xonning mirzaboshisining o'g'liman", deb havolanmag'anidek, Anvar ham "Salim bo'yoqchining yatimi, Solih maxdumning asrandisiman" deb andisha qilmas edi. Bu ikki bola bir joyda suhbatka kirishsalar, chetdagi bir kishi Anvarni yirtiq bo'z kiyimlar ichida va Nasimni shohadraslar bilan g'arq holda ko'rib, albatta "bu gadoybachcha bilan bekbachchaning o'zaro nima munosabatlari bor?" deb taajjublanar, lekin do'stlar hali buning ayirmasini idrok qilmaslar edi.

Aksar juma kunlari maxdumdan izn olib, Anvar shu o'rtog'ining uyiga borar, kechkacha Nasim bilan "suhbatlashib" qaytib kelar edi. Anvar shu munosabat bilan Nasimning otasi Muhammad Rajab poygachining iltifotiga noil ham bo'ldi. Nasim o'rtog'i Anvarning yatimlig'ini otasig'a bildirib, majbur qilg'an bo'lsa kerak, bir necha hayit mavsumlarida Muhammad Rajabbek Anvarga kiyimlar ham berdi. Bu iltifot ikki do'stning aloqalarini bir-birlariga

yana qattig'roq bog'ladi, ayniqsa, maxdumning dimog'ini chog' qildi. Zero, Anvarning Muhammad Rajab kabi bir kishining o'g'li bilan do'stlashishi bir kamolat bo'lg'anidek, do'stliqning hatto sarpolar kiyishkacha borib yetishi maxdumning nazarida yana ayni fazilat edi... Shu sarpo kiyish voqeasidan so'ng maxdum Anvarga boshqacha qarab qoldi va ichidan "sen odam bo'ladirg'an ko'rinasan", deb qo'ydi.

Baxtka qarshi, bu do'stliq aloqasi uzoq davom etalmadi. Bir kun oradag'i do'stliq rishtasini o'lim yag'mogari kelib uzdi. Nasim o'n besh yoshlar chamasida chechak kasali bilan og'ridi va o'sha kezlarda davosiz hisoblang'an bu kasaldan o'nglalmay vafot qildi. Muhammad Rajabbek va oilasi uchun bu musibat, albatta, og'ir edi. Biroq ulardan ham Anvar uchun og'ir bir hasrat bo'ldi. Hatto ko'z yoshini marhumning ota-onasidan ham ko'broq Anvar to'kdi desak, mubolag'a qilmag'an bo'lurmiz. Uch kun maktab va maxdumni unutib, Muhammad Rajabbek havlisida turib qoldi. Har oqshom Nasimning qabri ustida bir soatlab yig'lab o'lturdi. Bu yoshning samimiy chin do'stlig'i va o'rtog'ig'a sadoqati har kimni taajjubka qo'ydi.

Anvarning birinchi martaba marhum do'stiga atab yozg'an marsiyasi motamlik ota-onani yana bo'zlatqan edikim, biz marsiyadan bir necha misrasini quyida ko'rsatamiz:

Ochilmay so'lsa har gul g'unchasi pir-u juvon[1] yig'lar,
Emas pir-u juvon, balki hamma ahli jahon yig'lar.
Ajal yag'mogari bog'i zako[2] ichra uzib zanjir,
Rahmsiz ezsa ma'sum lolalarni, chun xazon yig'lar.

Nasimim ketdi olamdin meni qayg'u aro tashlab,
Ko'zimdin oqsa xun hech bir ajab yo'q, chunki qon yig'lar.

Jahonda erdi tanho men yatimga hamnishin, dildor,
G'ariblikning diyorida adashkan notavon yig'lar...

[1] **Pir-u juvon** — keksa-yu yosh.
[2] **Bog'i zako** — aql bog'i.

Mulla Muhammad Rajabbek poygachi o'g'lining sodiq do'stiga shu kundan e'tiboran boshqacha qarab qoldi. Bir jihatdan ma'sumiyat, ikkinchidan ko'rinib turg'an iste'dod Muhammad Rajabbekni Anvarga iltifot etishka majbur qildi. Garchi Anvarning yuqoridag'i marsiyasi bolaliq xarxashasidan iborat edi ersa-da, yana uning istiqbolidan xabar olish uchun yaxshi mezonliq vazifasini ham o'tar edi.

Mulla Muhammad Rajabbek, avvalo, o'z iltifotini Anvarning marsiyasidan bir baytini Nasimning qabr toshig'a olish bilan boshladi. So'ngra Anvarning "dunyoda men yatim o'rtog'ingg'a tanho sirdon va dildor (ko'ngil ko'targuchi) eding. Bu kun men sendek do'stdan ayrilib, yana g'urbat diyorida notavon yig'layman!" deb afsus va nadomat qilishig'a qarshi, ya'ni Anvarning yatimlik va g'aribligiga yo'l qoldirmasliq uchun mulla Muhammad Rajabbek o'g'lining sodiq do'stiga o'z otalig'ini ko'rsatmakchi bo'ldi.

Anvar uch haftagacha xatmi Qur'on kechlari Muhammad Rajabbek uyiga kelib turar edi. Oxirg'i xatmi Qur'on kechi Muhammad Rajabbek Anvardan ahvol so'radi:

— Domlangiz salomatmi?

— Shukur.

— O'qushingiz yaxshimi?

— Birmuncha.

— Domlaning uyida turasizmi?

— Taqsir.

— Siqilmaysizmi?

— Yo'q.

— Ilmi hisob o'qug'aningiz bormi?

— Yo'q, taqsir.

— Domlangiz ilmi hisobni bilurmikin?

— Bilmaslar deb o'ylayman.

— Agar men bir domla tayin qilsam, hisob o'quysizmi?

— Ustozim ruxsat bersalar, albatta o'quyman.

— Xo'b... bo'lmasa erta kechka domlangiz shu yerga kelib, menga uchrashsin.

— Xo'b taqsir.

Ertasi kuni maxdum keldi, Muhammad Rajabbek maxdum bilan so'zlashib, Anvarni o'rda xizmatiga olish fikrida bo'lg'anlig'ini, buning uchun arabcha, forsiychadan yana ham chuqurroq ma'lumot olishi lozimlig'ini va hisob o'rganishi kerakligini aytdi. Maxdum Muhammad Rajabbekning Anvarga munchalik marhamati uchun biroz shoshib qolsa ham, lekin bu mehribonchiliq sabobiga yaxshi tushunganligi jihatdan avvalo bekning yatimparvarligini, so'ngra Anvarning zako va iste'dodini maxtadi. Anvarni odam qilish yo'lida chekkan o'z mashaqqatlarini ham shikoyat yo'sunida so'zlab chiqg'ach, bu kunlarda ehtimomi tom[1] birlan Anvarga fors va arabiydan dars berib turg'anini va alhol ham Anvar forsiycha tazkira va tahrirlar yoza olishini bayon qilib, necha xil uzrlar ichida o'zining ilmi hisobdan bahrasizligini bildirdi, ya'ni Anvarning ilmi hisob o'rganishi uchun boshqa muallim kerak bo'lur, dedi. Muhammad Rajabbek bu to'g'rig'a o'zi domla topmoqchi bo'lib maxdumga ruxsat berdi.

15. MAXDUMNING BAXTI

Shu kundan boshlab Anvarning hayotida yangi sahifa ochiladir. Ya'ni maxdum Anvarga ilgarigicha — istiqboli qorong'u bir yatim, deb qaramay, balki Anvar kabi o'z o'g'li bo'lmag'anig'a o'kuna boshlaydir. Darhaqiqat, uning o'kunishiga arziydirgan chigil masalalar ham tug'uladirkim, masalan: Anvar o'rda xizmatiga kirib qolsa, oyig'a besh tillo, o'n tillo naqdina daromad qilib tursa, bu mablag'lar...

Shunday istiqboldag'i bu "mablag'lar" masalasi maxdumning ichini ari bo'lib talaydir. "O'n yoshdan beri o'qutib, yedirib, kiydirib kelaman; albatta, daromad manim haqqim bo'lur", deb o'ylasa ham, bu hukmidan o'zi uncha rozi bo'linqiramaydir. Har holda, masala chigil...

Mohlar oyimning Ra'noni Anvarga berish to'g'risidag'i "ahamiyatsiz" so'zlari o'sha vaqtlarda maxdumning ensasini qotirg'an bo'lsa, hozir shu haqda chinlab o'yladig'ina emas, balki "haligidek

[1] **Ehtimomi tom** — butun diqqat bilan.

Anvarning baxti ochilib ketsa, nima malomati bor. Yatimlik ayb emas, inson uchun fazl-u kamol lozim, kulib turg'an baxt hojat, nasl-u nasabning hech ahamiyati yo'q. Ra'noning husniga har kim ham tahsin qilur: Anvar albatta yo'q demas... Bu borada mol va jonni bir qilishdan boshqa maslahat yo'q" degan qarorg'a daf'atan kelib qoldi. Mundan birar oylar ilgari Nigor oyimg'a: "Anvar balog'atg'a yetayozdi. Sen bilan Ra'noga shar'an nomahram, undan qochishlaring lozim", degan bo'lsa ham, bu buyruq hozirg'acha amalga oshmag'an edi va bundan keyin ham amalga oshmaydirg'an bo'ldi. Zero maxdumning fikricha, Anvarga og'ir tuyulish ehtimoli bor edi...

Anvar Muhammad Rajab poygachi tarafidan belgilangan bir muftida hisob, insho (tahrir) qoidalarini o'rgana boshladi. Maxdum ham jon otib arab va forsiydan ta'limni kuchaytirdi. Anvar bir yil ichida hisobni o'rgandi. Va boshqa darslarida ham yaxshi muvaffaqiyat qozondi, ham shu ko'klamdan e'tiboran har kun o'rdag'a borib, Muhammad Rajab munshiy qo'l ostidag'i mirzolar yonida daftardorliq, nomanavislik usullarini tajriba qila boshladi. Bir yil chamasi maoshsiz tajriba ko'rdi. Shunda ham hafta sayin Muhammad Rajabbek o'z kissasidan uch-to'rt tanga choy puli berib turar edi. Anvar shu arzimagan uch-to'rt tangani ham maxdumning qo'lig'a keltirib berar va hafta sayin o'ziga ustozining umidini kattaroq bog'latib borar edi.

Anvar bir yillik tajribada o'rdadag'i daftardorliq, forsiycha va turkcha nomanavislik[1] hunarlarini tamoman deyarlik o'rganib tajribalik mirzolar qatorig'a kirdi. Sarmunshiyning og'zidan chiqqan ma'noni tartibka solib noma, yorlig' va boshqacha bir tazkirani tahrir qila olar, mirzolar jumlani g'alat ifoda qilib, sarmunshiydan aksar tanbeh eshitkanlarida, Anvar bunday tanbehka juda siyrak uchrar edi.

Ikkinchi yildan boshlab yetti tillo mohona[2] bilan maoshliq mirzolar qatorig'a o'tdi. Mohonadan tashqari soliqlardan ham darxonliq[3] qog'ozi oldi. Soliqlardan darxonliq maxdumning ro'zg'orig'a

[1] Daftar va nomalar har ikki tilda yuritilar edi *(mual.)*.
[2] **Mohona** — oylik.
[3] **Darxon** — ozod etish.

katta yengillik edi. Chunki so'ngg'i yillarda xonliq tomonidan xalq ustiga tushkan va tushib turg'an soliqlar behad va to'lab bo'lmasliq edikim, bu haqda kelasi boblarimizda so'z bo'lur. Shu xursandlik barobarida birinchi oyning yetti tillosi yaxlit holda maxdumning qo'lig'a tegishi go'yo to'y ustiga to'y edi. Domlaning yetti tilloni olg'andag'i holini tasvir qilish, albatta qiyindir; ko'zlari g'ilaylashqan, aftida qiziq o'zgarish ko'rilib, og'zining tanopi uzoq sayohatni ixtiyor qilg'an — "habba... hosiling durust, Anvar bolam, lekin pulga ehtiyot bo'l, bo'tam!" degan edi. Yetti tilloning qo'ldan chiqish xabari Nigor oyimning qulog'ig'a yetishkach, Anvardan ranjidi: "Hamma pulingni domlangg'a chakki beribsan, Anvar; ustboshingni, ko'rpa yostig'ingni, ortib qolsa Ra'no ukangning ustini tuzatishing kerak edi. Domlang tuflab tugishdan boshqani koshki bilsa!" — dedi.

Maxdum yetti tillo "naqdina"ni olib qancha shodlang'an bo'lsa, o'shanchalik tashvishka ham tushdi. Uning fikricha, zamona yomon, buzuqilar benihoyat; mumkinki, Anvarni o'zidan aynatib og'zi oshqa yetkanda, boshini toshqa tegdirsalar... Ra'noni Anvarga nikohlab boshini bog'lab qo'yaymi, deb o'yladi. Biroq, Ra'no hali o'n bir yoshda edi. Ikkinchi kun Anvar ishdan qaytib kelgach, maxdum uni boqchag'a olib kirdi. Boqchadan kungay ham ko'krak bir o'runni ko'rsatdi:

— Ana shu yerga senga atab bir uy, bir ayvon, oshxona va axtaxonasi bilan imorat solsam deyman... Habba, Anvar? — deb so'radi. Anvar kuldi:

— Imoratka elli tillodan kam pul yetmaydir. Manim bo'lsa bir tiyin pulim yo'q. Bo'ladirg'ani ham fotiha berguningizcha, albatta, sizniki va oyimlarniki, — dedi.

— Habba... himmatingga! — deb yubordi maxdum, — albatta-ku shunday va lekin o'sha niyatlaringdan keyin boyag'idek alohida pul yig'sang deyman-da... Albatta, bu gap uch-to'rt yilsiz emas-da.

Shu vaqt Ra'no narida bola ko'tarib turar edi. Maxdum Ra'noni o'z yonig'a chaqirib, unga ham haligi o'runni ko'rsatdi:

— Habba... mana shu yerga Anvar akangga uy solib beramiz, Ra'no. Bu senga qalay o'xshaydir, qizim?

Ra'no otasining so'ziga tushunmadi:

— Anvar akamning yotadirg'an mehmonxonasi bor-ku, — dedi.

— Xe-xe-xe, bolasan, qizim, bolasan, — deb kuldi maxdum, — Anvar akang tokay mehmonxonada yotadi deysan. Axir bir kun uylanadi, bamisoli sen bo'lsang erga tegasan... Axir uy kerak-da, qizim.

Bu so'zdan Anvar qizarib ketdi. Ra'no Anvarga qarab oldi va dadasiga achchig' qilg'an kabi burulib ichkariga jo'nadi. Maxdum Anvarga ustaliq bilan bir ma'noni onglatib, ta'minot berganidek, buzuqilarning vasvasasiga qarshi dam ham solg'an edi... Bu dam solish Anvarga ham ta'sirsiz qolmadi. Shu kungacha Ra'noning yosh, ma'sum husniga umidsiz qaraydirg'an bo'lsa, bundan keyin unga umid va istiqbolning shirin xayollari bilan termiladirg'an bo'ldi.

Maxdum o'zining chekkan tashvishida haqli bo'lib chiqdi. Anvarning tevaragida "xolis" maslahatgo'lar ham ko'rinishib qoldilar. Ayniqsa, bu "xolis"lardan biri pochchasi edi. Pochchasi yetti tillo daragini eshitib entikdi. Erining tazyiqi ostida Nodira ham kengashka turdi.

— Pochchang, bizning havlig'a kelib tursin, o'zim uylantirib qo'yaman, deydi.

Anvar boshqalarning kengashiga quloq solmag'anidek, opasining so'ziga ham iltifot qilmadi. Maxdum javob bermaguncha bu uydan ketmasligini bildirib, faqat pochchasig'a yordam berib turish va'dasi bilan opasini tinchitdi.

Anvar ikkinchi oy maoshidan uch tilloni o'zida qoldirib, uyga kiyim-kechak olish uchun izn so'rag'an edi, maxdum "shu ish chaki-da, bolam. Xayr, bundan so'ng shu noma'qulchilik bo'lmasin!" deb arang ko'ndi. Anvar Nigor oyim, Ra'no va o'ziga kiyimliklar sotib oldi. Nigor oyim sholpar, Ra'no atlas kiydilar.

Nigor oyim Anvarning pinjiga kirib olib, o'z yo'lig'a sola boshladi. Maoshining hammasini maxdumga bermaslikka, shunga o'xshash kam-ko'stlarga ham yaratib turishg'a undar edi. Anvarning andishasini rad qilib: "Har qancha bersang ham dadasi ola beradir. Lekin berganingni sen bilan bizga misi ham yuqmas. Shunday bo'lg'andan keyin, ishni o'ylab qilish kerak", der edi. Chunki

Nigor oyim erining Anvarga qattig' botina olmaslig'ini sezar edi. Shunday bo'lsa ham Anvar yetti-sakkiz oyg'acha topqanini maxdumga berib, duosini olib turdi. Lekin maxdum shunchalik daromad bilan ham eski tabiatini bir zarra o'zgartmas, hamon eski tos, eski hammom: har kun suyuq osh, Xudo yorlaqag'an kun ozodliqning palovi, shunda ham Anvar kech kelib sovig'an oshni yer, uyda issig' non yopilmas, hamisha panjshanba kun yig'ilg'an non suvi qochib, taraqlab kelasi panjshanbag'acha kafolatni o'z ustiga olar edi. Bora-bora Anvar ham bu holdan siqilib, Nigor oyimning kengashicha ish qilmoqqa majbur bo'ldi. Oltin berib quruq duo va minnatdorchilik olishdan, duosiz yeb-ichishni a'lo ko'rdi. Uyga go'sht va boshqa masallig' olib berib, xohlag'an taomini buyurib turdi; o'zi yaxshi kiyinganidek, Nigor oyim, Ra'nolarni ham yaxshi kiyintirdi. Nodira opasig'a, jiyanlariga kiyimlar olib berdi; ikki tilloni Marg'ilonda og'rib yotqan Mohlar oyimg'a sovg'a-salom qilib yubordi.

Bu o'zgarish maxdumni dovdiratib qo'ydi va qo'rqa-pisa "bu oy xarojatlabsizmi, bolam?" deb so'rag'an edi, "kam-ko'stlarni tuzatib oldiq" degan javobni berdi. Ikkinchi oyda, ko'rpa-yostiqlarni tuzatib, maxdumning ko'zi to'rt bo'la bergach, ikki tilloliq "xolis" duo ham olib qo'ydi. Lekin maxdum bu holdan ancha shoshqan edi. Birar shayton yo'ldan ozdirdimi, deb astag'firulloh o'qur edi. Anvarning eskicha ochiq yuz bilan muomala qilib faqat "naqdina" vajhidangina dam bo'lib qolishi, topqanini "bemaza" ovqatlarg'a, kiyim-kechak va boshqa "behuda moloyani[1]"larga sarf qilishi maxdumni ko'b tanglikka solg'an edi.

— Bo'tam Anvar, — dedi bir kun maxdum, — dunyo degan ko'b noyob narsa; kishining bir kuni bo'lsa yig'lab-sixtab o'tib keta beradir, illo, zar qadriga yetish kerak... menda bo'lsa o'zingda turg'andek gap, bolam.

Bunday "muassir" nasihatlar ham Anvarga kor qilmadi. Chunki Nigor oyim va Ra'nolar bilan bu to'g'rida qat'iy bitishib qo'yg'an edi. Shu bilan birga maxdumning oyliq vazifasini ikki tillodan ham kamaytirmadi. Inson har narsaga qobil... bora-bo-

[1] **Moloyani** — qiymatsiz narsa.

ra maxdum shunga ham qanoat qiladirg'an bo'lib, hisob-kitobni esidan chiqardi. Biroq, oy sayin ikki tilloni olg'anda "qolg'ani" to'g'risida biroz yuragi achishib qo'yar edi.

16. XONNING ILTIFOTI

Devonda rasmiy mirzo bo'lishning uchunchi yilida Anvar juda katta e'tibor qozong'an edi. Ayniqsa, turkiy tahrirda mirzolarning har birisidan ustun: chiroylik uslubi, oson tarkib[1] va ifodasi bor edi. Buni mirzolardan boshlab saroy shoirlari, saroy muftilari, bosh munshiy Muhammad Rajabbek, hatto xonning o'zi ham e'tirof qilar edilar.

Xudoyor muhr bosish asnosi yozilg'an yorlig' va nomalarni o'qutib eshitar, munshiylarning eshitilmagan arab va fors so'zlari orqaliq to'qug'an yarim turkiy jumlalariga aksar vaqt tushunmas: "Enalaring' arapqa tekkanma?" deb mirzo, muftilarni koyir edi[2]. Ammo, Anvarning yozg'an har bir jumlasini musiqiy kabi rohatlanib, tushunib tinglar va "shu bala barilaring'dan ham o'qug'anraq chiqar!" deb, boshqa mirzolarning yuragiga o't yoqar edi.

Muhammad Rajab munshiy keyingi kunlarda muhim tazkiralar tahririni Anvarga topshiradirg'an bo'ldi. O'zi birar joyg'a ketadigan bo'lsa, devon idorasini Anvar qaramog'ig'a qoldirar, har bir to'g'rida ham boshqalardan ko'ra Anvarga ishonar edi. Zero, Anvar har bir ishni to'g'ri va xolis ado qilar, vazifasidan tashqari ishlarga kirishmas, oladirg'an maoshidan ortiqcha tama'ga tushmas edi. Bu o'runda Anvarning bir xususiyatini ataynoq yozib o'tishka burchlimiz: o'rus istibdod idorasi yonidag'i musulmon qozixonalari va ulardagi mirzolarni har kim xotirlaydir. O'sha mirzolarning unar-unmaska "qalam uchi" so'rashlari, kichkina ishni ulg'aytib mazana[1] chiqarish harakatlari ham bizga ma'lumdir.

Shu qozixona mirzolari, baayni hikoyamizning mavzusi bo'lg'an Xudoyor saroyi munshiylarining kichkina nusxalari edilar. Xong'a yoziladirg'an arzi-dodlar saroy mirzolaridan tashqarida tahrir qiling'an bo'lsa, aksar vaqt ishka oshmas edi. Ya'ni chetda yozilg'an ariza qabul qilinsa ham, ariza egasi qalam uchini begona qilg'ani uchun arizani xong'a va sarmunshiyga ko'rsatmay, yirtib tashlar edilar. Ariza egasi natija so'rasa, "arizangizni savodsiz kishi yozg'an ekan; janob iltifotsiz qoldirdilar" deb savodliq kishidan boshqa ariza yozdirib berishka maslahat ko'rsatar edilar. Ariza berguchi ikkinchi martaba xarajatlanib, saroy mirzolarining o'zlaridan yozdirishg'a majbur bo'lar edi. Mundan boshqa, bir-birlari ustidan xong'a shikoyat qilish, o'zaro bitmas adovat ham davom etib, aksar bir-birlarining tegiga suv ham quyib turar edilar. Yana aksariyat mirzolar xonning xufiyalik xizmatini ham ado qilib, shaxsiy adovat yoki xong'a yaxshi ko'rinish uchun fuqarodan nechalarning gunohsiz qonig'a cho'milib, mudhish fojialarg'a ham sababchi bo'lar edilar. Shuning uchun xalq, ayniqsa, kambag'allar saroy mirzolarig'a nafrat bilan qarar, ular yonig'a yaqinlashishdan qo'rqar, ilojsizlikdan ikki bukilib salom berar edilar.

Lekin Anvar tamani, shaytanatni, adovatni ayniqsa, xufiyalikni bilmas, devonda o'ziga topshirilg'an vazifanigina ado qilar, alalxusus mazlumlar dodnomasini xong'a eshitdirishka va yaxshi natijalantirishka tirishar edi. Ul o'zining shu to'g'rilig'i soyasida hamisha anovi mirzolarning ishiga biloqasd[2] xalal berib, chirishni[3] buzub turar, ham shu va boshqacha sabablardan ularning adovati-

---

[1] **Tarkib** — jumla tuzish.

[2] Xudoyor qipchoqlar ichida o'skani uchun tili o'zbekchadir. Enalaring so'zidagi "ng" harfini "ng'" ravishida qalin so'zlaydir. Bu kungi farg'ona o'zbeklarida ham (ayniqsa qishloqilarda) yumshoq "ng" o'rnida qalin "ng'" ishlatish ko'p eshitiladir. Hozirgi isloh qilingan harfimizda bu qalin "ng"ning maxsus shakli yo'qdir. Yozg'anda (n-g') harflaridan bir tovush yasalsa ham biroq o'qug'anda har kim buni o'z maxrajidan chiqarolmas, yanglish o'qur. Bu qalin "ng" o'zbekcha bir necha so'zdagina ishlatilmay ko'b (ellilab) so'zda iste'mol qiling'ani uchun manimcha, alohida bir shakl qabul qilish ehtiyoji his etiladir. Masalan mashhurlari: zang', pang', lang', darang', qalang'i-qasang'i, dang', to'ng'uz, shang'i, to'ng'illamoq, to'ng', to'ng'uch va ang'iz, ting' boshqalar... Eski "ning" "ng" ravishida isloh qilingan. Bu yo'g'on "ng'" ham "g'" harfining ustiga uch nuqta qo'yulib yozilsamikin... *(mual.)*.

[1] **Mazana** — shirinkoma.

[2] **Biloqasd** — qasdsiz, niyat qilmay.

[3] **Chirish** — bitayotgan ishni buzish.

ga yaxshig'ina hadaf[1] ham bo'lg'an edi. Biroq, Anvarning homiysi — Muhammad Rajabbek katta e'tibor va nufuzga molik, ham xong'a inobatlik, shuning uchun mirzolar Anvarga qarshi hech narsa qilolmas edilar. Mirzolar orasida Anvarga tish-tirnog'i bilan qarshi bo'lg'an Shahodat mufti kabi keksa mirzolar yashag'anlaridek uning iste'dod va zakosiga xolis maftun bo'lg'an Sultonali kabi mirzolar ham bor edilar.

Shu yo'sun tajriba yilidan tashqari besh sana saroyda ishlab kelar edikim, mundan o'n besh kunlar muqaddam sarmunshiy Muhammad Rajab poygachi bir haftagina og'rib, vafot etdi. Anvar o'ziga samimiy mehribon bo'lg'an bir kishidan ayrildi. Necha yillardan beri Muhammad Rajabbekning o'lumini yoki boshqacha bir falokatini kutib, undan so'ng bosh munshiylikka o'zini chog'lab yurg'an Shahodat mufti xizmat bilan qishloqqa chiqib ketkanligi uchun, muvaqqat ravishda bosh munshiylik vazifasini Anvar ado qila boshladi. Va shu bir necha kun ichida Anvarning bosh munshiy bo'lish shoyi'asi yurib qoldikim, hozirga bu to'g'rida bir mulohaza aytish qiyindir. Chunki bu mansabga intilguchi kazo va kazolar, shoir va fuzalolar ko'bdir.

17. ANVARNING ANDISHASI

Anvar Shahidbek bilan maxdumning so'zlariga qarshi majhul bir aziyatda bosh qimirlatib sufaga qaytdi. Ularning chiqib ketishlarini kutib turg'andek ichki eshikdan Ra'no ko'rindi. Har zamon titrab, uchib ketishka hozir turg'an boshidag'i sarig' atlas parchasini (ro'ymolni) bir qo'li bilan bosib ushlagan edi. Anvar Ra'noni shu holda ko'rib, sufa yonidag'i ochilg'an gullar ustida to'xtadi. Ra'no kelar ekan, o'pkalik ko'z bilan Anvarga kulimsib qarar edi. Kelib sufa labida turg'an bo'sh laganlarga taqildi.

— Bu kungi mehmondorchilig'imizdan rozi bo'lg'an o'xshaysiz, Anvar aka, — dedi qayrilib Ra'no.

— Juda rozi bo'ldim, — dedi Anvar va Ra'noning yonig'a keldi, — ayniqsa, sening qo'ling bilan tugilgan mantilardan juda mamnun bo'ldim, Ra'no.

[1] **Hadaf** — nishon.

Ra'no laganlardan qo'lini olib, tirsagi bilan sufaga suyandi:

— Manim qo'lim bilan tugilgan mantilarni qayoqdan bildingiz?

— Qayoqdan bildingiz? — deb Anvar kuldi, qo'lida bir dona qashqar guli bor edi, — ayniqsa, sening qo'ling nimaga tekkan bo'lsa, men o'shani darrav sezaman.

— Men tukkan mantilar qanday ekan?

— Tanimaydi deysanmi?

— Tanimaysiz.

— Choklari diqqat bilan chimtilgan, to'rt burchagi ikkiga qovishtirilg'an, do'ndiq... tanimaydi, deb o'ylaysanmi? Men nuqul sen tukkan mantilarni tanlab yedim...

— Mazaliq ekanmi?

— Mazaliq nima degan so'z, — dedi Anvar, — mana shu qashqarning qizil guli yodingdami, biz bu gulni keltirib o'tquzg'an yilimiz pushti ranglik bo'lib ochilg'an edi. Ikki yil o'tmay qizil tuska kirdi. Bilasanmi bu nimadan?

Ra'no Anvarning jiddiy qilib bergan bu savoliga tushunmadi:

— Oftob qizartirg'andir.

— Yanglishasan, Ra'no, — dedi Anvar, — men bu gulning qizarish sirrini ham bilaman, buning qizarishig'a ham sen sabab, sening qip-qizil labing...

— Hazilni qo'ying, — dedi shu guldek qizarg'an Ra'no, — Shahid semiz nima uchun kelgan ekan, sizni mirzaboshi qilmoqchilar shekillik?

— Bu gapni qo'y, Ra'no, ishonmasang oynag'a qara, sening labing bilan shu qizil gul rangi orasida farq bormi, mana qara?..

Anvar tomonidan labiga tegizilgan guldan Ra'no o'zini olib qochdi:

— Hazil o'lsin... Sizni mirzaboshi qilmoqchilarmi?

— Meni har balo qilmoqchilar... Lekin bo'lmag'an so'z.

— Nega bo'lmag'an so'z, shaharga ovoza bo'lg'an emish-ku?

Anvar orqasi bilan sakrab sufa labiga oyoq solintirib o'lturdi. Ra'no boyag'icha uning yonida sufaga suyandi.

— Ovoza haqiqat emasdir.

— Shamol bo'lmasa, terakning boshi qimirlamas emish. Balki sizni mirzoboshi tayin qilurlar.

— Meni mirzoboshi tayin qilsalar yaxshimi, Ra'no?

— Yaxshimi, yomonmi, men qaydan bilay?

— Yomon, Ra'no.

— Nega yomon?

— Iflos ish. Agar boshqa kasb topsam, o'rdani butunlay tashlab ketar edim.

— Iflos ish?.. Sizning bek pochchangiz ham shu xizmatni qilar edi-ku?

— Men bek pochcha bo'lolmayman, Ra'no. O'rdadag'i to'kulib turg'an gunohsiz qonlar, doim tevarakdan eshitilib turg'an oh-u zorlar manim yuragimni ezadir, tinchlig'imni oladir. Yana men mirzoboshi bo'lib qolsam bu oh-u zorlarning, to'kilgan ma'sum qonlarning ichida bilfe'l[1] suzarman. Bu vaqt manim azobim bevosita bo'lur. Balki bunda ishtirok ham qilarman. Chunki xong'a yaxshi ko'runish uchun ko'b ishlarni uning istagicha ko'rsatish, zulm pichog'ini qayrab berish, shu mansabda uzoq yashamog'imning asos shartidir. Lekin men bunday vijdonsizlik uchun yaratilmag'an o'xshayman. Madh-u sano, olqish va duo zamiriga yashiring'an zulmdan faryod, haqsizlikdan dod ma'nolarig'a malham bo'lish, albatta manim qo'limdan kelmas. Chunki "soyaboni marhamat" vijdon kengashiga quloq solg'uchi "ahmoq"lardan emasdir. Dadangning fe'li senga ma'lum, Ra'no, dunyoda "manfaat"dan boshqani ko'rmaydir. Manim nima uchun bu mansabdan qochqanlig'imning farqig'a bormay, "kufroni ne'mat qilasan, oyig'a falon tillo" deb daf'atan qo'rqoqlig'img'a hukm chiqaradir. Dadangga boyag'i uzrlarni ko'rsatish toshning qulog'ig'a azon aytish bilan bir bo'lg'ani uchun sukut qildim. Agar orada bir kishi bo'lmasa edi, garchi, bosh mirzoliq hozir bir xayol ersa-da, o'shanda ham shu ovozag'a bo'yin sunmas edim, Ra'no.

Ra'no Anvarning ko'ziga to'g'ri tikilib, so'zni tingladi. Uning tusida Anvarga achinish vaziyati bor edi:

— Yaxshi niyat bilan mirzoliqni qabul qilsangiz, — dedi, — aholidan yordam qo'lingizni yig'masangiz, shu holda barcha gunoh sizning bo'yningizdan soqit bo'ladir, Anvar aka.

[1] **Bilfe'l** — amalda.

— To'g'ri, — dedi Anvar, — lekin gap bunda emas, Ra'no, men shunday bo'lishini tilar edim. Boshqalar men tilagancha qilmaydilar, binoan alayhi, mas'uliyat manim bo'ynimdan soqit bo'ldi, deb tinchlanish mumkin emasdir. Sen tamoman boshqacha tushungan bir masala, sening harakating va istaging aksicha natijalanib tursa, ruhan ezilasan, vijdonan azoblanasan. Mana, asli mushkilot shu nuqtadadir. Yo'qsa, gardandan soqit qilib qo'yish har narsadan ham qulay vazifa, ammo ma'naviy mag'lubiyat og'ir masala, Ra'no.

Ra'no Anvarning maqsadig'a tushundi shekillik, bir necha vaqt jim qoldi va qarshisidag'i yigitning o'ychan yuziga bir-ikki qarab oldi.

— Demak, mirzoboshiliqni qabul qilmaysiz?

— Agar topshirsalar, qabul qilaman.

— Shunchalik mushkilot ichida?

— Chunki otang buni mendan talab qiladir.

— Otamning qanday biyligi bor?

Ma'sum bu savoldan so'ng Anvar entikib qo'ydi va Ra'noni bir fursat ko'zdan kechirib turdi:

— Juda katta biyligi bor, — deb yana entikdi.

Ra'no qaytib so'ramadi. Go'yo ul ham bundagi biylikka tushungan edi. Sekingina laganlarga qo'lini yuborib, Anvarga bo'shtobroq qaradi:

— Choy ichasizmi?

— Keyinroq ichaman.

Ra'no laganlarni ko'tarib jo'nadi. Atlas ko'ylak ichida to'lqinlanib ko'ringan uning latif gavdasi alhol Anvarning ko'z hadafi edi.

— Men xuftanga chiqmayman, Ra'no!

Ra'no yarim yo'lda to'xtab, kulimsiragan holda Anvarga qaradi:

— Chiqarman! — dedi.

18. JILOVXONADA BIR JANJAL

Asr namozi uchun masjid jilovxonasig'a endi uch kishi yig'ilg'an edi. Jilovxonaning to'rida o'lturgan qora to'nlik, o'ttuz yoshlar chamasida rangsiz va yoshlig'iga qaramasdan quyuq so-

qolini bahaybat o'sturib, bir burdagina yuziga ot to'rba osqan kabi bir kishi edi. Uning yonida bo'z yaxtak bog'ichini osiltirib, handalakdek bo'qog'i bilan o'ng tomog'ini ziynatlagan o'rta yashar yana bir "husni Yusuf" ko'rinar edi. Uning qatorida oshlovdek cho'zuq yuzlik, oq bo'z ko'ylagi yerdan to'rt ellik ko'tarilib, bo'z sallasi gardani aralash o'ralg'an uchunchi nozanin o'lturar edi.

Bulardan birinchi muhtaram shu masjidning yosh imom va xatibi Abdurahmon domla janoblari bo'lib, ikkinchisi mahallaning shirinso'z g'iybatchilaridan Samad bo'qoq, uchunchisi masjidning muazzini Shukur so'fi edi. Samad bo'qoq bilan Shukur so'fi imom afandining muloyimona, ham bitta-bitta ayni maqomig'a chertib va qator terib borg'an so'ziga some edilar:

— O'rda ichida shunchalik oqil va donolar to'lib yotqan bir fursatda, tahsil ko'rmagan, nodon bir go'dakka bunday ulug' bir vazifa, vallohi a'lam topshirilmas deb o'ylayman. Bu vazifani uhda qilmoq uchun ko'b gap kerak. Avvalo, aqli solim, soniyan, tahsili tom lozim, vaholanki, siz aytkan yigit o'tkan sanalar Solih maxdumda savod o'qub, bizdan hijja[1] o'rganib yurar edi. Baharhol, bu xabarga aql bovar qilmaydir...

— Ha-a, taqsir, — dedi Samad bo'qoq va Shukur so'fini tirsagi bilan turtti, — bu bala kim-u, o'rdag'a mirzaboshiliq kim. Zamonaning zayli minan, boyag'idek Mamarajab mirzaboshining yardamida o'rdag'a kirishib qog'an-da... boyag'idek oppoqqina bo'lsa Mamarajab o'z yonig'a og'an-da...

Imom bo'qoqning so'zini tinglagan holda, ikki ko'zini yerga qaratqan edi.

— Yurtning so'ziga qarab aytayappan-da, — dedi Shukur so'fi, yengilgan ohangda, — harchi bir necha kundan beri katta-kichikning og'zida shu gap.

— Ko'bchilikning og'zini tikib bo'lardima, so'fa.

Samad bo'qoqning bu so'ngg'i g'iyqillashida tomog'i ostidag'i yo'g'on tomirlari turtib chiqdi. Imom hamon ikki ko'zi yerda bo'lg'ani holda kichkina boshini qimirlatdi:

— O'rdadan birar kishi masxara uchun xabar tarqatqandir.

— Ha-a, taqsir.

[1] **Hijja** — saboq.

Shu holda jilovxonag'a to'rtinchi kishi kirib keldi. Bunisi jikkak, qirq bilan elliyning orasi, yelkasi turtib chiqg'an Safar bo'zchi ismlik edi. Imomga salom berib, so'fining yonig'a o'lturdi va so'zga biroz quloq solg'ach, tushunar-tushunmas bahska aralashib qoldi.

— Inshoollo, shu yigit mirzaboshi bo'lar, — dedi Safar bo'zchi suhbatning ruhini bilmagan holda, — O'zi ajab zukko yigit, fuqaroparvar bola: bo'g'ani ma'qul, a, labbay, taqsir?

Imom yerga qarag'an holda boshini qimirlatib qo'ydi. Samad bo'qoq xo'mrayib Safar bo'zchig'a qaradi:

— E, akillay berasan-da, Safar, — dedi bo'qoq, — biz nima deyapbiz-ku sen nima deyapsan.

— Xo'sh, nima deyapsanlar?

— Ovoza gap deyapmiza, mirzaboshiliqqa katta milla kerak deyapmiz-a.

— U milla emas ekanmi?

— Milla bo'lsa ham, xashaki millalardan-da.

— Ashunga qog'anda chalg'ibsan, Samad, — dedi Safar bo'zchi, — xat bitishka kelganda qo'yavur, kambag'alga qayishqanini ko'rsang, ha, bo'ldi deysan.

— Zantalag'ing kimga qayisha qopti?

— Hammaga, hammaga, — dedi Safar, — meni o'zimga ham yordam qildi-da, yashag'uring.

— Ha-a, xo'sh?

— Bultur ana shu kezda, — dedi Safar engashinqirab, — bozorg'a sakkizta bo'z olib tushkan edim. Birarta mushkit ig'vo qildimi zakotchining tomog'i taqilladimi, harchi falakat, qo'ltug'imdag'i bo'zni yoppa oldi, qo'ydi; "otang yaxshi, onang yaxshi, kosibman, savdogar bo'lsam uyim kuysin"... Asti qo'ysachi... Bir yillik zakoting deb ko'tardi ketti. Qo'lingdan nima keladi, Samad. Xafaligim oshib, uyga quruq qaytdim. Mayda-chuyda kutib o'lturgan bola-chaqaning quti uchti. Mol ketti — jon ketti, ishka ham qo'lim bormaydi. Endi bo'lar ish bo'lg'an desang yurak achiydi, dastmoya ham g'altakka chiqadig'an. Arza-parza bittirsammi deyman. Ko'chada unga-bunga kengash solsam, arzang ma'qul deyishdi. Shu yaqinda, o'zi o'rdada turadig'an bir arzachi

bor emish. Ketkan ustiga ketkan deb do'kon tegi yarimta bo'z bor ekan, qo'ltug'img'a tiqib oldim. Ana shu toblarda so'rog'lab arzachi mirzonikiga borsam, hozir o'rdadan kelib, endi to'nini yechib turg'an ekan. Yosh, navqiron yigit, "salom", "alik", "horma", "bor bo'l". "Shunday, shunday gap; bir parcha arza bittirsam, deb kelgan edim". O'rdaliqqa gap uqdirish qiyomatdan keyin, taqsir. Lekin bu yigitda gavrlik[1] siyoqi yo'q, Shukur so'fi. Gapka qonib olib, quloq qoqmay "xo'b". Arzaning bir yeriga zakolchining oti tushar ekan, necha qayta so'rasa ham bilmadim, undan keyin afti basharasini uqdirib edim, tusmollab bittasining otini yozdi, chog'i. "Endi keta bering, arzani o'zim topshiraman" deydi. Javobini ham ikki kundan keyin o'zidan olar emishman...

Manavi osonliqni qarang, taqsir. Duo qilib qalam uchisiga bo'zni berdim, olmaydi. "Yopiray, ozsindiyov, qurg'ur" deb qo'qdim. "Arza o'rnnlasa yana xizmat qilarmiz, mirzaboshi". Yana yo'q, "toza falakat bosti" deb tursam, "arzaga haq olmayman, bo'zingni olib ketavur" — degani ekan. Baraka topqurni qarang, taqsir. A, shundaqa odam ham bo'ladimi, Samad og'a. "Oltin olmasang, duo ol" deb qo'limni ochtim. Ha, endi buni qo'yavuring. Ertasi kechqurun gula to'g'rilab o'lturSam eshikni birav taqillatadi. "Ha, kelavuring". Do'konxonaga bo'z qo'ltuqlag'an bir kishi kirdi.

— Safarboy sizmi?

— Ha, biz.

— Arza berganmidingiz?

— Bergan edim.

— Otangizning oti nima?

— Mamathoy.

Qo'ltug'idag'i bo'zni oldimg'a tashladi. Xudda kechagi bo'zlarimi, tappa-taq sakkizta.

— Bo'zlaringizni oldingiz-a?

— Ha, oldim.

— Xayr.

— Xo'sh.

— Bu yaxshiliq arzadan ham burun mirzaboshidan bo'ldi, deb o'yladim. Balalarning kengashi bilan ikki bo'zni ko'tarib shom

[1] Gavr, gabr — otashparastlik, islomni tanimaslik.

paytida mirzaning uyiga bordim. Chaqirdim, chiqdi. Minnatdorchilik bilan ikki bo'zni uzatdim; asti olsa-chi. "Yaxtakka bo'zim bor, ketavuring", deydi. "Sotib, pulini beraymi", desam "pulim ham ko'b" deydi. Aqalli bittasini ham olmadi. Yana duo qilib bo'z bilan qaytdim. Farishta ham shunchalik bo'lar, deb o'yleb qoldim. Shukur so'fi! A, shunday yigit mirzaboshi bo'lmay kim bo'lsin, Samadboy! Ko'pni duosi ko'l deganlar; ishonmasanglar, ana, taqsirimdan so'ranglar!

Hikoyani eshitish asnosi imomda bir g'ijinish vaziyati bor edi. Hikoya bitkach, zahrxanda bilan Samad bo'qoqqa qaradi, dami kestlayozg'an bo'qoq bundan rulldandi.

— Yolg'onni ham yamlamay yutadig'an bo'libsan-da, Safar, — dedi bo'qoq.

Safar bo'zchi to'sindan o'zgarib ketdi. Rangi o'chinqiradi:

— Azbaroyi Xudo, qasammi?

— Ikkita bo'zni ikki qo'llab oborsang, — dedi Samad bo'qoq, — qaysi ahmoq olmay qaytarar ekan? Yolg'onni sal kishi ishonadig'an qilib gapirish kerak, Safar!

— Azbaroyi Xudo, olmadi! — dedi Safar va asabiylanib o'rnidan turib ketdi, — shu Ka'batullonng ichida o'lturib yolg'on gapirgan odam musulmon emas, kishining qasamig'a ishonmag'an ham, yetti mahzabda mo'min emas!

Safar akaning eztaxidil achchig'lang'anini sezgan imom orag'a tushti:

— Bunday yaxshiliqni har kim ham qila oladir, Safar aka, — dedi, — shuning uchun mirzoboshining sizga qilg'an yaxshilig'ig'a men ishondim. Ammo bizning bahsimiz uning beva-bechoraga qilg'an yaxshilig'i to'g'risida bo'lmay, bu odam o'rdadag'i mirzolarg'a boshliq bo'la oladirmi, ya'ni o'shandog' katta ishning uddasidan chiqadirmi, ustidadir.

— Barakalla, taqsir, — dedi Safar bo'zchi turg'an yeridan, — menga qolsa, inshoollo, uhdasidan chiqadi!

Imom Safar bo'zchig'a tushuna olmay, biroz tikilib turg'andan keyin so'radi:

— Uning uhda qilishini siz qayoqdan bilasiz?

— Xudoy bildirsa, bilaman-da taqsir?

— Xo'sh?

— Axir, ko'bchilikning duosi ko'l-da, taqsir!

— Ko'bchilikning duosi ko'l bo'lsa yaxshi, — dedi imom, — ammo bu xizmatka uning ilmi kofiymi?

— Kovfiy, taqsir, kovfiy!

— Axir, siz kofiyligini qayoqdan bilasiz?

— Axir... kovfiy emasligini siz ham qayoqdan bilasiz, taqsir.

— Kofiy emasligini men shundan bilamanki, — dedi imom achchig'ini ichiga yutqan holda, — bunday mansabga minadirgan kishi Buxoroyi sharifda tahsil ko'rmaganda ham loaqal Xo'qand madrasalarida o'qug'an bo'lishi kerak, ammo sizning mirzoboshingiz savodxonliqdan boshqani bilmaydir.

— Bilmaganini siz qayoqdan bilasiz, taqsir?

— Chunki men uni o'z qo'limda o'qutqanman... bir yatim bola edi.

— Xudoning berishi, taqsir, — dedi Safar, o'ylab-netib turmay, — janobingiz Buxoroyi sharifda necha yil o'qub, nihoyati mahallaga imom bo'ldingiz... Xudoy bermasa shunday, taqsir. Ul bo'lsa madrasa ko'rmasdan mirzalarning mirzasi bo'lmoqchi; Xudoy bersa shunday, taqsir.

Safar bo'zchining bu so'zidan imomning qonsiz rangi yana qonsizlang'an, olaminchoq ko'zi allanuchka holatka kirgan edi.

— Ablah odam ekansan! — dedi.

— Siz ham ahmoq mulla ekansiz! — dedi Safar bo'zchi.

Imom g'azabi bilan o'rnidan turib Safar bo'zchig'a xezlang'an edi, uni Samad bo'qoq ushlab qoldi.

— Padarla'nat, adabsiz! — dedi Samad, — domlag'a shunday so'zni aytasanmi-ya?

Safar bo'zchi turg'an o'rnidan siljimadi:

— Cho'zma kekirdagingni, bo'qoq, — dedi, qani qo'yib ber-chi taqsiringni, yoqalashsin-chi men minan! Andishaning otini qo'rqoq qo'ydingmi?

Shukur so'fi o'rnida baqa bo'lib qolg'an, imom bo'lsa go'yo hujum qilmoqchidek Samad bo'qoqni itarar edi. Samad bo'qoq g'iybatdan boshqa ishka yaramag'ani uchun, imomning yordamig'a yetish chamasi yo'q edi.

— Shu adabsizlig'ing bilan, — dedi Samad nasihatomuz, — yana domlaning orqasida namoz o'quysanmi, Safar, a!

— O'qumasam qutilamanmi senlardan!

— O'qumasang bor, jo'na!!!

— He... — deb so'kindi Safar bo'zchi va jilovxonadan chiqib jo'nadi. Uning orqasicha "padarla'nat johil" dedi imom va ilgarigi o'rnig'a bordi. Bir necha vaqt uchavlari ham so'zsiz o'lturdilar.

— Bir it-da, taqsir, xafa bo'lmang.

Imom javob bermadi. Yana bir necha kishi kelib qo'shilg'ach, Shukur so'fi mezanaga chiqib azon aytdi. Asrni o'qush uchun masjidga kirdilar.

19. IFLOS BIR MOZIY

Imomning ta'bi juda sustlandi. Shom va xuftan asnolarida ham hech kim bilan so'zlashmadi. Safar bo'zchining "Buxoroyi sharifda necha yil o'qub kelib, nihoyati mahallaga imom bo'ldingiz. Xudoy bermasa shunday bo'ladi, taqsir" degan so'zi zaharli xanjar kabi uning yuragida yangidan yangi jarohat ochar edi.

Darhaqiqat, Safarning bu so'zi imomning eski jarohatini mudhish tuzlab tashladi. Bu jarohat shu kungacha ichdangina fasodlanib yurg'an bo'lsa, bu kun Safar bo'zchi kabi bir "bema'ni" bu yarani rahmsiz suratda yorib yubordi. Samad bo'qoq va Shukur so'fi kabi bemazalar oldida imomning obro'sini to'kdi. Bu bir yoqdan. Ikkinchi tarafdan Safarning "ul bo'lsa, madrasa ko'rmasdan mirzolarning mirzosi bo'lmoqchi..." jumlasi yana dard ustiga chipqon. Ya'ni imomning hasad o'ti to'rt tomondan puflandi, go'yo ul ikki olov o'rtasida qolg'andek bo'ldi.

Anvarning bosh munshiylikka yaramaydirg'anlig'ini, ilmsiz, fazlsizligini nega buncha isbot qilishg'a tirishdi? Safar bo'zchi kabi bir "ablah" bilan bahslashib, o'ziga nega buncha xafalik orttirdi? Garchi, Anvarga xolis qiymat bermakchi bo'lg'anida ham buni Safar kabi ilmsiz, nodon bir kishiga tushundirmoq uchun qanday hojat bor edi? Buning sababini so'zlashdan ilgari imom afandining o'tkan tarixig'a biroz ko'z tashlab olishg'a majburmiz. Chunki bu-siz o'qug'uchimizni ta'min qilish mumkin emasdir.

Hozirg'i imomimiz — mulla Abdurahmon nundan yigirma yillar muqaddam, qisqag'ina, ahamiyatsizg'ina "Rahmon" ismi bilan atalar edi. Abdurahmonning otasi ulamo nasllidan, ammo bu sharafnima sabab bilandir, uning otasig'a nasib bo'lmag'an, biroq Abdurahmonning amaklari ota kasbini ushlab tahsil ko'rgan joylari Buxoroda katta mudarrislardan sanalar edilar. Abdurahmon yosh bola ekan, otasi o'lib, onasi va ota tomonlari tarbiyasida qoldi. O'n besh yoshlarg'acha Solih maxdum maktabida savod o'qug'ach, mudarris amaklaridan Buxoroyi sharifka kelib tahsil qilishg'a da'vat xati oldi. Xatda Abdurahmonning bobo kasblari ulamolik ekanini, shuning uchun boshqa kasblarga urunib umrini zoye qilish abasligi[1], o'z tarbiyalarida tahsil ko'rish luzumi so'zlanar edi. Bu da'vat Abdurahmonning onasig'a va boshqa yaqinlarig'a juda ma'qul tushib, uni Buxorog'a jo'natish qarorig'a keldilar. Abdurahmon ham istiqboldag'i mudarris, muftilik shirin xayollari ichida Buxorog'a safar qildi.

Katta amak Buxoroning "Xo'ja Porso" madrasasining mudarrisi bo'lib, Abdurahmon shu kishining tarbiyasiga kelgan edi. Abdurahmon silliqqina bola, madrasa mullabachchalari albatta shunday silliq bolag'a o'ch... Shunga binoan domla mudarris garchi madrasadan hujra berish mumkin bo'lsa ham nazkur ishonchsizlig majburiyatida Abdurahmonni o'z mehmonxonasig'a joylashtirdi. Shu holda Abdurahmon tahsil boshladi.

Domla mudarris "zamona buzuqlig'ini" nazarga olg'ani uchun Abdurahmonni haligi to'g'risidan juda qattig' nazorat qilar edi. Biroq, domlalarning bunday buzuqliqqa qarshi bora olishlari mumkinmi edi? Ularning o'zlari shu "mahram" balosig'a giriftor, ya'ni buzuqliqqa manba' bo'la turib ham yana "zamona buzuqlig'i"dan shikoyat qilishlari o'sha vaqtlardag'i "madrasa mantiqi"g'a hech bir bahssiz sig'a olur edikim, bu to'g'rida menga osila ko'rmangiz. Kishining bolasini buzish har bir sallasi muazzam, ilmi "favqulodda", o'zi "varasatul-anbiyo"[2] sanalg'an zotlar nazarida va vijdonida ma'fu, ammo o'z o'g'lig'a boshqalar o'shandog' hayvonlikni qiladirg'an bo'lsa: "Zamona buzuq, ehtiyot shart!"

[1] **Abas** — befoyda, behuda.

[2] **Varasatul-anbiyo** — payg'ambarlar avlodi.

Shu yo'sun domla mudarris burodarzodasini yaxshi ehtiyot bilan, harto shomdan keyin darbozaga qulf solib tarbiya qilar, madrasadagi oti yomong'a yirtilgan xoh yosh, xoh keksa umuman, talabalar majlisiga yaqinlashdirmas edi.

Kishi avvalo moxxov yoki pes bo'lmasin: bo'ldimi, bedan bo'lmasa — yelkadan, qo'ldan suv ochmasa — oyoqdan, har holda oqaberadir. Shunga o'xshash jamiyat ham bir kasal bilan og'ridiki, uning har bir tabaqa yoki sinfiga, yana to'g'risi, fardiga[1] shu kasal siroyat[2] qilmay qolmaydir. Domla mudarris burodarzodasini madrasa mullabachchalaridan har qancha ehtiyot qilsa ham, yana amniyat[3] ostida emas edi. Madrasadan tashqarida ham Abdurahmonni ko'z ostig'a olg'uchi "mullabachchalar" yo'q emas edilar, mumasala chetlarning ko'z olaytirishig'a yetkanda, tabiiy, domla mudarrisning qo'lidan hech ish kelmay qoldi.

Domla nazoratni eskicha davom ettirib, xotirjam yurg'anda bir necha juvonboz savdogarlar Abdurahmon bilan aloqa qilib qo'yg'an edilar. Domla mudarris erta-kech Abdurahmonni ko'z o'ngidan yubormas, xuftandan keyin darbozaga qulf solar, Abdurahmonni mehmonxonada yotquzib, so'ngra o'zi ichkariga uxlag'ali kirar; zimyofalka boriladirg'an bo'lsa, o'zi bilan birga olib yurar edi. Yana shu holda Abdurahmonni qanday qilib buza olsinlar? Taassuf, buzg'an edilar. Bachchabozliqqa maxsus hunar va nayranglar ijod qilg'an omilkor savdogarlardan bir nechasi "Abdurahmoncha"ni yo'ldan ozdirg'an edilar.

Domla mudarris xotirjam ichkariga uxlag'ali kirgandan keyin mehmonxonaning ko'cha tomon darichasiga kichkina bir kesak tiq etib tegar, go'yo yeshinib yotqan Abdurahmoncha bu ishoradan so'ng turib kiyinar va sekingina darichani ochar, eshik uchilg'an ko'chadan bir o'rim arqon to'p etib mehmonxonaning darchasiga bog'lab, ikkinchi uchiga o'zi osilib ko'chaga tushar, arqonni bo'y yetarlik qilib yashirg'ach, narida kutib o'lturgan "odam o'g'risi" bilan birga bazm o'rnig'a jo'nar edi. U yerda bo'lsa beshta me'fu, ammo o'z o'g'lig'a boshqalar o'shandog' hayvonlikni

[1] **Fard** — kimsa.

[2] **Siroyat** — to'sin.

[3] **Amniyat** — tinchlik.

o'n "oshiqlar" Abdurahmonchani kelishi on bilittifoq "Buxoro amirligi"ga ko'tarib, amr-u farmonig'a itoat qilurlar:

"Mulla Abdurahmonjon, janobi oliy, garam, az sarashon gardam, balongni olay![1]" kabi madh-u sanolarga ko'milgan "Abdurahmoncha" har bir ishni o'z tilagicha yuritar: may uchun soqiy bo'lar, zaifona ko'ylak, lozim va boshig'a kokil kiyib o'n olti yoshar qiz suratiga kirar; choyg'a labini tegizib "tabarruk" qilar; dutor, tanburga yo'rg'alab o'yunchi bo'lar; boshidag'i kokil bilan "oshiqlar"ni rahmsiz qamchilab sitamgar va zolimga aylanar, eng oxirda... Qisqasi, bu bobdagi bor choramiz uchun ham yararliq holg'a kelgan yoki keltirilgan edi.

Uch yilgacha shu yo'sun "oshiqlar" ko'nglini ovlab kelib, bir kun sir ochilib qoldi. Domla mudarris bu nomuska chidalmay Abdurahmonni o'z uyidan quvladi. Abdurahmon tavba qilib, domla mudarrisdan loaqal madrasada turishni so'radi. Vosita-vasoit bilan izn hosil qilib, madrasada istiqomat qila boshladi. Endi ishrat navbati madrasa jigar so'xtalariga[2]... Ikki yil chamasi madrasa afrodi[3] orasida chandir kabi sakkiz tarafdan tishlanib yurg'andan keyin soqol-murti chiqib husn sarmoyasi zavolga yuz tutdi va kundan kun "bozor kasodlanib" xaridor ozaydi. Abdurahmon uch yil bo'yi savdogarlar orasida "axloq tuzatkan" bo'lsa, yana ikki yil madrasada turib shu tuzalgan axloqni "kamolatka" erishdirdi. Shuning uchun anvoyi erkalikka, necha xil mukayifotka, rang-barang "izzat, hurmatka" o'rgangan ko'ngli bu xaridorsizlik balosig'a tuz sepkan yaradek achir edi. Ko'bni ko'rgan bu kichik bosh ba'zi uyat nayranglarga ham urinib ko'rar, masalan "vaqtsiz chiqqan" soqol-murtlarini mo'ychinak bilan terib, har kun o'n qayta oynaga qarar, yangi xaridor topish maqsadida kun sayin bozor-rasta, ko'y-guzarlar sayriga chiqar edi...

Ma'lumdirkim, do'ndiqchalar avvalo oqchasi ko'b, bel og'rig'i ko'rmagan boylarg'a nasib bo'lurlar. Ular zerikib tashlag'ach, o'rta hol "tashna"lar domig'a tusharlar. Soqol-murt chiqib davangilikdan[1] xabar kelgach, uchunchi tabaqa, ya'ni bo'yni yo'g'on, g'o'laburlar istifodasiga kecharlar. Shunga o'xshash bizning Abdurahmon ham mo'ychinak ushlagan davrida shu uchunchi tabaqa — choyxonanishin, tavkargir[2] va boboyi banglar orasidan o'ziga zamin topdi. Uning bu uchunchi davridagi ahvolini yozishg'a qalam ma'zurdir. Shu yo'sun bu keyingi tabaqa orasida ham uch yil chamasi ish ko'rgach, ajoyib bir dunyodiyda, misli ozshaloq, hamma sharoitlari bilan madrasalik bir bezori va chapan holda bachchalik davri bilan vidolashdi. Chunki, bashara nong'a chumoli yopishqandek soqolmurt bilan to'lib, mo'ychinakka so'z berarlik bo'lmadi.

[1] **Garam, az sarashon gardam, balongni olay** — aylanay, boshinga jonim fido, dardingni olay.

[2] **Jigar so'xta** — oshiqi beqaror.

[3] **Afrod** — shaxslar.

20. HUSHYORLIQ

Hozir Abdurahmon o'zining yaqin moziysida usti shirniga belangan ot tezakdan boshqa bir narsa ko'rmaganidek, istiqbolida ham epaqaliq bir hol tasavvur qilolmas edi. Bir necha oylar nihoyatda ruhsiz, kayfsiz va darsiga ham hafsalasiz davom etib yurdi. Go'yo bu kunlarda benihoyat ichkulukdan so'ng bosh og'rig'i davrini kechirar edi. Shu yo'sun ko'b vaqt ruhiy xastaliq kechirib kutilmaganda jonlanib ketdi. Ya'ni "Aqoid"ning sharhiga yaxshi tushunish uchun besh barmog'ini og'zig'a tiqqandek yeng shimardi.

Yuqoridag'i ruh tushish davrida ul moziysidag'i kabi erkalik, amr-u farmon va shuhrat uchun qayg'irg'an, ko'b bosh og'ritib endigi shuhratni mo'ychinak iste'moli bilan emas, balki aqoid, sharh va havoshiy[3] vositasida topmoqchi bo'lg'an, ya'ni fardi g'oyasig'a[4] diniy olimliq libosini kiydirish fikriga kelgan edi. Besh yil "g'oya" uchun qattig' berilib, rutubatlik hujrada zaxlab, salomatligi uchun umr bo'yi arimaydirg'an orig'liq, rangsizlik ortdirib yigirma sak-

[1] **Davangilik** — o'smirlik davri.

[2] **Tavkargir** — qimorda yutuqdan cho'tal oluvchi.

[3] **Havoshiy** — hoshiyalar, biron kitobning sharhiga berilgan sharh.

[4] **Fard g'oyasi** — Allohning birligini anglash g'oyasidir. Yuqoridagi jumlada mana shu g'oyani, ya'ni Allohning yakka-yu yagonaligi g'oyasini diniy ilmlar bilan isbotlash nazarda tutiladi.

kiz yoshida "xatmi kutub"[1] qilishg'a muvaffaq bo'ldi. Besh yilliq o'zgarishdan so'ng domla mudarris Abdurahmonning eski gunohlarini kechirgan edi. O'z yonidan birmuncha sarf etib, Abdurahmon uchun xatm to'yi qilib berdi.

Mulla Abdurahmon Qo'qon safariga hozirlanar edi. Ko'ngli Qo'qonda o'zini kutib turg'an ulamoliq shuhratiga; muftilik, qozi va a'lamlik mansabiga oshiqinar edi. Uning fikricha, Qo'qondag'i qarindosh-urug'lar ham yosh olimning istiqbolig'a hozirlik ko'rgandek edilar.

Shu yo'sun oshiqlar yor vasliga oshiqqandek mulla Abdurahmon ham o'z shahriga yelib-yugurib yetdi. Ul o'ylag'ancha istiqbolg'a butun Qo'qon ko'chib chiqmasa ham, qarindosh-urug'dan uch-to'rt kishi, mahalla keksalaridan ikkita savobtalab chol darboza yonida kutib oldilar. Bu soddacha istiqbol qilinish Abdurahmonning Buxoroda turib qilg'an shirin xayolig'a birinchi zarba edi. Uyiga borib tushti. Bir necha kungacha fotihaxonliq, hordiq chiqarish marosimlari davom etdi. Lekin bundan ham qanoatlana olmadi, bil'aks, jini otlandi. Chunki ziyorat qilg'uchilarning aksarisi mertuq-sertuq qavm-u qarindoshlar, uzoq-yaqin ko'z tanish madrasa talabalari va bir necha mahalla imomlari bo'lib, ul kutkan asosiy moyalar[2], ya'ni mudarris, peshvolar, mufti-ulamolar va bekbekzodalar, boobro' ashrof va boyonlar ziyoratchilar orasida aqalli ko'z og'rig'i uchun ham ko'rinmadilar. Bu ikkinchi zarba edi.

Ziyorat qilishg'a "qo'li tegmagan" ba'zilar uzr maqomida o'z uylariga "maxsus ziyofat" bilan chaqirarlar, deb kutdi. Baxtka qarshi, bu umid ham bo'sh chiqdi. Bir necha qarindoshlarning titrabqaxshab qilg'an ziyofatlari bilan "uydan uyga o'tib ne'matlar ichida suzib yurish" xayoli ham "bir xayol" bo'lib qoldi. Bu uchunchi zarba edi.

Bir oy o'tmay qavm-u qarindoshlarning-da ziyofatlari nihoyatiga yetib, beva onasining tuppasiga qanoat etishka majbur bo'lib qoldi. Buxoroda o'ylag'ancha birar madrasaning mudarrisligi yoki bu topilmag'anda mukarrirligigina emas, hatto narigi mahallaning imomatini olish ham qiyin keldi. O'zidan ikki mahalla narida

[1] **Xatmi kutub** — kitoblarni o'qib tugatish.
[2] **Moya** — asilzoda.

bo'lg'an hozirg'i masjid imomatiga tayin qilmoqchi bo'lg'an edilar, bunga ham moni' chiqdi; mulla Abdurahmon alhol sunnatni bajo keltirmagan, ya'ni, uylanmay, tarki sunnat qilg'an kishining imomatida nuqs bor, deyishib, mahalladagi ba'zi taqvodorlar e'tiroz qildilar. Shundan keyin bir necha yor-do'stlar, to'y chiqimini o'zaro ustlariga olishib, uni uylandirish fikriga tushtilar. Buxorodag'i "xayollar" zer-u zabar[1] bo'lg'an holda, mulla Abdurahmon uylanish sharti bilan haligi mahalla imomatiga o'tdi. Hozir shunchalik past ishka ham bo'yin egish zarurati bor edi...

Mulla Abdurahmonning sovchilari ibtadaan[2] Solih maxdumning qizi — Ra'no uchun bordilar. Chunki Ra'noning husni bu dahada mashhur, undan keyin Abdurahmonning o'zi Solih maxdumdan — yosh olim keksa domlaning qiziga uylansa yana bir husn bo'lar edi. Ayniqsa, mulla Abdurahmon hanuz Ra'noning erga berilmaganligi xabarini eshitkach, bu tasodifni istiqbolining xayrlik follari sirasiga kiritdi. Ra'no bu o'n yil ichida yana yetilgan bo'lsa kerak, deb to'yni kutmayoq uning xayoliy siymosini quchoqlay boshladi. Maktabdor domlalarg'a qarag'anda o'z ilm va martabasini allaqancha yuqori qo'yg'anliqdan, Solih maxdumning quloq qoqmay domod qilishig'a ishonar va bu kunmi, ertami, Ra'noni chindan og'ush etish uchun oshiqar edi. Lekin taqdir bunda ham uni aldadi. Sovchilar Nigor oyimdan bo'lmag'an uzrni olib keldilar: "Qizlari hali yosh emish, endi o'n ikki yoshqa kirgan emish..."

Mulla Abdurahmon xotinlar so'ziga ishonmay Solih maxdumning o'z oldig'a mahalladan bir-ikkita keksani sovchi qilib yubordi. Bu sovchilar ham yana achchig'roq javob bilan keldilar. "Solih maxdum qizini o'rdada mirzolik qiladirg'an Anvar ismlik bir yigitka fotiha o'qub qo'yg'an ekan. Fotiha qilmag'anda, albatta sizga berar ekan, ko'b afsus chekti".

Bu javobdan keyin Abdurahmonning dami ichiga tushib, o'z taqdirig'a la'nat o'qudi. Ammo ko'nglida Ra'noni oladirg'an Anvar ismlik yigitka qarshi bir kek tug'ildi. Bu javob chindan to'g'rimi, nayrangi yo'qmi, deb o'rdada xizmat qiladirg'an Anvar otliq

[1] **Zer-u zabar** — ostin-ustun, vayron.
[2] **Ibtadaan** — boshlab, dastlab.

mirzoni so'rashtirdi. To'g'rilig'ini bilish ustiga hatto bu Anvarni kimligini ham xotirladi: o'zi Buxorog'a ketar oldida Solih maxdumning maktabida o'qub yurg'an o'sha yatim bola emish. Uch-to'rt yillardan beri o'rdada mirzoliq qilib, necha tillo mohona olar emish... Bu so'rashtirib bilishdan keyin Abdurahmonning ichi yana yonib ketdi; Buxoroda xatmi kutub qilib kelgan bir "olim", aqalli bir mahalla imomatiga xarxashasiz o'talmasin-da, uning xarom tukiga arzimagan bir besavod yatim va badnajot isqirt o'rdadan falon tillo vazifador bo'lsin va shu tufaylda Ra'no kabi bir qizni ham o'ziniki qilsin: bu ayniqsa kishi chidarlik gap emas edi...

Mulla Abdurahmon butun kamolatini ishka qo'yib, imomat va xatiblikka shuru[1] qildi. Har kun qavmlarig'a amri ma'ruf, nahyi anilmunkar[2] aytib, xususan, har hafta juma kuni amri ma'rufni kengroq doirada yuritib, ko'blarning ko'nglini eritishka muvaffaq ham bo'ldi. Izhori fazl niyatida qiling'an bu ko'z bo'yash ko'blarning diqqatini o'ziga jalb etib, hatto uning amri ma'rufini tinglash uchun juma kunlari chet mahallalardan og'ib, kishilar kela boshladilar. Bu muvaffaqiyatdan chatnayozg'an mulla Abdurahmon kuchangandan kuchanar, ayniqsa, orada xong'a tegishlik hukumatdor beklardan ko'rinib qolsa, jannat va jahannam ustidagi masalani darhol xong'a itoat, beklarga hurmat bilan ayriboshlab olar edi. Hammabop bo'lishg'a qarag'anda, ayniqsa, xonbop bo'lishg'a tirishar edi. Uning bu jonbozlig'i boshqa to'g'rilarda birar amaliy natijaga erishmasa ham, faqat bir vajida nihoyatda yaxshi samara berdi. Uning "daryoyi fazli"ga maftun bo'lg'an savdogarlardan biri qiz qarindoshini berib o'ziga kuyav qildi. Yaxshi oilaga kuyav bo'lg'anidek, shahardagi boshqa davlatmandlar bilan ham aloqa bog'ladi va ularning ziyofatlari vositasida ba'zi madrasalarning mudarrislari, mukarrirlari bilan ham tanishdi, qisqasi, biroz burni ko'tarilayozdi. Faqat endi o'rdag'a yaqinlasha olsa... Ammo hanuz bu muyassar emas-da.

Imomning ko'ngli Anvar qarshisig'a ozg'ina kirlik ekanini o'qug'uchi yuqoridan ongladi. Uning ko'nglidagi shu ozg'ina kir Anvarning ko'tarilishidan tinchsiz edi.

[1] **Shuru** — boshlash, ishga kirishish.

[2] **Nahyi anilmunkar** — yomonlikdan qaytarish.

— Nodon Anvar o'rdadan quvlanish yerida sarmunshiylik masnadiga minmakchi.

Xolis muhokama ko'pincha muhokama bo'lib qoladir. Ammo g'arazlik fikr aksar so'zlaguchini sharmanda qiladir. Shunga o'xshash, mulla Abdurahmon ham muhokamasiga ozg'ina g'araz aralashtirib, Safar bo'zchining achchig' haqoratig'a hadaf bo'ldi.

Shunday, ul Anvarga kekli edi. Shuning bilan birga Anvarga qarshi amalda bir ish qilish kuchidan ham mahrum edi. Balki siz "endi Imom afandi uylanib olibdir, Ra'noga ehtiyoji qolmabdir, bas, shu holda kek saqlashg'a qanday mantiq bor?" dersiz. Bu juda soda muhokama. Aslida bu kek Ra'no bilan boshlang'an bo'lsa ham, hozirda doirani boshqacha ushlagan. Masalan deysizmi? Masalan, Safar bo'zchi juda bilib so'zladi: "Siz shuncha yil Buxoroda o'qub kelib, nihoyati mahallaga bir imom bo'ldingiz, ul bo'lsa..."

Bitishka mahkum bo'lg'an kekni mana shu "necha yil Buxoroda o'qub kelganlik yoki Buxorog'a bormasa ham kimsan faloniy bo'lg'anliq" saqlab turar edi. Agar siz sodda bo'lsangiz, masalaga Safar bo'zchi kabi qarab "Xudoy bersa shunday" dersiz, yana gapga tushunmassiz. Abdurahmon kabi kishilarning tabiatiga tushunish albatta qiyin va tushunmagan ma'qul.

21. YORLIG' BERISH MAROSIMI

Yorlig'ning kimning ismiga yozilg'anlig'ini ertalabdanoq o'rdada har kim sezib qoldi. Devonda eski odaticha o'z ishini qilib o'lturg'uchi Anvarning yonig'a dam-badam mirzo va g'ayri saroy xodimlari kelib, ohistag'ina uni tabrik etib ketar edilar. Anvar tabriklarga iltifotsiz, oddiy vaziyatda, xong'a eshitdirilishi zarur, atrof hokimlaridan bu kun kelgan noma va arizalarning muhimini ahamiyatsizidan ajratib, xudaychiga topshirish uchun tayyorlar, ba'zilarini birinchi xonada oldig'a davot-qalam qo'yib daftar ustida o'lturgan mirzo, muftilarga havola qilar edi.

Sarmunshiy xonasida Anvardan boshqa yana ikki nomanavis bor edi. Bu ikkisi qog'ozg'a mixlangandek gap-so'zsiz savag'ich qalamni qirr-qirr qog'oz ustidan yuritib turar edilar. Bu qovoq-tum-

shug'i osilib ketkanlarning bittasi Shahodat mufti bo'lib, nomzadi xong'a manzur qiling'anlardan edi. Ikkinchisi shoir "Madhiy"ning sarmunshiy bo'lishini orzu qilg'an Kalonshoh otlig' yana bir peshqadam mirzo edi.

Birinchi xonadagi o'n beshka yaqin mirzolar ham turlisi turli vaziyatda: Sultonali mirzog'a o'xshag'anlar yer ostidan yonidag'isig'a kulib muomala qilar va ba'zilari Shahodat mufti kabi to'nini teskari kiyib olg'an ko'rinar edi. Anvar yonidag'ilarning bu o'zgarishlaridan siqilg'ansumon har bir arizani ko'rib chiqish orasi ularga qarab olar edi. Qarshisidag'i ikkisi go'yo mum tishlag'an kabi so'zsiz edilar.

— Bu kundan meni mazox qilib boshladilar, — dedi nihoyat Anvar, — go'yo men sarmunshiy bo'lar emishman...

Shahodat mufti savag'ich qalamini davotka bir-ikki tiqib olg'ach, ko'zi qog'ozda ekan, javob berdi:

— Bo'lsangiz ajab emas...

— Yo'q, — dedi Anvar ariza buklab, — siz qishloqda bo'lg'aningiz sababdan kelguningizcha ishlar to'xtab qolmasin deb vazifamdan tashqari ishlarga urindim. Ertadan bu vazifani o'zingiz olingiz, taqsir, men bu mazoxlarga chiday olmayman.

Shahodat mufti qariyb butun ko'kragini yopqan bahaybat moshguruch soqolini qalam bilan taradi.

— Mazox bo'lmasa kerak, — dedi bilintirmaygina entikib, — alhol yoshsiz, muhofazangiz butun, zerikish sizning uchun ayb bo'ladi... Biz endi bu ishni ko'b qilib zerikkanmiz...

— Albatta, — dedi muftining yonidag'i Kalonshoh mirzo ko'zini qog'ozdan olmag'an holda, — mazoxlarga quloq solish kerak emas.

Anvar tabriklarni bir qadar haqiqatka yaqin ko'rar edi. Ammo ularga "mazox" deb ta'bir qilishi, o'zini ma'lum o'ngg'aysizliqdan qutqarish va ularga ham yengillik berish uchun edi. Biroq Kalonshoh mirzoning keyingi so'zi yana uni ezib, ochiqdan ochiq bo'lg'an bu adovatka qarshi qanday muqobala qilishdan ojiz keldi. Shu holda birinchi xonaning dahlizidan hudaychi ko'rindi va turg'an joyidan Anvarni chaqirdi:

— Mirzo Anvar!

Anvar, hudaychi uchun ajratqan arizalarni qo'lig'a olib o'rnidan turdi:

— Arizalar tayyor... Huzuringizga chiqarmoqchi bo'lib turg'an edim[1].

Hudaychi boshini chayqadi:

— Arizalarni hozircha qo'yib turingiz, — deb yerga ishorat qildi, — o'zingiz men bilan birga kelingiz.

— Qayoqqa, taqsir?

— Huzuri muborakka.

Mirzolar bir-birlariga qarashib oldilar. Shahodat mufti bo'zrada edi. Dahlizda uni kutib turg'an hudaychi yana tanbeh qildi:

— Men sizga aytaman, Anvar.

Anvar, qo'lidag'ini o'z joyig'a qo'yib hudaychi orqasidan chiqdi.

Xon taxtda edi. O'ng taraf kursida Abdurahmon oftobachi[2] va so'lda shoir mulla Niyoz domla qo'l bog'lab o'lturar edilar. Birinchi xonadan Xudoyor huzuriga kiradigan eshikning ikki yonida oybolta ko'targan ikki jallod surat kabi qotqanlar, ular qatorida xon ulug'lari — a'yon va saroy beklari chizilishib o'lturg'anlar edi.

Hudaychi "huzuri muborakka" kirib ta'zim qildi...

— Chaqirding'ma? — dedi xon.

— Taqsir.

— Izn beramiz.

Hudaychi qulluq qilg'an ko'yi orqasi bilan yurib, birinchi xonaning dahliziga keldi va dahlizda kutib turg'an Anvarni "huzuri muborak" sari yo'lg'a soldi.

Anvar "huzuri muborak"ning eshigida to'xtab, ta'zim ado qildi va uning yonidag'ilarg'a ham yarim ta'zim ishorasini berdi.

— Ishlaring yaqshima, mirza? — deb so'radi xon.

— Duolari barakasida, qiblagoh, — dedi Anvar.

Xon mulla Niyoz domlag'a qaradi:

— Bu jigit bizning mirzalar orasida o'bdan ko'rinadi, — dedi.

[1] Ariza va boshqa gaplar xong'a faqat hudaychi tomonidan taqdim qilinadir *(mual.)*.

[2] **Mashhur oftobachi** — Musulmonqulning o'g'li *(mual.)*.

Domla Niyoz o'rnidan qo'zg'alib oldi.

— Fayzi shahanshohiy.

— Men bu jigitni mirzabashi qilmaqchi bo'ldim, — dedi xon va tizzasi tegidan bir qog'oz olib, domla Niyozg'a uzatti, — o'qung', domla.

Domla Niyoz o'rnidan turib, qog'ozni olib o'pdi, Abdurahmon oftobachi va unga ergashib birinchi xonadagi a'yonlar barobar o'runlaridan turishdilar.

Domla Niyoz turg'an ko'yi yorlig'ni o'qudi:

"Ba ismi subhonahu. Anrullohi farizatun va amruno vobij[1]. Bizkim Farg'ona mamlakatining xoqoni sulton ibni sulton, a'ni Sayid Xudoyorxon so'zimiz: Julusi solisamizning[2] uchunchi sanasi mutobiqi[3] 1287-hijriya[4] mohi safarning 25-si[5], ushbu yorlig'imizni berdik xo'qandlik mulla mirzo Anvarg'akim, mazkur mulla mirzo Anvar binni Salimboy sar'i sharif uzra ustivor turub, amrimizga inqiyod[6] etib devonbegi unvon digar sadri munshiylik umuri[7] vazoyifalarimizni kama yanbag'i[8] ado qilg'ay deb. Adoyi hadama[9] asnosi biz amiri vazifa mutlaqal'inon[10] dorus-saltananing[11] haqqi shar'iysig'a xiyonat qilishdin ijtinob[12], adolatimiz oyinasini danoat[13] g'uboroti birlan xalaldor aylashdin parhez, arzi dodi fuqaromiz sur'ati istimoida[14] ihmol[15] va sustlik ko'rsatmay intishori[16]

[1] Allohning amri farzdir, bizning amrimiz vojibdir.
[2] **Julusi solisa** — taxtga uchinchi marta o'lturish.
[3] **Mutobiq** — muvofiq, uyg'un.
[4] Milodiy hisob bilan 1872-yil.
[5] **Mohisafar** — safar oyi, qamariya yil hisobida ikkinchi oy nomi.
[6] **Inqiyod** — bo'ysunish.
[7] **Umur** — ishlar.
[8] **Kama yanbag'i** — talab darajasida, ko'ngildagidek.
[9] **Adoyi hadama** — xizmatlarni bajarish.
[10] **Mutlaqal'inon** — o'z-o'ziga mustaqil.
[11] **Dorus-saltana** — mamlakat.
[12] **Ijtinob** — chetlanish.
[13] **Danoat** — pastkashlik, tubanlik.
[14] **Istimo** — eshitish, quloq solish, tinglash.
[15] **Ihmol** — e'tiborsizlik.
[16] **Intishor** — yoyilish, tarqalish.

adolatimiz ko'shishida subhi shom mashg'ul va mabzul[1], diqqat va e'tibori tom qilg'ay deb va yana mazkur ismiga yorlig' maktub bo'lmish itoatiga afrodi[2] devonxonamiz ma'murlar[3] deb, muhri shohonamiz birlan ushbu yorlig'ni ta'kid va taqrir[4] etdik".

Domla Niyoz yorlig'ni tugatib, qog'ozni manglayig'a ko'tardi va ikki qo'llab Xudoyorg'a uzatdi.

Xudoyor yorlig'ni olib qarshida bosh bukib turg'an Anvarga ishorat qildi. Anvar yugurib kelib, yorlig'ni olib o'pti va uni sallasiga sanchib, orqasi bilan yurib, ilgarigi o'rnig'a borib to'xtadi.

Domla Niyoz Anvar tarafidan duog'a qo'l ochti.

— Davlati shahanshohi ro'z-baro'z afzun, dushmanoni amir-al-mo'minini sarnigun boshad. Allohi taolo soyayi zillallahiro, az sari raiyaton kam nakunad...[5]

Xudovando, bigardoniy baloro,
Zi ofatho, nigah doriy tu moro.

Ba haqqi hardu giso'i Muhammad,
Zabun gardon zabardastoni moro[6].

Duo asnosi ayniqsa birinchi xonadagi a'yonning yig'i va riqqat ohanglik "omin, omin" sadolari "huzuri muborak"ni titratdi. Duodan keyin hudaychi ikki to'n keltirib, kimxobni domla Niyozga va qora baxmaldan tikilgan mirzoboshiliq xil'atini Anvarga kiydirdi. Kimxobni kiyib olg'ach, mulla Niyoz "saxovatda Hotamitoydan, adolatda No'shiravoni odildan" ortig'roq ul janobning haqqig'a yana yangi duo va sanolar to'qudi, go'yo "amiral-mo'minin"ni

[1] **Mabzul** — bag'ishlamoq.
[2] **Afrod** — odamlar, kishilar.
[3] **Ma'mur** — amr qilingan.
[4] **Taqrir** — qaror.
[5] Shahanshohning davlati kun sayin ko'payib, amiral-mo'mininning dushmanlari yo'q bo'lsin. Alloh taolo o'z soyasini fuqaro boshidan kam qilmasin.
[6] *Ey Xudo, Sen balolarni qaytarg'uchidirsan,*
Ofatlardan bizni saqlag'uchidirsan.
Muhammadning ikki kokili hurmatiga,
Bizga g'olib kelguchilarni zabun qil (mual.).

ko'mdi va o'zi ham qaynadi. Bundan so'ng marosim itmomiga[1] yetib, Anvar sekin-sekin orqasi bilan yurib birinchi xonaga va undagi a'yonning tabriklariga ko'milib, dahlizga chiqdi.

Anvar devonxona sahniga yetkanda ichkaridagi kattadan kichik mirzo, munshiylar yangi boshliqlarini muborakbod qilg'ali o'rnilaridan qo'zg'aldilar. Hozir ba'zilarining ustida boyag'i "onglashilmovchiliqlar" go'yo bo'lmag'andek, hatto mulla Shahodat mufti ham hech narsani ko'rmagandek, o'z umrida birinchi martaba Anvarning hurmatiga o'rnidan turdi.

— Muborak, muborak! Borakallo, mirzo Anvar! — dedi.

Ba'zi munshiylardagi yarim soatliq bu o'zgarishdan taajjub qilinmasinkim, buning sababi oddiy va ochiqdir. Sarmunshiy — demak, agarchi soqoli ko'ksini tutqan Shahodat mufti kabilarning bo'lsa ham xo'jasidir. Shu soatdan boshlab ularning taqdiri shu bir kishining qo'lidadir.

Anvar samimiy va riyo aralash tabriklardan ancha o'ngg'aysizlang'an edi. Boshidag'i yorlig'ni qo'lig'a olib, o'z-o'zidan taajjublangannamo atrofidagi mirzolarg'a qaradi:

— Janobning amirlari bilan, — dedi Anvar ularga xitoban, — eng og'ir va javobgarlik bir xizmatni o'z ustimga olishqa majbur bo'ldim. Bu majburiyatim o'zimga e'timod qilg'animdan emas, balki sizningdek otalarim, og'alarimg'a takyagoh deb ishong'animdandir. O'ylaymankim, bunday majburiyatda qolg'an bir ukangizni albatta yerga qaratmassizlar va undan marhamatlaringni ayamassizlar... Men sizlarning soyalaringizda tarbiyalandim, menga o'z shogirdlaringizdek muomalada bo'lib keldingizlar. Bu kun men rasman sizlarga boshliq bo'lish majburiyatida qolg'an ekanman, yana hech ahamiyati yo'qdir. Maqsad: mundan keyin ham menga kechagi Anvar kabi takallufsiz muomalada bo'lishlaringiz va hurmatlar bilan meni ranjitmasliklaringizdir. Chunki sodda muomala yaqinliq va mehribonliq belgisidir.

— Bu kungacha biz sizni marhum mulla Muhammad Rajabbekning shogirdi bo'lg'anlig'ingiz uchun ehtirom qilmadiq, — dedi javoban Sultonali mirzo, — balki sizning iste'dodingizni hurmat qildiq. Mundan so'ng ham bosh mirzolig'ingizni emas, mirzo Anvarlig'ingizni ehtirom qilarmiz.

Mulla Shahodat mufti yer ostidan Sultonaliga xo'mrayib qaradi va nos otib o'z joyig'a borib o'lturdi.

— Siz hamisha meni mubolag'angiz bilan uyaltirasiz, mulla Sultonali aka, — dedi Anvar. — Agar menga hurmat lozim bo'lsa, mubolag'a bilan emas, yana takror aytaman, bir qarindoshingiz qatorida takallufsiz muomala qilish bilan bo'lsin.

Fotihadan so'ng har kim o'z ishiga o'lturdi. Anvar ham baxmal to'nni yesha boshlag'an edi, yonig'a Sultonali mirzo keldi:

— Anvar, siz uyga borsangiz yaxshi edi.

— Nima uchun?

— Yorlig' olg'aningizni xabar qilish uchun shaharga hozir jarchi chiqar. Uyingizga sizni muborakbod qilg'ali kishilar kelsa...

— Avvalo, menim uyim yo'q. Undan keyin meni muborakbod qiladirg'an tanishlarim ham yo'q, — dedi Anvar qo'l siltab, — bundan xotirjam bo'lingiz.

— Yoshliq qilasiz, Anvar.

Anvar javob berish o'rnig'a kulimsirab qo'ydi va joyig'a o'lturib, arizalar ko'ra boshladi.

22. ADRAS TO'N VA ISSIG' NON "FOJIASI"

Yorlig' olishning ikkinchi soatlarida butun shaharga bu xabar tarqalib ketdi. O'rda jarchisi bozor va urunish joylarda to'xtab:

— Ayyuhannos! Bilmagan bilsin — eshitmagan eshitsin:

Vaqtiki ajal paymonasi to'ldi,
Munshiy mulla Muhammad Rajabbek o'ldi!

Fazl bog'ida ochilg'an bir gul,
Ya'ni gul shoxig'a qo'ng'an bulbul.

Ba nomi mulla mirzo Anvar,
Kamolig'a musallamdir[1] aksar.

[1] **Itmom** — tamomlash, tugallash.

[1] **Musallam** — tan bermoq.

Huzuri muborakdan olib yorlig',
Maydoni qalamkashlikda qilur suxandonlig'.

Har kimsaningkim baxti kulsa,
Shohiga jon-u dil ila xizmat qilsa.
Lutf-u shohonaga sazovor bo'lg'ay,
Atrofi zar-u zevar ila to'lg'ay!..

manzumasi bilan jar solib yurar edi.

Kechagi xabarlarga kulgi va mazox tariqasida qarag'an shahar ulamo va ashroflari bu kungi haqiqat oldida har zamon yoqa ushlab: "Tavba, bu qanday bemazalik? Bir benom-u nishonga buncha iltifot!" der edilar. Shaharning aksariyat qismi bo'lg'an kambag'al-kosiblar bu masala ustida bir xildaroq fikr qilib "kim bo'lsa ham o'zi insoflik bo'lsin, nima deding-a, Mamarayim?" kabi sodda jumla bilan o'z orzularining nimada ekanini gavdalantirar, ammo Anvarga ishi tushib, uning shafqatini ko'rgan Safar bo'zchi kabilar bu xabardan juda ham xursand: "Qilmishidan topti bu yigit, bo'g'ani juda ma'qul" deb, yangi mirzoboshining ta'rifini qilar edilar.

Maxdum bu xabarni ilgaridan kutib turg'an bo'lsa ham yana shoshib qoldi. So'yinchiga kelgan yigitni to'xtatib qo'yib, darhol ikki bolani mehmonxonani supurib joy solishqa buyurdi va boshqa bolalarni yoppa ozod qo'yib yubordi. Alpang'-talpang' ichkariga kirib, o'qug'uchi qizlar ichida Nigor oyimni o'z yonig'a chaqirdi:

— Hay, — dedi, — Anvaringdan kishi keldi, sandig'ingni och-chi!

Nigor oyim maxdumning shoshib aytkan bu so'ziga tushunmadi.

— Anvardan nima uchun kishi keladi, sandiqni nega ochay?

— Hay, ahmaqsan, — dedi maxdum entikib, — Anvar yorlig' olg'an, so'yinchiga yigit keldi; sandiqni ochib, shunga bir narsa berib yuborayliq, deyman, tez bo'l!

Nigor oyim ham shoshilinqiradi, uyga kirib, sandiqning kalidini topolmay to'rt tomonni izlar, maxdum dahlizdan turib uni koyir edi. Kalid topila bermagach, maxdumning toqati tugadi, chiqib qizlar ichidan Ra'noni chaqirdi.

— Topdim, topdim! — dedi Nigor oyim.

Maxdum uyga qaytib kirdi. Nigor oyim sandiqni ochib so'radi:

— Qanday to'ndan olay?

— Bo'zdan ol, bo'zdan.

Shu vaqt Ra'no ham uyga kirdi. Maxdum qizig'a qarab kuldi:

— Baxting-da, qizim, — dedi, — Anvar akang sarmunshiy bo'libdir.

Ra'no kulimsirab chetka qaradi:

— Meni nega chaqirg'an edingiz?

— Sandiqning kalidini bilasanmi, deb chaqirg'an edim, kalit topildi.

Nigor oyim bir bo'z to'nni olib, eriga ko'rsatti:

— Shunisi bo'ladimi?

— Ha bo'ladi, tashla.

— O'rdadan kelgan kishiga shu to'nni berib bo'larmikin?

Ra'no ham bo'z to'nga e'tiroz qildi:

— Berib bo'lmaydi, uyat.

Maxdum o'ylab qoldi:

— Bo'lmasa, — dedi ikkilanib, — jo'nroq adrasdan ol-chi, — Nigor oyim bir adras to'n olib maxdumning qo'lig'a berdi. Maxdum to'nni yoruqqa solib ko'rdi:

— Yo'q, adras hayf, Ra'no, — dedi to'nni taxig'a solib, — haligi bo'zni beravur.

— Bo'z to'n bergandan, bermagan yaxshi, — dedi achchig'lanib Ra'no, — arzimagan narsa uchun Anvar akamni uyaltirasizmi?

Ra'noning yonig'a Nigor oyim ham qo'shuldi:

— Kishi uyalg'uliq bo'lmasin, Ra'no.

— Hayf-da, hayf, — dedi maxdum, adras to'nni salmog'lab ko'rib, boyag'i shoshilish holati hozir yo'q, ammo yuzida achinish vaziyati bor edi. — Uvol-da, uvol, qizim, ipagi juda quyuq ekan.

— Ipagi quyuq bo'lsa, hech narsa qilmas, — dedi asabiylanib Ra'no. — Kishining izzati-nafsi undan ham quyuq.

— Xayr, xayr, — dedi maxdum, adras to'n bilan vidolashqandek. — Sen qizlaringni ozod qo'y, Nigor, dasturxon tayyorlab, choy qaynat. Fotihaga odamlar kelsa kerak. Sen, Ra'no, sochlaringni yuvib sal odamshavanda bo'lib yursang bo'lmaydimi, qizim?

Maxdum shu so'zni aytib chiqdi. Ra'no maxdumning orqasidan nima uchundir kulib yubordi. Nigor oyim yugurib erining orqasidan chiqdi:

— Hay, Ra'no! — dedi havlida ketib borg'an maxdumga, — nonlarimizning suvi qochqan, xamir qilishg'a vaqt oz, bozordan issig' non oldirasizmi?

Bu gap maxdumga adras to'nning alami ustidan tuz sepkan ta'sirini berdi.

Havli o'rtasida bosh qashinib qoldi va ko'zini qisib, xotinig'a qaradi:

— Juda qattig'mi? — deb so'radi.

— Juda qattig', hatto ushatishqa ham qo'lning kuchi yetmas.

Javob yana falokatliroq edi. "Xo'b, non oldiraman" deyishka ham maxdumning majoli qolmag'an holda boshini quyi solib, javobsiz tashqarig'a jo'nadi. Mehmonxona sahnida kutib o'lturgan yigitka o'z qo'li bilan adras to'nni kiydirdi. Yigit darbozadan chiqquncha ham maxdumning ko'zi "hayf ketkan" adras to'nda, hatto undan Anvarning kelayotqan xabarini so'rashni ham unutkan edi. Havli supurg'uchi bola suv sepmay changitib yuborg'ani uchun uni "ablah, kuchuk!" deb koyidi. Mehmonxonada ko'rpacha yozib turg'an bolaning yonig'a kirib, ko'makdashdi va bolaning uquvsizlig'idan ranjib, buni ham birmuncha achitib oldi.

— Sen chopib guzarga chiq, — dedi bolag'a, joy solinib bo'lg'andan keyin. — Katta tolning tagida Sovur novvoyning do'koni bor. "Maxdum domlag'a yigirma dona non kerak ekan. Narxi qanchadan?" deb darrav so'rab kel. "Maxdum domlag'a" degin, "arzon qilib aytar emishsiz, puli naqd emish" degin... "Yangi mirzoboshining o'rdadan mehmonlari kelar ekan" degin... Yugur!

Bolani narx bilishka jo'natib, havliga chiqdi. Havlidagi bola suvni ko'b sepib, yerni loy qilib yuborg'an edi, yana koyidi va darboza oldi — ko'chaga ham suv septirib, ichkari kirdi.

— Qizlarni ozod qo'yibsan, yaxshi, — dedi maxdum Nigor oyimg'a. — Biz-ku shu xabarni kutib turg'an edik. Shunday bo'lg'andan keyin, non-poningni to'g'rilab turmaysanmi; un bo'lsa-ku bor, ablah, qani menga uch-to'rtta noningdan olib ko'rsat-chi.

Ra'no onasining so'zi bilan qutidan besh-olti dona non olib dadasining qo'lig'a berdi. Darhaqiqat, bir-biriga o'xshamag'an nonlar tarashadek qotib qolg'an edilar. Maxdun urunib ko'rib, bittasini ham sindirishg'a kuchi yetmadi. Ra'no, yuzini chetka o'gurib, kulib turar edi. Maxdum urina-urina nihoyat o'zi ham kuldi.

— Zor qolg'uring juda ham qotipti-da, kun ham issiq-da, Ra'no?

Bu so'zdan Ra'no battarroq kulib yubordi. Nigor oyim ham kulimsidi:

— Axir, o'zingiz kechagina men xamir qilay desam koyidingiz, — dedi Nigor oyim. — Biz-ku mayli, kuni bo'yi ishlab kelgan Anvarga jabr. Shunchalik ro'zg'or qilib, loaqal yumshog'roq non yedirmasak... Kishi juda uyaladi.

— Men issiq nonga bola yubordim, — dedi maxdum qattig' nonlarni Ra'noga berib. — Anvarga jabr bo'ladir, deb o'ylasang mundan keyin o'ziga loyiq, oz-oz non yopib tur. Sen bilan men bo'lsaq qattig' nonni ham yeya beramiz: jazzasi choyg'a bo'ktirish-da.

Maxdum aytmasa ham Nigor oyim Anvar bilan Ra'noga yashirincha yumshoq non yopib berar, faqat bu kun o'sha nondan birikkita qolg'an edi. Maxdum endi non sotib olishni bo'ynig'a olib, tashqarig'a chiqdi. Narx bilib kelgan bolag'a yigirma pul berib, orqasi kuymaganini olish sharti bilan nong'a yubordi.

Anvarning "tanishsizliq va uysizliq" fikrining aksicha fotihaxonlar ham ko'rinib qoldilar, ikkinchi, uchunchi durkum fotihaxonlar kelgandan so'ng, maxdum Anvar oldig'a kishi yuborib, uni chaqirtirib kelishka majbur bo'ldi.

Shu kun kechkacha shaharning hamma tabaqalaridan ham fotihaxonlar kelib turdilar. Hatto Anvarning nodonlig'idan kulib yoqa ushlagan ulamolar, boy va ashroflar muborakbodchilarning aksariyatini tashkil etar edilar. Chunki bu keyingi tabaqa zamonasozliq, muvoso[1] va tadbir orqasida yashag'uchidirlar. Anvar o'zini tabrik qilg'uchi ulamo va ashroflar yuzidan ochiq ravishda riyo, shaytanat va tama o'qur, kambag'allardan sodda samimiyat ko'rar edi.

[1] **Muvoso** — murosa qilish.

23. KITOB SO'ZI

Asrdan biroz ilgariroq edi. Maxdum darboza yonida muborakbodchi mudarrislardan birini ikki buklanib ta'zim qilg'an holda uzatar edi. Hazrati mudarris xayrlashqan joyida yana to'xtab tomoq qirib oldi.

— Hay, mulla Solih, yana bir gapni sahv qilibman, — dedi hazrati mudarris. Solih maxdum yugurib hazratning yonig'a keldi. — Mirzoga aytishni ep ko'rmadim; masalan, rivoyat va hokazo masalalarga hojat tushsa, bizdan begona qilmasin... Janobingiz ham shuni tayinlab qo'yasiz.

— Xo'b, taqsir, xo'b.

— Faromush qilmassiz, albatta?

— Xotirjam, taqsir.

Maxdum ulamo, amaldor va g'ayrilardan shuning kabi siporishlarni to'rt-besh soatdan beri qabul qila-qila juda miyasi suyulg'an edi. Hozirg'i iltimosni ham o'shalar qatorida bo'ynig'a olib, hazrat mudarrisni jo'natdi.

Nari-beri bo'z sallasini boshig'a chulg'ab, sarpoychan kafshini shap-shub bosib, darbozadan ichkariga kirib bormoqda bo'lg'an Safar bo'zchini maxdum to'xtatdi:

— Xo'sh, xo'sh, uka, — dedi Safar bo'zchig'a. — Yo'l bo'lsin sizga?

Chunki maxdum muborakbodchi kambag'allar u yoqda tursin, hatto ulamo va boylardan ham hozir zerikkan edi. Bu zerikishka ikkinchi martaba non oldirishning ham aloqasi bor edi. Safar bo'zchi ostona yonidan maxdumga qiyshayib qaradi:

— Labbay, taqsir? — dedi.

— Yo'l bo'lsin sizga?

— Mirzo Anvar inimga Xudo martaba ato qilg'an emish deb eshitdim,— dedi Safar bo'zchi, — pirimni ziyorat qilay, deb kelyappan...

— Kelganingiz ma'qul, illo o'zi hozir juda charchab qolg'anda, chetdan duo qilib tursangiz ham kifoya, uka.

Safar bo'zchi boshini qashib, yana maxdumning aftiga qarab qo'ydi:

— Ziyorat qilib chiqa beraman, taqsir. Boshqa gap yo'q, taqsir.

Maxdum Safar bo'zchining ilgarisiga o'tdi:

— Mayli-ku, uka, ranjitasiz-da.

— Sadag'asi ketay mirzoning, — dedi Safar bo'zchi maxdumning qatorig'a borib, — baraka topqurning o'zi ranjiydirgan yigit emas, xoksor-da, taqsir, ko'rsangiz bilarsiz-ku, men minan juda qadrdon-da, taqsir.

Maxdum asabiylashibroq Safar bo'zchining betiga qaradi. Safar bo'zchi ham maxdumga biroz tikilib turg'ach, iljaydi.

— Ko'rsangiz bilarsiz, men minan juda qadrdon-da, taqsir, — dedi yana va maxdumga iltifot qilmay, ichkariga yuruy berdi. Bir necha martaba kelib Anvarning mehmonxonasig'a o'rganib qolg'an, shunga binoan bu to'g'rida maxdumning yordamig'a muhtoj ham emas edi.

Anvar mehmonxonada Shahidbek va yana bir sarkardanamo bilan so'zlashib o'lturar edi. Safar bo'zchini dahlizda ko'rib o'rnidan turdi. Ikkisi necha yillik qadrdonlar kabi samimiy ko'rishdilar. Safar bo'zchi ko'zida yoshi bilan Anvarni tabrik qildi. Anvar unga o'z yonidan joy ko'rsatib o'lturishdilar. Safar bo'zchining fotihasiga anovi ikki bek arang qo'l ko'tarib qo'ydilar.

— Zakotchidan tinchmisiz? — deb Anvar kuldi.

— Xudoyg'a shukur, davlatingizda, mirzam.

— Bozorlar yaxshimi?

— Bir navi... harchi tiriklik tebranib turadi, uka.

Safar bo'zchining boyag'i harakatidan achchig'lanib tashqarida qolg'an maxdumning kimni ham bo'lsa ichkariga taklif qilg'an tovshi eshitildi. Safar bilan Anvarning so'zlari bo'linishka majbur bo'ldi.

Mulla Abdurahmon Anvar bilan yonma-yon o'lturg'uchi "do'sti" Safar bo'zchini mehmonxonaning dahliziga kirishida- yoq ko'rib qoldi va sariq tusi bo'zarib ketkan holda ichkariga qadam uzdi. Safar bo'zchining hurmati uchun loaqal qimir etmagan beklar ham mulla Abdurahmonning istiqbolig'a qo'zg'alishdilar. Maxdum mulla Abdurahmon bilan Anvarni bir-birlariga tanishdirdi.

— Balki xotirlarsiz, mirzo Anvar, — dedi maxdum, — siz manim qo'limg'a kelgan yillaringizda mulla Abdurahmon akangiz ham bizning maktabda o'qur edilar.

— Xotirimda. Xo'b salomatmilar, taqsir?

— Alhamdulilloh, — dedi Abdurahmon va yer ostidan Safar bo'zchig'a qarab qo'ydi, — martabalari muborak bo'lsin.

— Qutlug', taqsir, qani, marhamat qilsinlar.

O'lturishdilar, fotihadan so'ng yana bir daraja ahvol so'rashildi. Hozirgi tasoduf juda qiziq tushkan edi. Mulla Abdurahmon bu uchrashishdan nihoyatda o'ngg'aysizlang'an. Anvarni tabrik etish uchun og'iz ochishg'a qodir emas va har zamon qarshisidag'i "bema'ni"ga qarab qo'yar edi. Shu holda bir necha fursat so'zsiz o'lturishkandan keyin, Anvar ko'bchilikni dasturxong'a taklif qildi va Shahidbek mulla Abdurahmonni so'zga tortdi.

— Nima lavozimotdalar, taqsirim?

— Imomatda, — dedi Abdurahmon va yer tegidan Anvarga ko'z yuborib oldi, — Buxorodan kelganimizdan beri imomatdamiz... Madrasada ham birmuncha mukarrirligimiz bor...

— Ko'b yaxshi ekan; imomatlari qaysi mahallada?

— Bizning mahallada, — dedi so'zga aralashib Safar bo'zchi, — taqsirimning ilmlari juda daryo, o'zlari Buxoroda xatim kitob qilg'anlar.

Shahidbek go'yo ko'ngil uchun yana:

— Ko'b yaxshi ekan, — dedi.

— Mulla Abdurahmonning ilmi darhaqiqat yaxshi bo'lg'an deb eshitaman, — dedi maxdum.

Safar bo'zchi mulla Abdurahmonning tilagiga qarshi yana so'zlab ketdi:

— Yaxshiliqqa kelganda — yaxshi, biroq taqsirimning tole'lari biroz pastlik qilib turadi. Bo'lmasa mudarrislik, muftilik, mirzolik — bularning barisiga ham taqsirim yetuk... Faqat tole' past-da, bek bobo. Mana endi mirzam otaliq qilib, o'rdadan birar ish topib bersalar, taqsirimg'a ham oftob tegsa ajab emas. O'zlari ham bir haftadan beri mirzamning haqlarig'a duoda edilar... a, taqsir, shunday emasmi?

Mulla Abdurahmon Safar bo'zchining qarshisida hozir har bir razolatka ham bo'yin egar edi. Manglayidag'i terini artib besaranjom ahli majliska qarab chiqdi va g'uldirag'ansumon:

— Shunday, — deb yubordi.

Maxdum Safar bo'zchini mulla Abdurahmon tarafidan vositachilik uchun jo'rttaga kelgan, deb o'yladi.

— Mulla Abdurahmon o'zimizniki, — dedi maxdum, — albatta mirzo Anvar qo'lidan kelgan yordamini ayamas.

— Albatta, munshiy tariqasida o'rdaga olinsa ham bo'ladi, — dedi utta[1] bek.

Anvar va'da berib qo'yishni ep bilmaganlikdan, so'zsiz o'lturar edi. Mulla Abdurahmon har zamon manglay terini artib olar edi. Safar bo'zchi tunovi kungi adabsizlikni taqsirimning ko'nglidan chiqardim, deb mulla Abdurahmonning ko'zini uchratishka va ozgina bo'lsa ham taqsirimdan minnatdorchilik olishg'a tirishar edi. Birmuncha vaqt shu ko'yi so'zsiz o'lturishkandan keyin beklar fotiha o'qub qo'zg'almoqchi bo'ldilar. Safar bo'zchining yana og'zini ochib yuborishdan qo'rqib, hatto qimir etmay o'lturgan imom ham beklarning fotihasiga qo'shulishib o'rnidan turdi. Safar bo'zchi ham mirzoning haqiga duo qilib imomga ergashti. Chunki imom bilan birgalashib ketish orzusi, shu bahonada tunovi kungi past-baland gaplarni mulla Abdurahmonning ko'nglidan chiqarish niyati bor edi.

Anvar bilan xayrlashib, to'rt kishi barobar ko'chaga chiqdilar. O'ttuz qadam chamasi birga borib, Shahidbek o'z havlisiga burildi. Yana biroz borg'andan so'ng ikkinchi bek ham boshqa ko'chaga kirib ketdi. Mulla Abdurahmon ham Safarboy "do'sti" bilan birga yurishni xohlamadi, shekillik, tez-tez adim tashlab hamrohlik aloqasini uzmoqchi bo'ldi. Bunga qarshi Safar aka uch hatlab bir bosib, Abdurahmonning yonidan chiqdi. Bu holdan yana imomning fe'li aynab, yo'l ustida birdan to'xtadi va Safarning aftiga bir turli mushuk qarashi qildi:

— Nega to'xtadingiz, boravuring.

Safar bo'zchi Abdurahmonning to'xtag'anidan xabarsiz ikki uch adim nariga o'tkan edi:

[1] **Utta** — anovi, narigi.

— Birgalashib boramiz-da, taqsir.

— Men siz bilan yurishni xohlamayman, jo'nang, jo'nang!

Safar bo'zchi tushunolmay biroz qarab qoldi:

— Nega, taqsir?

— Nega deydi-ya, ahmaq odam...

— O'zlaringizni aytishlaringizga qarag'anda, musulmon kishi uchun kina saqlash bir ro'ymolni yuvib qurutqancha ekan, — dedi Safar bo'zchi, — bizlar bo'lsaq to'rt kundan beri shaytonni apichlab yuruymiz... Shunisi ham kifoya-da, taqsir.

— Astag'firullo, — dedi imom, — siz o'sha kuni manim ustimga uch kunlik gap qildingizmi?

— Shaytonning ishi-da, taqsir, — dedi Safar, — axir, yana manim aytkanim bo'ldi-ku, men bunga bir narsa deyapmanmi? Nedir, kinani qo'yayliq deyapman-da.

Mulla Abdurahmon istig'for aytib yo'lg'a tushti. Safar bo'zchi ham muloyimg'ina uning yonida qo'l qovushtirib jo'nadi.

— Xo'sh, kinani tashlag'an bo'lsangiz, — dedi yo'lakay imom, — nega boya ularning oldida og'zingizg'a kelganini o'tladingiz?

— Yaxshiliqdan boshqa hech gap aytmadim. Faqat ilmingizni maqtadim.

— Boshqa gap aytmadingizmi?

— Nima dedim, axir? Shunchalik ilmlari bo'lsa ham tolelari ozg'ina pastlik qilib turadir, dedim. Bu to'g'ri gap emasmi, taqsir?

— Men sizga mirzodan xizmat so'rab bering, deb vakolat bergan emas edim-ku.

— Vakolat-ku, yo'q... Axir, tokay ilmingizni xor qilib masjidda yotasiz... Axir, biravni uka, biravni aka deb siz ham tuzukroq ishka qatishing-da, taqsir.

— Astag'firullo... Balki menga podshohliqdan ham shu imomat yaxshidir.

— Be-e-e, go'rmimi, taqsir, — dedi Safar bo'zchi, — u gapni qo'ying, nafsilamr gap yaxshi. Shahardagi birarta mudarris domlani o'shandaqa mirzoboshi ko'tarsalar yo'q dermi?.. Voy-boyov, taqsir, sizga ham o'rdadagi bir mirzolikni bersa, deb, "sizning haqqingizga taqsirim duoda bo'ldilar", dedim-da. Manim xolisligimni shundan ham payqasangiz bo'lar edi, uka.

— Astag'firullo, — dedi yana imom, — darhaqiqat, men uni shunday, deb duo qilg'anmidim... Yolg'onning nima keragi bor?

— Taqsirim bo'lsangiz ham hali yoshsiz-da, — deb kuldi Safar. — Basharti rostini so'zlab "sizning mirzoboshi bo'lishingizni taqsirim ko'ralmagan edilar" desam, xursand bo'larmidingiz, vax-xax-xax, xex-xex-xex... Yo'q, taqsir, o'zingiz ham Buxoroda o'qug'an bo'lsangiz kerak: kitoblar ikki joyda yolg'on aytishni ma'qul degan ekanlar; bittasi — er-u xotinning orasida, ikkinchisi — ikki mo'minni bitirish uchun. Buni Xudo rahmati domlam o'qub berar edilar. Shu gap qulog'imda qolg'an ekan, men durug'[1] aytkan bo'lsam kitob so'ziga amal qildim-da, ikki mo'minni bitishtirish uchun so'zladim-da.

Mulla Abdurahmon yana og'iz ocholmadi. Chunki Safar bo'zchi "kitob so'zi" bilan uni yengib qo'ydi. Mahallaga kelib yetdilar. Safar bo'zchi kinani tamoman ko'nglidan yuvib tashlag'an edi. Shomni mulla Abdurahmon orqasida o'qush uchun masjidga kirdi. Jilovxonadagi namoz kutib o'lturgan qavmlar ichidan Samad bo'qoq. Shukur so'filar ham ko'rinar edilar. Safarning imom bilan birga masjidga kirishidan taajjublangan Samad bo'qoq uni turtib so'radi:

— Yarashdinglarmi?

— Kina degan ro'ymolni yuvib quritquncha, — dedi Safar bo'zchi, — yangi mirzoboshining uyidan domla bilan birga fotiha o'qub kelamiz. Hali eshitdingmi, o'sha manim mirzam yorlig' opti-ya.

Samad bo'qoq indamay chetka burulib ketdi. Shukur so'fi shom namozi uchun takbir tushura boshladi.

24. SHOIRNING SIRRI

O'n besh kunning ichida maxdumning mehmonxonasi rasmiy bir mahkamaga aylanayozdi. O'rdag'a ariza bilan murojaat qiladirg'an har kim, hatto rasmiy kishilar ham avval maslahat so'rash uchun Anvarning yonig'a kelar edilar. Kunduzlari o'rda

[1] **Durug'** — yolg'on.

devonini boshqarish, ertalab va kechqurun o'z uyida xususiy kishilarni qabul qilish, albatta, Anvar uchun og'ir edi. Ammo bu og'irliq burundan sarmunshiy bo'lg'an kishining ustidagi qonuniy vazifasi hisoblanib kelganlikdan kishilarni uyda qabul qilishg'a Anvar majbur edi. Bu xususda kambag'allarning beradirgan zahmatlari Anvarga uncha og'ir tushmasa ham, beklar, ulamo va boylarniki aksar chuchmal va mashaqqatli bo'lar edi. Chunki kambag'alning kengash so'rab kelishi juda muhim ishlar ustida, masalan: bir bekning qilg'an zulmi ustidan shikoyat, juda kambag'al bo'lg'ani uchun soliqlardan darxonliq so'rash va hokazo... Keyingilar esa, masalan: bir mudarris ikkinchi mudarris ustidan shikoyat qilib, bu to'g'rida domla Niyoz Muhammad shog'ovulboshining qulog'ig'a andakkina ting'illatib qo'yishni so'rar; bir zakotchi ikkinchi bir zakotchining xiyonatidan "xolisona" shikoyat qilar, bir savdogar o'zining juda faqirlig'idan hasratlanib, zakotdan ozod qilinishini so'rar; agar zakotdan qutqazib yuborsa, Anvarning "ko'nglini to'latish"ka hozirligini ham bildirar edi. Anvar bu keyingi iltimoschilardan goh achchig'lanib, goh kular, har holda bir necha daqiqaliq va'dalar bilan ularni jo'natquncha esi ketar edi.

Bu so'ngg'ilarning tashriflari Anvarga qancha behuzurlik bersa, maxdumga o'shancha mag'ruriyat va lazzat bag'ishlar, hatto Anvar o'rdada bo'lg'an kezlarda ham ularni mehmonxonag'a qabul qilib, Anvar kelguncha unga qancha siforishlar va aksar siforishchilarning o'zlarini to'plab turar edi. Yuqorida Safar bo'zchi bilan voqe bo'lg'anidek, maxdum ariza va kengashka kelguchi kosib va to'ni eskilar ila chiqisha olmas, o'lguncha ularni yomon ko'rib, "mirzo bu kun kelmaydi, siz bilan gaplashishka fursati yo'q, bema'ni bo'lmang" kabi gaplar bilan kambag'allarni eshikdan qaytarishg'a tirishar edi. Anvarning birarta kambag'al bilan "ezilishib" o'lturganini ko'rsa, ichidan achchig'lanib "kullushay'in yarji'u ilo aslihi... past hamisha pastligini qiladir... Sut bilan kirgan — jon bilan chiqar, maqoli ko'b to'g'ri so'z" deb o'ylar va ensasi qotib, chetka ketar edi.

Maxdum shu kungacha Anvar bilan Ra'nolarning to'ylarini qilishg'a shoshilmasdan kelar edi. Ammo bunda bir qancha sabablar

bo'lib, jumladan — Anvarning Ra'noga qattig' bog'lang'anini yaxshi sezganligi va shuning orqasida Anvardan "xotirjam"ligi edi. Shoshilmasliqning ikkinchi, ham kuchlik sababi mumkin qadar to'yni uzoqqa cho'zib, shu vositada Anvarni sog'ish... chunki to'y qilinib Ra'no Anvarga berilsa, bu daromadning qat'iyan kesilish ehtimoli bor edi.

Anvar bosh munshiylik darajasini olg'andan keyin maxdum ilgarigi "siyosat"ni yana davom etdirish va etdirmaslik to'g'risida ikkilanib qoldi. Zero, Anvar hozir butun shaharga dong' tortqan, shaharning ulamosi, ashrofi, bek va bekbachchasi Anvarni taniydir; Anvarga mazkur oliy tabaqalarning har qaysisi ham o'z qizini berib, kuyav qilishg'a tayyor. Bas, shu holda yana maxdum eski tadbir bilan amal qilsa mumkinmi?

Maxdum noiloj sarmunshiy bo'lishni yigirmanchi kunlarida Nigor oyim bilan kengashib, mirzo Sultonaliga murojaat qilish majburiyatida qoldi. Toki mirzo Sultonali Anvarning rizolig'ini olib bersin.

Anvar kechqurun o'rdadan qaytishg'a hozirlanar edi. Xon a'yonlarg'a ruxsat berib haramga kirgan, o'rdaning kunduzlik xodimlari tarqalishib, faqat kecha beklari, xon soqchilari, doimiy xodimlar qolg'an edilar. Eng keyinga qolib Anvar bilan Sultonali mirzo ham o'rdadan chiqdilar. Ularning orqasidan o'rda darbozasi yopildi.

Sultonali mirzo Anvarning tashqi ahvoli bilan yaxshi tanish bo'lsa ham uning ichki sirriga voqif emas, chunki Anvar xususiy hayoti, ayniqsa, Ra'noga aloqasidan hech kimga og'iz ochmas edi. Anvarning maxdum havlisida turishini joysizliqdan va yoshliqdan shunda o'sib o'rgangandan, deb yurg'an Sultonali mirzo bu kun eртalab o'z uyiga kelgan maxdumning so'zidan keyin biroz haqiqatka tushungandek bo'ldi. Ayniqsa, maxdumning hech bir muqaddimasiz "Ojizamiz bilan Anvarning to'ylarini qilmoq niyatimiz bor edi. Shu to'g'rida janobingiz mirzo Anvardan to'yg'a urunishimiz uchun bir kalima javob olib bersangiz" deb, to'g'ridan to'g'ri faqat to'y vaqtini belgilashni so'rashi Sultonali mirzoga yana boshqa sirlarni onglatqan edi.

Ikkisi yo'l bo'ylab so'zlashib borar edilar:

— Manim so'zimga kirsangiz, albatta, bir ot olingiz, — dedi Sultonali mirzo, — ayniqsa, sizga endi piyoda yurish kelishmaydir.

Anvar boyag'icha yana kuldi.

— Ot minishning nima hojati bor, modomiki, tayyor oyog' otimiz bo'lg'anda...

— Ma'qul-ku, mundan so'ng yaxshi emas-da.

— Hozir yaxshi emas ekan, — dedi Anvar, — men bu xizmatdan tushkandan so'ng piyoda yurish yaxshi bo'ladimi?

— Nega tushar ekansiz... Ko'b yillar shu vazifada qolasiz.

Anvar kulib qo'ydi:

— Lekin, manimcha, bir yil ham qololmasman... Agar og'am bo'lsangiz, Xudodan so'rangki, bo'ynimg'a birar bo'hton ortilmay, azl qilinayin.

— Bo'lmag'an vasvasalarga tushasiz, Anvar.

— Shahodat muftingizning aftiga sira qaraysizmi, shoiringizning pichinglarini payqaysizmi? Agar shu jonvorlar mendan sarmunshiylikni tinchlik bilan olsalar, o'zimni juda ham baxtlik kishilardan sanar edim... Shunchalik zo'r xaridorlari turg'an bir zamonda bu vazifani menga kelib to'xtag'anig'a hanuz aqlim bovar qilmaydir... Bu voqea yo meni o'ta baxtiyorliqqa yoki foje bir falokatka olib borar. Siz aytkancha vasvasamga, yoxud boshqa bir badbinligimga binoan keyingi ehtimol...

— Na Shahodat mufti va na shoirning qo'lidan bir pullik ish kelsa mendan domangir bo'la beringiz, — dedi Sultonali, — sizning sarmunshiy bo'lishingiz har holda bir haqiqat edi. Negaki, ko'b yillardan beri xiyonat, ig'vo bilan kun kechirib yetti yoshliq go'dakning ham nazarida ikki pullik obro'si qolmag'an muftining sirrini yolg'iz mengina emas, butun shahar, hatto xonning o'zi ham biladir. Bas, bu jihatdan uning yorlig' ololmaslig'i aniq edi. Domla Burhon maxdumning bo'lsa, shog'ovul domla bilan oralari buzuq; agar xon yorlig'ni uning ismiga buyurg'anda ham shog'ovul domla yozmas edi. Mundan boshqa domla Burhonning loqaydligi, devonxonani ost-ust qilishi bo'ladirg'an savdo... Shoir "Madhiy"ning bo'lsa yana ahvoli ma'lum; xonni maxtash, o'ziga yoqmag'anni hajv qilish, xotinbozliq, bachchabozliq bilan ovora bir betayin. Mundan tashqari, "Madhiy"ning yorlig' ololmaslig'ig'a yana bir

sabab bor edikim, bu sirni o'rdadan faqat biz bir necha kishilargina bilar edik...

— Xo'sh?

— Buni so'ramang-da, kulmang.

— Xo'sh, xo'sh?

Sultonali mirzo kuldi va tovshini sekinlatib dedi:

— Shoir haramdagi kanizlarning biri bilan aloqa bog'lag'an ekan...

— Xo'sh, undan so'ng?

— Bu holni sezgan ikkinchi bir kaniz xonni bu aloqadan xabardor qiladir. Xon kanizni haramdan haydaganidek, shoirni ham huzuriga chorlab, o'bdan og'iz-bo'g'zig'a, hatto enasining o'sma-surmasigacha qoldirmaydir... Shoir arang tavba qilib qutiladir.

Anvar kuldi:

— Shuning uchun unga yorlig' berilmadi, deysiz?

— Albatta. Shoirning esi bo'lsa bo'yini boshoqqa uzatmay, saroydan haydalmaganiga ham shukur qilsa bo'lar edi. Binobarin, sizning xayollaringiz tamoman o'runsiz. Yaxshi, hozir ko'nmasangiz ham piyoda yurib zerikkaningizdan keyin ot minishka majbur bo'larsiz. Shuning uchun buni qo'yib turayliq-da, otdan ham zarurroq masalaga o'taylik, masalan, boshingizni ikki qilish uchun, albatta vaqt yetkandir, deb o'ylayman?

— Qayoqdag'i gaplarni topasiz, Sultonali aka.

— Hazili yo'q. Uylanish sizga ham farz, ham qarz. Bunga qolg'anda, albatta bir uzr ko'rsatalmassiz.

Anvar kulimsib qo'ydi:

— Uylanishni ham bekor bo'lishg'acha to'xtatib tursaq, deyman.

— Ana gap, — dedi Sultonali, — balki umr bo'yi shu vazifada qolib ketarsiz. Shu holda butun umr xotinsiz yurish, xax-xax...

— Kim bir vazifada umr bo'yi qolg'an bo'lsin.

— Qolg'anlar ko'b. Masalan, Muhammad Rajabbek marhum; Muhammadalixon zamonidan beri devon bilan olishib kelar edi. Men sizga jiddiy aytaman: shahardan kimning qizini yoqtirsangiz ham biz olib berishka harakat qilamiz.

— Rahmat...

— Chindan so'zlayman, Anvar.

Anvar yarim jiddiy Sultonaliga qaradi va uning o'zidan javob kutkanini sezib:

— Xo'b, men bu to'g'rida domla bilan kengashib, sizga javob berayin, — dedi.

— Bu kun ertalab domla biznikiga kelgan edi, — dedi Sultonali jiddiy turda, — domlaning so'z daromadiga qarag'anda, sizni o'ziga kuyav qilish fikri borg'a o'xshaydi. Sizning rizolig'ingiz bilanmi, yo'qmi, bunisini bilalmadim...

Anvar qizarindi. Javob berish o'rnig'a "natija?" degandek qilib unga savol nazari bilan qaradi.

— Domlaning gapiga qarag'anda, boshqa taraflar bitkan ko'rindi, — dedi Sultonali davom etib, — faqat ul manim vositamda to'yni boshlash uchun sizdan izn olg'ali kelgan ekan. Men bu to'g'rig'a sizdan javob olib bermakchi bo'ldim.

Anvar kuldi. Ammo bu kulish uning boyag'i kulgularidan tamoman boshqa, ya'ni baxtiyorliq kulgusi edi.

— Yaxshi, — dedi Anvar va o'n qadam chamasi so'zsiz bordi. — Yaxshi, men ertagacha o'ylashib, sizga javobini beraman.

— Ma'qul, agar bu kun domlag'a uchrashsam, javobni ertaga olaman deyaymi?

— Albatta.

— Xayr, Xudoning panohiga, Anvar.

— Xo'sh, Sultonali aka.

Ikkisi ajralishdilar.

25. HAYOT SHAMI

Necha yillar Anvarning ko'nglini mashg'ul etkan bir muammo nihoyat orzug'a muvofiq hal qiling'andek, ya'ni shubha ichida qizarg'an muhabbat g'unchasi visol xabari bilan ochilayozg'andek va quruq tomosha bilan kechkan uning oy, yillari bu kun Ra'no gulini iskash bashoratiga noil bo'lg'andek edi. Darhaqiqat, buncha yillardan beri maxdumning eshigida qolishi, opasi Nodiraning: "Men seni onamning uyiga charog'chi bo'larsan, deb

so'yingan edim. O'z istiqboling uchun qayg'irmay, bir kishini semirtirib yurishing aqlli yigitlarning ishi emas, Anvar" kabi ta'nalariga bo'yin egishi va hatto shu uydan siljimaslik fikrida o'zi tilamagan vazifalarga ham urinishi yana shu bashoratni olish uchun emasmidi?

Istiqbol so'zini har kim har turlik tushunadir. Anvar o'z istiqbolini yolg'iz muhabbat orqaliq ko'rar edi. Ota-onaning charog'ini yoqish uchun, avvalo, o'ziga bir shami hayot topmoqchi va o'zi shamsiz turib ota-onag'a charog' yoqishni aslo tasavvur qilolmas, ya'ni istiqbol Anvarning fardi hayotida[1] yolg'iz muhabbat edi.

Yigitlar o'z istiqbollari qayg'usida yangi bino, yangi ro'zg'or tuziydirlar va hatto dunyoda xayoliy ham bo'lmag'an rafiqalari uchun kiyim tikdiradirlar... Anvar ersa, avvalo, Ra'no kabi bir rafiqag'a ega bo'lmoqchi va shu vositada boshqa masalalarga qaramoqchi edi.

Anvar Sultonali mirzoga boyag'i va'dani berib, bu xabar bilan yuragi shopiring'an holda uyga keldi. Mehmonxonada o'zini kutib o'lturganlar bilan nari-beri ishni bitirib, ichkari kirdi. Uning bu kirishi har kundagidek kishi bilmas, tasodufiy emas, Ra'noni ko'rishdan boshqa yana ma'lum bir ma'noni Ra'nodan o'qush uchun edi.

Ra'no ayvonning ustuniga suyanib kitob o'qur, Nigor oyim o'choq boshida ovqat pishirish bilan mashg'ul edi. Ra'no o'ziga qarab kelguchi Anvarga yer ostidan kulimsib olg'ach, biroz ko'rinib turg'an oyoq uchlarini sarig' atlas ko'ylagi bilan yashirdi, atlas ko'ylakni yaxshig'ina turtib turg'an sirlik ko'kragi ustiga yon o'rim sochlarini olib tashladi. Anvar yaqinlashg'ach, sekingina kitobdan ko'zini olib, "hormang" dedi, yana kitobka yuz o'girdi. Anvar keldi va uning qo'lidag'i kitobka qaradi.

— Umar Xayyom, — dedi va Ra'noning qarshisig'a, havliga oyog' solintirib o'lturdi. — Qani, o'qu-chi eshitaylik.

Ra'no kitobni sekingina yopib, Anvarga uzatdi:

— Siz o'qung, men eshitay.

— O'zing o'qi, baxilsan-da.

[1] **Fardi hayot** — shaxsiy hayot.

— Men to'g'ri o'quy olmasam, tunovi kungidek kulasiz...

— Jo'rttaga xato o'qub, o'zing kuldirding... O'qi, Ra'no.

Ra'no kitobni yerga qo'ydi:

— Men o'qub zerikdim...

— Manim uchun o'qib ber, deyapman.

Ra'no yo'lakka ishorat qildi:

— Dadam kelib qoladi.

— Qayoqdan bu qadar uyatchan bo'lib qolding?

Ra'no tabassum bilan javob berdi va unda biroz qizarinish belgisi bor edi. Anvar bu holdan bir narsa sezgandek, so'zni boshqag'a burdi:

— Kun issiqmi, terlabsan, Ra'no?

Ra'no burni ustidagi bilinar-bilinmas marvarid rezalarini ro'ymoli bilan artdi.

— Terlashim issiqdan emas, — dedi kulimsirab Ra'no, — boshqa narsadan...

— Nimadan, qani?

Ra'no biroz eski kulavich va munaqqidlik holatiga kirdi:

— Siz beklashkaningizdan beri... sizni ko'rsam uyaladirg'an bo'lib qolibman. Terlashim ham sizdan uyalg'animg'a...

— Kesatuq hunaring esingdan chiqdimi, deb turg'an edim. Har nachuk yodingda ekan. Tag'in, xo'sh?

— Xon janobning munshiylar munshiysi bo'lg'an bir yigitning salobati borlig'ini kim inkor etsin. Albatta, bu to'g'rida kanizingizga haq berarsiz deb o'ylayman.

— Xo'b, haq berdik, — dedi kulib Anvar va o'rnidan turdi. — Basharti, kanizimiz uyalmasalar, bizning ham bir amrimiz bor: amr qilsaq uyalmasmikinlar?

— Amringizga mahjubi inqiyod[1] etishka kanizingiz hozir.

— Kanizlarning o'z xo'jalari bilan o'lturib muomala qilishlari mumkinmi? Amrga inqiyod etishdan ilgari shu to'g'rida javob bersangiz...

Ra'no irg'ib o'rnidan turdi, go'yo kanizlardek, ikki qo'li yonida va boshi ko'ksida afu so'radi:

[1] **Mahjubi inqiyod** — yashirincha bo'ysunish.

— Inson mushtaq as nisyonast[1]... Kanizi betamiz hamisha afu atog'a loyiqdir, chunki zarxarid[2] xo'jasig'a sodiqdir.

Anvar, ochiq va o'yun-kulgini bir daqiqa ham qo'yib turolmag'an parining san'atkor shu vaziyatiga kulimsiragan ko'yi ancha qarab turdi, ham o'zining xo'jaliq ro'lini buzmay:

— Men sufada bo'laman, fursat topib yonimg'a chiq, senga aytadirg'an maxfiy bir so'zim bor, — dedi.

Ra'no kanizlar kabi bosh bukib "hozirman" ishorasini berdi va tabassumga moyil jodu ko'zlari bilan Anvarga ohista bosh ko'tarib qaradi... Anvar o'zini zavq ham kulgidan to'xtatolmag'an holda tashqarig'a burulib jo'nadi. O'choq boshida mashg'ul Nigor oyim ham qizining keyingi harakatidan kulib, Anvarga qaradi. Lekin Ra'no bilan Anvarning doimiy shuningdek o'yunlarig'a tushunib qolg'ani uchun bu to'g'rida gap aylantirmadi:

— Oshim pishib qoldi, Anvar, — dedi o'choq boshidan kulimsib, sufada bo'lasizmi?

— Bo'laman.

— Otangiz asr namozidan chiqib, bir joyg'a borib kelaman, degan edilar. Sizning oshingizni suzub chiqara beraymi?

— Mayli.

— Tashqarida bolalar ko'rinsa aytib yuboringiz-chi!

— Xo'b.

Anvar maxdumning qayoqqa borib kelishini o'ylag'an holda tashqarig'a chiqdi.

Shomdan biroz ertaroq edi. Yengilcha bir shamol sufa atrofidagi gullarni erinibkina qimirlatar va bu qimirlatishdan rayhonlarning o'tkur isi o'qtin-o'qtin dimog'qa kelib urinardi. O'n ikki-o'n uch kunlik oy ko'kning sharqi-janubi qismidan tussizgina bo'lib ko'tarilib kelmakda, quyosh botqan sayin uning chehrasi har zamon ochilib bormoqda edi. Shahar podasi qaytib, tevarakdan sigir va buzoqlarning ma-a-a-mu-u-u-lari, qo'zichoq va qo'ylarning ba-a-a-bu-u-u-lari eshitilib turar edi.

[1] **Inson mushtaq as nisyonast...** — faromushxotirlik ayrim paytlarda inson uchun xos xususiyatdir.

[2] **Zarxarid** — qul.

Anvar sufada o'rda yumishlaridan ba'zisini tahrir qilish bilan mashg'ul ekan, ichkaridan Ra'no chiqib keldi. Go'yo Anvar Ra'noning kelishidan xabarsizcha o'z ishiga qattig' berilgan edi. Ra'no ohistag'ina Anvarning yonig'a kelib, sufaga suyandi, ikki qo'li bilan iyagini ko'tarib, oraliqdan Anvarning tahririga qaradi. Anvar ham muloyimg'ina kulimsib Ra'noga ko'z qirini tashlab olg'ach, go'yo iltifotsiz yana qalamini qoralab, qog'oz ustiga bir-ikki kalima yozdi. Ammo uchunchi kalimaga o'tkanda qalami qo'lida o'ylanib qoldi va boyag'idek yonidag'ig'a kulimsib qaradi. Ra'noning ham ko'zi unga to'qnashib biroz bir-birlariga kulimsiragan holda tikilishdilar...

— Nega to'xtadingiz, yoza bering.

— Sening qilg'an ishing doim shunday, Ra'no.

— Masalan?

— Masalan... Hamisha ish chog'ida kelib, fikrni bo'lasan.

— Men orag'a so'z aralashtirdimmi?.. Yoza bering, men shunday qarab turaman.

Anvar Ra'noga o'nglanib o'lturdi:

— Foydasi yo'q, endi fikrni o'g'irlading.

— Men fikr o'g'risi emasman... Qani yozing.

Anvar qo'lidag'i yozilg'an qog'ozni qo'yib, ikkinchi oq qog'oz oldi:

— Endi boshqa narsa yozaman?

— Mayli yozing.

— Sen ham javob yozasan, xo'bmi?

— Xo'b.

— Tunovi kundagidek javob topolmasang nima qilay?

Ra'no sufaga oyog' solintirib o'lturib oldi.

— Yuzimga bir shapaloq uring, lekin saj qofiyasi oson bo'lish sharti bilan.

— Ma'qul, — deb kuldi Anvar va Ra'noga qarag'an holda o'ylandi. Bu o'ylanishdan Ra'no qoshlarini chimirib e'tiroz etdi:

— Ko'b o'ylamang.

Anvar javob berish o'rnig'a qalamini qoralab yozdi:

Agar Farhodning Shirin, bo'lsa Majnunlarning Laylosi,
Nasib o'lmish menga gulshan aro gullarning "Ra'no"si.

Anvarning qalamidan qog'ozga tushib borg'an so'zlarni ta'qib etkan Ra'no, qog'ozdan ko'zini olib qizardi va bosh chayqab teskariga qaradi.

— Qani javob, Ra'no?

Ra'no shu ko'yi biroz Anvarga qaramay turdi va qayrilib uning qo'lidan qalam-qog'ozni oldi-da:

— Uyat qilmaysizmi? — deb so'radi.

— Manim yozg'animni sen uyat qilmasang, men ham sening yozg'aningni uyat qilmayman. Lekin shart shuki, manim ikki yo'limg'a ayni javob bo'lsin.

Ra'no yana biroz o'ylanib, Anvardan yashirincha yozdi:

Agar or etsa Layli haqlidir Qaysning jununidin,
Ne baxt, Ra'no xaridoring talab ahlining "Mirzo"si.

Ra'no yozuvni Anvarning oldig'a tashlab, qizarg'an va kulimsiragan holatda chopib gullar yonig'a ketdi. Anvar javobni o'qub zavqlandi:

— Ofarin, Ra'no, lekin biravning ustidan ortiqcharoq mubolag'a qilibsan.

Ra'no gullar yonidan Anvarga jiddiy qaradi:

— Siz ham mubolag'a qilg'an edingiz.

— Maniki mubolag'a emas, — dedi Anvar, — masalan, sen hozir gullar yonidasan, ham chindan-da, gullarning ra'nosisan... Mana, men yana yoza boshladim; javobg'a hozirlan, Ra'no.

Ra'no yugurib Anvarning yonig'a keldi va uning qalamidan tomg'an so'zlarni o'qub bordi:

Hamisha xavfda ko'nglim bu muhabbat intihosidin,
Meni ham etmasa majnun debon Ra'noning savdosi.

Ra'no keyingi misrani o'qub o'ylanib qoldi. Anvar hozirgi Ra'noning o'ychan ko'ziga anchagina tikilib turg'ach, kulimsidi:

— Javobi qiyin keldimi, Ra'no?

— Qalamni bering, — dedi Ra'no o'pkalagan qiyofatda qo'l uzatib, — o'ylag'ali ham fursat bermaysiz.

Yozdi:

Muhabbat jomidin no'sh aylagan[1] ahli zako bo'lmish,
Fununi tibda majnundir kishining kuysa safrosi.

— Yengding, Ra'no, yengding, — dedi Anvar, — lekin keyingi misrada bir xato qilding...

— Masalan?

— Tibning aytishicha, safro emas, qon kuysa, kishi jinni bo'ladir...

— Qonning buzulishig'a avvalo safroning kuyishi kerak, safro kuymay turib qon buzulmaydir... Xo'sh, yana yozasizmi yoki yengildingizmi?

— Yengildim...

— Yengilgan bo'lsangiz, yutug'imni bering.

Anvar yuzini tutib berdi. Ra'no bo'shqina uning yuziga urib qo'ydi.

— Agar shu gal ham yengsam, — dedi Anvar achinib, — men seni urub o'lturmas edim...

— Nima qilar edingiz?

— Endi foydasi yo'q.

— Ayting-da, agar menga ham ma'qul bo'lsa, urg'anim hisob emas, bo'shqina urdim-ku.

— Lekin sen uni qilolmaysan...

— Nega qilolmayman, qani ayting-chi.

— Qilolmaysan... — deb kuldi va biroz aytishka kuchlanib turdi. — Men... men sening yuzingga qo'lim bilan emas, og'zim bilan urar edim...

Ra'no qizarib yerga qaradi. Yuzga og'iz bilan urishni ul o'z umrida birinchi martaba eshitkanligi uchun qizarishqa va yerga qarashg'a haqli ham edi. O'zining yozg'an muhabbatka oid she'rlari va Anvarga bergan haligidek javoblari bilan chin bir mahbuba va

[1] **No'sh aylamoq** — ichmoq.

ma'shuqa bo'lib ko'rinsa ham, lekin keyingi gaplarga hanuz oshna emas va yuzga og'iz bilan urishlardan tamom begona edi. Bu gap Anvarning ham birinchi jasorati bo'lib, ikkisi-da shu "yangilik"ning o'ngg'aysizlig'ida qoldilar.

Gumbazi niligun qandilida shami kofuriylar yoqila boshlag'an edi. Oy ham biroz nurlanib, turmushka yangi qadam boslag'an bu ikki yoshning hozirgi hollaridan kulimsigandek ko'rinar edi. Boyag'idan birmuncha kuchaya tushkan shamol gulni gulga qovishtirib, go'yo bu ikki yoshg'a: "Siz ham mana shu gullar kabi qovishing" degandek bo'lar edi. O'ngg'aysizliqda qolg'an Ra'no xijolat aralash Anvarga kulimsib bosh ko'tardi.

— Men sizning "amringizga" muvofiq chiqg'an edim.

— Amrimga muvofiqmi? — dedi Anvar va Ra'noning ko'ziga to'g'ri qarab iljaydi: — Shomdan keyin.

— Nima shomdan keyin?

— "Amrimga" muvofiq chiqishing.

— Hozir-chi?

— Hozir mumkin emas.

Ra'no o'pka bilan Anvarga qaradi va turib ichkariga jo'nadi.

26. NEGA YERGA QARAYSAN, RA'NO?

Kuchlik shamol ko'tarilib, boqchadagi har narsani to'rt tarafka buka boshladi. Ko'cha changlari ko'kka ko'tarilib, oy va yulduzlar nurini xiraroq bir holg'a qo'ydilar. Chigirtkalar chirillashi, kecha hasharotlarining nag'masi kuchlik shamol tovshi bilan kesildi. Sufa ustidagi so'ri har zamon to'rt tomong'a chayqalib, o'z ostida o'lturg'uchilarning betlarini goh ko'rsatib, goh yashirib, ular bilan o'ynashqandek tevarakka husayni g'ujumlarini bir-ikki bora uzib tashladi.

Anvar o'zidan nariroqqa tushkan bir shingil uzumni olib yedi va bir-ikki g'ujumni hamrohiga uzatti:

— Ma, Ra'no...

— Men yemayman.

— Men ham senga yegin demayman.

Ra'no o'z yonidag'i g'ujumlarni yig'ib, Anvarga berdi.

— Mana uzum yesangiz... Menda nima yumishingiz bor?

— Barakalla... To'kilgan uzumlarni yig'ib ber-chi menga.

Ra'no yana bir nechta g'ujumlarni terib uzatti.

— Qani, yumishingiz?

— Senda nima yumishim bo'lsin, Ra'no. Har kungi o'zing bilgan gap... so'zlashib o'lturarmiz; uzum to'kulsa, menga terib berarsan, deb chaqirg'an edim.

— Dadam huftandan qaytib qoladi. Gapingiz bo'lmasa, men ketaman.

— Huftan hali o'qulg'an emas, azon hozir aytildi. Basharti dadamiz huftanni o'qumay kelib qolsa, buning hiylasi oson: darrav anavi gulning tagiga yashirinamiz.

— Basharti dadam bizni qidirib gulning tagidan topsa, nima qilamiz?

— Nima qilar edik? Sen uyingga ketasan, men bo'lsam mehmonxonag'a.

— Ikkavingiz gulning tagida nima qilib o'lturgan edingiz, deb so'rasa, nima javob beramiz?

— O'zimiz o'lturgan edik, deymiz.

— Nima uchun, desa-chi?

— Qizingiz uyalg'ani uchun, deymiz.

Ra'no kulib o'rnidan turdi va sufadagi ko'zi ilg'ag'an g'ujumlarni terib Anvarga berdi:

— Xayr, yumishingiz bo'lmasa men ketdim, shamoldan qulog'im bitti.

— Gapim bor, gapim, — dedi Anvar, — kel, aytaman.

Ra'no qaytib keldi.

— Ayting.

— O'ltur.

Ra'no Anvarning qarshisig'a o'lturdi. O'lturishi bilan kuchlik shamol yurib boshidag'i ro'ymolini uchurdi va olib borib Anvarning betiga yopti.

— Xa-xa-xa, shamol sizdan o'chimni oldi. Qani, gapuring.

Anvar ro'ymolni qisimig'a oldi.

— Hozir gapiraman, lekin shartim bor.

— Ayting shartingizni.

— Achchig'lanmaysan.

— Xo'b...

— Uyalmaysan.

Ra'no masalag'a tushungandek o'ylanib qoldi.

— Ro'ymolimni bering.

— Ro'ymoling uchib ketdi... Shartimga ko'ndingmi?

Ra'no javob bermadi. Anvar Ra'noning olachalpoq ko'laga ichida xayoliy bo'lib ko'ringan yuziga qaradi. Uning hayo ichida oliyliq kasb etkan jodu ko'zi Anvarning hozirgi maqsadig'a tushunganlikni ifoda qilar edi. Birmuncha vaqt shu ko'yi so'zsiz qoldilar. Shamol dam ko'tarilib, dam bosilar edi. Shamol asnosi gullar ham kelinlar kabi har tomong'a egilishib salom berishib olar edilar.

Anvar o'zini sufaning qorong'u qismig'a oldi. Ra'noga aytmakchi bo'lg'an so'zi ehtimol uning o'ziga ham o'ngg'aysizliq berar edi.

— Tug'ilg'andan so'ng o'sish, o'skandan so'ng ikav-ikav bo'lib yashash bor, — dedi Anvar va biroz to'xtalib oldi. — Juftlik yolg'iz kishilar orasidag'ina emas, yer yuzidagi har bir maxluqda ham bor... Masalan, tog'lardag'i ohular, o'rmonlardag'i to'tilar, chamandagi bulbullar ham yolg'iz emas, jufay yashaydirlar... Seningcha qanday, men uni bilmayman, ammo juftlanishning, manimcha eng muhim bir sharti borkim, ul ham ikki tarafning muhabbat zanjiri bilan bir-birlariga qattig' bog'lanishlaridir... Biz ikav yoshliqdan birga yashab kelamiz, oramizda maxfiy sirlarimiz yo'q va bizning o'zaro sirlarimizga voqif bo'lg'an chet kishilar ham yo'q. Shunga binoan sen bilan manim har bir to'g'rida ham ochiq so'zlashmagimizga hech bir mone'liq bo'lmas, deb o'ylayman... Agar yanglishmasam, ikkimizning bir-birimizga muomalarimiz samimiy va yuraklarimiz tepishi hamohangdir. Yoki yanglish so'zladimmi, Ra'no?

Ra'noning yerga qarag'an ko'zi sekingina Anvarga ko'tarilib, yana yerga og'di. Anvar unga biroz qarab turg'ach, so'zida davom etti:

— Sen eshitdingmi, yo'qmi, bilmadim, ular ikkimizni juftlashdirmakchi bo'lib, bu kun mendan kishi orqaliq to'y vaqtini belgi-

lashni so'ratqan edilar, men ertaga javob bermakchi bo'ldim... Seni bu yerda tutishim ham sen bilan kengashib, ertaga shuning javobini ularga aytishdir... Nega yerga qaraysan, Ra'no?

Ra'no boshini ko'tarib kulimsidi va yuzini chetka o'girdi...

— Sen uyal, uyalma, ular bizni juftlashdirarlar. Marhuma Mohlarbibining fotihasi yerda qolmas. Agar sen shunday yura beraylik, desang, men ham ularga sening javobingni aytaman... Gapir, Ra'no.

— Yura beraylik, — dedi Ra'no yuzini chetka o'girgan holda, — ularga nima og'irlig'i bor?

Ra'noning bu so'zi Anvarning ustidagi yukni ko'tarib tashlag'andek bo'ldi.

— Ikkimizdan boshqag'a albatta og'irlig'i yo'q... Lekin, sen aytkancha, qachong'acha yura beraylik? Ularga bir muhlat ko'rsatishimiz kerak. Ra'no.

— Qarig'unimizcha...

— Qarig'unimizcha, deb muhlat so'raymi?

— O'lgunimizcha...

Anvar kuldi va surulib Ra'noning yonig'a keldi. Go'yo uni o'ziga qaratmoqchi bo'lg'andek, yelkasiga qo'l yubordi...

— Menga qara, to'g'ri javob ber, Ra'no.

Ra'no qulog'i ostig'a tekkan issig'liqdan cho'chib yuzini o'nglagan edi, tasodufan labi haligi issig'liqqa uchrashdi... Ilojsiz kabi labini ikkinchi haroratlik labdan ajratolmay, bir necha soniy kutib qoldi. Kuchlik shamol qo'zg'alg'an edi. Shamol, go'yo ko'maklashkan kabi orqadan esib, Ra'noni Anvar tomong'a mayl etdirar edi. Terak orqasida qolg'an oy ham kuchlik yelning ko'magida terak boshidan bularga mo'ralab oldi. Ikki yoshning hozirgi holini yaqindan tomosha qilmoqchi bo'lg'an tussiz bir yulduz ko'k sahnining yerga yaqinroq qismig'a uchib tushdi...

— Javob ber, Ra'no.

— Bu holda men javob beralmayman...

— Javob bermasang, men ham seni bo'shatmayman.

— Dadam kelib qoladi...

— Dadangdan bu kun javob oldim.

Ra'no Anvarning iyagi ostig'a so'l chakkasini qo'yib chetka qaradi.

— Siz xohlag'an vaqtda bo'lsin.

— Menga qolsa ertaga...

— Mayli...

Anvar iyagi ostidag'i muloyimlashqan qizning yuzidan o'pti va uning to'zg'ig'an sochlarini to'g'rilab, hayotbaxsh kokillarning muattar bo'yini uzoq hidladi.

— Chin so'zla, men sening ra'ying bilan ularga javob aytmakchiman, Ra'no.

— Ko'klamga...

— Chiningmi?

— Chinim.

— Xo'b bo'lg'ay. Men ertaga, to'yimiz ko'klamga bo'lsin deb javob aytaman... Yerlar ko'k gilamlar bilan bejalganda, har tarafni binafsha chechaklari bosqanda, qushlar uya qayg'usini chekkanda biz ham to'y qilarmiz; chimildiqda baxt sozini tinglab, istiqbol kuyini kuylarmiz... Shundaymi, Ra'no?

— Shunday...

— Undan so'ng manim og'ushimda shuning singari dadang kelib qolishidan qo'rqib, kishi qo'lig'a tushkan qush bolasidek tipirchilamassan. Shu husning, shu malohating va shu latofating bilan tamom meniki bo'larsan, shundaymi?

Ra'no javob bermay, Anvarning og'ushidan o'zini qutqarib o'rnidan turdi. Sufaning zinasiga borib kafshini kiydi va Anvarning quvlashidan qo'rqib, sapchib yerga tushti...

— Javob aytib ket, Ra'no.

— Ha, shunday, — dedi Ra'no, gul yonida ro'ymolini to'g'rilab. — Endi sizning oldingizga chiqmayman.

— Nega chiqmaysan?

— Negaki juda yomon kishi bo'libsiz... Men ayamga aytaman.

Anvar kuldi.

— Nimani aytasan?

— Hammasini aytaman.

Shu vaqt o'rta eshikdan kirib kelgan maxdum ularning so'zini bo'ldi, ichkariga ketib borg'an Ra'noni to'xtatib, "Anvar akangga choy berdingmi, qizim?" deb so'radi.

27. ZULM O'CHOG'I

Xudoyorxong'a 1283-yilda[1] uchunchi martaba taxtka chiqish nasib bo'ldi. Uning oxirg'i saltanati xonliq istibdodining achchig' zulm va ta'addilarining jonso'z qora sahifalarini tashkil etadir. 1283-hijriydan 1292-gacha bo'lg'an sakkiz yil, Xudoyorning erkin nafas olib, Farg'ona ustida o'zi tilagancha qamchi o'ynatqan va zulm tig'ini kambag'allar qoni bilan sarbast bo'yag'an so'ngg'i davridir. Mamlakatni obod qilish bahonasi bilan 1284-yilda Qo'qon kosiblarini haqsiz — muft[2] ishlatib yangi rasta, karvon saroy, paxtasaroy va kopponlar bino qildirdi. 1285-yilda Qo'qonning Urganch mavzeyida mashhur Oqsaroyni soldirdi, uzoq joydan arig' qazitib kelib, Oqsaroy atrofini sug'ortirdi. Issig' kunlarda salqinlash, malika xonimlar bilan ishrat qurish uchun "Bog'i Eram" yasatdi. Onasi Hokim oyimning vasiyatiga muvofiq, 1286-yilda "Hokim oyim madrasasi" deb mashhur madrasani, yana shu yilda Amir Umarxon tarafidan asosi qo'yilg'an ma'lum yangi o'rdani ham tevaragida bog' va gulzorlari bilan ishlatib bitirdi[3].

1286–87-yillarda "Ulug' nahr", "Xon arig'" deb mashhur arig'ni qazitdi. 1287-yilda o'z nomidagi "Madrasayi oliy"ni va "Daxmayi shohon"ni, 1288-yilda Qo'qonning eski qalandarxonasini buzib, yangidan ta'mir, ham o'lgan og'asi Sultonmurodxon ismiga madrasa bino qildirdi. Va ushbu yil o'g'li O'rmonxonning xatnasi uchun bir yuz yigirma kun osh berib, to'rt oyliq to'y e'lon qildi. Shundog'ki, har kun ikki yuz qozon osh damlanar, sakkiz yuz tanur non yopilar, ikki yuzlab uloq berilar, mamlakatdan to'yg'a kelguchi a'yong'a har kun minglab to'n kiydirilar edi.

Bu qadar saxovat, bunchalik dabdaba, albatta, xazinadagi oltinlar kuchi bilan bo'lg'andir, deb ba'zilarning ko'ngliga kelar. Xonlar va podshohlar xazinasidagi oltinlar manbai ham fuqaroning bilak kuchidir. Lekin Xudoyorning saxovatpeshaligi va ma'muriyatparvarligi mehnatkashning xazinaga oltin suratida yig'ilg'an kuchidan emas, bevosita bilak kuchidan, ko'z yoshidan edi. Chunki Muhammadalixon davridan boshlang'an (1240) o'zaro taxt talashi, o'zbek-qipchoq janjali va boshqa to'polonlar xazinani yalab-yulqan, Xudoyor 1283-yil taxtka o'lturishida eshigi ochiq — bo'sh xazinagagina ega bo'lg'an edi.

Bu "ma'muriyat davri" sanalg'an besh-olti yillar Farg'ona fuqarolarining omhuznlari[1], qora kunlari bo'lg'an edi. Xudoyorning Sirdaryodan suv chiqarish mojarosini misol uchun olayliq.

Xonning ra'yi suv chiqarishg'a to'xtadi. Xazinaning bo'shlig'ini, o'ylang'an ishning nihoyatda ulug'lig'ini andisha qilmadi. Qamravidagi barcha shahar va qishloqlarg'a sarkorlar, cho'g'ollar tarqatdi. Ular xalqdan soliq yig'ishqa, yordam to'plashqa buyurilg'an edilar. Bu ixtiyoriy ravishdagi hozirlikdan so'ng, "mamlakatimdagi har bir xonadon bitta ketman va bitta mardikor bersin!" deb istisnosiz umumiy bir farmon ham bo'ldi. Qamchisi ko'kda toblanib, xanjari zahar sochqan "xon hazratning buyrug'ig'a" kim qarshi bora olsin. Har bir oila, garchi, ro'zg'or boshlug'ini bo'lsa ham, bitta ketman bilan xon tayin qilg'an joyg'a yo'llay boshladi. Boylar bitta mardikor yollab berish ustiga ot yoki arava ham topishqa majbur edilar.

Eni olti, bo'yi (chuqurlig'i) besh gazdan o'n besh gazgacha qaziladirg'an arig'ning uzunlig'i o'ttuz chaqirim va shu o'ttuz chaqirimliq arig' qazilib bitkanda, Namangan va Andijon tumanlaridan ikki ming botmong'acha yer sug'orilar edi. Shu yo'sun arig' qazila boshlandi. Lekin ishchi ko'b, oziq-ovqat yo'q edi. Boylar kishi yollab qutulg'anlar, o'ttuz chaqirimliq arig' xatiga bola-chaqasini och tashlab, ketman ko'tarib kelgan nuqul mehnatkash, kosib va dehqonlar chizilg'anlar edi. O'z yonlaridan sarf qilish uchun oqchalari, hukumat tarafidan beriladirgan ovqatning salmog'i yo'q edi. Issig' quyosh ostida, giyohsiz cho'l bag'rida ketman odatdagidan ko'broq yem talab qiladir. Arig' qazuvchilarning ovqatdan sillalari qurib, iliklari puchaygan, yerdan o'n qadoq tuproq olib irg'itishqa emas, hatto ketmanning o'zini ko'tarishka ham darmonsiz edilar. Xon tarafidan ular ustiga ishboshi qilib belgilangan sarkorlar, och-

---

[1] Milodiy hisobi bilan 1864–65-yillar.

[2] **Muft** — tekin, bepul.

[3] Eski o'rda Shahruhxonning o'g'li Abdukarimxon tarafidan 1145-hijriya miyonalarida bino qiling'an. Xudoyorning orzularig'a javob beralmaydirgan holg'a kelib eskirgan edi *(mual.)*.

[1] **Omhuzn** — umumiy xafalik.

liq yalqovlig'ini chinga hisoblab, quloq eshitmagan so'kishlar bilan bechoralarni tahqir etar, sulayib yiqilmag'uncha ketmanni tashlatmas edilar. Har o'n besh-yigirma kunda arig' boshig'a kelib turg'uchi xon, sarkorlarning si'oyati[1] bilan har bora bir-ikki mehnatkashni yalqovliqda, o'ziga itoatsizlikda ayblab, ko'bchilik ko'z o'ngida bo'g'izlatar va har gal kelib ketishida shuning singari mazlumlar qoni bilan yangi "Xon arig'"ni namlab turar, bu zulmni o'z ko'zlari bilan ko'rib turg'an bechoralar ochliqqa, darmonsizliqqa qaramay jon achchig'ida ishka yopishar edilar.

Shu yo'sun zulm zarbi ostida nihoyatda ulug' ish bir yilga ham qolmay itmomig'a yetkan, ming chaqirimlar bo'ylab Sirning sirlik suvi kumush kabi oqqan, giyoh unmagan cho'llar mehnatkashlar qoni barobariga yam-yashil ko'kargan edi. Shu misoldan onglashilg'an bo'lsa kerakkim, xonning ma'muriyatparvarligi, ya'ni uning madrasalar, bog'lar, qasrlar, saroy-rastalar va daxmalar bino qilishi, to'rt oylab to'y berishi xazinada asrlardan beri yig'ilib yotqan oltinlarni sarf qilib emas, to'g'ridan to'g'ri fuqaroni muft, majburiy ishlatish yo'li bilan edi.

Xonning garchi zulm bilan bo'lsa ham solg'an madrasalariga, qazdirg'an arig'larig'a tahsin qilg'uchi, "zolim bo'lsa ham ma'muriyatparvar ekan" deguchi ba'zi biravlar oramizda topilib qolur. Shuning uchun xonni "ma'muriyatparvar" qilg'an omillar ustida to'xtalib olamiz:

Xon ikki martaba taxtdan haydalib, anchagina tajriba ortdirg'an, uchunchi martaba taxtka o'lturishi madaniyatlik o'rus istibdodining Toshkandni olib Xo'jandga ham qo'l uzatqan sanalarga to'g'ri kelgan edi. Bu kungi sharoit tajribalik xonni boshqacha siyosat ushlashka majbur etar edi. Nihoyatda qattig' qo'lliq bo'lish, yuqori tabaqa hisoblang'an ulamoni, ashrofni o'ziga qaratish lozim va taxtiga ajdaho kabi og'iz ochib kelmakda bo'lg'an o'ruslarga qarshi o'z madaniyatini qurib, javob berishi kerak edi. Shuning uchun mehnatkashni rahmsiz ishlatib madrasalar bino qilmoqda, arig'lar chiqarmoqda, saroy va rastalar, qalandarxona va o'rdalar yopmoqda edi. Abdukarimxondan beri o'nlab xonlarg'a yarab kelgan o'rdani buzib, yangi o'rda bino qilishi o'z kayfiga qarag'anda

[1] **Si'oyat** — chaqimchilik.

ham o'ruslarga jonlilik ko'rsatish, yaltirasin sha'n-u shavkat bilan Farg'onani o'z qo'lida saqlab qolish uchun edi.

O'chadirg'an charog' yonib o'chadir, maqoli kabi Turkiston xonlarida siyrak ko'rilgan bu ma'muriyatparvarlik bizga qolsa shu omillardan tug'ilg'an va bunda samimiy hech narsa yo'q edi.

28. HARAM

Yangi o'rda yuqorida yozg'animizdek, haqiqatan shukuhlik, xushmanzara bino qiling'an edikim, uning hozirgi xarobasidan ham ko'rsa bo'lur.

O'rda qo'rg'onining tashqari aylanasi (to'rt tomoni) ajoyib gulzorlar, anvoyi mevalik daraxtlar bilan ziynatlangan. Bu bog'ni maxtab Xudoyorning o'z shoiri Mulla Niyoz Muhammad:

"Yasab qasre saodat davrida bog'i jahon oro,
Muattar bo'ldi gulzoridin olam gunbazi xazro[1].

Shahi voloki berdi zeb bog' ichra rayohindin,
O'shal kun tutdi yer sahnini bo'yi anbari soro[2].

Yasarda tarhini tarroh[3]lar andog' sakiz gulshan,
Bu gulshan har biridin topdilar yuz ming chaman oro.

Ki har ashjor[4] asmor[5]ini ta'mida shakar mazmar[6],
Ocharg'a shakkar og'zin muddailiqqa nahad oro.

Xiyobon rastalardin bog' topdi zebi oroyish,
Gulistonig'a bergandek chaman oro guli humro[7].

[1] **Xazro** — ko'k yashil.
[2] **Soro** — toza, sof.
[3] **Tarroh** — loyihachi.
[4] **Ashjor** — daraxt.
[5] **Asmor** — mevalar.
[6] **Mazmar** — zamiri, ichi.
[7] **Humro** — qizil.

Jahon bog'ida harna ne'matidir bunda ul mavjud,
Nasib etkay senga yuz yilg'acha haq ey jahondoro[1]..."

deydir va Xudoyorg'a bu bog'da yuz yillab rohatlanmoq uchun duo qiladir.

Domla Niyoz Muhammad aytkandek, gulshanning uch tarafi xiyobon, rastalar va bunda ertadan-kechkacha xalq qaynashib turar edi. O'rda bog'ining eshigida doim qorovullar qarab turg'anliqdan, o'rdaga aloqasi bo'lmag'an kishilar bog'ga kiralmaslar, faqat haftada bir kun, xonning ko'ngil ochish soatlarida, ba'zi mustasno zotlar uchun bog'ning yo'li ochiq bo'lur edi. Bog'ga kirilgandan keyin, to'g'ridan yangi o'rdaning darbozasi, muhtasham muzayaqakor toq va ravoqlar ko'zni qamashdirar, kishi go'yo o'zini xon huzurida, istibdod salobati ostida sezar va mutantan[2], va muzayyan[3] qasrdan ruh olish o'rnig'a, bil'aks, bir dahshat va xavf his eta boshlar edi. O'rdaning xishtin, kungirador qo'rg'onlari osti bilan jazoyiri qilich taqing'an maxsus muhofiz yigitlar aylanib, begona kishini qo'rg'on yaqinig'a yo'latmaslar, ayniqsa, o'rdaning yuqori qismidan qo'yilg'an haram darbozasig'a yaqinlashish uchun, hatto o'rdaning o'z xodimlarig'a ham ruxsat yo'q edi. Haram darbozasidan yurg'uchilar yolg'iz xonning o'g'li — shahzoda, xonning xotin qarindoshlari, kanizlar, doya xotinlar, yana ba'zi "maxsus" yumishlarga xon tomonidan belgilangan zaifalargina edilar. Bu darbozadan xonning o'zi ham yurmas, chunki uning haramiga kiradigan yo'li o'z mahkamasi va shahnishin orqaliq edi.

1287-yilning sunbula oyi, ya'ni erta kuzning ko'klam havosiga yaqin turg'an salqincha bir kuni. Kechki soat beshlarda o'rda ichida qaynab turg'an hayot biroz tinchib tushti, darboza yonlaridag'i qorovullar ichkariga kishi kiritmay qo'ydilar. O'rda xizmatchilari, masalan, beklar, mirzolar, yasovullar va shular singari "sayid"[4] xodimlari birin-sirin chiqib tarqala boshladilar. Birinchi darbozaning ikki biqinida turg'uchi qorovul yigitlar o'rdaning ulug' da-

[1] **Jahondoro** — jahonni egallovchi hukmdor.
[2] **Mutantan** — tantanavor.
[3] **Muzayyan** — ziynatlangan.
[4] **Sayid** — amir demoqchi.

rajalik beklarini ta'zim bilan uzatar, mansabi quyiroq yasovullar bilan mutoyaba qilishib qolar edilar. Sarkardalardan ba'zisi darboza tashqarisida xizmatchi tarafidan qantarilib turg'an otining yonig'a kelib, otni qarab chiqar, yaxshi boqmag'ani, yoki toza supurmag'ani uchun sayis[1] ni koyib olar va so'kunish orasi sayis ko'magida otig'a minib jo'nab ketar edi.

Darbozabonlar o'rdada zarur yumishi borlig'ini so'zlab, iltijo qilg'uchi har qanday kishini ham hozir ichkariga yo'latmaslar va asabiylanib koyib qaytararlar edi.

— Bu o'zi qanday odam, qulog'ig'a un bosqanmu! — deb jekirinib turg'an birinchi darbozabon uzoqdag'i kimgadir qarab qoldi, ko'zi o'sha tarafda ekan boyag'i so'zini takrorladi, — boravuringg', og'izni ochmang', sheri Yazdon[2] kelganda ham ichkari kiritmaymuz!

Iltijo qilg'uchi umidsiz darbozadan yiroqlashdi. Uning keticha darboza yonida banoras paranjilik bir xotin paydo bo'lib, ichkariga parvosiz kira berdi. "Sheri Yazdon"ni ham kiritmaydirgan darbozabonlar xotinni boshdan oyog' kuzatib, indashmay qarab qola berdilar. Xotin ichkari kirib to'g'rig'a qarab yurdi, asl o'rdaning ulug' muhtasham darbozasig'a yaqinlashqandan keyin o'ngdagi ayri yo'lg'a burildi.

Xotin haram darbozasini chog'lab borar edi. Qo'rg'on ostidag'i soqchilar xoting'a yovosh-yovosh qarab olish bilan kifoyalanar va uni tanig'andan parvosizcha o'z yonlaridan kechirar edilar.

Xotin haram darbozasi yonig'a yetib, ostonaga qadam bosqan chog'ida bo'sag'adag'i yigit "vish" etdirib qilichini qinidan sug'urdi.

— To'xtang'!

Xotin to'xtadi va yigitka qarab betidagi chashmbandini qiya ochti. Yigitning jiddiyati kulimsirashka mubaddal[3] bo'lib, havodagi qilichini qaytarib g'ilofig'a soldi. Xotin yuzini ochqan ko'yi ichkariga yurdi. O'ttuz besh yoshlarda ko'ringan bu go'zal xotin haram xodimalaridan Gulshanbonu edi.

[1] **Sayis** — otboqar.
[2] **Sheri Yazdon** — xalifa Aliga berilgan nisbat.
[3] **Mubaddal** — almashingan.

Gulshanbonu Xudoyorning ikkinchi davrida o'z husni bilan bir necha martaba xonning iltifotiga sazovor bo'lg'an haram kanizlaridan edi. Xudoyor taxtni tashlab Buxorog'a qochishg'a majbur bo'lg'andan keyin, og'asini g'ayri shar'iy ishlarda, jumladan, xotinbozliqda ayblab, taxtka mingan Mallaxon o'z da'vosig'a muvofiq Xudoyor haramidagi yuzlab xotinlarni o'z yigitlari orasida xotinliqqa taqsim qilib yubordi. Shu jumladan, Gulshanbonu ham Mallaxon tarafidan Xudoyorg'a qarshi urushda qahramonliq ko'rsatkan bir yigitka in'om qilinib, shundan beri o'sha yigitning nikohida xotin edi. Xudoyor uchunchi martaba taxtka mingandan keyin, Gulshan xonning yonig'a kelib, eski "qadrdonliq" nomig'a haramdan bir xizmat so'rag'anida, "marhamatlik" xon Gulshanning arzini yerda qoldirmay, haram xodimlarining juda ozlarig'a nasib bo'ladirg'an ulug' bir martaba ato qildikim, biz Gulshanga topshirilg'an vazifaning nimadan iboratligin quyida ko'rarmiz.

Gulshan darbozadan ichkari kirgandan keyin, paranji ostida bosilib tartibsizlangan sochlarini tuzatdi, chang o'lturgan niliy rang tovor ko'ylagining etaklarini qoqti, qo'lidag'i yoqut va zumurad ko'zlik oltin uzuklarini to'g'rilab taqti va shundan so'ng zinalardan yuqorig'a qarab chiqa boshladi. Yigirmanchi zinadan keyin uzun — o'rdaning eni qadar bir yo'lak boshlanib, uning o'ng-so'lini o'n chog'liq buxori chakma eshiklar ziynatlagan edilar. Bu eshiklar haramdagi alohida havlilar va ular daromadini[1] ko'rsatar edilar.

Gulshan uzun yo'lakka chiqib, o'ngdagi birinchi eshikni itardi. Ichkari tarafdan keksa bir xodima — eshik ochar xola ko'rinib, Gulshanga salom berdi va "xush keldilar" dedi. Gulshanni ichkari kiritib, eshikni bekladi. Bu, haramning kichkinagina suv havlisi edi. O'rtadag'i mis hovuzda ko'm-ko'k suv mavj urib, bir necha kanizlar hovuzdan suv olmoqda edilar. Havlining shimolidagi xodimalar turadirg'an kichkina bir uydan boshqa munda bino yo'q, faqat janubda haligidek bir eshik bor edi. Suv havlisidagi bu hovuz haramning butun ehtiyojini o'tar, uni haftada bir necha martaba maxsus soatlarda meshkoblar tomonidan to'ldirib turilar edi.

Gulshan paranjisini qo'lig'a olib, eshik tomong'a yurdi. Eshik yonig'a kelib sekin-sekin halqani chertti. Eshik ichkaridan ochilib,

[1] **Daromad** — yo'lak.

bunda ham eshik ochar xola ko'rindi. Lekin bunisi yoshqina bir kaniz edi. Gulshandan paranji, chashmbandni olib, "xush keldilar" dedi. Bu haramning birinchi havlisi edi. Havlining to'rt tomoni naqshinkor, oynaband, gul chakilgan darichalik, hammasi bir xil bichiqda tanobiy (zol) uylar, har bir uyga maxsus dahlizlar va bir-biriga yamashdirib soling'an xonalarni shu dahlizlar bir-biridan ajratib turar edilar. U qadar keng bo'lmag'an sahn ostig'a xisht to'shalgan, havli yuzida to'rt-beshta qizil sholdan ko'ylak va boshlarig'a sarig' sholdan ro'ymol o'rab, oyoqlarig'a bedonadan kafsh mahsi kiygan yosh kanizlar sochilg'an holda vazifalari orqasidan yurar edilar. Gulshan ular bilan ohista so'rashdi va kanizlarning biridan yarim tovush ichida so'radi:

— Onhazratim?

— Shahnishindalar, — dedi kaniz, tovshini chetka chiqarmasliqqa tirishib.

Shahnishin — xonning xos hujrasi, xon ovqatlanadirg'an, uxlaydirg'an ham xotinlarni qabul qiladirg'an uy bo'lib, suv havlisining qatori bilan to taxt o'rnatilg'an mahkamagacha qator uch xona tanobiy uylardan iborat edi. Bu uylar shahnishinlikka muvofiq boshqa binolardan baland qilib soling'an edilar. Havlining sharqiy tomoni mahkamaga qaratib soling'an binolar orqasi, janubi xos oyimlar — ya'ni xonimlar tanobiysi, g'arbi — qisman tanobiy va qisman oshxona va haram xazinasi binolarini va boshqa havlilarga chiqish uchun daromadlarni tashkil etar edi.

Gulshan, "shahnishindalar" javobidan so'ng, taraddudlangandek bo'ldi. Biroz ikkilanib turg'andan keyin; yana bir qayta sochini, ro'ymolini, kiyimini tuzatib oldi va shahnishin tomong'a buruldi.

— Oyixonim chaqiradirlar, — deb bir kaniz shivirladi.

Gulshan uch-to'rt qadam bosqan edi, to'rdagi tanobiydan chiqib kelgan kanizning haligi so'zi bilan to'xtadi va so'zsiz kaniz tomong'a buruldi. Gulshan kirganda dahlizning to'rida uch nafar kaniz sanama[1] tikib o'lturar edilar. Ular bilan salomlashdi. Ul salomlashqan asnoda ichkari tanobiydan olti yoshlar chamaliq, oq tuslik qora ko'zlik ko'rkamgina bir bola sarig' atlas ko'ylagini hilpiratib chiqib keldi.

[1] **Sanama** — iroqi.

— Assalomu alaykum... Sog'milar, shahzodam, — dedi Gulshan qo'lini ko'kragiga qo'yib, bolag'a bukilinqirag'an holatda.

Shahzoda javobsiz kulimsirab, Gulshanga biroz qarab turdi-da, ichkariga kirib ketdi.

Gulshan kafshandozda oyog'ini yeshib, gilamga chiqdi. Dahliz o'n bir yog'ochliq katta munaqqash uydan iborat bo'lib, taxmonida atlas va adras ko'rpa, ko'rpachalar uyulg'an, toqchalari anvoyi xitoyi va qashqar chinnilari, Buxoro mis va kumush idishlari bilan ziynatlangan edi. Gulshan kafshini yesha boshlag'ach yuqoridag'i sanama tikuvchilar ham o'rnlaridan turg'an edilar, kelib ko'rishdilar. Ular ko'rishib bo'lg'anda, boyag'i kaniz ichkaridan chiqdi.

— Kirsinlar, — dedi Gulshanga.

29. OG'ACHA OYIM

Gulshan eshikka yurib kelib, ro'ymol — lachagini tuzatti va ichkariga qadam bosti. Eshik ichkarisida qo'l qovishtirib o'lturgan kaniz o'rnidan turib bukildi.

— Safo keldilar[1].

Asil gilamlar, baxmal ko'rpachalar, oltin va kumush asboblar bilan ziynatlangan tanobiy uyning orqa va o'ngi deyarlik ko'zni qamashdirarliq shukuhlarga g'arq bo'lg'an edi. Tanobiyning havli tomonig'a qurulg'an uchta kichkina terazalarning oynalari ham bundagi asil ashyolarning turlik navi qabilidan har ko'zi har rangda jilvalanar va ularning aksi ziyosi bilan shipga osilg'an oltin qandil alvon tusda tovlanar edi. Tanobiyning to'rida, ipak joynamoz ustida qiblag'a qarab o'lturgan oyim tizasiga yaslang'an shahzodani erkalab, yonig'a qayrildi. Eshikdan kirib, qo'l qovishtirib to'xtag'an Gulshan ikki bukilib salom berdi.

— Keling, Gulshan, — dedi oyim, — O'lturing, vaalaykum assalom.

Gulshan ta'zim bilan birinchi darichaning yuqorisig'a borib o'lturdi va duog'a qo'l ko'tardi.

[1] **Safo keldilar** — xush keldilar.

— Oyi xonimning baxt va obro'lari ziyoda, shahzodamning umrlari uzun bo'lsin.

Eshik yonida tik turg'an kaniz duo asnosi o'lturib fotiha o'qushdi. Fotihadan so'ng yana o'rnidan turib qadaldi. Oyim hamon shahzodani erkalab joynamoz ustida o'lturar edi.

Iiyaklik atlas ko'ylak, Buxoro kundalidan[1] jelatka va boshig'a sanama ro'ymol o'rag'an o'ttuz besh yoshlar chamaliq bu xonim — Xonning mu'tamad[2] xotini Og'acha oyim va shahzoda esa xonning suyuklik o'g'li — O'rmonbek edi. Og'acha oyimning xitoy xonimlarinikiga o'xshash qora bodom ko'zi va umuman siymosi Turkiston qizi emasligini aytib turar, biroq tilida begonaliq sezilmas edi. Og'acha oyimning asli ismi Mas'uda xonim, ammo "Og'acha oyim" deb mashhur bo'lishi uning qashqar qizi bo'lg'anlig'idandir. Uyg'urlar bizdagi "xonim", "bekach" deyish o'rnida "og'acha" deydirlar. Mas'uda O'sh atrofida turg'un bo'lg'an uyg'urlardan Ibodullaxo'ja deganning qizi, Xudoyor o'zining ikkinchi davlatida bunga uylangan edi.

Xudoyor taxtni tashlab Buxorog'a ketishka majbur bo'lg'andan keyin ko'b xotinlari unga vafosizliq bilan er qilib ketkanlari holda, shu Og'acha oyim erining xorliq va muhtojlik kunlariga sherik bo'lib yurg'an va shu vafodorlig'i jihatidan xonning e'timodini qozong'an edi. Ikkinchidan, Og'acha oyim Xudoyorning haram xotinlari ichida aqllik, tadbirlik va shu soyada haramning barcha xonimlari va yuzlab kanizlari buning idorasig'a topshirilg'an edilar. Yuzlab kundashlar orasidag'i janjallar og'achaning islohig'a[3] kelib to'xtar, haramdan har kimsa buning so'ziga quloq solishg'a majbur, hatto xonning o'zi ham xotinlar orasidag'i onglashilmovchiliqlarni Og'achaning islohig'a havola qilg'uchi edi. Yangi kiyim berish vaqti yetkanda, kimga qanday kiyimlik lozim, kim qanday narsaga muhtoj — bu masala ham Og'acha oyim tarafidan hal qilinib, xazinachiga buyurilar va hozirlanilg'an kiyimliklar uning tomonidan taqsim qilinar edi. Bundan boshqa, kundalik oshxona ovqati ham Og'achaning belgilashi bilan pishirilar, oyim va kaniz,

[1] **Kundal** — zar iplar bilan to'qilgan qimmatbaho mato.
[2] **Mu'tamad** — ishonchli, e'timodli.
[3] **Isloh** — tuzatish, to'g'rilash.

doya va chevarlarning hammomga borishlari, beklarning to'yig'a chiqishlari va shunga o'xshash lozim-omadalar ham bu oyimning ko'rsatishiga muvofiq edi. Ba'zan Og'acha oyim mamlakat ishlariga ham oralashib olar, goho o'z fikriga xonni unatib ham qo'yar edi. Xudoyorning xotinlaridan kichik Shoh oyim[1] vafot etib, undan bir bola — O'rmonbek yatim qolg'an edi. Xudoyor O'rmonbekni juda yaxshi ko'rar va o'ziga valiahd belgilagan edi. Kichik Shoh oyim o'lgandan keyin O'rmonbekni haramda e'timodlik bo'lg'an Og'acha oyimg'a topshirdi. Shundan beri ul O'rmonbekni o'z bolasidek tarbiya qilib kelar va bu sababdan ham xonning nazarida uning qadri juda yuqori ko'tarilgan edi.

Og'acha oyim hanuz Gulshanga iltifotsiz, O'rmonbek bilan so'zlashmakda edi:

— Juda sho'x bo'libsan, o'g'lim. Men seni otaxoningg'a chaqib bir urdiray.

— Budana bersangiz sho'xliq qilmayman.

— Budanalaringni o'ldirib bitirding-ku, zolim. budanalarni yana qaydan olayliq.

— Men o'ldirmadim, o'zlari o'lib butdilar.

— Ziyrakni nega urding?

— Ziyrak menga budana topmadi.

Og'acha oyim eshik yonida tik turg'an kanizg'a qaradi:

— Kel, Misqol, — dedi va O'rmonbekning orqasini siladi. — Sen g'umang bilan o'ynab kir, budanani ertaga topdirarmiz.

Kaniz O'rmonbekni yetaklab chiqa boshladi.

— Oldimg'a hech kim kirmasin, — dedi Og'acha oyim. — Eshikni yopib chiq.

Ular chiqg'ach, Og'acha oyim Gulshanni o'z yaqinig'a chaqirib, joynamozdan ko'rpachaga surilib o'lturdi, takror — "yaqinroq keling, Gulshan", deb taklif qildi. Og'acha oyimning birar muhim so'zi borlig'ini sezgan Gulshanbonu qo'l qovishtirib, oyimning yaqinig'a borib tiz cho'kti.

— Shahardan nima xabarlar topdingiz, Gulshanbonu?

— Shahar xabarlari oyi xonimdan maxfiy emasdir.

— O'zingiz tinch turasizmi, uy ichingiz sog'milar?

[1] Shung'on begining qizi *(mual.)*.

— Shukur... Onhazratim va oyi xonimning soyayi davlatlarida.

— Ishlaringiz qanday? — dedi kulimsirab Og'acha oyim. — Bizga kundashlar topib bo'ladimi?

Bu savoldan Gulshan boshini quyi soldi, Og'acha oyim kulimsigancha Gulshandan javob kutib turar edi.

— Siz bizga kundash izlasangiz ham, — dedi Og'acha oyim, — albatta, o'z ixtiyoringizcha emas, sayidning amrlari bilan; shuning uchun bu to'g'rida men sizni ayblay olmayman.

Bu so'z bilan Gulshan biroz xijolatdan chiqqandek bo'ldi.

— Albatta, oyi xonim...

— So'zimni yerda qoldirmaslig'ingizg'a ishong'anim vajidan, — dedi Og'acha jiddiy tus olib, — siz bilan bu to'g'rida maxfiy bir-ikki og'iz gaplashmakchi edim.

— Kanizingizning boshi ustig'a, oyi xonim.

Og'acha oyim devorg'a suyalg'an yostiqni tirsagi ostig'a tortib takya qildi.

— Men bu gapimni o'tkan kun Botirboshi xolag'a ham aytib qo'ydim. Lekin sayidning quloqlarig'a yetkurmaslik shartdir. Bu to'g'rida xoladan ham siz ehtiyotliroqsiz, deb ishonaman. Chunki sizning men bilan eski qadrdonlig'ingiz bor.

— Cho'ringiz so'z ulashdirishni yomon ko'radir, oyi xonim.

— Albatta, shunday bo'lmog'i lozim, — dedi Og'acha oyim, — O'zgalardan ham sizga aytkulugi yo'q, Gulshan. Sayidning nikohlarida biz o'nlab kundashmiz[1]... Agar kanizlarni ham qo'shib hisoblansa, kundashlarning sanog'i bir yuzdan ortadir. Botirboshi xola, yana bir nechalar va atrofdagi beklarimizning tavajjuhlari soyasida[2] sayidning haramlari uch-to'rt yilning ichida bunchalik cho'rilarga ega bo'ldi... Yangi va keng o'rdag'a kelib yayrasharmiz degan edik, barakatlaringizda kundan kun battarroq siqilishib boramiz. Hatto ichkari havlilarda bir uyga sakkiz, to'qquz kaniz joy-

[1] Shariatda to'rttadan ortiqcha xotin olish yo'qdir. Xudoyorning rasmiy nikohidagi xotini to'rttadan oshmas, ya'ni, yangi xotin oladirg'an bo'lsa, to'rtinchi xotinini kanizlikka kechirib, o'rnig'a yangisini qo'yib turar edi. Og'acha kanizlikka kechirilganlarni ham bunda qo'shib hisoblaydir *(mual.)*.

[2] Atrof hokimlari xushomad tariqasida chiroyli qizlarni xong'a yuborib turg'uchi edilar... *(mual.)*

lashishg'a to'g'ri kelib qoldi. Bu hol davom etsa, birar yillar ichida yana bir yangi o'rda solishqa to'g'ri keladir. Bu, albatta, mumkin emas. Undan so'ng sayidning hamma diqqatlarini haramga tortilsa, mamlakat ishi xalaldor bo'lishida va buning uvolini bizlar ko'tarishimizda shubha yo'q. Mana shu andishalarga borib, siz bilan kengashmakchi edim... Bu andisham Botirboshi xolag'a ham ma'qul tushib, va'da berdi. Siz ham shu gaplarni yaxshi o'ylab, o'z fikringizni menga so'zlang-chi, Gulshanbonu.

Gulshan Og'acha oyimning maqsadig'a tushunmagandek biroz o'ylanib turdi:

— Muddaolariga cho'ringiz tushunmadim, oyi xonim.

— Tushunmagan bo'lsangiz, — dedi Og'acha, — mundan so'ng haramga xotin va kaniz keltirilmasin, deyman.

Gulshan boshini quyi soldi. Chamasi, Og'acha oyimning taklifi unga yoqmag'ansumon edi. Darhaqiqat, og'izdag'i oshni oldirish har kim uchun ham bir xil emasdir.

— Biz kaminalarda nima gap, aylanay oyi xonim... Biz, harna qilsaq, onhazratimning buyruqlari bilan qilamiz... Biz onhazratning otqan o'qlarimiz.

Og'acha oyim Gulshanning ko'ziga ancha tikilib qoldi. Lekin Gulshan ko'zini undan qochirib yerga boqdi.

— Albatta, biz sayidning otqan o'qlarimiz, — dedi Og'acha oyim qiziqishqannamo. — Lekin, xo'jam buyurdi, deb ishning o'ng-tersiga qaramay yugura berish ahmoqliqdir. Agar siz bilan men onhazratning xolis qullari bo'lsaq, sayidning davlatlariga rahna solmayliq, do'sti nodonliq qilmayliq. Mana bu — xolis qulliq da'vosida bo'lg'an bizning qo'limizdan keladir... Zohiran, sayidga xiyonat ko'rinsa-da, haqiqatda xolis do'stliq, deb sizga bu taklifni qildim. Sayidni kunchilaydi[1], deb boshingizg'a keltira ko'rmangki, hozir ham men onhazratning bir yuzinchi xotini bo'laman. Yuz xotinning bittasi bo'la turib, kundashlik qilish o'zi telbalikdir. Lekin, orada bir g'araz[2] bo'lsa, ul ham sizga aytkanimdek, xolis qulliq — chin davlatxohliqdir[3], tushundingizmi Gulshan.

[1] **Kunchi** — rashk qilish, qizg'anish.
[2] **G'araz** — maqsad, niyat, muddao.
[3] **Davlatxoh** — xayrixoh; do'st.

Gulshan "biz sayidning otqan o'qlarimiz" deb Og'acha oyimni achchig'landirg'an edi. O'z xatosig'a tushungan Gulshan uzr aytdi.

— Men sizga bu gapni boshqa maqsadda aytdim, oyi xonim. Biz, dedim... albatta, biz...

— Agar siz bunda noiloj bo'lsangiz, mendan yo'l so'rang.

— Pir bo'lib qo'limdan tutsangiz, onhazratimning o'g'urlarida boshim fido bo'lsin.

— Gap shunday bo'lsa, ikkimizning bu ishka ko'maklashuvimiz yoki sukut qilishimiz davlatxohliq emas, dushmanlikdir, — dedi Og'acha oyim. — Manim sizga kengashim — bundan so'ng ustingizdagi xizmatka biroz o'ylashib qadam bosishdir.

— Meni itobga[1] tutsalar?..

— Buning tadbiri oson, — dedi Og'acha. — Avval shuki, sayidning ko'zlariga oz ko'rining, ko'ringan chog'ingizda suluk cho'ri topolmadim, deb uzr ayting. Sizni, topolmabsan deb qiyin-qistoqqa olmaslar, jazoga tortmaslar. Muhtojlikdan qo'rqsangiz men bor, men sizga qo'limdan kelgan yordamni qilarman. Ma'qulmi, Gulshanbonu?!.

Keyingi jumla bilan Gulshanning chehrasi ochilib ketdi.

— Xo'b, aylanay oyi xonim.

— Ahsan!

Dahlizda sanama tikib o'lturgan kanizlardan biri — xazinador yugurib kirdi.

— Labbay.

— Opangg'a ikki tillo ber, ustiga munsak yop!

Ahsan ikki qo'lini ko'kragiga qo'yib, ta'zim qilg'andan so'ng, chiqib ketdi.

— Shunday odatingizcha manim oldimg'a kelib turavuring, keragingiz bo'lsa tortinmay ayting.

Gulshan bosh bukib qulliq qildi. Eshik ochilib, qo'lida adras munsagi bilan Ahsan kirdi va Gulshanning ustida to'xtadi. Gulshan o'rnidan turib oyimg'a bosh egdi. Shu holda Ahsan munsakni uning ustiga yopib, qo'lig'a ikki tilloni ham uzatdi. Gulshan ustida munsagi bilan ohistag'ina o'lturdi. Ahsan ham turg'an joyig'a cho'kkaladi. Gulshan duog'a qo'l ko'tardi. Ahsan omin, dedi. Duodan

[1] **Itob** — ta'na.

so‘ng Gulshan va xazinador — Ahsan ohista-ohista orqalari bilan yurib, Og‘acha oyimning huzuridan chiqdilar.

30. XONIM OYIMLAR

Gulshan egnida munsagi bilan dahlizga chiqib, undagi kanizlar tomonidan “iltifotga loyiq ko‘rilgani” uchun tabrik qilindi. Kafshandozda kiyinar ekan, ko‘zi to‘g‘ridag‘i shahnishinda edi. Kanizlar bilan xo‘shlashib havliga tushdi.

Yuqorida so‘zlanganidek, bu havlida xonning suyukli xotinlari o‘zlariga xos doya, chevar, kanizlar va qullari bilan turar edilar.

Og‘acha oyimning qatoridag‘i ikkinchi tanobiy xonning suyukli xotini Roziya oyimg‘a qarar edi. Roziya oyim garchi o‘tkan yillardagina xong‘a nikohlangan bo‘lsa ham, o‘zining xayoliy husni bilan “sayid”ning iltifotini jalb etib, haramda birinchi mavqu‘ga mingan xonimdir. Xizmatiga to‘rt kaniz va ikki qul hadya qiling‘an bu oyim asli koshg‘arliq bo‘lg‘an Oxundjonboy deganning qizidir. Roziya xonim qizliq chog‘ida Qo‘qon boylaridan Jonbobo otlig‘ bir kishiga tegib, bir bola tug‘gandan keyin eri o‘ladir. Bundan so‘ng qo‘qonliq Miyon Fazl Vahhob hazratka erga chiqadir. Gulshanbonug‘a o‘xshash xufiyalar “sayid”ning qulog‘ig‘a yetkirgan bo‘lsalar kerak, bir kun xon, to‘sindan arava yuborib, Roziya xonimni “mehmong‘a” chaqiradi...

Xonning hukmiga qarshi Miyon Fazl Vahhob nima ham qila olsin. Roziya xonim xon haramida bir kecha qo‘nib, ertasi uyiga qaytadir. Ul uyiga qaytib kelganda Miyon Fazl Vahhob Roziya xonimning qo‘lig‘a taloq xati topshirib, yetti arava mol bilan o‘rdag‘a jo‘natadir... Miyon Fazl Vahhob bu ishni qo‘rqqanidan qilg‘anmi yoki xong‘a achchig‘ tariqasidami, har holda bunisi hatto Roziya oyimning o‘ziga ham qorong‘idir[1].

[1] Haram to‘g‘risidagi ma’lumotimizning aksarisi bu kunda ham hayot bo‘lg‘an shu Roziya oyimdan olindi. Hozir to‘qson yoshlarg‘a yetkan bu kampir o‘zining kuchlik xotirasi bilan bizga qimmatlik ma’lumotlar berdi. Hanuz saqlanib kelgan ba’zi xususiyatlari bilan bizni taajjubka soldi. Muhtarama Roziya oyimg‘a va ikki orada vositachi bo‘lib ustimga minnat qo‘yg‘an qo‘qonliq do‘stim Bosit Qodiriyg‘a tashakkur va rahmatlar aytishka burchliman *(muall.)*.

Gulshan Roziya oyimning daromadiga yetkanda ikki nafar kaniz dahlizdan chiqib, bo‘sag‘aning ikki tomonida qo‘l bog‘lab va bosh bukib to‘xtadilar. Shu holda ichkaridan go‘yo yuzi sut bilan sug‘orilg‘andek oq, quralay ko‘zi oysiz va bulutliq kechasidan ham qoraroq, qaddi sarv kabi mavzun, qora sochi taqimini o‘pkan, ust-boshi ipak va oltinlar bilan g‘arq bir xonim xiromon chiqib keldi. Boshidag‘i hisobsiz kokillarini sanama tikilgan oq harir ro‘ymol bilan ozorsizg‘ina bog‘lag‘an, yoqa va etaklariga nafis jiyak birikтirgan xonatlas ko‘ylak, Buxoro kundalidan qirg‘oqlarig‘a oltin uqa (qo‘r) tutulg‘an yengsiz jelatka kiyib, yoqut ko‘zlik oltin tugmalarni bo‘shqina solg‘an, husnda misli oz bu nozanin xonning suyukli xotini — mazkura Roziya xonim edi. Roziya xonim orqasidan sakkiz-to‘qquz yoshlar chamaliq, ko‘z va tishidan boshqa a’zosida oqi yo‘q bir bola ko‘rinib, xonimni ta’qib etdi. Bu yosh yugurdak qulcha xonimning har bir mayda xizmatlariga tayyor kabi oyog‘olar edi[1].

Roziya xonimg‘a qarshi kelguchi Gulshan bukilib salom qildi. Roziya xonim ishorat bilan javob bergach, “esonmisiz” dedi va uning javobini ham kutmay shahnishin tomong‘a qarab yo‘l soldi.

[1] Qullar aksar tojik va habashdan bo‘lib yetti yoshdan o‘n ikki yoshg‘acha edilar va haramda bundan yuqori yoshdag‘i qullar saqlanmas, qul o‘n ikki yoshg‘a yetkanda, haramdan chiqarilib, o‘rdadag‘i birar xizmatka belgilanar edi, deydir Roziya oyim. Erligi olingan (bichilgan) qullar Xudoyorning onasi Hokim oyim — Jorqin oyimg‘acha (1185-yilda vafot) faqat ikki nafar bo‘lib: (Eshmat sarkor, Toshmat sarkor; har ikkavi habash) bular ham xondan tashqari haramga kiralmas ekanlar. Har kun ertalab xon onasig‘a salom bergali kirganda haligi ikki nafar qul ham xonning orqasida kirib, Hokim oyimg‘a salom bergandan so‘ng yana xon bilan birga chiqishib ketar ekanlar (bu ikkisi Sheralixondan qolg‘an, Hokim oyimg‘a yaqin, qadrdon qullar bo‘lg‘ang‘a o‘xshaydir).

Roziya oyimning aytishiga qarag‘anda, shu ikki quldan boshqalarning erligi yo‘qotilmag‘an ekan. Bundan onglashiladirkim, Xudoyor harami to‘g‘risida yozg‘uchi o‘ruslarning qul (yevnux)larni kaniz va xonimlar bilan aralash yurg‘an holda ko‘rsatishlari mubolag‘adir.

Roziya oyim yana tafsilga kirishib: “Xon birinchi martaba taxtdan hayдalishida o‘ziga qarashliq yosh qullardan bir nechasini Jizzaxka eltib o‘qutdi va so‘ngg‘i davrida ularni ba’zi mansablarga qo‘ydi. Ular: Shog‘ulom jarchiboshi, Jamil Fayzullo va Mullacha xazinachilar, Davlat udaychi, Davlat sarkor va Shopsand qo‘rboshilar” deydir. Bu qullar ham haramga kiralmaganlaridek, erliklari ham joyida ekan *(muall.)*.

Gulshan Roziya oyimning quyisidag'i dahlizga yuzlanib, undagi kanizlardan Qurbon oyimning sog'lig'ini so'rab o'tdi. Qurbon oyim tanobiysidan so'ng havlining kun botishig'a moyil bino Shodmon oyimg'a qarashliq va shu bilan haramning birinchi havlisidagi oyimlar hisobi bitadir[1].

[1] Roziya oyimning aytishig'a qarag'anda, Xudoyor o'zining uch karra xonliq davrida shu xotinlarg'a uylangan:

1) *Qozoq to'ra* — Roziya oyim buning otasini aniq aytolmaydir. Lekin, o'zi qirg'izlardan edi, deydir. Fikrimizcha, Musulmonqulining qizi shu bo'lsa-mikin?.. Xizmatida to'rt kanizi bo'lg'an; 2) *Anbarchik to'ra* — O'ratepada yuzbegi bo'lg'an Xudoyorbek vallamining qizi; 3) *Katta poshsho oyim* — qo'qonliq Xo'ja Kalon to'raning qizi, Nasriddin bekning onasi, xizmatida yetti kaniz, to'rt qul; 4) *Qo'qonlik oyim* — Qo'qonning Sarmozor dahasidan, kimning qizi ekanini Roziya oyim bilmaydir. Xon birinchi martaba taxtdan quvlang'ach, erga tegib ketkan; 5) *Qurbon oyim* — g'uma (joriya) lardan, O'rmonbekning xazinachisi, xizmatida ikki qul, uch kaniz. 6) *Gulzoda bekach* — g'umalardan, xizmatida to'rt kaniz. Shahzodaxon ismlik bir qizi bo'lib, 1919-yilda O'shda o'lgan; 7) *Shirin bekach* — g'umalardan, xizmatida uch kaniz, ikki qul. To'ra poshsha ismlik bir qizi bo'lib, qo'qonliq Karomatxon to'raga berilgan; 8) *Isfaralik oyim* — Isfaralik Habib eshonning qizi. Bundan Mohzodaxon ismlik bir qiz tug'ulib, qo'qonliq Safoxon to'raning o'g'li Isoxong'a berilgan (Mohzoda alhol tirik emish). Xudoyor ikkinchi xonliq davrida isfaralik oyimni g'arlikda ayblab, bahona bilan o'rdadan haydab yuborg'an.

Xudoyorning ikkinchi xonliq davrida olg'an xotinlari:

9) *Munisxon poshsha* — qo'qonliq G'ozixon to'raning qizi, xizmatida sakkiz kaniz, to'rt qul. Bundan Sayid Umarbek ismlik o'g'ul tug'ulg'an. Sayid Umarbek bu kunda Roshidon rayo'n, To'ra qishloqda turar emish; 10) *Poshshabonu oyim* — Qo'qonda mashhur Bahodirxon to'raning singlisi, Muhammad Aminbek bilan Chorsolaxon poshshaning onasi, xizmatida to'qquz kaniz, besh qul; 11) *Mas'udaxon* (Og'acha oyim) Ibodullaxo'ja qizi, Fansurullobekning onasi; 12) *Kishbibi (Qizoyim)* — Xudoyorning tog'asi Gadoyboy dotqoning qizi. Bu aslida Shomurodxonning xotini bo'lib, Shomurod o'lgandan keyin Hokim oyim Buxoroda o'g'li Xudoyorg'a Kishbibini nikohlab bergan, xizmatida besh cho'ri, uch qul; 13) *Kichik Shohoyim* — Shug'non hokimining qizi, O'rmonbekning onasi, bolaning chillasi chiqmay o'lgan; 14) *To'xtaposhsha* (Chindovulliq oyim) — Namangan tumani Chindovul qishlog'ining xo'ja qizlaridan, xizmatida to'rt kaniz, uch qul. 15) *Katta Shohoyim* — Dorboz hokimining qizi, xizmatida yetti cho'ri, katta Shohoyimdan Sayid Fansurullo ismlik o'g'ul tug'ulib, besh yoshida ekan, Marg'ilonda Po'ladxon o'ldirgan; 16) *Gulandom bekach* — g'umalardan, bundan Oftobxon ismlik qiz tug'ulib, Xudoyor vaqtida, o'n uch yoshida o'lgan; 17) *Mohbegim bekach* — g'umalardan. Binyaminbekning onasi, xizmatida uch qul, uch cho'ri; 18) *Gulqiz bekach* — g'umalardan; 19) *Asal bekach* — g'umalardan.

Uchunchi xonliq davrida; 20) *Qorateginlik oyim* — Qorategin hokimining qizi, xizmatida yetti cho'ri; 21) *Bibiposhsha* (ekavotliq oyim) — Namangan

Gulshan havlining kun botishi — oshxona va boshqa ro'zg'or uylari yoni bilan borib bir eshik orqali bizga ma'lum uzun yo'lakka chiqdi. Yo'lakda suv havlisidan chiqib kelgan bir kaniz Gulshanni ko'rishi on qo'lidag'i suvlik kashkulni yerga qo'yib yugurdi:

— Esonmisiz? Munsak muborak, ayamlar sog'mi?

Gulshan qo'l uchi bilan ko'rishdi:

— O'zing o'ynab kulib yurubsanmi? Munisxon poshsha oyim salomatmilar? Bibi poshsha oyim yozilib ketdilarmi?

— Shukur, shukur, bizning havliga kiring.

— Kirarman, — dedi Gulshan va ustidagi munsakni yesha berdi. — Sen manim kelganimni ularga aytma. Men o'zim birozdan keyin chiqarman.

Kaniz orqasig'a burilishi bilan yo'lakning yuqori eshiklaridan biri taraq-turuq ochilib, ichkaridan ikki yosh, oyog' yalan kaniz quvlashib chiqdilar. Gulshanni munsak bilan ovora ko'rgan qizlar shu tarafka qarab yugurdilar.

— Gulshanjon, Gulshanjon! Esonmisiz, omonmisiz? Sarpa qutlug'!

yuqorisida Ekavot qishlog'ining katta eshoni Xo'jam poshsha to'raning qizi, xizmatida uch cho'ri, ikki qul bo'lg'an; bu oyimdan Sayid Fansurullo ismlik o'g'ul tug'ulib, uch yoshida Po'ladxon o'ldirgan; 22) *Roziya oyim* — (shu ma'lumotlarni berg'uvchi) Roziya oyimdan Sayid Umarbek otli o'g'ul bo'lsa ham uch yoshida o'lgan; 23) *Qambar poshsha* — Xo'jakalon to'raning kichik qizi, Katta poshsha oyim o'lgandan keyin boldiz olg'an, xizmatida uch kaniz. 24) *Oynisaxon poshsha* — Tursun otaliqning qizi; 25) *Tuhfanisa oyim* — Oltiariq qozisining qizi; bu qizg'a uylangandan o'ttuz yetti kun keyin Xudoyor o'ruslarga sig'inib Toshkand kelgan; 26) *Hamroh bibi oyim* — qo'qonliq Nurmatboy deganning qizi; 27) *Saidaniso* (chimyonlik oyim) qirg'izlardan birining qizi. 28) *Shodmon oyim* — g'umalardan; xong'a suyukli emish, xizmatida uch cho'ri, uch qul; 29) *Gulbonu bekach* — g'umalardan; xizmatida bir cho'ri, bundan Ozodaxon ismlik qiz tug'ulib, qo'qonliq Bahodirxon to'raga kelin bo'lg'an; 30) *Ruhafzo bekach*; 31) *Sayqal bekach*; 32) *Sanavbar bekach*; 33) *Arg'uvoni bekach*; 34) *Nigor bekach*; 35) *Ruzvon bekach*. Bu oltovi ham g'umalardan emish.

Bu yerda yozilg'anlar Xudoyorning tugal xotinlari hisobi bo'lmas, deb o'ylayman. Chunki Roziya oyimning xotiridan ba'zisi ko'tarilgan bo'lishi mumkindir. Biz Roziya oyimning yonida ekanmiz, o'rtoq Bosit:

— Xon necha xotin olgan edi, oyi? — deb hazil tariqasida takror savol berdi.

Roziya oyim mendan iymangan qiyofada:

— Xon qursin, uning olg'an xotinlarining hisob-kitobi yo'q, bolam, — dedi va manimcha juda to'g'ri so'zni aytdi *(mual.)*.

Sho'x kanizlarning biri Gulshanning oldidan va ikkinchisi yonidan o'rmalab, birining og'zidan ikkinchisi "Gulshanjon, esonmisiz!" ni olib esankiratdilar.

— Bo'ldi, bo'ldi! Sho'x baytal o'lgurlar! — dedi Gulshan, — oyimlar eshitsa nima degan gap bo'ladi?

Qizlar Gulshanning so'ziga quloq solmay, kelgan taraflariga qarab uni sudradilar.

— To'q baytal! Gulshanjon! To'q baytal!

Gulshan achchig'lansa ham yana ularning so'z va harakatidan kulishka majbur edi.

— Qurib ketkurlar... Shuning uchun ham senlarning oldingg'a kirgim kelmaydi-da!

So'zga iltifotsiz, o'yun bilan borg'an kanizlardan biri Gulshanning qo'lidag'i munsakni titkilab o'ziga tortdi:

— Qaysi go'rdan olding, menga bersang-chi shuni!

— Ol, ol! — dedi Gulshan munsakni bo'shatib. — O'limlik qilarsan!

— Albatta tobutimga yoparlar!

Yo'lakning boshidag'i eshikka yetdilar va uchisi birdan siqilishib, ichkariga kirdilar.

31. QIRQ QIZLAR

Gulshanlar kirgan havli "Qirq qizlar" deb atalar edi. Bunda xonning ko'ngil ochishig'a xizmat qilg'uchi "Qirq qizlar" turar edilar. Bu havli undagi o'yunchi, sozanda va navozanda kanizlarning sonidan olib "qirq qizlar" atalg'an edi.

Xudoyorning haram kanizlari soni bir yuz elli besh nafar bo'lib, bulardan o'n to'rt nafar oq saroyda, sakkiz nafar shahnishinda, ya'ni xonning yotish turishig'a maxsus, sakkiz nafar O'rmonbekka qarag'uchi, o'n nafar doyalar huzurida, yigirma besh nafar shu "qirq qizlar"da va qolg'anlari har qaysi xonim oyimlarning xizmatida edilar.

Havli yuzida to'p (koptok) o'ynag'uchi "qirq qizlar"dan yettisakkizi Gulshan oldig'a yugurdilar.

— Esonmisiz!

— Yelib yugurib hormang!

— Eringiz o'lmadimi!

— Shahar yigitlari omonmi!..

Bu qizlar haligilardan qolishmaydirg'an sho'x edilar. Gulshan ham endi jiddiyat saqlab turmadi:

— Zerikmay o'lturibsanlarmi? Ichlaringda tug'ib qo'yg'anlaring yo'qmi? O'ynash qilib tutilmadinglarmi?

Bu havli to'rtta kichik va bitta zo'r tanobiy uydan, ham "qirq qizlar"g'a maxsus oshxona va boshqalardan tashkil topib, qizlar kichik uylarga joylashqan edilar. Ularning yasanig'a kelganda, yuqoridag'i kanizlarda ko'rilgandek — qizil shol ko'ylak, sarig' gullik qizil shol ro'ymol, shuvamatos yoki adras jelatka edi. Hozirgi to'p o'yunig'a ishtirok etuvchi qizlarning hammasi deyarlik yalan oyog' bo'lib, yumishdagi va oshxonada osh pishirg'uchi qizlar duranglik bedona kafshlar kiygan edilar. Aksariyat, yigirmadan oshqan qizlar, ichlarida o'n olti, o'n yetti yoshliqlari ham ko'rinar edi. Bu qizlar mamlakatning har tarafidagi beklardan xong'a hadya tariqasida yuborilg'anlar, shuning uchun ular terma do'ndiqlar edilar. Cho'ri ismi bilan haramga kelgan kunlari har birlari ham xonning "iltifoti"ga bir-ikki martabagina "loyiq" ko'rilib, so'ngra "qirq qizlar" ichiga havola qiling'an edilar. Ular hanuz ham shaharning mashhur xotinlari bo'lg'an Nusrat hofiz, Botirboshi xola, Tillo hofiz, Toji hofiz, Misqol hofiz, Xon og'acha, Misoq og'acha, Ulug' o'yunchi, Shohbachcha, Rajabxon, Tosh hofiz va hatto marg'ilonliq Zebixonlardan o'yunga, sozg'a, ashulaga ta'lim olib kelarlar va shuning uchun har birlari o'z hunarlarida yaxshi san'atkor bo'lg'an edilar. Juma kuni yetkanda bu havlidagi katta tanobiy tartibka solinar, "qirq qizlar" yangi kiyimlar kiyib upa-eliklar qo'yarlar, turli ziynatlar taqib, ajoyib suratda bazmga hozirlanarlar edi. Juma namozidan keyin xon ba'zan yonida Roziya va Og'acha oyimlar bilan bu havliga o'tar va katta tanobiyning to'riga qo'yulg'an maxsus kursiga o'lturib, "qirq qizlar" bazmini ko'rar edi...

Shu yo'sun qizlar Gulshanni havli o'rtasidag'i to'p o'yunig'a sudradilar. Gulshan o'yung'a ishtirok etishda tixirliq qilib ko'rgan

edi, qizlar zo'r keldilar. Noiloj ul ham o'ynamoqqa majbur bo'ldi. Bir chekkada o'lturib yeshindi. Shu qizlardek yalan oyog', bosh yalan bo'ldi. Tovor ko'ylagini ayab lippa urdi, yengini tirsagi yuqorisig'acha shimardi va ichki kiyimini ham boldirig'acha ko'tardi.

Qizlar o'zlari yasag'an katta ipak koptokni Gulshanga berdilar:

— Marra besh-o'n; har o'nda bir aylanish; agar to'pni marraga yetkarmay qochirsangiz, har birimizni apichib, havlini bir aylantirib chiqasiz! — deyishdi qizlar.

Gulshan shartni eshitib o'ylanib turdi.

— Agar marraga yetkarsam?

— Biz apichib aylantiramiz!

— Qochinglar bo'lmasa! — dedi Gulshan o'rtag'a tushib, — to'pka tegsanglar, menga haduk bersanglar hisob emas!

Qizlar uning shartiga ko'nib havlining tevaragiga tarqalishdilar. Gulshan o'yinni boshladi. To'p chiqag'on edi. Gulshan birinchi o'nni muvaffaqiyat bilan tamomladi. O'n ikkinchi urushda birinchi o'n uchun aylangan edi, Gulshanning uzun sochlari atrofka tarqalib, hatto ko'kragi ham larzaga keldi... Qizlar qiyqirishib kuldilar. Ikkinchi o'nning aylanishi ham shu yo'sun kulgi berdi. Lekin uchunchi o'nning yerga sakkizinchi urulishida koptok qochti. Gulshan koptokni harchand quvlab yuqori chiqarishg'a urunsa ham bo'lmadi, yerda dumalab qoldi. Qizlar qiyqiriq ichida chapak urib yubordilar va Gulshanni o'rab oldilar. Gulshan chiqib qochishg'a xezlansa ham bo'lmadi, ul kutmaganda bir qiz orqadan kelib sakrab mindi...

— Xix, eshagim!

Qizlar kulishar edilar. Ikki qiz Gulshanning old o'rum sochidan ushlab yetakladi. Bu tomoshaga hatto uydagi va oshxonadagi qizlar ham qiziqsindilar. Birinchi qizni havli aylantirib chiqqan edi, ikkinchisi mindi... Shu yo'sun bechora Gulshan o'nlab qizni o'z ustiga mindirib, orqasi yag'ir bo'layozdi. Yana o'yun boshlandi...

Shomga yaqin osh tayyor bo'lib, qizlar o'z qo'shoqlari bilan uylariga kirdilar. Gulshan ham bir qo'shoq qizlarg'a qo'shulib,

o'rtadag'i uyga kirdi. Qizlarning o'zidek uyning polos va jihozlari ham besaranjom edi. Unda bir ro'ymol, bunda bir mahsi, narida yana bir narsa... Xullasi, uy ivirsib yotar edi.

Gulshan bu holdan ranjib qizlarni urushti:

— Senlarga hech son kirmadi... Qachon ko'rsam, uylaring lo'lining xurjun solg'an yelkasi!

— Lo'lining xurjun solg'an yelkasi bo'lsa, — dedi Nozik otlig' bir qiz, — O'zing yig'ishtirib ber, Gulshan opa!

— Menmi, menga nima?

— Menga ham nima?

— Sening turadirg'an uying, — dedi Gulshan, — yig'ishtirsang, ko'ngling ravshan bo'ladi.

— Uy yig'ishtirilmasa ham ko'nglim ravshan, — dedi Nozik va yonidag'i Tuhfaga qarab kuldi. — Tuhfa, sening ham ko'ngling ravshanmi?

Tuhfa og'zini katta ochib, Gulshanning oldig'a keldi:

— Mana, o'z ko'zing bilan qara, opa: ko'nglim chilchirog' yoqqandek ravshan, ko'rdingmi?

— Ko'rdim, ko'rdim? — dedi Gulshan, yuzini chetka o'gurib. — Ko'ngling ravshanligi ustiga yana bir narsa ham tilabdir...

— Nima tilabdir, ermi? — dedi uchunchi yoqdan Qumri. — Ko'ngildagini topar ekansan, opa! Menikiga ham qara-chi, nima tilar ekan?

— Seniki ham er, — deb kuldi Gulshan. — Bularga bir so'zni ayt-da, qoch! Osh keldi. Nozik, dasturxoningni yoz!

Nozik dasturxon yozdi. O'rtag'a ikki xitoy laganda palov qo'yilib, Gulshan bilan yetti qiz oshqa o'lturdilar. Kengash-pengash bo'lmadi. Xuftandan keyin uylardagi qizlar birin-sirin katta tanobiyg'a yig'ila boshladilar. Ikki childirma qizitildi va dutor, tanbur, g'ijjak, chang kabi asboblar sozlandi. Qizlar o'zaro bazmga hozirlanar edilar va har kech ham bazm bilan ko'ngil yozar edilar. Darhaqiqat, erkaklar dunyosidan aloqasi kesilgan mazluma, oila hayotidan mahrum bechoralar shundan boshqa nima bilan ham ovinsin? Ularning ovinchog'i — kunduzlari o'yun, kechalari bazm va tunlari uyqu ham tush edi.

Qizlarg'a maxsus nazokat bilan soz chalinar edi. Sozga yo'lboshchiliq qilg'an childirma yarim tovushda gumbirlar, qo'ng'uroqlari shing'irlar edi. Katta qandildagi chilchirog' nuri ostida haram qizlarining husni yal-yonar, o'rtada o'ynag'uchining mammalari maqom bilan silkinar va "Qirq qizlar"dag'i kundalik bazmga odat qilg'an boshqa havli kanizlari bilan tanobiy borg'an sayin to'la borar edi.

O'yunchi qulliq qilib, sahnadan chiqdi. Uning o'rnig'a Nozik qo'zg'aldi. Nozik sahnaga chiqishi bilan childirma ham boshqa kuyga o'tdi:

— Bak-bakang, bak-bakang...

Childirmaga sozlar zamlangandan keyin, ikki o'rtadan uzuq va sho'x bir kuy tug'ildi. Nozik o'rtada xiromon bir tarafka o'tkan edi, qizlarning ba'zisidan soz kabi sho'x va nafis ohang eshitildi:

Ochilg'anda lolalar, terib yurg'ay bolalar,
Aytingiz-chi, xolalar, o'tkan do'ndiq sozmidir?
O'tkan do'ndiq sozmidir?
Termulg'anim bilmasa, pisandiga ilmasa,
Rahmi aslo kelmasa, menga qilg'an nozmidir?
Chekkan jabrim ozmidir?

Nozik o'ynar, qizlarning ashulasiga a'zo harakati bilan tasdiq ishorasini berar va bunda nafis bir san'at ko'rsatar edi.

Bag'rim o'tda yonadi, yorim mendan tonadi,
Qulni yo'qqa sanadi, mendan yo arazmidir?
Mendan yo arazmidir?
Yorim yuzi gul erur, zulflari sunbul erur,
Lahza ko'rgan qul erur, yoki bul pardozmidir?
Yoki bul pardozmidir?
Xummor ko'zing o'ynatib, oshiqni arzon sotib,
Isyon loyig'a botib, jabr-u sitam bozmidir?
Jabr-u sitam bozmidir?

Tirnamag'il sen yaram, yig'latma ko'b, qil karam,
Turg'an o'rningdir haram, ya'ni shohim bazmidir!
Ya'ni shohim bazmidir!
Oy-u yillar yig'lag'an, bag'rin har dam tig'lag'an,
Hasratidan big'lag'an[1], baxtsiz bir qiz Nazmidir!
Baxtsiz bir qiz Nazmidir!

Keyingi baytlar og'ir bir fojiani tasvir qildilar: oylar, yillar yig'lag'an, hasratidan hushsiz yiqilg'an baxtsiz bir qizning jon-so'z faryodini gavdalantirib ko'rsatdilar. Bu o'runda sho'x kuy lobarg'ina qilib bir hasratka tarjimonliq etdi. Yuqoridan boshlab o'ynoqi ruhda kuylab kelgan qizlar va doim noz-u karashmada bo'lg'an o'rtadag'i o'yunchi ham bundagi og'ir ma'noni o'zicha olishqa tirishdilar...

Oy-u yillar yig'lag'an, bag'rin har dam tig'lag'an,
Hasratidan big'lag'an baxtsiz bir qiz Nazmidir!

Bu "baxtsiz bir qiz" bazmdagi qizlarning har qayusig'a ma'lum edi. Faqat bu majlisda uning faryodi ishtirok etsa ham, o'zi ishtirok etmas, behisob faryodlar, fig'onlar, hasratlar bilan charchag'an bu qiz hozir tuproq ostida tinchib uxlar edi. Uning tarjimayi holini "qirq qizlar"dan har kim bilganidek, hatto uni qo'msab yig'lag'uchilar hali ham topilar edilar. Darhaqiqat, ozodliqdan mahrum etilgan mazluma qizlarg'a necha asarlar qoldirib ketkan bir shoirani kim bilmasin, ko'bchilikning aytolmagan hasratini kuylarga solib bergan shoirani kim unutsin? Oshiqidan ayrilg'an bir ma'shuqa, nomusig'a to'qunilg'an bir mazlumaning faryodi kimlarning yuragiga kirib o'lturmasin?

Shunday... Mundan birar yillar ilgari shu "qirq qizlar" ichida Nazmi ismlik bir qiz o'lgan edi. Bu shu qizning to'qug'an baytlaridan biri edi. Qizlarning so'ziga qarag'anda, Nazmi Qo'qon qishloqlarining biridan, chiroylik qiz ekan. Nazmi xolasining o'g'li bilan sevishkan, hatto to'y kunlari ham yaqinlashqan ekan. Otasi juda

[1] **Big'lag'an** — big'illag'an, hushsiz yiqilg'an *(muall.)*.

kambag'al dehqon bo'lib, Xudoyorning necha yillik soliqlarini to'lamag'an ekan. Xudoyor cho'g'ollari (zolim tabiatlik, rahmsiz soliq yig'uvchilar) qishloqqa chiqib, Nazmining otasini siqqanlar, urg'anlar... Qizidan boshqa mol topolmay, uch yillik soliq badaliga Nazmini tutib, Xudoyorg'a tortiq qilg'anlar. Xong'a Nazmining husni yoqqan, uni doya xotinlarg'a qo'shib hammomga yuborg'an. Xudoyor bir-ikki kech bechoraning nomusiga tegib, so'ngra "qirq qizlar"g'a qo'shqan... Nazmi shunda ikki yil chamasi kuylab, yig'lab yurgan, "qirq qizlar"g'a ko'b yangiliklar bergan va oxirda o'zi sil bo'lib o'lgan...

Nazmining oxirg'i ikki baytidan so'ng bazm bitdi. Har kim o'z joyig'a tarqadi.

32. NOZIK

Gulshan boyag'i yetti qizlar yonida uxlamoqchi edi. Nozik bilan Tuhfa o'run yozar edilar. Qumri Gulshanga sho'xliq qilar edi.

— Sen ahmoqsan, Gulshan opa! — der edi Qumri. — Eringni yolg'iz tashlab biz "bo'ydoqlar" ichida nima ma'no topasan?

— Aljimay o'l! — dedi Gulshan. — Senlardan, albatta, ma'no topmayman... Senlarning o'ylag'anlaring faqat...

— Bo'lmasa sen nimani o'ylaysan?

— Men tiriklik to'g'risida o'ylayman. Senlar to'qliqqa sho'xliq qilasanlar. Bir vaqt men ham xonim oyimlarg'a cho'ri edim. Biroq senlardek...

Hamma qizlarning quloq-ko'zi Gulshanning og'zida edi. O'runni yozib bitirgan Tuhfa so'radi:

— Sen o'ylamasmiding?

Gulshan biroz javobsiz, kulimsirab turdi.

— O'ylasam ham senlarcha har kimning oldida valdiramas edim... Bu o'zi shaytonning ishi. Namoz o'qusang, ro'za tutsang, xayolingga bu narsa hech kelmas. Mana bittasi Zarifa, senlardek uyat so'zga og'iz ochmaydir.

— Va-xa-xa-xa! — deb kulib yubordi Qumri. — Ayt-chi o'zing, Zarifa, sen kecha qanday tush ko'rding?

— Qurib ket, — dedi Zarifa yuzini chetka o'gurib. — Kishini ko'rgan tushi bilan ayblamakchi...

Qizlar birin-birin kelib o'runlari ustiga o'lturdilar. O'run qator va bir-biriga taqashtirib soling'an edi. Gulshan o'zi uchun chetroqdag'i o'runni tanladi.

— Ko'ylak yeshar! — dedi Qumri turg'an ko'yi va ko'ylagini yeshib tashladi. — Ishton solar!

Qizlardan to'rttasi Nozikni ta'qib etdilar va shart-shurt bir-birining yalang'och etiga urishib shartak olishdilar. Qip-yalang'och qizlar bilan kulgi boshlandi.

— Senlarning yoningda yotqan kishi gunohkor bo'ladi, — dedi Gulshan boshini ko'rpaga burkab. — Agar bilsanglar, har qaysing ikkita, uchta bolaning onasi bo'ladig'an yoshdasanlar.

— To'g'ri aytasiz, aylanay Gulshan, — dedi Qumri yalang'och o'zini shamga solib.

— Menga yana bir qarab ko'ring-chi, balki besh bolaning onasi bo'lsam ham arzir.

Hamma kulishib yubordi. Ko'rpani biroz ochib qarag'an Gulshan ham bu holdan ichi qotib kuldi.

— Shamni o'chir.

Qumri toqchadagi shamni o'chirdi. Uy qorong'ilandi. Endi "nari yot, beri yot" bilan bir-birlarini itarib, surib ko'rpani to'rt tomong'a tortishib janjallasha boshladilar.

— Uxlatasanlarmi, yo'qmi? — dedi Gulshan jekirinib.

— Jim, jim, — dedi yarim tovush bilan Qumri. — Gulshan bizning uyga uxlag'ali kelgan ekan.

— Uyida eri uxlatmag'an bechorani.

— Men shuning uchun ham erga tegmayman-da, — dedi Qumri. — Er deganning oti o'chsin, kishini uxlatmaydi.

— Uxla, bechora, uxla, — dedi Tuhfa, — "Qirq qizlar"dan saranjomingni olib ket.

Yana kulgi ko'tarildi. Gulshan harchand o'zini ushlasa ham yana qizlarning kulgisiga tortildi.

— Gap-so'zda ham bir ma'ni bo'lishi kerak, — dedi Gulshan, — bo'shdan bo'shka hiring-hiring, bundan ko'ra tinch uxlag'an yaxshi.

— Ma'ni o'zi nima, Gulshan opa?

— Ma'nining ma'nisini so'rama, Tuhfa, — dedi Qumri, — Gulshan opam javob bersin, bizning shu "qirq qizlar"da qamalib yotqanimizda ham ma'ni bormikin?

— Uni qo'yavur, — dedi qizlardan yana biri, — Gulshan opam erini yolg'iz tashlab, biz ma'nisizlarning ichida yana bir ma'nisiz bo'lib yotipti; shunda ham bir ma'ni bormikin?

— Tovushlaring o'chsin.

— Bor, bor, — dedi allakim. — Bizga hamroh topib keladi.

— Bizga hamroh topib kelganida ham ma'ni bormi?

— Nega ma'ni bo'lmasin, bizga o'xshash ma'nisiz ko'payadi.

Yana kulgi ko'tarildi. Qizlarning "ma'ni"dan boshlang'an "payrav"larining keyingi jumlasi Gulshanga ham ta'sir qilib hiringladi.

— Qirilib ket hammalaring... Endi ma'nisizni ko'paytirmayman, tinch uxlalaring.

— Barakalla, — dedi Nozik. — Ana endi sizga ham ma'ni kiripti.

— Bekor aytibsan, Nozik, Gulshan opamga ma'ni kirganiga ko'b bo'lg'an.

— Masalan, qachon kirgan?

— Anchadan beri... Erga tekkaningizga qancha yil bo'ldi, Gulshan opa?

Qizlar yana shaqqillashib kuldilar.

— Bemaza gapni qo'yinglar, uxlayliq.

— Uxlashni biroz qo'yib tur, Gulshan opa, — dedi Nozik. — Men senga mazalik bir hikoya aytsam eshitasanmi?

— Hikoyang qursin...

— O'zi mazalik gap. Eshitmasang, baribir uxlatmayman.

Gulshan ming'illab o'rnida ag'darildi.

— Ayt, lekin cho'zma.

— Cho'zmayman. Senlar ham jim yot, ovsinlar!

Bir-birini qitig'lab, hiringlashkan qizlar Nozikning so'ziga quloq solmadilar.

— Tuhfa, Qumri! — deb hayqirdi Nozik. — Tinchimasanglar bo'g'aman, maylimi?

Nozikning tahdidiga quloq soluvchi yana bo'lmadi. Nozik irg'ib o'rnidan turg'an edi, qizlar ko'rpaga yashirindilar.

— Og'zingg'a ayamay uraman, Navro'z!

Ko'rpa ichida qizlarning piqillashi eshitilsa ham, boyag'i to'polon bitkandek bo'ldi.

— Uyg'oqmisan, Gulshan opa?

— Gapuraver.

Qizlarg'a yana bir martaba tanbeh yasag'andan keyin Nozik o'z o'rnig'a kelib o'lturdi.

— Bir kun ertalab biz hammomdan kelar edik, — deb hikoya boshladi Nozik, — bizga yo'l ustidan bir yigit hamroh bo'ldi...

— Eski dard, — dedi allakim, qizlar piqillashib yubordilar.

— Eski gap bo'lsa, kishini eshitkali qo'ymaysanlarmi?.. Men Gulshan opamga so'zlab bermakchiman, senlar eshitmasanglar, uxlalaring yo bo'lmasa, so'zni so'zga qovishtirlaring!

— So'zlay ber, biz tinch yotamiz, — dedi Tuhfa, — Navro'z, Qumri, Hamroh, jim yot-da, axir!

— Shunday, Gulshan opa, yo'ldan bizga bir yigit hamroh bo'ldi. O'zi qanday yigit deb so'ra: surma qo'yg'andek ohu ko'zi bor, qizil olmadek tarang yuzi bor, endi chiqib kelgan ko'k maysa mo'ylabi, Roziya xonimnikidan ham nafisroq qalam qoshi... Ustiga kiygan beqasam to'ni o'ziga shunday yarashqanki, biz qizlar ixtiyorsiz unga qarashdiq, a, shundaymi, Tuhfa?

Tuhfa tasdiq qildi, Gulshandan uyg'oqliq javobini olib, Nozik davom etdi:

— Yosh, uyatchan yigitka o'xshadi. Yigirma chog'liq qizning o'ziga tikilganidan uyalib, yerga qaradi... Bizni hammomga olib borg'uchi Nasiba xola bilan Hanifa doya edilar. Ular bizni yigitka aylanishkan holda ko'rib, tez yurishqa qistadilar. Biz yigitka qaray-qaray nochor qadam bosar edik. Yigitcha bo'lsa bizdan qolishmay birga kelar edi. Biz o'rda darbozasiga yetayozg'an edik

men qayrilib orqamg'a qaradim. Yosh yigit hamon o'n qadam narida kelar edi... Shayton vasvasa qilib ko'nglimga bir gap keldi. Sekin-sekin surilib, qizlardan keyin qola bordim. Eng orqag'a chiqg'ach, boshimdag'i ro'ymolni olib, paranji ichidan yerga tashlab yubordim... Darbozaga yaqinlashqan edik, darbozani ochib darbozabonlar chetlashdilar. Ro'ymolim yerga tushdimi, yo'qmi — bilmas edim, lekin darbozadan tashqarida tushib qolishini tilar edim... Ish kutkancha chiqmadi, deb afsus qildim, chunki darbozadan o'n adim ichkariga kirgan edik, darboza yopilmasdan yana orqamg'a qayrildim. O'zimdan besh qadam narida tushkan ro'ymolimni boyag'i yigit engashib yerdan olar edi. Men burulib yo'limg'a keta berdim...

— Opa, ro'ymolingiz tushti!

Yuragim orziqib to'xtadim. Yigitcha ro'ymolimni keltirdi, tusida biroz kulimsish bor edi.

— Siznikidir? — deb so'radi.

— Meniki, — deb qo'lidan oldim, rahmat aytish ham esimdan chiqqan. Do'ndiq yigit boshqa so'z aytmadi. Ro'ymolni menga berib o'rdaning ulug' darbozasiga qarab ketdi. Men bo'shashg'ancha qizlar orqasidan haramga sudraldim. Men yigitni bir adim naridan ko'rdim, tovshini ham eshitdim, qo'li ham qo'limg'a tegdi shekillik. Uxlamaysanmi, opa?

— Uyg'oqman, — dedi Gulshan. — Xo'sh undan so'ng nima bo'ldi?

— Nima bo'lg'anini hozir so'zlab beraman... Yuragim o'ynag'an holda "Qirq qizlar"g'a kirdim, "opa, ro'ymolingiz tushti, siznikimi?" jumlasi qulog'im ostidan ketmaydi va suvrati ko'z o'ngimga kelgan sayin, yuragim orziqadi. U yoqni o'ylayman, bu yoqni o'ylayman, o'yimning boshig'a yetalmayman, ammo yuragimga bir parcha olov tashlang'an, yonaberadir. Ichimdagi shu o't bilan go'yo men mast bo'lg'anman, boshim shishkan, ko'zim ting'an, yurg'animni-turg'animni bilmayman. Nega ko'rdim, nega qaradim? Nega ro'ymolimni tashladim, nega olib berdi, nega o'rdag'a kiraldi? Bu o'zi jin, meni jinni qilmoqchi... Oh, yana bir ko'rsam edi! Hammom borg'anlarning har biridan so'rayman: "Yo'ldag'i

yigitni sen ko'rdingmi?" "Ko'rdim"... "Ko'rgan bo'lsalaring senlarning ham yuraklaring yonadimi, yana ko'rging keladimi?" "Yo'q". Shundan so'ng uning jin bo'lg'anlig'ig'a ishonib qolaman: men jinga tegishdim, jin meni chaldi, deyman. "Bizning o'rdada shunday yigit bormi?" "Yo'q". "Senlar ham uning orqamizdan o'rdag'a ergashib kirganini ko'rdinglarmi?" "Yo'q". Demak, meni jin chalg'an... Tuhfa bo'lsa: "Sen pari yigitka oshiq bo'lg'ansan", deb kuladi. Men uning so'ziga ishonaman. "Balki pari yigitdir, ul ham meni yaxshi ko'rgandir", deyman. Shundan keyin men kuta boshladim. Agar yaxshi ko'rgan bo'lsa, meni o'z yurtiga olib ketar, deb o'yladim. Erta kutdim, kech kutdim, pari yigitdan darak yo'q. O'n besh kundan so'ng yana hammomga borish chog'i yetdi. Men so'yindim, balki bu kun parilar yurtiga ketarman, deb o'yladim. Shu orzuda hammadan ilgari men otlandim. Bordiq. Hammomdan chiqib pari yigit bilan uchrashkan joyg'a yaqinlashqan edik, yuragim o'ynay boshladi. Uchrashilganda qiladirg'an ishoratlarni o'ylab qo'yg'an edim. Agar chetdan turib o'ziga imlasa, qizlardan ajralib qolmoqchi edim. Ma'lum joyg'a yetdik... Pari yigit yo'q. U yoq-bu yoqqa, tor ko'cha ichlariga qaradim, yana yo'q. Badanimga sovuq ter chiqdi, qizlardan ajralib, yo'lda to'xtab qolg'animni bilmadim. ham bilmayman. Bir vaqt Nasiba xolaning chaqirg'an tovshi bilan ko'zim ochildi va ne zaylda qizlarg'a yetib olg'animni bilmadim. O'rda darbozasiga yetkuncha necha qayta orqamg'a qaradim, — dedi Nozik va uzoq tin olib, biroz to'xtadi. — Shunday, men pari yigitka oshiqman. Uch oydan beri oshiqman, Gulshan opa.

— Pari yigitka oshiqmisan, xe-xe-xe.

— Nega kulasan, Gulshan opa?.. Ishonmasang, Tuhfadan so'ra.

— Oshiqlig'ingg'a kulmayman, — dedi Gulshan kulib. — Sen aytkan yigit pari emas.

Nozik o'rnidan sapchib turdi.

— Kim bo'lmasa?

— Odam!

— Odam? Sen uni ko'rganmisan?

— Ko'rganman... O'zi bizning o'rdada... Hozir poygachining o'rnig'a kim o'lturgan, bilasanmi?

— Bilaman, mirzo Anvar otlig‘ kishi.

— Sen oshiq bo‘lg‘an “pari yigit” shu...

Tuhfa birdan xaxolab yubordi. Bu kulgidan uyqug‘a borg‘an qizlardan ba’zisi cho‘chib ketdi.

— Mirzo Anvarga oshiq bo‘lg‘an ekansan, Nozik.

Nozik hamon qotib turar edi...

— Shu qadar yosh yigit mirzoboshi bo‘lg‘anmi, Gulshan opa?

— Bo‘lg‘an.

— Bo‘lsa ham arziydi, — dedi Nozik, — O‘zi uylanganmikin?

— Men qayoqdan bilay, uylanganmi, emasmi?.. Uylanmagan bo‘lg‘anda ham seni olmas.

Nozik bir necha vaqt jim qoldi...

— Albatta meni olmas, — dedi Nozik, uning tovshida shu chog‘gacha eshitilmagan bir siniqliq ohangi bor edi. — Albatta, sen aytkancha, meni olmas. Menga it tekkan, men...

Gulshan javob bermadi. Birozdan so‘ng qatordan pishillagan tovushlar eshitildi va bu pishillashni ora-chora piq-piq yig‘lag‘an tovush buzar edi.

33. YANGI “HUNAR”

Ichkaridan chiqib kelgan maxdum mirzoboshini kutib o‘lturg‘uchilar ichida mulla Abdurahmonni ham ko‘rib qoldi.

— Baxayr, mulla Abdurahmon, baxayr... Va alaykum as-salom.

Solih maxdum mulla Abdurahmon bilan ko‘rishdi va uni kishilardan ayirib mehmonxonag‘a olib kirdi.

— Xo‘sh, habba... Xo‘b salomatmisiz?

— Alhamdulilloh... O‘zlarining sihhatlari?

— Parvardigorga ming qatra... Xo‘sh, qadamlarig‘a hasanot?

— Men tunovi kungi marhamatlari yuzasidan... — dedi mulla Abdurahmon, — basharti mirzo Anvar janoblari muvofiq ko‘rsalar, munshiylikka kirsammi, degan niyatda...

— Ko‘b yaxshi, ko‘b yaxshi, — dedi maxdum, — ne g‘aroyiblig‘i bor, ilmingiz kofiy, faqat insho... inshodagi nuqsoningizg‘a albatta Anvar ustozlik qilar, qarab turmas... Husnixat vajida sizga ta’lim hojat bo‘lmasa kerak.

— Tahrir va inshoda ham ustozga muhtojlik oz, — dedi biroz nafsi oling‘an qiyofada, — mirzo Anvar kabi bo‘lmasamiz ham undan beriroq, taqsir...

— Yana yaxshi, yana yaxshi. Ammo, lekin devonxonadagi barcha mirzo, muftilarg‘a qarag‘anda Anvarning tahriri fasihroq[1] emish. Bu, albatta, ta’lim xosiyati... Kam-ko‘st o‘rganilsa, beshak manfaati bo‘lur. Xo‘b... Mirzo Anvarga o‘zlari tasodif kelmakchilarmi yoki men vosita bo‘lsam durustmi?

— Bilmadim... o‘zlari vosita bo‘lsalar ham ma’qulmi, deb o‘ylayman?

— Vositalik ham durust, zero, xotirjam so‘zlasharmiz, soniy sizning kamolatingizdan mirzoboshini qanoatlandirish zarurati ham bor, — dedi maxdum va biroz o‘ylab to‘xtadi. — Habba, devonxona qavoidicha[2], yangi mirzo malaka hosil qilg‘uncha vazifa yemas ekan. Bizning Anvar ham ibtido vazifasiz xizmat qilg‘an edi.

— Mohonada ahamiyat oz, zero, maishatimiz imomat orqasida ta’min, taqsir.

— Habba, bu tarafdan ham tashvish oz ekan. Inshoda chobakdast[3] bo‘lib olsangiz, vazifa vajhi oson... G‘ayraz, bobi oliyg‘a aloqa, kalon va kalonzodalar bilan robita ham kishiga ko‘b manfaat beradir. Bu jihati sizga ko‘b g‘animat, — dedi maxdum va tovshini sekinlatdi. — Imomat bilan bir joyg‘a yetib bo‘lmaydir... Ammo bu andishangiz benihoyat ma’qul. Siz o‘zimizning farzandimizsiz; zero o‘z bolalarimizning o‘rda bilan aloqador bo‘lishlari bizga ayni manfaat. Xotirjam, mulla Abdurahmon, men Anvarga sizning vajhingizni tushuntirurman. Albatta o‘z yonig‘a olur.

Abdurahmon maxdumga rahmat aytdi va ketish uchun qo‘zg‘aldi.

— Qay vaqt xabar olsam bo‘lur ekan? Albatta, javob o‘zlaridan bo‘lsa kerak?

---

[1] **Fosih** — chiroyli.

[2] **Qavoid** — qoidalar, tartiblar.

[3] **Chobakdast** — chaqqon, epchil.

— Habba, ertaga ba'daz bomdod, — dedi maxdum. — Nega qo'zg'aldingiz, choy, non, mohazar...

— Rahmat, taqsir.

Maxdum mulla Abdurahmonni havligacha kuzatib chiqdi va xayrlashib, Anvarni kutib o'lturganlar yonig'a keldi. Har kimdan ahvol va kutish uchun sabab so'radi. To'ni yangiroqlarning bolalari qayerda o'qushini, basharti, shu dahadan bo'lsalar, nima uchun bolalarini boshqa maktabka berganliklarini tekshirdi. Ayniqsa kutib o'lturg'uchilar ichidagi yamoq to'nlik, qo'li qadoq bir dehqon maxdumning diqqatini o'ziga jalb etkan edi.

— Xo'-o'sh, kim, hali siz qishloqdan kelgan ko'rinasiz, — dedi maxdum, — qani, ayting-chi, kasal nima?

Dehqon maxdumning hurmatiga o'rnidan turib, qo'l qovishtirdi:

— O'n uch tanop yerimiz bor edi, taqsir... Chamasi yang'ish bo'g'an-da, o'ttuz uch tanopqa haq sog'anlar. Men shung'a arza yozdirayma, deb...

— Himmm, — dedi maxdum, — qishlog'ingizda oqsoqol yo'qmi?

— Bo'g'an minan, taqsir... quloq soladig'an emas.

Maxdum yana bir martaba dehqonni boshdan oyoq ko'zdan kechirdi.

— Ariza yozdirishqa chaqa kerak bo'ladi, uka. Chaqangiz bo'lmasa, ovoragarchilikka arzimaydi, inim...

Dehqon belini timiskilab, go'yo chaqasini ko'rsatadirg'andek harakatlandi.

— Chaqasiz arzag'a kelib jinni bo'lg'anmizma, taqsir.

Maxdum dehqonning chaqasi borlig'iga qanoat qilsa ham, Anvardan xotirjam emas edi. Chunki "zarnoshunos" Anvarning shu dehqong'a o'xshash kambag'allar ishini bitirib berib, ulardan "chaqa" olmaslig'ini bilar edi. Hatto shu to'g'rida Anvarga "bu ishingiz zarnoshunosliq, bolam" deb nasihatlar qilsa ham bir natija chiqmag'an, shunga binoan "zarshunos" maxdum yaqindan beri qiziq bir hunar ijod qilg'an edi. Maxdum ko'pincha kishilar Anvarga uchrashib tarqalg'uncha, yo'lakda o'lturib olar edi. Anvar-

ga yo'liqib chiqqan har bir kishini to'xtatib, natijani bilar, ariza yozdirg'an yoki boshqacha bir kengash olg'an bo'lsa, haq bergan, bermaganligini so'rar, Anvar berilgan haqni olmay qaytarg'an chiqsa, darhol — "siz chaqani oz bergansiz-da, mo'lroq bersangiz, albatta olar edi. Xo'b, mayli, borini menga tashlab keting, o'zim uni ko'ndirarman", deb ariza yozdirg'uchining bor aqchasini qoqmalab qolar edi. Hatto ba'zi vaqt ikki og'iz so'z bilan qaytib chiqqan kishidan ham bir narsa undirishka tirishar, "mishiq oftobga tekin chiqmaydir, sizdan aqcha so'rashqa iymangan-da, menga bir narsa tashlab ketsangiz, o'zim unga berib qo'yarman. O'zingizga berishka uyalibdir, deb aytarman. Habba, yana ishingiz tushishiga yaxshi-da", der edi.

Shu yo'sun maxdum bir necha haftadan beri bu "hunar"ni o'ziga kasb qilib olg'an, Anvar ariza va kengashdan bir pul ishlamagan kunlarda, ul necha tangalarni yo'lakda o'lturib topar edi. Kishilarni jo'natib xotirjam bo'lg'ach, jaraq-jaraq aqcha bilan ichkariga kirib ketar, ichkarida bu kungi "daromad"ni sanab, bir pulni besh puldan, tangani chaqadan ajratib, "he, gap bilguncha ish bil, bachcha taloq", deb o'zicha kular edi. Albatta, bu hunarni uy ichidagilardan yashirar, ayniqsa, Anvardan "behad" andisha qilar edi.

Maxdum asr namoziga ketkan paytda Anvar o'rdadan qaytib keldi. Maxdum shoshib va asrni chala o'qub kelsa ham, yana baxtlik odamlardan anchasi ishni bitirib tarqag'an edilar. Maxdum attang o'qub mehmonxona darichasidan qaytdi, asr azonini kech aytkan so'fidan ranjidi. Ichkarida yana bir necha kishi ko'ringani uchun eski odaticha, go'yo biravni kutkandek, yo'lakka kelib turdi. Birozdan keyin mehmonxonadan bir mullanamo chiqib keldi. Maxdum chiquvchini yoqtirmag'andek yer ostidan ko'zini g'ilaylatib qarag'ach, birdan vaziyatini o'zgartdi:

— Assalomu alaykum, kelgan ekanlar, taqsirim!

— Vaalaykum assalom! Xo'b salomatmisiz, Solih maxdum? Mirzo Anvarda andak yumishimiz bo'lur ekan... Yashag'uringiz, ko'b ziyrak bola: kichkina ariza yozdirib oldim... Xo'b salomatmisiz, maxdum?

Maxdumning og'zidan har turluk takalluflar chiqsa ham uning nima uchun ariza yozdirg'anini so'ramadi. Chunki bu odam shu o'rtaning eshonlaridan bo'lib, gadoydan xayr kutish ma'nosiz edi. Mundan boshqa, eshonni so'zga tutsa, "kelasi daromad"ning ham qo'ldan ketish ehtimoli bor, shunga binoan maxdum so'zni muxtasar qilmoqchi bo'ldi:

— Ko'b yaxshi, ko'b yaxshi, kelib tursinlar, taqsirim!

— Kelamiz, kelamiz... Mirzo Anvarga fotiha ham lozim. O'zingiz bir ziyofat qilib chaqiray ham demaysiz, maxdum... Men mirzoga aytdim: bu xizmatingiz bilan qutulmaysiz, bir ziyofat qilib chaqirasiz, dedim. Mirzo ko'b saxiy tabiat ko'rinadi. Qachon kelsangiz ziyofatimiz tayyor, eshon pochcha, deydi. Bolalarning to'yini qilar emishsiz, deb eshitdim. Mirzodan so'rasam, kulgulik bilan to'g'ri javob bermadi. Kori xayrni to'xtatmag'an yaxshi... Xo'sh, to'y qachon, maxdum?

Maxdum bu duru daroz "bema'nilik"dan ancha toqatsizlang'an, ichkaridan bir kishi chiqib ketmasin, deb ko'zi besaranjom edi.

— To'yni ko'klamga boshlasaq, deb turibmiz!

— Fursatni uzoqqa olibsiz-da. Xayr, har narsa vaqti soatiga yetib bo'ladir. To'ylaringiz ham kichkina bo'lmas deb o'ylayman. To'rt dahaning kazolari ham to'yg'a aytilsalar kerak, haram xonimlarini ham bir kun kutarsiz... Zero, kuyav bolangiz kichkina odam emas. Birar ming to'n ketishi bu yerda turg'an gap. Albatta, to'yg'a kelganlarning qo'llari quruq bo'lmas... Haram xonimlari bo'lsa yuz tilloliq sarposiz kelmaslar, qizingizg'a cho'ri hadya qilsalar ham ajab emas. Albatta daromadga yarasha buromad, degan gap bor...

Maxdum, mehmonxonadan yurib kelgan oyoq tovshini eshitib, yomonlag'an otdek tipirchiladi. Eshon bo'lsa hamon bulbul kabi sayrab borar edi:

— To'ydan qo'rqish kerak emas. Kori xayrnikini Alloh taoloning o'zi yetkirar ekan. Sizning to'yingiz-ku, albatta, boshqalarnikidan ko'b katta bo'ladir. Yana shunday bo'lsa ham tavakkal bilan qulochni keng yoza berish kerak. Xudo xohlasa, to'y kunlaringiz o'zim kelib turaman. To'y ko'rmagan kishi uchun, albatta, odam kutish qiyin. Lekin menga o'xshash odamdan ikkitasi bir kunda besh ming kishini kuta oladir.

Mehmonxonadan chiqib kelgan bir xotin kishi edi, ularning yonidan shovillag'ancha o'tib ketdi. Maxdum olazarak goh eshon-g'a, goh xoting'a qarab qoldi.

— Ayollar bo'lsa ichkaridan xotirjam bo'lishsin... Bizning ayollar to'yda xotin kutib juda omilkor bo'lishib qolg'an. To'ydan birar hafta ilgari xabar berilsa, albatta, bosh usti, ayollarni yuborib ramiz... Xayolingiz parishon ko'rinadi, maxdum, birar a'zongizda alam bormi, mulla Solih?

Haqiqatan ham maxdum hozir juda besaranjom bo'lg'an edi. Chunki mehmonxonadan ikkinchi oyog' tovshi yurib kelar edi.

— Yo'q, bahuzur.

— Shunday, to'yda odam kutishdan xotirjam bo'lasiz. To'ydan ilgari haligi ziyofatni unutmang-chi, mulla Solih. Shu bahonada mirzo Anvar bilan ham bir suhbatlashaylik...

Boyag'i dehqon yo'lakdagi ikki "hurmatlik" zotka ta'zim qilib, darbozaga o'tdi. Betoqat maxdum eshonning so'ziga quloq solmay:

— Siz to'xtab turing-chi, uka, — dedi. Dehqon narida to'xtadi. Eshon yana so'zida davom etdi: — Agar fursatingiz bo'lsa, men shu hafta ichi bo'sh edim, mirzo Anvar har qachon ham tayyor ekan. Takallufning uncha ham hojati yo'q. Mantimi, somsami, ishqilib, og'izg'a yoqadirg'anroq taom bo'lsa kifoya... Vaqtini belgilab, maktab bolalaridan birini bizning uyga yuborsangiz bas.

— Xo'b, taqsir.

— Bo'lmasa, gap shunday bo'lsin. O'zingiz ham bizni yo'qlab uyga borsangiz, qadamingiz kira tilaydimi? Xayr, mulla, Solih, ko'rguncha Xudoyning panohiga.

— Xayr, taqsir, xayr.

Maxdum eshonni hatto darbozagacha kuzatib chiqishg'a ham ensasi qotib, dehqon yonida to'xtadi:

— Nima gap, ariza yozdirdingizmi, uka?

— Yo'q, taqsir, — dedi dehqon, — taqsirim shu qovozni pitib berdilar, tanopchig'a ko'rsatadug'an qovoz ekan.

— Ko'b yaxshi, — dedi maxdum, — qalam uchi berdigizmi?

— Yo'q. Chaqa bersam olmadi, taqsirim.

— Ozg'ina ber...

Maxdum "ozg'ina bergansiz" demakchi edi, biroq "ozg'ina ber" bilan tilini tishlab, dami ichiga ketishka majbur bo'ldi. Chunki hozir mehmonxona tomondan Anvar kelib chiqqan va maxdumga salom bergan edi...

— Vaalayk... Men, shunday, masjiddan, — dedi maxdum shoshqan holatda va o'z og'zig'a qarab turg'an dehqong'a ishorat qildi, — ishingiz bitkan bo'lsa boravuring.

34. XAYRUL-UMURI AVSATUHO

Dehqon "ozg'ina ber" deb tilang'uchiga nima berishini bilmagan holda yo'lakdan chiqib ketdi. Maxdum terlagan, dovdiragan yo'sunda Anvar bilan ichkariga yurdi. Biroz so'zsiz borg'andan keyin sekin Anvarning aftiga qarab qo'ydi.

— G'ozi eshon huzuringizda ekan, — dedi maxdum, — o'zi ko'b bema'ni odam... Ziyofat-miyofat deb yaqin bir soat vaqtimni oldi. O'zi ko'b tammo' odam. Sizga ham ziyofatdan dam urg'an bo'lsa kerak?

Anvar iljayib bosh irg'atdi. Maxdum G'ozi eshondan koyib davom etdi:

— Tama o'zi ko'b mazmum[1] sufat... Chunonchi, azza man qana, zalla man tama[2]... Otasi marhum ham behad tamakor edi. It yeganini qusib, o'g'li undan ham rasvoroq chiqibdir. Bu avlodning kattadan-kichigi bir-biridan battar... Muftiga ariza yozdiribsan, keta ber. Yana bu o'rtada ziyofat ba chi ma'ni?!

Anvar maxdumning so'ziga kulib, orqada borar edi. Maxdum ichkariga tomon so'zlanib kirar edi:

— Takalluf lozim emas emish: mantimi, somsami — har nachuk og'izg'a yoqadirg'an taom bo'lsa kifoya emish. Kabob bo'lsa yemasmidingiz, eshon?! To'yg'a o'zi bosh bo'lib turar emish,

[1] **Mazmum** — yomon; xato.

[2] Qanoatli aziz, tamali kishi xordir *(mual.)*.

odam kutishni benihoyat bilar emish. Ey... man sandek tammo'ni to'yboshi qilib telba bo'ldimmi? Uyidan toq kelib, juft ketmakchi-da, bu tammo'.

Maxdum shu so'z bilan ichkariga kirib, havli sahnida chaqaloq ko'tarib turg'an Ra'no yonidan ayvonga o'tdi. Maxdumning orqasida kirgan Anvar Ra'noning oldida to'xtab, undan chaqaloqni oldi. Otasining yuzida achchig'lanish sezgan Ra'no Anvarga "nima gap?" degan kabi im qilg'an edi, Anvar ko'z qisib, arzimaganlik ishorasini berdi.

Maxdum ayvonga chiqib o'lturar chog'ida yana bir "astag'firullo" deb qo'ydi. Chunki kayfi juda ham buzulg'an edi. Ilgari masjiddan kech qaytish bilan buzulg'an avzo, G'ozi eshonning "pastligi" ila juda ham avjiga chiqqan edi. Bu kungi kutilgan "daromad" sartopo[1] falokatka uchrab, maxdumning ko'nglini g'ash qilg'an, ayniqsa dehqonning ham tekinga qutulishi va o'zining Anvar oldida sharmanda bo'layozishi... Bularning hammasiga shu "past", "tammo'" sababchi va shuning uchun ham maxdum G'ozi eshon to'g'risida har bir so'zni aytishdan tortinib turmadi.

Anvar havli yuzida chaqaloqni vosita qilib, Ra'no bilan so'zlashar edi. Maxdum kechki osh pishirish bilan mashg'ul Nigor oyimdan taomning tayyor bo'lish vaqtini so'rab, Anvarni o'z yonig'a chaqirdi.

— Qani, bu yoqqa, Anvar! — dedi maxdum. — Taomni shu yerda tanovul qilsaq ham bo'lur... Sen, Ra'no, ukalaringga qara-chi: Mansur tashqarida ko'ringandek edi; darbozani ham zanjirlab kir, qizim!

Ra'no tashqarig'a chiqib ketdi. Anvar qo'lida chaqaloq bilan ayvon muyushiga kelib o'lturdi. Chaqaloq Anvar qo'lidan irg'ib har tarafka talpinar va turlik tovushlar chiqarib qichqirar edi. Maxdum chaqaloqning harakatiga qiziqsindi:

— Mam-mam, mam-mam-mam, — dedi qo'lini chaqaloqqa o'ynatib, — du-du-duv, du-du-duv... hay bachchataloq, hay bachchataloq!.. Behad sho'x bo'libti-da, behad, du-du-duv!

Chaqaloq maxdumga talpinar, kichkina qo'llarini goh ochib, goh yumar edi.

[1] **Sartopo** — boshdan oyoq.

— Kel, yigit, kel! Alhol xom-da, xom; qizamiq chiqib o'tsa edi. Du-du-duv!

Ra'no ukalarini boshlab kirdi. Maxdum chaqaloqni qo'yib, bolalarni koyib ketdi:

— Hay bema'nilar! Chaqirmasa, uyga kirishni bilmaysanlar! Kiyimni qara, kiyimni! Turpoqqa ag'nadingmi, eshshak! Qoq, qoq, yeshib qoq! Attang-a, esiz kiyim... Bularni endi nima qilsa bo'ladi, Anvar?

Anvar maxdumdan qo'rqib turg'an bolalarning ahvolig'a qarab, kulimsidi:

— Esi kirib qolar.

— Qiyomatdami? Bularning tatig'ini bermasam.... he, ko'zlaring qursin! Ra'no, sen akangga ko'rpacha solib, ukangni ol, onangg'a ayt, osh dam yegan bo'lsa, suzsin!

Ra'no ayvonga ko'rpacha yozib, Anvardan chaqaloqni oldi va onasining yonig'a ketdi.

— Anvar, qani ko'rpachaga chiqing! Qo'llaringni yuvib kel, eshshaklar!

Bolalar yugurishib ariqqa ketdilar. Anvar ham qo'l yuvish uchun bolalar orqasidan bordi. Ariqning suvi juda loyqa edi. Anvar bolalarni ariqdan qaytarib, obdastadagi tiniq suvdan ularning qo'lig'a quyib, yuvintirdi. Navbat o'ziga yetkanda ayvonda turib, maxdum baqirdi:

— Ra'no, akangning qo'lig'a suv quy!

Anvar Ra'noning kelib suv quyishig'a qaramay, o'zi yuvina berdi. Ra'no yetib kelguncha qo'lini yuvib oldi. Maxdum qizidan achchig'landi:

— Juda sust qadamsan-a, Ra'no. Seni talqon yeb suvga yuborg'an kishi qaytib kelguningcha, tiqilib o'ladi!

Maxdumning tashbihidan Anvar va Ra'no kulishdilar. So'zni joyida ishlatkani uchun bo'lsa kerak, maxdumning o'zi ham kulimsiradi:

— To'g'ri-da, mirzo Anvar, qo'li sust kosibdan oyog'i chaqqon gadoy yaxshi emish!

Ular yana kulishdilar. Maxdum zavqlandi. Anvar ko'rpachaga chiqqandan keyin Ra'no o'rtag'a dasturxon soldi. Nigor oyim

sopol laganda palov keltirib, hammalari birga oshqa o'lturdilar. Osh o'xshalg'an edi. Birinchi oshamdayoq maxdum Nigor oyimni taqdir etti:

— Bu kungi oshing durust, Nigor... Biroq go'shtni ko'b solibsan.

Nigor oyim kulimsib Anvarga qaradi:

— Go'sht ko'b bo'lsa osh o'xshaladir.

— Xayrul-umuri avsatuho, Nigor[1].

— Bu so'zning oshqa go'shtni ko'b-oz solish bilan nima aloqasi bor?

Ra'no onasining bu so'zi bilan piq etib kuldi. Anvar yuzidagi kulgini yashirish uchun chetka qaradi.

— Hadisning hukmi om[2], Nigor, — dedi maxdum. — Bundagi umur — umurid-dunyo[3], umurid-dunyo iborat az harakati ahli mo'min. Inchinin, bu hadisning amaliyoti oxirat uchun ham hukmi joriydir[4]... Masalan, shab-u ro'z savm[5] va salot[6] mo'min kishini jisman notavon va nafaqai ahli ayoldan ojiz qiladir. Bas, bu holda ibodatning kasrati, ya'ni toatda ifrot[7] ham xayrul-umurga qo'shilmas, zero, farz va sunnat banda uchun kofiy erdi. Ma'noyi kofiy chist, ay avsat[8]... Binobarin, bu hadisi sharif ro'zg'orot borasida dastur tutilsa, yana ayni hikmat va savob. Masalan, oshqa yigirma paysa go'sht solmoqchisan; ammo "avsat" qilmoq niyatida, mazkurdan o'n paysani ajratib qolding... Bas, hikmatni tomosha qil; ertasi kun oshing yana jazlik, ya'ni "avsat" bilan ikki kunlik ehtiyojdan qutulib, sa-vobga ham daxldor bo'lding. Hikmati digar[9]: dunyo vajhing[10] yaxshi erdi. Taomni yaxshi mazalik yeb, nafsing yaxshi oshqa ho'[11] qildi.

---

[1] Har ishning o'rtasi yaxshidir, yoki: ishda e'tidol yaxshi *(mual.)*.

[2] Payg'ambarning buyrug'i hammaga tegishlik.

[3] **Umurid-dunyo** — dunyo ishlari.

[4] **Hukmi joriy** — yaraydigan hukm.

[5] **Savm** — ro'za.

[6] **Salot** — namoz.

[7] **Ifrot** — haddan oshish.

[8] Yetarli deganning ma'nosi nima, bu demak o'rtachalikdir.

[9] **Hikmati digar** — boshqa bir hikmat.

[10] **Dunyo vajhi** — boylik.

[11] **Ho'** — odat.

Vaqti kelib, aftodahol bo'lding, kuning go'shtsiz taomg'a qoldi: ammo nafsi ammorangni[1] serjaz oshqa ho' qildirg'aning vajhidan go'shtsiz osh og'zingg'a yoqmaydir, bu — bir aziyat; soniyan: laziz oshqa ho' qilg'an nafsing taqozasi bilan, anvo'i habosatlarga va mazmum kirdorlarga[2] irtikob[3] qilmog'ing xavfi ham bordir; bu nimadan keldi? Albatta "avsat"ka rioyasizlig'ingdan.

Maxdumning "amri ma'rufi" Nigor oyimg'a qaratib so'zlansa ham, haqiqatda umumiy, ya'ni, bir o'q bilan bir necha qushni urmoqchi edi. Biroq, qarshig'a qarab otilg'an bu o'qdan maxdumning o'zi ham amin emas, agar lagan tevaragidagi o'lturg'uchilardan biri turib, boshqalaridan qat'i nazar, faqat bu kungi xayrul-umuringizni misolga olayliq: "Yo'lakdagi "umurid-dunyongiz" o'zingiz aytkan "avsat"ka kiradimi?" deb so'rasa, bilmadikki, maxdum nima deb javob berar edi. Madrasa ko'rgan Solih maxdum, balki bu savoldan ham shoshib qolmas. Kitobning "nafaqa" bahsidan varaq ochib, "nafaqai ahli ayol" uchun bo'lg'an "harakat"ning farzlig'idan va bundagi hisobsiz savoblardan dam urib, "nafaqa" bilan ishi yo'q ba'zilarni "yerga qaratsa" ham mumkin edi... Lekin o'q yeganlardan hech birisi maxdumga qarshi chiqmag'anlaridek, uning so'zini tasdiq etish belgisini ham ko'rsatmadilar. Ehtimolki, ular muqobalaga ojiz edilar yoki qarshi chiqishg'a orada boshqacha bir sabab bor edi. Faqat bir-birisiga qarshi o'lturgan ikki yosh ma'noliq ko'z urishtirib kulimsidilar.

Maxdum amri ma'rufdan keyin oshqa qaradi, ko'b vaqt so'zsiz faqat oshdan bosh ko'tarmadi. Maxdumning da'vosicha, har bir ishda ham "avsat" mezondir. Lekin osh olishda bu "mezon" unutildi. Boshqalar ora-chora bir go'sht qo'shib olg'anda, maxdum bir oshamni ham go'shtsiz yubormasliqqa tirishib bordi, ya'ni "avsat"dan o'tib "a'lo"da ish ko'rdi...

Oshni yarimlatqanda, maxdum lagandan bosh ko'tarib, Anvarni tuzukroq olishg'a taklif qildi, bolalarni oshni to'kib yeyishda ayblab, Ra'noni chipxo'rligi uchun koyidi:

[1] **Nafsi ammor** — doim yomonlikka buyurib turuvchi nafs.
[2] **Kirdor** — odat, qiliq, ish.
[3] **Irtikob** — harakat.

— Chipxo'rsan-da, qizim... Shu ham osh yeyishmi?

— Meniki adno[1], — dedi Ra'no.

Bu so'z Anvar va Nigor oyimlarni tovush chiqarib kulishka majbur etdi.

— Senga bir so'z tegmasin, qizim, — dedi kulib maxdum. — Oshni sust yegan kishi, ishda ham sust bo'ladir.

— Bo'lmasa, oshni "a'lo" yeyish kerak ekan-da...

— Og'zing kuymasa a'losi ham durust.

Yana kulishdilar.

— Hay, voqean, — dedi maxdum, kulgi orasi to'xtab. — Mirzoboshidan bir iltimosimiz bor ekan, yodimdan chiqayozg'an ekan... Kim hali... habba, boya mulla Abdurahmon kelgan edi. O'shal va'damizga muvofiq siz bilan uchrashmakchi ekan. Chog'i ul ham mirzoliqqa kirishmakchi. Xo'b, men mirzo Anvar bilan gaplashib qo'yarman, o'z yonig'a olsa kerak, dedim. O'zi yaxshi mulla bo'lg'an ko'rinadi, zakki tab'[2] yigit...

Anvar biroz o'ylab turdi.

— Kim u mulla Abdurahmon, xotirlay olmadim?

— O'zimizning mulla Abdurahmon-chi, axir... Yorlig' olg'an kuningiz fotihaga kelgan yosh imom.

Anvar yana bosh chayqadi:

— Hech bir esimda yo'q.

— Xo'b, — dedi maxdum o'ng ko'zini qisib. — O'shal kun fotihaga kelgan bo'zchi muxlisingizni xotirlaysizmi?

— Xotirlayman.

— Habba, endi o'shal bo'zchining ustiga kirgan yosh mullani ham xotirlab qarang.

— Xotirimga keldi... O'zi yoshlig'ida bizning maktabda o'qug'an?

— Habba, — dedi maxdum va bahska Nigor oyimni ham tortdi, — uni sen ham bilasan.

— Men qayoqdan bilay?

— O'zi Buxoroda o'qub kelgan, Ra'noga bir necha qayta sovchilar yuborib yurg'an odam.

[1] **Adno** — past; ozgina.
[2] **Zakki tab'** — ozoda tabiat.

Nigor oyim boshi bilan "tanidim" ishorasini berib, Anvarga sekin ko'z qirini yubordi. Ra'no "sovchi" so'zi bilan ensasi qotqandek sochiqni olib qo'lini artdi. Maxdum keyingi so'zini o'ylab aytdimi, yo'qmi — har nachuk Anvarda g'ayurlik kabi bir his uyg'onib, o'zidan javob kutkuchi maxdumga iltifotsiz, Ra'nodan sochiqni so'radi.

— Nega qo'l artasiz, Anvar. Kun bo'yi och yurib, yegan oshingiz shumi?

Anvar Nigor oyimg'a rahmat aytib, to'yg'anini so'zladi va qo'l artar ekan, chaqaloqqa gap qotdi:

— Anvar bilan Ra'noning tuprog'i bir joydan oling'an, — dedi maxdum osh oshalab, chunki hanuz uniki "avsat"ka yetmagan edi, — ikkisi ham kam taom.

Maxdumning bu so'zi yuqoridag'i gunohini yuvg'andek bo'ldi. Ular bir-birlariga qarashib, iljayishdilar. Nigor oyim ham og'irliqdan chiqdi.

— Shunday, Anvar... Shu yigitni o'z yoningizg'a olsangiz, qalay bo'lar ekan?

— Hozircha mirzog'a ehtiyojimiz yo'q.

— Mirzoga ehtiyojingiz bo'lmasa ham, yana shunday kishilarni olg'aningiz ma'qul, deb o'ylayman. Zero bundaylar o'zingizga sinamol, yana o'z tarbiyangizda yetishsalar boshqalardan sizga xayrixohroq, inchinin, xizmatingizga aztahidil kamarbasta bo'lurlar. Bu ham bir maslahat-da, bolam Anvar.

— O'ylashib ko'rarmiz.

— O'ylashqan albatta yaxshi va lekin men buni ko'b vaqtlardan beri andisha qilur erdim. Biloxir[1], amniyatingiz uchun bu tadbirni ko'b puxta idrok qildim. Zero, Sultonali mirzodek hamkuflaringiz[2] ko'paysa xayriyatingiz, degan mulohaza fikrimga keldi.

— Balki to'g'ridir...

Anvarning ko'zi dasturxonda edi. Bu to'g'rida qat'iyatsiz mulmal javoblar berishidan nedir to'ying'an Ra'no Anvardan ko'z olmay turar edi. Nigor oyim Mansurga qolg'an oshni yedirib qo'yish bilan ora-chora gapka ham quloq solg'andek bo'lar edi.

[1] **Biloxir** — nihoyat.

[2] **Hamkuf** — safdosh, do'st.

Maxdum kekirib, sochiq so'radi.

— Bu andishaning haqlig'ida shak yo'q, Anvar, — dedi va dasturxondagi donlarni terib, og'zig'a tashladi. — Menga taslim bo'lib ibtadaan shu mulla Abdurahmonni o'z yoningizg'a oling. Ul bir necha oyg'acha muft xizmat qilishg'a ham rozi.

— Masala uning muft yoki haqli xizmat qilishida emas.

— Ya'ni, masalan?

— Men yangi mirzo boshlab borsam, u yerdagilarga og'ir kelmasmikin, deb o'ylayman.

— Ul majjonan[1] xizmat qiladi, bas, mirzolaringizg'a nima og'irliq?

— Yana har holda, bir-ikki oydan keyin bo'lsa ham ularga raqobatchi ortadir... Ayniqsa, bizning Shahodat mufti kabilarning fe'li sizga ham ma'lum.

— Shahodat mufti o'zi qanday it! — dedi maxdum. — Andishamiz ham bamisoli shunday itlar qarshisig'a o'z kishingizni tikkaytarish emasmi? Yoshlig'ingiz bor, bolam, yoki yangi mirzo olishda biravning ruxsatiga hojat bormi?

— Yo'q.

— Ana, xolos. Az karnaychi yak kuf. Men erta unga aytay, huzuringizga boraversin.

— Borishi qochmas... Ilgari men u yerdagi ba'zilar bilan kengashayin-chi.

— Xo'b, ularning yuzi uchun kengashkan ma'qul: ammo, baharhol olmoq kerak.

Maxdum fotiha o'qub, shom namoziga qo'zg'aldi. Tashqi yo'lakka yetkanda, yodig'a G'ozi eshonning bema'niligi kelib tushti, shu qatorda to'y, to'yg'a ishtirok etadirgan kazolar, xonim oyimlar, hammadan ham muhim va qizig'i yomg'ur kabi yog'iladirg'an to'yona va ularning saranjomi... So'fi takbir tushurar ekan, maxdumning ko'nglidan "Ra'noga cho'ri qo'sha ko'rmasinlar-da, tishlik hayvonning bo'lg'anidan bo'lmag'ani yaxshi" degan andisha kechti...

[1] **Majjonan** — tekinga.

35. XON KO'NGIL OCHMOQCHI

Qavs oyi[1] kirgan bo'lsa ham, havo mo'tadil, kun juma edi. O'rda bog'ig'a suv sepilib, supurilgan, o'rtadag'i shahsufaga lolagul gilam yozilib, xonning o'lturishi uchun baxmal ko'rpacha ustidan arslon terisi tashlang'an edi. Hozir shahsufa xon va a'yondan xoli, ammo shahsufa qarshisidag'i nimsufalar vazirlar, sarkardalar, qozikalon, shayxulislom, qozi-quzzot, rais va shaharning zo'r ulamolari — mudarrislar, ahli tariqat eshonlar, o'rda xodimlari va eng pastarini qo'rboshi va dahboshilar bilan liq to'lg'an edi. Ularno qismida umuman banoras to'n, oq salobatlik salla, vazir va sarkardalarda kimxob va baxmal to'nlar, boshlarida ba'zan salla va ba'zan o'siq barradan tikilgan telpaklar hilpirar edi.

Xon bu kun juma namozigacha ko'ngil ochmoqchi va bundagi yig'ilg'anlar shu ko'ngil ochish soatida ishtirok etkuvchi xonning ko'ngil tortarlari, ya'ni mamlakat a'yonlari edilar. Xon hali ichki o'rdadan chiqmag'an, hamma raiyat "janobi oliy"ni kutib muhtasham darbozaga ko'z tikkanlar edi. Shahsufadan biroz narida, atrofi bordon bilan o'rog'liq bir kapa paydo bo'lg'an va bu kapa ichida bir necha kishi suhbat qurib o'lturar edilar. Bir necha daqiqa kutkandan so'ng, muhtasham darbozada Darvesh udaychi ko'rinib, qarshisidag'i raiyatka o'rundan turish ishoratini berdi. Birdan hamma shuv etib qo'zg'aldi. Darvesh udaychi darboza yonig'a o'tib, rukuga[2] bordi. Ichkaridan kimxob to'n bilan yo'g'on qorninі o'rag'an, oq shohi sallasini manglayig'acha tushirgan Xudoyor ko'rindi. Xon ko'rinishi bilan barcha raiyat ham udaychi kabi rukuga ketdilar. Xudoyor orqasidan yosh O'rmonbek qizil baxmaldan tikilgan sipohi kiyim bilan otasini ta'qib etar edi. Buning orqasidan qizil movutdan shahzoda kabi kiyinib, siloh[3] taqing'an va har qatorg'a to'rt nafardan terilgan o'n olti-o'n yetti yashar, yosh va xushro'y sipohlar (mahramlar) chiqdilar. Xon shahsufaga qarab keldi. O'ninchi qatordan so'ng yosh sipohlar turkumi uzulib, yaxshi intizomlik qirq nafar navjuvon shahzoda orqasida xonni ta'qib

[1] **Qavs** — 22-noyabr–21-dekabr.
[2] **Ruku** — bosh egish.
[3] **Siloh** — qurol-aslaha.

etar edilar. Shu holda nimsufalarning biridan chalg'ular tovshi keldi. Sozlar nafis va ohangdor qilib "Sarbozcha" kuyini chaldilar. Kuy sozda qaytarib oling'ach, xon orqasidag'i yosh sipohlarning bir qismidan shu kuyning ashulasi eshitildi:

Shahanshohim, shahanshohim, baxtingiz kulsin!
Davlatingiz, shavkatingiz dushmanlar ko'rsin!

Qalqon ushlab, xanjar taqqan yovlar maydong'a!
Nomussizlar, vafosizliq qildingmu xong'a!

Bizning aytkan nazrimiz bor shohimardong'a!
Ahdin buzib dinin sotqan bo'yalg'ay qong'a!

Shahanshohim, shahanshohim, baxtingiz kulsin!
Davlatingiz, shavkatingiz dushmanlar ko'rsin!

Xon sufaning zinasiga yetib, yuqori mindi. Shahzoda ham otasini ta'qib etdi. Yosh sipohlar xon va O'rmonbekni zinada qoldirib, to'g'rig'a o'tdilar, sufadan aylanib borib, xonning muhofazatiga, ya'ni Xudoyor o'lturadirgan arslon terisining orqasig'a saf torta boshladilar. Xon borib arslon terisiga o'lturdi. O'rmonbekni o'zining o'ng tomonig'a oldi. Raiyat hamon rukuda... Yosh sipohlar sufaning uch tarafini qurshab olg'an edilar. Xon joylashg'ach, rukudagilarga tikkayish ishoratini berdi. Barcha bosh ko'tarib, qo'l qovishtirdi. Soz ham to'xtadi. Sufaning zinasida udaychi hozir bo'lib, qo'lini ko'tardi, raiyat ham uning bilan barobar duog'a qo'l ochdilar.

— Dushmanlar xarob, munofiqlar betob o'lsin... Onhazratimning davlatlariga Xudo tavfiq-u adolat bersin!

Duodan so'ng barcha yuz siypadi. Xon udaychiga bir narsa deb ishorat qildi.

— Mingboshi, qushbegi, domla shog'ovul, janob shayxulislom, otaliq va amsoli hazratka ul janob o'z huzurlaridan joy mehribonchiliq qiladirlar!

Udaychi sanag'an kishilar birin-birin shahsufaga chiqib xong'a salom va ta'zimdan keyin atroflab tura boshladilar. Sufaga o'n

chog'liq arkon[1] chiqqandan so'ng, xon udaychiga yana bir narsa deb qo'ydi.

— Farog'at ato qildilar!

Sipohlardan boshqa barcha tik turg'anlar shuv etib o'lturdilar. U yer-bu yerdan yo'talgan tovush eshitildi.

Udaychi xong'a arz qildi:

— Onhazratimning davlatlariga Xudo tavfiq-u adolat bersin... Qullaridan biri valine'matimga ikki kalima arzim bor, deydir!

Xon kelsin, ishoratini qildi. Barchaning ko'zi boyag'i bordonliq uyga tushti. Bordon ichidan uzun bo'yliq, qora soqolliq, ustida malla to'n, simobi bo'z sallasining peshini bir qarich osiltirg'an bir kishi chiqdi; tamkin, viqor bilan bitta-bitta yurib kelib, zina yonida xong'a qarshi to'xtadi... Xondan tortib hammaga tabassum tusi kirgan edi. Kishi xong'a qarshi turg'an holda sallasini tuzatdi, soqol-murtini siladi, to'nini qoqib, oldini o'radi, so'ngra xotirjam rukuga bordi. Birdan xon va raiyat kulib yubordilar. Bu kishi Xudoyorning eng yaxshi ko'rgan qizig'i Zokir-gov edi.

Zokir-gov boshini rukudan ko'tarib, go'yo janoza o'qug'an kishidek, ikki yelkasiga salom berdi. Yana gurr etib kulib yubordilar. Zinaning ikkinchi boshida turg'an Darvesh udaychi Zokir-govga tanbeh berdi:

— Kimning huzurida turg'anlig'ingizni unutmang!

Zokir-gov qo'li qovushtirilg'an holda, gavdasini qimirlatmay yonidag'i udaychiga qaradi:

— O'zim ham bilib turibman, bu yerda ahmoq bor, deb o'ylaysanmi?

— Xo'sh?

— Xonimg'a arzim bor!

Yana gurr etkan kulgi bog'ni tutib ketdi[2].

Udaychi:

— Arzing bo'lsa, dodras[3] huzuridasan, gapur!

— Arzimni o'ylab turippan-da, o'ylag'ali ham qo'ymaysanmi? — dedi Zokir-gov. — Yoki men ham so'zimdan yanglishib Jabbor jinnidek osilib ketaymi?

— Arzga kelib turg'aningg'a bir osh pishar vaqt bo'ldi!

— Men ham arzimni miyamda pishirib olayotibman-da; pishmag'an osh ich og'ritadimi-a, taqsirlar?

— Arzingni yo'lda o'ylab kelmabsan-da!

— Ey, devonami bu o'zi! — dedi Zokir-gov. — Yo'lda o'ylash uchun bundan boshqa kasal yo'qmi?

— Yo'lda nimani o'ylading?

— Xon huzuriga borayotibman, deb o'limni o'yladim, yatim qoladirg'an bolalarimni, men o'lgandan so'ng erga tegadirgan yangizni o'yladim! (*Kulgi.*)

— Janobni va shu qadar raiyatni ma'tal[1] qo'yma!

— Xe-xe-xe! — deb kuldi Zokir-gov. — Sizlar har kun minglab kishini o'rda tegida ma'tal qo'yg'anlaringizda, men bir nafas ma'tal qo'ysam, xe-xe-xe!.. Taqsir, sizga arz!

Xon, "ayt" degan kabi bosh irg'atdi.

— Taqsirimga birinchi arz shuki, — dedi Zokir-gov, — yonimda turg'an shu baqa aftni mendan nari qilsangiz, zero, buningizning dag'dag'asi siznikidan ham o'tadig'an ko'rinadi! (*Kulgi.*)

Xudoyor udaychiga, sufaga chiq, ishoratini qildi. Zokir-gov qo'lini duog'a ochti:

— Onhazratimning davlatlari kam, o'zlarida g'am, ko'zlarida nam, dushmanlarida dam, qadlarida xam bo'lmasin... Shahzodamning boshlarida baxt, ostlarida taxt o'ynab, yosh umrlariga ajali bevaqt yetmasin... Shohi baxtiyorning xizmatlariga bel bog'lag'an oq salla, ko'k salla, to'ni malla otalarimizning dillari ham hamisha soqollaridek oq bo'lsin, omin! Soniy, arzi bandaligimiz shulki, biz, darbadari devona, aql-u hushdin begona, xalq tilida afsona, elkezar g'aribona qullaringiz dard-u alam yutar erdik, qalamravingizning bir chetidan o'tar erdik. Dedilarkim, bu diyorning xoqoni, Iskandari soni, zar-u zevar koni, elning osh-u noni, ya'ni saxovatda Hotam, qahri kelsa motam... g'urabo[2] yoridir va yana sizlardek bozori kasod darbadarlar, enasi ko'chada tug'gan bepadarlarga

---

[1] **Arkon** — davlat arboblari.

[2] Bundagi kulgiga sabab "xonimg'a" so'zidir. Chunki bizda "xonim" deb xotin kishiga aytiladir *(mual.)*.

[3] **Dodras** — olampanoh, xon.

[1] **Ma'tal** — kutmoq.

[2] **G'urabo** — g'ariblar.

ham ehsoni joriydir, deb biz ahli tama' bechora, nafs ilgida[1] ovora g'ariblar har qaysimiz besh paysa, o'n paysa tama' xapidan yutib, dargohingizga yuzlandik, toki eski-tuski hunarlarimizni arz qilsaq, janobingizni besh pul, o'n pul qarz qilsaq, deb... (*Kulgi.*)

— Xo'p, hunaring'izni ko'rsating'! — dedi xon.

36. QIZIQLAR

Zokir-gov xong'a qulliq qildi va ikki-uch qadam bordon tomong'a yurib, butun tovshi bilan chaqirdi:

— Bahromboy! Hov, Bahromboy!!!

Bordon ichidan bir oyog'ida kafsh, ikkinchisi kafshsiz oldi ochiq kir yaxtagidan badani ko'ringan, bir qo'li bilan yelkasini qashib, ikkinchisi bilan ishtonbog'ini ushlagan, boshyalang bir yigit chiqdi.

— Eshak hangradima! — dedi Bahrom va uyoq-buyoqqa along'lab olg'andan keyin, yaxtagining chokini axtardi. — Singli taloq bitni qochirdim-da! (*Kulgi.*)

— Bahrom deyapman, menga qara!

— E-ey, Zokir aka, sen chaqirding'ma... Ha, nima gap?

— Xonni ko'ndirdim!

— Ko'ndirdingma?.. Men ham aytdim-ku, xon o'zi laqma emish, deb. (*Kulgi.*)

— Ular qani?

— Ularingma? Ularing ichkarida yatipti.

— Nima qilib yatipti.

— Qo'y desam bo'lmadi, bir poy kafshimni ikavi huzur qili-i-ib yeb yatipti! (*Qattig' kulgi.*)

Zokir-gov achchig'landi.

— Senlarga hech bir aql kirmadi-da... Endi xonning oldig'a bir poy kafsh bilan chiqasanmi?

Bahrom o'ylanib boshini qashidi.

— Chiqsam chiqavuraman-da. Xoning ham menga o'xshag'an bir odam-da, aka! (*Kulgi.*)

— Kir, kir, padarla'nat, darrav ularingni olib chiq!

[1] **Ilig** — qo'l.

Bahrom yelkasini qashib, kafshlik oyog'i bilan kafshsiz oyog'ini "tap-chip, tap-chip" yerga bosib ichkariga kirib ketdi. Birozdan so'ng ikki hamrohini boshlab chiqdi. Chiqqanlardan biri pak-pakana, yum-yumaloq, lo'p-lo'nda bir maxluq edi. Uning gavdasi bu qadar "kelishkan" bo'lishi ustiga, basharasi ham shunga monand tushkan, tomog'ining ostida cho'guri qovundek bo'qoq g'ovlab yotar edi. Uning gavdasi misoli bir gupchak bo'lsa, shu gupchakning yuqorisig'a katta bir suv qovoqni bosh bo'lsin, deb o'rnatqan edilar. Va bu yaltir qovoqning betida ko'z bo'lib, quyoshda qovjiragan ikkita g'o'lun turshak, og'iz yerida bir kafsh, burun o'rnida yuqorig'a qarab o'rmalag'an bahaybat bir qurbaqa va quloq maqomida suv qovoqning ikki bag'rig'a tiralg'an ikki oshlov turar edi. Qosh va boshdag'i soch to'g'risida og'iz ochib bo'lmas, ammo besh-o'n tuk, ya'ni soqol-murt g'ira-shira ko'zga chalinar edi. Sepkil va chechak dog'i bu betni "muzoyaqakor" qilib ko'rsatkanidek oyog'idag'i choriq, ustidagi qisqa, eski alak chopon, belidagi besho'n aylantirib bog'lang'an bo'z belboq, boshining uchdan bir qismigagina qo'nib o'lturgan tor pilta to'ppi bir "husn"ga yana bir yuz "husn" qo'shib arz qilar edi. Bu maxluq doimiy o'rdada turadirg'an xonning kundalik qizig'i mulla Baxtiyor edi. Ikkinchisi mulla Baxtiyor bilan o'chakishkandek, juda uzun bo'yliq, g'ilay ko'zlik, ajina qoshiqdek yuzlik, qotma, o'zining bo'yidan ham uzunroq to'n va boshig'a qalandar kulohi kiyib, yalang oyog', o'rta yashar Davlat ismlik yana bir qiziq edi.

Zokir-gov bularni qarshi oldi.

— E, haromzodalar, — dedi Zokir-gov qo'lini paxsalab, — andak nafslaringni tiysanglar, xotinlaring taloq bo'ladimi?! Buning bir poy kafshi qani?

Bahrom ma'yus bo'yin solib turdi, Baxtiyor bilan Davlat labini artib, bir-biriga qarashdi:

— Ayt!

— Sen ayt.

— Nima deb aytaman?

— Yeganimiz yo'q, deb ayt...

Baxtiyor ikki qo'li bilan belbog'ig'a takya qilib, qaddini rostladi va boshini biroz orqasig'a moyil tutib, qaqqaydi:

— Bilib so'zla, aka, biz yeganimiz yo'q!

Zokir-gov indamasdangina Baxtiyorning yonig'a o'tdi va ozorsiz qilib uning namoyishkor ko'rinib turgan bo'qog'ini salmoqladi:

— Kafshning o'kchasi tiqilib qolipti-ku, inim! — dedi Zokir-gov, kuchlik kulgi ko'tarildi. So'ngra vaziyatini o'zgartirib, ularga uqdirdi: — Biz hozir xonning huzuriga boramiz, eshitasanlarmi... Uchaving ham adablik, mutavoze[1] bo'lib ko'rin. Xong'a uchrashkanlaringda, ikki bukulib qulliq qil, undan keyin xonni duo qilasanlar. Tuzukmi? Qani, kelaberlaring orqamdan!

To'rttavi, biri orqasidan biri chizilishib, shahsufa yonig'a bordilar. Zokir-gov zina yonida to'xtag'an edi, orqadag'ilar bir-biriga turtinishib, biri u yoqqa, biri bu yoqqa, uchunchisi xong'a orqa o'girgan holda to'xtalishdilar. Bu holdan xabarsiz Zokir-gov ularni xong'a taqdim etdi:

— Qulbachchalaringiz ... salomga keldilar. (*Kulgi.*)

Zokir-gov ularning holidan xabar topib, shoshdi va oshiqib, ularning betini xong'a qaratdi.

— Hay, bepadarlar, hay, beadablar... to'g'ringda o'lturgan kishiga barobar qulliq qil.

Uchavi barobar qulliq qildilar, kulgi boshlandi. Chunki ularning har biri boshqa kishiga qulliq qilib, xon chetda qolg'an edi.

Zokir-gov xong'a uzr aytib, ularni koyidi:

— Kimga qulliq qildinglar?!

— To'g'rimizda o'lturganga.

— Lo'nda bo'l, lo'nda; uchaving ham!.. Duo qil, duo!

Uchavi duog'a qo'l ochti, qo'l ochqancha bir necha vaqt qarashib turdi, so'ngra tirsagi bilan bir-birini turtisha boshladi. "Sen qil, sen..." Kulgi ko'tarildi. Ulardan dam chiqa bermagach, Zokir-govning o'zi qo'l ochti:

— Omin de, ho'kizlar! — dedi. Ular "omin, omin" deb turdilar. — Shoyad duo qabul bo'lsa... Olloh taoloning mulla Baxtiyor va Davlat kabi zakki bandalariga bizning ehtiyojimiz yo'q. Shuning uchun duo qilamizki, bu uchavining jonini tezroq olsin va bandalarini bu falokatdan qutqarsin, omin!

[1] **Mutavoze** — kibrsiz, odobli, ta'zimli.

Uchavi ham fotihaga yuz siypashkan edilar, yana atrofni gurr etkan kulgi bosti. Fotihadan so'ng Zokir-gov ularni yo'lg'a soldi:

— Tilak qil, tilak; baqrayib turasanlarmi? Uchavi yana bir-birini turtishib, o'zaro bir narsa so'zlashib oldilar. Davlat nimadir aytib, sufaga o'lturganlarga ishorat qildi... Oradan Bahrom tilakka og'iz ochti:

— Salla-kalla, shop-u shalopni ko'rib, o'zimiz ham juda qo'rqqang'a o'xshaymiz... Manovi Davlat bo'lsa — "Bu o'lturganlarning hammasi ham odamxo'r", deyapti. (*Kulgi.*) Endi tilagimiz shuki, bizlarga javob bersalar, joyimizga tinchkina ketsak... (*Kulgi.*) Ilohi mana shu o'lturganlarga Xudoyim insof bersin... (*Kulgi.*) Yuragimiz judayam chiqib ketayapti! (*Kulgi.*)

— Hay, tilaklaring bilan borib yot! — dedi Zokir-gov yonig'a urib. — Qochib qol, yeb qo'yadi!!

Oradan "dod" degan tovush chiqdi, uchavi ham uch tomong'a qochar ekan, Baxtiyor Davlatning oyog'ig'a chalinib yiqildi. (*Qattig' kulgi.*) Bahrom bilan Davlat olpong'-tolpong' bordong'a kirib ketdilar... Zokir-gov Baxtiyorni tutib qoldi.

— Qo'y, aka, qo'y! — deb yig'ladi Baxtiyor, bekorga o'lib ketmay, bala-chaqam bor?

— Yemaydi seni!

— Yeydi, aka, yeydi! Manovi bekingning ko'ziga qara...voy-voya-a-a, qo'yuvor! (*Kulgi.*)

— Men senlarga achchig' aytim-a, padarla'nat!

— Menda o'ching borg'a o'xshaydi, aka! Anovi domlang nax odamxo'rning o'zi, kiyimingni ham yeshdirib o'lturmaydi... Uyag'ini so'rasang, xoningg'a ham ishonmay qoldim! (*Kulgi.*)

Baxtiyor siltanib Zokir-govning qo'lidan chiqdi va g'ildirag'andek bordong'a qarab qochti. Zokir-gov ham uni quvlag'ancha bordong'a kirdi.

Birozdan so'ng tuzukroq kiyimda, boshig'a salla o'rab, oyog'ida sag'ri kafsh bilan qo'lida joynamoz kabi bir narsani ko'tarib bordondan Davlat chiqdi. Xong'a ta'zim qilg'andan so'ng, joynamozni yerga yozdi. Xong'a yana ta'zim qilib: "Shayxulislom Valixon to'ra[1] shu yerga marhamat qilar ekanlar!" — dedi. Xon

[1] Bu kishi asli chustlik bo'lib, shayxulislom va yangi soling'an Hokim oyim madrasasining bosh mudarrisi *(mual.)*.

mulla Niyoz domlaning yonida o'lturgan shayxulislom Valixon to'raga qaradi. Ahvolga tushunmagan shayxulislom "Nima gap?" degandek qilib, joynamoz yonidag'i Davlatka ko'z qirini tashladi. Davlat "Hech gap" degan ishorani berib, bordong'a qaytib ketdi. Demak, hozir shayxulislom Valixon to'raga muqallid bo'lmoqchi edilar. Buni payqag'an xalq sekin-sekin, bir-birisi bilan imlashib, kulimsishdilar va barchaning ko'zi bordon uyda bo'ldi. Bir vaqt bordon eshigidan banoras to'n kiyib, o'ng qo'lig'a aso ushlagan va so'l qo'lida adras ro'ymolg'a tugiklik kitob ko'targan, shayxulislom Valixon to'ra (Zokir-gov) ko'rindi. Shayxulislom kabi qaddi biroz bukik va qadam qo'yishi ham Valixon to'radek ikki tarafka moyil edi. Barchaning ko'zi va diqqati har ikki shayxulislomda bo'ldi. Xon yonidag'i haqiqiy shayxulislom esa qip-qizarg'an va har on "tavba" deb qo'yar edi.

"Shayxulislom" yo'l ustida to'xtadi va yerda tushib yotqan bir narsani asosining uchi bilan tekshirib ko'rdi va uni turtib chetka chiqarg'ach, yo'lida davom etdi. Ko'bchilik chidalmadi, gur etib kulib yubordi. Valixon to'raning o'zi ham tavba aralash kulib qo'ydi. Chunki Zokir-gov hech bir nuqsonsiz muqallid bo'lmoqda edi. Joynamoz yonig'a yetdi, asosini shayxulislom asosi yonig'a tiradi, kafshini yeshib, joynamozg'a chiqdi. O'lturib kitobni tizasiga qo'ydi va pichir-pichir duo o'qub yuzini siypadi.

"Shayxulislom" u yoq-bu yoqni qarag'andan keyin chaqirdi:

— Mirzo Hamdam-hay, mirzo Hamdam-hay!

Kulgi ko'tarildi, ayniqsa, shayxulislom yonida o'lturgan domlalar qattig' kuldilar.

— Mirzo Hamdam-hay...

Bordondan Bahrom chiqdi, ul ham mullayona kiyingan edi.

— Labbay!

Bahrom "shayxulislom" qarshisig'a kelib, salom berdi. "Shayxulislom" javob berib, joynamoz yonig'a yeshkan kafshiga qaradi.

— Hay, shu kafshimni bir pok qiling, mirzo Hamdam. — "Mirzo Hamdam" tavoze bilan cho'ntagidan ro'ymolini olib, kafshni arta boshladi va shu vaqtda bordon ichidan, ul ham mullayona

kiyimda mulla Baxtiyor chiqib keldi; "shayxulislom" qarshisig'a kelib, salom berdi.

— Va alaykum assalom! — dedi "shayxulislom" va kelguchining apti-boshig'a qarab oldi. — Shined, bachcha, shined!

Baxtiyor o'lturdi.

— Xo'sh, pisar, chi gap?

— Taqsir... sizga...arzim bor edi... Podshohimiz yangi madrasa bino qig'anlar, deb ilm talabida qishloqdan tushkan edim; bir hujra bersangiz, deb sizg'a arzg'a...

— Xo'b, xo'b... Shumo gujoyi?[1]

— Taqsir, Oltiariqdan...

— Attang, attang, — dedi "shayxulislom", — barvaqtroq kelmabsiz-da, bachcha, akun[2] hamma hujralarga joy yo'q, mullabachchalar joylashib qolgan.

— Mullalarning arasig'a qo'ysangiz ham bo'lavuradi menga, — dedi tavozelanib Baxtiyor. — Biz qishloq odami... siqilishsaq ham yotavuramiz, taqsir!

— Xo'b, xo'b... Akun hujralarimiz mullabachchalar minan behad to'lgan, holonki bir tariq ham sig'maydi, biz durug' so'zlaymaymiz, boshidon[3]...

Haqiqiy shayxulislom masalaga tushunib ter chiqara boshladi. Baxtiyor (mullabachcha) ma'yus fotiha o'qub "shayxulislom" huzuridan ketdi. "Mirzo Hamdam" kafshni tuflab, tozalab bo'lg'andan keyin "shayxulislom"ning qarshisig'a o'lturdi. Narigi yoqdan "shayxulislom" ro'baro'siga Davlat kelib to'xtadi.

— Assalomu alaykum, to'ra pochcha! — dedi Davlat va kafshini yeshib kelib, "shayxulislom" bilan qo'l olishib ko'rishdi. — Xo'b salomat, ofiyat hastedmi[4], taqsir?

— Xudoro shukur, Xudoro shukur.

Davlat ruxsat, falon kutmay "shayxulislom"ning yonig'a o'lturib oldi.

— Ba janob arz...

---

[1] **Shumo gujoyi** — siz qayerliksiz.
[2] **Akun** — (aknun) — endi.
[3] **Boshidon** — o'rgulay.
[4] **Ofiyat hastedmi** — tinchmisiz?

— Bisyor xo'b, arz kuned[1].

— Ochiq gov: bizga bir hujra bersalar, deb keldik-da, to'ra pochcha!

— Xo'b... Gujoyi?

— Taqsir, chustiy, ba janobi shumo hamshahriy[2].

— Ya'ni pisari ki?

— Pisari usto Muhammad sobungar.

— Xo'b, xo'b, — dedi "shayxulislom" va "mirzo Hamdam"ga buyurdi, — ba hamin odam yak hujra dodan gir[3]!

Davlat duo qilib "shayxulislom" huzuridan ketdi. Qo'qonliq mullabachcha ro'lida Baxtiyor keldi. Unga yana: "Biz durug' so'zlamaymiz, madrasamizga bir tariq ham sig'maydi", degan javob berib jo'natildi. Davlat yana chustlik bir tolibi ilm bo'lib kelgan edi, "mirzo Hamdam" orqaliq "dodan gir!" buyrug'i berildi. Qattig' kulgi ko'tarildi. Xon va domla Niyozning ko'zlariga yoshlar chiqdi. Ammo shayxulislom dam-badam manglay terini artib olar edi. Zokir-gov xong'a qulliq qilib, shogirdlari yonig'a bordi. Xon va raiyat yangi qiziqliqni kutib qoldilar.

37. BIRIKISH

Dalv oyi[4], qattig' qish. Devonning har ikki xonasig'a bir nechadan sandal qo'yilg'an edi. Har bir sandalga to'rttadan mirzo joylashib, daftar tahriri, yorlig' inshosi bilan mashg'ul edilar.

Xon huzuriga chaqirilg'an Anvar yarim soat chamasi kechikib chiqdi. Anvar o'z xonasig'a kelib kirganda, chetdagi tanchada Shahodat mufti boshliq mulla Abdurahmon va Kalonshoh mirzolar nima to'g'risidadir, ohista-ohista so'zlashib o'lturar edilar. Eshikda Anvar ko'rinishi bilan ularning suhbati kesildi va har kim o'z qo'lidag'i ishka qaradi.

— Ehi, ehi, — deb yo'talindi Shahodat mufti, — nima farmon bor, mirzo Anvar?

[1] Juda ham yaxshi, arzingizni ayting.

[2] Chustlikman, siz janoblariga hamshaharman.

[3] Shu odamga bir hujra bergin.

[4] **Dalv oyi** — 22-yanvar — 21-fevral.

— Hech gap, — dedi Anvar o'z tanchasiga joylashib. — O'sh, Andijon hokimlariga noma buyurildi... Siz, mulla Abdurahmon aka, qo'lingizdag'ini necha nusxa tayyorladingiz?

Mulla Abdurahmon yonidag'i qog'ozlarni sanadi:

— Uch nusxa.

— Yana bir nusxa yozsangiz bas. Zakotchi ismini qo'ymag'andirsiz?

— Qo'ymadim.

— Juda yaxshi, o'zim qo'yarman. Qo'lingizdag'ini tezroq yozib bitirsangiz, yana bir ish bor,— dedi Anvar va Shahodat muftiga yuz o'girdi. — Taqsir, sizdan bir iltimos; kechagi Abdushukur ponsadga mahzarni[1] o'zingiz yozib bermasangiz bo'lmaydirg'an ko'rinadi. Boya menga yana uchrashdi; g'uldir-g'uldir qiladi, maqsadig'a hech bir tushunalmadim. Chamasi, uning da'vo koniyatini siz yaxshiroq bilar ekansiz?

— Qo'ying shu bosh og'rig'ini, — dedi mufti, — necha bora menga ishi tushib, birar martaba haq berganini xotirlamayman.

— Haq olib berishka men kafil.

— Ey-ha, men ololmag'anni siz olarmidingiz?

— Ololmasam, sizga o'z yonimdan to'lay, taqsir; ishqilib, shuning da'vosidan meni qutqaring-chi.

Shahodat mufti indamadi. Anvar qog'oz olib, bir narsa yoza boshladi. Shahodat mufti ohistag'ina yonidag'i Abdurahmonni turtib qo'ydi va Anvarga ishorat qilib, "ana ahvol" degandek iljaydi. Ya'ni uning harakati "ko'rdingmi mirzoboshini, qo'lidan mahzar yozish ham kelmaydi" mazmunida edi. Mulla Abdurahmon ohista bosh ko'tarib kulimsidi. Bu gapdan xabardor bo'lib o'lturgan Kalonshoh mirzo qo'lini og'zig'a karnay qilib Anvarga to'g'riladi, ya'ni, jirtak chaldi. Shu holda eshikdan Sultonali mirzo kirib, Kalonshohga tikilib qoldi...

— Maymunliq muborak!

Ish bilan mashg'ul Anvar qog'ozdan boshini ko'tarib, eshikdagi Sultonali mirzoga qaradi:

— Nima gap?

[1] **Mahzar** — ariza.

— Hech gap, — deb kuldi Sultonali, ammo ko'zida g'azab o'ti yonar edi.— Men boyag'i qog'ozg'a kirgan edim.

Anvar yonidag'i qog'ozlar ichidan bir ariza ajratdi:

— Javob men aytkancha bo'lsin.

— Xo'b.

Sultonali qog'ozni olib chiqar ekan, yana ularga qarab qo'ydi. Ularning uchavi jiddiy ravishda ishka berilgan, qog'ozdan bosh ko'tarmas edilar. Sultonali chiqib ketdi. Birozdan keyin Shahodat mufti sekin bosh ko'tarib Anvarga qaradi. Anvar o'z ishiga qattig' bog'lang'an edi. Shahodat mufti Kalonshoh bilan ko'z to'qnashtirib, "yaxshi bo'lmadi", degan kabi bosh chayqadi. Kalonshoh ahamiyatsiz ko'z qisdi. Odatdagidan ham rangi o'chkan Abdurahmon bularning hozirgi imo-ishoratiga ishtirok etmay, o'z ishiga qarag'an edi.

Solih maxdumning o'sha so'zi bilan Abdurahmon ishka olin-g'an edi. Uch oydan beri Anvar qoshida — o'z huzurida mirzoliq qilib kelar va ikkinchi oydan besh tilloliq mohonaga ham yozilg'an edi. Bir oylar chamasi Anvarga sadoqat bilan, uning qanoti ostig'a kirgandek ishladi. Bu orada Shahodat mufti va Kalonshoh mirzo kabilar bilan sirdon bo'lmasa ham tanishdi, yaqinlashdi. Boshda Shahodat muftilar uni yotsinishib uning yonida har turlik g'iybatlarni qilishdan cho'chidilar. Chunki mulla Abdurahmonning Anvar kishisi bo'lishi taxmin qiling'an edi. Ikkinchi oydan mohonaga yozilishi ham ularning o'z andishalarida yanglishmag'anliqlarini ko'rsatdi. Biroq Abdurahmonning ba'zi haraqatlari, masalan, mirzo Anvarning arabcha, forsiycha lafzlardan xoli, sodda tahririni nusxalarga ko'chirar ekan — "attaomu bilo milhi" (tuzsiz osh), deb kulib qo'yishi muftilarni o'ylatib qo'yar, bu ta'nani chin ko'ngildan chiqqanig'a shubhalanishni-da, shubhalanmasni-da, bilmas edilar. Shunday fursatlarda "alamzada" muftilar ham birar latifa so'zlashka tutunar, aksar, latifa mazmunini bir tarafka burib yuritar edilar. Ba'zan Shahodat mufti ishdan charchag'an kabi oh tortib, o'zicha "mutul-asadu fil-g'abobi ju'an va lahmut-tayri yutrahu lil-kilob"[1], desa, ikkinchi yoqdan Kalonshoh mirzo shu maqolning davomini so'zlab "va xinzir-u yanomu fil-firosh va ulul-quli yanomu alat-turob"[1], der edi. Mulla Abdurahmon ularning kinoyasi mazmuniga tushunibmi yoki tushunmasdanmi — har holda bir iljayib qo'yar edi.

[1] Arslon changalzorda ochliqdan jon beradir, ammo itni qush go'shti bilan boqadirlar *(mual.)*.

Shu yo'sun ikkinchi oyda bu ikki mufti mulla Abdurahmonni sinab vaqt kechirdilar. Abdurahmon ham o'zining aksar so'z va harakatlari bilan ularni shubhadan chiqara bordi, nihoyat ikki mufti uchunchi yosh "olim"ni ham garchi bir "nodon" tarafidan keltirilgan bo'lsa ham "zarshunos" deb bildilar va uchunchi oydan uni ham o'z yonlarig'a olib sirdon bo'lishdilar. Boyag'idek, "qozixona mahzarlari" ularga dastmoya bo'ldi. Anvar o'zi vaqt topolmay, birar narsani muftilarga havola qiladirg'an bo'lsa, "mirzoboshining tishi o'tmadi" deb kulishdilar. Mulla Abdurahmon ham valine'mati bo'lg'an Anvarning rioyasini unutayozdi. Chunki mazkur ikki muftining ta'sirlari kuchlik bo'lishi ustiga, o'zi ham ularga moyil, hatto bu kamsitishlardan lazzat olg'uchi edi...

Anvar ikki muftining g'iybatlarini yaxshi bilsa ham, Abdurahmonning bu g'iybatda ishtiroki borlig'ini sezmas edi. Faqat yaqindan beri Sultonali mirzo Abdurahmonning bunda ishtiroki borlig'ig'a voqif bo'ldi. Hatto shu to'g'rida Anvarga ba'zi so'zlarni ham aytdi. "Mulla Abdurahmondan non yemaymiz, sizga qarshi qattig' quturg'an ikki itimiz bor edi, endi uchunchisini o'zingiz keltirganga o'xshaysiz..."

Kechka tomon mirzolar tarqalishdilar. Biroq, bizning muftilar hanuz qo'zgalmas edilar. Anvar esa hammadan keyin chiqquchi edi. Ikki muftining qo'zg'almasliqlarig'a o'zi sababchi bo'lg'anlig'ini yaxshi bilgan Sultonali mirzo Anvar bilan xayrlashib chiqdi. Shundan biroz so'ng muftilar ham ketishka chog'landilar.

Havo sovuq, to'rt ellik chamasi qor yog'ib, ko'cha betini yopqan edi. Qo'qonning o'ziga maxsus izg'iriq bu qor bilan yaxshi qurollanib, kishining quloq-tumshug'ini zahar kabi yalab o'tar edi. Kishilar telpakni bostirib kiygan yoki sallani quloq va manglay aralash o'rab, bo'z guppini tumshuqqacha ko'targan edilar. Ko'cha bo'ylab har kim chopar, bir narsadan quruq qoladirg'andek yugurar edi. Bu kungi sovuq bilan qor har kimga ham g'archliq kafsh in'om

[1] To'ng'uz huzur qilib to'shakda uxlaydir, oqillar tuproqda yotadirlar *(mual.)*.

qilg'an, boy va beklar oyog'idag'i bedona, sag'ri qala kafshlar bilan kambag'al kosiblar kiygan upika[1], aybaki kafshlarning o'zaro farqi qolmag'an va hatto ba'zilar oyog'idag'i yog'och kafshlar ham ajoyib nag'manavozliq qilar edilar.

38. G'ARIB KO'NGLI

Anvar boshqalar kabi yugurmasa ham yelib kelar edi. Xisht-ko'prukka yetkanda, katta suv yonidagi hujra eshigida qo'sqi[2] po'stunga o'ralib turg'an qorovul uning oldig'a tushib salom berdi:

— Sovuqqa qotqan ko'rinasiz, taqsir... Gulxanimiz bor.

Anvar tumshug'ini to'nidan chiqarib iljaydi va tutun chiqib turg'an eshikka burildi, qorovul oldinda kelib, eshikni ochib berdi, Anvar ichkariga kirdi. Tutun bilan qop-qorayg'an, pastkina qorong'i hujraning o'rtasida gulxan yonib, alangasi mo'riga o'rlar edi. Gulxan yonida qo'lig'a kasav tutqan Sultonali mirzo olov jo'nashtirib o'lturar edi.

— Siz ham sovuqqa qotqanlardanmisiz! — deb kuldi Anvar.

— Jon olov — jon er, depti bir xotin... Gulxan o'tlik yigitning issiq quchog'i emish. Qani, bu yoqqa marhamat!

Qorovul va Sultonali mirzolarning qistashlari bilan Anvar gulxanning to'riga, to'rt qatlanib soling'an kiyizga o'lturib, qo'lini olovg'a tutdi.

— O'zingiz o'lturmaysizmi, aka, o'lturing!

Anvarning bu so'zi bilan adab saqlab turg'an qorovul gulxanning bir chekkasiga cho'kkalab, gulxan yonidag'i qora qumg'onni olovg'a tirabroq qo'ydi.

— Sovuq tuzuk bo'ldi, — dedi Anvar isinib. — O'rdadan chiqib, o'zingizni gulxanga uribsiz-da?

— Qarasam uyga yetkuncha qotadirg'anman, Toyir akamning tuynugida tutun ko'rib, eshikni ochsam, ish katta. Xiralik bo'lsa ham kirdim, nima qiladi... Biroq, sizni Toyir akamning o'zi cha-

[1] **Upika** — buzoq terisidan tayyorlangan ko'n.
[2] **Qo'sqi** — juldur, eski.

qirib kirganga o'xshaydi, hali sizga choy damlayman, deb ovora bo'lsa ham ehtimol...

Toyir aka qumg'onni yana olov tomong'a itarib qo'ydi:

— Hozir damlaymiz, taqsir, hozir. Suv ham qalqib qolibdir, yaxshi ko'k choyimiz ham bor.

— O'zlaringiz ichmasangiz, menim uchun hojat emas, men hozir ketaman.

— Shu gulxanni tashlab, qayoqqa?

— Uyga... Balki kishilar kutib o'lturgan chiqarlar.

— Shunday sovuqda sizni kim kutsin, choyni damlay bering, Toyir aka, mirzoboshini yubormaymiz.

— Shunday bo'lsin, taqsir... G'ariblarning choyidan ham bir ichib qo'ysinlar, — dedi Toyir aka va o'rnidan turib burchakdagi yorilg'an tarashadan bir quchoqni keltirib gulxan yonig'a tashladi. Qaynab toshqan qumg'onni olovdan olib, choy damladi.

— Toyir akamning gulxanini tashlab ketib bo'lmaydi, — dedi Sultonali,— bir-ikki piyola choyidan ham ichish kerak, bir-ikki kalima suhbatini ham eshitish kerak.

Anvar iljayib qo'ydi. Toyir aka qoziqdag'i tugunni ochib to'rt-beshta non, bir hovich kattaqo'rg'on magiz olib, kichkina barkashchaga soldi. Barkashni Anvar oldig'a keltirib, uzr aytdi:

— Kambag'alchiliq, taqsir, oldingizg'a dasturxon yozolmadiq...

— Nima aybi bor, — dedi Anvar, — men shunday qorong'i uyda gulxan yonida o'lturishni va shu holda choy ichishni juda yaxshi ko'raman.

— Bu o'lturishning o'z oldig'a bir nash'asi bor, — dedi Sultonali.

— Bor... Shoirona, darveshona bir ma'nosi bor. Men yosh, yatim chog'im, opamning uyida shu holni ko'rar edim. Yaznam qashshoq kosib edi. Qish keldi deguncha gulxan yoqar va shu yo'sun gulxan yonida o'lturib choy ichar edik. Shu gulxan hayoti hanuz menim esimdan chiqmaydir va shu hayotka hamisha ko'ngilda bir muhabbat saqlayman.

Toyir aka Anvarga sopol piyolada choy uzatdi. Gulxan keyingi qalang'an tarashalar bilan alangalanib yondi. Qorong'i hujra yorishib, uchqunlar bilan ziynatlandi.

— Bola-chaqangiz bormi, Toyir aka?

— Yo'q, taqsir... Shu yerda yurtni duo qilib yotaman.

— Toyir akam ham sizga o'xshaydi, — deb kuldi Sultonali. — To'yni ko'klamga qoldirganingiz yaxshi bo'lmadi, qish kunlari Toyir akamdek yolg'izliq...

— Chunki men Toyir akam turmishini yaxshi ko'raman... Dardisarning nima keragi bor-a, Toyir aka?

Toyir aka qo'lida kasav bilan olov to'g'rilar edi.

— Qurbi yetkan kishining bola-chaqa qilg'ani ma'qul, taqsir.

— Nima uchun?

Toyir aka olov jo'nashdirib, biroz javobsiz o'lturdi. Soqol-murtiga uchib tushkan uchqun kullarini selpib tashladi.

— Xudoy farzand bersa, qarig'an kunlaringizda ishingizga yaraydi, — deb qo'ydi Toyir aka, yana biroz olov to'g'rilab turdi. — Menda hech kim yo'q... Yoshim ellidan oshqan, taqsir... Hozir kuch-quvvat bor, bir narsa topib bo'ladi... Bir vaqt kelar, kuch ketar, shunda menga kim qaraydi, taqsir? Issiq jon, men og'rib yotarman, bir qoshiq suvg'a muhtoj bo'larman... Shunda suvni menga kim beradi, taqsir? O'lim haq, ajal yetib amonatni olsa, ko'zim yumilsa, bir chekkada o'lib qolg'animni kim biladi, taqsir?.. Kishining bola-chaqasi bo'g'anda shunday gaplar yo'qmi, deb o'ylayman-da.

— To'g'ri gap, — dedi Sultonali, — darhaqiqat, kishi qanday kunlarga qolishini bilmaydi. Toyir akam aytkancha, bola-chaqa bo'lsa, biroz ko'ngil to'qi-da.

Anvar biroz so'zsiz, o'ylanib turdi, qo'lidag'i piyolasini bo'shatib, Toyir akaga uzatti.

— Uylantirib qo'yayliqmi sizni?

Toyir aka minnatdor ohangda kuldi.

— E, joningdan, taqsir, — dedi, — endi bo'lmaydi.

— Nega bo'lmaydi?

— Soqolg'a qarang, o'lim isi keladi...

— Bo'lmag'an gap... Siz bizdan ham yosh ko'rinasiz.

— Ko'ngil qarig'an, taqsir, ko'ngil, — dedi Toyir aka, qo'lini ko'kragiga tegizib oldi. — Endi ko'ngil hech narsa ham tilamaydi, faqat tinchliq tilaydi... Tinchliq qachon bo'ladi, unisini bilmaymiz-da.

So'zni yana aylantirishka yo'l qolmadi. Anvar yer ostidan Sultonaliga ko'z yubordi. Sultonali ma'nolik bosh irg'atib qo'ydi. Toyir aka o'z oldidag'i yonib o'chkan xokalarni kuldan ajratib, gulxanga tashlar edi. Boyag'i shiddati yo'qolg'an gulxan nafis ko'k tutun chiqarib ohistag'ina chayqalib yonar edi. Kullar ko'kka uchar, cho'g'lar kulga botar, chalalar cho'g'ga aylanar edilar... Uchavi ham so'z qo'yishqandek ancha vaqt gulxanning shu holini ta'qib etdilar.

39. BISHO'Y, EY XIRADMAND...

— Muftilaringiz menim orqamdan jo'nag'an bo'lsalar kerak, mirzo Anvar?

Xayoli boshqa narsada bo'lg'an Anvar Sultonalining so'ziga tushunibmi, emasmi, har nachuk bosh irg'atib qo'ydi.

— Men siz bilan xayrlashib ko'chaga chiqsam, "do'stingiz" mulla Abdurahmon ularni kutib turg'an ekan. Chamasi kunduzgi "suhbat"ning moba'di[1] bo'lsa kerak?!

Anvar xayoli bilan vidolashqandek, tilar-tilamas Sultonaliga yuz o'girdi.

— Qanday suhbatning?

— Suhbatning emas, g'iybatning.

Anvar kuldi:

— Siz mulla Abdurahmon domlani ko'ralmay qoldingiz.

— Masala ko'ralmaslikda emas, uning noloyiq harakatida, do'st ko'rinib dushmanlik ko'chasiga kirishida.

— Biz uning chin ko'nglini bilishdan ojizmiz.

— Har holda bu kaltakesak bizga do'st emas.

— Xo'sh? — deb kuldi Anvar.

— Muftilar bizga do'stmi, dushmanmi?

— Balki dushmandirlar, lekin biz ularga dushman emasmiz.

— Bali! — dedi Sultonali mirzo. — Basharti bizning yordamimizda ishlik bo'lg'an bir odam, erta-kech bizning dushmanimiz hisoblang'an kishilar bilan hamsuhbat bo'lsa, og'iz-burun o'pishmang.

[1] **Moba'd** — davomi.

sa, biz unga qanday baho berishimiz kerak? Bunday odamni biz ochiqdan ochiq dushman yoki ahmoq deymiz. Ammo mulla Abdurahmon ahmoq emas, ko'b ish ko'rgan tullak! Endi faqat uning dushmanlik tarafi qoldi, ham bu aniq. Menim hukmimga qanoat qilmasangiz, hikmatka qarang. Shayx Sa'diy:

"Bisho'y, ey xiradmand, az on do'st dast,
Ki bo dushmanonat buvad hamnashast"[1], —

deydirlar...

— Men mulla Abdurahmonni yaxshi kishi, deb o'ylaymanmi?

— O'ylamaysiz, biroq uning o'ziga yarasha muomala qilmaysiz, shu bilan birga anovi muttahamlarni haddidan oshirasiz!

Anvar barkashdagi magizdan bir-ikki dona olib qo'lida ushladi.

— Sizningcha, ular bilan qanday muomala qilishimiz kerak?

— Mulla Abdurahmonni o'rdadan jo'natish kerak; tinchkina imom va xatibligini qilsin. Muftilarga ham qozixonadan birar vazifa topilib qolar.

Anvar bosh tebratib kuldi. Toyir aka gulxanga o'tun qalab shom uchun joynamoz yozdi. Sultonali mirzo imom bo'lib, uch kishi shomg'a turdilar. Shomni o'qub gulxan yonig'a o'lturar ekan, Sultonali so'radi:

— Yoki ularni o'rdadan jo'natish oson emasmi?

— Oson, biroq oson ishda lazzat yo'q, — deb kuldi Anvar. — Sizning shu gapingiz bilan bir kishi yodimg'a tushti: o'zi mulla Abdurahmonning qavmlaridan bo'lg'an oq ko'ngilli sodda bir kishi bor. Oti... ha, oti Safarboy, kasbi bo'zchiliq. O'tkan kun o'rdadan qaytib borsam, shu kishi uyda meni kutib o'lturibdir. Xo'sh, keling, Safar aka? — Kuygan-pishkan, menga "arz" qildi: mulla Abdurahmonning bir do'stidan eshitkan emish, go'yo mulla Abdurahmon biravga "mirzo Anvarning tegiga yaqinda suv keladi" degan emish... "Bu nima degan gap, mirzo, nega sizning tegingizga suv keladi?" deb so'raydi. Men kuldim... "Hozircha tegim quruq, basharti tegimga suv kelsa, bo'zchiliqni o'rgatasizmi?" deb so'radim. Savolimga javob bermaydi, faqat sizning so'zingizni aytib:

[1] Ey hushyor kishi! Dushmanlaring bilan birga o'lturishkan — hamsuhbat bo'lg'an do'stingdan qo'l yuvg'il *(mual.)*.

"Imomimiz fisqi-fasod, bunday kishini haydaganingiz ma'qul" deydi. Sizga yoqadirg'an so'zni aytdimmi, Sultonali aka?!

— Bu kishi sizga chin do'st ekan, — dedi Sultonali jiddiy. — Men o'z fikrimda yanglishmasman. Bu kaltakesak yutkan chayonning yuragida, Xudoy bilsin, sizga qarshi katta adovat bor.

Shu choqqacha olov kavlab jim o'lturgan Toyir aka so'zga qotishti:

— Safar, yelkasi chiqqan, jikkak yigit emasmi, taqsir?

— Bali, bali.

— U menim oshnam bo'ladi. E-hey, u bilan biz har yoz birga mardikor ishlar edik, o'zi o'bdan yaxshi yigit.

— Vassalom, — dedi Sultonali mirzo. — Bas, Abdurahmon ham adovatda muftilardan qolishmaydir. Shuncha yaxshiliqni bilmagan kishi...

— Yaxshiliq qil, daryog'a tashla, baliq bilmasa, Xoliq[1] bilur, deganlar. Fuzuliy: "Dahr[2] bir bozordir, har kim matoin arz edar" deb juda to'g'ri so'zlaydir. Shunga o'xshash biz ham, o'zimizda bo'lg'an matoni bozorg'a solamiz, ular ham bisotlarini kavlab shundan boshqasini topolmaydirlar.

— Bu shunday, mirzo Anvar, ammo o'zingizni dushmandan mudofaa qilish kerakmi, yo'qmi?

— Men nimani dushmandan mudofaa qilay? — deb kuldi Anvar. — Agar ularning adovati mendan bosh munshiylikni olish uchun bo'lsa, marhamat qilsinlar, hatto o'zim ularga yordam ham beray. To'g'ri, siz ularning nomussizona harakatlaridan qizishasiz, achchig'lanasiz. Men-chi, men ham bir inson, ko'kdan tushkan farishta emasman, o'z ustimdagi g'iybatlardan, hayvoncha qiliqlardan, izzati nafsimga to'qing'an harakatlardan achchig'lanaman. Siz aytkancha, ularni o'rdadan haydash mulohazalarigacha borib yetaman. Biroq, ba'zi andishalar meni to'xtatib qo'yadir. Avvalo, ular bilan tenglashish menim uchun kamchilik ko'rinadir; ikkinchi, ularni devondan haydash to'grisig'a kelganda yana andishalar bor: basharti muftilarni devondan chiqarsam xalq nima deydi, besh kun amalga minib, o'ttuz yilliq mirzolarni qadr qilmadi, demay-

[1] **Xoliq** — Yaratuvchi, Xudo.

[2] **Dahr** — dunyo, olam.

dimi? Agar ular tinchkina chiqib ketsa-ku, yaxshi, bil'aks, xon va shog'ovul domlalar vositasida yana kirib olsa, men nima degan odam bo'laman? Bu holda bir adovat ustiga yuz adovat zamlanishida shubha yo'q. Endi mulla Abdurahmon to'g'risida: boshda men bu kishini o'rdag'a olishg'a qarshi bo'lib, birinchi ko'rishimdayoq bu mulladan yaxshiliq kutmagan edim. Biroq, sizga aytkanimcha, o'rtada nozik bir kishi vosita bo'ldi, shundan keyin noiloj xizmatka olishqa majburiyat tug'uldi. Mulla Abdurahmon iflosiar qatorig'a o'tkan ekan, ishi oson, jo'natib yuborish qo'limizdan keladi. Va lekin, fikrimcha, uni ham jo'natish maslahat emas. Avvalo, xizmatka olmasliq kerak edi; oling'ach, uch oy o'tmasdan jo'natish... Juda og'ir, agar iflos bo'lsa uning tabiati, biz o'zgarta olmaymiz, har kim tilagan oshini ichadir.

Sultonali mirzo muftilar to'g'risida bir narsa deyalmasa ham, Abdurahmonni jo'natishg'a isror etdi[1].

— Xo'b, muftilar qolsin, yana bir necha kun sasishsin. Biroq, Abdurahmonni to'xtatmang, agar siz shu chuvalchangning bahridan o'tsangiz, hamrohlariga katta ibrat ko'rsatkan bo'lasiz.

Anvar kulib qo'ydi.

— Siz menim do'stimga qattig' tikildingiz...

— Tikilishka — tikildim, — dedi Sultonali mirzo jiddiy, — siz loaqal shuni ham jo'natmasangiz, men ketaman. Muftilarning aftini ko'rib qiynalar edim. Endi bu uchunchi iflosning yuziga qarashqa toqatim qolmadi!

Sultonali jiddiylashkan edi, Anvar yana qarshi borishni muvofiq ko'rmadi.

— Xo'b, — dedi, — siz shuni maslahat ko'rsangiz, jo'nataylik.

— Bali! — dedi Sultonali. — Sizdan yana bir talab: ertadan boshlab meni o'z huzuringizga oling, toki muftilar ertadan kechkacha g'iybat so'zlab, maymun bo'lib vaqt kechirmasinlar.

— Bu ham oson, — deb kuldi Anvar, — ular men yo'q vaqtdan foydalanib, yurak bo'shatar edilar. Endi bundan ham bechoralarni mahrum etmakchisiz; bu qadar zulm...

Sultonali yana kulmadi:

— Qilg'ang'a qilamiz-da.

[1] **Isror etmoq** — qistamoq.

Shundan keyin ketishka chog'landilar. Anvar qo'zg'alar ekan, yonchig'idan bir tillo olib, Toyir akaga uzatti. Toyir aka bilibmi, bilmasdanmi, har holda tilloni qo'lig'a olg'andan so'ng, yana tez qaytarib berdi:

— Uyat, uyat bo'ladi.

— Bu pul o'zimga, deb o'ylamang, — dedi Anvar Toyir akaning qo'lini itarib, — siz bu pulga o'tun, magiz, ortib qolsa choy olasiz. Sultonali akam bilan kelganimizda gulxanni bundan ham katta qilib berasiz.

— Sizlar kelsalaring hammasiyam o'zimizdan topiladi.

Anvar pulni olmadi. Toyir aka maslahat so'rag'andek Sultonaliga qaradi. Sultonali duo qilib oling, degan kabi ishorat qildi. Toyir akaning duosidan keyin chiqdilar.

40. ALDASH UCHUN BOLA YAXSHI

Bir necha kunlardan beri Safar bo'zchi xursand edi. Mulla Abdurahmonning xizmatdan chiqishig'a o'zim sabab bo'ldim, deb o'ylar; o'z so'zi bilan mulla Abdurahmon kabi bir kishining suvg'a tushkan nondek shilqillab qolishig'a: "Ko'rpangga qarab oyog' uzat, mullavachcha!" deb o'zicha kulib qo'yar edi. Kecha Samad bo'qoqni ko'chada uchratib, piching otdi: "Mirzaboshimning tegiga suv kelipti-ya, gapingni to'g'ri chiqishig'a qara, Samad?" — dedi. Chunki Anvarga borib aytkan xabarni shu Samad bo'qoqdan eshitkan edi. Samad bo'qoq uning bu pichingidan qizardi: "Qulog'img'a yanglish kirgan ekan-da, ablah!" deb gapni kulgulikka burdi. Safar bo'zchi ham "payrav" qildi. "Bir qo'chqorning boshi ketkuncha, minglab qo'yning boshi kesilar emish, deb ayt domlangg'a!" dedi. Samad bo'qoq indamadi.

Safar bo'zchi mulla Abdurahmonning xizmatdan bo'shatilg'anini eshitkandan beri "Mirzamni bir ko'rsam" deb Anvarning oldig'a borishqa chog'lanib qoldi. Biroq, dastgoh yonidan qo'zg'alishqa ishni qizg'andi. Bu kun ish to'qur ekan, o'zicha qaror berdi: "Bu kun chorshanba, erta panjshanba... juma kun men ham bo'sh, mirzam ham bo'sh. Ha, indin borg'anim ma'qul".

Shomdan biroz ilgariroq Safar aka ishdan chiqdi. Kunning sovuqligʻigʻa ham qaramay muzlagan sovuq suvda tahorat qildi, nari-beri boʻz sallasini chulgʻab, masjidga yugurdi. Ul jilovxonadan kirganda, masjidning toʻrdagi hujrasidan mulla Shahodat mufti, Kalonshoh mirzo va mulla Abdurahmonlar namozga chiqib kelar edilar. Safar boʻzchi har ikki muftining ham oʻrdada turishlarini yaxshi bilar edi. Mulla Abdurahmonni oʻrdagʻa yana oladigʻan boʻlibdirlarmi, deb oʻyladi va uch ulamo kelib masjidga kirgunlaricha adab saqlab, masjidning boʻsagʻasida qoʻl bogʻlab turdi. Ular kelib masjidga kirar ekan, mulla Abdurahmon koʻzining paxtasini chiqarib, Safar boʻzchigʻa qarab oʻtdi, ular orqasidan Safar boʻzchi ham xonaqohgʻa kirdi. Ammo haligi qarashdan soʻng Safar boʻzchining boshidan: "Bu mullalar ham domlamdek oʻrdadan haydalganlarmikin? Mirzamning gʻiybatiga yigʻilishqanlarmikin?" degan bir fikr oʻtib ketdi.

Soʻfi takbir tushurdi, mulla Abdurahmon mehrobka oʻtdi, mufti va boshqalar unga iqtido qildilar. Imom qiroatda, Safar boʻzchi somelik[1] oʻrnigʻa — "manovi ketman soqolning afti xunuk, oʻttasining avzoyi buzuq, domlamning boʻlsa gʻurragi bola ochqan... Uchavi ham alamzada boʻlsami? Domlamning koʻnglini koʻtargali kelgʻanlardir, yoki mirzam bilan ikki orani bitishtirmakchilarmi?.. Mirzamning bitishmagani maʼqul, ikki ogʻiz gap uchun hanuzgacha kek saqlagʻan domla..." deb oʻylar edi. Shu yoʻsun vasvasalanib shom namozini qanday oʻqugʻanini oʻzi ham bilmadi, ammo yotib turishdan erinmadi. Fotihadan soʻng jamoat tarqala boshladi. Besh-olti kishi, jumladan, Safar boʻzchi ham adab saqlab, domlalar masjiddan chiqquncha qoʻzgʻalishmadilar. Ular chiqib ketkandan soʻng soʻfi shamni oʻchirdi, boshqalar masjiddan tarqadilar. Safar boʻzchi sahnga tushib hujraga qaradi; hujra darichasidan sham yoruqligʻi tushar, ichkaridan qoʻlida quroq dasturxon ushlagan, oʻn bir-oʻn ikki yoshliq bir bola chiqib kelar edi.

Safar boʻzchi jilovxonaga oʻtib toʻxtadi. Hujradan kelgan bola oʻz yonigʻa yetkach, bolani oldingʻa oʻtkarib, uning orqasidan koʻchaga chiqdi. Bola koʻchaning oʻng tomonigʻa qarab ketdi. Safar akaning havlisi koʻchaning chapida edi, lekin ul oʻz havlisi tomongʻa yurmay, shu bola orqasidan bordi.

— Hoy, Shukur soʻfining oʻgʻli!

Shukur soʻfining oʻgʻli — bola, yoʻl ustida toʻxtadi. Safar boʻzchi uning yonigʻa yetib oldi.

— Qani yuravur, sening oting Mamatqul-a?

— Hi.

— Mamatqul... Sen bizning Asqarboyni taniysanmi?

Bola ajablangansumon Safar boʻzchigʻa qarab oldi.

— Asqar menim oʻrtogʻim-da, shu topqacha bilmaysiz ekan-da!

— Ha, ha... oʻzing ham yaxshi yigit koʻrinasan... Masjidda nima qilib yurgʻan eding?

— Imom pochchamning hujralarida chay qoʻyib berdim. Katta domlalar mehmon boʻb kepti.

— Ha, ha... Endi qayoqqa borasan?

— Imom pochchamning uylaridan osh ob kelaman-da.

— Tuppa-tuzuk dasyor boʻlib qopsan-da. Osh olib kelganingdan keyin tagʻin choy qoʻyib berarsan hali?

— Ha, qoʻyib beraman. Domla pochchalar joʻnagʻuncha xizmat qilib turaman.

— Ha, ha... Katta domlalar qachon kelishdi ekan?

— Dadam azongʻa chiqqanda kelishdi-da, qoʻyib bergan chayimni shu topta ichishayapti.

Safar boʻzchi oʻn qadamcha soʻzsiz bordi.

— Oʻzing koʻb yaxshi bolasan-da, Mamatqul, domla pochchalaring nima deyishyapti?

— Hali gapurishkanlari yoʻq-da.

— Mamatqul-chi, shu domla pochchalarning soʻziga yaxshi quloq solib tigʻnab ogʻan kishi bemalol jannatka kirib ketavuradi-da... Sen ham ularning soʻzini tigʻnab olasan-mi?

— Ha, tigʻnab olaman. Dadam ham savob boʻladi, deyapti.

— Bali, Mamatqul, juda yaxshi tigʻnab ol-da... Agar sen shu domla pochchalarning soʻzini yaxshi tigʻnab, ular joʻnagʻandan keyin menga borib soʻzlab bersang-chi, Mamatqul, men senga oʻn pul beraman-da.

Mamatqul tushunalmaslik ichida Safar boʻzchigʻa qaradi:

[1] **Somelik** — tinglash.

— Chin aytayapsizmi, Safar aka?

— Yolg'oni yo'q-da, Mamatqul, — dedi Safar bo'zchi va bo'z yaxtagining cho'ntagini silkitib jaraqlatdi. — Ko'rayapsanmi chaqalarni... Agar ularning gapini tig'nab menga so'zlasang-chi, o'n pulni olavurasan-da, Mamatqul.

— Tunda sizning oldingizg'a borg'ani qo'rqaman-da.

— Nimadan qo'rqasan, Mamatqul? Asqar o'rtog'ing kechasi ham qo'rqmasdan yuravuradi.

— Men itdan qo'rqaman-da.

— Bizning ko'chada it yo'q-ku, tentak, qo'rqsang eta-metan bor. Agar imom pochchang endi ketavur desa-chi, Mamatqul, xo'b, deb hujradan chiq-da, hech kimga bildirmay, darchaning tegidan gapni eshit, hami?

Mamatqul nima uchundir iljayib qo'ydi va ma'qul degan kabi bosh irg'atdi.

— Qo'rqmasang, ular jo'nag'andan keyin biznikiga bor, men do'konda ish to'qub o'lturaman; o'n pulni olib kelavurasan-da, sendan nima ketdi, Mamatqul...

— Tuzuk.

Bola shu so'zni aytib kichkina, tor ko'chaga buruldi. Safar bo'zchi bolaning orqasidan biroz qarab turg'andan so'ng, orqasig'a qaytdi. Safar bo'zchi bolag'a bergan o'zining bu vakolati bilan kelasi kun mirzoboshining oldig'a yana bir gap topib bormoqchi edi. Uning fikricha, ehtimolki, keyingi domla pochchalar ham o'rdadan haydalishka loyiq, mirzoboshig'a dushman bo'lib chiqar edilar. Shu xayollar bilan kelib, uyiga kirdi. Erini kuta-kuta qozondag'i tuppasi atalag'a aylangan To'xtabibi Safar bo'zchini koyib qarshi oldi.

41. CHAQANGIZ SIYQA EMASMI?

Ul aksar shom va ertalabki namozlarnigina masjidda o'qub, qolg'anlarini uyida ado qilar, peshin, asr, xuftanlarga vaqt topolmas edi. Ammo bu kech jo'rtta xuftanga chiqmadi. Ya'ni Mamatqul o'n pul uchun shoshib, topqan gapini kishilar orasida so'zlab bersa ehtimol edi. Oshdan so'ng ishxonasiga chiqdi. Dastgoh yonidag'i

qora charog'ni yoqib o'rishdagi uzuqlarni uladi, aymashqan iplarni yeshdi, chigillarni yozib tarog'ladi, og'zi bilan oxor burkib yana taradi va eng so'ng qurutish uchun o'rishni yelpidi. O'rish to'qishqa rostlang'andan keyin, eski to'ppidagi naychaga soling'an iplarni (arqoqni) olib, dastgohka tushti, tig' va gulani orqag'a surib mokkini rostladi.

Qora charog' arang-arang dastgohni yoritar, yelkasi tashqarig'a turtib, ko'kragi ichka botqan Safar bo'zchi, go'yo dastgohka quyulib qo'yg'andek ko'rinar edi. Tepki bosishdan g'ich-g'ich qilg'an nag'ma eshitilar va bu nag'ma ohangiga o'ynag'uchi mokki u yoq-bu yoqqa o'tib turar, lahza sayin arqoq-o'rish birlashib, to'rt ellik bo'z hosil qilar edi. Safar bo'zchining bir kechlik ishiga bir ohor mo'ljal bo'lib, qora charog'ning moyi ham soat vazifasini o'tar, ya'ni qora charoqqa to'ldirilg'an moy har kun bir ohorg'a yetib bitar edi.

Safar bo'zchi novort yog'ochini o'rab, ohorliq tandaga — o'rishka mo'raladi va nos otib, ko'cha tomong'a quloq soldi. Chunki ul hanuz Mamatqulning kelishidan umidvor edi. Biroz quloq solib turg'andan keyin, mokkiga yangi naycha joylab, yana ishka urindi. Ichkarida charx toblab naycha solish bilan mashg'ul To'xtabibi ko'ylak yengini iplik o'rishchalar bilan to'ldirib chiqdi. Gapso'zsiz, o'rishchalarni eski to'ppiga ag'darib, bo'shalg'an naychalarni yig'ib oldi.

— Oyog'im sovuq qotti, olovning ilojini qil-chi.

— O't yoqib beraymi?

— Ha, bali, uch-to'rtta tarashani kertib kirsang bo'ladi.

To'xtabibi chiqib ketdi. Safar aka asabiylangandek tez-tez tepki bosib ishka qaradi. Mokki to'xtovsiz ikki yoqqa sapchib turdi. O'n daqiqa chamasi shu holda ish qizg'in davom etkandan keyin, birdan mokki to'xtadi, Safar bo'zchi tashqarig'a quloq solib qoldi. Ko'cha eshik "g'iyq" etib ochilib, yo'lakdan kichkina oyoq tovshi keldi. Safar bo'zchi mokkisi qo'lida o'zicha iljaydi, yana bir-ikki oyoq boskandan keyin, do'konxona eshigi ochildi.

— Bali, Mamatqulim, bali... Eshikni yop, eshikni!

Mamatqul eshikni yopdi va ikki qo'lini og'zig'a ko'tarib isindi.

— Sovuq qotdingmi, Mamatqul? Hozir olov yoqamiz, hozir... Boyadan beri Mamatqul keladi, deb o'n pulni saqlab o'lturibpan-da.

Shu paytda eshik qiyag'ina ochilib, yana yopildi.

— Kiravur, To'xta, kiravur: o'zingning Mamatquling-ku.

Tarasha ko'tarib To'xtabibi kirdi va Mamatqulg'a qaradi.

— Mamatqulmiding. — dedi To'xtabibi. — Bemahalda nima qilib yuribsan, bolam? Enang eson-sog' yuriptimi?

Mamatqul To'xtabibining so'ziga hosh irg'atib, Safar bo'zchig'a qaradi...

— Mamatqulning menda ishi bor, xolasi. Olovni tezroq yoq. Mamatqul sovuq qotipti...

To'xtabibi o'tunni gulxan o'rnig'a tashlab, qo'lidag'i qovg'asini qora charoqqa tutib yondirdi va borib o'tunni yoqdi.

— Ularni jo'natib keldingmi, o'g'lim Mamatqul?.. Bali, bali. Yonlaringg'a yana boshqa kishi ham keldimi?

— Yo'q.

— Ha, ha. Imom pochchang senga ketavur demapti-da?

— Men tag'in ikki qayta chay qo'yib berdim-ku: men kelsam ularga kim chay qo'yib berardi. Men chayni qo'yib gapni tig'nab o'lturdim.

— Bali, bali, — dedi Safar kulib va xotinig'a qarab qo'ydi. — Yigit deganing ana shunday bo'lsin-da, bizning Asqarboylar ham "yigit"da. Qani, Mamatqul, gulxanning yonig'a borayliq-chi, isinib gaplirisharniz-da.

Ikkisi gurillab yong'an olov yonig'a cho'nqaydilar. Safar aka oyog'ini kafshidan chiqarib olovg'a tutdi.

— Asqarboy uxlab qog'anmi, deyman, xola?

— Uxlab qog'an, — dedi To'xtabibi va borib dastgoh yonidag'i bo'shag'an naychalarni yig'ib oldi. — Shularni to'ldirib bersam, bu kechaga yetar?

— To'ldiravur-chi, ko'ramiz-da.

To'xtabibi do'konxonadan chiqdi. Safar bo'zchi Mamatqulg'a qarab iljaydi. Mamatqul ham o'z navbatida iljayib, Safar bo'zchining chaqaliq cho'ntagiga ko'z tashladi va nima uchundir entikib qo'ydi.

— Xo'sh, Mamatqul oxun?

Mamatqul o'ylab ikkilandi:

— Kitob... kitob so'zini aytishmadi-da, ha... Katta domlam Qurg'andag'i[1] ijjani[2] o'qug'an edi, men...

Safar bo'zchi bolaning andishasiga tushunib kuldi:

— Sen uqub ololmadingmi, attang. Mayli, uqub olg'aningni ayta ber.

Mamatqul yengillanish nafasi yutdi, ko'zini beixtiyor Safar bo'zchining cho'ntagiga tikdi.

— Kitob so'zi bo'lmasa ham chaqani beravurasizmi, Safar aka?

Safar bo'zchi kulgidan o'zini to'xtata olmadi, cho'ntagidan chaqalarni chiqarib qo'lig'a oldi:

— Beravuraman-da. Ko'rayapsanmi?.. Shundan o'novi seniki.

— Imom pochcham, — dedi Mamatqul ko'zini chaqadan ololmag'ani holda, — imom pochcham o'zi o'rdag'a mirzaboshi bo'g'an ekan-da... O'sha xat bitadug'an jayda mulla emas bir kishi katta bo'b qog'an ekan... O'sha mulla emas xomi kishi imom pochchamni xat bitishka tozasi ekan, deb mirzaxonadan chiqarg'an ekan-da... Ali mirzo degan kishi imom pochchamni unga yomonlapti...

Safar bo'zchi Mamatqulning so'zini bo'ldi:

— Kimga yomonlapti?

— O'sha mulla emas xomi kishiga yomonlapti-da... Shundan keyin imom pochchamni chiqaripti. Endi katta domlamlarni ham o'rdadan chiqarsam, deb yurg'an ekan. O'zi juda yomon kishi ekan-da... Katta domlamlar buni nima qilamiz endi, deb imom pochchamning oldig'a kelishipti ekan-da, — dedi Mamatqul va bir necha fursat Safar bo'zchining qo'lidag'i chaqaga qarab turdi.— Chaqangiz siyqa emasmi, Safar aka? — deb so'radi.

Safar aka kuldi, chaqadan beshtasini ajratib Mamatqulg'a uzatti.

— Mana o'zing ko'r-chi.

Mamatqul chaqani olib, uyoq-buyog'ini tekshirdi:

— Mulni butun ekan. Bir pulga o'n paysa holva berarmikin, Safar aka?

---

[1] **Qurg'an** — Qur'on.

[2] **Ijja** — xiji.

— Nega bermasin. Chaqani cho'ntagingga solib qo'y, qolg'anini so'zlab bo'g'aningdan keyin olasan. Katta domlalar kengashka kelgan ekanlar, degin?

— Ha... Chaqamni belbog'imga tugsam tushib qolmasmikin?

— Hozir tugma, mendan yana besh pulni olg'aningdan keyin, qo'shib tugarsan.

Mamatqul qo'lidag'i pulni jaraqlatib o'ynadi va shuning orqasidan ijirg'anib shikoyatlandi:

— Oyog'im ivishib qog'an.

— Cho'nqayib o'lturma.

Mamatqul o'lturib olg'andan keyin, yana ijirg'andi:

— Igna sanchyapti?

— Quloq solma, so'zlay ber, hozir o'zi tuzalib qoladi.

— A, shundaymi, — dedi Mamatqul mahsisini silab. — Sizniki ham ashundaqa bo'ladimi, Safar aka?.. Katta domlam soqolini tutamlab, o'shani yandi, tuzoqqa tushar, dedi. Imom pochcham o'ylab o'lturdi, undan keyin... Sanchyapti-ku, Safar aka?

— Hozir tuzalasan, xo'sh?

— Undan keyin... Sizlarga ma'qul bo'lsa bir gap xotirimga keladi, dedi. O'sha ko'klam chiqsa uylanadi, dedi...

Safar bo'zchi Mamatqulni to'xtatib so'radi:

— O'sha kim, o'sha?

— O'sha-da, mulla emas, singlitaloq-da... O'zingiz ham so'ray beraydi ekansiz-da!.. Oladug'an xotini chiroyliq, deb eshitaman, dedi. Bu ham bir gap-da, shu qizni xong'a to'g'rilasaq bo'ladimikan, dedi. Katta domlalar ma'qul deyishdi. Hay-hay deyishdi... Shu yerda Mamatqul biroz o'ylab qoldi, — buning davosi gulchin bo'ladi, deyishdi.

Safar bo'zchi keyingi so'zni takrorladi:

— Gulchin bo'ladi, deyishdi?

Mamatqulning o'zi ham bu to'g'rida ikkilangandek bo'ldi.

— Men yaxshi payqamadim-da: davosi gulchin bo'ladi, deyishdi... gulchay... yo'q.

— Undan keyin?

— Shu, bo'ldi.

— Bari?

— Bari shu... Men tashqarig'a chay qo'yg'ani chiqqanim-da gap tig'namadim-da.

— Ma'qul, ma'qul, — dedi Safar bo'zchi, — undan keyin ular ketdilarmi?

— Ketdilar. Imom pochcham endi uyingga bor, dedi menga... Chaqani bersangiz qo'shib tugar edim.

Safar bo'zchi kulib, qo'lidag'i chaqadan yana besh pulni uzatdi.

— Mendan o'n pul olg'aningni har kimga so'zlab yurma, tuzukmi? Ha, undan keyin bu gapni hech kimga aytma, domlalaringning so'zi savobsiz gaplar ekan... Uyingga yolg'iz ketkali qo'rqmaysanmi?

Mamatqul biroz o'ylanib, belidagi chaqa tugunini qo'li bilan ushladi, Safar akaning "qo'rqmaysanmi" savoliga javob bermay, borib eshikni ochdi va yugurgancha chiqib ketdi.

42. QUV ODAM EKAN

Safar bo'zchi darbozadan kirganda, ichkaridan yasamol bir xotin chiqib qoldi. Munday yaxshi kiyingan va husndor xotinni ul o'z umrida birinchi martaba ko'rgani uchun bo'lsa kerak, xotin yashirinib olg'uncha, undan ko'zini olmay qaradi. Taajjub va hayrat ichida kelib mehmonxonag'a kirdi. Mehmonxonada Anvar yo'q, Anvar o'rnida begona bir kishi — Sultonali mirzo o'lturar edi. Safar bo'zchi salom berdi. Sultonali mirzo javob berib, o'lturgan joyidan Safar bo'zchig'a joy ko'rsatdi. Safar bo'zchi biroz so'zsiz o'lturg'andan keyin, "mirzasini" so'radi. Sultonali mirzo, Anvarning qo'shnilaridan birinikiga zarur bir yumish bilan chiqib ketkanligini va birozdan so'ng kelishini so'zlab, undan mirzoda qanday yumishi borlig'ini savol qildi.

— Yumish-ku, yo'q, taqsir, — dedi Safar. — Biz bir xolis duogo'y odam... Mirzamni bir ziyorat qilay, deb kelgan edim.

Sultonali Safar bo'zchini bir narsaning tamaida yurg'an kishi, deb o'yladi. Chunki Anvarning qo'li ochiqlig'ini, unga ko'b hojatmandlarning o'rganib qolg'anliqlarini yaxshi bilar edi. Ammo Safar bo'zchi Sultonalining silliq muomalasidan xursand bo'lib,

unga qarshi o'zida do'stliq sezdi. Biroz jim o'lturgandan keyin Safar yana tilga keldi:

— Baraka topsin, mirzam odamjon-da, odamjon; bizdek faqirlar bilan ham og'ayni, sizlar bilan ham shunday, barcha barobar.

Bu so'z Sultonali mirzoning boyag'i fikriga qarshi so'zlangandek tushdi. Safar bo'zchining mirzo bilan og'ayniliq da'vosi uni taajjubga soldi.

— Shunday, shunday... Mirzo, siz aytkancha, barchaga barobar yigit, — dedi Sultonali. — Nima kasb qilasiz?

— Bo'zchiliq, taqsir. Lekin mirzam, sen bo'zchisan, deb bizdan hazar qilmaydi, biz shunisiga ado-da, taqsir... Bo'lmasa guzarimizning oqsoqoli ham ikki og'iz gapimizga quloq solsin-chi. Nafsambir gap yaxshi-da, taqsir.

Safar bo'zchining "nafsambir" gapi Sultonalini beixtiyor kuldirdi.

— To'g'ri aytasiz. Ismingiz nima?

— Biz devorning kavagida yotqan bir odam-da. O'zimiz kim-u, ismimiz nima bo'lar edi. Shaharning Olim qovog'i[1] emasmizki, aytkan on tanib olsangiz.

Sultonali mirzo yana kuldi, — "nafsilamr" gaplardan zavqlanib, ul ham Safar bo'zchig'a qarshi o'zida yaqinliq his etdi va biroz o'ylab turdi.

— Ismingizni aytsangiz, balki men tanir edim... Siz bo'zchi bo'lsangiz, o'tkan hafta mirzo Anvarga bir so'z aytkan emasmisiz?

— Aytkan bo'lsam ehtimol; nega desangiz, qo'l bo'shag'anda mirzamning ziyoratiga kelib turaman-da.

— Siz... Siz mulla Abdurahmonning qavmlaridan emasmisiz?

— Xe-xe-xe... Xudda, taqsir.

— Agar yanglishmasam, ismingiz Safarboy chiqar? — Safar bo'zchi zavqlanib, kayflanib kulib yubordi:

— Mirzam aytkan ekanlar-da.

Sultonali mirzo ham kuldi va kulgi orasi latifa qildi:

[1] Xudoyorg'a chet mamlakatlardan mol keltirib sotg'uvchi mashhur savdogar *(mual.)*.

— Siz o'zingizni past urib Olim qovoq emasmanki, otimni aytkan on tanisang deysiz, holbuki, sizni o'rdaning mirzoboshisi, shaharning qo'rboshi, dahboshisi ham taniydir.

— Tavba qippan, tavba qippan, — dedi Safar. — Men o'z qadrimni bilmay yurg'an ekanman-da.

Ikkisi hangama so'qib bir necha payt kulishdilar va bir onda eski qadrdonlar holig'a o'tishdilar. Sultonali uni "Safar aka" deb xitob qila boshladi va mulla Abdurahmonning keyingi ahvolidan so'radi. Safar bo'zchi mulla Abdurahmonning bo'shatilg'anidan xursandligini izhor qildi va uning labi gezarib yurg'anini so'zlab, Sultonalini kuldirdi.

— Shunchalik holing bor ekan, dumingga qumg'on bog'lashing nima hojat edi, deb kulaman. Egri to'nkaga — egri to'qmoq; mirzam xo'b yaxshi ish qilg'anlar-da.

— Shunday, — deb kuldi Sultonali, — kishilarga endi nima der ekan, balki qulog'ingizga chaling'andir?

Safar bo'zchi o'ng qovog'i ustini silab oldi va qo'lining tekis o'smagan tirnoqlarig'a qaradi.

— Bu to'g'ridag'i so'zini eshitkanim yo'q-ku... Endi o'zi yomon odam-da.

— Masalan, yomonlig'i?

— Yomonlig'i... — deb yana tirnog'ig'a qarab qoldi, — ishqilib, taqsir, shu odamni payini qirqsam, deydi-da. Ilgari xolisanlillo dushman bo'lsa, endi alamzada bo'ldi-da...

Safar bo'zchining sodda ko'nglida yashiring'an sir oz-oz sirtiga ham tepib turar edi. Uning — "...endi alamzada bo'ldi-da" jumlasidan shubhalanib qolg'an Sultonali jiddiy tus oldi:

— Men mirzo Anvar bilan birga turaman, Safar aka, — dedi. — Mirzo bilan bizning oramizda hech bir yashirin gap bo'lmaydi. Masalan, sizni tusmol bilan tanishim, mulla Abdurahmon to'g'risida kelib aytkan so'zingizni bilishim...

— Men buni bilib turippan, taqsir.

— Bilib turg'an bo'lsangiz, — dedi Sultonali o'pkalik qiyofatda, — nega mendan shubhalanasiz?

— Yo'q, yo'q, uka, men Xudoy haqqi...

— Bo'lmasa, nega mulla Abdurahmon to'g'risidag'i savolimga tuzuk javob bermaysiz?

— Men aytdim-ku, yomon odam-da, o'zi...

— Uning yomon odamlig'ini o'zim ham bilaman. Ammo meni ham yomon odam deb o'ylag'aningiz uchun... Xo'b, hali mirzo Anvar kelganda o'sha mendan yashirib turg'an gapingizni so'zlarsiz, men shunda sizni uyaltirarman...

Safar bo'zchi birdan kulib yubordi va qo'li bilan Sultonalini yanib qo'ydi:

— Uyat qilsangiz ham "nafsambir"ini aytay, ancha quv odam ekansiz.

Bu sodda baho Sultonalini kuldirdi:

— Siz mendan ham quvroq ekansiz.

— Men topqan gapimni mirzamning o'ziga aytay, degan edim-da.

— Albatta aytasiz, lekin men ham eshitsam, zarar qilmaydi. Xo'sh: "alamzada" nima qilmoqchi?

— Alamzadami? — deb kuldi Safar va biroz o'ylab turdi. — O'rdada turadig'an bo'lsangiz, anovi katta go'zim muftilaringiz bor-ku?

— Bor, bor: pul bersangiz harom o'lgan eshakning halollig'ig'a fatvo beradirgan muftilar. Xo'sh?

— Gaplaringiz ham qiziq ekan... Ana shu muftilaringizdan ikkitasi o'tkan kun domlamizning hujrasiga mehmon bo'lishdi...

Safar bo'zchi o'tkan faslda yozilg'an mojaroni bir-bir so'zlab bordi. Eshitkuchi bo'zchining soddag'ina qilib sir olishini kulib, zavqlanib tinglab turdi.

— Bolaning so'zi ko'b tutal keldi, taqsir. Chamasi mirzam bir qizg'a uylanmakchi ekan-da. Qizi qurg'ur chiroyliq bo'lsa, qo'ying-chi, shu qizni xong'a oldirmoqchi bo'lg'anlar-da. Kishiga alam qilg'andan keyin har bir kurakni bemalol...

Sultonali mirzo bu so'zni eshitish bilan birdan o'zgarib ketdi, ko'zi katta ochilib, manglayida uzun-uzun ajinlar hosil bo'ldi:

— Tutilmagan gap... Xo'sh, so'zlay bering-chi?

— Bolaning xullas gapi shu, — dedi Safar va biroz jim qarab turdi. — Ha, ha, yana bir narsa ham bor ekan: ular shuni muvofiq ko'rganlaridan keyin — "buning davosi gulchin" deb aytkan emishlar. Men bolaning bu so'ziga harchand tushunalmadim. Bola yanglishqanmi yoki mullalarning shunday tojikisi ham bo'ladimi, men endi avom odamman-da, taqsir.

Sultonali mirzo shu jumla ustida o'yladimi yoki boshqacha bir andisha uni mashg'ul etdimi, baharhol, birar daqiqa chamasi so'zsiz xayol surib qoldi. Safar bo'zchi esa, bu holdan bad olib, manglayini qashidi. Qashir ekan, barmoq orasi Sultonali mirzoning yuzidan bir narsa o'qushqa tirishar edi.

— Ular qaysi kun shu maslahatni qilg'an edilar? — deb so'radi Sultonali mirzo.

— O'tkan kun, taqsir.

— Ya'ni orada kecha panjshanba o'tkan?

— Bali, bali.

Sultonali boshini chayqab tebrandi. So'ngra mirzo Anvarning ko'klamga chiqib uylanmakchi bo'lg'anini, qiz esa, shu uyning bolasi ekanini, domlalar mirzo Anvarning obro'sini to'kish fikriga tushkanliklarini so'zlab chiqdi:

— Rahmat sizga, Safar aka, — dedi Sultonali. — Siz mirzo Anvarning obro'sig'a to'qunmoqchi bo'lg'an bir yomonliqning xabarini oldindan olib kelgansizkim, mirzo Anvarning bir do'sti bo'lishim sifati bilan sizga minnatdorchiliq izhor qilaman va shuning bilan birga bu xabarni mirzoga bildirmasligingizni, hozircha bu sirning ikkimizning oramizdag'ina qolishini sizdan so'rayman. Negaki, mirzo Anvarni bu xabar bilan tashvishka solg'an bo'lamiz. Mirzoga bu xabarni aytishdan ilgari oshig'ich ravishda siz bilgan ifloslar qarshisig'a chiqib ishlashimiz, mirzoning obro'sig'a to'qunadirg'an yomonliqni daf qilishimiz va shundan keyingina bo'lib o'tkan bu mojaroni unga so'zlashimiz kerakka o'xshaydir. Men hozir mirzo Anvar qaytib kelmasdanoq, shu gap orqasidan bir joyg'a boraman.... Boradirg'an joyimni sizga aytib ham qo'yay: "Davosi gulchin" jumlasidagi "gulchin" so'zini bola yanglish onglag'an, ular — "davosi Gulshan" deganlar. Zeroki "Gulshan" so'zi bir xotinning ismi bo'lib, bu xotin xong'a chiroylik qizlar topib berguchi haram dallasidir[1]. Ular o'zlarining iflos niyatlariga

[1] **Dalla** — qo'shmachi.

shu xotin orqaliq yetmakchi, shu vositada mirzo Anvardan o'ch olmoqchi bo'lg'anlar. Fursatni qochirmay shu xotinning oldig'a borishim kerak. Gapka tushungan chiqarsiz, Safar aka.

— Tushundim, sadag'ang ketay, taqsir.

— Gap shunday bo'lsin; ish bartaraf bo'lg'uncha bu to'g'rida mirzoga og'iz ocha ko'rmang, jon aka, — dedi takror Sultonali va o'rnidan turdi, — Men mirzo Anvar kelmasdan jo'nay, kelsa yuboramaydir. Sizdan meni so'rasa, bir kishi chaqirib ketdi, dersiz, durustmi?

— Xo'b, men ham siz bilan ketabersam?

— Yo'q, siz o'lturing, menim daragimni aytib uni xotirjam qiling. Undan keyin kelasi juma albatta shu yerga kelib mendan natijani eshitarsiz, mirzo bilan uchavimiz o'lturishib suhbatlasharmiz, ma'qulmi?

— Xo'b.

Sultonali xayrlashib, oshig'ich mehmonxonadan chiqdi.

43. CHO'LOQ QUSH

Ayvonda salla o'rab ovora bo'lg'an maxdum yo'lakdan "zaifa" shaprasini olib, tanchada sanama tikib o'lturg'uchi Ra'noga:

— Yo'lakda xotin kishi ko'rinadi, xabar ol-chi, bolam, — dedi. Ra'no yo'lakda yarmisini ko'rsatib yondama turg'an xotinning oldig'a bordi.

— Assalomu alaykum...

Xotin salomga javob berib, yo'lak tomong'a o'tdi va Ra'noni o'z oldig'a imladi. Yasamol, po'stun kiygan bu xotin Ra'noning diqqatini o'ziga jalb etdi. Borib ko'rishdi.

— Nasibbekning havlilari shu emasmi, otin qiz?

— Yo'q, — deb kuldi Ra'no, — biz Nasibbekning qo'shnisimiz.

Xotin boshdan oyoq Ra'noga qarab chiqdi:

— Sho'rim qursin, — deb qo'l silkidi xotin, — men adashib sizlarni ovora qilibman... Kezi kelganda tanishib qo'yg'anni aybi yo'q, bu kimning havlisi?

— Solih maxdumning.

— Men adashmay ketay, juda uyat bo'libti-da, hali men maxdum pochchamning havlilariga kirdimmi... Siz kimlari?

— Men... qizlari.

— Ko'b yashang, ismingiz?

— Ra'no... Qani, bu yoqqa.

— Rahmat, Ra'noxon... Nasibbekning uyi sizning qaysi tarafingizdagi eshik bo'ladi?

— So'limizdagi birinchi darboza?

— Rahmat, Ra'noxon.

Xotin xayrlashish o'rnig'a, yana biroz Ra'noga qarab turdi. Ra'no bu holdan o'ngg'aysizlanib, yerga qaradi. Xotin kulimsib olg'andan keyin, Ra'no bilan xo'shlashib orqasig'a qaytdi, tashqarig'a chiqib, Safar bo'zchig'a uchrashdi...

Ra'no xotinni jo'natib, ichkariga kirganda, maxdum "zarurat" to'nini kiyib, o'ziga oro bergan holda, ayvondan tushib kelar edi. Xotinning kim ekanini so'rag'andan keyin, Ra'noga bu kungi ro'zg'or ishlari to'g'risida ba'zi ta'limotlarni berdi. Chunki Nigor oyim bu kun ertalab qarindoshlarnikiga mehmon bo'lib ketkan, Ra'no uyda yolg'iz qolg'an edi.

— Onang kech qaytadi, binobarin, taomni barvaqtroq qilsang ham bo'ladi... Habba, taomni o'zing bilan Anvar akangga loyiq qil, men bo'lsam to'ydan albatta to'yib kelaman, onang ham och kelmas, — dedi va bir necha qadam yurib, yana to'xtadi. — Anvar akangdan, nima taom qilay, deb so'rasang yaxshi bo'ladi, qizim!

Ra'no otasig'a ma'qul ishoratini berib ayvonga keldi, maxdum chiqib ketdi. Ra'no ayvonda bir necha vaqt sanama tikib o'lturgandan keyin, ishini yig'ishtirdi, rafdagi kitoblardan birini olib ochdi. Kitob ustida ham ancha shug'ullanib, bundan ham zerikdi. So'ngra o'rnidan turib, tashqarig'a yo'l soldi. Boqcha eshigi yonig'a kelganda, Anvar tashqarida kim bilandir xayrlashar edi. Ra'no eshik yonida kutib turdi. Birozdan keyin Anvar yolg'iz qolib, shu tomong'a — ichkariga qarab kela boshlag'andek bo'ldi. Ra'no kulimsib o'zini eshik panasiga oldi.

— Assalom.

Bir-ikki qadam olding'a o'tkan Anvar muloyimg'ina eshitilgan "assalom" so'zi bilan cho'chib, yonig'a qaradi va juda ham qo'rqqan kishi bo'lib atrofiga tuflay boshladi.

— Jonim chiqib ketdi... Bu nima qilg'aning, hoy qiz!

— Bumi, bu sizni cho'chitkanim.

— Xo'sh, nima qilib yuribsan?

— Sizga osh qilib beraymi, deb so'rag'ali chiqqan edim.

— Otamdan so'ra.

Ra'no otasining to'yg'a ketkanini va so'zini aytdi. Anvar kulimsidi.

— Uch qavat havlida ikkimiz yolg'iz qolsaq qanday baxt bu?.. Bo'lmasa men darbozani zanjirlab kelay.

— Ha... zanjirlab keling...

— Nega achchig'lanasan, yaxshi qiz, men ichkari kirsam, mehmonxonaning yolg'iz qolishini o'ylamaysanmi?

Ra'no istig'nolandi.

— Men sizni ichkariga taklif qilg'ali chiqmadim, nima osh qilishni so'rag'ali chiqdim.

— Maqsadingga tushunib turibman, ammo sen yolg'iz zerikmagil deyapman.

— Men zerikmayman... Qanday osh qilay?

— Qaysi xilini buyursam ekan? — deb o'z-o'ziga savol berdi Anvar. — Ubraga uquving yo'q, palovni lanj qilasan, somsani yopolmaysan, tuppani kesalmaysan, senga qayla buyurg'andan, atala qil degan yaxshi, chunki eziltirib yuborasan, manti to'g'risida o'ylash ham ortiqcha... Yana shu holda qanday osh qilay, deb do'q urg'aning qiziq.

— Men uquvsiz bo'lsam, o'zingiz osh qiling.

— Men ham osh qilishni yaxshi bilmayman, shuning bilan birga do'q ham urmayman, — dedi Anvar. — Lekin ikki yorti — bir butun bo'lsaq ehtimol yaxshi osh qilarmiz... Sen borib o'choq harakatini ko'raber, sabzi-piyoz to'g'rashni menga qo'y, xo'bmi, yaxshi qiz?

Ra'no javob bermadi, o'pka namoyishi ostida ichkariga jo'nadi. Anvar kulgi orasi tashqarig'a chiqdi...

Ra'no o'choqqa olov yoqib, qozonni yuvar, Anvar o'choqboshining sufasiga engashkan ko'yi sabzi to'g'rar edi. Ra'no hanuz

o'pka saqlab, Anvarning savollariga javob bermas, uning qiziqliq so'zlariga ham teskari qarab kular, kulgisini unga ko'rsatmas edi.

— Xotin kishining charxi bilan o'chog'ig'a tegma, degan gap to'g'ri emish... Albatta, sen xotin kishi emassan-ku, biroq, "kullu shay'in yarji'u ila aslihi"[1]. Sabzini mayda to'g'raymi, yirik? Bir bor emish, bir yo'q emish, o'tkan zamonda bir qiz bor emish: ko'ziga tutun kirib yum-yum yig'lag'an emish. Sababini so'rasalar, o'tun ho'l emish, ammo qizning achchig'i xiyli mo'l emish... Teskari qarab kulma, hoy qiz! O'h, latta keltir, qo'limni kestim!

Ra'no yalt etib Anvarning qo'lig'a qaradi va aldang'anini bilib yana o'z ishida davom etdi.

— Qo'lingni kessang ham bu qiz ishonmaydi. Soching kuyadi, yaxshi qiz.

Ra'no sochini orqasig'a tashlab, o'choqboshi sufasiga chiqdi; qozong'a yog' solib, Anvarning oldig'a go'sht bilan piyoz keltirib qo'ydi. Anvar go'shtni to'g'rab, yana tegajaklik boshladi:

— To'yinglar qachon, hoy qiz... Javob bersang-chi, axir, agar nasrni pisand qilmasang, nazm bilan ham so'ray:

Nag'ma unlari,
Bahor kunlari,
Ishrat tunlari,
Yetarmi, Ra'no?

Ra'no sekin iljayib, Anvarga yon qaradi, so'ngra ko'zini o'choq yonidag'i bir nuqtag'a olib, harakatsiz qoldi.

— Nasrga javob beralmagan, nazmga... O'zim ham qiziqmanda, — dedi Anvar.

Ra'no bir necha vaqt boyag'icha harakatsiz, Anvarning pichingiga iltifotsiz turdi, so'ngra Anvar tomong'a biroz mayl etib iljaydi:

Kecha-kunduzlar,
Qizardi yuzlar,
Uyatli so'zlar
Bitarmi, mirzo? —

dedi va oradan ozg'ina fursat kechirib yana:

[1] **Kullu shay'in yarji' u ila aslihi** — har bir narsa o'z asliga qaytadi.

O'choq boshidan,
Do'sti qoshidan,—
Qarab Roshidan[1]
Ketarmi, mirzo? —

dedi va shuning orqasidanoq:

Manglayin qashib,
Mendan ham oshib,
Javobim shoshib
Etarmi, mirzo?!

Anvar ust-ustiga tushkan qator bu hujumlar ostida shoshib qoldi, baytlarning qaysi birisiga javob berishni bilmay kuldi.

— Lo'li ekan bu qiz! — dedi.

Ra'no o'choq yonig'a cho'nqayib olov jo'nashdirar ekan, yer ostidan Anvarga qarab iljaydi:

— Javob.

Anvar kulimsigan holda o'ylab qoldi.

Nozmidir, hayo?
Bilmadim, ayo,
Go'zal, dilbaro.
. . . . . .

Anvar oxirg'i misrani aytalmay tutiliqdi, chunki qofiya topish qiyin edi. "Ketar, yetar" vaznlik so'zlar qofiya uchun kambag'al bo'lib, o'xshashlari to'rt-beshtadan oshmas va shular ham Ra'no tomonidan olinib bitkan edilar. Anvar har qancha urinib, keyingi misraga qofiya topolmag'andan so'ng, Ra'noga qo'shilishib kulishdi.

— Qushingizning boshi bilan ikki qanoti bor, lekin oyog'i yo'q.

— Qush uchun bosh bilan ikki qanot kifoya, Ra'no... Qush uchib yursa, bas!

— Cho'loq qush ko'kda uchib charchagandan keyin daraxtka qo'nolmaydi, ammo yerga tushsa mushuk yeb qo'yadi, — dedi Ra'no va kulib qotib qoldi.

[1] Qo'qon tumanida bir qishloq ismi *(mual.)*.

Kuchlik kulgidan Ra'noning ko'zi yoshlanib, o'siq kipragi juftalandi, kulgi va o'choq harorati bilan ikki yuzi qizil olmag'a aylanib, latif burni ustida marvarid rezalari hosil bo'ldi.

Anvar o'zining mag'lubiyatidan xafa emas, Ra'noning husnidagi hozirg'i ajib o'zgarish muvaffaqiyatidan o'zini tutolmay kulguchi shoiraning namoyishkor xursandligi Anvar uchun bir yuz mag'lubiyatka arzirlik edi.

44. QOP YO'QOTDING'IZMI?

Sultonali mirzo "Qushbegi" mahallasiga kelib, bir darbozaga kirdi. Qorong'i yo'lakdan yurib borib, ichki eshikni taqirlatdi. Ichkaridan "Hozir!" degan tovush eshitilgandan keyin bir necha qadam orqag'a qaytib keldi. Birozdan so'ng ichkaridan beqasam choponini yelkasiga xom tashlag'an, mahsisiz oyog'ig'a sag'ri kafsh kiyib ko'ylakchan badanini choponi bilan o'rag'an qirq yoshlar chamaliq bir yigit chiqdi va Sultonali mirzoga salom bergandan so'ng, shoshib choponining yengini kiydi, kelib ko'rishdi.

— Marhamat, taqsir.

Bu kishi moltopar xotinni olib, suyagi tinchib qolg'an Xolboy — Gulshanning eri edi. Uyida erta-kech bekor yotib, Gulshanning topib kelganiga qanoat qilar, faqat osh pishirib havli supurar edi. Boshqa oilalarda xotinlar uy ishi bilan bo'lib, erkaklar ko'cha ishini qilsalar, Xolboy akaning oilasi tamoman shuning ziddiga qurilg'an edi. Sultonali mirzo Gulshanning o'rdag'a ketkanligini eshitib sillasi qurudi, bir necha vaqt fikrga tolib qoldi.

— O'rdag'a ketkanligini aniq bilasizmi?

— Bundan chiqib bir joyga bormoqchi edi, — dedi Xolboy, — agar ishi bitsa — to'g'ri o'rdag'a ketmakchi, bitmasa uyga qaytib kelmakchi edi. Shu choqqacha qaytib kelmagani uchun, o'rdag'a bordimi, deb o'ylab turippan.

— Siz o'sha boradirg'an joyini bilarsiz?

— Payqolmadim, taqsir.

Sultonali mirzo tinkasi qurug'andek orqasig'a tislanib, yo'lakning toqchasig'a o'lturdi va manglayini qashidi:

— Kecha yangamni hech kim yo'qlab keldimi?

Xolboy biroz o'ylanib soqoli ostini chimchiladi.

— Yo'qlab kelgan ekan, men uyda yo'q edim.

Sultonalining tusi o'zgarib, boshini qimirlatib qo'ydi, shipka, ko'chaga qarandi.

— Agar yangam kelsa, meni aytarsiz, men yana qaytib kelaman... Uydan siljimay, meni kutsin, katta bir ish bor, durustmi?

Sultonali mirzo Xolboydan va'da olib ko'chaga chiqdi, ildam-ildam oyog' qo'yib, kelgan tomonig'a yo'l soldi. Qing'ir-qiyshiq ko'chalar bo'ylab borar, ko'chada ko'ringan har bir xotinni tekshirib oyog' bosishig'a qarab o'tkazar edi. Bozorchag'a yetkanda tevarakdan juma azoni eshitildi. Ko'chada durkum-durkum salla o'ragan xalq masjidlarga qarab oqar, ul ersa jumani unutib allaqayoqqa chopar edi. Solih maxdum ko'chasini bosib to'g'rig'a o'tdi, o'n qadamcha yurib to'xtadi. Biroz taraddudlanib turg'andan so'ng, orqasig'a qaytib, Solih maxdum ko'chasiga kirdi. Darboza qiya ochilib turar, tashqari kishidan xoli, mehmonxona qulflang'an edi. Sultonali mirzo boqcha eshigida to'xtab, tirqishdan mo'raladi. Xotin kishi yo'qlig'ig'a qanoatlangandan keyin, boqchag'a qadam bosti va sekin-sekin yurib ichkari havlining eshigida to'xtadi.

— Mirzo Anvar, hov mirzo Anvar!

Chaqirish uch-to'rt takrorlangandan keyin, yo'lakdan gurs-gurs oyoq tovshi keldi. Sultonali mirzo o'zini eshikning yonig'a olib, yana chaqirdi. Ichkaridan: "Yo'qlar!" degan javob bo'ldi.

— Qayoqdalar?

— Jumaga ketdilar.

Sultonali rohat nafas olg'andek ko'rinib, ko'zini eshik ostonasig'a tikdi:

— Sizdan so'rab ketsam ham bo'lar, singlim... Shu yerga bir xotin keldimi?

— Yo'q... Ha, boya bir xotin adashib kirgan edi, — degan javob bo'ldi.

Sultonalining ko'zi olalanib, peshonasida qator ajinglar zohir bo'ldi.

— Adashib kirdi?

— Ha.

— Adashib kirganiga qancha bo'ldi?

— Boya, ertalab.

Sultonali boshini chayqadi. Ra'noga rahmat aytkandan keyin, tashqarig'a qarab yurdi. Ko'chaga chiqib yana boyag'icha oyog'ini qo'lig'a olg'andek, yugurib ketdi. O'rdag'acha bir yarim chaqirim chamasi yo'l bo'lib, ul bu masofani o'n besh daqiqa ichida bosti. Havoning sovuq bo'lishig'a qaramay, manglayidan ter quyg'an holda o'rdaning birinchi darbozasiga kelib yetdi. Darbozabonlar yonida to'xtab so'zlashdi, manglay terini artib, darboza sufachasiga o'lturdi.

— Qop yo'qotding'izmi, taqsir, — deb kuldi darbozabonlardan biri.

— O'xshash... Janob jumaga chiqdilarmi?

— Chiqmadilar.

Sultonali mirzo damini rostlag'an kabi biroz so'zsiz o'lturdi.

— Haramga birar xotin kirdimi?

— Bitta kirmadi, — deb kuldi darbozabonlarning biri. — Besh-o'ni kirdi chamasi...

Sultonali uning hangamasiga kuchlanib kuldi, ammo yana og'iz ochishg'a majolsiz kabi o'lturib qoldi. Chunki, endi bundan nariga yugura olmas, qo'li shundan ortiqchag'a yetmas edi. Ko'zini yerga tikib, ikki soatdan beri qilg'an harakatlarining shamolg'a ketkanini xotirladi. Abdurahmon va sheriklari o'zlarining iflos maqsadlarig'a yetmasalar, deb entikdi, ayniqsa mirzo Anvarning dushmanlari oldida obro'si to'kulishi unga og'ir tuyuldi. Bu og'irliqning ustiga Abdurahmon to'g'risida qilg'an o'zining xudra'yligini[1] xotirlag'ach, yana ham ko'ngli g'ash tortdi. Bu jihat bilan go'yo yomonliqning bosh omili Sultonalining o'zi bo'lib chiqar, "Agar men Abdurahmonni o'rdadan chiqarib yuborishqa isror etmasam, mirzoni bu ishka majbur qilmasam, balki bu adovatlar bo'lmasmidi?" deb o'ylar, Anvarning ta'na qilmaslig'ini bilsa ham, yana ma'nan ezilishini, uning yuziga qarolmaslig'ini chamalar edi. Andishasi shu joyg'a yetkandan keyin o'rnidan turdi, darbozaning kichkina

[1] **Xudra'y** — o'jarlik, o'zbilarmonlik.

eshikchasini ochib, ichkariga kirdi. To'g'ri yo'lni qo'yib, qor ostida bosilib qolg'an sobiq gulzorlar ichi bilan aylanib yurdi. Ichki o'rda qo'rg'onlari ostida yarog'liq yigitlar aylanib turar edilar. Sultonali mirzo yura-yura o'rdaning chap muyushiga, qorovul yigitlardan birining yaqinig'a yetib, u bilan so'rashdi, bir-ikki og'iz so'zlashib, o'rdaning sharqig'a yuzlandi. Bundagi darboza beklari bilan bordi-keldi aytishib: "Juma kun nima qilib yuribsiz?" degan savolga: "Bu kun janob ko'ngil ochmoqchilar, deb eshitkan edim" javobini berdi. Bular yonida ham biroz o'lturib, yana qo'zg'aldi, o'rdaning shimol qismig'a o'tdi. Haram va xon oilasiga maxsus yangi daxma tevaragida uch-to'rt nafar qora qulchalar ichida O'rmonbek o'q o'ynab yurar edi. Sultonali mirzo daxmaga qarab bordi, "kichkina xon"g'a ta'zim qilg'andan so'ng, daxmaning bir chekkasiga o'lturib, Qur'on o'qudi. Ammo ko'zi o'ynab yurg'an bolalarda, tili qiroatda edi. Fotihadan so'ng qorixonaning ayvon muyushiga cho'nqayib bolalarning o'yunig'a tomosha qildi. O'rmonbek kamonchaga o'q qo'yib otar, o'qlar ko'kka ko'tarilib turli masofaga borib tushar, qulchalar otilg'an o'qlarni terib kelib O'rmonbekka berar edilar. Otilg'an o'qlardan biri Sultonalining oyog'i ostig'a kelib tushti. Sultonali engashib yerdan o'qni oldi, o'qning uritgan patini to'g'rilab o'lturdi. Shu holda qulchalarning biri yugurib yetdi. Gap-so'zsiz o'qqa qo'lini uzatqan edi, Sultonali qulchaning bo'yi yetmaydirgan qilib qo'lini yuqori ko'tardi.

— O'qni bering', aka, taqsir qafa bo'lati!

Sultonali hazillashkan bo'lib, o'qni yuqorida ko'tarib turaberdi.

— Sen Gulshan opani taniysanmi?

— Tanisam ne?! Bering' o'qni!

— Shoshma xuvari, Gulshan opa bu kun haramga keldimi?

— Kelsa ne?..

— O'q o'ynab bo'lg'andan so'ng Gulshan opani menga chaqirib ber, durustmi?

— Qo'p.

Sultonali o'qni qulchaning qo'lig'a ushlatdi, ammo yana qo'yib yubormay qo'rg'on osti bilan yurib turg'an yigitlarga qaradi...

— Aniq chaqirib berasanmi, o'glim?

— Qo'p dedim-quv.

— Meni taniysan-a?

— Sizni? Siz mirzo — taqsir.

Sultonali o'qni berib yubordi. Qulcha yugurib O'rmonbek yonig'a ketdi. Sultonali qo'rg'on ostidag'i yigitlarga ko'z qirini tashlab, ularni o'zidan parvosiz topdi. Chunki uning hozirgi ishi, ya'ni bola orqaliq haram bilan aloqa tutish qo'rqinchli sanalar, basharti bu xil gap sezilib qolsa, katta falokatlarga ham sababchi bo'lar edi. O'rmonbek yana biroz o'q otqandan so'ng, zerikib, kamonchani yerga tashladi va o'zi haram darbozasiga qarab jo'namadi. Qulchalar ham uni ta'qib etdilar. Sultonali mirzo bolalarni haramga kirgizib qabrlarg'a yana "fotiha" o'qudi va sekin-sekin orqasig'a qaytdi.

45. "FOTIHA — MUHRI XUDODIR"

Maxdum chuvirlashib o'qub yotqan bolalarg'a to'xtalish ishoratini berib, o'zi irg'ib o'rnidan turdi va shoshqancha maktabxonadan chiqib, sahn o'rtasida turg'an ikki nafar mashhur beklar istiqbolig'a yugurdi. Ular bilan enggashib ko'rishkandan so'ng, borib mehmonxona eshigini ochdi.

— Marhamat, taqsirlar, marhamat!

Maxdum bu qadar shoshib qolishg'a haqli edi. Chunki, kelgusichilarning har ikkisi ham xon yonida mo'tabar va hamisha unga musohib[1] beklardan edilar. Ular mehmonxonag'a kirib o'lturgandan keyin, maxdum o'rnidan turib, qo'l qovushtirdi va "xush keldilar!" dedi. Mehmonlar ham maxdumning hurmatiga qo'zg'alib qo'ydilar.

— Nachuk Xudo yarlaqadi, taqsirlar? G'aribxonamizni mushib qo'ydilar.

— Nachuk Xudo yarlaqadi, taqsirlar? G'aribxonamizni munavvar etkanlaringiz uchun hazoron borak qadamlaringiz bilan rahmat.

Beklar maxdumga tashakkur aytdilar. Abdurauf tunqotar hamrohiga qarab olg'andan keyin "tashrif" sababiga til ochdi:

— Janobi pushti panoh bizni ziyoratlariga buyurdilar, sizga ulug' mehribonliq ato qildilar.

[1] **Musohib** — suhbatdosh.

Maxdum joyidan qo'zg'alib o'lturdi, ammo "janob"ning "marhamat"lariga tushunalmay shoshdi. Tunqotarning so'ziga Muhammad Sharif dasturxonchi izoh berdi:

— Har kimsa ham pushti panohning marhamatlariga loyiq ko'rila olmaydir. Pushti panoh o'zlarini domodliqqa chog'lab, bu bashoratni bizlar orqaliq sizga yetkarishka amr qildilar...

Maxdum boyag'idek yana qo'zg'alib olsa ham, ammo tovshi chiqmay, sukutka ketib qoldi.

— Taqsirimda ojiza borlig'ini pushti panoh eshitkan ekanlar... — dedi tunqotar. — Mirzo Anvar kabi donishmand yetishtirgan kishi oqila va jamila[1] qiz ham tarbiya qilmag'anmukin degan andishaga boribdirlar... Shogirdingizga qilg'an marhamatni janobingiz va karimangiz uchun ham darig' tutmaslik niyatida, bizni xizmatingizga buyurdilar. Albatta, bu marhamatning nechog'liq ulug'lig'ini sizga so'zlab o'lturish ham hojat emas.

— Qulliq, rahmat, pushti panohning davlatlari ziyoda bo'lsin, — dedi maxdum uzoq sukutdan bosh ko'tarib. — Bir emas, yuz qizimiz bo'lg'anda ham janobning kanizliklariga nazr qilish vazifamiz edi... Ammo kamina va ojizamizda bir qancha gunohlar, nuqslar, uzrlar bor, taqsirlar.

— Beayb Parvardigor, — dedi tunqotar. — Banda hamisha ma'zur va xatolikdir, taqsir.

Maxdum bosh irg'atib biroz sukutda o'lturdi, so'ngra ko'zini tunqotarning tizasiga tikdi.

— Janoblariga ojizona arz... Avvalo kamina ojiz, notavon, aftodahol; pushti panoh jihatlaridan sodir bo'lg'an ulug' marhamatka sazovor va loyiq emasdirman; soniyan — ojizamiz olampanohdek ulug' zotka hamxob bo'lmoq uchun kofiy tarbiya olmag'an bir qulbachchadir. Bas, biz shu kayfiyatda onhazratning mehribonliqlarig'a arzirmu, taqsirlar?

— Pushti panohning sizningdek ahli ilmlariga qaratilg'an daryo marhamatlari arzitar, taqsir.

Tunqotar bu marhamatning behad ulug'lig'ini sharh qilib ketdi. Maxdum bir necha fursat sukutda o'lturgandan keyin, tunqotarning mubolag'alariga bosh irg'atib qo'ydi.

[1] **Jamila** — chiroyli, go'zal.

— Shak yo'q, shak yo'q, men onhazratka musallamman[1] va lekin... va lekin bir uzri faqirni andishaga qo'yadir: ojizani bir vajh bilan mirzo Anvarga ishontirg'an edik... mana shu masala kaminaga biroz mushkil keladir...

Bu so'zdan tunqotar dasturxonchig'a qaradi, dasturxonchi qo'l silkib kuldi:

— Hech boki yo'q, — dedi dasturxonchi, — mirzo Anvar pushti panohning o'z kishilari, bu xabarni mirzo eshitsa, shubhasiz, so'yinadir.

— Inshoolloh.

— Biz borib onhazratka janobingizning duongizni eshitdiramiz: husni qabulingizni, ijobatingizni uqdiramiz... Janobning xursand bo'lishlarida shubha yo'q, taqsir, — dedi dasturxonchi va boshqa so'zga yo'l qo'ymay hatto keyingi masalalarga ham kelib yetdi. — To'y fursatini ta'yin qilish albatta, onhazratning ixtiyorlariga... Qani, tunqotar, fotiha qilayliq, fotiha — muhri Xudodir!

Tunqotar fotihaga qo'l ochdi, maxdum sarosima holatda ularni ta'qib etdi. Fotihadan so'ng "sovchilar" hech narsaga qaramay qo'zg'aldilar. O'n besh daqiqaliq bu hodisadan maxdumning miyasi shishdi, hatto aytishka chog'lab turg'an muhim bir so'zini ham unutdi. Ularni darbozaga kuzatib chiqar ekan, mazkur yo'qotib qo'yg'an muhim so'zini xotirlasam, deb kuchanar edi. Beklar bilan xayrlashar choqdag'ina birdan "habba" deb yubordi. Uning sovchilarg'a aytmakchi bo'lg'an so'zi haqiqatan muhim, ya'ni bu voqea xabarini Anvarga shu beklar vositasi bilan yetkazish edi. Ular bu iltimosni ma'almamnuniyat qabul qildilar, mirzoga yotig'i bilan so'zlab, maxdumning ma'zur qolg'anlig'ini unga uqdirmoqchi bo'ldilar.

Maxdum "ulug' mehmonlar"ni jo'natib, mehmon-xonag'a qaytib keldi. Miyasi hanuz tuzukrak muhokamaga qobil emas, kutilmagan bu hodisa o'zi uchun foydaliqmi, zararlikmi — imtiyoz[2] qilolmas edi. Anvarni ayag'anliqmi yoki undan uyalg'anliqmi, baharhol, ko'nglida bir xil g'ashliq, chigallik bor edi. Muhokama har turlik: to'yni ilgariroq qilib qo'ysaq bo'lar ekan, deb o'ylasa,

[1] **Musallamman** — xonning ixtiyorlaridagi odamman.

[2] **Imtiyoz qilmoq** — farqlamoq.

ikkinchi tarafdan, "xong'a padari aruslik" masalasi orag'a ko'ndalang tushib, yana fikri chuvalib ketar edi. Bir tarafdan Anvar, ikkinchi tarafdan xon... Shu yo'sun, fikri bir yo'lda tinolmay gangigan holda mehmonxonani yopib chiqdi.

Maxdumni maktabxona eshigida ko'rgan bolalar chuvirlashib saboq takrorlashka tutindilar. Lekin maxdumga hozirg'i chuvur-chuvur yoqmadi; uning uchun hozir tinchlik, kutilmagan hodisaning o'ng-tersini o'ylash kerak tuyuldi. Maxdum maktabga kirib o'z o'rnig'a o'lturgach, bolalarni to'xtashg'a buyurdi. Bolalar jim bo'lg'andan keyin "ozod!" deb yubordi. Bolalar domlag'a salom berib, bir onda maktabxonani bo'shatib ketdilar. Maxdum dars o'rnidan qo'zg'almay yana o'ylab qoldi.

Anvar to'g'risidag'i ko'ngil g'ashlig'i bir turlik bo'lsa ham, boshqa tarafdan anchagina yaxshi umidlar tug'ulib qoldilar. Xong'a qayin ota bo'lish el qoshida kichkina gap emas edi. Qalin to'g'risida podshoh-kuyavdan ko'b mablag' kutilsa bo'lar edi. Agar Xudo o'g'ul nabira ato qilsa, Xudoyorning taxt vorisi bo'lish ehtimoli ham bor edi... To'yning keyinga siltanishi esa, taqdir ishi; Ra'noning taqdiri xong'a bitilgan, shunga binoan Anvar to'yni keyingi siltashka, bitkan ishni yetirishka[1] majbur edi... Yana shu holda va shuncha yangi umidlar ichida ko'ngildan haligi g'ashlikni, o'ziga noma'lum ilinjni yuvib yubora olmadi. Yana biroz shu to'g'rida qiynalib o'lturgach, Anvarga qarshi o'zida bir achchig' sezdi: "To'yni ko'klamga qo'y, deb unga kim aytdi? Bu o'zi har ishda ham sust qadam. Endi, xon so'ratqandan keyin rad qilishg'a kimning haddi bor!" deb ko'nglidan kechirdi. Shundan so'ng ul ozg'ina tinchidi, yana bir muncha fikrlanib o'lturgandan keyin ko'z o'ngiga — qalin uchun beriladirg'an bir sanoch oltin, el qoshidag'i obro', eng oxirda Xudoyorning taxt vorisi bo'lg'an xonzoda kelib kechdilar. O'zini el so'rab turg'an yosh xon yonida ko'rib, iljaydi... Shu yo'sun maxdum o'zini bosib oldi, ko'kdan tushkandek bu sovchiliqni o'z istiqbolining xayrlik foli, fayzi ilohiy, deb quvondi, hanuz ko'nglini g'ash qilib turg'an Anvar masalasini xotirig'a keltirmaslikka, "xayoli fosid"[2]dan qochishqa qaror berdi. Maxdum

[1] **Yetmoq** — yo'q qilmoq, barbod bo'lmoq.
[2] **Xayoli fosid** — buzuq xayol.

shuni o'ziga ma'qul qilg'andan keyin boshqa kishilar andishasini, ayniqsa, uydagilar ra'yini o'ylab turmadi. O'zicha saodat bo'lib ko'ringan bu fojia xabari bilan Nigor oyimni esankiratdi, yig'latdi. Ra'no ersa tanchada o'qub o'lturgan Xayyom ruboiyoti ustiga hushsiz boshini qo'ydi.

— O'n yillab bizga kiydirgan, yedirgan bechora Anvarga oqibatimiz shu bo'ldimi! Sho'rlik Ra'no bir yuz xotin yonig'a yuz birinchi kundash bo'lib boradimi?! — deb yig'ladi Nigor oyim.

Ra'noning hozirgi ahvolini biz yozib o'lturmaymiz. Ammo maxdum ularning har ikkisini ahmoqqa chiqarib, o'zi "oqillar" qatorig'a o'tdi.

46. YIGIT!

Ma'lumki, kecha Sultonali mirzo qul bolag'a Gulshanni chaqirishni ta'yinlab, o'rdadan chiqqan edi. Shu chiqishda o'rda atrofidan siljimay, kechgacha Gulshanni kutdi. Asr namozidan biroz keyinroq o'rdadan uch-to'rtta xotinlar chiqdilar, bularning orasida Gulshan ham bor edi. Sultonali mirzo xotinlar bilan so'rashib (chunki o'rdag'a aloqaliq xotinlarning hammasi unga tanishdir) Gulshanni chetka chaqirdi, uning bilan so'zlashib ish qo'ldan ketkanligini va dushmanlarning yana bir iflos nayranglarini ongladi. Shundog'ki, Gulshanning yonig'a borg'uchi mulla Abdurahmon, go'yo o'zini Solih maxdum tarafidan yuborilg'uchi qilib ko'rsatkan. Hatto mulla Abdurahmon orqaliq Solih maxdum, qizimni xong'a maxtasin, deb Gulshanga bir necha tillo pul ham berib yuborg'an emish...

— Men qiz topishni ikki-uch oylardan beri tashlab yuborg'an edim, — dedi Gulshan, — kishining hojati chiqsin, dedim. Keyinchalik o'zimga gap tegdirmaslik uchun avval borib qizini ko'rdim; qizni yoqtirg'animdan so'ng ne andishalar ichida xong'a kelib arz qildim... Men u qizning mirzo Anvarga aytdirilg'anlig'ini, o'rtada adovat borlig'ini tush bilaymi, Sultonali aka... Endi ish o'tdi, men xonning oldig'a kirib kechagi sizg'a maxtag'an qizim falon ekan, deb ayta olmayman. Mirzo Anvar uylanadirgan bo'lsa, men ko'rib

qo'yg'an yaxshi qizlar bor, aybonam[1] uchun mirzo Anvarga men boshqa bir qiz topib beray.

Sultonalining tarbuzi qo'ltug'idan tushib, Abdurahmon va sheriklaridan g'ijing'an holda, Gulshan bilan xayrlashdi. Butun kun zir yugurib yurg'anig'a emas, ifloslarning g'aliz muvaffaqiyatiga chidamas edi. Bu chuchmal adovat bilan ingichka tabiatlik Anvarning ne kayfiyatka tushishini tasavvur qilolmas; it fe'l, qadr bilmas xong'a achchig' qilib mirzoliqni tashlab ketmasa, deb qo'rqar edi.

Gulshan aytkancha, ish o'tkan, gap mazmunicha, albatta xon Solih maxdumga kuyav bo'lmay qo'ymas, hozir buning qarshisig'a birar tadbir topish juda qiyin va bu xabarni Anvarga aytish-aytmaslik masalasi ham yana og'ir. Sultonali mirzo bu gapdan Anvarni xabardor qilish va qilmasliq to'g'risida ko'b o'yladi. Qancha mulohazalardan keyin uni xabardor qilishni ma'qul ko'rdi. Chunki yuzda to'qson to'qquzg'a qarshi bir ehtimolgina bu fojianing bo'lmay qolishlig'i tarafida edi. Anvarni xabardor qilsa, ehtimolki, uning o'zi birar chora topar yoki masala Sultonali o'ylag'ancha uning uchun ahamiyatlik bo'lib chiqmas, basharti ahamiyatlik bo'lg'anda ham fojiani kutib, o'zini bosib qarshi olish nogahoniysiga qarag'anda xiyla yengil ko'char edi.

Sultonali ertalab uyqudan turib, namozni o'qudi, bolalari yonida choy ichmay, Solih maxdumning havlisiga qarab ketdi.

Mehmonxonada o'rdag'a ketmakchi bo'lib turg'an Anvar Sultonalini ranjib qarshi oldi:

— Shunday ham ish bo'ladimi, kecha nega men kelguncha ketib qoldingiz?

— Birav chaqirib keldi-da... Men o'z o'rnimga Safar akamni tashlab ketdim-ku.

Anvar o'pkalik iljayib, undan choy ichkan-ichmaganligini so'radi. Sultonali go'yo o'zini shu yaqindag'i qarindoshlardan birinikida qolg'an va shunda nonushta qilib, yo'l ustidan Anvarning oldig'a kirgan kabi ko'rsatdi. Ikkisi birgalashib yo'lg'a tushdilar. Ko'chada yigirma qadam chamasi borg'andan so'ng, Anvar kulimsib Sultonalining ko'ziga qaradi:

— Kecha bizning havliga kimni so'rab keldingiz?

[1] **Aybona** — zarar uchun to'lanadigan jarima.

Sultonali manglayini qashidi:

— Men chaqirib kelganda siz uydamidingiz?

— Men uyda edim, — deb kuldi Anvar va biroz jim bordi. — Men uyda bo'lmasam ham, uydagilar sizni tanig'anlar. Uydan shu xabarni eshitib, kechadan beri taajjubka tushdim... Xo'sh, siz so'rag'an xotin kim? O'zi nima gap?

— Arzimagan gap...

— Qani?

Sultonali masalaning qulay ko'chishidan yengil tortib, biroz so'zsiz bordi.

— Kulgi gap... Sizga biroz tegishligi bo'lsa ham arzimaydir... Arzimasa ham?

— Gapuring... Sizning kelib yurg'aningizni eshitkanimdan beri ancha tashvish chekdim.

— Sizga bir so'zni aytib ham bo'lmaydi, — deb kuldi Sultonali, — ignani tuyadek, xasni xaridek ko'rasiz.

— Menmi? Xayr, dunyoni sel yuvsa ham to'pug'img'a chiqmasin, so'zlangiz.

Sultonali hikoyani Safar bo'zchidan boshladi. Lekin jiddiy emas, yarim jiddiy qilib mulla Abdurahmon va mufti bechoralarning aqlig'a go'yo shundan boshqa pastlik va masxararoq fikr kelmagan, shu qadar ahamiyatsiz, tubanliq bilan go'yo o'ch olmoqchi bo'lg'anlar ruhida so'zlab bordi. Anvarning bir necha kundan beri o'zi tushunmay chekkan tashvishi, ko'ngil g'ashlig'i haqiqatka aylanib borsa ham, Safar bo'zchining bolani aldab yo'lg'a solishidan, sir olishidan va Abdurahmonlarni kamsitib, masxaralab qiling'an tashbixlardan ko'b o'runda kulib, Sultonali mirzoga yengillik berdi. So'z Gulshan bilan uchrashish va undan oling'an javobka yetkanda, Anvarning tusi o'zgarib, kiprak ostlari uchib ketdi. Ammo kutilmagan ravishda yana sovuqqonliq saqladi.

— Zarari yo'q, — dedi Anvar bir xil vaziyatda qo'l siltab. — Men ulardan bu xilda ifloslik vujudga kelishini tasavvur qilmag'an bo'lsam ham, lekin har holda adovat kutkan edim... Zarari yo'q, Sultonali aka.

Sultonali Anvarning tovush ohangidagi o'zgarishka e'tibor etmagan bo'lsa kerak, hanuz boyag'i yarim jiddiy ruhidan siljimadi.

— Sallalik eshaklarning diringlashi og'ilxonag'acha... Ular mirzo Anvar uylanmakchi bo'lg'an qizni xong'a to'g'rilab, shuning bilan go'yo o'ch olmoqchilar. Mirzo Anvar xotinsiz qolsin, demakchi-da, bu ahmoqlar. Holbuki, butun mamlakat qizlari mirzo Anvar uchun soch taraydi. Agar siz xohlasangiz qozikalon yoki domla shog'ovul va shular singari kalonpolarga kuyav bo'lolmaysizmi? Kesak otib arslonni yengmakchi bo'lg'an galvarslarning ishiga kulgim qistaydir...

— Zarari yo'q...

— Rahmat, Anvar. Men sizning ba'zi to'g'rilarda yuraginggiz kengligidan achchig'lanar edim... Darhaqiqat, o'ylab qarasam, yurak kengligi o'zi bir fazilat emish... Bundan boshqa ma'no onglamangiz, Anvar. Mufti kabilarning past, bachkana adovatining kishi qitig'ig'a tegishi bo'lmasa, siz va do'stlaringizcha ham qiz oti topilmaydirg'an mato emas.

— Albatta.

Anvar o'zini favqulodda tekis ushlab borar, hozir unda boyag'i o'zgarishlarning hech birisi ham ko'rinmas edi. Sultonali mirzo bu bemaza gapni Anvarning ko'nglidan chiqarishqa tirishib haligidek yupatishlarni og'zidan qo'ymas, eshitkuchi esa qisqag'ina jumla bilan uning fikriga qo'shular yoki iljayib, tasdiq ishorasini berar edi. Ikkisi birga devong'a kirdilar. Ishka ilgariroq kelgan mirzolar yozuv bilan mashg'ul edilar. Anvar mirzolar bilan salomlashib so'rashdi, hatto hech gap bo'lmag'an kabi Shahodat muftilardan ham ahvol va sog'liq so'radi. Muftilarni ko'rishi hamono nafrati junbishka kirgan Sultonalining bu holdan taajjubi ortib Anvarga qaradi va ko'nglidan "yigit" degan so'zni kechirdi. Sultonali aytkancha, shubhasiz, bu yigitning ko'ngli yolg'iz muhabbatkagina emas, muhabbatdan g'ayri fazilatlarga ham qobil edi.

Sultonali mirzo ham narigi xonadan Anvarning huzuriga o'tkan, Shahodat muftilar qatorida o'lturib ishlar edi. Anvar bu kungi noma va arizalarni yig'ishtirib udaychiga topshirdi, devonning o'ziga tegishlik bo'lg'anlarini mirzolar orasida taqsim qildi. Har kim o'z vazifasiga berilib, orag'a jimjitlik kirdi. Faqat bu tinchlikni savog'ich qalamlarining qog'oz ustida qirillashi va goho buklangan qog'ozlarning shildirashi buzar edi. Shu hol bir soat chamasi davom etkandan so'ng, onda-sonda so'z ham qo'zg'aldi. Anvar huzur-

ridagilardan Shahodat mufti qog'oz-qalamni yonig'a qo'yib, sandalda isindi.

— Mulla Navro'z ko'b past odam-da, — dedi mufti — uning ishi kechadan beri menga ajab ta'sir qiladi-da....

— Past, past, — dedi Kalonshoh.

Sultonali Anvarga qarab qo'ydi. Anvarning esa ko'zi yozuvda edi.

— Shuncha kishining iltijosini yerda qoldirishi o'zi yaramasliq... Qazosi yetib o'lgan ekan, kelinning molig'a nima daxling bor? Bu odamiyat emas-da.

— Past kishida odamiyat nima qilsin.

Sultonali kulimsirab, bir-ikki qayta muftilarga qarab oldi.

— Uyingga ikki tarafdan shuncha odam yig'ildi, so'zga kirmay, ularni ovora qilding, loaqal bir lagan osh bilan ularni jo'natsang o'lib qolarmiding... e, hayf sendek mumsukka![1]

— Men ham mulla Navro'zni bunchalik bilmas edim, — dedi Kalonshoh, — odamiyatni yeb qo'yg'an kishi ekan.

Sultonalining rangi o'chib, qovoq ostlari pirr-pirr ucha boshlag'an edi.

— Qiziq bahsni qilasiz, taqsirlar, — dedi birdan Sultonali, — shu zamonda odamiyat qoldimi? Agar ozg'ina andisha qilib ko'rsak, siz ham, biz ham odamiyatni pok-pokiza yeb qo'yg'an chiqamiz. Bu zamonda o'zgani qo'ya turib hatto o'zlaringizdan ham odamiyat kutmasangiz bo'ladi, taqsirlar!

Yuragi tor — asabiy Sultonalining bu so'zi "shirin suhbat" ustidagi muftilarni hayron qilib qo'ydi. Anvar Sultonaliga qarab uning ko'zini uchratalmadi. Chunki ul haligi so'zlarni aytib, qo'lidag'i tahrirga berilgan edi.

— Siz ajab odamsiz-da, Sultonali, — dedi mufti. — Biz nima deyapmiz-ku, siz nimadan o'tlaysiz.

— Sizlar odamiyatdan bahs qilayotibsizlarmi, axir? Men ham bu vaqtda odamiyat yo'qlig'idan zorlandim-da...

— Sizning so'zingiz ajab, Sultonali. Siz bizning odamiyatimiz yo'qlig'ini birar joyda ko'rganmisiz yoki dimog'ingizg'a futur yetib qolg'anmi?

[1] **Mumsuk** — o'ta ketgan xasis, baxil, ziqna.

Anvar Sultonalining ko'zini uchratishka urundi, ammo Sultonali muftilarga yuz o'gurib o'lturdi.

— Sizlarning odamiyatingiz yo'qlig'ini hech bir joyda ko'rganim va eshitkanim yo'q albatta,— deb zaharxanda qildi Sultonali. — Ammo hozir o'z nafsimdan bir hisob olib ko'rsam, hatto shu haftaning ichidayoq necha jinoyatka irtikob[1] qilg'anman. Shuning uchun ham boyag'i so'zni aytdim-da. Yo'qsa menim kim bilan qanchaliq ishim bo'lsin, taqsirlar...

Muftilarning rangi bo'zarib, ittifoqlashqandek Anvarga qarab qo'ydilar va Sultonalidan zorlang'andek bosh chayqadilar.

— Sultonali aka, — dedi Anvar zorlang'an ohangda, — taqsirlarim aytkancha, dimog'ingizg'a biroz futur yetkanga o'xshaydir: shunday gaplar nima hojat, nima aloqasi bor? Tinchkina ishingizga qarasangiz-chi, Xudo xayr bersin.

So'ngra Anvar muftilar tomong'a kulimsib, Sultonalining gapiga ahamiyat bermaslikka ishorat qildi. Shahodat mufti bir narsalarni aytib ishiga qaradi. Sultonali ham kulib, go'yo Anvarga itoat qilg'andek, so'zsizgina, qalamini qo'lig'a ushladi. Har kim o'z ishiga qarab, orada yana boyag'icha tinchlik boshlandi.

Kechka tomon mirzolar tarqalishib, orada Sultonali va muftilar ham birin-sirin chiqib ketdilar. Eng so'ngg'a qolib qo'zg'alg'an Anvar devonxona dahlizida tunqotarg'a uchrashdi. Tunqotar Anvar bilan hazillashkandek, uning qo'lidan ushlab, ichkariga — devong'a boshladi. Ichkariga kirdilar.

— Xizmat, taqsir?

— Xizmat shuki, — deb kuldi tunqotar, — sizning ustingizdan bir o'ktamlik qilindi?

— Yaxshi... Eshitsam bo'ladimi?

— Janob bu kun bizni ustozingiz Solih maxdumnikiga qulchiliqqa yuborg'an edilar. Borib eshitsamiz, fotiha sizga bo'lg'an ekan... Biz qiblagoh uchun kecharsiz, deb o'yladiq...

Anvar bu zaharlik so'z bilan ilon kabi to'lg'anib olsa ham butun kuchini sarf qilib, sir bermaslikka tirishdi.

— Atigi shu gapmi?

— Shu gap, mirzo Anvar.

[1] **Irtikob** — mashg'ul bo'lish, qo'l urish.

— Arzimagan gap... Buni mendan so'ramasangiz ham bo'lar edi.

— Rahmat, mirzo, men sizning bu sadoqatingizni janobga so'zlayman.

— Yo'q, yo'q, — dedi Anvar bosh chayqab, — zinhor gapirmang, zinhor.

— Nega axir, nega? Janob ham o'zlarining sodiq qullarini tanib qo'ysinlar-da.

Anvar majhul ohangda kuldi: — "Aytmang, men xohlamayman" — dedi yana. Ikkisi birgalashib devondan chiqdilar.

Havo tekis qoramtil bulut bilan o'ralg'an, Qo'qonning mashhur shamoli qanot yoyg'an edi. Qoramtil bulutlardan quyiroqda qarg'alar qanot qimirlatmay sayohat qilar va onda-sonda yomg'ur qatralari tomchilar edi. Shu vaqtda ko'pruk yonig'a kelib to'xtag'an Anvar qayoqqa borib yotsam, deb taraddudlandi...

47. OCHIQ XAT

Shom namozini o'qub qaytqan maxdum mehmonxonaning eshigini ochiq ko'rdi. Uning kelganligini fahmlab, to'g'ri ichkariga o'tdi. Birozdan keyin tovoqda osh ko'tarib Nigor oyim chiqdi. Yig'idan kipraklari terilib, chuqur andisha ichida boshini quyi solg'an edi. Nigor oyim kirganda Anvar charog'poyag'a sham yoqar edi. Nigor oyim dasturxon yozib, tovoqni Anvarning oldig'a qo'yar ekan, birdan piq-piq yig'lab yubordi. Anvar hayron bo'lib qolmadi, yig'i sababiga tushundi.

— Nega yig'laysiz? Taqdirni o'zgartirib bo'ladimi? Xafa bo'lish yaxshi emas, siz shunday bo'lsin deganmidingiz...

Nigor oyim javob qaytarmadi, yig'lag'an ko'yi mehmonxonadan chiqishg'a oshiqdi. Anvar oshdan bir-ikki luqma olib, qo'lini artdi, sandal ko'rpasini bag'rig'a tortib, kuchli va uzun tin oldi.

Charog'poyadagi sham bedillar yuragidek titrab, mehmonxonani arang-arang yoritar, shamning titrog'i bilan ko'zini bir nuqtag'a tikkan Anvarning hozirgi xayolchan yuzi ham qalti-

rag'andek ko'rinar edi. Mehmonxona tip-tinch, faqat bu tinchlikni tashqarida yog'gan yomg'urning kuchsiz shitirlashi, o'qtin-o'qtin qo'zg'alib qo'yg'an shamolning darichaga kelib urunishi va allaqaysi tom boshidag'i bir mushukning mavlagan tovshi buzar edi. Daricha tirqishidan kelib kirgan keyingi shamol charog'poyadagi titroq shamni o'churayozib, mehmonxona qorong'ilandi va shu chog'da ichkaridan chiqib kelgan oyoq tovshi bilan Anvar xayoldan ko'z ochib, tancha ustidagi tovoqqa qo'l uzatdi va tovoqni ushlagancha biroz quloq solib turdi. Oyoq tovshining mehmonxonadan uzoqlashqanini, maxdumning xuftan uchun masjidga o'tkanini fahmladi va tovoqni o'lturgan joyidan orqasidag'i toqchag'a olib qo'ydi. Oradan bir piyola choy ichish fursati kechkandan keyin yana oyoq tovshi eshitildi. Bunisi adim sayin mehmonxonag'a yaqinlashib kelar edi. Mehmonxona dahlizida qo'lida choydish ko'targan Ra'no ko'rindi... Ikki ko'zi qip-qizarib, qovoqlari oludek ko'pchigan, yuzida ham zo'riqish alomati bor edi. Yerga qarag'an holda oq choydishni Anvarning yaqinig'a keltirib qo'ydi, toqchadag'i piyolani olib choydishdagi choy bilan chayqadi, piyolani sochiqlag'ach, yana chayib ikkisini Anvarning yonig'a surdi va birdan o'krab yuzini tancha ustiga qo'ydi...

— Ra'no, Ra'no, — dedi shoshib Anvar. — Bolamisan, hali hech gap bo'lg'ani yo'q-ku.

Ra'no boshini ko'tarmay, piq-piq yig'lar edi. Anvar uni yupatib, yaling'an holda yig'idan to'xtatishqa urinar edi.

— Bekorga yig'laysan, Ra'no. Yig'idan bir foyda chiqqanini eshitkanmisan yoki meni ham yig'latmoqchimisan?.. Agar o'ylab ko'rsang, yig'lash sening haqqing emas, menim haqqim, holbuki men yig'lamayman. Nega? Negaki, yig'i eng so'ngg'i ish... Men yig'lag'an kishini yoqtirmayman... Tur, jonim, tur.

Anvar Ra'noning sochini siladi, ikki qo'li bilan boshini ko'tarib, yuzidan o'pti.

— Mendan ko'ngli qolsin desang, yig'la. Yuzingni yosh bilan yuvibsan, Ra'no, o'nglan, men yuzingni artib qo'yay. O'zingga kel, aqlingni yig', og'ir qiz bo'lib, so'zimga quloq sol.

Ra'no yuzini chetka o'gurib, boshidag'i ro'ymoli bilan yuzini artdi, uzun entikdi.

— Yig'lab bir natijaga yetib bo'ladimi? Hech. Ko'zing yana yoshlandi, sen yig'lay ber, men so'zlamayman, Ra'no.

Ra'no yana chetka qarab ko'zini quritdi. Anvar piyolaga choy quyib, Ra'noga uzatti:

— Ma, Ra'no, ich.

Ra'no ichmayman degandek, bosh chayqadi. Anvar qistab choyni oldirdi.

— Hammasini ichmasang ham bir-ikki ho'pla.

Ra'no Anvar aytkancha, ikki-uch ho'plab, piyolani oldig'a qo'ydi. Anvar o'rnidan turib dahlizga chiqdi, qo'lida obdasta, dastsho' ko'tarib Ra'noning yonig'a keldi.

— Yuv yuzingni, Ra'no.

Anvar suv quyib turdi, Ra'no yuzini yuvdi. Anvar qoziqdan sochiq keltirib berdi. Ra'no artindi.

— Ana tamom... Endi odamshavanda so'zlashaylik, yig'i nima hojat.

Ra'no qayg'ilarini ozaytirg'andek entikdi, o'ziga yarim jiddiy tikilib turg'an yigitka javoban iljaydi.

— Yana bir kul, Ra'no.

Ra'no birdan tundliqqa og'ishdi.

— Kulgi soati emas...

— Kulgi soati bo'lmasa, yig'i fursati ham emas, — dedi Anvar o'lturib. — Sening murassa'[1] xaltachaga o'xshash kichkinagina yuraging bor, ichini qiymatli toshlar bilan to'ldirg'ansan. Bu kun qazo munshiysi[2] shu murassa' xaltachadagi qiymatli toshlar orasig'a qo'pol bir narsa keltirib tiqdi... Tabiiy, sening kichkina yuraging bu qo'polliqni ko'tara olmadi, qiymatli toshlar siqildilar, sen yig'lading, sening kabi men ham shu qo'polliqni qabul qilishda qattig' entikdim, biroq yig'lamadim. Nega? Negaki, bu qo'polliq menim yuragimdagi javohirni siqib chiqara olmas, faqat unga tanglikkina berar edi, senga ham shunday emasmi, Ra'no? Xo'sh, endi bizning fojiamiz sababiga kelaylik. Bu hodisa to'g'ridan to'g'ri xonning o'zidan kelgan gap emas. Xon — hazmi har bir iflosliqni ham ko'taradirgan katta bir hayvon. Uning tevaragida mayda hasharot-

[1] **Murassa'** — qimmatbaho toshlar bilan bezalgan.

[2] **Qazo munshiysi** — Allohning irodasi, taqdir.

lar ko'b, bular ham o'zlariga yarasha hayvonliq istaydilar. Biroq qo'l qisqa, shuning bilan birga yotib qolishqa ko'ngil tinchimaydir. Shundan keyin xon — katta hayvonni qitiqlab ishka soladirlar... Balki yodingdadir, mulla Abdurahmon ismlik biri sening xaridoring edi, shoir aytkancha:

Mendin o'tib gulga bo'yi yetmadi,
Umid uzib o'z yo'lig'a ketmadi.

Xabaring bor, men otangning tazyiqi ostida uni o'rda xizmatiga oldim, ul o'rdadagi bir necha ifloslar bilan birgalashib, menim qarshimg'a ishladi... Men... uni o'rdadan jo'natdim, natijada hozirg'i ifloslikka yeng shimardilar. Biroq, ular bizni bir-birimizdan ajrata oladirlarmi? Yo'q. Majoziy ajralish — ajralish emasdir, chunki biz bir-birimizga majoziy bog'lanmag'anmiz, haqiqiy bog'lanishni esa qat'[1] etish ifloslar uhdasidan kelmas. Bas, shu holda biz ikav nega xafa bo'layliq, Ra'no? Ishq davosi avom o'ylag'ancha vasl emas — hajrdir. Zero, vasl ishq o'tini so'ndirg'uchi, hajr esa kamolatka erishdirguchidir... Sen shu ikkidan qaysi birisini tanlaysan, Ra'no?

Ra'no ko'zini tizasiga tikib, qo'li bilan sholcha ipini chirmab o'lturar edi. Haligi savol Anvar tarafidan yana takrorlandi.

— Men keyingisini... Biroq, xonning iflos to'shagida yotmayman.

Anvar bir necha vaqt sukutda o'lturdi. Ra'noning javobi unga og'ir ta'sir qilg'an edi...

— Buni men ham xohlamas edim... Biroq, ifloslar menim chora yo'llarimning hammasini kesdilar, Ra'no... Yana o'ylashmoq uchun fursat bor, ayniqsa, sen birar tadbirni muvofiq ko'rsang men bosh egaman... Seni yig'latib hayvon changaliga bermasman... Shunday, sen yig'lama, aqlli qizlarcha harakat qil, men...

Anvar so'zini tugata olmadi, mehmonxona eshigida maxdum ko'rindi:

— Ichkariga kir, Ra'no, bevaqt bu yerda nima qilib o'lturibsan?

Anvarning vujudi g'izz etib ketdi: qarshisida boyag'icha o'lturgan Ra'noga "tur, jo'na" degan kabi ishorat qildi, lekin

[1] **Qat' etmoq** — uzmoq.

Ra'no qimirlamadi. Maxdum boshqa so'z aytmay, dahlizdan orqasig'a qaytdi.

Anvar juda ham og'ir tortqan edi. Haqiqatan ham maxdumning bu harakati aqlsizcha, ahmoqlarcha edi. Anvarga og'ir kelishini o'ylamay bu "buyruq" bilan Ra'noning kundalik odatini man qilar, har kechasi o'z vaqtida o'lturgan Ra'no go'yo bu kun "bevaqt" o'lturar edi. Bundan boshqa, uning Anvarga uchrashmay namoyishkor chiqib ketishi, qandaydir yana bir ma'noni onglatqandek ham bo'lar edi.

Ra'noning yuzidagi qayg'i belgilari yo'qolib, uning o'rnini g'azab, nafrat alomatlari oldi.

— Andishasiz!

— Zarari yo'q, achchig'lanma, — dedi Anvar. — Endi boshqa so'zimiz ham yo'qqa o'xshaydir...

Ra'no yana biroz qo'zg'almay o'lturib qoldi, so'ngra ko'ziga jiq yosh olib, mehmonxonadan chiqdi.

Erta bilan Nigor oyim choy olib chiqqanda, mehmonxonada Anvar yo'q, sandal ustida ochiq bir xat yotar edi:

"Mehribon xola.

Yoshliqdan sizning tarbiyangizda o'sdim, sizga va taqsirimg'a ko'b zahmatlar berdim. Bu zahmat badaliga tegishlik haq qaytarolmag'an, xizmat qilolmag'an holda ma'lum sabablar tazyiqi ostida sizning shafqatli tarbiyangizdan ketishka majbur bo'ldim. So'ngra uydagi menga aloqador barcha narsalar, shu jumladan, o'zingizdagi amonat oltinlar ham oilangizga mendan hadyadir. Men oltinlarni qizingizning to'yig'a atab yig'qan edim, mundan so'ng ham shu oqchani Ra'noning to'yig'a sarf qilsangiz, deb so'rayman. Meni yo'qlab kelguchilarga o'rda daragini aytilsa edi. Shafqat va marhamatingiz bilan gunohimni kechirarsiz umidida:

Anvar".

48. TO'Y ARAFASIDA

Xonning sovchilari ikkinchi martaba kelib to'y vaqtini ta'yinladilar: kelasi juma maxdumning uyida to'y ijro qilinib, marosimdan so'ng Ra'no o'rdag'a yuboriladirg'an bo'ldi. To'y vaqti belgilangandan bir kun keyin to'y jamarg'asi ham keldi. Xonning hadyasi uch yuz tillo pul, shu qadar qiymatka arziydirgan shohona sarpolar, maxdumga alohida iltifot qiling'an "raisulmakotiblik"[1] unvonlaridan iborat edi.

Shunchalik iltifotlar ichida gangib qolg'an maxdum uch kundan beri daraksiz ketkan Anvar to'g'risida o'ylay olmadi, faqat bundan "hamoqat", "andishasizlik" degan natija chiqarib tinchidi. Nigor oyim ersa o'zini birmuncha bosib oldi, goho Anvarga yuragi achib qo'ysa ham, uni oshig'ich kelgan to'y hozirligi masalasi ixtiyorsiz ravishda bu to'g'rini o'ylay olmasliqqa majbur etdi.

Ra'no!.. Ma'lumki, bu kunlarda Ra'noga tikilgan falokat behad ulug'dir: falokatlik, halokatlik kunlar yaqinlashadir. Buning ustiga uch kundan beri Anvar daraksiz. Anvar "visol — muhabbatni o'ldirguchi, hajr esa — kamolatka erishdirguchidir", deb Ra'noni hamishalikka tashlab ketdimi yoki maxdumning bemaza muomalasidan ko'ngli olinib, araz qildimi? Holbuki hozirg'i kunlar araz, achchig' va falonlarni ko'taradirgan vaqtlar emas, hech bo'lmag'anda bechora qizg'a gap bilan, so'z bilan ma'naviy yordam berib turish soatlaridir. Bechora Ra'no hamisha yaxshiliq, aqlliliq ko'rib kelgan bir kishisidan ham oxirda dag'alliq ko'rar, vafosizliq bo'yini olar edi. Shu dudama falokat bir necha kun ichida Ra'no gulini so'litayozdi, hatto jodu ko'zlar yosh to'kishdan ham to'xtadilar.

Ra'no sandalda o'lturib juma kuni — mudhish juma kuni to'g'risida o'ylar edi. Bu kun seshanba, jumagacha yana ikki kun bor. Faqat ikki kungina... Ra'no bundan ortiqni ko'z o'ngiga keltira olmas, go'yo o'zini jar yoqasida ko'rgan kishidek panjshanba kechdan beixtiyor, go'yo savqi tabiiy[2] ostida orqasig'a tisarilar edi. Shundan keyin Anvar to'g'risida xayol surib, unga — Anvarga qarshi o'zida kuchlik bir kek sezar, shunday og'ir soatlarda tashlab

[1] **Raisulmakotib** — maktablar raisi.

[2] **Savqi tabiiy** — tabiiy harakat.

ketkan "yigit" yana bir ko'rinsa, qanday kinoyalar bilan istiqbol qilishini — kutib olishini o'ylar edi: "Hamma da'volaringiz puch! Siz, mirzoboshiliqdan mahrum bo'laman, deb qo'rqdingiz, bizning uyda o'n yil tursangiz ham, otamning fe'lini bilmaganmidingiz? Holonki, men sizni xondan ham yuqori o'rung'a qo'yg'an edim. Endi fursat qo'ldan ketkach, nima uchun keldingiz?.." Lekin ul keyingi itobi ma'nosidan o'ziga hisob bermas, agar bunga qarshi Anvar: "Qanday ish va fursat o'tkandan keyin keldim?" deb so'rasa, ehtimolki, Ra'no sukut qilar, chunki hozirgacha uning fikriga vaqti o'tadirgan birar chora kelmaganidek va bu to'g'rida o'ylab ham ko'rmagan, faqat bu fojia qarshisida takyagoh[1], deb Anvarni istagan, Anvar esa ko'zdan yo'qolib, Ra'noning majruh yuragida yana yangi bir jarohat ochqan edi.

Nigor oyim oshig'ich hozirliklar orqasidan chopib yurar, beshikda yotib zerikkan Mas'ud qichqirib yig'lar edi. Boyag'i xayollar ichida o'lturgan Ra'no uzoq entikdi va asabiy harakat bilan o'rnidan turib beshik yonig'a keldi. Tebratkan bilan bola tiyilmagach, uni yig'lag'an ko'yi tashlab, havliga tushti va narigi ayvonda yumish qilib o'lturg'uchi onasig'a "emizing!" deb asabiy hayqirdi, o'zi yo'lak tomong'a qarab o'tdi.

Boqchada Mahmud va Mansurlar qo'shni bolalari bilan o'q otib o'ynar edilar. Atrof olashovur qor bilan yopilg'an, so'ri ostidag'i sufaning chetlari yog'in bilan nurab, ustidan bir necha joyi uzun-uzun yorilg'an edi.

Sufa yonida to'xtag'an Ra'no bolalar ichidagi Mahmudni chaqirib, so'radi:

— Mahmud, dadang qayerda?

— Dadam... bozorda.

— Tashqarida kim bor?

— Ichkim.

Ra'no boshqa so'z aytmay, o'rta eshikka keldi. Mahmud aytkancha, tashqarida hech kim yo'q, to'y munosabati bilan maktab shogirdlari bir necha kunga ozod qo'yilg'an edilar. Nima maqsad bilandir tashqarig'a chiqqan Ra'no mehmonxona eshigini qulflang'an ko'rib, mashqxonag'a qarab keldi. Eshik zanjirini tushurib ichka-

[1] **Takyagoh** — suyanchiq.

ri kirdi. Sahnidagi bo'ryo va bordonlari chuvalib, titilib yotqan mashqxonaning har bir toqchasig'a ko'z tashlab, birar narsa izlagandek yurindi. To'rdagi toqchadan ustiga ko'k sir berilgan bir davotni olib qaradi. Davotning ichidagi loslarini qora-sariq tusda qurib qolg'an ko'rgach, oyoq ostig'a tashlab mashqxonadan chiqdi.

— Mahmud!

Kamonchasiga o'q qadab yotqan Mahmud o'rta eshikda turg'an opasig'a qaradi.

— Hmm?

— Beri kel.

Mahmud tilar-tilamas opasi — Ra'noning yonig'a keldi.

— Hmm?

Ra'no Mahmudga o'z orqasidan kelishka ishorat qilib, yana mashqxonag'a qarab ketdi. Mahmud qo'lidag'i kamonchasini turli tarafka o'qtala-o'qtala Ra'no bilan mashqxonag'a kirdi. Ular ikkisi bir necha vaqt mashqxonada qaysi to'g'ridadir so'zlashib qoldilar.

Uyda xat yozib o'lturgan Ra'no onasining kim bilandir havli yuzida ko'rishib, so'zlashqanini eshitdi va birozdan so'ng yumaloqqina, to'la-to'kis bir bo'g'oz xotinni ayvon muyushida ko'rib, yozuvini to'xtatishqa majbur bo'ldi. Chunki xotin Ra'noni ko'rib qolg'an, shuning uchun bo'g'oz xotin bilan chiqib ko'rishish Ra'noga lozim bo'lg'an edi. Ra'no chiqib ko'rishdi. Nigor oyim tanimag'an mehmonni sandalga taklif qildi.

— Bu yoqqa, aylanay, bu yoqqa.

Xotin qistatmay sandalga chiqib o'lturdi, ko'zi Ra'noda ekan, fotiha o'qub ro'ymol-lachagini tuzatdi:

— Tanimag'an xotin nima qilib yuriydi, deb o'ylarsizlar, aylanay, — dedi xotin va cho'ntagidan bir qog'oz chiqardi, — Mirzo bir-ikki kundan berli biznikidalar... Tanisalaringiz kerak, o'rgulay, men mirzo Sultonalining ko'chlari[1] bo'laman... Kitobsiz zerikdim, uyda bir kitobim bor edi, deb boya — erta bilan shu qog'ozni beribtilar, aylanay...

Xotindan bu so'zni eshitib Nigor oyim achinish va uyalish vaziyatiga kirdi. Tanchadan nariroqda tik turg'an Ra'no Nigor oyim-

[1] **Ko'chlari** — xotinlari.

dan qizg'ang'andek, kelib xotinning qo'lidag'i buklangan qog'ozni oldi.

— Mirzodan uyatlig'miz... Ayniqsa uch kundan beri qayoqlarda qoldi, deb ich-etimni yedim, — dedi Nigoroyim, — taqdirga hech narsa deb bo'lmas ekan... Biz mirzo bilan ulanisharmiz deb o'ylag'an edik.

— Taqdiri azal, aylanay, — dedi xotin. — Mirzo ham yurtda ikkita aqil bo'lsa bittasi. Sizlardan hanuz minnatdor ekanlar; shunday, shunday ish bo'g'andan keyin kelishka andisha qilib qog'anlar-da, aylanay.

Ular shu so'zda ekan, Ra'no uyga kirdi:

"Xolamg'a, so'ngra Ra'noga. Behad salom va duo. Mendan ranjimangiz, na uchunkim, shundan boshqa choram yo'qdir. Xat olib borg'uchidan Shayxi Sa'diy kulliyotini[1] berib yuborsangiz, bo'sh soatlarimdan foydalanar edim. Ra'noga ma'lum bo'lsinkim, bundan so'ng senga menim mashqlarim (she'r daftarim) kerak bo'lmas va o'zing bilan olib yurishing ham ehtiyotdan emas. Agar xafa bo'lmasang, shuni ham berib yubor. Sog'liq ahvolotingizdan yozingiz.

Addoi Anvar".

Xat shu qisqa jumlalardan iborat, yana shunday ham bo'lsa Ra'no uchun qiymatli edi.

Hali yozib boshlagan qog'ozni nima uchundir yirtib tashladi, ayvondagilarning o'zaro so'zlashib turg'anlaridan foydalanib, javob yozishqa shoshildi.

49. RAMZ

Anvardan biroz ilgariroq qaytqan Sultonali og'ilxona ayvonida sigir sog'ib yotqan xotini ustida to'xtadi.

— Bordingmi, Ruzvon?

— Bordim, — dedi Ruzvon va emchakdan "pov-pov" sut sog'ishda davom etdi. — Bordim, olib keldim.

— Mehmonxonag'a olov qilg'andirsan?

[1] **Kulliyot** — shoirning asarlar to'plami.

Ruzvon boshi bilan qildim, ishorasini berdi.

Sultonali mirzo uyga o'tdi, salla-choponini yeshib, yana xotining yonig'a keldi.

— Buzoqni yeshib yuboring-chi, aylanay. — Sultonali mirzo ustunga bog'lang'an buzoqni yeshib yubordi. Buzoq onasining emchagiga yopishdi. Ruzvon xurmadagi sutni ko'tarib hujraga o'tdi, Sultonali ham xotini orqasidan kirdi.

— Xo'sh, nima gap bo'ldi, Ruzvon?

Ruzvon xurmadagi sutni tovoqlarg'a bo'lar edi.

— Bordim, xatni berdim, choy qaynatdilar, talay gapurishib o'lturgandan keyin, kitobni olib qaytdim.

— Kimlar bor ekan?

— Otin xola, qizi.

— Qizi qalay?

Ruzvon afsus qilg'andek, boshini ikki yelkasiga irg'atdi va tilini tag'layig'a tegizib "chaloq" etdirib qo'ydi.

— Men, mirzoboshi juda xafa ko'rinadi, deganingizdan ham shuni o'ylag'an edim. Baayni surat: kishi ham bunday bejirim bo'lar ekan.

— Ha, ha!

— Chamasi ular oshiq-ma'shuq, baloxo'r xon loaqal shunga cho'vagini tiqmasa nima qilar edi. Bechora qiz, shunday xafa, shunday xafa. Dor-dunyosi[1] qop-qorong'i.

— Ha, ha... Otin xolasi-chi?

— U bechora ham hayron, "bolalarimning so'yinchi ichiga tushti", deydi.

Sultonali afsuslangandek bosh chayqab qo'ydi.

— Kitobni qayerg'a qo'yibsan?

— Mehmonxonada... Ha, aytkancha, ichida kichkina xat ham bor.

Sultonali mirzo kechlik osh to'g'risida ba'zi gaplarni aytib, tashqarig'a chiqdi. Mehmonxona ochiq edi. Tirsagi bilan tanchaga takya qilg'an Anvar Sa'diy kulliyotini varaqlar edi. Sultonali kirishi bilan Anvar kitobni yonig'a olib qo'ydi va kuchlangandek iljaydi.

— Rahmat, olib kelgan ekanlar.

[1] **Dor-dunyo** — ko'ngil, ich.

— Kitobning ichida xat bor emish, balki ko'rgandirsiz?

Anvar xatni ko'rmagan edi, kitobni qaytadan ochib, muqovadan to'rt buklangan bir qog'ozni oldi. Xat masalasi bilan Anvarning biroz shoshib qolg'anini sezgan bo'lsa kerak, uyda bir ishi borlig'ini so'zlab, Sultonali mehmonxonadan chiqdi. Anvar xatni ochdi.

"Hurmatlik Anvar aka, assalomu alaykum. Hammamiz sog' va salomatmiz. Kelin oyim orqaliq berib yuborg'an xatingizni oldiq, sog'lig'ingizni, tinchlig'ingizni o'qub va eshitib juda xursand bo'ldiq: ilohi, salomat bo'lsinlar. Soniy, bizdan ahvol so'rasangiz alhamdulilloh tinchmiz, xotirjam bo'lursiz. So'ratib yuborg'an kitobingizni berib yubordim. Ayamdan sizga salom, boqiy so'zni Shayxi Sa'diydan o'qursiz deb xatni muxtasar[1] qildim, Ra'no".

Anvar yozuvni qo'lida ushlagan holda qarab qoldi. Biroz o'ylanib turg'andan keyin, xatni yana o'qub har bir jumla ustida to'xtalib o'tdi. "Sog'lig'ingizni, tinchlig'ingizni eshitib juda xursand bo'ldiq" jumlasi bilan "siz tinchib ketdingiz" demakchi edi. Chunki, shu jumladan keyingi — "ilohi, salomat bo'lsinlar" kinoyasi buni ta'kid qilar, "soniy, bizdan ahvol so'rasangiz, alhamdulilloh tinchmiz, xotirjam bo'lursiz", yana kinoya, ammo eng keyingi — "boqiy so'zni Shayxi Sa'diydan o'qursiz deb xatni muxtasar qildim" jumlasi biroz o'runsiz kabi edi. Anvar bu jumlani "mundan so'ng yoningizda Ra'no yo'q, bo'sh vaqtingizni Shayxi Sa'diy o'qub kechiringiz" ma'nosida tushundi.

Anvar qog'ozni buklab kitobning muqovasiga soldi va xatning og'ir ma'nosi ta'sirida entikib sukutka bordi. Uning bu kunlarda kechirib turg'an holi juda og'ir, bu og'irliq ustiga Ra'noning mazlumona yordam so'rab kinoyalar yozishi yana alamlik edi. Chora nima? Bu fojiani daf' qilish uchun birar yo'l, birar xil tadbir? Faqat bir yo'l, eng so'ngg'i chora: Xudoyor oldida sirni ochish, Ra'noga va Ra'noning esa o'ziga qarshi muhabbatlarini fosh qilib, xonning oyog'ig'a bosh urish — yalinish, yolborish... Hayhot, bu razolatni Anvarning nafsi hazm qilolmag'anidek, "adolatpanoh"ning ham bu to'g'rida "marhamat"lari shubhalik. Basharti Anvar shu razolatka irtikob etsa, adabsizlik, uyatsizliqda ayblanib, birar jazoga yo'liqishi ham yaqin ehtimoldir...

[1] **Muxtasar** — qisqa.

Ma'nan va jisman ezilgan, ayniqsa, hozirgi ahvol ichida ko'z o'ngi qorong'ilang'an Anvar mehmonxonag'a kirib kelguchi Sultonalidan ham ibo qilmay, go'yo hushsiz kabi boshini ikki qo'li orasig'a olib, sandal ustiga engashti... Masala bilan birmuncha tanish Sultonali mirzo bu holni daf'atan boyag'i xat mazmunidan deb o'yladi. Uyalmasin, degan kabi bir narsa izlagan bo'lib, toqchalarni aylandi... Anvar qaddini rostlab, uzun nafas oldi va Sultonaliga o'lturing ishoratini qildi. Sultonali o'lturdi.

— Nega undaysiz, Anvar?

Anvar kuchlanib iljaydi.

— Haligi xat meni xafa qildi, — dedi va biroz to'xtalib turdi. — Sizdan yashirar sir yo'q, xat yozg'uchi bilan oramizda anchadan beri yaqinliq kabi bir gap bor edi. Ma'lum gaplar tug'ilg'ach, men o'zimni chetka olishni, qat'iy aloqa qilishni muvofiq ko'rib, sizning ustingizga keldim. Vositangiz bilan bu kun xat yozib, mendan ranjiydir, tinchib ketdingiz deb, kinoya qiladir. Yosh, aqlsizg'a nima ham deb bo'lsin, faqat diqqatlik... Mana, o'qub ko'ringiz, sartopo kinoya.

Sultonali kulimsidi, ammo o'zida o'ngg'aysizliq, tusida qizartnish bor edi. Xatni mirzoning qo'lidan olib o'qudi. O'qub chiqqach, yozuvning yana allaqaysi jumlasiga ikkinchi martaba qaradi.

— Qiziq, "boqiy so'zni Shayxi Sa'diydan o'qursiz, deb xatni muxtasar qildim..." Bu jumla bilan nima demakchi?

— Bu ham kinoya, — dedi Anvar, — bundan so'ng menim to'g'rimda o'ylamay, bo'sh vaqtingizni Shayxi Sa'diy o'qub kechiringiz, demakchi bo'lsa kerak.

Sultonali majhul harakat yasadi.

— Balki...

Bu muhmal tasdiq va majhul vaziyat Anvarni shubhaga tushirdi.

— Xo'sh, sizning fikringizcha?

— Men... Men ham sizning fikringizga kelib qoldim, men boshqacharoq tushungan ekanman.

— Masalan?

— Men: "Kitobning ichida yana bir xat bor, qolg'an so'zni shundan o'qursiz" deb.

— Ehtimol sizniki to'g'ridir, — deb alang'ladi Anvar. — Bu ham bir erinmaganlik bo'lsin, kitob ichini axtarib ko'raymi?

Sultonali kuldi:

— Mayli... Men uyga kirib, taom yetilgan bo'lsa, olib chiqay.

Sultonali ketdi. Anvar kitobning o'ng-tersini ochib, axtara boshladi. Hech narsa ko'rina bermagandan keyin birma-bir sahifa ochib borishdan ham erinmadi. Bosh tarafdan o'ttuzlab sahifa tekshirilgan edikim Sultonalining foli haqiqatka oshib, sahifa orasig'a buklavsiz qo'yilg'an bir xat kitob chetiga qoqilib chiqdi. Anvar shoshdi.

"Andisha va ehtiyot yuzasidan bu xatni alohida yozib, kitob ichiga yashirdim: Anvar aka, og'ir soatlarda yoningizda turg'uchi do'stdir; qochquchi esakim — buni sizning hukmingizga havola qilaman. Va'da berish oson, lekin uhdasi mashaqqat; bundan so'ng shuni ham xotirda yaxshi tutingiz. Og'ir daqiqalarda arzimas gapni ko'ngilga olish sizning kabi oliyjanoblar ishi bo'lur, deb kim o'ylasin. Baxtsiz bir qizning najoti uchun tebranmadingiz, deb sizni ayblab bo'lmas; biroq, baxtsiz Ra'no tahlika ostida qolg'anda, uni bu kun-erta bir fojia kutkanda vafoliq, deb bilgan bir kishisidan bu yanglig' jafo ko'rishi naqllarda o'qulg'anmi, afsonalarda to'qulg'anmi? Shu qadar gunohim bor emish, deb xafa bo'lmangiz, Anvar aka. Basharti shu gunohlarning yuvilib ketishini tilasangiz, sizga bir xizmat bor, ham sizning uchun eng oson xizmat: ertaga chahorshanba kechqurun, tilasangiz — ochiqcha, tilamasangiz — yashirincha bo'lsa ham biznikiga kelingiz, men bilan oxirg'i martaba vidolashingiz. Chunki siz nash'u namo qilg'an joyda Ra'noni halokat kutadir".

Anvar yozuvni onda-sonda o'qub tezlik bilan kitobka qaytarib soldi, sahifalar orasida qoldirib, ustiga yangi sahifalar uya bordi. Chunki laganda manti ko'targan Sultonali dahlizga qarab o'tkan edi.

— Bormi? — dedi Sultonali laganni sandal ustiga qo'yib. — Vallohi a'lam, ma'no siz tushunganchadir. Men yanglishqan chiqarman.

Anvar uning so'zini tasdiq qilg'an kabi bosh irg'atib, kitobni yopdi, qo'l yuvg'ali dahlizga chiqdi.

50. MA'SHUQA MAHBASI[1]

Ra'noning ikkinchi xati Anvar uchun yana bir tashvish edi. Uning yonig'a borishdan hech bir mantiq topmas, bil'aks, yurak o'tining alanga olishini, jarohatlarning yangilanishini ko'rar edi. Kitob bahonasi bilan xat yozib, o'z daragini aytib, evaziga shunday tashvish ortdirib olg'an Anvar, kechagi kunlarda hissiyotka qattig' berilib, kitob so'ratish oqibatini yaxshi muhokama etalmaganidan pushaymon edi. Shuning bilan birga o'zining mundan so'ngg'i harakatida ham amniyat[2] sezmas edi. Chunki Ra'noga uchrashishdan hech bir foyda tasavvur qilmag'an muhokamasi qarshisidag'i kuchlik bir mayl, Ra'noga yo'liqishdan foyda emas ma'no ko'rsatar edi... Uchrashilganda shubha yo'qkim, Ra'no yig'lar, ko'ngilni buzar, shundan boshqa ish chiqmas, lekin ikkinchi tarafda necha yillik muhabbat yana shu foje uchrashishka moyil kabi edi.

Ul tun bo'yi uchrashishning yaxshi va yomon taraflarini o'ylab uxlay olmadi, ora-chora uxlab ketkan asnolari ham yana shu uchrashishka aloqador tushlar bilan kechdi. Har qancha aql izi bilan harakat qilishg'a tirishsa-da, yana uchrashmaslik, sukut qilib ketishlik eb ko'rinmas edi. Uchrashish — nechog'liq tadbirsizlik, jon koyitish bo'lmasin, Ra'noning: "Men bilan oxirg'i martaba vidolashingiz, siz nash'u namo qilg'an joyda meni halokat kutadir" jumlasi har qandaydur andishalikni yengarlik va bu jonso'z xitobdan ko'z yumish yigitlik sha'niga yarashadirg'an ko'rinmas edi.

Anvar qat'iyan borish qarorig'a kelganda, devonda o'tiriladigan ishlar edi. Uning endigi taraddudi uchrashish yoki uchrashmaslik borasida emas, Ra'noning oldig'a ochiqcha borishmi, yashirinchami to'g'risida edi. Basharti ochiq borsa, maxdumning shubhalanishi, Ra'noni chetka qoqib yoki ularni ta'qib etib, yarag'a tuz sepishi, Anvarning izzati nafsiga to'qunishi aniq. Yashirin borsa... Orada xiyonat, buzuq niyat bo'lmag'andan keyin yashirinib yurish nima hojat? Xayr, yashirincha ham borsin, banogoh maxdum ko'rib qolsa... Uning uchun bu masalani hal qilish juda ham mushkil edi.

[1] **Mahbas** — hibsxona, qamoqxona.
[2] **Amniyat** — tinchlik.

Ikkisi kechqurun qaytishib keldilar: Sultonali mirzo kundagi kabi Anvarni yaxshi oshlar bilan mehmon qildi. Shomni o'qug'andan keyin Anvar "bir necha soat ichida jiyanlari oldig'a borib kelish uchun" Sultonali mirzodan izn olib chiqdi.

Qishning oxirg'i kunlari, ko'chada qora sovuq bilan izg'iriq yurar edi. To'qquz-o'n kunlik oy shaharning qoq ustida cheti qorayg'an sariq barkashdek yaltirab turar edi. Mahalla bolalari eshikma-eshik yurib — "Barot keldi, bildingizmi, idish-tovoq yuvdingizmi?" ashulasini aytar edilar.

Anvar maxdumning mahallasiga kelib yetkanda, kishi tanimasliq darajada qorong'i tushdi va shu qatorda Anvarning ko'ngildagi qorong'iliq ham kuchaydi, yurak urishi e'tidoldan chiqib, o'g'ri kishidek atrofiga qarana boshladi. Bundan birar hafta ilgari baxt bo'yini ong'qitqan bu mahalla hozir shuning ziddi bilan huvillar; hamma yoq tim qorong'i, faqat bu mahalla ustida nurlanib ko'ringan oyg'ina uning ko'nglini yoritar, biroq... Biroq kajraftor falak[1] uni ham bag'rida qora dog'i bilan o'rda tomong'a qarab sudrar edi...

Anvar yopiq holda turg'an darboza yonig'a kelib ohista itardi. Darbozani zanjir ko'rib, ko'z o'ngi qorong'ilandi... Bir necha fursat darboza yonida qadalib turg'andan so'ng, to'g'rig'a o'tdi. Yigirma qadam chamasi yurib, qo'shnining darbozasini itardi, bunisi ochiq edi. Qorong'i yo'lakka kirdi. Ul maxdumning xuftanga chiqishidan foydalanmoqchi, xuftan azoni aytilg'andan keyin ham darboza ochilmasa, so'ngra qaytib ketmakchi edi. Uzoq kutishka to'g'ri kelmadi, mahalla masjidida xuftan azoni aytildi, shundan biroz keyin Ra'nolar darbozasi ham g'iyqillab ochildi.

Darbozadan chiqqan oyoq tovshi Anvarga yaqinlab kelar edi. Anvarning yuragi orziqib qo'shni darbozasining ichki tomonidan ochiq tabaqa orqaliq yo'lg'a mo'ralar edi. Ra'nolar darbozasidan chiqquchi to'g'rig'a o'tishi bilan Anvar turg'an yo'lakning ichkarisidan ham oyoq tovshi kelib qoldi. Anvar shoshdi, maxdum besh-olti qadam yiroqlashqach, yo'lakdan chiqishqa majbur bo'ldi. Anvar oyog'idan tovush chiqarmasliqqa tirishib, sekin-sekin darbozaga yurib keldi. Orqadag'i oyoq tovushlarining uzoqlasha

[1] **Kajraftor falak** — egri aylanuvchi falak.

borg'anini sezib, xotirjam ichkariga kirib oldi. Mehmonxona sahnida biroz alang'lab turg'andan keyin, to'g'rig'a — mashqxona eshigiga o'tdi. Mashqxona eshigini ochar ekan, orqasig'a — darboza yo'lagiga qarandi.

Darichalari yopiq mashqxonaning ichi hosidlar[1] yuragidek qop-qorong'i, daromad ham yopilg'andan so'ng uy go'yo lahad tusiga kirdi. Zulumot ichida qolg'an Anvar orqa-o'nggini ajratolmay bo'ryo ustini chog'lab bir-ikki qadam yurib keldi va ikki qo'li bilan tizasini quchog'lab cho'nqaydi. Darichalar tirqishidan tushkan yorug'liq bilan zulumot biroz kuchsizlandi, shunda ham uning ko'z o'nggi qov[2] kabi qorong'i edi. Hamma tip-tinch; quloq ostidag'i chivillashishdan boshqa tovush eshitilmas, ora-chora uzoqdan kelgan bola yig'isi bu tinchliqni buzg'andek bo'lar edi. Shu holda oradan necha daqiqalar o'tib ketdi. Bir vaqt yer osti dukillagandek bo'ldi. Bu dukillash sekin-sekin oyoq tovshig'a mubaddal bo'lib, uning quloqlari tikkaydi. Ichkaridan chiqqan birav yo'lakkami, mehmonxonag'ami o'tib ketdi. Anvar entikdi, mehmonxonaning eshigi ochilib birozdan keyin yana yopildi, havli sahnida yana birav yurindi. Borg'an sayin mashqxonag'a yaqinlashib kelgan oyoq tovshi bilan Anvar toqatsizlandi. Eshik ochilishi bilan beixtiyor o'rnidan turib ketdi...

— Anvar aka.

— Men...

Eshik ochqan Ra'no edi, bir-ikki qadam ichkariga kirib to'xtadi. Anvarga ozg'ina qarab turg'ach, uzun nafas olib orqasig'a qaytdi. Anvar bu holning sababiga tushunalmaganidek, uni chiqarmay to'xtatishqa ham o'zida jasorat topmadi. Birar daqiqadan so'ng eshikda yana Ra'no ko'rinib, Anvarning oldig'a qoramtil bir narsa keltirib qo'ydi.

— Sizga ko'rpacha olib keldim, — dedi shivirlab, — uyga ammam va xolamlar kelishkan, men ularni uxlatib chiqaman...

Ra'no shu so'zni aytib, orqasig'a qayta berdi, eshikni boyag'icha yopib, hujradan yiroqlashdi. Ahvolga biroz tushungan Anvar ko'rpachani bo'ryog'a solib, ustiga chiqdi va erkin nafas olib yonboshladi. Endi Ra'noning har holda chiqishini bilsa ham, biroq, qachon chiqishini bilmas, shunga binoan bir tavq o'tkuncha kutib o'lturishini chamalar edi. Oradan biroz fursat kechkanda darboza ochilib yopildi. Anvarning qulog'i tikkayib, qaddini rostlab o'lturishka majbur bo'ldi. Oyoq tovshi yaqinlashdi, uzoqlashdi va oxirda bitib ham ketdi.

Vaqt juda qiyinliq bilan o'tar, tashqarida "tiq" etkan tovush uni bir alang'latar edi. Bir tavq o'tkaniga talay vaqt bo'lsa ham, hamon Ra'no daraksiz. Yuragi siqilg'an Anvar goh o'lturib, goh yonboshlar, sovuqda muzlab ketkan mahsilik oyog'ini turli vaziyatka solib ko'rar edi. Shu azob ichida yana talay vaqt kechti. Ma'shuqa mahbasiga tushkan Anvar o'lturib chidalmadi, kafshini kiyib, o'rnidan turdi, muzlagan oyog'ini isitish va og'riqqa kirgan a'zosini harakatlantirish uchun uy bo'yincha kezina boshladi. Necha vaqt sahn aylanib, yana o'lturdi. Oy ham bota boshlag'an, chunki chetdagi daricha tirqishi orqaliq tushib turg'an kuchsiz oydin izi ham yo'qolib, uyni qorong'iliq bosqan, tevarakda chaling'an dovullarning "gumgum" ohangi ichida xo'rozlar ikkinchi martaba qichqirib yuborg'an edilar. Anvar biroz yonboshlag'andan keyin yana o'rnidan turdi, kafshini kiyib kelib, eshikni ochdi, sahnga tushib ko'zini uqaladi. Ko'kda durkum-durkum yulduzlar sayr etar edilar. Tom boshidan botishqa yaqinlashqan oy nuri arang-arang ko'zga chalinar edi. Anvar toza havo iskab uzun nafas oldi.

— Zerikmadingizmi?

51. JASUR QIZ

Qulog'i ostidag'ina aytilgan bu so'z Anvarni cho'chitdi va o'z yonida qo'lida bir narsa ko'tarib turg'an Ra'noni ko'rdi.

— Ularni uxlatmay chiqolmadim... Uyga kiraylik, Anvar aka.

Yuragi orziqqan Anvar Ra'noning orqasidan mashqxonag'a kirdi. Ikkisi ko'rpacha ustiga yonma-yon o'lturishdilar.

— Kitob ichidagi xatni payqamaysizmi, deb qo'rqqan edim, — dedi yarim tovush bilan Ra'no. — Payqamasangiz...

— O'zing hamma gapka tushuna turib, yana bunchalik achchig' yozg'aning nimadir, Ra'no?

[1] **Hosid** — hasad qiluvchi, baxil.

[2] **Qov** — kuydirilgan paxtaga nisbat.

— Chunki shunchalik achchig' yozmasam, — dedi Ra'no tovshida titroq ohang bilan, — siz kelmas edingiz... Siz... siz mirzoboshiliqni yaxshi ko'rasiz-a?

Anvar bu munosabatsiz savoldan biroz hayron bo'lib turdi.

— Tushunmadim... Nima demakchisan?

— Siz mirzoboshiliqni yaxshi ko'rasizmi, deyapman?

— Yaqinda mirzoliqni tashlamoqchiman, Ra'no?

— Mirzoliqni tashlag'andan so'ng nima ish qilasiz?

— Qo'qondan ketaman, sayohat qilaman.

— Meni... meni ham o'zingiz bilan olib ketmaysizmi?

Anvar yana tushunmadi. Ra'noning yuziga ancha qarab turdi:

— Sen... senga mumkinmi, Ra'no?

— Mumkin, — deb qaltirandi Ra'no. — Mirzoboshiliqni hozirdan e'tiboran tashlasangiz mumkin...

Bu so'z Anvarni ham qaltiratib yubordi.

— Nima deyapsan, Ra'no?

Ra'no bir necha vaqt javob beralmay turdi. O'zini to'xtatib olish, hayajonini tindirish og'ir edi.

— Haligi... haligi so'zingiz chin bo'lsa, men ham siz bilan ketishni xohlayman... Basharti sizga og'ir oshmasam...

Anvar jim bo'lib qoldi, tushiga ham kirmagan bu taklifka nima deyishini bilmay entikdi...

— Basharti sizga og'ir oshmasam, — dedi takror Ra'no.

"Jasur qiz" deb o'yladi Anvar. Chindan ham bu jasurona isyon xotin-qizlar tomonidan Xudoyorning hayvoniy istagiga qarshi birinchi ko'tarilish edi. Anvar istiqbolda qanchaliq mushkilot va xatar ko'rmasin, bu jasoratni xush qabul qilishg'a majbur, chunki muhabbatdan ham ilgari yigitlik taqozosi shu edi.

Ul o'z yaqinida turg'an qora tugunni ushlab qaradi.

— Bu nima, Ra'no?

— Bu... bu sizning eski kiyimlaringiz.

— Nima uchun bu?

— Basharti siz xohlasangiz.

Anvar paranjimi, deb chamalag'an edi. Mantiqsiz bu javob uni shoshirdi.

— Xo'b, sening rizolig'ing yo'lida... — dedi Anvar yarim tovushda. — Menim eski kiyimlarim senga nima darkor?

Ra'no javob berish o'rnig'a uzun so'lish olib yonidag'i tugunni yesha boshladi.

— Paranji olmadingmi, axir?

— Hozir... — dedi Ra'no va qorong'ida bir narsalar qila berdi.

Paranjisi ham bordir, deb o'ylag'an Anvar uni o'z holig'a qo'yib turdi. Birar daqiqadan keyin Ra'no yerdan bir narsani tutib qo'zg'aldi, paranji kabi uzayg'an narsa ichidan "choq" etkan bir narsa yerga tushti.

— Topib oling shuni.

Anvar yerni timiskiladi.

— Nima edi?

— Ayamga bergan amonatingiz.

Anvar tushkan narsa oltinlar ekanini payqadi, uzoqni o'ylag'an Ra'noga qarshi yuragida yana haroratliroq muhabbat sezdi.

— Topdingizmi?

— Topdim.

— Turing endi.

Anvar Ra'no bilan boshlashib hujradan chiqdi va o'z yonida paranji yoping'an qizni emas, telpak va to'n kiygan yosh, o'spurin bir yigitni ko'rdi...

— Bu nimasi, Ra'no?

Ra'no javob berish o'rnig'a yo'lakka qarab, yura berdi. Darbozani ochib ko'chaga chiqqandan so'ng, Anvar Ra'noning oldig'a tushib yo'l boshladi va o'zida yengillik his etdi. Chunki Ra'noning yigit suratiga kirishi andozasiz ma'qul; bemahalda paranjilik xotinni boshlab yurish mirshab va qorovullarda ham turli shubha tug'dirg'ani kabi, Anvarning o'zi uchun ham o'ngg'aysiz bo'lar edi. Go'yo bir o'rtog'i bilan ketib borg'andek parvosiz ko'ringan Anvar, burilishka yetkanda o'zidan o'n qadam orqadag'i hamrohini kutib turdi. G'urubi[1] yaqinlashqan qip-qizil oy Anvar to'xtag'an muyushga ko'laga kabi zaif nur sochar edi. Ra'no Anvar yonig'a yetib "qayoqqa yuramiz", degan kabi bir yo'lg'a va bir hamrohiga

[1] **G'urub** — oyning botishi.

qaradi. Soch o'rumlarini telpak ostig'a bosib, to'ni to'pug'i ustiga tushayozg'an "yosh yigit" Anvarning ko'ziga yana ham do'nduqroq ko'rindi. Anvar Ra'noning to'nini biroz ko'taribroq ushlatdi, onda-sonda telpakdan chiqib qolg'an soch tolalarini yashirdi va "o'ngga" degan ishoratni qildi. Ra'no oldinda, undan ikki-uch qadam orqada Anvar yo'lg'a tushdilar. Yengil bedona mahsisi bilan qala kafshi kichkina oyog'ig'a juda ham kelishkan Ra'no, go'yo uchkandek tez yurib borar, orqada kelgan Anvar g'oyai omolg'a[1] oshiqqandek undan qolishmasqa tirishar edi. Uzoq yurdilar. Elli qadam chamasi narida gulxan va gulxan tevaragida uch-to'rt nafar kishilar ko'rinib, Ra'no to'xtaldi.

— To'xtama, Ra'no, — dedi orqadan Anvar, — sen pisand qilmag'andek, parvosiz gulxan yonidan o'ta ber, men ular bilan so'zlashib qolsam, nariroqda kutib tur.

— Mirshablar bemahalda qo'ymas emish-ku.

— Men bilan seni qo'yar... Qo'rqmay boravur.

Ra'no ikkilangansumon yo'lg'a tushti, gulxangacha o'n qadam qolg'anda mirshablardan biri hayqirdi:

— To'xta!

Ra'no Anvarga qarab taraddudlandi, Anvar yura berishka ishorat qilib, tezlik bilan gulxan yonig'a yetdi. Anvarni tanig'an mirshab va qorovullar ta'ziman o'runlaridan qo'zg'aldilar.

— Qo'zg'almanglar, — dedi Anvar gulxanda isinib, — dahboshi ham shu yerda ekanlar...

Anvar "dahboshi" deb atag'an yum-yumaloq kishi Qorunboy ismlik bo'lib, mirshablarning qiziqrog'i, shuning uchun undan "dahboshi" deb istehzo qilar edilar:

— Yoningizda besaqal bilan bemahalda nima qilib yuribsiz, taqsir? Odamzodga ishonib bo'lmas ekan-da...

Anvar, "dahboshi"ning ko'zi Ra'noga tushib qolg'anini ongladi. Gulxandan o'ttuz qadamcha nariga borib to'xtag'an "besaqal"ga ko'z qirini tashladi.

— Ziyofatda edik, dahboshi.

— Ha-a-a-a-a, menam aytdim... Uy bu yoqda qolib, endi qayoqqa ketapsiz, taqsir?

[1] **G'oyai omol** — umid-maqsad.

Anvar qo'lini yaqindan isitmakchi bo'lib gulxan tarafka bir qadam bosti.

— Eshitmadingizmi, hali?.. Men Rais ko'chadan... yangi havli oldim.

— Muborak, muborak.

Anvar qutlug' aytib, ular bilan xayrlashdi. Mirshablar uning hurmati uchun qo'zg'alishib qoldilar.

Gulxanchilardan elli qadamlab uzoqlashqach, Ra'no Anvarning yetib kelishi uchun yo'l ustida to'xtadi.

— Nima deyapti u go'rso'xta?

Anvar hiringlab kuldi va Ra'noning yelkasiga qoqdi:

— Yur, yur, yigitcha. Go'rso'xta to'g'ri aytyapti.

— Yetayozdiqmi, qayerg'a boramiz?

— Yaqin qoldi, kechagi xotinning uyiga...

Ra'no olding'a tushib ketdi, uzoqqina so'zsiz borg'andan keyin orqasig'a qayrilib so'radi:

— O'zlari yaxshi odamlarmi?

— Yaxshi, yaxshi, — dedi Anvar va o'n qadam chamasi indamay bordi.— Sen uy egasidan qochib o'lturma, o'zi menim og'am... Tuzukmi, Ra'no?

— Xo'b.

Yana biroz yurib torroq bir ko'chaga burildilar. Sultonalining darbozasiga yetkuncha ikkisi ham og'iz ochib gapirishmadilar.

52. DO'STLIQ "KAROMATI"

Ertalab xonning haramdan chiqish vaqti yaqinlashqan, salom va istiqbol uchun xoslardan sakkiz-to'qquzi yig'ilg'an edilar. Shu kutish asnosi eshikda hovliqib Sultonali ko'rindi. Qora barmog'i bilan xoslar ichidagi Abdurauf tunqotarni o'z tarafiga imlab, orqasig'a qaytdi. Abdurauf tunqotar ajablangan holda dahlizga chiqib, o'zini chetka olib turg'an Sultonaliga, nima gap, degan ishoratni qildi. Sultonali labini tishlab, qo'li bilan tunqotarni o'z yonig'a chaqirdi. Tunqotar mahsichan oyog'ini yerga bosib Sultonalining yonig'a keldi.

— Xo'sh?

Sultonali boshini ikki yelkasiga irg'atib, labini tishlab oldi.

— Mirzoboshimizning misi chiqib qoldi-ku.

— Xo'sh, xo'sh?

Sultonali tunqotarning qulog'i ostig'a engashti va yarim tovush ichida dedi:

— Mirzo Anvardan onhazratka nomussizona bir xiyonat sodir bo'ldi.

Tunqotar boshini quyiroq tushurib, Sultonalining aftiga egri qaradi:

— Masalan?

— Mirzo Anvar uch-to'rt kundan beri menim havlimda qo'nib yurar edi,— dedi Sultonali va so'z orasi uyoq-buyoqqa qarab qo'y-di. — Chamasi ustoziga bir xiyonat qilg'andan keyin menim hav-limda yotib yurg'an ekan... O'z ustozini bilmagan bu bepadar, ola-mpanohning ham betlariga oyoq qo'yishdan toymay, mazkur us-tozining qiblagoh uchun muvofiq ko'rilgan qizini yo'ldan ozdirib, bu kun kechasi uni qochirib menim havlimga olib keldi... Garchi o'z havlimda yotqan mehmonim va do'sti qadrdonim bo'lsa ham, valine'matimning haqqi namaklarini unutkan bu behayoning andi-shasizligidan har mo'yim bir nishtardek kiyimimdan teshib chiqa-yozdi. Uning yigitligiga tilda tahsin o'qub, ichdan la'nat aytib, janobni xabardor qilish uchun yugurib kelayotqanim-da, bek aka.

Tunqotarning ko'zi qinidan chiqayozib, bir-ikki qayta soqolini qo'li bilan bukib yamladi.

— Padarla'nat. O'zi hozir sizning uyingizda?

— Ha, ha... Qiz ham shunda. Janobning ra'ylarini bilish qi-yin-ku, biroq menga qolsa, vaqt qochirmay uni hoziroq qo'lg'a ol-ish kerak-da.

— Bo'lmasa-chi, — dedi tunqotar yelkasini qisib, — men hozir arz qilay. Rahmat sizga.

Tunqotar huzuri xoska kirish uchun shoshildi. Sultonali xon-ning "haqqi namagini" benuqson ado qilib, xotirjam devong'a qaytdi. Anvarning eng sodiq kishisining oxirg'i "karomati" nihoyat shu bo'ldi.

Ko'b fursat o'tmadi. Devonning darichasi yonig'a kelgan tun-qotar Sultonaliga chiq ishoratini qilib, o'zi nariroqqa ketdi. Hov-liqqan, entikkan Sultonali oyog'ini onda-sonda tashlab, devon-xonadan chiqib keldi.

— Marhamat?

— Ushlashka buyurdilar.

— Ayni karomat, — dedi Sultonali. — Ikkisini ham albatta?

— Albatta.

Yonig'a to'rt nafar yasovul olib, Sultonali yo'lg'a tushti. Tash-qi darboza yonig'a qantarilg'an otlardan birisiga minib, tunqotar ham ularning iziga kirdi. Ozg'ina yurg'andan keyin, tunqotar ya-yovlardan o'zdi. Unga yetib yurish uchun Sultonali va yasovullar yelib bordilar. Ot bilan barobar yugurishar, ozg'ina keyinda qolsa-lar, otliq tunqotar tez yurishg'a qistar edi. Shu yo'sun halloslashib uzoq choptilar... Burulishqa yetkanda Sultonali biroz sustlanib, o'zidan o'n ot adimi yiroqda borg'an tunqotarni chaqirib to'xtatdi va qo'lini o'ngga siltadi. Tor ko'chaga kirib ketdilar. Uch daqiqa chamasi yelgandan so'ng, Sultonalining darbozasi ko'rindi. Sulto-nali to'xtadi...

— O'sha ko'rinib turg'an darboza... Ozg'ina tahammul qilin-sin-chi, bek pochcha, menim kirishim yaxshi bo'lmas, deyman?..

To'rt adimcha oldinda borg'an tunqotar otning jilavini tortdi.

— Nima uchun?

— Menim do'stliq otim bor... Men chetroqda tursam ma'qul bo'lmasmi?

— Ma'qul, ma'qul.

— Rahmat... Darbozadan kirsangiz mehmonxona bor; ul shun-da bo'lsa kerak, qiz esa ichkarida edi.

Sultonali shu so'zni aytib, o'zini qarshidag'i darboza yo'lagiga oldi. Tunqotar yigitlar bilan darbozaga qarab ketdi. Darbozaning har ikki tabaqasi ham langgillab ochilg'an, ichkari tarafdan xotin va er kishining so'zlashkan tovushlari eshitilar edi. Tunqotar otdan tushib jilavini yasovullardan birining qo'lig'a berdi:

— Sen ot bilan shu yerda turasan, darbozadan na xotin va na erkak kishini chiqarmaysan, — dedi tunqotar. — Siz yigitlar, meni

orqamdan kiringiz, Anvarni ko'rganingiz on hech narsaga qaramay, qo'lini bog'langiz.

Yasovullar sadoqat nishoni ko'rsatdilar. Tunqotar uch-to'rt qadam ichkari yurdi va yo'lak daromadida to'xtab ichkariga quloq soldi. Ichkaridan er va xotin so'zlarini eshitdi.

— Sharmanda bo'ldim, rasvo bo'ldim!..

— Sharmanda bo'lish hech gap emas, — dedi ichdan tunqotar.

— Voy sho'rim qursin!..

— Albatta sho'ring quruydi, mocha!.. — dedi tunqotar.

Tunqotar, yigitlarga "orqamdan" ishoratini qilib, birdan sahnga chiqdi... Sahnning o'rtasida qo'lida bir qog'oz ushlab, boshini quyi solg'an Solih maxdum turar edi. Maxdumning yonida ikki kishi, ulardan beriroqda paranjilik uch xotin qadalg'an edilar. Tunqotar va yasovullarning shaprasi bilan hamma cho'chib ketdi. Maxdum qo'lini bir-biriga urib, oh chekti:

— Sharmanda bo'ldim, rasvo bo'ldim!

Tunqotar shoshib, olpong'-tolpong' maxdumning yonig'a kelib yetdi.

— Nima gap?

Maxdum shart etib, peshonasiga urib, yig'ladi:

— So'zlagali til yo'q... Janobning oldilarida sharmisor, g'azabka sazovor bo'ldim... Ertalab uyg'onsaq, bepadar ojizamiz yo'q... Sarosima u yon-bu yon yugurib turg'animizda, mirzo Sultonalinikidan, qizingiz biznikida, degan xabar bordi. Biz ayollar bilan yugurishib kelsak, bir onda...

— Xo'sh, xo'sh?

— Haromzoda Anvar uni yo'ldan ozdirib, bu yerdan ham olib qochibdir... Harchand ichkari va tashqarini izlab, ushbu xatdan g'ayri asar topmadiq... Evoh!..

Xotinlarning biridan yig'i tovshi eshitildi. Tunqotar maxdumning qo'lidag'i xatni yulqqandek o'z qo'lig'a oldi.

"Izzatlik mirzo Sultonali og'amizg'a! Ma'lum bo'lsinkim, singlingiz bilan maslahatlashib o'z hayotimiz uchun siznikida turishni xavflik, deb o'yladiq. Garchi do'st ko'rinsangiz ham, ba'zi noloyiq harakatlaringiz bizni shubhaga soldi. Ayniqsa, xotiningizning Ra'noga buzuq qiz bilan qilg'an kabi muomalasi yana bizni xavotirg'a tushirdi. Shularga mabni[1] aldag'an kabi sizni o'rdag'a jo'natishqa, sizdan so'ng uyingizdan ketishka majbur bo'ldiq. Dunyoda do'sti sodiqni topish qiyin ekan. Sizga harchand: "Men oshiqman, qiz ma'shuqamdir, olampanohka qilg'an bu xiyonatim yolg'iz o'z tarafimdan sodir bo'lg'an jinoyat emas", desam ham, siz "Yoshliq qilibsan, marhamatlik podshohing haqini unutibsan" deysiz. Lekin siz shu qiz yo'lida hatto bosh munshiylikdan ham kechib turg'animni o'ylamaysiz. Buning uchun men sizdan ranjimayman. Ammo sizni inson fahmlab, uyingizga do'st olib kelganda bu qadar tundliq, bu qadar rioyasizlig'ingiz kishiga qattig' ta'sir qiladir. Ichkarida hatto qiz bechoraning boshig'a yostiq ham bermaganlar. Barakalla sizga, barakalla yangamizga, barakalla odamgarchilikka!..

Addoi do'stingiz Anvar".

— Odamgarchilikni ham biladi, bu tuz ko'r qig'ur! — dedi zaharxanda ichida tunqotar va xatni buklab yonig'a soldi. — Ichkaridan mirzo Sultonalining xotinini chaqirib beringlar-chi!

Xotinlardan biri ichkariga qo'zg'aldi. Ruzvon yo'lakda turg'an bo'lsa kerak, xotin ichki eshik yonida to'xtab, yo'lak bilan so'zlashdi. Tunqotar eshik yonig'a keldi.

— Siz shundamisiz, yanga?

— Ha, aylanay.

— Siz bu gaplardan nima bilasiz?

Ruzvon eshik panasiga yashirinib, biroz javobsiz turdi va bir-ikki tomoq qirib qo'ydi:

— Uch kundan beri mirzo Anvar otlig' yigit bizning mehmonxonada yotib turar edi, aylanay... Shu yigit bu kun yarim kechada bir qizni boshlab keldi, men hayron bo'lib mirzongizdan so'rasam, shunday-shunday gap... Juda xafa bo'lib ketdik-da, aylanay. Ket degali yuz chidamaydi, kishi chaqirg'ali yana vaqt emas; mirzongiz bilan kengashib, emdi harchi ertalabgacha joy beraylik, tong otsa, bularning tatig'ini berguchilar topilar-ku, axir deyishdik. Tong otdi, mirzo Anvar u kishiga: "Men bunda yana bir kun turaman, shungacha bizni ehtiyot qilsangiz bo'ladi", degan emish. Mirzongiz shoshib o'rdag'a ketdi, u kishidan keyin men ham tinch o'lturalmadim, ayla-

[1] **Mabni** — binoan.

nay. Qo'shnimizning bolasini qizning uyiga choptirdim. Bir vaqt men bilan sandalda o'lturgan qiz uydan chiqdi, men tashqarig'a chiqqusi keldimi, deb beparvo o'lturaberippan, aylanay... Shu chiqqani bilan qaytib kirmadi-qo'ydi. Ko'nglim g'ash tortib, havliga chiqib qaradim. Yo'q, tashqaridamikin deb shu turg'an joyimg'a kelgan edim, uyoqdan bular kelishib qoldi... Bo'g'an gap shu, aylanay!

Tunqotar afsus chekib maxdumning yonida turg'an kishilarga yaqin keldi.

— Sizlar nima qilib yurasiz bu yerda?

— Biz... biz mirzo Sultonalining qo'shnilari bo'lamiz.

— Juda yaxshi, xizmat?!

Tunqotarning karih[1] bu muqobalasidan kishilar siqilib qoldilar.

— Men ko'chada edim, — dedi birisi qo'rqa-pisa, — uyoqdan domla bilan ayollar kelisha berdi... Ayollar yig'lashqang'a mirzoning uyida bir gap bo'lg'anmi, deb.

— Tekin tomoshachiman, degin... Xo'b, sen-chi?

— Men ham mirzo Sultonaliga qo'shni bo'laman, — dedi ikkinchi kishi: bunisi o'ziga biroz tetikroq edi. — Biroq men, sizlarning gaplaringizni eshitib, bir narsaga hayron bo'lib turippan-da.

— Nimaga hayron bo'lasan?

— Men shunga hayron bo'lyapmanki, yangamning so'ziga qarag'anda, mirzo Anvar o'z yonida paranjilik xotin bilan chiqib ketsa kerak edi... Boya men uni darbozadan chiqib borg'anida ko'rdim, yonida xotin-potin degan gap yo'q edi.

— Yolg'izmidi?

— Yolg'iz-ku emas edi, biroq yonidag'isi ayol emas, do'ndiqqina bir besaqal edi.

Tunqotar qo'shnining so'ziga tushunmadi, yelkasini qisib qo'ydi.

— Siz aniq ko'ribsiz, Karim aka, — dedi u yoqdan Ruzvon. — Qiz kechasi kelganida ham erkak kiyimida edi.

— O'b, padarla'nat! — deb yubordi tunqotar.

Ustig'a tog' ag'darilg'an maxdum boshini yana quyiroqqa solib, ho'ngir-ho'ngir yig'ladi.

— Bo'lar ish bo'lg'an... — dedi tunqotar atrofiga xitoban, — ular-ku, albatta, qo'lg'a tushib jazosini topar, biroq janobning

[1] **Karih** — yoqimsiz, xunuk.

sha'nlariga juda og'ir gap. Binoan alayh, shu yerdagi sirga voqif bo'lg'anlarning vazifasi bu hodisani kishiga so'zlamaslik, ko'rgan-kechirganini shu yerda qoldirib ketishlik!

Kishilardan: "Albatta, albatta!" degan javob bo'ldi. So'ngra tunqotar maxdumning yonig'a keldi.

— Sizda gunoh yo'q, biroq qiz o'sdirishni bilmas ekansiz.

— Bandamiz, bandamiz, — deb yig'ladi maxdum. — Ilohi juvonmarg bo'lsin, meni yerga qaratdi.

Paranjidagi xotinlarning biri bo'lg'an Nigor oyim piq-piq yig'ladi. Tarbuzi qo'ltug'idan tushkan tunqotar yasovullarning oldig'a tushib, tars-turs ko'chaga chiqdi, yigitlardan birining ko'magida otqa minib, jilavini qo'ydi. Sultonali yashiring'an darbozaga yetkanda yo'lakay chaqirib o'tdi:

— Mirzo Sultonali, chiqing. Qochqan, padarla'natlar!

Sultonali ko'zini katta ochib, darbozadan chiqdi.

— A, chinmi?

— Qochqan, — dedi tunqotar xatni Sultonaliga uzatib. — O'qub, yana menga qaytaring, janobga ham ko'rsatishimiz kerak...

...Sultonali shu hodisaning ikkinchi kuni xong'a qilg'an sadoqatining samarasini ham ko'rdi, ya'ni bosh munshiy bo'lib belgilandi.

53. CHAYONNING NAMOYISHI

Bu kech masjid hujrasi yana obod, katta shamni toqchag'a qo'ndirib, ochiq tanchaga pista ko'mir solib, ma'yus, bir-biriga yonma-yon o'lturg'uchi ikki mufti qo'llarini olovg'a tovlar edilar. Hujraning to'rdagi toqchasig'a besh-olti dona qalin muqovaliq kitoblar terilgan, ularning varaq taxida — "Sharhi mullo Jomiy", "Aqoidi ma'alhavoshiy", "Hikmatul-ayn", "Alviqoya", "Siyari sharif" kabi so'zlar yozilg'an edi. Kun botish toqcha devorig'a gul ravishida tushirilgan duo yoki shuning kabi muqaddas kalimalar yozig'liq bir qogoz yopishtirilg'an. Sirlar bilan turlangan qoziqlarning biriga beva xotinning dekchasidek bir salla ilingan edi.

Shahodat mufti kasavni olib, cho'g'ni titdi va keng ko'kragini shishirib nafas oldi.

— Ajab bedavo dard-da.

Kalonshoh mirzo boshini irg'atib qo'ydi.

— "Suygan yorim sen bo'lsang, ko'rgan kunim ne bo'lg'ay", — deb davom etdi mufti. — Ululamir qadrnoshunos bo'lg'andan so'ng qiyin ekan. Shu oqpadarning qo'l ostida ishlagandan devonni tashlab ketkan behroq.

— Sabr qiling, domla, sabr: "Innalloha ma'assobirin"[1].

— Albatta... Va lekin Sultonalidek bema'niga bosh ekkandan, har ro'z o'n tayoq yegan yaxshi.

Xuftanni o'qug'andan so'ng tahorat yangilab yurg'uchi mulla Abdurahmon hujra eshigida ko'rindi. Kichkina xovoncha boshidag'i oq tepchima to'ppi va qora uzun soqoli uni hindilarning savdogari qiyofatiga qo'yg'an edi. Mulla Abdurahmon ichkari kirib, qoziqdag'i sallani oq to'ppi ustidan kiydi.

— Men janoblarning so'zlari bilan uyga ovqat buyurmadim-a?

— Lozim emas, biz uydan ovqatlanib kelganmiz.

Mulla Abdurahmon tancha yonig'a kelib o'lturdi va yer ostidan Shahodat muftiga qarab iljaydi.

— Shunday qilib, mirzo Anvarni qiz bilan qochirdingiz?

— Qochirish bo'lsa, qochirdiq va lekin qordan qutulib yomg'urg'a tutildiq, mulla Abdurahmon.

— Men eshitdim.

— Kullu yavmin batar[2] — bunisi undan ham qabihroq bo'ldi... Besh kundan beri yuraklar zardobka to'ldi, mulla Abdurahmon, — dedi mufti. — Kecha biznikiga yo'qlab borg'an ekansiz, Siz ketibsiz, men kelibman-da, ko'b afsus qildim. Bu kun mulla Kalonshohni olib, siz bilan suhbatlashib qaytayliq, degan niyatda...

— Qulliq, taqsir, qulliq, — deb mulla Abdurahmon qimirlab o'lturdi. — Men Anvar bilan Sultonali mojarosini faqat kecha mirzo Boisdan eshitdim. Bu to'g'rini aniqroq bilish uchun janobingizning xizmatingizga borg'anim edi... Xo'sh, havodis nima?

— Havodismi? Qani so'zlang-chi, mulla Kalonshoh.

[1] Alloh sabr qilg'uchilar bilan birgadir (Oyat) *(mual.)*.

[2] **Kullu yavmin batar** — kundan kun battar.

Kalonshoh, so'zlay bering, degandek Shahodat muftining o'ziga ishorat qildi. Shahodat mufti ko'zini yuminqirab, havodisdan[1] sahifa ochdi:

— Havodis shulki, Anvar borasig'a sizning olg'an nishoningiz jiddan to'g'ri tushib, biz kutkandin ham ziyodroq samaraga erishkan, ya'ni mag'rur go'dagimiz qizni olib qochqan...

Mulla Abdurahmon hakimona iljaydi, Shahodat mufti davom etdi:

— Chamasi, nisfi shab-yarim kecha asnosi, do'stim, deb yonida qiz, Sultonalining uyiga kelgan. Sultonali tong otquncha ikki go'dakning qo'ynini puch yong'oqqa to'latib chiqqan, erta bilan ular uyquda yotqanda, Sultonali o'rdag'a yugurib kelgan; voqeani tunqotarg'a so'zlab, tunqotar xong'a yo'liqib, xonning buyrug'i bilan yonlarig'a yasovullar olib kelsalar, oshiq-ma'shuq yo'q, ular joyida Sultonaliga atalg'an bir sabnoma[2] bor... Chamasi, Sultonali ablahlik qilib, Anvarni bad oldirib qo'yg'an va tong vaqti, ular uyquda ekan choqda g'oyib bo'lib, yana shubhani ortdirg'an bo'lsa kerak. Sultonali Anvar bilan qizni tutib beralmasa ham, baharhol xong'a yaxshi ko'rinib, Anvarning o'rnini olishqa muvaffaq bo'ldi. Barcha havodis mana shundan iborat.

Abdurahmon hikoyani eshitkandan keyin, bir necha vaqt so'zsiz o'lturdi. Tanchadagi olovni tuzatar ekan, yer ostidan muftilarga qarab iljaydi.

— Mirzo Boisdan ham shu maolni[3] eshitkan edim, — dedi nihoyat. — Janoblarning fikrlari balki to'g'ridir, ammo men bu maoldan biroz shubha qilaman...

— Ya'ni, masalan?

Abdurahmon qo'lini o'ynab, yana biroz sukutda o'lturdi, so'ngra labi ohista-ohista ochilib yumila boshladi:

— Bu hammasi Sultonali bilan Anvarning o'yunidir, deb o'ylayman... Bu andishamga bir necha sabablar ham bor. Janoblardin maxfiy emasdirkim, biz o'zaro qanday yaqin bo'lsaq, Sultonali bilan Anvar ham o'zaro shunday qalin do'st edilar. Binobarin,

[1] **Havodis** — hodisalar, voqealar.

[2] **Sabnoma** — so'kib, tahqir qilib yozilg'an xat *(mual.)*.

[3] **Maol** — mazmun, ma'no.

aqlg'a "qarg'a qarg'aning ko'zini cho'qur ekanmi?" degan savol keladir; janoblar shu borani qanday tushundilar ekan.

Shahodat mufti Kalonshohka qarab qo'ydi, Kalonshoh parvosizroq ko'rinar edi. Orada yana bir necha vaqt sukut hukm surdi.

— Sultonali sarmunshiy bo'lish uchun do'stidan kechsa ham mumkin, — dedi mufti. — Ikkinchi tarafdan, sizning fikringiz ham ehtimoldan ba'id[1] emas.

— Sultonali do'stidan kechmay turib ham bu nayrangni qilsa mumkin emasmi, domla? — deb kuldi Abdurahmon. — Masalan, xon olmoqchi bo'lg'an qizni qochirg'uchi Anvar ikki boshdan-ku, qaytib sarmunshiy bo'lolmaydir, boshqa tarafdan, xiyonatkor do'sti bo'lib tanilg'an Sultonalining ham hayoti tahlika ostida turadir... Bas, shu holda bu nayrang to'qilg'an bo'lsa, yana to'g'risi, shu hiylani Sultonalining amniyati talab qilg'an bo'lsa, siz bilan men g'ayraz qanday mantiqqa suyana olamiz?

Shahodat mufti o'rnidan turdi, Abdurahmonning yonig'a kelib, orqasini qoqdi:

— Rahmat, o'g'lim, rahmat. Seni tug'gan onangg'a va o'qutg'an ustozingga rahmat.

Abdurahmon yerga qarag'an holda iljaydi. Shahodat mufti uning aqlig'a tahsin o'quy-o'quy, nos chakib o'z joyig'a o'lturdi.

— Mulla Kalonshoh-a, shu gap bizning aqlimizg'a aslo kelmabti-da?

Shahodat muftining xursandligiga qo'shulmay, tund o'lturg'uchi Kalonshoh, parvosiz qo'lini olovg'a isitdi.

— Men shu andishani ham qilg'an edim, — dedi birozdan keyin Kalonshoh, — lekin aqlim bovar qilmag'an edi va xozir ham bu fikrga qo'shula olmayman.

— Sabab?

— Bois shulki, Sultonali Anvarga suiqasd qilmag'anda ham unga hech gap yo'q edi. Ammo ul xong'a qarobat[2] hosil qilish uchun aztahidil Anvarning qasdig'a tushkankim, bunda shubha yo'q.

[1] **Ba'id** — uzoq.

[2] **Qarobat** — yaqinlik.

O'zgalar tarafidan so'zlangan fikr yoki bahs har qancha mantiqiy bo'lganda ham Kalonshohning qarshi chiqish fe'li bor edi. Uning bu fe'liga yaxshi tushunib qolg'an Shahodat mufti bosh chayqadi.

— Biz yanglishamiz.

Kalonshoh yana yuqoridag'i so'zini takrorladi:

— Bachi ma'ni yanglishamiz? Mulla Abdurahmonning o'zi ham o'ylab ko'rsin, basharti Sultonali do'stliq yuzasidan Anvarni qochirib yuborg'anda ham unga hech bir zarar yo'q edi. Bas, Sultonalining hamma harakati to'g'ri, Anvarga xiyonat qilishi mansab umidida ekanligi shubhasiz.

Orada o'z fikriga qarshi shuncha raddiya o'tsa ham, parvosiz, go'yo muroqabada[1] o'lturg'uchi mulla Abdurahmon yana iljayib bosh ko'tardi.

— Sultonalining Anvar bilan ati-qatilig'i o'rdada har kimga ma'lum-ku, domla. Basharti o'z uyida turg'an Anvarning xiyonati to'g'risida Sultonali o'zini tag'ofulg'a solsa, mardumning ko'ngliga nima gap kelar edi, ayniqsa, janoblaringiz qanday andishaga tushar edingiz... Ojizning fikrimcha, ul nayrangbozlar bir o'q bilan necha qushni urg'anlar, masalan, janobga Sultonalining sadoqati zohir bo'ldi, sarmunshiylik vazifasiga beozor o'lturib oldi va uchunchidan, mardum ko'zini bo'yadi.

— Baharhol... baharhol Anvarga qarshi chiqmag'anda ham Sultonalini na xon va na biz ayblay olar edik.

— Xo'sh?

— Xo'sh-po'shi yo'q, — dedi qizishib qolg'an Kalonshoh, — biravning ustiga ayb qo'yish uchun, shar'an shohidlar lozim, da'voni isbot qilish kerak... Xax-xax-xax, sen falonchi gunohkor bilan do'st eding, deb kishini ayblash. Masalan, ushbu da'voni qilg'uchi o'zingiz ham ularning maslahati ustida bo'lmag'ansiz; faqat shundaymikin, degan mulohazada so'zlaysiz, holbuki, sizning so'zingizning shar'an to'rt pullik qiymati yo'q, uka...

Kalonshoh juda qizishib ketdi, "shar'an so'zingizning to'rt pullik qiymati yo'q, uka" tahqiri bilan mulla Abdurahmon ham bo'zarib oldi.

[1] **Muroqaba** — mushohada qilish.

— Menim so'zim bir mulohaza, taqsir, mulohaza shar'an isbotka buyurilmag'an. Hokazo, o'zingiz aytkancha, go'yo masnad[1] uchun jon otib yurg'an Sultonalining zohir[2] harakatiga ham ishonib bo'lmaydir.

— Shuning kabi, siznikiga ham vusuq[3] yo'q.

— Men aytayapman-ku...

Janjalning kattaga ketishini fahmlagan Shahodat mufti Abdurahmonning so'zini bo'lib, orag'a tushdi:

— Bahs nima hojat? Mulla Kalonshohniki ham to'g'ri, sizniki ham haqiqat... Ammo hozirgi masalamiz qaysi fikr to'g'rilig'i ustida emas, qaysi yo'l bilan Sultonalini bu o'rundan olib tashlaymiz borasida.

Ko'b yillardan beri birga yurib, o'z ruhiga tushunib qolg'an Shahodat muftining bu so'zi bilan Kalonshoh ozg'ina yorishdi.

— Ana bu boshqa masala, — dedi, — mulla Abdurahmonning fikrini to'g'rimi, egrimi, surishtirmay, unga faqat bir tadbir deb qarasangiz bu boshqa gap, ammo mahzi haqiqat[4], deb bilish bus-butun xato.

Shahodat mufti bu masalani yopib, ikkinchi tarafka o'tishka shoshildi. Chunki Abdurahmon yana bir iljayib ikki og'iz so'z aytsa Kalonshohning og'zini tikish og'ir oshar, Shahodat mufti buni yaxshi onglar edi.

— Xalos, xalos, — dedi mufti, — menda voqe holog'i farah[5] ham faqat shuning ustida, yo'qsa, ilmi g'aybni[6] kim bilibdir. Ammo mulla Abdurahmon mulohazasining qiymati shundakim, Sultonali muammosini tez hal qilsa bo'lur.

Muftining siforish[7] so'zlashi bilan Kalonshoh juda ham o'ziga kelib qoldi va "halli qanday" deb yovoshqina so'rab ham qo'ydi.

[1] **Masnad** — martaba.

[2] **Zohir** — oshkora, ochiq.

[3] **Vusuq** — ishonch.

[4] **Mahzi haqiqat** — faqat to'g'ri gap.

[5] **Menda voqe holog'i farah** — mendagi haligi xursandlik.

[6] **Ilmi g'ayb** — G'oyibni bilish, kelajakda bo'ladigan voqeani oldindan bilish. Bu xususiyat faqat Allohga xosdir.

[7] **Siforish** — mehribonlik, hurmat.

— Halli oson, juda oson, — dedi mufti. — Biz mulla Abdurahmonning mulohazasi ayni bilan janobga bir ariza yozamiz, xolos.

Mulla Abdurahmon namoyishkor Kalonshohka qarab, o'ng qo'li bilan manglayini qashidi... Ammo Kalonshoh qanoatlanmag'andek qilib bosh chayqadi.

— Xon Sultonalining sadoqatiga qanoat hosil qilg'an, yana shu holda bu arizaga ishonadirmi?

— Agar haqiqatni aytilsa, xon o'zidan boshqa hech kimga e'timod qilmaydir, — dedi mufti, — xayr, Sultonaliga e'timod qo'yg'an ham bo'lsin, yana bu taqdirda ham biz arizani yoza beramiz. Nega? Agar ishonsa, Sultonalini o'rdadan haydar, ishonmasa, yana bizga nima zarar; bu gap sizga qanday o'xshaydi, mulla Abdurahmon?

Abdurahmon ko'zini katta ochib, to'g'ri topqan kabi bosh irg'atdi.

— Arizamiz o'runlasa ko'b yaxshi, bil'aks, o'rdadan o'zimiz haydalurmiz,— dedi Kalonshoh.

— Nima uchun? — deb so'radi mufti.

— Axir arizani kim berganligi ma'lum-ku.

— Yo'q, — dedi mufti. — Biz ariza ostig'a imzo qo'ymaymiz, Kalonshoh.

— Imzosiz ariza mu'tamad[1] bo'lmas.

— Mu'tamad bo'lsin-bo'lmasin bizga nima zarar; baharnav' shu ehtimolni xonning qulog'ig'a yetkarsak bas-da, Kalonshoh.

— Kimning dastxati bilan yozasiz?

— Bu oson, siz bunisidan xotirjam bo'ling, Kalonshoh!

Kalonshoh noiloj ariza yozishqa rog'ib[2] bo'ldi. Arizaning shu majlisda, mulla Abdurahmon huzurida yozilishi muvofiq ko'rilib, mufti tahrirga o'lturdi.

[1] **Mu'tamad** — ishonchli.

[2] **Rog'ib** — moyil.

54. IKKI XIL SADOQAT

Kechasi yomg'ur savalag'andek yog'ib turadir... Qop-qorong'i, olti qarichliq tor ko'chaning muyushida turg'an bir ko'laga yomg'urdan qochqan kabi, kichkina eshik panasiga siqilg'an va zo'r berib eshikni qoqadir.

— Kim?

— Men, oching.

— Safarmisan?

— Ha.

Eshik zanjiri "shirq" etib ko'tarildi. Yomg'urda bo'kkan Safar o'zini torg'ina, oldi ochiq yo'lakka olib, eshikni zanjirladi.

— Tinchlikmi?

— Tinchlik, — dedi eshik ochqan kampir. — Nega kech qolding, Safar?

— Yomg'urni ko'rmaysizmi...

Safar kampirning orqasidan so'zlanib sahnga chiqdi. Tor sahnning yo'lak qatorida, to'rt bo'yra eni kattaligida osti bir qarichqina yerdan ko'tarilib ishlangan katalak ayvonning to'r toqchasida qora charog' sasib yonadir. Sandalning bir chekkasida g'o'za sug'urib o'lturg'uchi bir keksa ko'r kishi qo'lidag'i g'o'za po'choq va sug'urg'an paxtasi bilan boshini baland ko'tarib havlidagi so'zga quloq solib turadir. Sandalning ikkinchi tarafida, yuzini ro'ymoli bilan yashirg'an, xotinmi, qizmi — o'lturibdi, sandalning uchunchi tomonida, bir to'da chiqarilg'an paxta orasida chig'iriq ko'rinadir...

— Oyim qizim bizni judayam uyaltirdi, Safar, — deb so'zlandi kampir. — Shuncha qaytarsaq ham bo'lmaydi, erta-kech otasining yonida g'o'za sug'urishadi.

— Singlim zerikkandir-da, opa, — dedi Safar. — Eson-omon o'lturibsizmi, pochcha, assalom alaykum.

Ko'r kishi boshini yana ham balandroq ko'tarib, ikki tarafka chayqadi.

— Vaalaykum salom... Ha, nega jim bo'lib ketding, Safar? Mullaning oldig'a kiraqo, yomg'urda ividingmi, xo'b.

Safar tanchadagi yuzini yashirg'uchig'a qaramasliqqa tirishib, daromadi ayvondan bo'lg'an hujra eshigiga chiqdi.

— Eski hikoyalaringizni so'zlab, opamni zeriktirmay o'lturibsizmi, pochcha?

— Ha, ha, — dedi ko'r kishi, — qizimning o'ziyam hikoyaga juda usta ekan-da, dam men hikoya aytaman, dam oyim qizim aytadi, asti qo'ysang-chi bizni, Safar.

— Bali, bali.

Safar hujraning eshigini ochib, ichkariga kirdi. Sandal ustiga qora charog' qo'yib, oldig'a kitob yozg'an Anvar Safar bo'zchining istiqbolig'a qo'zg'aldi.

— O'lturing, o'lturing, shu ishingiz yomon-da, mirzam... Salomatmisiz? Zerikmadinglarmi? Uch kun kechikdim-a. Mendan xafa bo'lg'an chiqarsiz-ov... Ha deganda u yoqdan xabar bo'lavermadi, uning ustiga ayollar navqaslanib[1] qoldi...

— Zarari yo'q, toza ivibsiz, Safar aka. Asli bu kun ham chakki ovora bo'lg'ansiz.

— Jazzasi choponni solib tashlash-da, mirzam, — dedi Safar choponini yeshib. — Qani o'lturing... Yurtda tinchlik, yor-do'stdan sizga salom, mirza og'ayningiz xotirjam mirzaboshiliqni qilayapti... Men bo'lsam, sengayam bali, ustozinggayam bali, deb yuribpan.

Anvar iljaydi. Safar bo'zchi sandal yonig'a o'lturib, mahsisining qo'njidan bir qog'oz oldi. Anvar qog'ozni undan olib sandal ustiga qo'ydi. Qoziqda osilg'an choponini keltirib, Safarning yaxtakchan yelkasiga yopti.

— Shamollaysiz, Safar aka, o'ranib o'lturing.

— Hamma vaqt kayib qog'ansiz-da, mirzam, — dedi Safar va ustig'a yopilg'an beqasam choponning astar-avrasini tekshirdi. — Toza yaxtak kiymagan edim, buningiz menga uval-da, uka, deb siqilinqiradi.

Anvar o'lturar ekan, e'tiborsiz qo'l silkdi va sandal ustidan xatni olib ochdi:

"Baland maqom, loyiqi ehtirom, burodarim mirzo Anvar.

[1] **Navqaslanish** — holsizlanish, darmonsizlanish, kasalga chalinish.

Do'stlar shod, dushmanlar g'amgin, yavmi saodat[1] yaqindir. Falak kajravligi ahli saloh[2] ustiga har ro'z har rang[3] javr tug'dirsa ham, ba hamahol[4] layli zalimaning[5] yavmi navirasi[6], riyozati qaviyaning[7], ajri azimasi[8] bordir. Janobi sarvari koinot[9], mushriklar[10] sharridin[11] saqlanmoq uchun o'zlarini g'or panohiga olg'an erdilarkim[12], bu amsolingiz[13] kabi ummati haqiqiylarg'a[14] sunnat bo'ldi. Ba'da, kamina do'sti xosdin[15] arzi ixlos[16] shudirkim, barcha tadbirlarimiz shohi majnunga[17] va g'ayri ashqiyog'a[18] baayni afsun kabi ta'sir qilib, o'tkan xatda yozg'an mulohazalarim xayoldan haqiqatka oshmoqda. Kaminaga xonning e'timodi yondoshmoqda va ul andishalarimiz ehtimoli bizdin uzoqlashmoqdadir. Mojaro bir necha kun sir bo'lib kechsa ham, alhol o'rdadin ba'zilar bu sirga voqif bo'lg'ang'a o'xshaydirlar, ma'ahozo[19] ochiq so'zlashka hech kimda had yo'q. Ammo, ikkinchi tarafdin, sizni izlashka maxfiy buyruqlar berildi, darboza beklari yonig'a xufiyalar yuborildi,

[1] **Yavmi saodat** — saodatli kunlar.
[2] **Ahli saloh** — to'g'ri kishilar.
[3] **Rang** — turli.
[4] **Ba hamahol** — hamisha.
[5] **Layli zalima** — qora tun.
[6] **Yavmi navira** — nurli kun.
[7] **Riyozati qaviya** — katta mashaqqat.
[8] **Ajri azima** — ulug' mukofot.
[9] **Janobi sarvari koinot** — Payg'ambar.
[10] **Mushrik** — Allohga ishonmovchi, budparast.
[11] **Sharr** — yomonlik, gunoh ish.
[12] Muhammad Payg'ambar islomni oshkora targ'ib etayotgan davrida Makka mushriklarining ta'qibidan Madina shahriga qochib, Abu Bakr va boshqa sahobalar bilan birga yo'lda g'orga yashirinib jon saqlaydilar. Sultonali shunga misol qilyapti.
[13] **Amsol** — misol.
[14] **Ummati haqiqiy** — Payg'ambar yo'lidan borganlar.
[15] **Do'sti xos** — yaqin do'st.
[16] **Arzi ixlos** — samimiy arz.
[17] **Shohi majnun** — oshiq xon.
[18] **G'ayri ashqiyo** — o'zga zolimlar.
[19] **Ma'ahozo** — shu bilan birga.

binobarin, sizdin iltimos, ushbu xavflar ko'tarilguncha benihoyat ehtiyotda bo'lish, Toshkand niyatini bir necha haftaga mavquf[1] qo'yishdir. Xizmatingizga Safarboy bilan ushbu xatni ozg'ina kechiktirib yuborishim boisi ham, mazkur xavflar borlig'idin bo'lib, ma'lumingizdir, Safarboyning tabiatida andak beboklik[2] va loqaydliq bor. Binobarin, muxobaroti digarimizni[3] uning ayoli vositasida qilsammi, degan andishadaman. Zero, ayol kishi, ba harhol, mardum nazariga yaxshi va kunduz kunlari borsa ham xavfsiz. Ammo boshqa ehtiyot o'zingizga munhasir[4]. Zinhor ba saddi[5] zinhor, hamsoyalardin xotirjam bo'linmasin. Soniy — sizga tegishlik g'ariba[6] xabar shudirkim, kecha o'rdadin qaytib kelsam, mehmonxona sahnida uch nafar yigit o'ltiribdir. Har uchavi ham bizning Farg'ona kiyimida bo'lmag'an bu yigitlarni ariza yozdirg'ali kelganmi, deb o'yladim. Salom-alikdin so'ng ularni mehmonxonag'a olib kirdim. Istifhomi[7] sababi tashrifdin so'ng, yigitlardin biri menim kim ekanligimni aniqlab oldi, ba'da, afsus chekib, sizning mojarongizni so'zladi. Men tamom hayratda qolib, xufiyalarmi, degan andishaga tushdim. Bu hodisani kimdin eshitdingiz, mirzo Anvarga qanday aloqangiz bor, deb so'radim. Opamdin eshitdim, o'zim mirzo Anvarning og'asi bo'laman, degan javobni berdi. Men taajjubda qoldim; zero, og'angiz borlig'ini sizdin eshitmagan edim. O'tkan xatimda yozg'animcha, bu yigitka ham opangizg'a bergan javobni aytdim, ya'ni, o'zimni oqlash uchun hodisaga birmuncha yolg'on aralashtirib so'zladim. Yigit-og'angiz bo'lmish afsus chekti, o'n yillardin beri Qo'qonda bo'lmag'anlig'ini, buxoroliq bir sarkarda eshigida xizmat qilg'anlig'ini, qarindoshlarini ko'rish uchun Buxorodan Samarqandga kelib, u yerdagi katta og'asini topolmag'anini, undan Qo'qong'a o'tib, bunda ham sizga yo'liqolmay qolg'anini

[1] **Mavquf** — to'xtatish.
[2] **Beboklik** — 1. Hayiqmaslik; 2. Mulohazasizlik.
[3] **Muxobaroti digar** — bundan keyingi yozishma, aloqa.
[4] **Munhasir** — bog'liq.
[5] **Sad** — yuz.
[6] **G'ariba** — ajab, taajjubli.
[7] **Istifhom** — so'rab bilish.

so'zladi. Ba'daz uning ustidagi shubham biroz zoyil[1] bo'lib, ko'ngil ko'tardim. Og'angiz bo'lmishning yonidag'i yigitlar bizning bu tarafning kishisiga o'xshamaydirlar. Bular og'angiz bo'lmishning hamrohlari, Qo'qonni tomosha qilg'ali kelgan emishlar. Sizga og'aliq da'vo qilg'uchining ismi Qobilboy, tusi sizga o'xshab kelsa ham, o'zi to'la, pahlavon yigit va har uchavi ham zabardast ko'rindilar. Harchand qistasam ham, ularni ovqatga to'xtatib bo'lmadi. Siz kechagi maktubingizda menim sarmunshiy tayinlanishimdan tashvishlanib, orada muftilar, Abdurahmonlar bor, sizga birar zahmat yetarmi, degan andishani yozibsiz. Voqean, menim uchun bu xavf bor, bundan ko'z yumib bo'lmas. Modomiki, "sadoqatim on hazratka oftobdin ravshanroq bo'ldi, devonda mendin g'ayri mavsuqroq[2] kishi topilmadi, ba'daz sarmunshiylik menga havola qilindi, xolos". O'tkan xatimda yozg'animdek, bu "marhamat"dan bosh tortishqa hech bir yo'l topmadim, agar uzr bayon qilsam, sizni tutib berishka bo'lg'an harakatimning soxtaligi ochilish ehtimoli bor edi. Chunki xong'a sadoqat bizning "odamlar" fikricha, birar manfaat taqozosidir. Agar men xong'a "sadoqatlik qul" ekanman, bu "sadoqat" zamirida bir manfaatim bo'lmog'i lozimdirkim, ul ham o'z do'stimni halog'i "sadoqating'a" qurbon qilib, evaziga sarmunshiylik masnadini olishimdir. Basharti shu masnaddin bosh tortsam, menga ishonchsizlik tug'ulishi shubhasiz edi. Bas, shu majburiyatda men bu vazifani qabul qildim. Menga zahmat yetishi to'g'risida siz tashvish cheka ko'rmangiz, modomiki, taqdirim shu ekan, tag'yiri[3] mumkin emasdir. Bu yo'lda qanchaliq zahmat chekmayin va hatto boshim ham ketmasin, menim uchun qiymatlirog'i insonga sadoqat va shu sadoqatni to o'lgunicha qo'ldin bermaslikdir. Singlimiz Ra'nobibiga salom aytursiz. Ota-onalariga hech bir zarar bo'lmadi, faqat "hadya" larnigina qaytarib oldilar. Oxirg'i so'zim yana ehtiyotlik ustida: zinhor-zinhor har ehtimolga qarshi hozir turilsin.

Addoi mirzo Sultonali"

---

[1] **Zoyil** — yo'qolmoq, arimoq.
[2] **Mavsuq** — ishonchli.
[3] **Tag'yir** — o'zgartish.

Anvar maktubni tugatib, oldida yonib turg'an qora charoqqa tutib, kuydirdi.

— Ehtiyot kerak-a, Safar aka?

— Albatta, mirzam, albatta.

— Bu kech qolasizmi, ketasizmi?

— Ketmasam bo'lmaydi, Sultonalingiz xafa qiladi, uka.

Anvar kuldi.

— Ketsangiz, xat yozib turishim kerak ekan, — dedi va toqchadan siyoq-qalam oldi. — Isidingizmi, Safar aka?

— Ha, ha... Jon kirib qoldi, mirzam.

* * *

... Biz o'tkan 51-faslda Anvar bilan Ra'noni Sultonalining darbozasida qo'yib, 52-faslga sakragan edik. Shunda chala qolg'an bir necha ahvolni hozir aytib kechmasak, muhtaram o'qug'uchig'a Sultonali masalasi biroz onglashilmay qoladirg'an ko'rindi. Shundog'ki, Anvarning majburiyat ostida Ra'no bilan kelishi Sultonalini juda ham shoshirib qo'ydi. Ikki orada kuchlik muhabbat borlig'ig'a yana bir karra amalda qanoat hosil qilg'anidek, ularning istiqbolini qorong'iliqda ko'rdi. Yana shu holda matonatini yo'qotmay, "do'sting uchun qon yut" maqolidagi kabi, ularni qahramonliqda tabrik etdi. Anvar esa faqat o'z istiqboli ustidagina qayg'irib qolmay — chunki Ra'no va o'zining istiqbollari mundan keyin yo chik, yo puk edi — ammo ikki o'rtada bu botqoqqa toyib ketishi aniq bo'lg'an Sultonali masalasida jiddiyroq o'yladi. Zero, mulla Abdurahmonga ilhom bo'lg'anidek, Anvar tinchkina Ra'noni yonig'a olib qochsa albatta Sultonali ushlanar edi. Mulla Abdurahmonning fikrlaridan tashqari, Sultonalining o'z xotini Ruzvonbibi orqaliq maxdumning uyi bilan qiling'an kitob aloqasi ham bor, eng oxirda mufti va Abdurahmonlarning Sultonaliga kuchlik adovatlari... Shu mulohazalarini Sultonaliga bayon qilib, fikr so'rag'anida, undan ahamiyatsiz javob oldi. Chunki do'stliq taqozosi har qanday og'irliq qarshisida matonat, ko'krak kerishdir, boshingg'a tog' yiqilish ehtimoli bo'lg'anda ham turg'an joyingdan siljimaslikdir — Sultonali shu eski qonun tobi'laridan yagona vakil edi.

Lekin Anvar o'z do'stini balog'a qo'yishni xohlamadi. Har ehtimolga qarshi chora ko'rishni lozim topib, o'qug'uchiga ma'lum yo'llarni, Sultonaliga taklif qildi. Tabiiy, ul ko'ndi. Shu yo'sun ertaga o'ynalaturg'an tomoshag'a Sultonalining xotini ham o'rgatildi, hatto yarim kechada qo'shni Karimboy ham uyqudan uyg'otilib, bir tillo barobariga yolg'on guvoh tiklandi va shu ondan boshlab Anvar bilan Ra'no Karimboyning uyiga chiqib yashirindilar.

Ma'lumdirkim, ertasi kun har kim o'z ro'lini yaxshi ado qilib, ish juda silliq o'tdi, hatto bu o'rtada Solih maxdum ham oqlanib qoldi. Sultonali shu kun kechqurun Toyir akani Safar bo'zchig'a yubordi. Chunki bu ishda sirdon bo'lish va Sultonaliga ko'maklashish uchun eng muvofiq, ham ishonchlik kishi birdan bir Safar bo'zchi edi. Xuftan asnosida Safar bo'zchi yetib keldi, voqeani eshitib, daf'atan mirzoni yashirish uchun shaharning chetrog'ida bo'lg'an yaznasining uyini jo'pladi. Darhol yaznasi, ya'ni opasining uyiga yugurib joy hozirlatdi va shu kechasidayoq Anvar bilan Ra'noni eltib joylashtirdikim, qolg'ani o'qug'ichimizg'a ma'lumdir. Ammo Anvarning hiylasi xon va yaqinlarig'a shunday yaxshi ta'sir qildikim, biz buni Sultonalining sarmunshiy belgilanishidan onglaymiz.

* * *

"Qirr-qirr" xat yozib borg'an Anvar, savog'ich qalam uchini sochig'a suykab, qalamga yopishqan los qilchig'ini tushurar ekan, Safar bo'zchig'a yuz o'girdi:

— Mundan so'ngg'i kelishingizda mirzo Sultonali yoningizg'a bir kishi qo'shsa kerak. Siz shu yigitni bu yerga olib kelasiz, o'zi menim og'am bo'ladir, xo'bmi?

— Xo'b, mirzam, xo'b. Mirza og'ayningizg'a shuni toyinlab bitsangiz bo'ldi-da.

— Shunday, men bityapman.

Anvar yana yozuvg'a qaradi, Safar bo'zchi sandal ko'rpasiga o'ranibroq o'lturdi. Tashqarida yomg'ur tinayozib, kuchlik shamol qo'zg'alg'an, yomg'ur tomchilarni goho tom ustiga to'pillatib qatig' tushurar, daricha tirqishidan kirgan shamol bilan qora charog'

chayqalib-chayqalib yonar, ayvondagi kampirning chig'irig'idan g'ijillab chiqqan tovush mushuk bola mavlagan kabi hujraga eshitilib turar edi.

55. BARIMTA

Kun choshkohdan oshib, Chorsuda xalq olag'oviri boshlansa ham, shundagi bo'sh do'konlarning birida uch nafar yigit hanuz dong qotib uxlar edi. Chorsuda bo'lib turg'an tars-to'polon go'yo bu uch yigitni allalar edi. Boshig'a bittadan shaparak kir yostiq qo'yib, ostig'a yalanqavat taqir ko'rpacha yozg'an va ustiga gupi choponini yopib, yana shu holda bahuzur xurrak otib uxlag'an bu uch yigit musofirga o'xshar edilar. Ular shu yo'sun rohat qilib yotqanda, taxtabandlik do'kon yonig'a tashqaridan birav kelib to'xtadi va hamma tovshini qo'yib, baqirib yubordi: "To'xta, hovv Navro'zqul!"

Uxlag'uchilarning ikkisi pinagini buzmadi, ammo do'konning to'rida yotqan chuvak bir yigit so'chib, boshini ko'tardi, uyquliq ko'z bilan atrofiga qarag'andan keyin, hamyoza tortdi, kerishdi, so'ngra eng chetda yotg'uchig'a ko'zi tushib, yonidag'i yigitni turtdi:

— Tur, Sharif, tur, peshin bo'lubtu.

Ikkinchi yigit ko'zini ochdi:

— Ey, qo'ysang-chi, Rahem.

— Tur-da, axi, ana Qobelboy ham keb to'xtabtu.

Sharifboy yostiqdan burilib, yonidag'i uchunchi yigitka qaradi:

— Pala'nat, qachon kelgan ekan?

— Kim bilsin.... Inisini bo uchratdimikin? Qani, uyg'ot-chi, pala'natini.

Sharifboy yotqan joyidan qo'lini uzatib, Qobilboyning murtidan tortdi, Qobilboy g'ingshib uyg'ondi:

— Tek yot, Sharif.

— Iningga yo'liqding-chi?

— Yo'liqdim, ikavingga salom aytdi, — dedi Qobilboy va yuzini ulardan chetka o'gurib oldi. — Biroz tinch qo'y, uxlayman.

— Ebi, ebi, — dedi Rahim, — birodaring ahvolini gapir-da, axi. Bar pudari uyquki, peshingga chiqin bo'lsat ko'chaga bo'lib yotkan to'palangni go'shtingga ilasanmi?

— Kech keldim, ko'b jovrama-ebi, Rahim.

— Qorunni to'yg'uzib, sir'g'un uxla akun', qorunlar ham piyoz bo'lib to'xtabtu, nonushtani qayerga qilamiz, Sharif?

— Choyxonaga qilamiz.

— Qani, sen ham kafaningni yopinib shunday chikin[1] yotma, pala'nating bo uxlab ketdimi?

Ikkisi turib kiyina boshladilar. Rahim uzun belbog'ini to'g'rilar ekan, bir qancha chaqa va tangalari yerga sochilib tushti.

— O'ho', o'ho', sabil, — dedi Rahim pullarni terib. — Xudo bularni ham ko'b ko'rdi chog'i, akun, Qo'qonning bizga to'g'ri kelmadi, ish topilmayde, pul sochilade, och qolamiz chog'i, Sharif?

— Qobelboyning Qo'qonjonig'a la'nat, — dedi Sharif. — Ioaqal temirchi ham shogird olmaydi, bizga biron ish topib bersa, to'ppa-to'g'ri nar xar Qobelning ustiga ninamiz.

Bularning vaqirlashig'a uyqusi o'chib ketkan Qobil, to'rg'ur to'ng'ur bir narsalarni so'zlab, yostiqdan boshini ko'tardi.

— Chumchuqdek chirqillashdinglar-da, tojiklar, — dedi Qobil. — Ishsiz qolg'an bo'lsalaring, Toshkandga ketamiz.

— Ana-ana, yana topdi guvoh, — dedi Rahim. — Valdir-valdir qilasan, Qobelboy akun, Toshkand borish uchun pul qani?

— Pul topiladi.

— Pul topiladi? — deb kuldi Rahim, — bu bepadar boybachi changizni qara, Sharifboy.

— Pul topiladi, — dedi yana Qobilboy va yaxtagining cho'ntagiga qo'l soldi. — Past odamlarsan-da: biring temirchinigg o'g'li, ikkinching shustagarning[2] bolasi...

— Voy-voy, — dedi Rahim, — nazari baland bo'yoqchining o'g'lidan xafa bo'lmem!

Qobilboy cho'ntagidan bir narsa olib, ularning oyog'i ostig'a tashladi va o'zi og'zini katta ochib, hamyoza tortdi.

[1] **Chikin** — ...gacha.

[2] **Akun** (aknun) — endi.

[3] **Shustagar** — mato ohorlovchi.

— Ana pul, kerak bo'lsa ol, sendek iflosiami bir yil boqadi.

Rahim bilan Sharifboyning oyoqlari ostig'a ikki tillo kelib tushti, ular bir oltinlarg'a va bir Qobilboyg'a qarab qoldilar.

— Ebi, kimni o'ldurding?

— Ota kashim odam o'ldirish emas.

— Inisi bergan, — dedi Sharif. — Qani, ining bilan ko'rishdingmi, Qobel?

— Ko'rishdim.

— Odami nag'z bo'lg'an?

— Odami nag'z.

— Akun shu qochib yora berayken-da, — dedi Rahim. — Biron chora boqsin-da, aytmading-chi, axi?

— Aytdim... Payt topib hamnamiz Toshkand ketmakchi bo'ldiq.

— Bale-bale! — dedi Rahim va Sharifka qarab qosh qoqti. — Toshkand ketamiz degani teksiz[1] emas ekan-da, pala'natingni. Hay, ish bitti, Qobelboy, Toshkandga yuramiz, o'rusingni ham bir ko'raylik[2].

Sharif yerda yotgan ikki tilloni olib Qobilg'a uzatdi:

— Ma, tillongni kissangga tiq, Qobel.

Qobil olmadi.

— Tillo o'zlaringga, ikaving bir tillodan bo'lib ol.

— Achchig'ingni qo'y, axi, biz senga dahanaki aytdik-da.

Qobil kuldi va parvosiz kiyina berdi.

— Olmaysanmi, pala'nat?

— O'zlaringga deyappan-ku, inim senlarga atab berdi.

— Bizdan qarzi yo'q-ku, axi?

— Tushunmagan odamlarsan-da, — dedi Qobil. — Inim qochib yotgan holda ularni mehmon qilolmadim, deb senlarga shu ikki tilloni berib yubordi... Endi tushundingmi?

— Voy, pala'nat... Hali sen bizni o'z pulimiz bilan betimizga urding?

Qobil kuldi. Ular ikkisi birining og'zidan biri olib, Qobilni past urib, Anvarni maqtab ketdilar.

[1] **Teksiz** — bekor.

[2] Shu vaqtlarda Toshkand o'rus qo'lida ekanligi unutilmasin (muall.).

— San otang o'g'li emassan, agar otang o'g'li bo'lsang, mirzo Anvardek mehmondo'st bo'layding. Mirzo Anvar mehmonning betini ko'rmay, boshidan tillo nisor[1] qilg'anda, san pala'nat bizni tukonxonaga qamab qo'yasan. Burodaring bo'lmasa, Qo'qonjoningni ko'tarib og'zingga uraydik, muruningdin mag'zi saring oqib tushaydi!

Qobil bir narsa deb to'ng'illadi.

— E, to'ng'illama, pala'nat. Biz pul oshnosi emas, odam oshnosi... Seni bozori podshoga olib chiqsa, og'ziga tishi bor deb sakkiz pulga ham olmaydi, ba Xudo!

Ular shu hangamaning ustida edilarkim, Chorsudagi shovqin-suron ichidan bahaybat bir hayqiriq eshitildi: bozor ola-g'oviri birdan kesilib, bu uchavi ham tashqarig'a quloq solib qoldilar:

Ey-y-y-y-y-y-y...
— Bozor aro yig'ilishib gul terganlar!
Qasam yodlab, podshog'a so'z berganlar!
Mirzo Anvar otlig' elga ma'lum kishi,
O'rda ichra qalamkashlik erdi ishi.
Arzimagan gunohiga qochdi, ketdi.
Bundin andak podshog'a ozor yetdi.
Uning do'sti Sultonali nomlig' mirzo,
Bu qochishdan chekmakdadir behad izo.
Mirzo Anvar gunohiga toyildi zor,
Xaloyiqni to'xtatishdan maqsadim bor.
Erta peshin asnosida Sultonali,
Orsiz Anvar gunohiga o'lg'ay, bali.
Jamiyatda hozir bo'lsa osiy Anvar,
Yoki uning do'sti oshnosidin birar.
Gunohingga Sultonali o'lar, desin,
Erta peshin vaqti, afsus, so'lar desin.
Imonlik qul nafsi uchun do'stin sotmas,
Gunohi yo'q oshnosini o'tka otmas.
Quloq solg'an gunohsizning faryodig'a,
Dard qolmag'ay, yetar har vaqt murodig'a!

[1] **Nisor** — sochish.

Jarchi to'xtadi, shovqin-suron yana eskicha davom etdi. Jarning davomida qulog'i tikkayib, ko'zi katta ochilg'an Qobilboy sukutka ketdi...

— Nega xomush to'xtading, Qobel? Akun jarching nima deb vaqirlaydi?

Qobil javobsiz boshini chayqadi.

— Gapur, — dedi Sharif. — Mirzo Anvar, osiy Anvar, deyapti chog'i?

Qobil yana javob bermadi.

— Zaboning bor, axi, burodaringni tutkanlar-chi?

— Yo'q.

— Bo'lmasa nega unday chikin xomush to'xtading?

— Endi tutmakchilar...

— Endi tutmakchilar? — deb zaharxanda qildi Rahim. — Dardi xarinani tutadi.

— Tushunmay yotibsanlar, anovi kun biz bir mirzoning uyiga borg'an edik-a.

— Hay.

— Ana shuni, sen Anvarning do'sti eding, deb barimta[1] ushlaganlar... Ertagacha Anvar kelmasa, shu Sultonalini o'ldurar emishlar...

Jar ma'nosiga endi tushungan yigitlarning yuzida birdan o'zgarish ko'rildi, ko'zlarida g'azab, nafrat o'ti yondi:

— Bu xon yo'q[2], bu dayus! — dedi Rahim. — Akun saning labingga kesakni man surtay, o'rtog'im Sharifni o'ldir? Bu xon yo'q, bu dayus. Azbaroyi Xudo, dayus!

Qobil labini tishlab, sekinroq ishoratini qildi. Chunki xuylanib ketkan Rahim butun do'konxonani boshig'a kiyib baqira boshladi.

— Bu xon yo'q, bu dayus! Voy dar dahanat xonasha!..

— Sekin-sekin! — dedi qo'rquvliq Qobil va o'rnidan turib ketdi, — bir foydasi bormi, jinni!

— Voy dar dahanat xonasha!..

Qobil yugurib borib, do'konxona eshigidan ko'chaga qaradi.

[1] **Barimta** — garov.

[2] Bu xon emas... *(muall.)*.

— Qo'y akun, dayusing meni ham bo'g'iz qilsin... Voy dar dahanat...

Rahimning eskidan shuning singari asabiy og'rig'i bor edi. Sharif bilan Qobil uning fe'liga yaxshi tushunar, ul birar haqsizlikka duch kelsa, garchi masalaning o'ziga taalluqi bo'lmag'anda ham shuning singari jinni bo'lib olar edi. Rahim uch-to'rt daqiqa so'kunib, titrab do'konxonani boshig'a ko'targandan keyin tinchidi, Qobil do'konxona eshigini yopib, o'rtoqlari yonig'a keldi. Uchavi bir necha vaqt xomush o'lturdilar.

— Shu bevafo dunyoga bir ish qilamiz, Qobilboy, — dedi yana ko'zi olalang'an Rahim. — Dayusingni zindoni qayerga?

— Zindonini nima qilasan?

— Ana man bor, ana Sharif, ana san, — dedi Rahim. — Shu tunga uchavimiz borib yo o'lamiz, yo shu bechorangni ro'shnoliqqa olamiz.

Qobil manglay ostidan Sharifka ko'z yubordi. Sharif kulimsib, Rahimga qaradi.

— E, senga chi balo shud?[1]

— Hech chi, — dedi Rahim. — Akun biz dunyoga nima olib boramez, hay o'lluk; dunyoga o'n tillo pulimiz qolaydimi, yo uyga sochini tarab to'xtag'an xotunimiz qolaydimi?

— Yo'q, qolaytikoni yo'q, — dedi kulib Sharif.

— Dastasha gir, — dedi Rahim. Sharif bilan Qobilg'a ikki qo'lini cho'zib, ular ikkisi ham iljaygan ko'yi qo'llarini berdilar.

— Lafzaton yakmi?

— Yak-yak, Rahim dav.

— Hazilash nest?

— Nest.

— Tamom, — dedi ikki qo'lini bo'shatib Rahim. — Shud.

Bu ahdlashishdan so'ng uchavi ham xomush qoldilar. Tashqarida shovqin-suron davom etar, uzog'roq joydan qalandarlar talqini eshitilar va do'kon yonidag'i bir kallapaz zo'r berib yog'liq xasipini maxtar edi. Polos ustidagi cho'plarni o'ynab o'lturgan Qobilboy uzoq sukutdan bosh ko'tardi.

— Menim bir necha yerlarga borishim kerak ekan.

[1] E, senga nima balo bo'ldi?

— Qayong'a?

— Kecha meni olib ketkan bo'zchining uyiga, undan keyin inimning oldig'a.

— Nima uchun?

— Balki Sultonalining qamalishi yolg'ondir, agar chin bo'lsa, inim bilan albatta kengashish kerak. O'runsiz kuchanib qolmayliq-da.

Sharif Qobilning so'zini ma'qullab, bosh irg'atdi.

— Hay, ket, — dedi Rahim. — Biz shu yerga bo'lamiz, xanjarlarni charxka toblaymiz. Ko'b to'xtama, pala'nat.

Sharif va Qobil uning jiddiyatidan kulimsishdilar. Qobil do'kondan chiqdi.

56. XAYR ENDI, RA'NO!

Xotin-qizlar jinsidan irodasi kuchlik, hatto erlardan ham jasurroq shaxslarni ko'b uchratamiz. Shuning bilan birga, ularni naqadar kuchlik irodaga molik bo'lmasinlar, yana hissiyotlariga mag'lub ko'ramiz. Masalan: hikoyamiz qahramoni Ra'noning jasorati, xong'a qarshi isyoni, hatto ma'yus qolg'an Anvarni yo'lg'a solishi — o'z zamonasi uchungina emas, bizning hozirgi asrimiz uchun ham loyiqi tahsin va Ra'no yoshliq qizlarimizg'a ibratdir. Lekin irodasi kuchlik shu Ra'no hozir yana hissiyoti qo'lida mag'lub edi.

Bu kecha Anvar og'asi bilan kengashib, shu kunlar miyonasida Toshkand ketishni o'ziga jazm qildi. Ra'noga ham Qo'qon bilan vidolashish og'ir sezilmadi. Ammo, masala qat'iy hal qiling'ach, Ra'noda bir tarafdan qo'rqunch, ikkinchi tarafdan qiziq yana bir jasorat tug'uldi; kampir bilan birgalashib ota mahallasiga borar emish; o'zi biravning yo'lagida turib, kampir orqali onasini aytdirib chiqar emish.

Tuni bilan shuni o'ylab chiqqan Ra'no, ertalabdan beri Anvarni xafa qilar, o'z so'zida isror etar edi. Kichkina hujraning sandalida qarshima-qarshi o'lturg'uchi Anvar va Ra'no bir-birisidan o'pkalik qiyofatda edilar.

— Hissiyotka qattig' berilibsan, Ra'no... Har qadamingda seni bir falokat kutadir, menga qolsa ayamga ham ishonib bo'lmas.

— Paranji ichida borg'an Ra'noni tanish uchun hech kimda karomat yo'q; ayamga nega ishonib bo'lmasin?

— Sen qochqan, ayangning obro'sini to'kkan qizsan...

— Hech, hech... Ayamning ko'nglini men yaxshi bilaman, ayam siz o'ylag'an xotinlardan emas, hech.

— Yaxshi, yo'lda ham seni hech kim tanimasin, kampir ham ayangni aldab olib chiqsin, ayangning o'ziga ham ishonayliq; yana har holda menim uchun shu qasdingdan kechsang nima bo'ladi, Ra'no? Biz Toshkandga borib yetkan kunimizoq, sog'lig'imizni va uzrimizni aytib, xat yozarmiz-ku, jonim.

Ra'no javob berish o'rnig'a birdan yig'ladi, ancha vaqt ko'z yoshisini yuzi orqaliq to'kib turdi.

— Balki men... ayam bilan abadiy ko'rishmasman.

— Hay Ra'no, Ra'no, — dedi Anvar. — Xudoyor yuz yil yashaydi, biz Toshkandda o'lamiz, deb o'ylaysanmi? Xayr, ko'b bo'lsa Xudoyor yana besh yil yashasin, vaholanki, uning zulmi shu yo'sun davom etkanda, biz chamalag'an bu fursat ham ko'b; zero, zulm neqadar kuchaysa, uning umri shuncha qisqa bo'lishi tajribalar bilan sobitdir. Agar shungacha ham sabring yetmasa, boshqa chorasi topilar, Ra'no, masalan, ayangni Toshkandga chaqirarmiz yoki gapni biroz eskitkandan so'ng Qo'qong'a o'zimiz kelsak ham bo'ladi.

Ra'no javobsiz yana ko'z yoshisini to'ka berdi, bu holdan siqilgan Anvar, Ra'noga biroz qarab turdi:

— Xo'b, yig'lama. Hali bir-ikki kunsiz yo'lg'a chiqolmasmiz, bu kun kechasi akam kelsa, erta bozorg'a chiqib yo'l hozirligini ko'rsa, har holda birisi kun kechqurun jo'nashimiz ham aniq emas. Binobarin sen oshiqmasang ham bo'ladi. Undan so'ng, sening o'ylag'an yo'ling juda qaltis, bu to'g'rida boshqacharoq tadbir toparmiz...

Ra'no indamadi, bir entikib orom havosini yutdi va ro'ymoli bilan ko'z yoshisini quritdi. Anvar o'pkalik iljayib Ra'noni yandi. Ular shu holda ekan, hujra devori ko'cha tarafdan uch-to'rt qayta gurs-gurs urildi. Ikkisining ham quloqlari tikkayib bir-birisiga savol nazari yubordilar...

— Begona kishi emas, — dedi birozdan keyin Anvar. — Men Safar aka bilan kunduzi uchun devor urishni shart qilg'an edim... Sen chiqib kampirga ayt, eshikni ochsin.

Ra'no hujradan chiqdi. Birar daqiqadan keyin havli sahniga bir necha oyoqlar kirdi. Bemahal yo'qlashdan Anvarning ko'ngli g'ash tortib, kelguchini Safar aka bo'lar deb o'yladi. Hujra eshigi ochilib, ichkariga biri orqasidan biri — Qobilboy bilan Safarboy kirdilar. Anvar yana onglashilmovchiliq ichida qoldi, Safar akaning tinchsiz — hayajonli ko'zi Anvarning ilgaridan ko'rib qo'yg'an bir necha ehtimollarini xotirlatib, ularga joy ko'rsatdi.

— Vaqtsiz yo'qlashlaringiz sababsiz bo'lmas, — dedi tovshini sekinroq chiqarib Anvar. — Bizdan xabar topqanlarmi?

Safar hamrohiga qarab, ikki qo'lini qovushtirib yenglari ichiga oldi.

— Yo'q...

— Sultonalini qamag'anlarmi? — deb yana so'radi Anvar. — Qamag'anlardir?

Safar va Qobil bir-birlariga qarashdilar.

— Shunday, mirzam, shunday... Bizlar juda hayron bo'lib qoldiq-da.

Anvarda qonsizlanish va kiprak ostlarida harakat ko'rildi.

— Zarari yo'q, qutqaramiz... Qachon qamag'anlar?

— Kecha kechqurun... Boya bizning uyga Sultonalining xotini kelgan edi, men shundan eshitdim. Uning ustiga akangiz borib qoldi...

— Siz kimdan eshitdingiz, aka?

Jarchi xabarini va bu to'g'rida o'rtoqlari bilan bergan qarorini Qobilboy so'zladi. Anvar og'asining so'zini jiddiy eshitib, bir necha vaqt o'ylab o'lturdi.

— Siz va o'rtoqlaringizning hamiyatlaringizga rahmat... Lekin bu yo'l bilan Sultonalini qutqarish qiyinroq, balki mumkin ham bo'lmas, deb o'ylayman.

— Agar biz uning qamalg'an joyini bilsak, nima uchun mumkin bo'lmasin, Anvar? O'rtoqlarim yuraksiz yigitlar emas, bu yog'idan xotirjam bo'lingiz.

— Rahmat. Albatta, bu jasoratni yuraksiz kishilar qilolmas. Menim bu jasoratka umidsiz qarashim sababi shuning uchunki, bunday shartlik va nozik habslar[1] aksar o'rdaning o'zidagi ovoqqa qamalg'uchi edi. — O'rdag'a kirish qiyinmi?

Anvar bosh chayqadi.

— Hech mumkin emas, tun bo'yi elli nafar yigit o'rda qo'rg'oni ostidan aylanib turadir.

Qobilboy ma'yus Safar bo'zchig'a qaradi. Safar bo'zchi zo'r berib mo'ylabini tishlab, uzar edi.

— Zindong'a qamag'an bo'lsalar, ebi bor ekan-da, taqsir.

— Ebi... Zindong'a qamashlari ehtimoldan uzoq, Safar aka.

Yana bir necha fursat sukutda qoldilar. Qobilboy har on to'ppisini qayirib, boshini qashir edi. Anvar sandal ko'rpasidagi bir ipni uzib olmoqchi bo'lg'andek qo'lini siltar edi.

— Zindondan xabar oldirishimiz kerak ekan-da, Anvar?

— Xabar olinsa... bo'ladi.

Qobilboy Anvardan shu javobni olib, Safar bo'zchig'a yuz o'girdi:

— Mirzoning uyiga bir kishi yuborsaq-da, uning xotini eriga taom keltirgan bo'lib zindong'a borsa... Shu qanday bo'lar ekan, Safar aka?

— Ma'qul, uka, ma'qul.

— Sizga-chi, Anvar?

Anvar to'g'ri ishorasini berdi.

— Boyag'i andishamizni ham aytib o'taylik, — dedi Qobilboy — Biz yo'lda bir to'g'rini mulohaza qilib keldik, Anvar. So'zning rosti shuki... Siz bu uydan hozir ketsangiz ma'qul. Harchi odam bolasi-da. Haligidek joni ko'ziga ko'rinib iqror bo'lib qo'ysa...

Anvar bosh chayqab, kulimsidi.

— Sultonali unday odam emas, bundan xotirjam, — dedi Anvar qanoat bilan va biroz o'ylab turdi... — Ammo Sultonalining xotini, to'g'risi, biroz xavfliroq; xotin kishi erimni qutqaraman, deb nodonliq qilsa, ish rasvo...

Safar bo'zchi boya Sultonalining xotini kelganda, Qobilboyning niyatini eshitib xotirjam bo'lg'anini so'zladi.

[1] **Habs** — mahbus.

— Juda yaxshi qiling'an, rahmat... Hali uning uyiga kishi yuborsangiz, yana uqdirish, xotirjam qilish kerak, shunday ishontirilsinki, erta peshingacha erining ozod bo'lishig'a shubhasi qolmasin, hatto uni bu yo'sun aldansa ham bo'ladir. Erta bilangacha qutqarilsa, xo'b, qutqarilmasa Anvarning o'zi borib qutqarar emish, agar sen shungacha sabr qilmasang, eringning yana jazo tortishig'a sabab bo'lasan, deyilsin.

— Xo'b, mirzam, xo'b.

— Sizga yana bir xizmat, Safar aka, — dedi Anvar, Safar hozirlik ishorasini qilib, enggashib oldi. — Xizmat shuki, singlingiz men bilan birga turmasa, siz olib ketsangiz...

— Xo'b, xo'b.

Anvar o'rnidan turdi va hozir qaytib kirishini so'zlab hujradan chiqdi. Ko'r kishi zo'r berib g'o'za sug'urar, kampir chig'iriq chiqarar, Ra'no esa, ko'zini bir nuqtag'a tikib, sandal yonida o'lturar edi. Anvar havliga tushib, Ra'noni o'z tarafiga imladi. Ikkisi havlining chekkarog'ig'a bordilar.

— Eshitdingmi, Ra'no?

— Nimani?

— Ularning so'zini?

— Yo'q.

— Bizning bu yerdalig'imizni sezish ehtimollari bor ekan, Sultonali qamalg'an, iqror qilsa ehtimol emish...

Ra'noning ko'zi qavarib ketdi.

— Ah?

— Qo'rqma... Sen hozir Safar aka bilan ketasan, men ham boshqa joyg'a boraman. Yo'l hozirlig'ini ko'rib bitirguncha bir necha kun ayrilishib turmasak bo'lmas... Sen borib kiyin.

— Rostdanmi?

— Rostdan, sen qo'rqma, faqat bu bir ehtiyot, hozir Sultonalining qamalishidan boshqa gap yo'q.

— Kiyimlarim hujrada...

— Hujrada bo'lsa ular chiqqandan keyin kirib kiyinarsan.

Ikkisi ayvonga qaytib, Anvar hujraga kirdi.

— Singlingiz hozir kiyinadi, — dedi Anvar. — Birga yurish yaxshi bo'lmas, ikavingiz biroz ilgarida, Ra'no orqada borsin.

— Xo'b.

— Undan keyin siz zindon xabarini bilib, xuftan chog'i menim oldimg'a kelingiz, Qobil aka.

Qobil va'da ishoratini berib, Safar aka bilan hujradan chiqdi. Ra'no kirib kiyina boshladi. Anvar ma'yus edi, biroz shoshinqirab kiyingan Ra'noning latif yuziga qattig' tikilgan edi.

— Siz kimnikiga borasiz?

— Menmi, men... men shu yaqindag'i biravnikiga.

— Men ham siz bilan tursam bo'lmasmidi?

— Yo'q, xavf bor.

Ra'no ayrilg'usi kelmagandek ufladi. Kiyinib bo'lib paranjisini ham qo'lig'a oldi, Anvar hujraning burchagiga o'tib, Ra'noni o'z yonig'a imladi. Ra'no kelgach, Anvar uni qattig' quchog'lab o'pdi.

— Akam sening yoningg'a mendan xabar yetkazib turar, senga boshqa yordamlar ham qilar, Ra'no.

— Toshkandga tezroq ketaylik, men... uch kundan ortiqqa ko'nmayman.

— Xo'b... yana bir o'pay, Ra'no.

Ra'no tabassum ichida yana yuzini tutib berdi. Anvar bir necha vaqt uning yuzidan ajralolmay turdi.

— Bo'ldi... Ular kutishib qolg'andirlar.

Anvar uni bo'shatdi...

— Pulni sen olib ket, Ra'no, menim esim yo'q, yo'qotib qo'yarman.

Ra'no burchakdagi kiyiz taxidan bir hamyon oltinni oldi.

— Sizga bir-ikki tillo berib ketaymi, balki kerak bo'lar?

Anvar kerak emas, deb bosh chayqadi. Yana shu holda Ra'no hamyondan ikki tillo olib, Anvarga ko'rsatdi:

— Shu ikki tilloni xolam bilan otamg'a bittadan berib ketaman?

— Ber, ber... Xayr endi, Ra'no!

Ra'no ham, xayr, degandek bosh irg'adi va shoshib hujradan chiqdi. Ra'no ayvondagilar bilan xayrlashar ekan, hujrada qolg'an Anvarning ikki ko'zi jiq yoshqa to'lib, ko'kragi kuchlik-kuchlik silkindi va gavdasi o'ziga og'irliq qilg'andek devorg'a borib suyandi...

57. QO'RQUNCH BIR JASORAT

Qobilboy bu so'zni eshitkuchi quloqlarig'a ishonmag'andek, Anvarning yaqinrog'ig'a surildi.

— Nima deyapsiz, Anvar, men yaxshi onglamadim?

Anvar yana o'sha so'zini takrorladi. Qobilboy endi biroz orqasig'a qochib ko'zini katta ochdi va bir necha vaqt qotib turdi...

— Siz nima qilmoqchisiz, uka. O'z oyog'ingiz bilan... Yo'q, bu bo'lmag'an gap. Balki bu — xonning unga po'pisasidir, shu hiyla bilan maqsadig'a yetmakchidir... Qo'ying bu gapni, uka, qo'ying...

Anvar hamon boyag'i vaziyatda, ko'zini bir nuqtag'a tikib, sandal ustidagi qog'ozni og'asi yaqinrog'ig'a surib qo'ydi...

— Basharti po'pisa bo'lmasa?.. — dedi Anvar. — Xon po'pisani bilmaydi, uning hamma harakati jiddiy. Shunday, siz bu xatni ertaga uning qo'lig'a berasiz va undan har bir yordamingizni ayamaysiz.

— Bu aqilliq gap emas, uka...

— Men endi shunga qaror berganman, — dedi Anvar o'zgarishsiz. — Bu azmdan qaytish yo'q... Faqat, siz undan yordamingizni ayamasliqqa menga so'z bersangiz bo'ldi.

Qobilboy entikdi, xatni qo'lig'a olib, bir necha fursat sukutda o'lturdi... So'ngra birdan o'rnidan turib hujradan chiqa boshladi.

— Yo'l bo'lsin?

— Ketyappan.

— Xayr, kechiringiz.

Qobilboydan javob bo'lmadi.

* * *

Kun qiyomg'a yaqinlashqan. Yana birar soatdan so'ng Sultonalini o'limga olib chiqar edilar. O'rda hech bir o'zgarishsiz, odatiy takallufida harakatlanar, baxmal va zarrin kiygan sarkardalar ichkari bilan tashqarig'a to'xtovsiz qatnashib turar edilar. Bu kungi devonda bir necha muhtaramlarning chaq-chaqi bilan yana boshqacha ruh, ikki kundan beri yana devon xizmatini ado qila boshlag'an bir muhtaram yosh olimning muloyim siymosi mirzolar orasini yana munavvar etkan va yuzidan g'olibiyat ma'nosi

chakillab turg'an ikki muftining mutoyabalariga yosh olimning mayin nigohi har zamon iljayar edi.

— Uning uchun ikki yo'l, — der edi Shahodat mufti, — yo ammazodasini topib berish, yo o'lim, faqat ikki yo'l.

— Albatta shunday, — deb uning so'zini tasdiq qilar edi mulla Abdurahmon. — Topib berganda ham yana jazo bor, bu tarafi ham unutilmasin.

— Yana qanday jazo? — deb ajablanar edi mulla Kalonshoh.

— Topib berishni bo'ynig'a oldimi, bas, bu so'z Anvarni qochirg'an ham o'zim, degan iqrordir.

Bu biyron javob mulla Kalonshohga yoqinqiramas edi.

— Topib berishni bo'yinga olmasliq, gunohsizlik degan so'zdir. Darhaqiqat, Anvarning qayerg'a ketkanini bilmasa, qanday qilsin? Bas, bu holda Sultonali qatl qilinadir, gunohsiz o'ldiriladir... Buning kim sabab, uning qoni kimni tutadir? Men shunisiga hayronman-da.

Bu so'z qarshidag'i ikki muhtaramni lom dedirmay qo'yib, chaq-chaq shu yerda shart kesildi. Shar'iy libos kiydirib, o'z mehligini ishka oshirg'an mulla Kalonshoh g'olib va mag'rur, qo'lidag'i tahrirga qaradi.

Shunday: shu soat ichida Sultonalini o'lim jazosiga olib chiqar edilar. O'rdadan har kim uning najot topishig'a ishonmas; xonning oldig'a chaqirildi — o'ldi, basharti gunohi bo'lib, iqror qilsa, yana jazoga qoldi, vassalom. Ammo Anvar xon huzuriga kelib o'zini uning hukmiga topshiradir, chin yigitlik yo'li bilan do'stini qutqaradir, degan xayolg'a kim ishonsin? Kecha jarchi ko'y-guzarlarni aylanib, Anvarni insofga chaqirdi, kishi qonig'a qolmasliq fazilatini tarannum ettirdi. Biroq, Anvarning bunday "hamoqati"g'a axloqan sukut etib, vijdonan muzlagan o'rda arbobi va boshqalar ishonsinmi?

Shunday: o'rda arbobi bu kun peshindan biroz ilgariroq mujassam bir vijdon, tog'yurak bir yigit va o'lim sari kulib kelguchi bir arslonni o'z tarixida birinchi martaba ko'rdi va tong ajabda qoldi. Bu ulug' jasorat bir necha daqiqalarg'acha zulm itlarini sukutka soldi, ularni ishdan to'xtatdi. O'rda arboblarining mahkamadagi o'lturganlari eshik yonig'a chiqib, yo'lda borg'anlari harakatsiz

qolib, parvosiz har kim yonidan salomlashib o'tkuchi arslonni tamosha qildilar.

Anvar devonxona qarshisig'a yetkanda, nima maqsad bilandir darichalar va eshik yonidan mo'ralashquchi mirzolarga umumiy bir ta'zim ifoda qildi va sobit qadam zinalarga oyoq qo'yib, yuqorig'a, xon huzuriga chiqib ketdi. Poytaxt bo'sag'asidagi doimiy yasovullardan o'tib, dahlizda to'xtadi. Chunki bundan nariga o'tish uchun hudaychi vositasida xondan ruxsat oldirish lozimdir. Birinchi eshik yonida qo'l qovushtirib turg'uchi Darvesh hudaychi taajjub va hayrat ichida Anvarni qarshilab, ikkinchi xonadagi "janob" huzuriga ketdi.

Taxtiga takya qilg'an Xudoyor ikki ko'zi to'g'risig'a ikki jallodni qo'yib, yonidag'i domla shog'ovul, Tursun otaliq va g'ayri bir necha a'yonlar bilan suhbatlashar edi.

— Pushti panoho! — dedi hudaychi, — xiyonatkor o'z ixtiyori bilan kelib, domi adolatingizga taslim bo'lmoqchi!

— Xiyanatkaring' kim?

— Mirzo Anvar!

Xon seskanib ketdi, hamnishinlar ham along'-jalong' bo'ldilar.

— Keltir!

Hudaychi qulliq qilib, orqasig'a qaytdi. Dahlizdagi Anvar birinchi xonadagi a'yonni hayratka solib, ikkinchi tanobiyning bo'sag'asida, jallodlar o'rtasida to'xtadi va xong'a ta'zim ado qildi.

Raqibni bu qadar jasoratda ko'rgan Xudoyorning kiprak ostlari uchib, soqol tuklari silkindi va biroz so'z topolmag'andek tamshanib turdi.

— Sen bizga xiyanat qilding', it uvli!

Anvar bosh irg'atdi.

— Iqrorman.

— Tuzimni unutding'!

— Tonmayman.

— Iqrorsen, tonmaysen, o'bdan ish! — dedi zaharxanda qilib xon, — o'luvdan ham qaytmaysan!

— Men sizdan marhamat so'rab kelgan emasman, — dedi iljayib Anvar. — O'zimni o'limga berib, bir gunohsizni qutqazish uchun kelganman.

— Menim qarshimg'a ishlab, janobga neqadar sodiq qolsangiz ham, sadoqatingiz sizni najotka chiqara olmadi, bil'aks, siz o'ylag'ancha men — insofsiz sizni qutqardim... Siz shuni unutmasangiz bo'ldi, Sultonali aka, — dedi Anvar va xong'a ishorat qildi. — Qo'limni bog'lasinlar, chiqarib o'ldirsinlar.

Sultonali orqasig'a qaytdi, qaytar ekan, ko'zidan bir necha tomchi yoshi oqib tushdi. Jallodlardan biri kelib, Anvarning qo'lini orqasig'a bog'ladi, Anvarning qo'li bog'lanar ekan, Muhammad Niyoz domla o'rnidan turib, xong'a qulliq qildi.

— Shu adabsizning gunohini menim uchun kechsinlar.

Xon yuzini chetka o'girdi:

— Rastag'a chiqaring'!

Anvar xonni va hamnishinlarini masxaralagandek ta'zim ado qildi. Jallod olding'a tushdi, uning orqasidan Anvar yurdi va orqadan ikki nafar qurolliq yasavul ergashtilar. Anvar o'zini o'rdag'a kirishida qanday tetik tutkan bo'lsa, o'lim sari chiqishida ham o'shandog' parvosiz edi. Ko'zi tushkan tanish har kimsa bilan "Xayr, xo'sh" degan kabi imlashib olar edi. Rangi quv o'chib hushsiz kabi tashqi darboza yonida turg'an Sultonali bilan ham alohida vidolashdi. Anvarning qarashidag'i ma'noga tushungan Sultonali naliining yuragi suv bo'lib oqdi va hushsiz, hissiz, Anvar ko'zdan yo'qolg'uncha qarab qoldi...

Yangi rastada xalq qaynashar edi. Qo'lida yalang'och xanjarini ushlab, belign ayboltasini qistirg'an manfur jallod orqasidan kelguchi nahkumga ko'zi tushkan xalqdan ba'zisi jazo maydonig'a qarab og'ildi va ba'zisi nafratlangan ko'yi o'zini chetka tortdi. Jazo maydoni yangi rasta bilan o'rda bog'ining muyushida bir dor va ostig'a qon oqizish uchun qazilg'an chuqurdan iborat edi. Dor ostig'a kelib yetdilar. Bir onda dor atofiga yuzlab yig'ilg'an tomoshabin xalqni yasovullar chetlanishka buyurdilar. Xalq orqag'a siljigan bo'lib, yana siqilisha berdi. Dor ostida Anvarning qo'li yeshilib, taharat olish uchun unga suv berildi. Chunki bu mahkumning qonuniy haqqi edi. Anvar tahorat olar ekan, jallod va yasovullar xanjar yalang'ochlab uning tevaragini qurshab turdilar. Anvar tahoratlanib, ustidagi to'nini yerga yozdi. Jalloullar doirani biroz kengaytib, Anvar ikki rakaat namoz o'qudi. Duodan so'ng

Anvar o'rnidan turdi, qo'lini bog'lashqa berib, atrofiga besaranjom alang'ladi. Tevarakni sirib olg'an xalq oldida manfur ko'zini moylandirib o'z ustiga to'p-to'g'ri qarab turg'an mulla Abdurahmonni ko'rdi. Anvar titradi. Abdurahmon iljaydi...

— Kulishka haqqingiz bor, domla, chunki o'ch olasiz, — dedi Anvar. Birdan hammaning ko'zi Abdurahmonga tushdi. — Faqat siz iflosliq natijasida kulasiz, men... men to'g'riliq samarasini o'raman, siz iflos vijdon bilan g'olibsiz, men sof vijdon bilan mag'lubman... Meni dor ostig'a kim keltirdi? Vijdon emasmi, taqsir?! Sizni bu yerda kim tomoshabin qildi. Iflosliq emasmi, taqsir?!

Xalq chuqur sukutda, o'z orasida turg'an "peshvo"ga kinalik ko'z bilan tikilgan edi... Jallod qo'li bog'lang'an Anvarni dor tomong'a olib bordi. Anvar o'z ixtiyoricha chuqur yonig'a o'lturdi va xanjarini yanib kelgan jallodga qo'li bilan "ozg'ina to'xtang" ishoratini qilib, Abdurahmon tomong'a kuldi:

— Menim holimni ko'ringiz, domla, — dedi Anvar kulgan yuzda, — qo'lim bog'lang'an, ustimda xanjar yaltiraydi. Lekin men kulaman... Nima uchun bunday, taqsir? Chunki vijdon rohatda, jon tinch, yurakda ishq... Durust, men ko'milgach, qabrim ustida ko'ksi dog'liq qizil lolalar ko'karar... Nimadan bu? Bu — sizning kabi tubanlar solg'an iz...

Tomoshabinlar toqatsizlang'andek ko'rindilar, Anvar uzanib yotdi... Jallod xanjarini yenggiga yanib Anvar ustiga enggashti.

...Enggashti, biroq orqadan berilgan kuchlik bir zarb bilan Anvarning ustidan oshib, mukkancha chuqurg'a yiqildi. Jalloddan besh qadam narida turg'an yasovullar ham ko'kdagi xanjarlik qo'llarini ostg'a bukalmay, kimlar bilandir olishib yotar edilar va shu onda kuchlik shapaloq tovshi eshitilib, sallasi chuvalgan bir yosh mulla yerga o'lturib qoldi. Xalq tartibsizlandi... Qobilboy Anvarning dastbandini kesdi va ikkisi tartibsizlik ichiga kirib yo'qoldilar. Qurolsizlandirilg'an yasovullar gurr etib turli tomong'a sochilg'an xalq ichidan do'st-dushmanni ajratolmay garangsidilar. Shu vaqt butun a'zosi eski qonlarg'a belangan jallod chuqurdan chiqishqa intilar edi...

* * *

Shu voqeadan ikki kun so'ng yarim kecha vaqti, Besh ariq bilan Xo'jand darbozalari o'rtasidag'i qo'rg'on devori ostig'a to'rt nafar ko'laga kelib to'xtadi... Yigirma ikki-yigirma uch kunlik oy hali uncha ko'tarila olmag'an, ayniqsa oy nurig'a qo'rg'on devori to'squn edi. Ko'lagalar birin-birin qo'rg'on devorig'a tirmasha boshladilar. Birinchi martaba kungira yonig'a chiqquchi emaklab yurib atrofni tekshirdi, tekshirguchining betiga oy nuri sepilib, tanish bir yuz — Safar bo'zchi zohir bo'ldi. Qo'rg'on tashqarisi keng daraxtsiz qir, tumanlik — xira oydin va uzoqdan bir necha tup yalang'och daraxtlar ko'lagasi ko'rinar edi. Safar bo'zchi o'zidan bir zina quyida turg'an hamrohlarini birin-birin o'z yonig'a chiqara boshladi. Anvar, paranjilik Ra'no, eng oxirda qo'lida arqon ko'targan Sultonali yuqorig'a chiqdilar. Sultonali asta-sekin kungira yonig'a kelib, ostg'a qaradi.

— Sakkiz gaz bor, — dedi shivirlab Sultonali. — Keling, Anvar...

Anvarning qo'ltug'i ostidan arqon solinib bog'landi. Sultonali va Safar bo'zchi Anvar bilan quchoqlashib ko'rishdilar... So'ngra Anvar kungira yonig'a kelib, quyig'a osildi. Safar bilan Sultonali arqonni sekin-sekin yuborib turdilar.

— Yetdim, — degan tovush keldi quyidan va birozdan so'ng arqon ham bo'shaldi. — Torting...

Arqon tortilib olindi. Paranjisi aralash Ra'no ham arqong'a bog'landi.

— Arqonni qattig' ushlab, oyog'ingizni devorg'a tirab tushasiz, Ra'no... Endi omon bo'ling, singlim...

— Kelin oyimlarg'a salom ayting, siz ham, amaki.

Ra'no goh chalg'ib, goh to'xtab, quyig'a siljidi: Yerga tushishka bir gaz chamasi masofa qolg'anda devor ostida kutib turg'an Anvar uni ko'tarib oldi.

— Qo'ying, o'zim tushaman.

— Tegimiz ariq, loyg'a botasan.

Anvar shu so'zni aytib, uch-to'rt qadam bosdi, Ra'noni "Tuya toydi" arig'ining narigi chekkasiga chiqarib qo'ydi. Ra'no qo'ltug'i

ostidag'i arqonni yeshdi, arqon devor ustiga tomon sog'ilib oldi. Anvar yana qo'rg'on devori ostig'a yurib chiqdi va sekin yuqorini chaqirdi.

— Sultonali aka!

Qo'rg'on kungirasidan Sultonalining ko'lagasi quyig'a enggashti.

— Ehtiyot bo'lingiz, Sultonali aka, — dedi Anvar. — Siz ham shu haftadan kechikmang. Takror aytaman: zinhor ko'rinish fikriga tusha ko'rmang.

— Xotirjam, xotirjam.

Chunki Anvarning qutilg'an kunidan boshlab Sultonali ham yashiring'an edi. Garchi, xon uni qaytadan yo'qlamasa ham, yana shu ehtiyotni muvofiq ko'rgan edilar. Sultonali uy ishlarini saranjomlash uchun ulardan bir hafta keyinroq yo'lg'a chiqmoqchi edi.

Anvar "Tuya toydi" arig'idan Ra'no yonig'a o'tib, oxirg'i marta xayrlashdilar.

— Xayr, Sultonali aka, xayr, Safar aka!

— Xayr, amakilar!

— Alloning panohiga, Anvar!

— Safaringlar bexatar bo'lsin!

Qo'rg'on ustidagilardan kimdir biri piq-piq yig'ladi. Anvar Ra'noni oldig'a solib, uzoqda ko'ringan daraxt ko'lagasiga qarab yurdi. Yer juda botqoq, har bir qadamni arang yerdan uzilar edi. Yigirma qadam chamasi borg'ach, Ra'noning kafshi loyg'a tishlashib oyog' uzolmay to'xtadi. Ikki qadam orqada kelgan Anvar Ra'noni ko'tarib oldi.

— Menim etigim bor, chimga chiqquncha jim tur, — dedi Anvar.

— Qo'rg'on ustida... Qo'ying, uyalaman...

Anvar javob bermadi. O'ttuz qadam chamasi borib Ra'noni yerga qo'ydi va qo'rgon ustidan hanuz mo'ralashib turg'uchi ko'lagalarga "keting" degan kabi qo'l chayqadi. Ikkisi yana boshlashib ketdilar. Ular o'n besh qadam bosar-bosmas daraxt ko'lagasi ostidan ikki otliq yugurib chiqdi va bir onda Ra'nolar yonig'a kelib, otliqdan birisi "to'p" etib yerga tushti va jilavni Anvarga to'g'rilab turdi.

— Akun, suvor bo'ling.

Anvar Rahim ko'magida otqa mindi. Uzangidan oyog'ini chiqarib Ra'noni chaqirdi. Ra'no — Anvar bilan, Rahim — Sharif bilan mingashib oldilar. Anvar yana qo'rg'on kungirasiga qaradi. Hanuz ikki ko'laga ko'rinar edi. Qamchisini ularga to'g'rilab silkitdi, otni yo'lg'a soldi. Daraxt ko'lagasi ostida soyabonliq aravaning shotisig'a takya qilg'an Qobilboy ularni qarshiladi. Ra'no ot orqasidan aravaga o'tdi. Anvar ham otdan qo'nib, aravaga — Ra'no yonig'a chiqdi. Rahim o'z otig'a minib, Qobilboy aravani yo'lg'a soldi. Ikki otliq aravaning ikki shotisi yonig'a kirib qo'zg'aldilar. To'g'un[1] temiri yerdagi mayda toshlarg'a urunib, shaq-shuq tovush chiqara boshladi. Arava va otliqlar ko'lagasi daqiqa sayin kichiklasha bordi, bora-bora keng qirning bag'rida ko'zga ko'rinmas bo'lib ketdi. Faqat, yana biroz to'g'unning kuchsiz-kuchsiz toshqa urinishi eshitilib turdi...

Bitdi.

MIRZO ANVARNING KEYINGI HAYOTI TO'G'RISIDA

Men mirzo Anvar hikoyasini marhum otamdan eshitkan edim. Mirzo Anvar Qo'qondan qochib kelib, uch-to'rt yil chamasi Toshkandning mashhur Eskijo'va mahallasida turg'an. Ul vaqtlarda bizning havlimiz shu Eskijo'vada bo'lib, mirzo Anvar otamg'a qo'shni emish.

"Qo'qondan bir mirzo ko'chib kelib, falonchining havlisini ijaraga olg'an emish", degan gap chiqib qoldi, — deb hikoya qilar edi chol. — Men mirzo xabarini eshitsam ham, bir haftagacha o'zini ko'ralmadim. Ro'za kunlarining birida biz masjiddan shom namozini o'qub chiqar edikkim, so'fi: "Hammangizni Xudoyorxonning mirzosi iftorga taklif qilg'an", dedi. Biz yigirma chog'liq kishi yangi qo'shnining uyiga bordiq. Bir uy va ayvonga yaxshi poloslar soling'an, ko'rpachalar yozilg'an, o'rtada anvo'i dasturxonlar... Biz uyga kirib o'lturgandan keyin eshik yonida xushsu-

[1] **To'g'un** — g'ildirakning tashqi gardishi.

rat bir yigit ko'rindi. Bizga tavozelanib xush omadi aytdi. Mirzo Anvar, degani shu emish. Biz iftorga qaradiq, mirzodan ahvol so'radiq, toshkandlik bo'lg'umiz keldi, deb kuldi. Biz — toshkandliklar xush ko'radirgan norin qildiribdir, xo'b yedik... Domla bilan bir nechalar fotihaga yaqin tashqarig'a chiqib ketdilar. Biz nima voqe bo'lg'anig'a tushunmadik. Oradan biroz o'tkandan keyin yana qaytib kirdilar. Dasturxonlar yig'ilib ish fotihaga to'xtalg'an edikim, domlaning oldig'a bir kosa suv keltirib qo'ydilar. Domla nikoh xutbasini boshladi... Biz hayron bo'ldiq. Xutba oxirig'a yetib, mirzo Anvarga bir qizni nikohladilar; biz, mirzo bilan qizning haqqig'a duo qilib, tarqalishdiq. Lekin xilofi odat bu nikoh har birimizni taajjubga soldi. Yana birar hafta o'tkach, bir nechamiz mirzo bilan tanish bo'lib oldiq, keyinroq mirzoni ulfatchiligimizga ham olib kela boshladiq va shunda mirzoning o'z og'zidan Xudoyor bilan kechkan mojarosini eshitdik, taajjublandik va minba'd mirzoga ixlosimiz ortdi..."

Cholning so'ziga qarag'anda mirzo Anvar Xudoyorning qo'li yetmaydirgan Toshkandda (o'rus qo'l ostida) tinch, ammo juda ham faqir yashag'an, boylarg'a mirzoliq qilsa ham, daromadi doimiy bo'lmag'an. Toshkandda turishining uchunchi yillarida Xudoyordan bir afvnoma olib, qashshoqliq jonig'a tekkan mirzo Anvar, o'ylab turmay, Ra'no bilan Qo'qong'a qaytqan. Oradan uch-to'rt oy o'tkach, Qo'qondan kelguchilar mirzoning o'ldurilganligini so'zlaganlar. Nega o'ldurilgan, eski "gunohi" uchunmi, boshqa sabab bilanmi yoxud "afvnoma" ham mulla Abdurahmonlarning nayrangi bo'lg'anmi, otam bu tarafini yaxshi bilmas edi.

Men ushbu kitobka material yig'ish uchun Qo'qon bordim, yashag'an kishilar bilan so'zlashib yurdim: o'zi Xudoyor devonida ishlamagan bo'lsa ham, Xudoyor mirzolariga hamasr bo'lg'an bir keksa mirzoga uchrashdim. Uning so'ziga qarag'anda, mirzo Anvar o'ldurilmagan. Xudoyordan so'ng ancha yil yashab, o'z ajali bilan o'lgan emish. Men hayron bo'lib qoldim va ikki o'rtada taraddudlanib, mirzoning keyingi hayotini shu holda bitirishka majbur bo'ldim.

Abdulla Qodiriy (Julqunboy)
Toshkand, 15-fevral 1928-yil.

MUNDARIJA

Milliy adabiyotimiz baxtiga bitilgan romanlar *(Vahob Rahmonov)* 3

O'TKAN KUNLAR

Roman 8

Yozg'uchidan 9

Birinchi bo'lim

1. Otabek Yusufbek hoji o'g'li 16
2. Xon qizig'a loyiq bir yigit 24
3. Bek oshiq 27
4. Marg'ilon havosi yoqmadi 31
5. Kiroyi kuyaving shundog' bo'lsa! 37
6. Toshkand ustida qonliq bulutlar 41
7. Majburiyat 45
8. Qutlug' bo'lsin! 52
9. Qarshilash 56
10. To'y, qizlar majlisi 63
11. Kutilmagan baxt 68
12. Chaqimchiliq 72
13. Qamoq 82
14. Najot istab Toshkandga 84
15. Toshkand qamalda 88
16. Azizbek 95
17. Yusufbek hoji 96
18. Jar 102
19. Hukmnoma 102

20. Istiqlol dardi ... 111
21. Inqilob ... 115
22. "Bir g'aribi bechora" ... 120
23. Musulmonqul ... 127
Uzr ... 135

Ikkinchi bo'lim

1. Ota-ona orzusi ... 137
2. Unutmaysizmi? ... 147
3. Qovoq devonaning belbog'i ... 162
4. Jodugar hindi ... 167
5. Xiyonat ... 178
6. Isitma orasida ... 185
7. Quvlanish ... 194
8. Baxt va baxtsizlik ... 205
9. Unutolmasa nima qilsin? ... 218
10. Bizda kim ko'p yig'laydir? ... 222
11. "Navo" kuyi ... 228
12. Jonso'z bir xabar va qo'rqunch bir kech ... 235
13. Kulib qaramag'an baxt ... 237
14. Raqib izidan ... 250
15. Dushanba kun kechasi ... 262
16. O'zni tanitish ... 267
17. Xayrixoh qotil ... 272

Uchinchi bo'lim

1. Musulmonqul istibdodiga xotima ... 286
2. Qorong'i kunlar ... 299
3. Qipchoqqa qirg'in ... 306
4. Oy etak bilan yopilmas ... 314
5. Maktub ... 318
6. O'zbek oyim — og'ma, Zaynabning dardi ... 320
7. Qudalarni kutib olish ... 328

8. Zimnan adovat ... 333
9. Hoji etak silkkan ... 338
10. Hasanalining hiylasi ... 341
11. Kumushning so'z o'yuni ... 347
12. Kundash — kundashdir ... 354
13. Eson bo'lsaq ko'risharmiz ... 367
14. Xushro'ybibi va Zaynab ... 377
15. Esini kirgizdi ... 382
16. Oy-kuni yaqin edi ... 387
17. Xotima ... 401
Yozg'uchidan ... 402

MEHROBDAN CHAYON

Roman

Ro'monning mavzuyi to'g'risida ... 404
1. Ra'noning egasi ... 405
2. Amir Umarxonning kanizi ... 407
3. Maxdumning uylanishi va maktabdorlig'i ... 410
4. Maxdumning ba'zi xislatlari ... 412
5. Oila va kishilar bilan muomala ... 414
6. Nigorxonim ... 417
7. Ra'no ... 419
8. Bir o'rdaliq ... 422
9. O'pka va hazil ... 427
10. Xayrixoh bir odam ... 431
11. Maxdumning tahdidi ... 435
12. Baxmalbofda faqir bir oila ... 441
13. Taniysanmi shu jajji qizni? ... 443
14. Chin o'rtoq ... 447
15. Maxdumning baxti ... 451
16. Xonning iltifoti ... 456
17. Anvarning andishasi ... 458
18. Jilovxonada bir janjal ... 461
19. Iflos bir moziy ... 467

20. Hushyorliq 471
21. Yorlig‘ berish marosimi 475
22. Adras to‘n va issig‘ non “fojiasi” 481
23. Kitob so‘zi 486
24. Shoirning sirri 491
25. Hayot shami 496
26. Nega yerga qaraysan, Ra’no? 503
27. Zulm o‘chog‘i 508
28. Haram 511
29. Og‘acha oyim 516
30. Xonim oyimlar 522
31. Qirq qizlar 526
32. Nozik 532
33. Yangi “hunar” 538
34. Xayrul-umuri avsatuho 544
35. Xon ko‘ngil ochmoqchi 552
36. Qiziqlar 556
37. Birikish 562
38. G‘arib ko‘ngli 566
39. Bisho‘y, ey xiradmand 569
40. Aldash uchun bola yaxshi 573
41. Chaqangiz siyqa emasmi? 576
42. Quv odam ekan 581
43. Cho‘loq qush 586
44. Qop yo‘qotding‘izmi? 591
45. “Fotiha — muhri Xudodir” 595
46. Yigit! 599
47. Ochiq xat 605
48. To‘y arafasida 610
49. Ramz 613
50. Ma’shuqa mahbasi 618
51. Jasur qiz 621
52. Do‘stlik “karomati” 625
53. Chayonning namoyishi 631
54. Ikki xil sadoqat 638
55. Barimta 645
56. Xayr endi, Ra’no! 651
57. Qo‘rqunch bir jasorat 657
Mirzo Anvarning keyingi hayoti to‘g‘risida 665

TURKIY ADABIYOT DURDONALARI

ABDULLA QODIRIY

13-jild

Adabiy-badiiy nashr

Muharrir *Dildora Abduraimova*
Badiiy muharrir *Shuhrat Mirfayozov*
Dizayner *Bobur Tuxtarov*
Texnik muharrir *Yelena Tolochko*
Kichik muharrir *Zilola Mahkamova*
Musahhih *Munisa Ismoilova*
Sahifalovchilar: *Shahlo Buriyeva, Islom Azamatov*

Tasdiqnoma raqami № 4642. 22.07.2020-y.
Bosishga 18-oktabr 2022-yilda ruxsat etildi. Bichimi 60x90 1/16.
Ofset qog‘ozi. “PT Astra Serif” garniturasida ofset usulida bosildi.
Shartli bosma tabog‘i 42,0. Nashriyot-hisob tabog‘i 39,48.
Adadi 1 185 nusxa. Shartnoma № 81-1/22. Buyurtma raqami № 22-295

Original maket O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligining “O‘zbekiston” nashriyotida tayyorlandi.
100011, Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30.
Telefon: (71) 244-34-38, (71) 244-24-91.

“O‘zbekiston” NMIU MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Bosmaxona manzili: 100011, Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30.

A 15 Abdulla Qodiriy [Matn]: nasr / to'plovchi va nashrga tayyorlovchi Xondamir Qodiriy. – Toshkent: "O'zbekiston nashriyoti", 2022. – 672 b.
ISBN 978-9943-8723-0-1

UO'K 821.512.133-31
KBK 84(5O')-44

TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

ABDULLA QODIRIY